

RAFAELLO COVANYOLİ

SPARTAK

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ-2006

*Bu kitab "Rafaello Covanyoli. Spartak" (Bakı, Maarif, 1982)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərcümə edən:

Beydulla Musayev

853-dc22

AZE

Rafaello Covanyoli. Spartak. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 584 səh.

Məşhur italyan yazıçısı Rafaello Covanyoli – bədii və tarixi əsərlər müəllifi kimi bəşər oxucusunun rəğbətini qazanan yazıçılardandır. "İtaliyanın siyasi tarixi", "Palleqrino Rossi və Roma Respublikası", "Çiçeruakyo və don Pirleno" və bir sıra başqa əsərləri onu bütün dünyada tanıtmışdır. Rafaello Covanyolinin yaratdığı ölməz "Spartak" romanının dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeri var.

İctimai həyatla, çətinliklər və maneələrlə üz-üzə gələn Spartak – cəsarəti, qorxmazlığı, bacarığı ilə ilotları və plebeyləri "Yaşasın Azadlıq!" şüarı və nidaları öz ardınca aparmağa, onları quldarlara, senzorlara, senatorlara, patrişilərə qarşı mübarizəyə qaldırmağa malik bir xalq qəhrəmanıdır. Elə buna görə də ilk oxucudan başlamış indiyə kimi "Spartak" romanında adi insanın – qulun mübarizlik, azadlıq arzularını öz fəaliyyətində gerçəkliyə çevirməsi, bu amal uğrunda inam hissi ilə yaşaması bizi məftun edir. Bu əsərlə tanış olan hər kəs inanır ki, insan nə qədər böyük işlər görməyə qadirdir, onun əməli fəaliyyət dairəsi hədsiz dərəcədə genişdir və intəhasızdır. İnsan zəkası və iradəsi onu azadlığa çıxara bilər.

Gəncliyin ruhuna uyğun olan və həmişə ağıllı, cəsarətli, fərasətli, ayıq-sayıq olmağı aşılayan bu əsər gənclərin stolüstü kitabına çevriləcəkdir.

ISBN10 9952-34-038-9

ISBN13 978-9952-34-038-9

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir



ÖN SÖZ

Keçmiş dövrlərin məşhur qəhrəmanları və tarixi şəxsiyyətləri haqqında yazılmış bədii əsərlər gəncləri çox maraqlandırır. Lakin elə əsərlər də vardır ki, təkcə gəncləri deyil, yaşından asılı olmayaraq, bütün oxucuları özünə cəlb edir, stolüstü kitabə çevrilir. Belə məşhur əsərlərdən biri də “Spartak” romanıdır.

Bizim tarixdən əvvəlki dövrdə baş vermiş məşhur üsyana başçılıq etmiş, qulları, sözün həqiqi mənasında, azadlıq mübarizəsinə qaldırıb, qüdrətli Romaya qarşı ədalətli müharibə aparmış Spartakın adı indi də ürəkləri çırpındırır. Spartak – mübarizə, mətanət, cəsarət simvoludur. Bu ad azadlıq uğrunda mübarizənin rəmzi kimi bütün mütərəqqi bəşəriyyətin inqilabi rəşadət tarixinə düşmüşdür. Tarixin hansı mərhələsində cəmiyyətin insan hüquqlarını boğan, şəxsiyyəti alçaldan qayda-qanunlarına qarşı mübarizə güclənmişsə, milli-azadlıq hərəkatı genişlənmişsə, Spartakın adı belə mərhələlərdə həmişə bir nümunə kimi azadlıq bayrağına yazılmışdır. Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər Spartakın adını həmişə hörmətlə yad edərək, ona yüksək qiymət vermişlər. Məsələn, K.Marks qızları Laura və Jenninin tərtib etdiyi suallardan “Sizin sevdiyiniz qəhrəman”a cavab olaraq demişdi: “Spartak, Kepler”. F.Engelsə göndərdiyi 1861-ci il 27 fevral tarixli məktubunda isə K.Marks yenə də Spartak haqqında danışır və onu “böyük sərkərdə... nəcib xarakter, antik proletariatin həqiqi nümayəndəsi” adlandırır.

Spartakın bir qəhrəman kimi bu qədər şöhrət tapmasının səbəbi, əlbəttə, çoxdur. Ona şöhrət qazandıran, hər şeydən əvvəl, öz şəxsiyyətidir, qəhrəmanlara məxsus iradəsi və mətanətidir, tarixi hadisələrdə oynadığı roludur, öz dövründəki mütərəqqi azadlıq hərəkatına qoşulması və zəmanəsinə görə bu hərəkatın düzgün istiqamətdə inkişafına çalışmasıdır. Lakin Spartakın şöhrətini yalnız bu səbəblərlə izah etməklə kifayətlənmək olmaz. Spartaka şöhrət qazandıran səbəblərdən biri də XIX əsrin ikinci yarısında Rafaello Covanyolinin yaratdığı ölməz “Spartak” romanıdır. Spartakın bizə məlum olan surətini, onun özəmətli qəhrəman heykəlini yaradan R.Covanyolidir.

Spartak haqqında tarixi məlumat çox azdır və həmin məlumat çox dağınıq şəkildədir, ziddiyyətlidir. Qədim Roma tarixçiləri Roma imperiyasının tarixinə, onun dəbdəbəli həyatına, imperatorların və ya konsulların fəaliyyətinə, hərbi səfərlərinə və zəfərlərinə dair xeyli salnamələr və xronikalar yaratmışlar. Lakin bu tarixçilər öz əsərlərində xalq arasından çıxmış və ya qulların içindən yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərə bir o qədər də yer verməmişlər. Belələri Romanın ümumi qayda-qanunlarının əleyhinə çıxmış, imperiyaya qarşı mübarizə aparmış adamlar olduqda isə onları, ümumiyyətlə, “üsyancı” və “quldur” hesab etmiş, adlarının tarix səhifələrinə yazılmasını belə lüzumsuz saymışlar. Buna görə də, təsadüfi deyildir ki, Spartak kimi şəxsiyyətlərin haqqında Roma tarixçilərinin verdiyi çox natamam məlumat, eyni zamanda, birtərəflidir. Yalnız az-çox geniş biliyə, əhatəli görüş dairəsinə malik və hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyi bacaran ayrı-ayrı tarixçilər Spartak haqqında öz əsərlərində danışmağı lazım bilmiş, onun istedadını və böyüklüyünü istər-istəməz təsdiq etmişlər. Məsələn, məşhur tarixçi Plutarx Spartakın ordusuna qoşulan geniş xalq kütlələrinin rolundan danışır, eyni zamanda qeyd edir ki, Vezuvi yanındakı vuruşmalarda qladiatorlar böyük rəşadət göstərmiş, Klodinin ordusuna qalib gəlmişdilər. Bununla belə, Plutarx, nəql etdiyi əhvalatın və bütünlükdə Spartak hərəkatının ümumi təsirini azaltmaq məqsədi ilə, göstərir ki, qladiatorlara yerli əhalinin bütün təbəqələri qoşulmamışdı...

Spartak haqqında yazmış son dövrlərin bezi tarixçiləri də bu hərəkatın genişliyini və təsir dairəsinə mümkün qədər məhdud göstərməyə çalışmış və qüdrətli Roma imperiyasının tarixində bu hadisəni bir “təsadüf” kimi qələmə verməyə cəhd etmişlər.

Bütün bunları nəzərə alıqda “Spartak” romanının müəllifi Rafaello Covanyolinin nə qədər böyük xidmət göstərdiyi və dünya ədəbiyyatı tarixində onun romanının nə qədər əhəmiyyətli hadisə olduğu aydınlaşır. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, R.Covanyolidən əvvəl də Spartak haqqında bədii əsər yaratmaq təşəbbüsləri olmuşdur. XIX əsrin italyan ədəbiyyatında romantik yazıçı kimi tanınan məşhur Alessandro Mandzoni Spartak haqqında əsər yazmaq istəyirdi və bu işə başlamışdı da. Lakin onun nəzərdə tutduğu faciə yarımçıq qalmışdı. İtalyan yazıçılarından Culio Karkano və İppolito Nyevo bir müddət Spartak mövzusu üzərində işləmişlər. Spartak haqqında müəllifi naməlum bir pyes də vardır ki, italyan ədəbiyyatı mütəxəssisləri həmin pyesin İppolito Nyevo tərəfindən yazıldığını güman edirlər. “Spartak” romanı meydana çıxandan sonra da, bu mövzuya maraq sönməmiş

və məlumdur ki, bir sıra yazıçılar, kinorejissorlar və bəstəkarlar həmin mövzuda yeni-yeni əsərlər yaratmışlar. Lakin Rafaello Covanyolinin yaratdığı “Spartak” romanı yenə də öz özəməti və tərəvəti ilə yaşayır və Spartak haqqında yazılmış bütün əsərlər üçün yeganə nümunə və hətta mənbə rolunu oynayır.

Bunun səbəbi odur ki, R.Covanyoli bu mövzuya hamıdan daha çox və dərinləndən bələd olmuşdur, Spartak haqqında mövcud olan bütün tarixi məlumatları və sənədləri tədqiq etmişdir. Spartak üsyanının coğrafiyasını – hadisələrin baş verdiyi yerləri, qədim dövrün bütün mənzərəsini, üsyanın şəraitini, iştirakçıları, qəhrəmanlarını, əks qüvvələrin vəziyyətini öyrənmişdir. Roma tarixinin həmin dövrünə aid bütün əlavə məxəzlərə bələd olmuşdur. Nəhayət, öz yaradıcılıq təcəyyülünün gücü ilə nəinki Spartakın portretini yarada bilmiş, həmçinin qədim Roma həyatının inandırıcı təsvirini vermişdir.

Rafaello Covanyoli bu böyük yaradıcılıq işində ona görə müvəffəq olmuşdur ki, o, yalnız bir tarixçi və ya müəllif kimi qəhrəmanın tərcümeyihalını qələmə almamış, mükəmməl bədii əsər yazmışdır. R.Covanyoli hazırlıqlı yazıçı idi və onun “Spartak”dan başqa da bədii və tarixi əsərləri vardır. “İtaliyanın siyasi tarixi”, “Pelleqrino Rossi və Roma Respublikası”, “Çiçeruakyo və don Pirlone” və bir sıra başqa bu kimi əsərlər onun qələmindən çıxmışdır. Lakin bu əsərlərin heç biri öz müəllifini dünya miqyasında məşhur etməmişdir. R.Covanyolini bütün dünyada, hər şeydən əvvəl, “Spartak”ın müəllifi kimi tanıyırlar. “Spartak” romanı Spartakı da, Covanyolinin özünü də məşhurlaşdırmışdır. Çünki Covanyoli bütün qəlbi, ruhu, arzu və istəkləri ilə yalnız bu romanda görünür. O, bir müəllif kimi özünü romanda təsvir etdiyi hadisələrdən kənarında hiss etməmişdir; o özü də ölüm-dirim mübarizəsinə qalxmış mübarizlərin tərəfində idi, spartakçıların arzu və istəkləri onun öz ictimai-siyasi ideyalarına çox yaxın idi, o özü də azadlıq və ədalət uğrunda vuruşurdu. İtaliyanın istiqlaliyyəti uğrunda gedən azadlıq mübarizəsinin ön cərgəsində dalğalanan qaribaldçilərin al bayrağı altında dayanmışdı. “Spartak” romanında müəllif tam bir dövrün – XIX əsrin ikinci yarısında İtaliyada xüsusilə genişlənən azadlıq mübarizəsinin vətənpərvər ruhunu ifadə etmişdir.

Rafaello Covanyolinin öz həyatı da maraqlı hadisələrlə zəngindir. O, 1838-ci ildə mayın 13-də Romada anadan olmuşdur. Roma şəhəri Papa dövlətinin tərkibinə daxil idi və bu dövlət çalışırdı ki, bütün İtaliya birləşsə də, yenə Papa dövlətinin dini hakimiyyəti altında olsun. Buna görə

də Papa dövlətinin niyyəti əleyhinə tez-tez üsyanlar və fəal çıxışlar olurdu, İtaliyanı müstəqil respublika kimi görmək istəyənlər Papa və ruhanilərə qarşı mübarizə aparırdılar.

Rafaellonun atası Françesko Papanın təşkil etdiyi magistratda məmur idi, lakin öz ictimai və siyasi görüşləri etibarlı ilə müterəqqi adam idi, hər şeyə açıq gözlə baxırdı, mürtece fikirli ruhanilərlə və məmurlarla da yola getmirdi, elə buna görə də Papa hökuməti onu Roma şəhərindən uzaqlaşdırmış, dağlıq əyalət olan Latsionun kiçik Monterotonde şəhərinə göndərmişdi. Rafaello və onun üç kiçik qardaşı da bu kiçik əyalət şəhərində böyümüşdülər. İlk təhsilini tamamladıqdan sonra Covanyoli 1859-cu ildə hərbi məktəbə daxil olmuş və oranı kiçik leytenant rütbəsi ilə bitirmişdir. Həmin bu illərdə Covanyoli vətəninə gedən azadlıq müharibəsi cəbhələrində vuruşmuş və Romanı yadellilərdən və Papa ordusundan azad edib İtaliyanı birləşdirmək naminə çarpışan Qaribaldinin respublikaçı ideyalarını müdafiə etmişdir. 1859, 1860 və 1866-cı illərin vuruşmalarında Covanyoli şəxsən iştirak etmiş və üç qardaşı ilə birlikdə Qaribaldinin tərəfində olmuşdur. Qaribaldinin şəxsi göstərişi ilə orduda kapitan rütbəsində olan Covanyoli Roma uğrunda gedən vuruşmalarda böyük bir dəstəyə rəhbərlik edib döyüşlərdə fərqlənmişdi, qardaşlarından biri də döyüşdə həlak olmuşdu. Həm Qaribaldi özü, həm də onun oğlu Menotti Qaribaldi dəfələrlə Covanyolinin igidliyini qeyd etmiş, onun rəşadəti və vətənpərvərliyinə yüksək qiymət vermişlər.

Covanyolinin həyatının bu epizodları bir daha sübut edir ki, onun Spartak kimi qəhrəman haqqında roman yazması təsadüfi deyildir və müəllif öz döyüşkən, mübariz xarakterindən doğan dərin ehtiras və yüksək romantik pafosu antik dünyanın qəhrəmanı Spartakda da gördüyü üçün onun surətini atəşin məhəbbət və rəğbətlə yaratmışdır.

Covanyolinin “Spartak” romanı 1874-cü ildə çapdan çıxmışdır. Onun bu romandan həm əvvəl, həm də sonra yazdığı başqa romanları və pyesləri də vardır. “Spartak” romanı az müddət ərzində məşhurlaşmış və on beş il ərzində beş dəfə nəşr edilmişdir. Covanyoli yaradıcılıq işi ilə yanaşı müəllimlik də edirdi, o, Venetsiyada italyan dili və ədəbiyyatı, Romada isə tarix professoru idi. Həm öz pedaqoji fəaliyyətində, həm də yaradıcılığında. Covanyoli İtaliyanın tarixindəki inqilabi yüksəliş mərhələlərinin izahına xüsusi fikir verir və sübut edirdi ki, ölkənin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin əsas dövrlərində geniş xalq kütləsi həmişə həlledici rol oynayırdı.

mişdir. Onun 1848-ci il inqilabı hadisələrinə dair yazdığı əsərlərində də bu müddəə əsas yeri tutur. Covanyoli 1915-ci ildə Romada vəfat etmişdir.

“Spartak” romanının yaranması XIX əsr italyan ədəbiyyatında bir çox cəhətdən yeni hadisə idi. Əsər tarixi roman janrında yazılsa da, özündən əvvəlki tarixi romanlara bənzəmirdi, italyan ədəbiyyatındakı tarixi roman və tərcümeyi-hallara görə də fərqli cəhətləri çox idi. Əsərin süjet və kompozisiyası, əsas qəhrəmanın və ikinci dərəcəli surətlərin xarakteri, həyat yolu təzə üslubda işlənmişdir. Əsərdə çox canlı və aydın bir jurnalist qələmi hiss olunur. Lakin romanın ən çox gözə çarpan yeniliyi budur ki, bu əsər rəsmi ədəbi dairələrdə dəb halına düşmüş və XIX əsrdə italyan ədəbiyyatında yaranan tarixi romanların çoxunda özünü göstərən şablon əsasında yazılmamışdır. Bu əsərdə tarixi mövzunun dəbdəbəsi və ya ayrı-ayrı kral-ların, sərkərdələrin uydurma qəhrəmanlığı, məhəbbət macəraları müəllifi məşğul etmir. Bu əsər xalq romanıdır, xalqın həyatına, arzularına yaxın mübariz bir qəhrəmandan danışır, özü də uydurma deyil, sənəddir, müəllifin yaradıcılıq xəyalının iştirak etdiyi epizodlar da tarixi faktlar və məlumat üzərində qurulmuşdur. Roman bütünlükdə yarandığı dövrün İtaliya həyatındaki qabaqcıl və mütərəqqi ideyalarını əks etdirir.

Covanyolinin yaratdığı Spartak yalnız bir qrup qladiatorun mənafeyini və azadlıq arzusunu müdafiə etmir, onun mübarizə planı və məqsədi daha geniş və əhatəlidir. Spartak bütün zəhmətkeş xalqların, bütün əzilən və məhkum insanların adından çıxış edir, onun üçün milli məhdudiyyət yoxdur, ədalət, hüquq və azadlıq Spartakın nəzərində milli xüsusiyyətlərdən yüksəkdə dayanır. Spartak üçün azadlıq və ya vətənin istiqlaliyyəti də ümumi bir anlayış deyildir, konkret, məhkum insanların azadlığıdır. Vətənin yadellilərdən xilas edilməsi yalnız vətəndə yaşayan zəhmətkeşlərin, xalqın azadlıq qazanması kimi başa düşülə bilməzdi. Covanyoli zamanəsinin bu mühüm ideyasını Spartakın tarixi mübarizəsindəki bir sıra prinsiplərlə çox gözəl əlaqələndirmişdir. Spartakın əsil dostları və silahdaşları hüquqsuz və məhkum insanlardır, qullardır, xalqın mübarizəsindən istifadə edərək hakimiyyətə keçmək xəyalında olanlarla Spartak qətiyyətlə razılaşmır.

Bu mühüm ziddiyyətin həllinə, bu zəruri toqquşmanın və müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin izahına həsr edilən səhnələr romanda ideya və bədii cəhətdən ən dolğun səhnələrdir və zamanəmiz üçün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Katilinanın və ya Sezarın təkliflərinə diqqətlə qulaq asan Spartak deyir ki, mən çürümüş Roma imperiyasını dağıtmaq və onun xarabaları

üzərində xalqların azadlıq və istiqlaliyyətinin doğacağını görmək ümidindəyəm; mən insanı əzən, başqalarına baş əyməyə məcbur edən, alın təri ilə qazandığı çörəklə özgülərini – müftəxorları doyuzdurmağa məcbur edən bütün köhnə qanunları aradan qaldırmaq ümidindəyəm! Spartakın məramı belədir, onun ümid və istəkləri öz zamanəsinin məhdud üfüqlərindən xeyli kənara çıxır, əsrləri və qərinələri keçib bizim zamanə ilə, müasir günlərlə səsleşir.

Əgər biz buraya Spartakın digər nitqlərində dediyi sözləri – bütün xalqların öz daxilindəki istismarçı canavarlara qarşı mübarizə aparması zəruriyyətini, azadlığın yalnız mübarizə ilə əldə ediləcəyi haqqındakı fikirlərini də əlavə etsək, bu böyük qəhrəmanın öz əqidəsində nə qədər səbatlı olduğunu bütün aydınlığı ilə təsəvvür edə bilərik. Spartakın son və həlledici döyüşə hazırlaşarkən dediyi sözlər isə azadlıq uğrunda döyüşən qəhrəmanlar üçün mübarizə mahnısı kimi səslənir: “Bizim işimiz müqəddəs, haqq işidir, bizim ölməyimizlə o məhv olmayacaq. Qalibiyyət yolunda bizim qanımız hələ çox töküləcək, ancaq göstərilən fədakarlıqla, verilən qurbanlarla böyük ideyalar qalib gəlir. Biz ölməklə al qanımıza boyanmış azadlıq və bərabərlik bayrağını, intiqam və qalibiyyət irsini gələcək nəsillərə qoyub gedirik”.

Spartakın bu sözləri, aydındır ki, daha çox gələcək nəsillərə aiddir və Covanyoli öz qəhrəmanının başladığı nəcib işin heç bir zaman yarımçıq qalmayacağına ürəkdən inandığı üçündür ki, onun mübarizəsini və faciəli həyatını belə mənalandırmışdır.

“Spartak” romanı yarandığı gündən onun ətrafında mübahisələr gedir. İtaliyada mürtəcə ədəbiyyatçılar bu əsəri gözdən salmağa, onun yalnız xeyli ixtisarla çap olunmağa layiq əsər olduğunu sübut etməyə çalışır və rəsmi ədəbiyyat tarixlərində bu əsər haqqında ya heç danışmır, ya da ki, çox öteri danışır. Lakin “Spartak” romanının əsil sahibi xalqdır, təkcə italyan xalqı yox, bütün xalqlar, bütün mütərəqqi bəşəriyyət bu əsərin varisidir. İtaliyanın milli qəhrəmanı Qaribaldi bu romana yüksək qiymət vermişdir. İtaliya kommunist partiyasının banisi Antonio Qramşi vaxtilə təklif etmişdi ki, bu romanı xalq üçün tez-tez nəşr etmək lazımdır. Elə bu təklif əsasında da həftəlik “Vie Nuove” jurnalı 1952-ci ildə “Spartak” romanını hissə-hissə yenidən öz səhifələrində çap etmişdir.

Covanyolinin “Spartak” romanı Rusiyada ilk dəfə 1880-ci ildə tərcümə edilib “Delo” jurnalında çap olunmuş, sonralar isə ayrıca kitab halında bir

neçə dəfə nəşr edilmişdir. Əsərin rusca son nəşri 1968-ci ildə “Molodaya qvardiya” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır.

Azərbaycanlı oxucuların yaşlı nəsli də “Spartak” romanı ilə hələ XX əsrin 20-ci illərindən tanışdır. Əsər 1926-cı ildə Azərbaycan dilinə tərcümə ediləlibdir. Lakin ərəb əlifbası ilə buraxılmış həmin nəşrin nüsxələri indi çox nadir tapılır... Oxuculara təqdim olunan bu nəşr “Spartak” romanına olan ehtiyacı ödəyəcəkdir. Romanı Azərbaycan dilinə öz tərcümələri ilə oxucularımıza yaxşı tanış olan Beydulla Musayev çevirmişdir. Mütercim əsəri rus dilindən tərcümə edərkən təbiidir ki, bir sıra çətinliklərlə rastlaşmışdır: ayrı-ayrı istilahlara, əsərdə adları çəkilən tarixi şəxsiyyətlərə, habelə dilimizdə qarşılığı olmayan bir çox sözlərə izahat verməli olmuş, adların yazılışında orijinalı əsas götürmüşdür. Bütünlüklə “Spartak” əsərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindəki çətinliyi də nəzərə alsaq, demək lazımdır ki, oxuculara təqdim olunan bu tərcümə böyük yaradıcılıq zəhmətinin məhsuludur.

Əkbər Ağayev



Kapryera, 25 iyun 1874-cü il

Əzizim Covanyoli!

Kitab oxumağa qətiyyəən vaxtım olmasa da, "Spartak"ı çox tez oxudum; əsər məni sevindirdi, Sizə də valeh oldum.

Əminəm ki, bizim vətəndaşlar bu əsərin böyük məziyyətlərini təqdir edər, kitabı oxuyarkən, müqəddəs azadlıq mübarizəsində yenilməz mətanətin zəruri olduğuna inanarlar.

Siz, romalı, ən böyük bir respublikanın ən yaxşı vaxtını deyil, ən parlaq dövrünü təsvir etmişiniz, bu elə dövr idi ki, dünyanın məğrur hökmdarları qəbahət və əxlaqsızlıq bataqlığına qapılmağa başlayırdılar; lakin bu nəsil pozğunluğa, rəzalətə tutulsa da, nəhəng azmanlar yaratmışdır, – heç bir sonrakı nəsil, heç bir xalq, heç bir dövr, bunlara tay ola biləcək insanlar yetirməmişdir.

Məşhur bir filosof demişdir: "Bütün böyük insanların ən böyüyü Sezar idi". Doğrudan da, Sezarın gördüyü işlər sizin təsvir etdiyiniz dövrü yüksəltmişdir.

Siz Spartakın, qullar xilaskarı bu İsanın heykəlini Mikelancelonun heykəltəraş qələmi ilə yaratmışınız. Mən, azadlığa çıxan bir qul kimi, həm bunun üçün, həm də əsərinizi oxuyarkən keçirdiyim dərin həyəcan üçün sizə təşəkkür edirəm.

Gözümdən dəfələrlə yaş axdı, rudiarinin parlaq qəhrəmanlığı məni dəfələrlə həyəcana gətirdi, əsərinizin belə qısa olmasına çox təəssüf etdim.

Qoy ana torpaqda dəfn olunan bu böyük qəhrəmanları xatırlarkən bizim vətəndaşlarımızın ruhu yüksəlsin, – bu torpaqda bir daha nə qladiator olacaq, nə də ağa.

*Həmişə sizə sədaqətli olan
Cuzeppe Qaribaldi*

Birinci fəsil

SULLANIN SƏXAVƏTİ

Noyabr idinə¹ dörd gün qalmış (noyabrın 10-da) Roma erasının² 675-ci ilində, Publi Servili Vati İsavrilinin və Appi Klavdi Pulxrin konsulluğu dövründə, səhər açılan kimi Roma şəhərinin hər tərəfindən gələn camaat küçələrə yığışır, Böyük sirkə³ gedirdi.

Eskvilinin⁴, Suburanın⁵ ən çox qara camaat yaşayan və əhalisi sıx olan əyri-dar küçələrindən müxtəlif yaşlı, müxtəlif adamlar axın-axın gəlir, şəhərin baş küçələrinə – Tabernola, Dulusxanaya, Yeni və başqa küçələrə dolaraq sirkə sarı irəliləyirdilər.

Əsnaflar, yoxsullar, azad edilmiş qullar, üz-gözündə çapıq yeri olan qoca qladiatorlar, dilənçilər, Asiya, Afrika xalqlarına və kimvrlərə⁶ qalib gəlmiş məğrur legionların⁷ şikəst olmuş qocaman legionerləri, avam qadınlar, təlxəklər, oyunbazlar, rəqqasələr, dəstə-dəstə qaçısan şən uşaqlar ardı-arası kəsilmədən hərəkət edirdi. Üzlərdə ifadə olunan sevinc və maraq, qayğısız söhbətlər, məzəli sözlər, zarafatlar göstərirdi ki, bu adamlar xalqın çox xoşladığı bir tamaşanı görməyə tələsirlər.

¹ İ d – Roma təqvimi üzrə ayın ortası: martın, mayın, iyulun, oktyabrın on beşinci, başqa ayların on üçüncü günü

² Roma erası – "Roma şəhərinin təsis olunduğu" tarixdən (e.ə. 753-cü il) başlanır, Roma erasının 675-ci ili yeni tarix hesabı ilə b.e. 78 il əvvəl deməkdir.

³ Böyük sirk – rəvayətə görə, əfsanəvi Roma padşahı Qədim Tarkvini tərəfindən tikilmişdir. Palatin və Aventin təpələri arasında imiş, yüz əlli min adam tutmuş.

⁴ Eskvilin – Roma şəhərinin yerləşdiyi yeddi təpədən ən böyüyü və ən hündürü imiş

⁵ Subura – Roma şəhərinin Eskvilin, Kvirinal və Viminal təpələri arasındakı vadidə yerləşən hissəsi; həm də çox izdihamlı, gediş-gəlişli bir küçənin adı

⁶ Kimvrlər – alman qəbiləsi. E.ə. 113-cü ildə tevton və kelt qəbilələri ilə birləşərək, romalılara bir neçə dəfə qalib gəlmişlər. Sonra Roma sərkərdəsi Mari e.ə. 102-ci ildə Seksta Akvası ətrafında tevtonları, e.ə. 101-ci ildə Şimali İtaliyada Vertsella ətrafında kimvrləri məğlub etmişdir.

⁷ Legion – Roma ordusunda beş ya altı min döyüşçüsü olan qoşun hissəsi

Bu saysız-hesabsız, hay-küylü, müxtəlif çeşidli insan yığınının qarışıq, tutqun, şən uğultusu böyük şəhəri başdan-başa bürümüşdü; bu uğultunu ancaq küçələrə qoyulan minlərlə arı pətəyi vızıltısı ilə müqayisə etmək olardı.

Romalıların üzü gülürdü; göy üzünü bürüyən tutqun, boz buludlar hər halda havanın yaxşı olacağını deyil, yağış yağacağını xəbər versə də, bu onları təşvişə salmırdı.

Lati¹ və Tuskul² təpələrindən əsən soyuq səhər küləyi adamın üzünü qarşırdı. Bunu ondan görmək olurdu ki, adamlardan bəzisi plaşlarının başlığını geymiş, bəziləri də kənarları enli şlyapa, ya girdə keçə şapka qoymuşdu. Kişilər qış plaşlarına və toqalara³, qadınlar uzun, gen stolalara⁴, pallilərə⁵ bərk-bərk bürünmüşdülər.

Roma tarixinin 138-ci ilində padşahlardan birincisi Qədim Tarkvini tərəfindən tikilən sirk, Apiol alınandan sonra, padşahlardan sonuncusu Məğrur Tarkvini tərəfindən böyüdülmüş və zinətləndirilmişdi. Senzor⁶ Kvint Flaminini, başqa bir sirk tikdirdikdən sonra, əvvəlki sirkə, Roma tarixinin 533-cü ilindən etibarən, Böyük sirk deyilmiş, Kvin Flaminin tikdirdiyi sirkə isə onun öz adı verilmişdir.

Mursi vadisində, Palatin və Aventin təpələri arasında tikilən Böyük sirkə sonralar Yuli Sezar və Oktavian Avqust⁷ daha böyük ehtişam vermiş, onu daha da genişləndirmişlər. Lakin təsvir etdiyim hadisənin başlanğıcında bu sirk elə geniş və əzəmətli olmasa da, hər halda çox möhtəşəm bir bina idi: uzunluğu iki min yüz səksən,

¹ L a t i – Roma əhalisi latın qəbiləsindəndi, buna görə romalıların danışdığı dilə də latın dili deyilirdi. Lati qəbiləsi – Tibr və Eniyen çayları, Apennin sıra dağları və Tirren dənizi arasındakı vadidə yaşamışdır. Bu yerə Latiya deyilmişdir

² T u s k u l – Latianın qədim şəhəri (indi Fraskatti adlanır)

³ T o q a – Roma vətəndaşlarının üst paltarı; adətən ağ olardı, bunu həddi-bülüğa yetişdikdən sonra geyirdilər. Tünd-qırmızı zehli toqa tam vətəndaş hüququ olan şəxslərin uşaqlarının və ali mənəbli əyanların geyimi idi.

⁴ S t o l a – Roma qadınlarının geydiyi uzun, gen paltar

⁵ P a l l i – gen plaş, ümumiyyətlə üst paltarı

⁶ S e n z o r – vəzifə sahibi; vergi almaq üçün vətəndaşların mülkünün siyahıya alınmasına, dövlət gəlirinin toplanmasına, senatorlar siyahısının tutulmasına, əhalinin əxlaq məsələsinə nəzarət edərmiş.

⁷ O k t a v i a n A v q u s t (e.ə. 63-14-cü illər) – Yuli Sezarın yaxın qohumu, Sezar onu oğulluğa götürübmiş. Uzun zaman davam edən vətəndaş müharibəsi nəticəsində Avqust Romada baş hakimiyyəti ələ keçirmiş, respublika quruluşunu ləğv etmiş, mütləqiyyət üsuli-idarəsi düzəltmişdir (e.ə. 27-ci ildən).

eni doqquz yüz doxsan səkkiz Roma futu idi: içərisində yüz iyirmi mindən çox tamaşaçı yerləşirdi.

Sirk təxminən yumurta şəklində idi. Onun qərb tərəfi düz xətlə, şərq tərəfi yarım dairə şəklində qurtarırdı. Qərb tərəfində oppidum deyilən on üç tağlı bir tikinti vardı. Sirkə girilən əsas yol orta tağın altından keçirdi ki, buna Baş qapı deyilirdi. Kahinlər, oyun başlandıqdan əvvəl, əllərində allahların heykəlləri tontənə ilə bu qapıdan keçib, sirkin meydanına gedərdi. Qalan on iki tağ altında kiçik tövlələr, ya da “kamera”lar yerləşirdi; sirkdə yarım zamanı iki çarxlı döyüş arabaları və atlar burada saxlanılırdı. Romalıların ən çox xoşladığı qanlı döyüşlərdə qladiatorlar, vəhşi heyvanlar bu kameralarda olardı. Tamaşaçıların oturması üçün amfiteatr şəklində olan sıralar oppidumdan başlanırdı. Sıraların arasında pilləkənlər vardı; tamaşaçılar bu pilləkənlərlə qalxıb sıralarda oturdular. Həmin pilləkənlər başqa pilləkənlərlə bitişirdi: camaat bunlarla sirkdən çıxardı.

Sıraların sonunda qadınlar üçün tağlı eyvan vardı, qadınlar istəyədi burada oturdular.

Baş qapı ilə Zəfər qapısı üz bəüz idi, qalib gələnlər Zəfər qapısından sirkə girərdilər. Oppidumun sağ tərəfində Ölüm qapısı vardı: döyüş zamanı sirkə öldürülmüş və ya can verən qladiatorların qanlı cəsədlərini sirk xidmətçiləri uzun qarmaqlarla buradan sürüyə-sürüyə çıxarırdılar.

Oppidum meydançasındakı sıralar – konsullar¹, yüksək rütbəli şəxslər, Vesta² kahin qızları, senatorlar³ üçün idi; sirkdəki başqa yerlər heç kəsdən ötrü müəyyənləşdirilməmiş və ayrılmamışdı.

¹ K o n s u l – Romada respublikanı idarə etmək üçün hər il iki konsul seçilirdi. Ali mülki hakimiyyət onların əlində olardı; müharibə zamanı orduya komandanlıq edərdilər. E.ə. 367-ci ildən Litsisi və Seksti qanunlarına görə konsullardan biri plebeylərdən seçilirdi. Konsulların qabağınca, ali hakimiyyət əlaməti olaraq, əllərində çubuq bağlama, on iki liktor gedərdi. Şəhərdən qırağa çıxanda çubuq bağlamalara balta qoyulardı, bu da konsulun Romadan kənar qeyri-məhdud ixtiyara malik olduğunu göstərirdi.

² V e s t a – ailə ilahəsi. Vestaya xidmət edən kahin qızlar ərə getməmiş, Vesta məbədində odu mühafizə edərmişlər.

³ S e n a t o r – senatın üzvü. Romada respublika dövründə ali dövlət şurasına senat deyilirdi. Senatın tərkibində əsasən magistratlar (konsullar, pretorlar və s.) olardı. Senatı baş magistratlar: diktator, konsul, pretor çağıra bilirdi. Senat iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə xidmət edirdi.

Sirk meydanında, oppidumla Zəfər qapısı arasında, təxminən beş yüz fut uzunluğunda, “sil-silə” deyilən alçaq divar çəkilmişdi; bu, yüyürmə yarışında məsafəni təyin etmək üçün idi. Onun hər iki ucunda “işarə” adlandırılan bir neçə kiçik sütun görünürdü. “Sil-silə”nin ortasında günəş abidəsi yüksəlirdi: abidənin hər iki tərəfində bir neçə daş sütun, qurbangah və heykəl vardı; Tserera və Mursi Venerası heykəli də bunların arasında idi.

Sirkin içində on səkkiz fut hündürlükdə, “podium” deyilən başdan-başa dövrələmə sürəhi, sürəhinin də dibində su dolu xəndək vardı, xəndək dəmir barmaqlıqla hasarlanmışdı. Bunlar tamaşaçıları – sirk meydanında nərildəyən, qızmış vəhşi heyvanlardan qorunmalı idi.

Tamaşa göstərmək üçün tikilən bu əzəmətli Roma sirki 675-ci ildə belə idi. Bu nəhəng bina, – qartalları bütün dünyada qanad çalan, hər yerdə qalib gələn bir xalqa tamamilə layiqdi. İndi bu plebeylər¹, patrisilər², atlılar³, matronalar⁴ ardı-arası kəsilmədən axışib gəlir, hər dəqiqədə, hər saatda onların sayı artırdı. Hamı qayğısız və şən görünürdü: ürəkaçan, xoş əyləncə gözləyən adamların üzündə belə bir ifadə olur.

Bu gün axı nə olacaqdı? Nə şənliyi keçiriləcəkdi? Bu qədər camaatı sirkə hansı tamaşa cəlb edirdi?

Bütün Romanı qorxu içində saxlayan, İtaliya hökmdarı Xoşbəxt Lutsi Korneli Sulla⁵ bir neçə həftə bundan əvvəl əmr edib, Roma camaatına üç gün öz hesabına qonaqlıq və əyləncəli tamaşalar verəcəyini bildirmişdi. Bəlkə də bunu tutulduğu dəri xəstəliyindən fikrini yayındırmaq üçün etmişdi: iki il idi ki, əlacı tapılmayan bu xəstəlik ona əzab verirdi.

Bir gün əvvəldən Mars çölündə¹ və Tibr çayının kənarında əzəzil hökmdarın əmri ilə plebeylər üçün stollar qurulmuş, süfrə açılmışdı. Bu hay-küylü qonaqlıq gecəyə qədər davam etdi, sonra azğın bir eys-ışrət başlandı. Qay Marinin² qəddar düşməni Sulla bu qonaqlığı eşidilməmiş şahənə bir dəbdəbə ilə düzəltdi: tez-tələsik açıq havada qurulmuş süfrələrə bol-bol ləzzətli yeməklər gətirilir, cürbəcür gözəl şərəblər verilir.

Xoşbəxt Sulla eşidilməmiş bir səxavət göstərirdi. Herkulesin³ şərəfinə verilmiş bu şənliklərə, oyunlara dövlətinin onda birini sərf etmişdi. Hazırlanan yeməklər o qədər çox olurdu ki, hər gün xeyli hissəsi çaya atılırdı. Süfrəyə qırx illik və daha çoxdan saxlanılmış şərəb verilir.

Bu qayda ilə Sulla sağ əli ilə qarət etdiyi dövlətinin bir hissəsini sol əli ilə romalılara paylayırdı; əslində onun bütün Roma xalqından zəhləsi gedirdi. Kviritlər⁴ də öz ürəyində Lutsi Korneli Sullaya nifrət eləsələr də, qonaqlığı və əyləncəni çox sakitliklə qəbul edirdilər.

Hava çoxdan işıqlanmışdı. Günəşin həyatverici şüaları buludların arasından şölələnir, ona qədər tərəni, məbədləri, bazilikləri, patrisi saraylarının ağ mermər divarlarını qızıl rəngə boyayırdı, Böyük sirkin daş sıralarında oturan plebeyləri xoş hərarəti ilə isidirdi.

İndi sirkdə yüz mindən artıq adam var idi. Onlar ən çox xoşladıkları tamaşaları – qladiatorların qanlı vuruşmalarını və yırtıcı heyvanlarla döyüşmələrini gözləyirdilər.

Bu yüz min tamaşaçıdan ən yaxşı yerlərdə – xanımlar, patrisilər, atlılar, imtiyazlılar, sərraflar, İtaliyanın hər bucağından, dünyanın hər yerindən Əbədi şəhərə axışib gələn varlı tacirlər oturmuşdular.

¹ Mars çölü – Tibr çayının sahilində hərbi meydan, həm də senturiya yığıncaqlarının yeri idi

² Qay Mari (e.ə. 156-86-cı illər) – Roma sərkərdəsi və siyasi xadim. Qara camaatdan istifadə etmiş, yeddi dəfə konsul seçilmişdir. Sullaya qarşı aparılan mübarizəyə başçılıq etmişdir

³ Herkules – Yunan-Roma mifologiyasının məşhur qəhrəmanı. Hələ körpə ikən beşikdə iki ilan boğub qəhrəmanlıq göstərmişdir: əlləri ilə aslanı boğmuş, doqquzbaşı ejdahaya qalib gəlmiş, Tseber adlı yeddibaşlı köpəyi yeraltı dünyasından qaçırılmış, azman Anteyə üstün gəlmişdir və s.

⁴ Kviritlər – Roma vətəndaşlarına vüqarla verilən ad. Romalılar Kviritə də, Marsa da (müharibə allahına) pərəstiş edirdilər. Onu ilahiləşdirilmiş Romul sayırdılar (əfsanəyə görə, Romul Romanı təsis edənlərdən biridir).

Taleyi üzünə gülmüş şəxslər sirkə yoxsullardan gec gəlsələr də, ən yaxşı, ən münasib yerləri tutdular. Bir çox Roma vətəndaşlarının müxtəlif və yüngül məşguliyyətləri içərisində qəribə bir peşə vardı: avara dilənçilər qabaqcadan sirkə gedib, varlılar və patrisilər üçün ən yaxşı yerləri tuturdular; onlar da kefi istəyəndə sirkə gəlir, dilənçilərə üç-dörd sestersi¹ verib, yaxşı yeri əldə edirdilər. Roma yoxsullarının çox vaxt çörəyi, bəzən yatmağa yeri olmasa da, təkəbbürlərindən əl çəkmirdilər, lazım gələndə deyirdilər ki, “*Noli me tangere – civis romanus sum!*” (Mənə toxunmayın – mən Roma vətəndaşıyam!).

Yüz mindən artıq kişi və qadın, müxtəlif yaşlı, müxtəlif vəziyyətli tamaşaçılarla dolu bir sirkə, – bunun necə əzəmətli mənzərə olduğunu təsəvvür etmək çətindir! Latiklavaların², anqustiklavaların³, pretekstaların⁴, stolaların, tunikaların⁵, pallilərin, peplumların⁶ – bu rəngarəng paltarların gözəl bir şəkildə bərq vurduğunu, nəhəng bir kütlənin – vulkan uğultusunu xatırladan səs-küyünü, başların, əllərin – qəzəbli, coşqun dənizin qorxunc təlatümünə oxşayan hərəkətini xəyalınızda canlandırın! Yenə də bunlar Böyük sirkənin möhtəşəm mənzərəsi haqqında çox zəif bir təsəvvür yarada bilər.

Sıralardakı qara camaatdan bəzisi evdən gətirdiyi yeməyi çıxarır, böyük iştahla – kimi donuz budu, kimi soyutma ət, ya qan kolbasası, kimi kəsmikli ya ballı qutab, ya da suxarı yeyirdi. Yedikkə də kobud-kobud zarafatlar edir, atmacalar, nalayiq, məzəli sözlər söyləyir, qayğısız boş-boş danışır, qəhqəhə ilə gülüşürdülər, velitem, massik, Tuskul şərabi içirdilər.

Sirkənin hər yerində qızgın alver gedirdi: qovrulmuş paxla, kökə, qutab satırdılar; plebeylər də arvadlarını, uşaqlarını sevindirmək üçün bu ucuz şeylərdən alırdılar. Sonra da kefləri kökəlmiş ahcılar

¹ S e s t e r s i – qədim Romada işlənən gümüş pul

² L a t i k l a v a – senatorların geydiyi enli, tünd-qırmızı haşiyəli tunika (paltar)

³ A n q u s t i k l a v a – atlılar təbəqəsini fərqləndirən ensiz tünd-qırmızı haşiyəli tunika

⁴ P r e t e k s t a – tünd-qırmızı haşiyəli toqa. Bunu magistratlar (konsullar, pretorlar və b.), kahin, həm də yüksək təbəqənin uşaqları on altı yaşa kimi geyirdi

⁵ T u n i k a – romalıların toqa altından geydikləri paltar

⁶ P e p l u m – zərif parçadan tikilmiş gen qadın paltarı

şərab satanları çağırır, qovrulmuş paxlanın əmələ gətirdiyi susuzluğu yatırmaq üçün şərab alıb içirdilər. Şərab satanlar da vicdan əzabı çəkmədən, bu turş şeyi, Tuskul şərabi adı ilə, kiçik stəkanla onlara satırdılar.

Dövlətlilərin, atlıların, patrisilərin ailələri qara camaatdan ayrı oturmuşdular; onlar gülə-gülə qızgın söhbət edir, öz ədalətinin üstünlüyünü gözə çarpdırırdılar.

Şıq geyimli kişilər daş sıralar üstə həsir və xalça salıb, orada oturan gözəl xanımların, cazibədar qızların başı üstə çətir tutaraq, onları qızmar günəşdən qoruyurdular.

Üçüncü sırada, zəfər qapısına yaxın bir yerdə, iki patrisi arasında çox gözəl, füsunkar bir xanım oturmuşdu. Onun boy-buxunu, oynaq bədəni, qəşəng çiyinləri göstərirdi ki, bu qadın, doğrudan da, Romanın övladıdır.

Üzünün düzgün xətləri, yüksək alnı, zərif, qəşəng burnu, kiçik ağzı, sanki ehtiraslı busələr arzusu ilə alışıb yanan dodaqları, iri, qara, parlaq gözləri bu qadına vəsfəgəlməz bir cazibədarlıq verirdi. Qarğa qanadı kimi qara, sıx, yumşaq, qıvrım saç çiyinlərinə tökülürdü, başında isə daş-qaşlı diadema vardı. Çox zərif yundan tikilmiş, ətəyi zər haşiyəli ağ tunika onun gözəl əndamını nəzərə çarpdırırdı. Tunikanın üstündən geydiyi tünd-qırmızı haşiyəli, ağ pallisi qəşəng qırçınlarla aşağı sallanırdı.

Bu qəşəng geyimli gözəlin hələ otuz yaş yox idi. O, Lutsi Valeri Messalanın qızı, Kvint Qortenzinin¹ bacısı idi. Kvint Qortenzi Siseronun rəqibi, məşhur natiq idi, 685-ci ildə konsul seçilmişdi. Təsvirinə başladığımız hadisədən bir neçə ay əvvəl əri onu, uşağı olmur deyə, boşamışdı. Əslində buna başqa şey səbəb olmuşdu: Romada Valerianın əxlaqsızlığı haqqında çox danışılır, onu pozğun qadın hesab edir, bir çox pərəstişkarları ilə əlaqədə olduğunu söyləyirdilər. Hər necə olsa, əri onu boşayarkən abır-həyaya riayət edərək, Valerianın namusunu belə söhbətlərdən qorumuşdu.

Valerianın yanında Elvi Medulli oturmuşdu. O, naz-nemət içində böyümüş, özünə bəzək-düzək vermiş, ucaboylu, solğun bənizli, arıq bir adamdı; ətirlənib, tumarlanmış, saçına da pomada sürmüşdü.

¹ K v i n t Q o r t e n z i (e.ə. 114-50-ci illər) – məşhur Roma natiqi

Bütün barmaqlarına əlvan daşlı qızıl üzük taxmışdı; boynundan zərif, qızıl zəncir sallanırdı. Bu bəzək-düzəkdən başqa onun fil dişindən qayrılmış balaca əlağacı da vardı, onu əlində çox qəşəng oynadırdı.

Bu aristokratın süst, duyğusuz sifətində laqeydlilik və sıxıntı ifadə olunurdu. Elvi Medullinin ancaq otuz beş yaşı vardı, lakin dünyada hər şey zəhləsini tökmüşdü. O, ömrünü naz-nemət, eyş-işrət içində keçirmiş, vətən və vətənin şöhrəti üçün vuruşmağı, ölməyi plebeylərə həvalə etmiş yüksək Roma zadəganlarındandı. Bu yüksək nəcabətli oliqarxlar – şahlıqları, xalqları fəth etməyi rəiyyətin üzərinə atmış, özləri isə dəbdəbə və təmtəraq içində yaşayaraq, ata-babadan qalma dövləti dağıtmaq, ya idarə etdikləri əyalətləri soymaq zəhmətini öz üstlərinə götürmüşdülər.

Valeriya Messalanın o biri tərəfində Mark Detsi Tsediti oturmuşdu. O, təxminən əlli yaşlı bir zadəgan idi. Qırmızı, gülər, açıq ifadəli üzü vardı; alçaqboy, enlikürək, yekəqarın bir adamdı. Hər şeydən çox yemək-icməyi xoşlayırdı, gününün çox hissəsini yemək otağında, süfrə başında keçirirdi. Günün birinci yarısını ən ləzzətli xörək və çərəz yeməklə məşğul olardı. Xörəkləri də – bütün Romada şöhrət qazanmış məşhur bir aşpaz bişirirdi. Günün ikinci yarısını da – axşam xörəklərini düşünməklə, yemək otağında yenə də bu təamlardan duyacağı ləzzəti təsəvvür etməklə keçirirdi. Xülasə, Mark Detsi Tsediti nahar yeməyini həzm edərkən, axşam yeməyinin xəyalı ilə yaşayardı.

Bir qədərdən sonra Kvint Qortenzi də bura gəldi: bu adam natiqliyi ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdı.

Kvint Qortenzinin hələ otuz altı yaşı olmazdı. O, zərif, qamətli idi, əl-qol hərəkəti sənətini, fikri ifadə etməyin müxtəlif üsullarını öyrənmək üçün çox çalışmış, çox vaxt sərf etmişdi; əl-qol, bədən hərəkəti ilə danışıq arasında ahəng yaratmaq üçün elə bitkinlik, yüksək sənətkarlıq əldə etmişdi ki, haraya getsə, – onun hər hərəkətində tam ləyaqət və nəciblik ifadə olunardı; bu fitri bir hərəkət kimi nəzərə çarpardı, hamını da valeh edərdi. Həmişə qaraya çalan paltar geyərdi, lakin latiklavasının çox səliqə ilə tikilmiş qırçınları elə gözəl şəkildə sallanırdı ki, bu onun qəşəngliyini, duruşunun özəmətinə daha artıq nəzərə çarpdırardı.

Bu yaşında o, Mars¹ müharibəsində və ya Vətəndaş müharibəsində İtaliyanın müttəfiqlərinə qarşı döyüşlərdə fərqlənərək, iki il ərzində əvvəl senturion², sonra da tribun³ olmuşdu.

Bunu da demək lazımdır ki, Qortenzi yalnız alimliyi və yüksək natiqliyi ilə fərqlənmirdi, o həm də gözəl bir aktyor idi. Müvəffəqiyyətə yarısını məlahətli, xoş səsi, incə deklamasiya sənəti ilə əldə etmişdi. Deklamasiya sənətində çox məharətli idi və bundan çox ustalıqla istifadə edirdi; belə ki, o nitq söyləyəndə, məşhur tragediya artisti Ezop⁴ və adlı-sanlı aktyor Rostsi⁵ Forumaya getməyə tələsirdilər.

Nə qədər ki, Qortenzi, Valeriya, Elvi, Tsedisi söhbət edirdi, azad edilmiş qula da, Valeriyanın arzusu ilə, əmr edilmişdi ki, bu gün vuruşacaq qladiatorların siyahısını gətirsin, – bu zaman kahinlər allahların heykəli ilə “silsilə”ni dolaşmış, dini mərasim qurtarmışdı, heykəllər də “silsilə”nin meydançasına qoyulmuşdu.

Valeriya və onunla söhbət edən adamlardan bir az kənarda iki uşaq ayaq üstə durmuşdu. Onlar pretekst, yeni tünd-qırmızı haşiyəli ağ toqa geymişdi. Uşaqlara mürəbbilər nəzarət edirdilər. Onlardan birinin on dörd, o birisinin on iki yaşı vardı; ikisi də xalis romalıya oxşayırdı: üzləri arıq və aydın ifadəli, alınları geniş idi. Böyüyünün adı Katon⁶, kiçiyinininki Tsepion idi. Onlar Portsi nəslindən olub,

¹ Marslara və ya Müttəfiqlərə qarşı müharibə – e.ə. 90-88-ci illərdə İtaliyanın Mars qəbiləsinin Roma senatından vətəndaşlıq hüququ almaq üçün apar-dıqları müharibə

² Senturion – senturiya başçısı. Romada yüz adamdan ibarət qoşun hissəsinə senturiya deyilirdi

³ Tribun – Roma vətəndaşları ilk zamanlar üç qrupa (seçki dairəsinə) bölünmüşdü; bunun hər birinə triba, tribanın da başçısına əvvəllər tribun deyirdilər. Sonralar xalq tribunu oldular. Xalq tribunları əvvəl iki idi, sonralar (e.ə. 457-ci ildən) on oldu. Tribunlar plebeylər içindən seçilir, öz təbəqəsinin mənafeyini qoruyardı. Onlar konsulların və senatın sərəncamını rədd etmək hüququna malikdilər.

⁴ Ezop Klodi – məşhur tragediya aktyoru, Siseronun dostu

⁵ Rossi – Kvint Rossi Qall, məşhur aktyor, Siseronun dostu, qul imiş, sonra azadlıq almışdır. Çox vaxt komediyalarda maskasız oynarmış; canlı mimika və əl-qol hərəkəti tələb edən rolları ifa etməkdə misli-bərabəri yox imiş

⁶ Mark Portsi Katon (e.ə. 95-46-cı illər) – Böyük Katonun nəticəsi. Mühafizəkar istiqamətli dövlət xadimi. Vətəndaş müharibəsi dövründə Sezarın qarşısından qaçaraq, Siciliyaya, Pompeyin yanına, oradan da Rodosa gedib, respublikaçılara qoşulmuşdur. Pompeyçilər e.ə. 46-cı ildə Tapsa ətrafında məğlub olduqdan sonra qarnizonu ilə bir yerdə Utikada (Afrikada) qorunmağa çalışmış, Sezarın əlinə düşməmək üçün özünü öldürmüşdür

Katon Senzorun¹ nəvələri idilər. Katon Senzor ikinci Pun müharibəsində² şöhrət qazanmışdı. Karfagenin amansız düşməni imiş. O tələb edirmiş ki, Karfagen hər necə olsa dağılmalıdır.

Tsepion qardaşına nisbətən dilli və mehriban idi, tez-tez mürəbbisi Sarpedona müraciət edirdi. Böyük qardaşı Mark Portsi Katon isə susub dururdu, qaşqabaqlı idi, sir-sifətindən narazı və acıqlı görünürdü, bu heç də onun yaşına uyğun gəlmirdi. Markın hələ kiçik yaşlarından yenilməz iradəli, möhkəm əqidəli, mətanətli olduğu duyulurdu. Deyirlər ki, o səkkiz yaşında ikən, Romaya qarşı müharibə edən İtaliya şəhərlərinin sərkərdələrindən Mark Pompedi Silon adlı birisi Katonun əmisi Druzun evinə gəlir, uşağı tutub pəncərəyə tərəf aparır, deyir ki, əmindən italyanların tərəfini saxlamasını xahiş etməsən, səni küçüyə atacağam, uşağı silkələyə-silkələyə hədələyir, lakin heç bir şey də əldə edə bilmir: Katon bir kəlmə də söz demir, qımıldanmır da, razılaşdığını və ya qorxdığını heç bir şeylə hiss etdirmir. Fitrətən sarsılmaz iradəyə malik olması, yunan fəlsəfəsini, xüsusilə, stoiklər fəlsəfəsini öyrənməsi, zabitəli babasını təqlid etməsi bu on dörd yaşlı uşaqda cəsarətli, mərd vətəndaş təbiəti yaratmışdı. Sonralar, Utika vuruşmasından sonra özünü öldürmüşdü, – kəfən kimi büründüyü latın azadlıq bayrağını da özü ilə qəbrə aparmışdı.

Zəfər qapısından yuxarı, çıxış yollarından birinə yaxın olan yerdə, yenə də öz mürəbbisi ilə, bir uşaq oturmuşdu. O, başqa patriisi ailəsindəndi. On yeddi yaşlı bir oğlanla söhbət edirdi. Bu oğlan toqa geymişdi, – əslində həddi-büluğa çatandan sonra toqa geyirdilər. Onun biğ yeri təzəcə tərləmişdi. Qısa boylu idi; üzdən xəstə, zəif adama oxşayırdı; qara, işildayan saçı vardı; solğun üzündə iri, qara gözləri parıldaıyırdı; bu gözlərdə yüksək zəka ifadə olunurdu.

¹ Katon Senzor – Böyük Mark Portsi Katon (e.ə. 234–149-cu illər) – Romanın siyasi xadimi və alimi, öz mühafizəkarlığı ilə ad çıxarmışdır. Karfagenin amansız düşməni olmuşdur.

² İkinci Pun müharibəsi – Karfagen ilə İkinci müharibə e.ə. 218-ci ilə qədər davam etmiş, Roma ilə Karfagenin arasında sülh müqavilənaməsi ilə qurtarmışdır. Bu müharibə nəticəsində Karfagen öz əzəmətini itirmişdir. Bundan əvvəl romalılarla karfagenlilər arasında birinci Pun müharibəsi olmuş (e.ə. 264–146-cı illər) Karfagen dövləti və onun sərkərdəsi Hannibal tamamilə məğlubiyyətə uğramışdır

Bu on yeddi yaşlı oğlan Tit Lukretsi Kar¹ idi. Romanın yüksək aristokrat nəslindəndi, sonralar “Əşyanın xassəsi haqqında” poeması ilə adını əbədiləşdirmişdi. Onunla söhbət edən Qay Kassi Longin² on iki yaşlı, qüvvətli, cəsarətli bir uşaqdı, vaxtilə konsul olmuş Kassinin oğlu idi, respublikanın süqutundan əvvəl baş verən hadisələrdə böyük rol oynamaq onun qismətində imiş.

Lukretsi ilə Kassi şirin söhbət edirdilər. Gələcəyin böyük şairi iki-üç il idi ki, Kassigilə gedirdi. On iki yaşlı Longinin kəskin əqlə, alicənab qəlbə malik olması onun xoşuna gəlirdi, buna görə də ona çox yaxınlıq edirdi. Kassi də Lukretsinin xatirini çox istəyirdi. Eyni duyğular və fikirlər onları bir-birinə cəlb edirdi, həyata da eyni dərəcədə az əhəmiyyət verirdilər, insanlara, allahlara da eyni münasibət bəsləyirdilər.

Lukretsi ilə Kassidən bir az kənarda Sullanın oğlu Favst oturmuşdu. O, sısqı, arıq, kürən bir uşaqdı, üzündəki qançılar, sıyrıntılar bu yaxında dalaşdığını göstərirdi. Mavi gözlərində kin və təşəxxüs vardı; xoşbəxt hökmdarın xoşbəxt oğlu kimi barmaqla göstəriləndə bundan xoşlanardı.

Hələ təlim almamış cavan qladiatorlar meydanda taxta qılıncı, toppuzla tərifləyiq bir qızgınlıqla vuruşurdular, lakin bu vuruşmadan onlara ziyan gəlmirdi. Konsullar və Sulla gələne kimi tamaşaçıları bununla əyləndirirdilər. Sulla romalıların ən çox xoşladığı bir əyləncə düzəltdi.

Lakin bu qansız vuruşma qoca legionerlərdən, yüzlərlə yarışdan sağ çıxan rudiariyərdən³ başqa heç kəsin könlünü oxşamırdı, heç kəsi maraqlandırmırdı. Birdən gurultulu alqışlar nəhəng amfiteatrı bürüdü. Minlərcə adam çığıra-çığıra dedi:

¹ Tit Lukretsi Kar – böyük Roma şairi və alimi (e.ə. təxminən 98–55-ci illər). Lukretsi “Əşyanın xassəsi haqqında” poemasında yunan filosofu Epikürün (e.ə. III əsr) atom nəzəriyyəsini çox aydın və orijinal şəkildə izah etmişdir. Onun şərhli tam bir materialist dünyagörüşü şəklini almışdır. Lukretsinin poemasında maddənin əbədi olması fikri inkişaf etdirilir, insan zəkasının şöhrəti yüksəldilir, təbiətin tükənməz həyatı qüvvəsi tərənnüm edilir, Marks Lukretsinin “dünyanın tərəvətli, cəsarətli, poetik hökmdarı” adlandırılmışdır.

² Qay Kassi Longin (təxminən e.ə. 85–42-ci illər) – Əvvəl Sezarın tərəfdarı imiş, sonralar onun ölümünü təşkil edənlərdən biri olmuşdur

³ Rudiari – azadlığa çıxmış qladiator

– Yaşasın Pompey!..¹ Yaşasın Qney Pompey!.. Yaşasın Böyük Pompey!..

Pompey sirkə girib, oppidium meydançasında Vesta kahin qızların yanında özünə yer tutdu. Kahin qızlar buraya yığışib, qanlı tamaşanın başlanmasını gözləyirdilər: özlərini bəkarət ilahəsi ayininə həsr edən bu bakir qızlar belə tamaşaları çox xoşlayırdılar. Pompey bu alqışın qarşısında xalqa nəzakətlə baş əydi, əllərini dodaqlarına aparıb, busələrlə minnətdarlığını bildirdi.

Qney Pompeyin iyirmi səkkiz yaşı olardı. O ucaboylu, möhkəm bədənli, Herkules qamətli bir adamdı. Başu iri, saçu sıx idi. Saçı alnında bitərək az qala qaşları ilə birləşirdi. Badamı, qəşəng, iri gözləri vardı. Bu gözlər sakitdi, heç bir şeyi ifadə etmirdi. Üzünün ciddiyyət və sərtlik ifadə edən cizgiləri, bədəninin əzəmətli quruluşu əsil kişi gözəlliyi təsiri bağışlayırdı. Onun sakit üzünə diqqətlə baxanlar – bu üzdə nə böyük fikirlərin, nə də böyük işlərin izini görə bilirdi: axı, sonralar bu adam uzun illər Roma imperiyasında birinci yeri tutmuşdu. Hər necə olsa, o, iyirmi beş yaşında Afrika hərbi səfərindən qalibyyətlə qayıtmış, triumfluğa² layiq görülmüşdü, hətta Sulla özü ona (yəqin ki, mərhəmətli dəqiqələrində) Böyük Pompey demişdi. Pompeyin xidmətləri, gördüyü işləri, müvəffəqiyyətləri haqqında nə kimi rəy olsa da o, sentyabrın 10-da 675-ci ildə Böyük sirkə daxil olanda Roma xalqının hüsn-rəğbəti onun tərəfində idi. Pompey iyirmi beş yaşında triumfator³ olmuşdu, legionlarının məhəbbətini qazana bilmişdi: bu legionlar otuz vuruşmanın məşəqqətli, təhlükəli vəziyyətlərindən çıxmış qocaman döyüşçülərdir; onlar Pompeyi təntənə ilə imperator⁴ elan etmişdilər.

Plebeylərin Pompeyə göstərdiyi bu qızgın meyil, bəlkə də, qismən onların Sullaya bəslədikləri gizlin nifrətdən doğurdu: plebeylər öz nifrətini başqa yolla ifadə edə bilmədiklərindən bu üsula əl

¹ B ö y ü k P o m p e y (e.ə. 106–48-ci illər) – Roma sərkərdəsi və dövlət xadimi. E.ə. 60-cı ildə Sezarla və Krass ilə birinci triumviratda (dövləti idarə etmək üçün üç şəxs arasında siyasi uzlaşma) iştirak etmişdir. Lakin e.ə. 49-cu ildə Sezardan ayrılmış, e.ə. 48-ci ildə Fransada məğlub olmuş, Misirə qaçmış, orada öldürülmüşdür

² T r i u m f – düşmən üzərində qəti qələbə çalan Roma sərkərdəsinə göstərilən ən yüksək hörmət. Bu zəfər təntənəsi mərasiminin düzəlməsinə senat razılıq verərdi.

³ T r i u m f a t o r – Romada təntənə ilə qarşılanan sərkərdə, zəfər qəhrəmanı

⁴ İ m p e r a t o r – düşmən üzərində ciddi qalibyyət qazanan sərkərdələrə verilən fəxri ad. Bu ad imperiya dövründə başqa mənə almışdır

atr. Pompeyi belə coşqun alqışlar və təriflərlə qarşılayırdılar: diktatorun bu cavan dostu Sullanın qəhrəmanlığına bərabər hərbi qəhrəmanlıqlar göstərməyi bacaran yeganə adam idi.

Pompeydən sonra konsullar – Publi Servili, Vati İsavrili və Appi Klavdi Pulx r gəldilər. Servili ilə Klavdi yanvarın birində öz mövqelərini tərk etməli idilər. Bu ay konsulluq işini yerinə yetirən Servilin önündə liktorlar¹, keçən ay konsulluq vəzifəsini ifa edən Klavdinin qabağınca əli fastsilli² liktorlar gedirdilər.

Konsullar oppidium meydançasına qədəm qoyanda sirkə yığışan camaat ayağa qalxdı, bununla da onlar respublikanın baş hakimiyyətinə öz hörmətlərini bildirirdilər.

Servili ilə Klavdi oturduqdan sonra camaat da oturdu. Gələn il üçün konsul seçilən Mark Emili Lepidlə³ Kvint Lutatsi Katul da oturdular: onlar gələn il konsul olmaq üçün sentyabr komitsisində⁴ seçilmişdi.

Pompey Servili və Klavdini salamladı, onlar da çox hörmətlə, az qala lap yaltaqcasına Pompeyin salamını aldılar. Sonra Pompey yerindən qalxdı, gedib Mark Lepidin əlini sıxdı. Mark Lepid konsul seçilməsində ona minnətdar idi: Pompey böyük nüfuz sahibi olduğundan, Sulla istəməsə də, Lepidin konsul seçilməsində nüfuzundan istifadə etmişdi.

Lepid cavan imperatoru hörmət və sədaqətlə qarşıladı; onlar söhbətə başladılar: Pompey o biri konsula – Lutatsi Katula təmkinlə, həm də vüqarla baş əydi.

Konsullar seçiləndə Sulla daha diktator olmasa da, öz əzəmətinə enməmişdi: Lepidin namizədliyi əleyhinə öz nüfuzundan var qüvvəsi ilə istifadə etmişdi; o düşünürdü ki, Lepid ürəyində onun düşməni, Qay Marinin tərəfdarıdır, bu da əsassız deyildi. Sullanın

¹ L i k t o r – Romada yüksək vəzifəli adamlara hörmət üçün verilən, onların qabağınca gedən keşikçi

² F a s s i – ali hakimiyyət əlaməti olan çubuq bağlamaları. L i k t o r l a r – yəni keşikçilər bunları öz əllərində apararmış.

³ M a r k E m i l i L e p i d – e.ə. 80-ci ildə Siciliyanın canişini imiş. E.ə. 78-ci ildə konsul olanda Sullanın sərəncamını ləğv etmək istəmiş. Lepidin Sulla tərəfdarı Pompeyə və Katula qarşı hərbi çıxışı müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnir: Pompey yuxarı İtaliyada Lepidin qoşununu dağıdır. Lepid Sardiniyaya qaçır, az vaxtdan sonra orada ölür (e.ə. 77-ci ildə).

⁴ K o m i t s i – qədim Romada azad vətəndaşların xalq yığıncağı

Lepidə qarşı müxalifətdə olması, lakin Pompeyin onu müdafiə etməsi nəticəsində belə bir vəziyyət əmələ gəldi: Lepidin namizədliyi Lutatsi Katulun namizədliyindən üstün oldu. Burası da var ki, Katulu oliqarxlar partiyası müdafiə edirdi. Sulla Lepidin seçilməsi üstündə Pompeyi danlayaraq, dönə-dönə deyirdi ki, sən vətəndaşların pisini müdafiə etdin, yaxşısının seçilməsinə qarşı çıxdın.

Konsullar gələn kimi cavan qladiatorların oyunu dayandırıldı. Bu gün vuruşmalı olan əsil qladiatorlar isə kameralardan çıxmağa hazırlanırdılar; onlar, adət üzrə, hökumət adamları qarşısından tontənə ilə keçib getməli idilər, bunun üçün ancaq işarə verilməsini gözləyirdilər.

Bütün gözlər oppiduma sarı çevrilmişdi; hamı vuruşmanın başlanması üçün konsulların verəcəyi işarənin intizarında idi. Konsullar da amfiteatrın sıralarına göz gəzdirir, sanki icazə almaq üçün kimi isə axtarırdılar. Onlar, doğrudan da, Lutsi Korneli Sullanı gözləyirdilər: bu adam hökmdarlıqdan əl çəkmişdisə də, Romanın hökmdarı olaraq qalırdı.

Nəhayət, alqış səsləri eşidildi. Bu əvvəl zəif olsa da get-gedə artdı, hamı əl vurmağa başladı, gurultulu alqışlar sirkdə əks-səda ilə səsləndi. Hamının gözü Zəfər qapısına dikildi: bu zaman Lutsi Korneli Sulla senatorların, dostlarının və tərəfdarlarının müşayiətilə Zəfər qapısından sirkə girirdi.

Bu qərribə adamın o vaxt əlli doqquz yaşı vardı. Boyca çox uca idi. Mütənasib, möhkəm bədəni vardı. O, əldən düşmüş adam kimi, ağır-ağır, əzgin halda yeri yirdi, onu gücdən salan eys-ışrət məclisləri idi. Bütün ömrü boyu eys-ışrətlə məşğul olmuşdu, indi daha artıq bunun əsiri idi. Lakin Sullanın belə zəifləməsinə başlıca səbəb – mübtəla olduğu üzüntülü və sağalmaz bir xəstəlik idi. Bu xəstəlik onu vaxtından əvvəl qocaltmışdı. Onun bütün simasında bu qocalığın əlaməti görünürdü.

Sullanın sifəti dəhşətli olsa da, üzünün xətləri düzgün və ahəngdar idi: alnı yüksək, burnu iri, ağzı bir az yekə, dodaqları qabarıqdı, – bu dodaqlarda hökm etmək ifadəsi vardı. Burun dəlikləri aslan burnu kimi körüklənirdi. Sullanın qırmızı rəngə çalan, sarışın sıx saçını sifəti ilə bir yerdə təsəvvür etdikdə ona qəşəng də demək olardı. Dərində olan bozumtul-mavi, diri, nüfuzedici gözləri – parlaq qartal gözünü xatırladırdı, amma çox vaxt yırtıcı heyvan gözüne

də oxşayırdı, sərt baxışında hökm etmək, qan tökmək arzusu oxunurdu.

Sulla Asiyada Mitridatla vuruşanda ondan xahiş edirlər ki, Kappadokiya¹ padşahı Ariobarzanla² Parfiya padşahı arasında baş verən münaqişəni yoluna qoysun. Parfiya padşahı öz səfiri Orobazı Sullanın yanına göndərir. Sulla onda hələ prokonsul idi. Lakin bu rəsmi görüşə gələndə Romanın, həm də özünün birinci mövqedə durması üçün, orta kreslodə oturur (zaldə üç kreslo qoyulubmuş), bu şərəfli yerin ona aid olduğuna heç də şübhə etmir. Sağ tərəfində – Asiyanın ən qüdrətli padşahının nümayəndəsi Orobazı, sol tərəfində Ariobarzani oturdur. Parfiya şahı bunu özü üçün böyük təhqir hesab edərək, Orobazı qayıdanda onun boynunu vurdurur. Orobazın səfirliyi məiyyətində bir nəfər sehdən başı çıxan kildani də varmış; o, adamın nəyə qabil olduğunu üzündən müəyyən edə bilirmiş. Sullanın üzünə diqqətlə baxır, yırtıcılıq ifadə olunan gözlərinə, gözlərindəki mənəh parıltıya təəccüb edərək deyir: “Bu mütləq böyük adam olacaq; mən bir şeyə heyrət edirəm: o indiyə qədər insanlar arasında birinci yeri tutmadığına necə dözmüşdür”.

Sullanı təsvir edərkən niyə onun sifətinə “dəhşətli” dedik, bunu izah etməliyik. Sullanın sifəti, doğrudan da, dəhşətli idi; üzü bozbulanıq səpkilərlə dolu idi, bəzi yerində də ağ ləkələr vardı; zara-fətil bir afinalının acı istehzasına görə, Sulla üzündən sifətinə un səpilmiş zənciyə oxşayırdı.

Sullanın üzü cavanlığında belə idisə, illər keçdikcə onun necə çirkin hala düşdüyünü asanlıqla təsəvvür etmək olar. Hökmdarın qanı – sarıca xəstəliyinə tutulmuş pis qan idi, eys-ışrət isə bu xəstəliyi daha da artırmışdı. Üzünü çirkinləşdirən ağ ləkələr və qaysaqlar get-gedə artmışdı, indi bütün bədəni irinli yaralarla dolu idi.

Sulla yavaş-yavaş irəliləyərək sirkə girdi; o hər şeydən artıqlaması ilə doymuş adama oxşayırdı. Milli palli və ya ənənəvi toqa deyil, qar kimi ağ yundan tikilmiş, zər naxışlı tunika geymişdi, üstündən də çiyinə zər köbəli, tünd-qırmızı, bəzəkli xlamida³ atmışdı. Xlamida sağ çiyində – daş-qaşlı, qızıl düymə ilə düymələnmişdi,

¹ Kappadokiya – Qədim zamanda Kiçik Asiyanın şərq hissəsi

² Ariobarzan – Kappadokiyanın padşahı; Mitridat onu qovubmuş, Sulla tərəfindən yenə öz taxtına qaytarılmışdır.

³ Xlamida – qədim yunanlarda pləşa oxşar paltar

bu daş-qaşlar gün işığında bərq vuraraq parıldaırdı. Bütün insanlara, xüsusilə öz vətəndaşlarına nifrət edən bu adam yunan xlamidası geyənlərdən birincisi idi; xlamidanı çox az adam geyirdi. Sullanın əlində qızıl dəstəkli əsa vardı; əsanın dəstəyinə – Beotiyada, Orxomen ətrafındakı vuruşmalardan bir epizod çox böyük sənətkarlıqla həkk olunmuşdu: Sulla bu vuruşmada Mitridatın canişini Arxelayın¹ qoşununu darmadağın etmişdi. Həkkək əsanın dəstəyində Arxelayın diz çökərək təslim olduğunu göstərirdi. Sullanın sağ əlinin adsız barmağında bir qızıl üzük, üzüyün də qan rəngli yaşmadan iri qaşı vardı; yaşmanın üstündə Bokx² tərəfindən Yuqurta padşahının ələ verilməsi təsvir edilirdi. Sulla bu üzüyü Qay Marinin zəfər təntənəsi günündən sonra barmağından çıxartmışdı, həmişə də bununla öyünürdü, bu da onun xasiyyətinə tamamilə uyğun idi. Həmin üzük Sulla ilə Mari arasında baş verən fəlakətli ədavətin ilk qıgılıcı oldu.

Alqış gurultularını eşidərkən, Sullanın dodaqları istehza ilə acı-acı gülümsədi və o astadan dedi:

– Əl çalın, əl çalın, sarsaq qoyunlar!

Bu zaman konsullar tamaşanın başlanması üçün işarə verdilər, kameralardan yüz nəfər qladiator çıxıb sıra ilə meydana irəliləməyə başladı.

Birinci sırada retiarilər³ və mirmillonlar⁴ irəliləyirdi, çünki ən əvvəl onlar vuruşacaqdılar; bir az sonra bu qladiatorlardan biri o birisini öldürməli olsa da, onlar sakitcə söhbət edə-edə gedirdilər. Bunların ardınca üçdişli yaraqla və torla silahlanmış doqquz nəfər lakveator⁵ gəlirdi; lakveatorlar əllərindəki toru qalxanlı, qılınclı doqquz nəfər sekutorun⁶ başına atmalı idilər. Sekutorlar atılan tora düşməsəydilər – lakveatorlar qaçmağa başlayan sekutorların üstünə cumurdular.

¹ Arxelay – Pont padşahı Mitridatın sərkərdələrindən biri

² Bokx – Numidiya padşahı, Yuqurtanın qayınatası; e.ə. II əsrin son illərində romalılar Yuqurta ilə müharibə etmişlər (Yuqurta müharibəsi). Bokx əvvəl Yuqurtanın tərəfini saxlamışdır. Lakin Marinin qəti qələbəsindən sonra (e.ə. 106-cı ildə), Yuqurtanı romalılara təslim etmişdir.

³ Retiari – üçdişli yaraqla və torla silahlanmış qladiator

⁴ Mirmillon – dəbilqəsinin ucunda balıq şəklində olan silahlı qladiator

⁵ Lakveator – üçdişli yaraqla və kəməndlə silahlanmış qladiator

⁶ Sekutor – qılnc və qalxanlı silahlanmış qladiator

Bu doqquz cüt lakveatorla sekutorun dalmca iki sıraya düzülmiş otuz cüt başqa qladiator gəlirdi; bunlar bir-biri ilə vuruşaraq, əsil döyüşü sanki kiçik həcmdə təkrar edəcəkdilər. Bu altmış nəfərdən otuzu frakiyalı, otuzu da samnit idi; hamısı da ucaboylu, cavan, qəşəng, qüvvətli, igid adamlardı.

Məğrur frakiyalıların əlində qısa, əyri qılnc, dördkünc, qabarıq, kiçik qalxan, başlarında üzüksüz dəbilqə vardı; bu onların milli silahı idi. Hamısı da al-qırmızı qısa tunika geymişdi, dəbilqələrində də bir cüt qara lələk görünürdü. Samnitlər isə Samniya xalqı döyüşçülərinin yarağı ilə silahlanmışdılar, bunlar da – qısa, düz qılncdan, qanadlı, qapalı kiçik dəbilqədən, balaca dörd künc qalxandan, qalxanla qorunmayan sağ qoldakı dəmir qolçaqdan, sol qıçı örtən dəmir dizlikdən ibarətdi. Özləri də mavi tunika geyib, dəbilqələrinə ağ lələk sancmışdılar.

Ən axırda on cüt ağ tunikalı andabat gəlirdi. Onların əlində ancaq qısa bir tiyə vardı, bu qılncdan çox bıçağa oxşayırdı; başlarındakı dəbilqənin qıraqlarından dəmir üzük kimi şey sallanırdı, üzüyün qabaq tərəfində göz üçün çox kiçik deşiklər qoyulmuşdu. Meydana gətirilən bu bədbəxtlər, gözbağlayıcı oynayırmış kimi, bir-birilə vuruşurdular. Onlar sirkə yığışan camaatı xeyli əyləndirib, adamları qəhqəhə ilə güldürürdülər. Axırda lorari deyilən sirkə xidmətçiləri qızmar dəmir ilə onları üz-üzə gətirib bir-birini öldürməyə məcbur etdi.

Yüz nəfər qladiator sirkə meydanını dolanır, tamaşaçılar da ələ çala-çala, qışqıra-qışqıra onları alqışlayırdılar. Gəlib Sullanın oturduğu yerə çatanda başlarını qaldırdılar, lanitsa¹ Aktsianın tapşırığına görə hamısı bir ağızdan çığırdı:

– Salam sənə, hökmdar!

Sulla ətrafındakı adamlara dönərək dedi:

– Belə baxanda yaxşıdırlar! – O, bir çox vuruşmalarda qalib gələn, təcrübəli sərkərdə nəzəri ilə, qarşısından təntənə ilə keçən qladiatorlara baxırdı. – İgid, qüvvətli cavanlardır! Biz gözəl bir tamaşanın şahidi olacağıq. Belə olmasa, vay Aktsianın halına! O dələduz bu əlli cüt qladiator üçün məndən iki yüz iyirmi min sestersi pul almışdır!

¹ Lanitsa – qladiatorların müəllimi, həm də qladiatorlar məktəbinin sahibi, onları alıb-satan adam

Qladiatorlar sirk meydanını dolanıb konsulları salamladılar, sonra da kameralara qayıtdılar. Gümüş kimi parıldayan meydanda ancaq iki adam qaldı: bir mirmillon, bir də retiarı, onlar üz-üzə durmuşdu.

Sirkə səssizlik çökdü. Hamının nəzəri vuruşmağa hazır olan bu iki qladiatora dikildi. Mirmillon əslən qall idi; ucaboylu, sarışın, cəld, qüvvətli, qəşəng bir oğlandı. Bir əlində kiçik qalxan, o biri əlində enli, qısa qılınc tutmuşdu, başında gümüş balıq şəklilə tamamlanan dəbilqə vardı. Retiarı ancaq üçdişli əsa və torla silahlanmışdı, özü də mavi rəngli, adi tunika geymişdi, mirmillondan iyirmi addım kənarda durmuşdu və elə bil ki, onu necə tora salmağı düşünürdü. Mirmillon bədənini qabağa verib ağırlığını irəli qoyduğu sol qıncının üstünə salmışdı, qılıncı bir az sağ buduna sarı əyərək durmuşdu, retiarının hücumunu gözləyirdi.

Retiarı birdən sıçrayaraq mirmillonun bir neçə addımlığında yerə düşdü, əlindəki toru ildirim sürətilə düşməninə başına atdı. Mirmillon geri atlıraq özünü yerə sərrib tordan canını qurtardı, sonra da retiarının üstünə cumdu. Retiarı yanıldığını başa düşərək qaçmağa başladı. Mirmillon onun arxasınca yüyürdü. Lakin retiarı bacarıqlı adamdı; meydanı dolaşaraq, tor düşən yerə gəldi; toru götürüb qalxanda mirmillon özünü yetirdi, retiarıya amansız zərbə endirəndə retiarı döndü, toru düşməninə başına atdı. Mirmillon iməkləyə-iməkləyə torun altından çıxdı, cəld sıçrayışla ayağa qalxdı. Retiarı irəliləyərək, üçdişli yaraqla onun ancaq qalxanını cıza bildi. Bu zaman retiarı yenə qaçmağa başladı.

Camaat narazı halda uğuldadı: tordan məharətlə istifadə etməyi bacarmayan bir qladiatorun cürət edib, sirk meydanına çıxmasını onlar özləri üçün təhqir hesab edirdilər. Bu dəfə mirmillon retiarının ardınca yüyürmədi, düşməninə gələ biləcəyi tərəfə döndü, gedib tordan bir neçə addım kənarda durdu. Retiarı onun hiyləsini duyaraq meydandakı "silsilə"nin yanılə geri yüyürdü, Zəfər qapısına çatanda "silsilə"nin üstündən atıldı, sirkın o biri tərəfinə, tora yaxın bir yerə düşdü. Mirmillon onu burada gözləyirdi: retiarıya hücum edib, onu qılınclamağa başladı. Minlərcə adam sirkdə qəzəblə çıxırırdı:

– Qılıncıla onu, qılıncıla! Öldür retiarını! Öldür o maymağı! Öldür o qorxağı! Öldür! Öldür! Göndər onu Axeront¹ kənarına qurbağa tutmağa.

¹ Axeront – yunan mifologiyasında: yeraltı dünyanın çaylarından biri. Xaront ölənlərin ruhunu bu çaydan keçirib aparırmış.

Mirmillon tamaşaçıların çığırtısından ürəklənərək, retiarıya hücum edirdi. Retiarının rəngi qaçmışdı; o, bütün gücünü toplayaraq əlindəki üçdişli yarağı mirmillonun ətrafında hərəyə-hərəyə onu yaxına buraxmamağa, torunu götürməyə çalışırdı.

Mirmillon birdən sol əlini qaldırıb, qalxanı ilə retiarının üçdişli yarağını rədd etdi, yarağın altından sürüşüb keçdi; o az qalmışdı ki, qılıncını düşmənin döşünə ilişdirsin, lakin retiarı birdən üçdişli yarağını mirmillonun qalxanına çırpıb toru götürmək istədi, ancaq bunu məharətlə və cəld edə bilmədi, mirmillon qılıncı ilə onun sol çiyini yaraladı, qan yaradan fəvvarə kimi axmağa başladı. Retiarı yaralansa da, toru götürüb qaçdı. Təxminən otuz addım qaçdıqdan sonra düşməninə sarı dönüb ucadan çığıra-çığıra dedi:

– Yara yüngüldür! Zərərsizdir!..

Sonra da, bu sözləri oxudu:

Mən balıq axtarıram, səni yox...

Gəl, gəl gözəl qall!

Gəl, gəl gözəl qall!

Retiarının bu sözlərindən sonra sirkdə şən qəhqəhə qopdu. Hiyləsi baş tutmuşdu: tamaşaçıların hüsn-rəğbətini qazana bilmişdi. Yarasından qan axan silahsız adamın şərəfinə alqış səsləri eşidildi: yaşamaq duyğusu ona deyirdi ki, belə bir anda mərdlik göstərib zarafat etmək, gülmək lazımdır.

Mirmillon retiarının istehzasından bərk acıqlandı. Ona yaman paxıllığı tutdu, çünki camaat indi onun tərəfində idi; düşməninə qəzəblə hücum etdi. Retiarı atıla-atıla geri çəkilir, düşmən zərbəsindən məharətlə yayınaraq çıxırırdı:

– Gəl, qall, gəl! Bu gün axşam mən mərhəmətli Xaront qızardılmış balıq göndərəcəyəm!

Retiarının bu zarafatı camaatın daha çox xoşuna gəldi, mirmillonun yenidən hücum etməsinə səbəb oldu. Bu dəfə, retiarı torunu çox məharətlə ata bildi: düşməni tora düşdü. Sirkdə şiddətli alqış qopdu.

Mirmillon tordan çıxmağa çalışırdısa da, daha artıq dolaşırırdı. Tamaşaçıları qəhqəhə ilə güldürdülər. Retiarı üçdişli yarağı düşən yerə yüyürdü, onu götürüb, yenə yüyürə-yüyürə geri qayıtdı, çığıra qayıtdı:

– Xaront balıqsız qalmayacaq! Xaront balıqsız qalmayacaq!

¹ Kitabdakı şeirləri İlyas Tapdıq tərcümə etmişdir.

SPARTAK MEYDANDA

Lakin düşməninə yaxınlaşanda, o var gücünü toplayaraq qüvvətli əlləri ilə toru yırtdı, tor ayaqlarına düşdü. İndi o retiarinin hücumuna qarşı dura bilərdi, ancaq tor onu hərəkət etməyə qoymurdu.

Yenə sirkdə alqış qopdu. Tamaşaçılar qladiatorların hər hərəkətini, hər fəndini diqqətlə izləyirdilər. İndi vuruşmanın nəticəsi adi bir təsadüfdən asılı idi. Mirmillon toru yırtanda retiarini yüyürüb, əlindəki üçdişli yaraqla ona ağır zərbə endirdi. Mirmillon zərbəni elə qüvvətlə dəf etdi ki, əlindəki qalxan qırıq-qırıq oldu. Lakin üçdişli yaraq mirmillonu yaraladı, onun qolundan qan fəvvarə verdi: indi onun qalxansız qolunda üç yara vardı. Elə bu anda mirmillon sol əli ilə üçdişli yarağı tutdu, bütün gövdəsilə düşmən üstə atılaraq, qılıncı yarıya qədər onun sağ buduna soxdu. Retiarini üçdişli yarağını düşmən əlində qoyub qanı meydana tökülə-tökülə qaçdı. Qırx addım getməmişdi ki, dizləri çökdü, sonra da arxası üstə yerə yığıldı. Mirmillon da endirdiyi zərbənin gücündən, həm də bədəninin ağırlığından özünü ayaq üstə saxlaya bilməyib, yığıldı, sonra yerindən qalxdı, ayaqlarını tordən çıxarıb, yığılan düşmənin üstünə cumdu.

Sirkdəkilər mübarizənin bu son dəqiqələrini gurultulu alqışlarla qarşıladılar, retiarini sol dirşeyi üstə qalxaraq, ölüm solğunluğu çökmüş üzünü camaata çevirəndə də alqış səsləri eşidildi. Retiarini ölümü qorxmadan, həm də ləyaqətlə qarşılamağa hazırlaşmışdı, xilas olacağı ümidində deyildi, lakin, adətə görə, həyatdan məhrum olunmasını tamaşaçılardan xahiş etdi.

Mirmillon ayağını onun bədəni üstünə qoyub, qılıncını sinəsinə dayadı, tamaşaçıların rəyini bilmək üçün başını qaldırıb amfiteatrı gözəndən keçirdi.

Doxsan mindən artıq kişi, arvad, uşaq sağ əlinin baş barmaqlarını yuxarı qaldırdı, – bu da məğlub olmuş qladiatoru həyatdan məhrum etməmək deməkdir.

Retiarinin ölümünü istəyənlər içərisində məsum, şəfqətli Vesta kahin qızları da vardı: onlar, günaha batmadan, bədbəxt qladiatorun ölümündən həzz almaq istəyirdilər.

Mirmillon retiarinin işini bitirmək istəyirdi ki, birdən o, düşmənin qılıncından tutub, onu zərbə ilə dəstəyinə kimi öz ürəyinə soxdu. Mirmillon qılıncı tez onun ürəyindən dartıb çıxartdı: qılınca bulanmış qan buxarlanırdı. Retiarinin bədəni şiddətli ağrıdan büküldü, o, insan səsinə oxşamayan, dəhşətli bir səslə “lənət sizə” deyər çığırdı.

Cansız halda arxası üstə yerə düşdü.

Tamaşaçılar şiddətlə əl çalırdılar; hamı bu hadisəni müzakirə edirdi. Sirk yüz min adamın səsinəndən uğuldayırdı.

Mirmillon kameraya qayıtdı. Pluton, Merkuri və sirkin xidmətçiləri oradan çıxıb meydana gəldilər. Əvvəlcə retiarinin ölüb-ölmədiyini yoxlamaq üçün qızmar dəmiri onun bədəninə basdılar, sonra da meyiti bir neçə qarmaqla sürüyə-sürüyə Ölüm qapısından çıxartdılar. Daha sonra bir neçə kiçik torbada, yaxındakı Tivoli mərmər kaxanasından çıxarılmış, un kimi döyülmüş, parlaq mərmər tozu gətirib, qan gölməsinin üstünə tökdülər, meydan yenə də günəş işığında gümüş kimi parıldıdı.

Camaat əl çalaraq çığıra-çığıra deyirdi:

– Yaşasın Sulla!

Sulla yanında oturan və iki il bundan əvvəl konsul olmuş Qney Kornelli Dolabellaya sarı dönüb dedi:

– And olsun mənim hamim Delfa Apollonuna, bu qara camaat yaman əclaf şeydir! Sən elə bilirsən məni alqışlayırlar? Yox, onlar mənim aşpazlarımı alqışlayırlar: dünən mənim aşpazlarım onlara bol-bol ləzzətli xörəklər bişirib

Qney Dolabella ondan soruşdu:

– Sən niyə oppidumda oturmamısan?

Sulla cavab verdi:

– Elə bilirsən orada oturmaqla şöhrətim artacaq? – Elə o saat da əlavə etdi: – Amma lanista Aktisianın mənə satdığı mal, deyəsən, pis mal deyil, hə?

Sullanın yanında oturan senator Tit Akvitsi ucadan dedi:

– Sən nə səxavətlisən, nə böyüksən, Sulla!

Əvvəllər diktator olmuş Sulla yerindən çığırdı:

– Qoy Yupiter ildırımları ilə bütün əclaf yaltaqları məhv etsin! Elə o saat da əli ilə hirsli-hirsli çiyindən tutub bərk-bərk qaşınmağa başladı, sanki bədəni iyərənc tüfeylilər sancırdı.

Bir az sonra əlavə etdi:

– Mən hakimiyyətdən əl çəkdim, ölkənin idarə işlərindən uzaqlaşdım, amma siz yenə də mənə öz ağanız kimi baxırsınız! Alçaqlar! Siz ancaq qul kimi yaşaya bilərsiniz!

Bir az kənarda oturan və Sullanın məyyətinə olan bir patrisi ona cəsarətlə etiraz etdi:

– Sulla, hamı qul olmaq üçün doğulmamışdır!

Bu cəsarətli adam Lutsi Sergi Katilina¹ idi. Katilinanın iyirmi yeddi yaşı vardı. Onun boyu uca, sinəsi iri, kürəyi enli, qollarının, qıçlarının əzələsi qüvvətli, başı iri, gur qara saçları sıx və qıvrım idi. Gicgahlarda genişlənən qarayanız üzündə mərdlik və cəsarət, tünd-boz gözlərində amansızlıq ifadə olunurdu. Şişkin, yoğun qara qan damarı geniş alınının ortasından keçib, düz qaşlarının arasına enirdi. Onun hakimiyyət və qətiyyət ifadə edən üzündə əsəbi səyrintilərə diqqət edilsəydi, qəlbində baş verən ən xırdaca dəyişikliyi duymaq olardı.

Kitabda bəhs etdiyimiz hadisələr dövründə Lutsi Sergi Katilina vətəndaşlar arasında dəhşətli bir adam şöhrətini qazanmışdı. Hamı onun çox hirsli olmasından, özbaşınalıq etməsindən qorxardı. O, patrisi Qratidianı Tibr çayı kənarında sakitcə gəzdirdi yerdə öldürmüşdü: Katilinanın çox borcu varmış; borcunu vermək üçün əmlakını girov qoymaqla, Qratidiandan böyük məbləğdə borc pul istəyir. Qratidian vermir. Katilina da bunun üstündə onu öldürür. Katilina borc üzündən, iddiasında olduğu heç bir dövlət vəzifəsini əldə edə bilmirdi. Bu vaxtlar proskripsiya² dövrü idi. Sulla dəhşətli zülm ilə Romanı qan içində boğurdu. Qratidianın adı proskripsiya siyahısında yox idi, bu siyahıya düşənlərin əmlakı əlindən alınır, o hətta Sullanın tərəfdarı hesab olunurdu. Amma Qratidian çox dövlətli idi. Katilina Qratidianın meyitini senatın iclas elədiyi yerə – kuryaya³ gətirib, hökmdarın ayaqları altına atdı, dedi ki, mən bu adamı sənin düşmənin, həm də vətənin düşməni olduğu üçün öldürdüm. Hökmdar bu cinayəti çox dərindən götür-qoy etmədi, ona barmaqarası baxdı, bütün diqqətini Qratidianın hədsiz-hesabsız dövləti cəlb etdi.

¹ Lutsi Sergi Katilina (e.ə. 108-62-ci illər) – Konsullar və senat əleyhinə sui-qəsd düzəlməmişdir (e.ə. 66-62-ci illər). Katilina xalq kütlələri vasitəsilə hakimiyyəti ələ almaq istəmiş, bunun üçün də borcların ləğv ediləcəyini, varlıların torpağını camaata paylayacağını vəd etmişdi. Bu, geniş demokratik kütləni hərəkətə gətirmişdir. E.ə. 63-cü ildə Siseron sui-qəsdin üstünü açmış, Katilina öldürülmüşdür.

² Proskripsiya – adamın qanun xaricində elan olunması. Sullanın hökmdarlığı dövründə optimatların, yəni pul aristokratiyasının əleyhinə olan, ölümə məhkum edilən, əmlakı əlindən alınan şəxslər bu proskripsiya siyahısına daxil edilirdi.

³ Kuriya – burada senatın yığıldığı bina mənasındadır

Bundan az sonra Katilina öz qardaşı ilə söz-sözə gəldi, ikisi də qılıncını sıyırdı. Ancaq Sergi Katilina çox qüvvətli idi, o, həm də Romada birinci qılıncıyandı. Qardaşını öldürdü, əmlakına varis oldu, bununla da müflis olmaqdan canını qurtardı, – israfçılıq, eys-işrət, əxlaqsızlıq onu bu hala gətirib çıxartmışdı. Sulla bu cinayətə də göz yumdu. Kvestorlar¹ da qardaşını öldürdüyü üçün Katilinaya bir şey demədilər.

Lutsi Korneli Sulla Katilinanın bu cəsarətli sözünü eşidəndə başını sakitcə ona sarı çevirib dedi:

– Katilina, necə bilirsən? Romada sənin kimi cəsarətli, sənin kimi də həm fəzilətdə, həm də qəbahətdə geniş qəlblə neçə vətəndaş var?

Katilina ona cavab verdi:

– Ey şanlı-şövkətli Sulla, mən insanlara sənin əzəmətinin zirvəsindən baxıb, hadisələri təhlil edə bilmərəm. Mən ancaq onu bilirəm ki, təbiətim etibarilə azadlığı xoşlayıram, heç bir buxova dözə bilmirəm. Qoy düzünü deyim, mən zülmə, istibdada nifrət edirəm, – bu zülm lap alicənablıq pərdəsi altında gizlənsə də, ondan guya vətənin xeyri üçün riyakarcasına istifadə olunsa da! Axı bizim vətənimiz qiyamlarla, daxili müharibələrlə didilsə də, bir adamın müstəbid hökmdarlığı altında deyil, bir çoxlarının hakimiyyəti altında daha yaxşı yaşaya bilər! Sənin hərəkətlərinin təhlilinə girişmədən, lap açığını deyim ki, mən əvvəllər sənin hökmdarlığını pislədiyim kimi, indi də pisləyirəm. Mən bir şeyə inanıram, inanmaq da istəyirəm: Romada hələ çox vətəndaş var ki, onlar yenə də bir adamın zülmü, hökmdarlığı altına düşməmək üçün hər cür əzaba dözməyə hazırdırlar; xüsusilə, elə bir hökmdar ki, ona Lutsi Korneli Sulla deyilməyəcək; onun başında, sənin kimi, yüzlərlə vuruşmanın zəfər çələngi olmayacaq; sənin hökmdarlığın Marinin, Karbonun², Sinnanın³ cinayətkar işləri ilə bəraət qazandığı kimi, onun da hökmdarlığı, az da olsa, bəraət qazanmış olsun.

¹ Kvestor – Roma əyanı. Kvestorlar əvvəllər cinayət üzrə məhkəmə müstəntiq olmuş, sonralar dövlətin maliyyə işlərini idarə etmişlər.

² Qney Karbon – Marinin tərəfdarı, e.ə. 85-84-cü illərdə konsul olmuşdur. Onun təklifi ilə Sullanın bütün tərəfdarları sürgünə məhkum edilmişlər. E.ə. 83-cü ildə Pompeyin əmri ilə öldürülmüşdür.

³ Lutsi Korneli Sinna – e.ə. 87-ci ildə, xalq partiyasının tərəfdarı olduğu üçün konsulluq almışdır. E.ə. 86-cı ildə Mari ilə bərabər konsul olmuş, Sulla ilə mübarizə etmişdir.

Sullanın üzündə istehzal bir təbəssüm göründü, o sakitcə soruşdu:

– Bəs onda, bəs onda niyə məni azad camaatın qabağında məhkəməyə cəlb etmirsiniz? Mən hökmdarlıqdan əl çəkdim. Niyə mən heç bir şeydə ittiham olunmuram? Niyə siz məndən hərəkətlərim barəsində haqq-hesab tələb etmədiniz?

– Ona görə ki, on il Romanı matəmə bürüyən ölüb-öldürməni, müsibəti yenidən görmək istəmədik... Gəlin, bundan danışmayaq, mənim məqsədim səni təqsirləndirmək deyil, səhvlərin də bəlkə az olmayıb. Lakin bir çox şanlı qəhrəmanlıqlar da göstərmişən. Onlar yadıma düşəndə qəlbim həyəcanlanmaya bilmir, çünki Sulla, mən də sənin kimi şöhrət və əzəmət arzusundayam. Hər halda mənə də görüm: sənin fikrincə, Roma xalqının damarlarında hələ də bizim böyük və azad ulu babalarımızın qanı axırmı? Yadındamı, bir neçə ay bundan əvvəl sən kuryada, bütün senatın qarşısında öz könlünə hakimiyyətdən əl çəkdin, lictorları, döyüşçüləri buraxdın. Sonra da dostlarınla evə gedirdin, birdən naməlum bir cavan oğlan səni söyüb biabır etdi, çünki sən Romanı talamışdın, onların zalım hökmdarı olmuşdun! Ey Sulla, mənimlə razılaş ki, o sözləri demək üçün böyük cəsarət lazımdı; axı sənin bircə işarən kifayətədi: onu dərhal öldürərdilər. Amma sən alicənablıq elədin, – bunu mən yaltaqlıq üçün demirəm, Katilina heç kəsə, hətta əzəmətli Yupiterin özünə də yaltaqlıq eləmək fikrində deyil, yaltaqlıq eləyə də bilmir, – sən, doğrudan da, alicənablıq elədin, onu cəzalandırmadın. Mənimlə razılaş: əgər bizdə belə hərəkət etməyi bacaran belə adsız-sansız cavanlar varsa, – onun kim olduğunu bilmədiyimə çox təəssüf edirəm, – onda ümid var ki, vətən və respublika nicat tapa bilər.

– Bəli, bu, əlbəttə, cəsarətli bir hərəkətdi, mən həmişə mərd, cəsarətli adamlarla fəxr etmişəm, igid adamların xatirini istəmişəm. O cəsarətli oğlandan söylədiyi pis sözlər üstündə qisas almaq istəmədim, onun bütün təhqirlərinə, söyüşlərinə dözdüm. Amma, Katilina, bilirsənmi, o cavan oğlanın bu hərəkətinin və sözlərinin necə bir nəticəsi olacaq?

Katilina hökmdarın dumanlı gözlərinə sınıyıcı bir nəzərlə baxaraq soruşdu:

– Nə kimi nəticəsi olacaq?

Sulla cavab verdi:

– Bundan sonra respublikada hakimiyyəti kim zəbt eləsə, ondan daha əl çəkmək istəməyəcək.

Katilina başını aşağı salıb fikrə getdi, sonra özünü ələ alaraq, yenə başını qaldırdı:

– Elə bir adam tapılacaqmı ki, yenə ali hakimiyyəti zəbt etmək istəsin və zəbt edə bilsin?

Sulla istehza ilə gülümsədi:

– Bəli... bu qulları görürsənmi? – amfiteatrın camaatla dolu sıralarını göstərdi. – Qul istədiyən qədər var... hökmdarlar da tapılar.

Onlar söhbət edərkən, tamaşaçılar meydana lakveatorlarla sekutorlar arasında gedən qanlı döyüşlərə uyaraq, qızgın əl çalırdılar. Bir az sonra bu döyüş yeddi lakveatorun, beş də sekutorun ölümü ilə qurtardı. Sağ qalan qladiatorlar, yaralarından qan axa-axa kameralara getdilər, tamaşaçılar da onları çılgınlıqla alqışlayaraq, gülürdülər, zara-fət edirdilər.

Bu zaman Valeriya Sullanı diqqətlə müşahidə edirdi: Sulla ondan bir az kənarda oturmuşdu; lorarilər sirkdən on iki meyiti çıxaranda, qan tökülən yerə mərmər tozu səpəndə Valeriya birdən yerindən qalxıb, Sullaya daldan yaxınlaşdı, onun yun xlamidasından bir sap çəkdi. Sulla təəccüblə geri döndü, ona toxunan qadına diqqətlə baxmağa başladı: Sullanın gözləri vəhşicəsinə parıldayırdı. Valeriya füsunkar bir təbəssümlə dedi:

– Hökmdar, acığın tutmasın! Sapı ona görə çəkdim ki, sənin xoşbəxtliyində mənim də qismətim olsun.

Valeriya ona hörmətlə baş əydi, adəti üzrə əlini dodaqlarına aparıb, öz yerinə qayıtdı. Sulla qadının lütfkar sözündən xoşlanıb, ona nəzakətlə baş əydi, sonra başını çevirdi, öz yerinə gedən gözələ xeyli baxdı: o öz baxışına məhrəbanlıq ifadəsi verməyə çalışırdı.

Sulla yenə meydana sarı dönərək Dolabelladan soruşdu:

– Bu kimdir?

Qney Kornelli Dolabella cavab verdi:

– Bu Messalanın qızı Valeriyadır.

– Hə-ə! Kvint Qortenzinin bacısı?

– Bəli, odur.

Sonra yenə Valeriyaya sarı döndü: Valeriya məhrəbanlıqla ona baxırdı.

Qortenzi qalxıb, Mark Krassa¹ yaxın bir yerdə oturdu. Krass çox dövlətli bir patrisi idi. O həm xəsisliyi, həm də şöhrətpərəstliyi ilə məşhur idi. Bir-birinə zidd olan bu iki ehtiras bu qərübə adamın təbiətində çox gözəl bir şəkildə uzlaşa bilmişdi.

Mark Krass fəvqəladə gözəl bir qızın yanında oturmuşdu. Bizim hekayədə bu qız böyük rol oynayacaqdır, buna görə bir anlığa dayanıb ona baxaq.

Qızın adı Evtibida idi. Geyimindən onun yunan qızı olduğu hiss edilirdi. Uca boyunun, düzgün biçimli bədəninin gözəlliyi dərhal gözə çarpırdı. Beli çox incə idi. İki barmaq arasına sığışa bilirdi. Füsunkar üzünün mərmər ağılığı adamı valeh edirdi, yanaqlarında zərif qırmızılıq vardı. Qızıla çalan yumşaq qıvrım saçı qəşəng alnını dövrəyə almışdı. Dəniz dalğası rəngli iri, badamı gözləri ehtirasla alışıb-yanırdı, adamı istər-istəməz özünə cəlb edirdi. Azca dik, qəşəng burnu – üzündə ifadə olunan cəsarəti elə bil ki, daha artıq nəzərə çarpdırırdı. Yarı açıq, qırmızı, azca nəm dodaqları arasından qar kimi ağ, mirvari dişləri parıldayırdı, bu dişlər öz gözəlliyi ilə onun kiçik, girdə çənəsindəki füsunkar zənəxdanı ilə sanki rəqəbət edirdi. Ağ boynu elə bil ki, mərmərdən yonulmuşdu, çiyinlərində Yunonaya² layiq gözəllik vardı. Döşləri hündür idi; bu döşlər yunanlı qadının incə belinə uymasa da, ona daha artıq məlahət verirdi. Açıq qolları zərifdi; biləkləri, ayaq pəncələri uşaq biləyi və uşaq pəncəsi kimi balaca idi.

Ağ və zərif parçadan tikilmiş qısa tunikasının üstündən çiyinə mavi, yun palli salmışdı: tunikanın üstü gümüş işləməli ulduzlarla dolu idi, qəşəng qırçınları vardı. Bu qırçınlar arasından qız bədəninin sanki heykəltəraş əlindən çıxmış gözəlliyi duyulurdu, bəzən də gözə çarpırdı. Pallisi də başdan-başa ulduzlarla bəzədilmişdi. Başına kiçik diadema³ sancmışdı. Xırdaca qulaqlarında – göy yaqutlardan

¹ Mark Krass (c.ə. 114–53-cü illər) – Sullanın tərəfdarı. E.ə. 82-ci ildə proskripsiya dövründə varlanmışdı. Gümüş mədoni, torpağı və çoxlu qulu vardı. Spartak üsyanını yatırmağa göndərilən Roma qoşununun başçısı idi. E.ə. 60-cı ilin sonunda Sezar, Pompey və Krass triumvirat düzəltilmişlər. E.ə. 55-ci ildə Krass yenə Pompey ilə bərabər konsul seçilmişdir. Parfiyalılarla müharibədə həlak olmuşdur.

² Yunonaya – qədim yunanların etiqadına, Yupiterin arvadı, ailə həyatının hamisi; ilahə

³ Diadema – qadınların kiçik tac şəklində, daş-qaşlı, çox qiymətli baş bəzeyi

ulduz şəklində parlaq asqısı olan iki iri mirvari sırğası, boynunda mirvari boyunbağısı vardı; boyunbağıdan yarıaçıq sinəsinə ulduza bənzər böyük göy yaqut enirdi. Biləkləri gül və yarpaq şəkilləri nəqş olunmuş dörd gümüş bilərziklə zینətlənmişdi. Qiymətli metalardan qayrılmış şiş uclu kəmərlər belini qucamışdı. Xırdaca çəhrayı ayaqlarında – qalın gön altlığı, iki mavi şülemli koturn deyilən ayaqqabı vardı; meşin şülem topluğundan keçirdi. Topluğunun da üstündə çox incə naxışlı iki gümüş qıç bilərziyi görünürdü.

Bu qızın yaşı iyirmi dördədən çox olmazdı. O çox gözəldi, gözəl də geyinmişdi, elə bil ki, Pafos Venerası¹ özü idi. Olimp dağından enmişdi ki, insanlar onun ecazkar gözəlliyinə baxıb ləzzət alsınlar.

Cavan Evtibida belə bir qız idi. Mark Krass bir az kənarda oturub məftun-məftun ona baxırdı.

Qortenzi Krassa yaxınlaşanda, o bütün qəlbilə bu füsunkar qızın seyrinə dalmışdı. Evtibida, görünür, darıxırdı, o xırdaca ağzını açıb əsnəyir, sağ əli ilə də sinəsində parıldayan göy yaqut ulduzu oynadırdı.

Krassın otuz iki yaşı tamam olmuşdu. Onun kökəlməyə meyl edən möhkəm bədəni vardı, boyu da orta boydan bir az uca idi. Boynu qüvvətli idi, xeyli iri başı yekə vücuduna münasibdi. Lakin qızılı-tunc rənginə çalan üzü arıqdı. Əsil Roma biçimli sifətində cəsarət ifadə olunurdu: qartal burunlu idi; çənəsi qabağa çıxmışdı. Sarımtıl-boz gözləri bəzən çox bərk parıldayırdı, bəzən də elə bil ki, sönürdü: durğunlaşır, rəngi solurdu. Krass aristokrat nəslindəndi, fəvqəladə bir natiqdi, böyük dövləti vardı; mehriban, nəzakətli bir adamdı, bununla da məşhur olmaqdan başqa şan-şöhrət və böyük nüfuz qazanmışdı. Biz öz hekayəmizə başlamazdan əvvəl Krass bir neçə dəfə vətəndaş müharibəsində, Sullanın tərəfində igidliklə vuruşmuşdu və müxtəlif inzibati vəzifələrdə olmuşdu.

Qortenzi onu dalgınlıqdan çıxartdı:

– Xoş gördük, Mark Krass! Görünür, ulduzları seyrə dalmısan?

Krass da cavab verdi:

– And olsun Herkulesə, yaxşı bilmisən. Bu...

– “Bu” hansı?

– Bax o bizdən iki sıra yuxarıda oturan yunan gözəli.

¹ Venera – məhəbbət və gözəllik ilahəsi

– Hə? Mən də onu görmüşəm. Evtibidadır.

– Evtibida? Sən bununla nə demək istəyirsən?

Qortenzi Krassın yanında oturdu.

– Heç bir şey. Mən ancaq onun adını sənə dedim. O doğrudan da, yunan qızıdır... Kurtizan qadındır...¹

– Kurtizan qadın? Amma üzdən elə bil xalis ilahədir! Venera özüdür! And olsun Herkulesə, mən Yupiterin² – öz gözəlliyi ilə şöhrət qazanmış qızının bundan mükəmməl təcəssümünü təsəvvür edə bilmirəm.

Qortenzi gülümsəyərək dedi:

– Sən haqlısan. Məgər Vulkanın³ arvadına yaxın durmaq mümkün deyil? O öz mərhəmətini, gözəlliyini allahlara, yarımallahlara, hətta bəzən insanlara bəxş etmirmi, – əlbəttə, xoşbəxtlik kimin üzünə gilsə, kim onun xoşuna gilsə...

– O harada yaşayır?

– Müqəddəs küçədə... Yuxarı Yanus⁴ məbədi yaxınlığında.

Krass ona qulaq asmırdı, fikrə dalaraq, sehrlənmiş adam kimi, gözəl Evtibidaya tamaşa edirdi. Qortenzi bunu görüb əlavə etdi:

– Bu qadından ötrü dəli-divanə olmağın mənası varmı? Dövlətinin ancaq mində birini xərcləsən, bu qadının yaşadığı evi onun öz mülkü eləsən o sənə ixtiyarında olar.

Krassın gözləri bəzən fosfor kimi işıq saçardı, indi də bu gözlər birdən parıldadı, lakin elə o saat da söndü. Krass Qortenziyə sarı dönüb soruşdu:

– Mənimlə danışmaq istəyirsən?

– Bəli, bankir Trabolonla olan mübahisəli məsələ haqqında.

– Onlar Qortenzinin dediyi mübahisəli məsələ haqqında söhbət edirdilər. Sulla da, əlli doqquz yaşında ikən yenə də Eşq allahının toruna düşüb, gözəl Valeriya ilə sevgi işinə qurşanmışdı. Bir neçə ay idi ki, o, dördüncü arvadı Tsetsiliya Metellanı dəfn etmişdi. Birdən

¹ Kurtizan qadın – həyat tərzi etibarilə ali kübar cəmiyyətinə mənsub yüngüləxlaqlı qadın.

² Yupiter – qədim romalıların etiqadınca, allahların birincisi. Göy ilə yeri idarə edirmiş.

³ Vulkan – romalıların od və dəmirçilik sənətinin allahı. Çəkcik və kəlbətinlə təsvir edilmiş.

⁴ Yuxarı Yanus – Yanus allahına həsr olunmuş Roma məbədlərindən biri. Hər işin başlanğıcını himayə edərmiş.

şeypur səsi eşidildi. Bu, sıra ilə qarşı-qarşıya durmuş otuz frakiyalı¹ ilə otuz samnitin² döyüşə başlamasına işarə idi.

Danışıqlar, gülüşlər, səs-küy kəsildi, hamının gözü vuruşan qladiatorlara dikildi. İlk toqquşma çox dəhşətli oldu: sirkə çökən dərin sükut içərisində qalxanlara dəyən qılımların kəskin səsi eşidilirdi, lələklər, dəbilqələrin qırıntıları, sınımış qalxanların parçaları meydana tökülürdü, qəzəblənmiş qladiatorlar ağır-ağır nəfəs alaraq, bir-birinə dalbadal zərbə endirirdilər. Vuruşma başlanandan heç beş dəqiqə keçməmişdi ki, meydanda qan axmağa başladı. Qladiatorlardan üçü can verə-verə yerdə çapalayır, o biri qladiatorlar vuruşma vuruşa onları ayaqlar altında tapdalayırdı.

Tamaşaçılar tez-tez dəyişən qanlı çarpışmanı elə gərginliklə izləyirdi ki, bunu nə təsvir, nə də təsəvvür etmək mümkün deyil. Onların bu marağını, az da olsa bir şeylə təsəvvür etmək olar: sirkə yığışan səksən min adamdan, hərə öz gücünə görə, bir-biri ilə on sestersidən tutmuş iyirmi sestersiyə kimi mərc gəlmişdilər, hətta əlli talant³ mərc gələnlər də vardı: onlardan bəzisi al-qırmızı paltar geymiş frakiyalıların, bəzisi də mavi paltar geymiş samnitlərin qalib gələcəyini iddia edirdilər.

Qladiatorların sıraları seyrəldikcə alqış səsləri daha tez-tez eşidilirdi, daha tez-tez çığıraraq onları mübarizəyə həvəsləndirirdilər.

Bir saat belə keçdi, vuruşmanın sonu yaxınlaşırdı. Əlli qladiator meydanda tökülüb qalmışdı: onlardan bəzisi ölmüş, bəzisi də ölümcül yaralanmışdı. Yaralıları əzab-çində can verə-verə qovrulur, vəhşicəsinə bağırırdılar.

Samnitlər üçün mərc gələnlər, elə bil ki, onların qalib gələcəyinə əmin ola bilərdilər: yeddi samnit sağ qalan üç frakiyalını araya alıb sıxışdırırdılar; frakiyalılar da daldala verib üçbucaq əmələ gətirmişdilər, qüvvəcə üstün olan samnitlərə qəzəblə müqavimət göstərirdilər.

Sağ qalan frakiyalılar arasında Spartak da vardı. Onun pəhləvan vücudu, möhkəm əzələlərindəki fəvqəladə qüvvət, mükəmməl və

¹ Frakiyalılar – Frakiyada yaşayan xalq, c.ə. I əsrdə romalıların tərəfindən istila edilmişdi.

² Samnitlər – qədim İtaliyanın dağlıq mahalı. Samniyada yaşayan xalq. Romalıların uzun zaman davam edən müharibədən sonra samnitlər tamamilə romalıların hakimiyyəti altına düşmüşlər (c.ə. III əsrin başlanğıcında). Samnitlər c.ə. I əsrdə üsyan qaldıranda Sullanın qoşunları onların çoxunu qırmışlar.

³ Talant – qədim Yunanıstanda ən böyük pul vahidi

mütənasib bədən quruluşu, sarsılmaz və yenilməz igidliyi göstərirdi ki, bu adam, heç şübhəsiz, qabağa gedəcəkdir, – xüsusilə, fiziki qüvvət, möhkəm xarakter həyatda müvəffəqiyyət qazanmağın əsas şərti olan dövrdə.

Spartakın otuz yaşı tamam olmuşdu. Yuxarıda söylədiyimiz gözəl xüsusiyyətlərdən başqa, o həm də yüksək fikrə, nəcib və özəmətli qəlbə malikdi, bunu dəfələrlə sübut etmişdi; bir də ki, oxumuş adamdı, – onun mənsub olduğu ictimai vəziyyətdə bu çox az görünən şey idi.

Spartakın uzun, sarışın saçı, sıx saqqalı vardı; qəşəng üzündən mərdlik və cəsarət yağır; həyat eşqi ifadə olunan oynaq, mavi gözlərindən od saçılırdı; sakit vaxtlarında kədərli və mehriban görünürdü. Lakin döyüşəndə tamam dəyişirdi; indi sirk meydanında sifətdən qəzəb yağan bir qladiator vuruşurdu, onun gözlərindən ildırımlar saçılırdı, siması dəhşətli idi.

Spartak Frakiyada, Rodop dağlarında anadan olmuşdu. Vətəni tutmaq istəyən romalılarla vuruşarkən əsir düşmüşdü. İgidliyinə görə Roma legionuna daxil edilmişdi, burada da fəvqəladə şücaət göstərmişdi. Sonra Mitridata və onun müttəfiqlərinə qarşı gedən müharibədə elə qəhrəmanlıq göstərmişdi ki, dekan, yəni on adamdan ibarət dəstənin başçısı elan edilmişdi, həm də şərəfli mükafata, yəni mülki çələng¹ layiq görülmüşdü. Lakin romalıları ikinci dəfə frakiyalılarla müharibə edəndə, Spartak legiondan qaçıb, həmvətənlilərinə qoşulmuş, onlarla bir yerdə romalıları qarşı vuruşmuşdu. Yaralanaraq, ikinci dəfə əsir düşmüşdü. Qanuna görə ordudan qaçanlara ölüm cəzası verilərmiş, lakin Spartak üçün ölüm cəzası qladiatorluqla əvəz edilmişdi. Onu lanistalardan birinə satmışdılar, o da sonralar Spartakı Aktsiana satmışdı.

Spartakın qladiatorlar sırasına düşməsindən iki il keçirdi. O, birinci lanistası ilə İtaliyanın, bəlkə də, bütün şəhərlərini gəzib dolamışdı, yüzdən artıq qladiator vuruşmasında iştirak etmişdi, bircə dəfə də bərk yaralanmışdı. O biri qladiatorlar da igid və qüvvətli idi, lakin Spartak həm gücdə, həm də igidlikdə onlardan çox-çox üstün idi, buna görə həmişə qalib gəlirdi, bununla da İtaliyanın bütün amfiteatrlarında və sirkələrində böyük şöhrət qazanmışdı.

¹ Mülki çələng – pald ağacı yarpaqlarından düzəlirdi; vuruşmada öz yoldaşını ölümdən xilas edən Roma əsgərinə verilirdi.

Aktsian Spartakı çox baha almışdı: ona on iki min sestersi vermişdi. Spartak altı ay idi ki, onun idi, lakin Aktsian bircə dəfə də olsa onu Roma amfiteatrlarına buraxmamışdı: ya ona görə ki, öz məktəbində Spartakı qılnc təlimi, vuruşma və gimnastika müəllimi kimi çox yüksək qiymət verirdi, ya da ona görə ki, Spartakı çox baha almışdı, onun həyatını təhlükə qarşısında qoymaq istəmirdi. Spartak sirk meydanında öldürülsəydi, onun üçün verilən pul, Aktsianın çəkdiyi ziyanı ödəyə bilməzdi.

Lakin Aktsian bu gün, ilk dəfə olaraq, Spartakı sirk meydanına buraxmışdı, ona görə ki, Sulla bugünkü döyüş üçün seçilmiş yüz qladiatorlardan ötrü Aktsiana iki yüz iyirmi min sestersi vermişdi. Bu özü böyük pul idi. Spartak öldürülsəydi, Sullanın səxavət göstərərək verdiyi pul Aktsiana dəyən ziyanı ödəyə bilərdi. Vuruşmadan sonra sağ qalan, – tamaşaçıların azadlıq verdiyi qladiatorlardan başqa, – bütün qladiatorlar lanistanın ixtiyarına keçib xüsusi malı olsa da, Aktsian kamera qapılarından birinə söykənərək, həyəcan içində və rəngi qaçmış halda vuruşmanın son dəqiqələrini müşahidə edirdi. Aktsiana fikir verən olsaydı, Spartakdan ötrü onun həyəcan keçirdiyini görməyə bilməzdi. Aktsian Spartakın hər bir hərəkətini, endirdiyi hər zərbəsini, ya endirilən zərbələri dəf etdiyini gərgin halda izləyirdi.

Samnitlər üçün mərc gələn minlərlə tamaşaçılar çığıra-çığıra deyirdilər:

– Samnitlər, cürətli olun, cürətli olun!

– Vurun! O üç vəhşini doğrayın!

Əllərində qladiatorların siyahısı olan tamaşaçılar bağırırdılar:

– Nebulian, vur onları! Kriks, işlərini bitir! Porfiri, əzişdir onları, əzişdir!

Bu çığırtılara cavab olaraq, frakiyalıların tərəfini saxlayanlardan geri qalmır, gurultulu səsə bir ağızdan bağırırdılar, mərci udacaqlarına az ehtimal etsələr də, ümidlərini kəsmirdilər. Spartak hələ yaralanmamışdı, qalxanı, dəbilqəsi qırılmamışdı. Elə bu anda onu araya alan samnitlərdən birini qılncı budadı. Bu zərbədən sonra göy gurultusu kimi alqış səsi qopdu, minlərlə tamaşaçının bağirtısı eşidildi:

– Spartak, cürətli ol! Mərhəba, Spartak! Yaşasın Spartak!

Spartakla daldala verib, samnitlərlə vuruşan iki frakiyalı da bərk yaralandı. Onların gücü tükəndiyi üçün zərbələri zəif olurdu, özlərini də zəif qoruyurdular.

Spartak çığırdı:

– Arxamı qoruyun! – Qısa qılıncını ildırım sürətilə işlədərək, hücum edən samnitlərin bütün zərbələrini dəf etməyə məcbur olmuşdu. – Arxamı qoruyun!.. Bir az da dözün... biz qalib gələcəyik!

Onun səsi qırılırdı, sinəsi şiddətlə qalxıb enirdi, rəngi qaçmış üzündən iri tər damcıları axır, gözləri parıldayırdı, bu gözlərdə qəzəb, dəlicəsinə igidlik, qalibiyyət həsrəti alışıb yanırdı.

Azca sonra samnitlərdən biri də qarnından yaralandı, bağırsaqları bayıra töküldü, qanı tökülə-tökülə Spartakdan bir az kənardə yerə yığıldı. O can verə-verə xırıldayır, tamaşaçılara lənət yağdırırdı. Ondən sonra Spartakın arxasında duran frakiyalılardan biri kəlsinə endirilən qılınc zərbəsindən yerə sərildi.

Bütün sirk alqış səsinə, bağırtıdan, hay-küyden titrəyirdi. Tamaşaçıların gözü vuruşan qladiatorlara dikilmişdi, onların ən xırda hərəkətini, tərənəşini də izləyirdilər. Lutsi Sergi Katilina cəld ayağa qalxıb Sullanın yanında durdu; o, güclə nəfəs alırdı, bu qanlı qırğından başqa heç bir şey görmürdü; gözlərini Spartakın qılıncından ayırmırdı, çünki frakiyalıların qalib gələcəyi iddiası ilə mərc gəlmişdi, həm də elə bil ki, onun öz həyatı bu qılıncdan asılı idi.

Spartakın qılıncı üçüncü samnitin də yuxu damarını kəsdi, o da o biri yoldaşı kimi yerə sərildi. Elə bu anda, Spartakın yeganə köməyi olan frakiyalı da üç qılınc zərbəsi ilə yerə yığıldı, elə o saat da öldü, heç cıncırını də çəkə bilmədi.

Sirki nəhəng insan yığınının uğultusu bürüdü, bu, yırtıcı heyvanların nəritisinə oxşayırdı. Sonra ətrafa dərin bir sükut çökdü, hətta qladiatorların ağır-ağır, qırıq-qırıq nəfəs aldıkları da aydınca eşidilirdi. Tamaşaçıların əsəb gərginliyi o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, Romanın taleyi bu vuruşmadan asılı olsaydı da, onların duyduğu gərginlik bundan şiddətli ola bilməzdi.

Vuruşmanın başlanmasından bir saatdan çox keçmişdi. Spartak ağlasığmaz bir cəldliyə və qılınc çalmaq ustalığına malik olduğundan, ancaq üç yerdən yüngülcə yaralanmışdı, buna heç yara da demək olmazdı, sanki bədəni cırmaqlanmışdı, lakin indi o təkbaşına dörd qüvvətli düşmən qabağında qalmışdı. Onlar az-çox ağır yara-

lansalar da, yaralarından qan axsa da, hər halda qorxunc qüvvə idilər, çünki dörd nəfərdilər.

Spartak nə qədər qüvvətli və qoçaq olsa da, sonuncu yoldaşının öldüyünü görüb, özünün də ölümünün yaxınlaşdığını hiss etdi:

Birdən gözləri parıldadı; xilas olmaq üçün ağına bir şey gəldi: keçmişdə Horatsilərin Kuriatsilərə¹ qarşı işlətdiyi fənddən istifadə etmək qərarına gəldi, – qaçmağa başladı. Samnitlər onun ardınca cumdular.

Tamaşaçılar beçə verən arı kimi uğuldayırdı.

Spartak heç əlli addım qaçmamışdı ki, birdən geri döndü, ən qabaqda gələn samnitin üstünə cumdu, əyri qılıncını onun döşünə soxdu. Samnit səntirliyəib əllərini qaldırdı, elə bil ki, dayanacaq axtarırdı, sonra yerə yığıldı. Spartak ikinci samnitin üstünə cumdu, qalxanı ilə düşmənin qılınc zərbələrini dəf edərək, onu da öz qılıncı ilə yerə sərđi, tamaşaçılar iftixarla bağırdılar: indi hamı frakiyalının tərəfində idi.

İkinci samnit yerə yığılan kimi onun üçüncü yoldaşı özünü yetirdi. Üçüncü samnit çox yerindən yaralanmışdı. Spartak qılıncını işə salmadı, görünür onu öldürmək istəmirdi, ancaq qalxanı onun başına vurdu. Samnit zərbədən gicəllənərək yerə yığıldı. Bu zaman dördüncü samnit yoldaşının köməyinə yüyürdü; o lap əldən düşmüşdü. Spartak samnitin üstünə cumdu, onu yaralamamağa çalışaraq, bir neçə zərbə ilə qılıncını əlindən saldı, sonra da qüvvətli qolları ilə onu qamarlayıb yerə yıxdı, qulağına pıçıldadı:

– Kriks, qorxma, bəlkə səni ölümdən qurtara bildim...

Spartak bir ayağını Kriksin, o biri ayağını da qalxanla vurub gicəlləndirdiyi samnitin sinəsinə qoydu, bu vəziyyətdə xalqın qərarını gözləyirdi.

Gurultulu, sürəkli alqışlar, yeraltı sarsıntıdan qopan uğultu kimi, bütün sirki bürüdü. Tamaşaçıların, bəlkə də, hamısı baş barmaqlarını açaraq, yumruqlarını yuxarı qaldırdı: hər iki samnitə həyat bəxş edildi.

Katilinanın alnından tər yağış kimi tökülürdü; o, Sullaya sarı dönüb dedi:

¹ Horatsilər Kuriatsilərə qarşı – rəvayətə görə, romalı üç qardaş Horatsilər Alba-Voig şəhəri tərəfindən meydana çıxarılan üç qardaş Kuriatsilərlə vuruşmalı, bu iki şəhərin arasında gedən müharibəni həll etməli idilər. Üç qardaş Horatsilərdən ikisi ölür, o birisi fənd işlədərək Kuriatsilərə qalib gəlir. Spartak indi həmin fəndi tətbiq etmişdi.

– Nə igid adamdır! Belə qüvvətli adam, romalı olmalı idi!

Yüzlərcə adam çıxıraraq deyirdi:

– İgid Spartaka azadlıq verilsin!

Qladiatorun gözləri qəribə bir işıqla parıldadı. O kətan kimi ağardı, əlini ürəyinə qoydu, azadlıq sözü ilə, bu ümidlə çırpınan qəlbini elə bil ki, sakitləşdirmək istəyirdi.

Minlərlə səs təkrar edirdi:

– Azadlıq, azadlıq!

Qladiator güclə eşidiləcək bir səsle pıçıldadı:

– Azadlıq! Azadlıq! Ey Olimp allahları, qoymayın ki, bu yuxu kimi keçib getsin! – Onun kirpikləri göz yaşları ilə islandı.

Kim isə ucadan bağırdı:

– Yox, yox! O bizim legionlardan qaçmışdır! Qaçmış döyüşçüyə azadlıq vermək olmaz!

Tamaşaçılardan bir çoxu Spartakın igidliyinə görə mərci uduzduqlarından ədavətlə çıxırırdılar:

– Yox, yox! O legiondan qaçmışdır!

Frakiyalının üzü əsəbi halda səyrirdi, başını, onu ittiham edən səsə tərəf çevirdi, bu sözü ortaya atan adamı nifrət yağın gözləriylə axtardı.

Minlərlə adam çıxıraraq deyirdi:

– Spartaka azadlıq verilsin, azadlıq verilsin, azadlıq verilsin!..

Qladiatorun həyat məsələsi həll olunanda keçirdiyi hissləri təsvir etmək mümkün deyil, Spartakın rəngi qaçmış üzündə, əzələlərinin gərginliyində, gözlərinin parıltısında təşviş, əzab dolu intizar əks olunurdu, qəlbində ümidlə-ümitsizlik arasında gedən mübarizə çox aydın oxunurdu. Bu adam saat yarım ölümlə çarpışmışdı, bir an da olsa ruhdan düşməmişdi, xilas olmaq ümidini itirməmişdi, təkbaşına dörd qladiatorla vuruşmuşdu, on iki ya on dörd nəfər özü kimi bədbəxt yoldaşını öldürmüşdü, heç bir həyəcan keçirməmişdi; lakin indi dizləri büküldüyünü hiss etdi, özündən gedib sirk meydanına yıxılmamaq üçün meyit daşımağa gələn lorarilərdən birinin çiyinə söykəndi.

Tamaşaçılar elə ucadan bağırdı:

– Azadlıq verilsin, azadlıq verilsin!

Katalina Sullanın qulağına pıçıldadı:

– O azad olmağa layiqdir!

Sulla Valeriyaya heyranlıqla tamaşa edəndə qadın ucadan dedi:

– O, buna layiq olacaq!

Sulla sualedici bir nəzərlə Valeriyanın məhəbbət, məhrəbanlıq və şəfqətlə parıldayan gözlərinə baxdı: sanki o, qladiatorun azad olunması üçün Sullaya yalvarırdı:

– Siz istəyirsiniz azad olsun? Yaxşı. Qoy azad olsun!

Sulla başını əydi, – bu razılıq işarəsi idi. Spartak azad oldu. Tamaşaçılar bunu gurultulu alqışlarla qarşıladılar.

Lorari Spartaka dedi:

– Sən azad oldun! Sulla sənə azadlıq verdi.

Spartak dinmədi, tərpənmədi, bu şirin xəyaldan ayrılmamaq üçün gözlərini açmadı: o aldanacağından qorxurdu, öz xoşbəxtliyinə inanmaq istəmirdi.

Kim isə onun başı üstündən pıçıldadı:

– Ay yaramaz, igidliyinlə məni müflis elədin.

Spartak bu sözdən ayılıb gözlərini açdı, lanistaya baxdı: Spartakın sahibi meyitdaşıyanlarla bərabər onu təbrik etməyə gəlmişdi, – Aktsian hələ də Spartakın onun ixtiyarında qalacağına ümid edirdi. İndi o, frakiyalının qəhrəmanlığına lənət yağdırırdı: xalqın axmaqcasına mərhəməti, Sullanın quldurluq hesabına göstərdiyi alicənablıq onu on iki min sestersidən məhrum etmişdi.

Lanistanın sözü frakiyalını inandırdı ki, bu yuxu deyil. Ayağa qalxdı, nəhəng qəddi-qamətini əzəmətlə düzəltdi, əvvəl Sullaya, sonra da camaata baş əydi, kameraya açılan qapıdan keçib yenə də gurultulu alqışlarla meydandan çıxdı.

Elə bu anda Tit Lukretsi Kar yeniyetmə Kassi və yanında oturan yaxın dostu cavan Qay Memmi Hemell¹ ilə təkrar söhbətə başlayaraq dedi:

– Yox, yox, ətrafımızda olan şeyləri allahlar yaratmamışlar.

Qay Memmi Hemell ədəbiyyata, incəsənətə çox böyük həvəs göstərirdi, fəlsəfə ilə də çox maraqlanırdı. Sonralar Lukretsi, hələ indidən üzərində düşündüyü “*De rerum naturae*” (“Əşyanın xassəsi haqqında”) poemasını ona həsr etmişdi.

Kassi soruşdu:

¹Qay Memmi Hemell – e.ə. 66-cı ildə xalq tribunu. E.ə. 53-cü ildə konsul-lar seçkisinde iştirak edənləri aldatma yolla öz tərəfinə çəkdiyindən müqəssir hesab edilmiş, Yunanıstana getmişdir. İstedadlı natiq və böyük təhsil sahibi idi.

– Bəs onda dünyanı kim yaratmışdı?
– Dünyanı maddənin əbədi hərəkəti və gözə görünməyən molekulyar cisimlərin birləşməsi yaratmışdır. Sən yerdə və göydə bir çox cisimlərin meydana gəldiyini görürsən, onların yaranması sirrini bilmədiyindən, elə zənn edirsən ki, onları allahlar yaratmışdır. Heç vaxt heç bir şey heçdən meydana gəlməmişdir, gələ də bilməz.

Kassi bu sözə heyrət edərək soruşdu:

– Bəs onda Yupiter, Yunona, Saturn nədir? – Kassi Lukretsinin söhbətini çox xoşlayırdı.

– Bunlar hamısı insan nadanlığından və qorxudan əmələ gəlmişdir. Mən səni, əziz balam, böyük Epikürün nəzəriyyəsi ilə tanış edərəm, bu yeganə doğru nəzəriyyədir; Epikür allahların qüdrətindən, Yupiterin təsəvvür edilən ildırımlarından, insanları dəhşətə salan göy gurultularından, zəlzələlərdən qorxmamışdır. Epikür insanlar arasında kök salan mövhumatla mübarizə etmiş, fəvqəladə bir cəsarətlə təbiətin ən gizlin sirlərinə əl atmış, əşyanın əmələ gəlməsini və xassəsini kəşf etmişdir.

Bu zaman Kassinin mürəbbisi, atasının ona qaranlıq düşəncəyə qədər evə qayıtmaq tapşırığını xatırlatdı, onu tələsdirməyə başladı. Uşaq dinməz–söyləməz ayağa qalxdı; Lukretsi ilə Memmi də onun ardınca yerindən durdu, hamısı pillələrlə yaxındakı çıxış yoluna sarı enməyə başladı. Kassi və onun dostları Sullanın oğlu Favstin oturduğu yerin yanından keçməli idilər. Böyük Pompey Favstin qabağında durub, onunla mehribancasına danışdı; Pompey oppidumdan buraya tanış xanımları və dostlarını salamlamağa gəlmişdi. Kassi onların yanından yeyin–yeyin keçərkən, birdən dayanıb Favsta dedi:

– Hə, Favst, üç gün əvvəl məktəbdə söylədiyən o ağıllı sözlərini Böyük Pompey kimi məşhur bir vətəndaşın qabağında bir də söylə görək! Axı, sən deyirdin ki, atam romalıların azadlığını əllərindən almaqla, vətənimizin hökmdarı olmaqla çox yaxşı iş tutmuşdur. Mən bu sözləri bir də sənə dilindən eşitmək istərdim. Bunun üstündə sənə sifətinə yaxsıca bir yumruq ilişdirdim, bunun yeri hələ də üzündən getməyib. İndi Böyük Pompeyin yanında səni bir də yumruqlaram, əvvəlkindən də bərk!

On iki yaşlı uşağın bu sözləri, hərəkəti, qətiyyəti, dəmir iradəsi qarşısında zəif, iradəsiz uşaq dayanıb, dura bilməzdi. Bu cür zəif adamlar bizim zamanımızda çoxdur. Kassi nahaq yerə ondan cavab

gözləyirdi: Favst bu qəribə uşağın cəsarəti qarşısında başını aşağı salıb, heç bir söz demədi. Azadlığı odlu bir məhəbbətlə, böyük qəlb ilə sevən bu uşaq Roma hökmdarının oğlunu döyməkdən və biabır etməkdən qorxmamışdı. Sonra Kassi hörmətlə Pompeyə, həm də Memmiyə və Lukretsiyə baş əyib, öz mürəbbisi ilə sirkdən çıxdı.

Bu arada Ölüm qapısı üstündəki sıralardan iyirmi altı yaşlı cavan bir oğlan ayağa qalxdı. Onun əynindəki uzun toqa arıq, nazik qıçlarını örtürdü, bu adi toqadan da uzun idi. Bu ucaboylu adam üzdən zərif görünməyə də, əzəmətli, zəhmli bir simaya malikdi. O yerindən qalxıb – yanında oturan, başına gənc patrisilər, şıq geyimli adamlar yığışan cavan bir qadınla xudahafizləşirdi.

Gözəl qadının əlini öpərək dedi:

– Salamət qal, Valeriya!

O da:

– Salamət qal, Mark Tulli, – deyər cavab verdi. – Yadından çıxartma: sabah yox, o biri gün Apollon teatrında Sofoklun “Elektra”sı tamaşaya qoyulacaq, mən də orada iştirak edirəm, gəl!

– Mütləq gələcəyəm.

Bu zaman bir neçə adamın səs eşidildi:

– Sağ ol! Salamət qal, Tulli!

Ənlik sürtmüş, ətirələnmiş, boylu–buxunlu, əlli beş yaşlı qəşəng bir adam Tullinin əlini sıxaraq dedi:

– Salamət qal, Siseron!

Siseron da böyük aktyorun əlini sıxdı:

– Ey gözəl sənətkar Ezop, Taliya¹ səni öz pənahında saxlasın!

Mark Tulli Qaleriyanın yanında oturmuş qırx yaşlı, çox qəşəng bir adama yaxınlaşıb əlini sıxa–sıxa dedi:

– Ey dostlarımın ən sevimlisi, ən kamil insan Kvint Rostsi, Muza² ilahələrinin doqquzu da sənə üstündə həmişə qanad çalsın!

Siseron yavaş–yavaş onlardan uzaqlaşdı, bütün çıxış yollarına dolan camaat arasından çox nəzakətlə keçib, Zəfər qapısına yollandı, gördü ki, Mark Portsi Katon Sensorun iki qardaşı oğlu orada oturmuşdur.

¹ Taliya – qədim yunan mifologiyasında: doqquz Muza ilahəsindən biri

² Doqquz Muza ilahələri – qədim yunan mifologiyasında: elm, poeziya və incəsənətin himayədar ilahələri: Uraniya, Klio, Kalliopa, Melpomena, Poligimniya, Taliya, Terpsixora, Yevterpa və Erato

Mark Tulli Siseronun görüşüb ayrıldığı adamlar incəsənət xadimləri idi. Onlardan biri Qaleriya Embolariya idi. O iyirmi üç yaşlı gözəl bir qadın, o zamanın ən məşhur aktrisası idi, çox vaxt da tragik rolları ifa edərdi. O birisi məşhur tragediya aktyoru Ezop idi; onun əlli beş yaş olsada, həmişə ətirlənər, ənlük sürtərdi, qəşəng geyinirdi. Biri də Ezopun rəqibi, böyük aktyor Kvint Rostsi idi: o öz rolunu ifa edərkən bütün Roma xalqını özü ilə bərabər ağladardı, güldürərdi, həyəcan keçirməyə vadar edərdi. Kvint Rostsi Embolariyanın yanında oturmuşdu. Siseron odlu dostluq salamı ilə onunla vidalaşmışdı.

Rostsinin bu yaxında qırx yaş tamam olmuşdu. İstedadı ən yüksək inkişaf dərəcəsinə çatmışdı, özü də çox dövlətli idi. Bütün Roma onun pərəstişkarı idi. Ən adlı-sanlı adamlar Rostsinin dostu olması ilə fəxr edirdilər. Sulla, Qortenzi, Siseron, Pompey, Lukull, Kvint Metell, Tsetsili Piy, İqavrili Servili Vatti, Mark Krass, Korneli Skribonian, Kurion, Asiyalı Publi Korneli Stsipion bir-birinə macal vermədən onu dəvət edirdi, Rostsini ancaq ustad bir aktyor kimi deyil, həm də cəsarətli, mərd, çox istedadlı bir insan kimi tərifləyib yüksəlirdi, ona mehribanlıq edirdilər. İftixar hissindən meydana gələn bu səmimi pərəstiş xüsusilə ona görə qiymətli idi ki, bu adamlar – adi insanlar deyildi, həm zəka, həm də mənəviyyətə başqalarından fərqlənən böyük insanlar idi.

O üç məşhur aktyorun ətrafında artistlik aləminin bir az kiçik ulduzları toplanmışdı. O zaman bu aktyorlar Roma camaatını özünə məftun etmişdi: romalılar – Esxil¹, Sofoklun, Evripidin², Pakuvinin³ tragediyalarına, Aristofanın⁴, Menandrin⁵, Filemonun⁶, Plavtın⁷ komediyalarına baxmaq üçün teatrlara dəstə-dəstə gəlirdilər.

Zəhlətökən pərəstişkarlar, kütübün avaralar, böyüklük xəstəliyinə, axmaqcasına şöhrətpərəstlik azarına tutulan, kəskin təəssürlər və duyğular arzusu ilə yaşayan adamlar da – Embolariyani, Ezopun, Rostsinin və onların məsləkdaşlarının ətrafında dolaşırdılar.

¹ Esxil (e.ə. 525–456-cı illər) – böyük yunan tragiki

² Evripid (e.ə. 480–406-cı illər) – Yunan tragiki, dramaturqu və rəssamı

³ Pakuvi (e.ə. 220–132-ci illər) – Roma satiriki, dramaturqu və rəssamı

⁴ Aristofan (e.ə. təxminən 446–388-ci illər) – çox böyük yunan komediyanövəsi

⁵ Menandr (e.ə. təxminən 343–293-cü illər) – Yeniattika (İskəndəriyyə) komediyasının görkəmli nümayəndəsi

⁶ Filemon – Menandrin müasiri, Yeniattika komediyasının nümayəndəsi

⁷ Plavt (e.ə. təxminən 254–184-cü illər) – Roma komediyasının nümayəndəsi

O dövrdə aktyorlara edilən pərəstişkarlıq çox yüksək dərəcəyə çatmışdı; – bunu onların gəliri və dövləti aydın göstərirdi. Bu barədə bir şeyi söyləmək kifayətdir: Rostsi bir tamaşada iştirak etməklə min denari qazanırdı, bu bir ildə yüz qırx altı min denari edirdi.

Mark Tulli Siseron sıralardan keçib, Katonla Sepionun yanına gəldi, dostcasına salamlaşdıqdan sonra onların yanında oturdu, böyük hüsnü-rəğbət bəslədiyi Katonla söhbətə başladı.

Yuxarıda dediyim kimi, Mark Tulli Siseronun bu zaman iyirmi altı yaş vardı. O cavan və qəşəngdi, bədəcə zəif, cılız olsa da, əzəmətli simaya malikdi. Boyunu uzundu, üzünün düzgün xətlərində mərdlik, cəsarət, ciddiyyət ifadə olunurdu. Alını, əzəmətli zəkasına uyğun olaraq, çox genişdi. Qaşlarının tükü sıx və qarışıq, yaxından görünən gözləri iri və parlaqdı. Qəşəng biçimli dodaqları həmişə gülümsərdi; bu təbəssümdə çox vaxt istehza görünərsə də, bu istehzanın özündə də şəfqət duyulardı. Siseron bəsirətli əqlə, gələcəyi görmək qabiliyyətinə, çox kəskin hafizəyə və natiqlik istedadına malik olduğundan, böyük həvəslə və səylə çalışaraq, iyirmi altı yaşında həm filosof, həm natiq, həm də hamı tərəfindən bəyənilmiş gözəl bir şair kimi şöhrət qazanmışdı.

Hələ lap gənc yaşlarında yunan şairi Arxidən poetikanı öyrənmişdi; sonralar o, məşhur nitqlərinin birində Arxini müdafiə də etmişdi. Arxi şairlik istedadı və gözəl qəlbə malik olması ilə böyük şöhrət qazanmışdı. O zaman, Arxi Mitridata¹ və Tiqrana qalib gələn böyük Lukullun evində yaşayırmış, onun uşaqlarına şer sənətini öyrətdirmiş. Eyni zamanda Romada məktəb açmış, patrisi ailələrinin cavanları bu məktəbdə oxuyurmuş. Arxi, bəhs etdiyimiz hadisələr dövründə “Kimvrlər müharibəsi haqqında” poemasını yazıb qurtarmış və nəşr etdirmişdi. Poemada igid Qay Marini çox tərifləmişdi: Qay respublika dövründə yeddi dəfə konsul seçilən yeganə romalı idi.

Qay Marinin şanlı igidliyi nəticəsində Roma həm Yuqurtaya² qalib gəldi, həm də respublikanı tevtonların və kimvrlərin təhlükəli hücumundan xilas etdi. Qay Mariyə göstərdiyi bu qəhrəmanlıq üçün Romanın üçüncü banisi³ adı verildi.

¹ Mitridat – Pont və Bosfor padşahı (Qara dəniz sahilləri). E.ə. I əsrdə yaşamış, Kiçik Asiyanı və Qafqazı istila etmiş, 27 il romalılarla vuruşmuşdu. E.ə. 63-cü ildə Pompey ona qalib gəlmişdir. Oğlunun xəyanətindən sonra özünü öldürmüşdür.

² Yuqurta – Numidiya padşahı (e.ə. I əsr). Numidiya padşahlığı Şimali Afrikada, indiki Əlcəzairin yerində olmuşdur

³ Əvvəlki iki banilər əfsanəvi Romul və Rem hesab olunur

Siseron hələ Arxinin məktəbində oxuyarkən və on beş yaşına çatanda “Qlavk Ponti”¹ poemasını yazmışdı: poemanın üslub gözəliyi, şerinin səlisliyi diqqəti cəlb etmişdi. Onda hələ latın dilini gözəl poetik əsərləri ilə zənginləşdirən Lukretsi, Katull², Vergili³, Ovidi⁴, Horatsi⁵ yox idi.

Siseron Arxinin məktəbinə getməklə bərabər əvvəl epikürçü filosof Fedrin⁶, sonra da stoik Diodotun, Mitridat Afinanı tutduğundan Romaya qaçıb gələn akademik Filonun mühazirələrinə çox həvəslə qulaq asardı. Siseron Romada məşhur rodoslu Molonun⁷ iki il natiqlik üzrə söylədiyi gözəl mühazirələrini də nəzərdən qaçırmamışdı. Molon, Rodos şəhəri romalıların tərəfini saxlayaraq Mitridata qarşı vuruşarkən çəkdiyi xərcin ödənilməsinə xahiş etmək üçün Tibr sahillərinə gəlmişdi. O elə fəvqəladə natiqlik sənətinə malikdi ki, senatda, yunan dilində tərcüməçisiz çıxış etməyə birinci olaraq ona icazə verilmişdi.

Siseron böyük səy ilə – senator və hüquqşünas alimi olan hər iki Stsevolanın⁸ rəhbərliyi ilə hüquq elmini öyrənirdi. Yaşca böyük olan Stsevola – avqur⁹, yaşca kiçik olan – baş kahin¹⁰ idi. Onlar Siserona hüquqşünaslığın ən incə üsullarını və sirlərini öyrədirmiş.

¹ “Qlavk Ponti” – Siseronun adına yazılan bu poema bizə gəlib çatmamışdır. Qlavk – balıqçıları, donizçiləri himayə edən dəniz allahı

² Katull (e.ə. təxminən 80-54-cü illər) – Romanın lirik şairi

³ Vergili (e.ə. 70-19-cu illər) – Publi Vergili Maron. Böyük Roma şairi, “Eneida”nın müəllifi

⁴ Ovidi (e.ə. 43-17-ci illər) – Publi Ovidi Nazon. Məşhur Roma şairi. Ovidinin ən böyük əsəri “Metamorfozadır” (“İstihale”).

⁵ Horatsi (e.ə. 65-8-ci illər) – Kvint Horatsi Flak. Məşhur Roma şairi

⁶ Fedr – epikürçü filosof, Romada və Afrikada yaşamış, Siseronun müəllimi olmuşdur

⁷ Rodoslu Molon – rodoslu ritor. Sezar və Siseron natiqliyi ondan öyrənmişlər

⁸ Nəzərdə tutulur: 1. Kvint Mutsi Stsevola – e.ə. 121-ci ildə Asiyanı idarə etmişdir; senatda cəsarətlə Sullaya qarşı danışmışdır. 2. Mutsi Stsevola – baş kahin. Asiyanın canişini vəzifəsində olmuş, e.ə. 82-ci ildə öldürülmüşdür. Namuslu, doğruçu adam, odlu vətənpərvər, görkəmli hüquqşünas və natiq olaraq şöhrət qazanmışdır.

⁹ Avqur – Roma kahini. Quşların uçuşunu və səsini müşahidə etməklə allahların tədbirini, görülən işlərin noticəsini qabaqcadan söylərmiş.

¹⁰ Baş kahin – səkkiz, sonra da on beş adamdan ibarət pontifiklər kollegiyasına başçılıq etmiş, ayinə aid bütün məsələlərə baxarmış.

Böyük Pompeyin başçılığı altında Marslar və ya müttəfiqlər müharibəsində iştirak edəndə Siseronun on səkkiz yaşı vardı. Sonralar o deyirdi ki, Sullanın igidliyi və həmişə müvəffəqiyyət qazanması məni valeh edirdi.

İndi təsvir etdiyimiz hadisədən iki il əvvəl Mark Tulli ilk dəfə olaraq Foruma¹ gəlib, Kvintinin müdafiəsi üçün nitq söyləmişdi. Bir nəfər kreditor² öz əmlakını Kvintidən geri istəyirmiş, kreditoru da məşhur Qortenzi müdafiə edirmiş. O zaman Siseron hələ lap cavanmış, belə müdafiə işlərinə yenicə qədəm qoyurmuş, əzəmətli Qortenziyə qarşı çıxmaqdan qəti surətdə boyun qaçırır. Lakin aktyor Rossi, qohumu Kvintini müdafiə etməyi ondan xahiş eləyir. Rostsi Siseronun çox yaxın dostu imiş; Siseron razılıq verir, Kvintini müdafiə edir. O çox inandırıcı bir şəkildə danışır, öz nitqi ilə hakimləri elə məftun edir ki, davalı məsələni udur.

Sonra Siseron böyük coşğunluqla Sullanın bir əmrinə qarşı çıxıb, arretiyalı bir qadının hüququnu müdafiə etmişdi; Sullanın bu əmrinə görə Arretiya əhalisi vətəndaşlıq hüququndan məhrum edilmişdi. Siseron ürəkli və qəti bir adam olmasa da, çox cəsarətlə danışmışdı, bu da onun təmiz qəlb sahibi, doğru adam olduğunu göstərirdi. Siseronun bu nitqi çox böyük danışığa və səs-küyə səbəb olmuşdu.

Siserona böyük şöhrət qazandıran – ameriyalı Sekst Rossinin müdafiəsi üçün söylədiyi nitq oldu; bu, cavan Siseronun şöhrət zirvəsi idi. Sullanın azad etdiyi Korneli Xrisoqon – Sekst Rossini öz atasını öldürməkdə təqsirləndirirdi. Siseronun müdafiə nitqi – fəvqəladə bir ehtirasla, səbatla söylənmiş, çox canlı, bəlağətli bir nitq idi. Sekst Rossi bəraət qazanmışdı. Siseron isə Qortenzinin ləyaqətli rəqibi elan edilmişdi: bu dəfə o, Qortenzinin əleyhdarı kimi çıxış edib qalib gəlmişdi.

O günlər Siseronun poeması Romanın müxtəlif təbəqələri arasında əldən-ələ gəzirdi. Bu, müəllifin istedadına olan ümumi məftunluğu daha da artırdı. Sonralar Siserona əsərləri ilə latın dilini əlçatmaz yüksəkliyə qaldırmaq nəsim oldu. Bu əsərlərin nəyi ilə fəxr etmək olardı: nəzəri dərinliyi iləmi, əxlaqi duyğuların təmizliyi iləmi, fikrin əzəməti iləmi, üslubun gözəlliyi iləmi, ya da Attika³ incəliyi ilə fərqlənən forma cazibədarlığı iləmi, – bunu demək çətindir.

¹ Forum – xalq yığıncaqları və ictimai məsələlər həll edilən meydan

² Kreditor – borc pul və mal verən adam və ya idarə

³ Attika – Qədim Yunanıstanın bir mahalı, baş şəhəri Afina olmuşdur. Öz zamanına görə, elmin, fəlsəfinin, incəsənətin yüksək inkişafı ilə şöhrət qazanmışdır.

Haqqında danışdığımız bu poema “Mari” adlanırdı. Əsərin ancaq kiçik bir parçası bizə gəlib çatmışdır. Siseron əvvəl oliqarxlar¹ fikrinin tərəfdarı olduğundan, poemada da onların dünyagörüşü ifadə olunurdu. Əsər Siseron kimi Arpinoda anadan olmuş Qay Marinin şərəfinə yazılmışdır. Mari bu əsəri son dərəcə xoşlanmış.

Biz tez-tez mətləbdən kənara çıxdığımız üçün oxucularımızdan üzr istəməliyik. Məsələdən uzaqlaşmağın mövzunun özündən, həm də azad Romanın son əsrində yaşayan məşhur adamların qısaca təsvirini vermək zərurətindən meydana gəlmişdir: bu adamlar ya mərdliyi, cəsarəti və xeyirxahlığı, ya qara qəlbi, dəhşətli nöqsanları, ya da gözəl işləri ilə ad çıxarmışlar. Onların şücaətini, mərdliyini yaddan çıxaran, pozulmağa, cırlaşmağa doğru gedən nəvələrinin hafizəsində babalarının bu tarixi xatirələrini canlandırmaq heç də yersiz olmaz.

İndi biz əsil mətləbə qayıdaq.

Siseron təəccüblə gənc Katondan soruşdu:

– Ah böyük tanrılar, sənin barəndə danışılan sözlər yoxsa doğrudur?

Uşaq qaşqabağını tükərək cavab verdi:

– Bəli, doğrudur. Yoxsa mən haqlı deyiləm?

Siseron Katonun alnından öpüb yavaşca dedi:

– Gənclərin ən cəsarətli Katon, sən haqlısan, ancaq, təəssüf ki, sözün doğrusunu açıq demək həmişə mümkün deyil, çox vaxt haqq qüvvətin qarşısında güzəştə getməlidir.

Onlar bir anlığa susdular.

Tulli uşaqların mürəbbisi Sarpedondan soruşdu:

– Axı, necə oldu ki?..

Sarpedon onun sözünü kəsdi:

– Sullanın əmri ilə hər gün adam öldürüldüyündən mən ayda bir dəfə bu iki şagirdimlə hökmdarın yanına getməli idim; ona görə getməli idim ki, Sulla adam qırmaq ehtirasına tutulduğundan, bu uşaqlara hüsn-rəğbət göstərdiyi, onları dostlarından hesab edib, proskripsiya siyahısına salmaq fikrinə düşməyəydi. Sulla, doğrudan da, onları həmişə hüsn-rəğbətlə qəbul edərdi, əzizlərdi, xoş sözlə

¹ Oliqarxiya – yuxarı aristokrat, istismarçı təbəqənin hakimiyyətinə əsaslanan üsuli-idarə. Sullanın hökmanlığı dövründə belə bir oliqarxiya üsuli-idarəsi yaranmışdı

yola salardı. Bir gün onun yanından çıxıb gedəndə Forumdan keçəndə ürək parçalayan fəryad eşitdik: səs Mamertin həbsxanasının qübbələri altından gəlirdi...

Katon onun sözünü kəsdi:

– Mən də Sarpedondan soruşdum ki: “Bu çığırانlar kimlərdir?” Sarpedon belə cavab verdi: “Sullanın əmri ilə öldürülən vətəndaşlardır”. Soruşdum: “Onları niyə öldürürlər?” Dedi ki: “Azadlığı istədikləri üçün, azadlığa sədaqətli olduqları üçün öldürürlər”.

Bu dəfə Sarpedon Katonun sözünü kəsdi:

– Onda bu ağılsız uşaq acıqlı-acıqlı dedi: “Sən niyə mənə qılinc vermədin? Axı, mən bir neçə dəqiqə əvvəl vətənimin bu qəddar, zalım hökmdarını öldürə bilərdim!” Bədbəxtlikdən bu sözləri elə ucadan dedi ki, ətrafdakılar eşitdilər.

Sarpedon bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bunu sən haradan eşitdin?

Siseron:

– Bu məsələ bir çoxlarına məlumdur... – dedi. – Hamı da uşağın cəsarətindən iftixarla danışır...

Sarpedon ümitsizliklə ucadan dilləndi...

– Bu söz Sullanın qulağına çatsa necə olar? Bu sənin başına müsibət açmazmı?

Katon qaşlarını çataraq nifrətlə dedi:

– Qoy açsın! Dediyim sözləri, sizin hamımızın qabağında tir-tir əsdiyiniz adamın üzünə də deyə bilərəm! Mən hələ çox cavan olsam da, and olsun Olimpin bütün allahlarına, o məni itirə bilməz!

Siseronla Sarpedon heyrətlə bir-birinə baxdılar, Katon isə həyəcanla dedi:

– Ah, mən toqa geyə bilsəydim!

Siseron soruşdu:

– Onda nə edərdin, ay ağılsız?! – Sonra da əlavə etdi:

– Susacaqsan, ya yox?!

– Mən onda Lutsi Korneli Sullanı məhkəməyə çəkərdim, bütün xalq qarşısında onun təqsirlərini üzünə oxuyardım...

Siseron ona acıqlandı:

– Sus, sus deyirəm! Sən bizim hamımızı məhv etmək istəyirsən! Mən ağılsızlıq edib Marinin igidliyini tərənnüm etdim, məhkəmədə iki adamın müdafiəsinə qalxmışdım, onlar Sullanın tərəfdarı deyildi,

LİBİTİNA VENERASI YEMƏKXANASI

məlum şeydi ki, bununla keçmiş hökmdarın hüsn-rəğbətini qazanmadım. Yoxsa istəyirsən ki, sən bu ağılsız sözlərinin üstündə biz də onun qəzəbinə düşər olan hədsiz-hesabsız adamlardan birinə çevrilək. Bizi öldürsələr, bununla biz Romanı o zalım hökmdarın qara pəncəsindən xilas etmiş olarıqmı? Qorxu, romalıların damarlarında axan qədim babalarının qanını dondurmuşdur, bir də ki, Sullaya həmişə xoşbəxtlik üz verir, o həmişə müvəffəqiyyət qazanır, o böyük qüdrət sahibidir...

Katon Siseronun təkidiylə söylədiyi nəsihətinə qulaq asaraq lap astadan dedi:

– O Xoşbəxtənsə Ədalətli adını qazansaydı, daha yaxşı olardı. Sonra öz-özünə nəse mızıldanaraq, yavaş-yavaş sakitləşdi.

Bu zaman andabatlar camaatı qanlı, dəhşətli bir oyunla əyləndirirdilər, oyunda iştirak edən iyirmi nəfər bədbəxt qladiatorun hamısı öz həyatından əl çəkməli idi.

Sullanı tamaşalar lap darıxdırılmışdı. İndi o bir fikirlə məşğuldu. Ayağa qalxıb, Valeriya oturan yerə getdi, nəvazişlə baş əyib, ona xeyli baxdı. Sulla öz baxışlarına, bacardığı qədər mehriban, itaətkar, xoş ifadə verməyə çalışırdı:

– Valeriya, sən sərbəstsən?

– Bir neçə ay əvvəl ərim məni boşayıb, ancaq biabırçı bir səbəbə görə deyil, əksinə...

Valeriya qara gözləri ilə Sullaya nəvazişlə, həm də məhəbbətlə baxırdı.

Sulla:

– Bilirəm, – dedi. Əvvəllər hökmdar olan bu adam bir an susduqdan sonra soruşdu: – Məni sevə bilərsənmi?

Valeriya başını aşağı əyərək cavab verdi:

– Bütün qəlbimlə!

Füsunkar bir təbəssüm onun həssas dodaqlarını azca araladı.

Sulla həyəcədən titrəyən bir səslə dedi:

– Valeriya, mən də səni sevirəm! Mənə elə gəlir ki, hələ mən indiyə qədər belə sevməmişəm!

Onlar susdular. Əvvəllər Romanın hökmdarı olan adam bu gözəl qadının əlini əlinə alıb ehtirasla öpdü, sonra da əlavə etdi:

– Bir aydan sonra sən mənim arvadım olacaqsan.

Sulla bunu deyib, öz dostları ilə sirki tərk etdi.

Eskvilinin ən uzaq, dar və palçıqlı küçələrindən birində, Servi Tulli zamanından qalmış, qədim şəhər divarının yanında, Eskvilin və Kverkvetulan qapıları arasında bir yeməxana var. O gecəgündüz, lakin çox vaxt gecələr açıq olardı. Yeməxanaya – Libitina Venerasının, ya da ki, ölümlər, ölüm və dəfn ilahəsi olan Dəfn Venerasının adını vermişlər. Yeməxananın bir tərəfində, ona yaxın yerdə, kiçik plebey qəbiristanlığı, o biri tərəfində – Sestersi bazilikasına¹ qədər uzanıb gedən boş sahə vardı, yəqin buna görə də yeməxanaya Dəfn Venerası adı verilmişdi. Plebey qəbiristanlığı üfunətli, xırda qəbirlərlə dolu idi, ölümləri burada necə gəldi basdırardılar. Nökərlərin, qulların, yoxsulların meyitini bu boş sahəyə atardılar, ancaq canavarlar, bir də quzğunlar onların xeyratını yeyərdilər. Ətraf yerlərin havasını pozan, insan cəsədi ilə münbitləşən bu üfunətli çöldə, yarım əsrdən sonra Mesenat adlı çox dövlətli bir adam bağ-bostan düzəltmişdi. Şöhrəti hər yana yayılan həmin bağ-bostan çoxlu məhsul verərdi; bunun səbəbini təsəvvür etmək çətin deyil. Plebeylərin sümüyü ilə gübrələnmiş bu yerdən Mesenatın süfrəsinə gözəl tərəvəz və meyvə gələrdi.

Yeməxananın qapısı üstündəki lövhədə Venera ilahəsinin şəkli görünürdü; bu, gözəllik ilahəsi artıq iyirənc megeraya² oxşayırdı, görünür, şəkli bacarıqsız bir rəssam çəkmişdi. Küləkdən yellənən fənər bu miskin Veneranı işıqlandırır. Buradan o daha aydın görünərdə, heç də gözəlləşməzdi. Lakin fənərin zəif işığı – yoldan keçənlərin diqqətini yeməxana qapısı üstünə sancılan qurumuş qayınağacı budağına cəlb etmək, bu çirkli, palçıqlı, dar küçəni bürüyən qarantlığı bir az zəiflətmək üçün kifayətli.

Yeməxanaya gələn adam balaca, alçaq qapıdan içəri girdikdən sonra pilləkən əvəzinə səlqişsiz halda üst-üstə qoyulmuş daşlarla aşağı enir, his basmış, tüstülü, rütubətli bir otağı girirdi.

¹ Bazilika – sıra sütunlarla bir neçə hissəyə bölünmüş uzunsov böyük bina

² Megera – qədim yunan mifologiyasında üç qisas ilahəsindən biri. Bədəfkar ifritə qadın

Qapının sağ tərəfində, divar dibində ocaq görünürdü, ocaq alovlanı-aovlanı yanır, qalaylanmış qablarda cürbəcür xörək bişirdi. Bunların içərisində ənənəvi qan kolbasası da, həmişə hazırlanan bitki də vardı. Xörəklərin nə etindən bişdiyini heç kəs bilmək istəmirdi. Bunları – həm yeməxananın sahibi, həm də işlərə başçılıq edən Taygöz Lutatsiya bişirirdi.

Otağın böyründə balaca, açıq divar taxçasında ailə hamisi allahlarının dörd xırda saxsı heykəli vardı. Taxçada allahların şərəfinə qəndil yanırıdı; oraya bir neçə balaca çiçək dəstəsi və çələng qoyulmuşdu.

Ocağın yan tərəfində çox çirkli, kiçik bir stol, bir də skamya qoyulmuşdu; skamyanın vaxtilə zərli və qırmızı olduğu duyulurdu. Yeməxana sahibi Lutatsiya müştərilərə xörək verməyəndə bu skamyada oturardı.

Divar dibində, sağda və solda, həm də ocaq qabağında köhnə yemək stolları, stolların da ətrafında uzun, kobud skamyalar, ayaqları əsən kəkillər qoyulmuşdu.

Tavandan dörd piltəli, tənəkə çıraç asılmışdı. Çırağın işığı ilə ocağın alovu zirzəminin qaranlığını güclə işıqlandırır.

İçəri girilən qapının qarşısında bir qapı da vardı, bu qapıdan ikinci otağa girərdilər; ikinci otaq birinci otaqdan həm kiçik, həm də bir az təmiz idi. Həyasız bir rəssam onun divarlarında çox biabırçı şəkillər çəkmişdi. Küncdə otağı zəifcə işıqlandıran birpiltəli çıraç yanırıdı. Alaqqaranlıqda bircə stol, iki də adi taxt görünürdü.

675-ci ilin on noyabrında, Libitina Venerası yeməxanasında əvvəlkilərdən daha çox adam vardı. Onların səs-küyü tək cə daxmanı deyil, küçəni də doldurmuşdu. Yeməxanaya gələn adamlar bərk acmışdı, onlar hər tərəfdən çığırır, yemək tələb edirdilər. Taygöz Lutatsiya da, kömür kimi qara, həbəş kənizi ilə əlləşir, müştərilərin tələbini ödəməyə çalışırdı.

Taygöz Lutatsiya qırx beş yaşlı, dolğunbədənli, ucaboynu, qırmızıyanaqlı, qüvvətli bir qadındı; şabalıdı saçı xeyli ağarmışdı. Cavanlığında o gözəlmiş. Lakin gicgahından burnuna qədər uzanan və burun deşiklərindən birinin qırağına çatan çapıq yeri onun üzünü eybəcərleşdirmişdi. Bir gözü tükülmüşdü; çapıq – tükülmüş gözünün üstündən keçirdi; göz qapaqları göz çuxurunu örtürdü. Bu şikəstliyə görə Lutatsiyaya uzun illərdən bəri “monokola”, yəni taygöz deyərdilər.

Bu çapıq yeri çoxdan olmuş bir əhvalatın nəticəsi idi. Lutatsiya onda Rufino adlı bir legionerin arvadı imiş. Rufino Afrikada bir ildən artıq Yuqurta ilə igidcəsinə vuruşmuşdu. Qay Mari Yuqurtaya qalib gəldikdən sonra, Rufino ilə bərabər Romaya qayıdır. Lutatsiya o zaman gözəlliyinin ən çiçəklənən çağında imiş, ancaq – əfsus ki, – On iki cədvəl qanunlarında¹ nikah haqqında yazılanların hamısına əməl etməmiş. Bir gün Rufino onu qonşuluqda donuz ıçalatı çıxaran qəssaba qışqanır, qılincini sıyıdır qəssabın işini elə oradaca bitirir, sonra da qılinc zərbəsi ilə arvadını başa salır ki, yazılan qanunlara əməl etmək lazımdır. Bu hadisənin izi bütün ömrü boyu qadının həyatından silinmədi. Rufino elə bilir ki, arvadını da öldürmüşdür. Məhkəmə qarşısında Lutatsiyadan çox “qohumu” qəssabı öldürdüyü üçün məsuliyyətə cəlb olunacağından qorxaraq, elə o gecə qaçıb gedir. Rufino Qay Mariyə pərəstiş edirmiş; gedib onun sərkərdəliyi altında vuruşur, Seksta Akvası ətrafında gedən vuruşmada ölür: bu məşhur döyüşdə igid Qay Mari Tevton qoşunlarını darmadağın edir, bununla da Romanı ən böyük təhlükədən qurtarır.

Bir neçə aydan sonra Lutatsiyanın dəhşətli yarası sağaldı. Əvvəllər yığıdığı pulun üstünə ona verilən az-çox ianə pullarını da qoyub, bir qədər vəsait toplayır, bu vəsaitlə yeməxana avadanlığı ala bilərdi. Sonra Numidiyalı Kvint Tsetsili Metellə² müraciət edib onun alicənablığı sayəsində bu kasıb daxmanı hədiyyə alır.

Lutatsiya üzdən eybəcərleşsə də, qulluq göstərən, şən bir qadın olduğundan, yeməxanaya gələn müştərilərdən bəzisini hələ də özünə cəlb edə bilirdi; onun üstündə bir neçə dəfə dava da olmuşdu.

Libitina Venerası yeməxanasına yoxsul əsnaflar – dülğərlər, duluşçular, dəmirçilər, bir də ki, işi bitmiş avaralar – qəbirqazanlar, sirk pəhləvanları, ən alçaq ədalət oyunbazlar, təlxəklər, həm də qladiatorlar, özünü yalandan şikəstliyə qoyan dilənçilər, əxlaqsız qadınlar gələrdilər.

¹ On iki cədvəl qanunları – e.ə. V əsrin ortalarında, Roma cəmiyyətinin quldarlığa keçən vaxtında ictimai əlaqələri əks etdirir. Bu qanunlar dövlət quruluşu əsaslarına toxunmadan, hüquq, həm də ailə məsələlərini nizama salır. Qanunlar on iki bürünc cədvələ yazılaraq Forumda qoyulubmuş.

² Kvint Tsetsili Metell – e.ə. 109-cu ildə Afrikaya, Yuqurta ilə mübarizəyə göndərilmiş, Mutule çayı ətrafındakı vuruşmada ona qalib gəlmiş, bu qalibiyyətdən sonra “Numidiyalı” ləqəbini almışdır.

Lakin Taygöz Lutatsiya belə şeylərin fərqiə varmazdı. Hər incəliyə əhəmiyyət verməzdi. Axı onun yeməxanası sərraflar, süvarilər, patrisilər üçün deyildi. Burası da var ki, Lutatsiya mərhəmətli qadıncı: onun fikrincə, Yupiterin sərəncamı ilə günəş göy üzündən dövlətliklərə də, kasıblara da eyni dərəcədə işıq saçır, dövlətliklər üçün şərab və şirniyyat dükənləri, aşxanalar, mehmanxanalar varsa, kasıbların da yeməxanası olmalıdır. Bundan başqa, Lutatsiya öz təcrübəsində bir şeyə qəti inanmışdı: yoxsulun ya dələduzun cibindən çıxan kvadrant, ass¹ və sestersi varlı vətəndaşın, ya lovğa patrisinin pul kisəsindən çıxan belə pullardan heç də fərqlənir.

Üzü, sinəsi çapıq yeri ilə dolu olan qoca bir qladiator bağırdı:

– Lutatsiya, belə şey olar, sən o zəhrimar bitkini bizə nə vaxt verəcəksən?

Qoca qladiatorun yanında oturan dilənçi çığıra-çığıra dedi:

– Mərc gələm ki, Luveni Lutatsiyaya Eskvilin çölündə qarğalardan artıq qalan cəmdəkləri yığıb gətirir. Bax. Lutatsiya belə ətdən o murdar bitkiləri bişirir!

Özünü yalandan dilənçiliyə qoyan bu adamın məşum zarafatına hamı qəhqəhə ilə güldü. Luveni ortaboylu, enlikürəkli, kök qəbirqazandı, onun qara-qırmızı, səpgili sifətində küt laqeydlilik ifadə olunurdu. Dilənçinin zarafatı onun xoşuna gəlmədi, bu sözün əvəzini çıxmaq üçün dedi:

– Lutatsiya, düz danışan qəbirqazanın sözünə qulaq as; bu çirklili Velleniyə (dilənçinin adı idi) bitki hazırlayanda belə elə: o yalandan, qanlı yara adı ilə, döşünə ip ilə mal əti bağlayır, ona bitkini bu iyimş ətdən bişir. Yarası-zadı yoxdur, rəhmdil adamları aldadır ki, ona çoxlu sədəqə versinlər.

Bu sözün ardınca qulaqbatırıcı bir qəhqəhə qopdu.

– Yupiter tənbel olmasaydı, özü də bərk yatmasaydı, o bayaqdan öz ildırımlarından birini göndərərdi, səni birçə dəqiqədə külə döndərərdi! Onda bu üfunətli, dubsiz tuluğa, bu qəbirqazan Luveniye əlvida deyərdik!

– Dilənçi, and olsun Plutonun² qara əsasına, sən o vəhşi sifətini elə yumruqlaram ki, onda elə yaralar açaram ki, adamları aldatmağa

¹ K v a d r a n t, a s s – Romada işlədilen xırda pul

² P l u t o n – yunan mifologiyasında yeraltı dünyanın allahlarından biri

bir daha ehtiyacın olmaz. Doğrudan da yalvararsan ki, adamların sənə yazığı gəlsin!

Dilənçi yerindən qalxdı. Yumruqlarını silkələyə-silkələyə səsi çatdıqca bağırdı:

– Ay boşboğaz, hünərin var yaxın gəl, gəl də! Gəl! Səni bir dəqiqədə Xaronta göndərərəm! And olsun Merkurinin¹ qanadlarına, pulundan sənə bir qara pul da verərəm: onu sən o canavar dişlərinə geydirərəm, möhkəm saxla!

Nəhəngboylu sirk pəhləvanı Qay Taurivi zər atırdı, o birdən nərildədi:

– Kəsin səsinizi, qoca yabılar! Kəsin səsinizi, yoxsa, and olsun Romanın bütün allahlarına, sizi bir-birinizə elə çırpam ki, çürümüş sür-sümüyünüz qırılıb tökülər, sizi didilmiş kəndirə döndərərəm!

Xoşbəxtlikdən, elə bu vaxt Taygöz Lutatsiya və onun həbəş kənizi Azur iki yekə qabda buğlana-buğlana bitki gətirib, stolun üstünə qoydular. Yeməxanaya yığışanların iki ən böyük dəstəsi xörəyin üstünə acgözlüklə düşdülər.

Elə o saat araya sakitlik çökdü. Hamıdan əvvəl yemək alan bu xoşbəxtlərin kefi açıldı. Onlar Lutatsiyanın bişirdiyi bitkiləri tərifləyə-tərifləyə aşırırdılar. Bu zaman o biri stollarda zər ata-ata kobud söyüşlər söyür, küfrbazlıq edirdilər, bu günün mühüm hadisələrindən – sirkdə qladiatorların vuruşmasından danışirdilər: buradakı adamlardan bəzisi azad vətəndə olduqlarından, sirkdəki tamaşanı görmüş, onlara da belə bir xoşbəxtlik üz vermişdi. Bu adamlar sirkə buraxılmayan qullara qəribə şeylər söyləyirdilər. Hamı bir ağızdan Spartakın şücaətini, qüvvəsini tərifləyir, onu göylərə yüksəldirdilər.

Lutatsiya o yan-bu yana gedib gəlir, stollara kolbasa verirdi. Yavaş-yavaş Libitina Venerası yeməxanasında sakitlik bərpa oldu.

Sükutu hamıdan əvvəl qoca qladiator pozdu, o ucadan deyirdi:

– Mən iyirmi iki il amfiteatrlarda, sirkərdə vuruşdum. Hərçənd bədənim bir az dəlik-deşik elədilər, qarnımı yırdılar, sonra yenə tıkdilər, amma gövdəmi xilas edə bildim. Görünür, allahlar məni igidlik və qüvvət cəhətdən binəsib eləməyiblər. Amma sizə deyim ki, mən hələ Basılmaz Spartak kimi qladiatora, belə qüvvətli pəhləvana, belə qılınc ustasına rast gəlməmişəm, beləsini heç görməmişəm!

¹ M e r k u r i – yunan mifologiyasında ticarət allahı, səyyahların himayəçisi

Pəhləvan Qay Taurivi (o özü Romada anadan olmuşdu) himayəçi bir tövrlə əlavə etdi:

– Romalı ailəsində anadan olsaydı, onu qəhrəmanlar dərəcəsinə yüksəltmək olardı.

Emili Varin ucadan dedi:

– Hayıf ki, o barbardır¹. – Emili iyirmi yaşlı qəşəng oğlandı, lakin üzündə indidən çoxlu qırıqlar əmələ gəlmişdi; bu Emilinin keçirdiyi pozğun həyatın izi idi, onu vaxtından əvvəl qocaltırdı.

Axsaq qoca bir legioner dedi:

– Bu Spartak yaman xoşbəxtidir! – Onun alnında enli bir çapıq yeri vardı. – Ordudan qaçmış olsa da, ona azadlıq verildi! Heç belə şey görünübümü? Görünür, Sullanın kefi duru imiş, ona görə də belə səxavət göstərdi!

O biri qoca qladiator dedi:

– Yəqin ki, lanista Aktsianın yaman acığı tutub!

– O hamıya şikayətlənirdi ki, mənə soydular, müflis elədilər, öldürdülər!..

– Eybi yoxdur, öz malı üçün o bolluca pul alıb!

– Hə, sözün doğrusunu demək lazımdır: mal yaxşı mal idi! Qoçaq oğlanlardı, hamısı da bir-birindən yaxşı!

– Buna kimin sözü var: mal yaxşı mal idi! Amma iki yüz min sestersi də az pul deyil!

– Özü də necəsi! And olsun Stator Yupiterinə!

Pəhləvan ucadan dedi:

– And olsun Herkulesə, o pullar mənə olsaydı! Çox istərdim ki, qızılın, hər nə şəkildə olur-olsun, hökmlərini duyaydım, – pulum olsaydı, ürəyimdən keçəni edərdim.

– Sən?.. Bəs biz? Taurivi, sən elə güman edirsən ki, biz bu iki yüz iyirmi min sestertsini ələ keçirdikdən sonra kefə baxa bilməzdik?

– Pul dağıtmaq çətin deyil, amma pul yığmaq hər adamın işi deyil!

– Ancaq siz mənə inandıra bilməzsiz ki, Sulla öz dövlətini zəhmət çəkib yığmışdır.

– O bundan başladı ki, bir arvadın... dövlətinə varis oldu... Nikopolidən...

¹ B a r b a r – romalılar əcnəbilərə, düşmənlərə deyirdilər

– O arvad Sullaya vurulanda yaşlı idi. Sulla onda hələ cavandı, qəşəng olmasa da, yəqin ki, indiki kimi çirkin də deyildi.

– Arvad öləndə bütün dövləti ona çatdı.

Pəhləvan dedi:

– Sulla cavanlığında kasıbdı. Mən bir vətəndaş tanıyıram, Sulla uzun zaman onun evində yaşayıb, ev yiyəsi onun yemək-içməyini verirmiş, ildə də Sulladan üç min sestersi almış.

– Mitridatla gedən davada, Afina mühasirə edilib alınanda Sulla qənimətin böyük bir hissəsini ələ keçirə bildi. Bax, onda öz dövlətini artırdı. Sonra proskripsiya dövrü başladı: Sullanın əmri ilə on yeddi konsul, altı pretor¹, altmış edil² və kvestor, üç yüz senator, min altı yüz süvari, yetmiş min də vətəndaş öldürülmüşdür. Siz necə bilərsiniz, onların əmlakı kimə verilmişdir? Bir baş xəzinəyəmi? Bundan Sullanın əlinə heç bir şey keçməmişdir?

– İstərdim ki, proskripsiya dövründə onun əlinə düşən dövlətin heç olmasa lap az hissəsi mənə olaydı.

Emili Varin yaxşı təhsil almış gənccdi, bu axşam filosofluq etməyə meyli vardı. O dalğın halda dedi:

– Sulla yoxsulluğun daşını atıb dövlətli olsa da, tanınmaz adam ikən yüksəlib, Romanın hökmdarı, triumfator olsa da, rostranın³ qabağında qızıl heykəli qoyulsa da, üstünə: “Xoşbəxt Korneli Sulla imperator” sözləri yazılsa da, həmin bu qüdrətli adam elə davasız dərddə düşmüşdür ki, nə qızıl, nə elm bu xəstəliyə qalib gələ bilmir.

Emilinin sözü bura yığışan adamlara çox təsir elədi, hamı bir ağızdan dedi:

– Doğrudur, doğrudur!

Afrikada Qay Marinin qoşunlarında vuruşan, öz sərkərdəsinin xatirəsi qarşısında pərəstiş edən axsaq legioner acıqlı-acıqlı dedi:

– Ona bu da azdır! Lap yaxşı! Cəzasıdır, qoy çəksin! O qudurmuş yırtıcı heyvandır, insan sifətinə girmiş əjdahadır! Tökdiyü altı min samnit qanı onu tutmuşdur. Onlar Sullaya bir şərtlə təslim oldular ki, Sulla onları sağ buraxsın, amma altı min adamın hamısı sirkdə öldürüldü. Onları oxa basanda, Qastili kuriyasına yığışan

¹ P r e t o r – konsuldan bir dərəcə aşağıda duran vəzifə sahibi, məhkəmə hakimiyyəti onun ixtiyarında imiş; başlıca vəzifəsi şəhərdə nizam-intizam qorumaqmış

² E d i l – Romada vəzifə sahibi, tribunun köməkçisi

³ R o s t r a – qədim Romada, forumda natiqlər tribunası

senatorlar o bədbəxtlərin ürək parçalayan fəryadını eşidib, qorxmuş halda yerlərindən cəld qalxdılar; lakin Sulla çox sakitcə nitqinə davam edir, ancaq həyəcansız bir ifadə ilə senatorlara deyir ki, mənə diqqətlə qulaq asın, bayırda baş verən hadisədən narahat olmayın, orada bür yığın əclafa mənəm əmrimlə ibrət dərsləri verirlər.

– Bəs Prenestdəki qırğına nə deyirsən? Qonağı olduğu birçə adamdan başqa, bir gecədə – nə arvad, nə uşağa, nə qocaya, nə cavana aman verməyib, şəhərin bədbəxt əhalisini – on iki min camaatın hamısını qırdırmissdır!

– İtaliyanın ən gözəl şəhərlərini – Sulmonu, Spoletini, İnteramanı, Florensiyanı dağıdıb yerlə yeksan edən o deyilmi? Özü də nə üstündə: bu şəhərlər Marinin tərəfdarı olmuş, Sullaya olan sədaqətlərini pozmuşlar!

Lutatsiya skamyada oturub, tavaya dovşan əti qoyurdu ki, qızart-sın; danışılan sözləri eşidib çığırdı:

– Ay adam, susun! Siz deyəsən Xoşbəxt hökmdar Sullanı pisləyirsiniz? Sizə xəbərdarlıq edirəm; dilinizi fəraqat qoyun! İstəmirəm ki, Romanın ən böyük vətəndaşı mənəm yeməxanamda biabır edilsin!

Qoca legioner ucadan dedi:

– Bir sözə bax! Heç demə bu taygöz də Sullanın tərəfdarı imiş! Səni görüm lənətə gələsən!

Qəbirqazan Luveni yerindən bağırdı:

– Adə, ey, Metti, bizim əziz Lutatsiyamız barəsində hörmətlə danış!

– And olsun Bellonun qalxanına, səni bu saat susduraram! Bu nədir? Qəbirqazanın birisi cəsərət edib Afrika cəngavərinə əmr verir!

Bu yeni dava-dalaşın sonu nə ilə qurtaracağı məlum deyildi ki, birdən bir neçə qadının qatma-qarışıq nəğməsi eşidildi; onlar çox pis oxuyurdular və, yəqin, bunun yaxşı bir nəğmə olduğunu zəmn edirdilər.

Qonaqlardan biri dedi:

– Bu, Eveniyadır.

– Bu, Lutsiliyadır.

– Bu, Dianadır.

Hamı qapıya baxdı: çox qısa paltar geymiş beş qız oynaya-oynaya, bərkdən oxuya-oxuya içəri girirdi; üzlərinə ənlük-kirşan

sürtmüşdülər, çiyinləri açıqtdı. Qızları hay-küylə qarşıladılar, lakin onlar bu alqışa biabırçı sözlərlə cavab verdilər.

Bu bədbəxt qızların gəlişindən sonra orada nələr olduğundan bəhs etməyəcəyik. Yaxşısı budur ki, Lutatsiya ilə kənizin necə səy ilə süfrə açmasından danışaq: hazırlıq göstərirdi ki, axşam yeməyi çox gözəl olacaqdı.

Dilənçi Velleni soruşdu:

– Sən bu axşam kimin gəlməsini gözləyirsən, kimin üçün bu mürdar pişikləri qızardırsan, dovşan adına işə vermək istəyirsən?

– Bəlkə Mark Krassı gözləyirsən?

– Yox, Lutatsiya Böyük Pompeyin lap özünü gözləyir!

Gülüşlər və məzəli sözlər davam edirdi; birdən qapı ağzında nəhəng boylu, iribədənli bir adam göründü. Onun saçları xeyli ağarmışdısa da, hələ özü qəşəng idi.

Yeməxananın ayrı-ayrı yerindən bu sözlər eşidildi:

– Hə, Trebonidir.

– Salam, Treboni!

– Xoş gəlmisən, Treboni!

Treboni lanista idi. Bir neçə il idi ki, qladiatorlar məktəbini bağlamışdı, bu mənəfəətli işdən yığıdığı pulla dolanırdı. Lakin bu iş ədət etdiyindən, həm də həvəsli olduğundan yenə qladiatorların yanına gəlirdi, onu həmişə Eskvilin, Suburanın bütün ucuz yeməxanalarında görmək olardı; taleyin ögey övladları bu meyxana və yeməxanalarda hay-küylə əylənərdilər.

Deyələndə görə, Treboni qladiatorlar içərisindən çıxması, onlarla əlaqə saxlaması ilə fəxr etsə də, patrisilərə də qulluq göstərirdi. Hərç-mərclik baş verəndə ona pulla daha çox qladiator tutmağı tapşırarmışlar. Bunu da deyirdilər ki, mühüm bir məsələ həll olunanda, bəzilərinin xeyri üçün hakimləri qorxutmaq və qarışıqlıq salmaq lazım gələndə, arabir də məhkəmə hakimləri, ya vəzifə sahibləri seçiləndə dava-dalaş salmaq üçün Treboninin başçılığı altında böyük bir dəstə qladiator gah Forumda, gah da komitsiyalara gələmiş. Deyərdilər ki, Treboni belə işlərdən böyük fayda götürərmiş.

Hər necə olsa, Treboni qladiatorların dostu və arxası hesab edilərdi. Tamaşa veriləndə həmişə sirkə gedərdi; bu gün də orada idi. Tamaşa qurtarandan sonra qapı ağzında durub Spartakı gözləmişdi. Spartak çıxanda onu qucaqlayıb dönə-dönə öpmüşdü, təbrik etmişdi,

Libitina Venerası yeməxanasına, axşam yeməyinə qonaq çağır-
mışdı.

Treboni Lutatsiyanın yeməxanasına Spartakla, on nəfər də başqa
qladiatorla gəlmişdi.

Spartakın əynində hələ də – sirkdə vuruşarkən geydiyi tünd qır-
mızı tunika vardı. Çiyindəki plaş toqasından qısa idi: əsgərlər belə
plaşı, ümumiyyətlə, dəmir paltarın üstündən geyərdilər. Spartak plaşı
Treboninin dostu bir nəfər senturiondan birovuz almışdı.

Həmişə bu yeməxanaya gələn adamlar təzə qonaqları gurultulu
alqışlarla qarşıladılar. Sirkdən gələnler günün qəhrəmanı igid Spar-
taki sirkdə olmayanlara iftixarla göstəridilər.

Qoca qladiator dedi:

– Qoçaq Spartak, bu yeməxanaya gələn qəşəng qızların ən gözə-
lini – gözəl Eveniyanı sənə təqdim edirəm.

Eveniya ucaboynu, gözəl biçimli, qarşın bir qadındı, cazibədar-
lıqdan da məhrum deyildi. O, qoca qladiatorun sözüne əlavə olaraq
dedi:

– Mən xoşbəxtəm ki, səni qucaqlaya bilirəm. – Cavab gözlə-
mədən Spartakın boynunu qucaqlayıb üzündən öpdü.

Spartak qızın bu hərəkətindən duyduğu ikrah hissini öz təbə-
sümü ilə gizlətməyə çalışdı. Eveniyanın qollarını boynundan açaraq,
onu üsulluca özündən kənar edərək dedi:

– Təşəkkür edirəm, ay qız. Bu saat mən yorulmuşam... gerek
yemək yeyəm...

Lutatsiya Spartakla Trebonini qabaqlayıb, o biri otağa çağıra-
çağıra dedi:

– Bura gəlin, bura gəlin, şanlı qladiator, burada sizin üçün axşam
yeməyi hazırlanmışdır. – Sonra da əlavə etdi: – Gəlin, gəlin. Treboni,
sənin Lutatsiyanı qayğına qalmışdır. Sizi çox yaxşı dovşan qızartma-
sına qonaq edəcəyəm: belə qızartma, heç Mark Krassın da süfrəsinə
verilmir!

Treboni əlini yavaşca Lutatsiyanın çiyinə vuraraq dedi:

– Yaxşı da, ay kələkbazın biri kələkbaz, yeyib baxarıq, görərik
necə qızartmadır! Hələ ki, bizə bir bardaq köhnə velitern şərəbi
gətir. Bax, köhnə olsun ha!

Lutatsiya ucadan dedi:

– Ay mərhəmətli allahlar! – O, yeməyi hazırlayıb qurtarırdı,
qonaqlar da stol dalına keçirdi. – Ay mərhəmətli allahlar! Bu hələ bir

xəbərdarlıq da ələyir: “köhnə olsun!” Mən lap yaxşısını hazırlamı-
şam!.. Bir fikirləş – on beş illik şərəbdır! Bu şərəb Qay Tseli Kaldın¹,
Lutsi Domitsi Aqenobarbın² konsulluğu vaxtından saxlanılır.

Lutatsiya qonaqlarla söhbət edərkən, həbəş kənizi Azur amforanı³
gətirdi, möhürünü açdı. Qonaqlar möhürü bir-birinə ötürərək diqqətlə
baxdılar. Sonra kəniz şərəbin bir hissəsini, yarısına qədər su olan
qalın şüşəli, hündür qaba tökdü, qalan şərəbi də bir az kiçik qaba
boşalttı, – bu qab su ilə qarışdırılmamış şərəb üçün idi. Azur qabın
ikisini də stolun üstünə qoydu, Lutatsiya da hər qonağın qabağına
cam, qabların da arasına abgərdən qoydu. Abgərdənlə camaat təmiz,
ya su qatılmış şərəb tökürdülər.

Bir azdan sonra qladiatorlar dovşan qızartmasından yeyib Lutat-
siyanın aşpazlıq hünərinə qiymət verə bildilər, həm də şərəbin neçə
illik olduğunu həll etdilər. Velitern şərəbi, bardağın möhürünü açanda,
orada qeyd olunan tarixə tamamilə uyğun gəlməyə də, hər halda
şərəbin köhnə, həm də pis olmadığı müəyyən edildi.

Axşam yeməyi yaxşı keçdi; şərəb də bol idi. Qladiatorların kefi
açıldı. Hər şey dostcasına söhbətə, gülüb danışmağa həvəs oyadırdı.
Doğrudan da, bir azdan sonra otaq səs-küylə doldu.

Hamı Spartakı iftixarla tərifləyirdi; lakin o ümumi şənliyə qoşul-
murdu, zarafat etmirdi, özü də elə bil ki, könülsüz yeyirdi. Bəlkə
də hələ bu gün başına gələn hadisənin təsiri altında idi, heç gözlə-
nilmədiyi halda azadlığa çıxması fikrinin sarsıntısından özünə gələ
bilməmişdi. Sanki başı üstünü qəm-qüssə, kədər buludları almışdı,
nə zarafatla, nə xoş sözlə onun kədərini dağıda bilmirdilər.

Treboni dedi:

– Əzizim Spartak, and olsun Herkulesə, səni heç başa düş-
ə bilmirəm!.. – Onun camına velitern şərəbi tökmək istərkən, camı
dolu görüb təəccüb etdi. – Sənə nə olub? Niyə içmirsen?

Qonaqlardan biri soruşdu:

– Niyə belə dərdlisən?

Başqa bir qladiator ucadan dedi:

¹ Qay Tseli Kald – e.ə. 107-ci ildə xalq tribunu, e.ə. 94-cü ildə konsul. Mari-
nin tərəfdarı olmuşdur.

² Lutsi Domitsi Aqenobarb – e.ə. 94-cü ildə konsul, həm də Sullanın
tərəfdarı olmuşdur. Kiçik Marinin (Qay Marinin oğulluğu) əmri ilə öldürülmüşdür.

³ Amfora – iki dəstəkli böyük bardaq

– And olsun Yunonaya, allahlar anasına! – Danışığından o samnitə oxşayırdı. – Elə zənn etmək olar ki, biz bura yoldaşlıq şəhliyinə deyil, ehsana yığışmışıq. Spartak, sən də elə bil ki, azadlığını bayram etmirsen, ananın matəmini tutursan!

Bu söz sanki Spartakı sarsıtdı, o dərindən ah çəkib:

– Bəli, anamın! – dedi.

O daha da kədərlandıyi üçün əvvəllər lanista olan Treboni ayağa qalxdı, camını qaldırıb ucadan dedi:

– Təklif edirəm, azadlığın şərəfinə içək!

Qladiatorlar bir ağızdan çığırdılar:

– Yaşasın azadlıq! – Bu sözü söylərkən onların gözləri parıldıdı, hamı ayağa qalxıb, öz camını çox-çox yuxarı qaldırdı.

Sarışın cavan qladiator dərli-dərli dedi:

– Spartak, sən xoşbəxtsən ki, sağlığında azadlığa çıxdın! Azadlıq bizə ancaq öləndə nəsib olacaq.

“Azadlıq” sözünü eşidəndə Spartakın eyni açıldı, gülümsəyərək camını çox-çox yuxarı qaldırıb aydın, qüvvətli səslə ucadan dedi:

– Yaşasın azadlıq!

Lakin cavan qladiatorun dərli sözü onu elə həyəcanlandırdı ki, camını tamam içə bilmədi: şərab boğazından getmədi, o yenə də başını endirdi. Camı stolun üstünə qoyub oturdu, fikrə getdi, hamı susdu. Qladiatorların gözü azadlığa çıxan bu xoşbəxt adama dikilmişdi, bu gözlərdə qibtə ilə fərəh, sevincə kədər parıldayırdı.

Spartak birdən sükutu pozdu. Gözlərini dalğın-dalğın stola dikib, hər sözü ağır-ağır və aydın söyləyərək, hamının bildiyi bir nəğmənin bir bəndini oxudu, – bunu adətən qladiatorlar Aktsionun məktəbində, qılınc təlimində oxuyardılar:

Azad doğulmuşdu o,
Hələ – əyilməmişdi;
Yad ellərdə sonralar
Dəmir qandala düşdü.
Döyüşməliydi ancaq –
O nə vətən yolunda,
Nə doğma kəslər üçün.
Döyüşməliydi hər gün.
Döyüşüb, qan axıdıb
Ölüdü qladiator...

Qladiatorlardan bəzisi təəccüblə, həm də sevincə pıçıldadı:

– Bizim nəğməmizdir!

Spartakın gözləri xoşbəxtlikdən parıldıdı, lakin o yenə də kədər-ləndi, sanki sevincini gizlətmək istəyirdi; Treboni bunun səbəbini anlaya bilmədi.

Sonra Spartak süfrə başındakı yoldaşlarından soruşdu:

– Siz hansı qladiatorlar məktəbindəsiniz?

– Lanitsa Yuli Rabetsinin məktəbindən.

Spartak camını götürdü, sanki laqeyd halda şərabi içib, qapıya sarı döndü, elə bu anda içəri girən qulluqçu qıza söyləyirmiş kimi dedi:

– İşıq!

Qladiatorlar baxışdılar, sarışın cavan samnit, sanki kəsilmiş söhbəti davam etdirərək, dalğın-dalğın dedi:

– Və azadlıq!.. İgid Spartak, sən azad olmağa layiqsən!..

Spartak tez və mənalı bir baxışla qladiatorlara, qladiatorlar da ona baxdılar: onlar bir-birini başa düşdülər.

Cavan qladiator bu sözləri söyləyəndə, qapıda görünən bir adam uca səslə dedi:

– Məğlubiyyət bilməyən Spartak, sən azad olmağa layiqsən!

Hamı başını səs gələn tərəfə çevirdi: qapı ağzında qara penula¹ geymiş, iri bədənli bir adamın durduğunu gördülər, o, Lutsi Sergi Katilina idi.

Katilina, xüsusilə qeyd etdiyi “azadlıq” sözünü söylərkən, Trebonidən başqa hamı – Spartak da, bütün qladiatorlar da sualedici bir nəzərlə ona baxdılar.

Treboni ucadan dedi:

– Katilina! – O elə oturmuşdu ki, üzü qapıya sarı deyildi, buna görə içəri girən adamı o saat görə bilməmişdi.

Cəld Katilinanın qabağına keçib, ona hörmətlə baş əydi və adət üzrə əlini dodaqlarına aparıb onu salamladı:

– Salam olsun sənə, ey şanlı-şöhrətli Katilina, salam!.. Belə bir vaxtda, belə bir yerdə, öz aramızda səni görmək şərəfinə layiq olduğumuz üçün, biz hamımız hansı xeyirxah ilahəyə şükür etməliyik?

Katilina:

– Treboni, mən səni axtarırdım, – dedi, – sonra Spartaka sarı dönüb əlavə etdi: – Səni də!

¹ Penula – yol paltarı, başlıqlı, isti plaş

Katilina öz zalımlığı, adam öldürməsi, gücü və igidliyi ilə bütün Romada ad çıxartmışdı. Qladiatorlar onun adını eşidib bir-birinə baxdılar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzilərinin qorxudan rəngi də qaçdı. Hətta yenilməz bir qəlbə malik olan, qorxu bilməyən Spartak da bu dəhşətli patrisinin səsini eşidəndə qeyri-ixtiyari diksindi; qaşlarını çataraq Katilinaya diqqətlə baxdı, sonra təəccüblə soruşdu:

– Məni?

Katilina sakitcə:

– Bəli, səni, – deyərək verilən skamyada oturdu, işarə ilə hamıya oturmasını təklif etdi. – Burada sənə rast gələcəyimi heç güman etmirdim, buna heç ümidim də yox idi, amma yəqin bilirdim ki, Trebonini burada görə biləcəyəm. O da mənə igid və şanlı Spartakı tapmaq üçün yol göstərəcək.

Spartak daha artıq heyrətlə Katilinaya baxırdı.

– Sənə azadlıq verdilər, buna layiqsən. Amma pulun yoxdur ki, iş tapana kimi özünü dolandıra biləsən. Mən Qney Korneli Dolabella ilə mərc gəlmişdim, sənin igidliyin sayəsində on min sestersidən artıq pul uddum. Səni axtarırdım ki, pulun bir hissəsini sənə verim. Pul sənindir: mən mərc gələndə pulumun əldən çıxması təhlükəsi qarşısında idim, amma sən iki saat vuruşmaqla həyatının əldən çıxması təhlükəsi qarşısında idin.

Buradakı adamlar Katilinanın sözünü bəyənib, ona hüsn-rəğbet bəslədiklərini astadan bir-birinə söylədilər, bu aristokrat, hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanan qladiatorların yanına gəlməyə tənəzzül etmiş, onların igidliyi ilə fəxr etmiş, dar ayaqda öz köməyini əsirgəməmişdir.

Spartak Katilinaya etibar etməsə də, belə məşhur bir aristokratın göstərdiyi mərhəmətdən müttəəssir olmuşdu, – o belə münasibətdən yadırgamışdı.

Spartak dedi:

– Ey şanlı Katilina, bu nəcib niyyətinə görə sənə təşəkkür edirəm!.. Ancaq mən bu hədiyyəni qəbul edə bilmərəm, qəbul etməyə də haqqım yoxdur. Mən əvvəlki sahibimin məktəbində mübarizə, güləsmə, gimnastika, qılınc təlimi üsullarını öyrədəcəyəm, əminəm ki, öz zəhmətimlə yaşaya bilərəm.

Katilina istəyirdi ki, yanında oturan Treboninin diqqətini başqa şeye cəlb etsin, öz camını ona uzadıb dedi ki, bu şəraba su qat, özü isə Spartaka sarı əyildi, güclə eşidilən səslə tez dedi:

– Axı mən də oliqarxların təzyiqi altında əzilirəm, mən də iyrenc, pozğun Roma cəmiyyətinin quluyam, mən də bu patrisilərin içəri-sində qladiatoram, mən də azadlığın həsrətindeyəm... mən işdən xəbərdaram...

Spartak diksinib başını qaldırdı, heyrətlə ona baxdı; Katilina sözüne davam etdi:

– Bəli, mən işdən xəbərdaram... mən də sizinləyəm... sizinlə olacağam. – Sonra yerindən qalxdı, hamı eşitsin deyə, uca səslə dedi: – Buna görə də içində iki min sestersi məbləğində təzəcə, qəşəng aureya¹ olan bu pul kisəsini rədd etmə. – Katilina balaca zərif pul kisəsini Spartaka uzadıb əlavə etdi: – Təkrar edirəm, bu heç də hədiyyə deyil, bu pulu sən öz zəhmətinlə qazanmışsan, bu sənindir; bugünkü uduşumuzun sənə çatan hissəsidir.

Hamı Katilinanı dönə-dönə, hörmətlə təriflədi: onun səxavətinə valeh oldular. Katilina Spartakın sağ əlini əlinə alıb sıxdı, onun əl sıxmasından Spartak yenə diksindi.

Katilina astadan soruşdu:

– İndi inandın ki, mən işdən xəbərdaram?

Spartak mat qalmışdı: patrisi haradan bəzi gizlin işarələrə və sözlərə belə olmuşdu, – bunu anlaya bilmirdi. Lakin aydın görünürdü ki, o bunları, doğrudan da bilir. Buna görə Spartak da Katilinanın əlini sıxdı, pul kisəsini tunikasının altına, sinəsi üstünə qoyub dedi:

– Nəcib Katilina, sənin bu hərəkətin məni çox həyəcanlandırıb, özü də çaşıb qalmışam, buna görə indi sənə lazımınca minnətdarlıq edə bilmirəm. İcazə versən, sabah səhər sənin yanına gəlib bütün təşəkkürümü söylərəm.

Spartak astadan danışa-danışa hər sözü aydın söyləyərək, sına-yıcı nəzərlə patrisiyə baxdı. Katilina razılıq verdiyini bildirmək üçün başını aşağı əyib dedi:

– Spartak, sən həmişə mənim evimin əziz qonağısan! – Sonra Treboniyə və başqa qladiatorlara sarı dönüb əlavə etdi: – Belə miskin daxmadakı falern şərəbı varmış, onda içək bu şərəbı!

¹ Aureya – 100 sestersi məbləğində qızıl pul

Taygöz Lutatsiya Katilinanın arxa tərəfində durmuşdu; o nəzakətlə dedi:

– Əgər mənim bu əhəmiyyətsiz yeməkxanam, miskin divarları arasında Katilina kimi yüksək qonağı, belə şanlı-şövkətli patrisini qəbul etmək şərəfinə nail olmuşsa, yəqin ki, irəlini görən allahlar özü mənim köməyimə çatmışdır: zavallı Taygöz Lutatsiyanın zirzəmisində bir balaca bardaq falern şərabı saxlanılır, bu, Yupiterin özü-nün ziyafət süfrəsinə layiq şərabdır!

Bunu deyib Katilinaya baş əydi, falern şərabını gətirməyə getdi.

Katilina əvvəllər lanista olan adama dedi:

– Treboni, indi mənə qulaq as.

– Diqqətlə qulaq asıram.

Qladiatorlar Katilinaya baxır, arabir də onun əzəmətli gücünü, şişkin əzələli qüvvətli qollarını tərifləyə-tərifləyə astadan danışır-dılar; Katilina da bu zaman Treboni ilə yavaşdan söhbət edirdi.

Treboni dedi:

– Eşitmişəm, eşitmişəm. Sərraf Ezefordan, dükkanı da Müqəddəs və Yeni küçənin tinindədir, Qostili kuriyasından bir az kənardadır...

– Özüdür ki, var. Onun yanına gedərsən. Mənim Ezefora beş yüz min sestersi borcum var, bunu məndən tezliklə istəyir, mənə məhkəməyə verib. Eyhamla onu başa sal ki, bu fikrindən dönməsə, ona böyük təhlükə üz verəcək, özü də, guya, sən bunu ona yaxşılıq etmək məqsədilə deyirsən.

– Bildim, bildim.

– Ona de ki, qladiatorlara rast gələndə gördüm ki, onlar öz aralarında pıçıldaşırlar, deyirlər ki, Katilina ilə dostluq edən, onun səxavətilə verdiyi hədiyyələr və elədiyi yaxşılıqlar üçün minnətdar olan cavan patrisilərdən bir çoxu, – əlbəttə, məndən gizlin, – bir manipula¹ qladiator hazırlayıblar, istəyirlər ki, sizə pislik eləsinlər.

– Katilina, sən deyənlərin hamısını başa düşdüm, arxayın ol. Sənin tapşırığını lazımı şəkildə yerinə yetirərəm.

Bu arada Lutatsiya falern şərabını gətirib süfrəyə qoydu. Şərabı camlara töküüb içdilər, dedilər ki, pis şərab deyil, ancaq istənilən qədər köhnə də deyil.

Lutatsiya soruşdu:

– Ey şanlı-şöhrətli Katilina, şərab xoşuna gəlirmi?

¹ Manipula – koqortanın dördüdə biri (100–120 adam)

– Yaxşı şərabdır.

– Bu şərab Lutsi Martsii Filippin¹ və Sekst Yuli Sezarın konsulluğu dövründən saxlanılır.

Katilina ucadan:

– Cəmisi on iki ildir, – dedi.

Bu konsulların adı çəkiləndə o dərin fikrə getdi. Diqqətlə süfrəyə baxa-baxa qeyri-süuru qalay çəngəli əlində hərəliyirdi. Ətrafa dərin sükut çökmüşdü, Katilina xeyli dinib danışmadı.

Birdən Katilinanın gözlərində od parıldadı, əlləri titrədi, üzü əsəbi halda səyridi, alınını ortasından keçən damar qanla doldu, – bundan göründü ki, onun qəlbindəki müxtəlif hissələr arasında mübarizə gedir, beynində ağır fikirlər dolaşır. Katilina təbiəti etibarilə sözü açıq deyən, açıqürəkli bir adamdı, amansız dəqiqələrində də o, belə olurdu. O, qəlbində coşan zidd ehtiraslar fırtınasını gizlətmək istəmirdi, gizlədə də bilmirdi, onun qətiyyət ifadə edən üzünü bu fırtınanı bir ayna kimi əks etdirirdi.

Treboni onun sinəsindən qopan boğuş iniltini eşidib soruşdu:

– Katilina, nə fikirləşirsən? Nədən dilxor oldun?

Katilina süfrədən gözünü çəkməyərək, çəngəli əsəbi halda əllərində hərələyə-hərələyə dedi:

– Keçmiş yadıma düşdü. Həmin bu falern şərab bardağı möhürləndiyi ildə tribun Livi Druz öz evinin eyvanında xaincəsinə öldürülmüşdür, o biri tribun Lutsi Apuley Saturnin² də elə... – bunlar yadıma düşdü. Bundan bir neçə il əvvəl də Tiberi və Qay Qraxlar³ vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Bunlar ən gözəl qəlbə malik insanlardı,

¹ Lutsi Martsii Filipp – e.ə. 104-cü ildə xalq tribunu, e.ə. 91-ci ildə konsul olmuşdur. Mari ilə Sullanın mübarizəsində Sullanın tərəfini saxlamışdır

² Lutsi Apuley Saturnin – e.ə. 103–100-cü illərdə xalq tribunu, Marinin tərəfdarı, xalq partiyasının bacarıqlı rəhbəri, Marinin qocaman döyüşçülərinə torpaq vermək, çörəyin qiymətini ucuzlaşdırmaq qanunu layihələrinin müəllifi olmuşdur və s. Optimatlar bu tədbirlərə amansızcasına müqavimət göstərirdilər. Saturnin senatın binasında öldürülmüşdür.

³ Qraxlar – iki qardaş: Tiberi və Qay. Tiberi Qrax e.ə. 134-cü ildə xalq tribunu seçilmiş və xalq yığınağına qanun layihəsi təqdim etmişdir. Layihədə – artıq qalan dövlət torpağının yoxsul vətəndaşlara paylanması və başqa islahatlar təklif olunurdu. İri mülkədarlar senatda bunun əleyhinə çıxmışlar. Tiberi, qanunu senatsız, inqilabi yolla keçirmişdir. Optimatlar buna şiddətli müqavimət göstərmiş, Tiberi Qrax öldürülmüşdür. Onun qardaşı Qay Qrax e.ə. 124-cü ildə xalq tribunu seçilmişdir. O, Tiberinin başladığı işi davam etdirmişdir. Senat ona da şiddətli müqavimət göstərmiş, Qay Qrax üç min tərəfdarı ilə birlikdə vuruşmada həlak olmuşdur.

vətənimizi zinetləndirən belə insanlar olmamışdır. Hamısı da ancaq bir iş üstündə – yoxsulların və məzlumların işi üstündə məhv edilmişdi; hamısını da ancaq eyni qəddar əllər – alçaq optimatların¹ əlləri tələf etmişdi.

Bir az düşündükdən sonra həyəcanla dedi:

– Heç ola bilərmə ki, böyük allahlar belə bir sərəncam versinlər: məzlumlar heç vaxt rahatlıq görməyəcək, yoxsullar həmişə çörəyə möhtac olacaq, dünya həmişə iki yerə bölünəcək: canavarlar və quzular, parçalayıb yeyənlər və parçalanıb yeyilənlər dünyasına?

Spartak göy gurultusuna bənzər səsle bağıraraq:

– Yox! And olsun Olimpin bütün allahlarına², belə olmayacaq – deyib, iri yumruğunu stola çırpdı; onun üzündə böyük nifrət və qəzəb ifadə olunurdu.

Katilina diksinib, gözlərini Spartaka dikdi. Spartak böyük iradə gücü ilə həyəcanını boğaraq, bir az sakit halda dedi:

– Yox, böyük allahlar öz sərəncamlarında belə ədalətsizliyə yol verə bilməzlər!

Yenə sakitlik çökdü. Sükutu Katilina pozdu. İndi onun səsində kədər və şəfqət duyulurdu:

– Zavallı Druz... Mən onu tanıyırdım... O hələ çox cavandı... nəcib, qüvvətli mənəviyyata malik adamdı. Təbiət böyük səxavət göstərərək, ona hər cür qabiliyyət vermişdi, amma o xəyanət və zorakılığın qurbanı oldu.

Treboni:

– O mənim də yadımdadır, – dedi. – Yadımdadır, xalq yığın-çağında nitq söylədi, torpaq qanunlarının təsdiq olunmasını bir daha təklif etdi. Patrisilərə qarşı çıxaraq dedi: “Siz ki, belə acgözsünüz, çox keçməz, sizdən xalqa ancaq palçıq, bir də hava qalar!”

Katilina dedi:

¹ O p t i m a t l a r – aristokratların ən yüksək təbəqəsi: qulluqda olan aristokratlardan, əsasən İtaliyanın hüdudları daxilində torpaq sahibi olan iri quldarlardan ibarətdi. Optimatlar siyasi cəhətdən senata əsaslanan mühafizəkar bir qrup təşkil edirdilər. Lutsi Korneli Sulla optimatların rəhbəri idi.

² O l i m p – Balkan yarımadasında ən hündür dağ (2917 m). Qədim yunanların etiqadınca, bütün allahlar Olimpde yaşayırmış.

– Onun ən qəddar düşməni konsul Lutsi Martsi Filipp idi. Bir gün xalq Filippə qarşı üsyan elədi, Druz onu xilas etmək üçün həbsxanaya aparmasaydı, xalq, heç şübhəsiz, onu öldürəcəkdə.

Ancaq Druz bir az gecikmişdi: o gələnə kimi Filippi bərk döymüşdülər, burnundan da qan axırdı.

Katilina sözüne davam etdi:

– Deyirlər ki, Druz Filippin ağız-burnunu qanamış görüb uca-dan deyir: “Bu qan deyil, qaratoyuq xuruşudur”. Bu söz – Filippin hər gecə vaxtını eys-ışrətdə keçirdiyinə işarə idi.

Burada belə söhbət gedərkən, o biri otaqda əyyaşlar çoxlu şərab içdiklərindən yaman səs-küy qopmuşdu, qulaqbatırıcı səslər get-gedə bərkdən eşidilirdi. Birdən Katilina, süfrə yoldaşları ilə bərabər, o biri otaqda hamının bir ağızdan:

– Rodopeya, Rodopeya! – deyə bağırıldığını eşitdilər.

Spartak bu adı eşidəndə diksindi. Bu səs ona ana vətəni Frakiyanı, onun dağlarını, ata yurdunu, ailəsini xatırlatdı. Bu həm şirin, həm də acı xatirələrdi.

İyirmiye qədər avara adam bağıra-bağıra dedi:

– Xoş gəlmisən! Xoş gəlmisən, gözəl Rodopeya!

Qəbirqazan dedi:

– Bizim yanımıza təşrif gətirdiyi üçün bu gözəl qızı şərabə qonaq eləyək! – Orada olanların hamısı qızın başına yığılırdı.

Rodopeya cavandı, yaşı iyirmi ikidən artıq olmazdı, özü də, doğrudan da gözəldi: qəşəng biçimli, ucaboynu, uzun, sarı saçları vardı; ağız üzünün xətləri düzgündü, gözləri mavi, canlı və mənəli idi. Əynindəki gümüş haşiyəli açıq mavi tunikası, gümüş biləzikləri, başındakı mavi yun sarğısı açıq göstərir ki, bu qız romalı deyil, quldur, bəlkə də özü istəmədən pozğun həyat keçirir.

Bununla belə Libitina Venerası yeməxanasının həyasız, sırtıq müştərilərinin ona çox hörmət və məhrəbanlıq göstərməsindən başa düşmək olurdu ki, bu yaxşı qızıdır, məcburiyyət üzündən düşdüüyü bu həyatdan bezmişdir, özünü şən göstərsə də, bədbəxtədir, bu kobud adamların təmənnəsiz hüsn-rəğbətini qazana bilməmişdir.

Rodopeyanın zərif üzü, təvazökarlığı, şəfqət və mərifəti hamını məftun etmişdi. Bir gün ağası onu bərk döyür, – bu adamın peşəsi

aradüzəltmək imiş, – Rodopeya da ağzı-burnu qan içində ağlaya-ağlaya Lutatsiyanın yeməxanasına gəlir; susuzluqdan yanmış. Bir az cana gəlmək üçün bir qurtum şərab verirlər. Bu əhvalat behs etdiyimiz hadisədən iki ay əvvəl olmuşdu. Rodopeya o vaxtdan, fürsət düşdükcə, iki-üç gündən bir, on beş dəqiqəliyə Lutatsiyanın yeməxanasına gəlirdi. Burada özünü sərbəst hiss edərdi, yaşadığı o dəhşətli həyatdan bir neçə dəqiqəliyə can qurtarmaq ona xoşbəxtlik kimi görünərdi.

Rodopeya Lutatsiyanın stolu qabağında dayandı. Ona bir cam alban şərabı verdilər; şərabı kiçik qurtumlarla içməyə başladı. Onun gəlməsilə qopan səs-küy kəsildi. Birdən otağın küncündə yenə hay-küy başladı.

Qəbirqazan Luveni, onun Arezi adlı yoldaşı, bir də dilənçi Velleni çoxlu şərab içdiklərindən qızıqaraq Katilinanın dalınca ucadan danışmağa başladılar, hamısı da onun yan otaqda olduğunu bilirdi. Süfrə yoldaşları bu əyyaşlara ehtiyatlı olmalarını söyləsələr də, onlar Katilinanı və ümumiyyətlə, bütün patrisiləri söyüb yamanlayırdılar.

Qəbirqazan Arezi çıxırırdı:

– Yox, yox! – O enlikürekli, ucaboşlu bir oğlandı, pəhləvan Qay Taurivi ilə güleşə bilərdi. – Yox, yox! And olsun Herkuləsə və Kaka! Bu lənətə gəlmiş zəlilər bizim qanımızı, göz yaşımızı içib yaşayırlar. Onları bura buraxmaq olmaz. Qoy onlar rəzil vücudları ilə bizim bu yığışdıığımız yeri murdarlamasınlar!

– Eys-ışrət, pozğunluq çirkabı içində batıb qalan Sullanın tərəfdarı¹ bu qəddar cəlladı, bu dövlətli Katilinanı biz yaxşı tanıyıraq! Zəngin latiklavasında o bura ancaq ona görə gəlmişdir ki, bizim yoxsulluğumuza gülsün. Bu yoxsulluğun təqsiri kimdədir? Onda, onun əlaltılarında, bir də patrisi dostlarında!

Luveni qəzəblə çıxırdı, onu tutub saxlayan pəhləvanın qolları arasından çıxmağa, o biri otağa gedib dalaşmağa can atırdı.

– Kəssənə səsini, mələun əyyaş! Onu təhqir etmək niyə! O, ki sənə dəyib dolaşmır! Görmürsən – onun yanında on nəfər qladiator var. Onlar sənə tükünü didərlər!

– Mən qladiatorları heç adam hesab eləmirəm! – Emili Varin, bu həyasız adam, dəli kimi bağıra-bağıra qəbirqazanın sözünü təkrar etdi: – Heç adam hesab eləmirik! Siz azad vətəndaşsınız, amma

¹ Sullanın tərəfdarı – Katilina bir vaxtlar Sullanın tərəfdarı olmuşdur.

Yupiterin qüdrətli ildırımlarına and içirəm ki, siz o rəzil qullardan qorxursunuz: onlar ona görə doğulmuşlar ki, bir-birini öldürüb bizə kef versinlər!.. Afroditə Venerasının o ilahi gözəlliyinə and olsun, biz gərək o zəngin toqalı əclafa ibrət dərsi verək: patrisilərin və qara camaatın ən alçaq sifətləri, eybi, pozğunluğu onun simasında birləşmişdir. Biz gərək bədbəxt plebeylərin müsibətinə baxıb həzz almaq həvəsini həmişəlik onun başından çıxaraq!

Velleni çıxırırdı:

– İtil get, Palatinə!¹

Arezi də əlavə etdi:

– Lap istəyir Stiksə² get, ancaq itil burdan.

– Qoy bu mələun optimatlar biz dilənçiləri rahat qoysunlar, qoy özlərini Tseliyə, Eskvilinə, Subura soxmasınlar, qoy burdan Foruma, Kapitoliyə, Palatinə itilib getsinlər, biabırçı ziyafətlərinin, eys-ışrətlərinin çirkabında batıb qalsınlar.

Ona qədər adam bir ağızdan çıxırdı:

– Rədd olsun patrisilər! Rədd olsun optimatlar! Rədd olsun Katilina!

Katilina bu hay-küyü eşidib, qaşlarını dəhşətlə çataraq, cəld yerindən qalxdı; gözlərində vəhşi qəzəb alovlandı. Treboni ilə qladiatorlar onu tutub saxlamaq istədi, dedilər ki, bu alçaq adamların cəzasını biz özümüz verərik, lakin Katilina onları itələyib qabağa cumdu, əzəmətli, qəzəbli halda qapı ağzında durub, əllərini döşü üstündə çarpazladı, başını yuxarı qaldırdı. Oradakı adamları acıqlı-acıqlı gözdən keçirib ucadan çıxırdı:

– Beyinsiz qurbağalar, siz burada nə quruldaşırsınız? Siz niyə Katilinanın hörmətli adını çirkli, kölə dilinizlə ləkələyirsiniz? Murdar həşərat, məndən nə istəyirsiniz?

Onun dəhşətli səsi, özündən çıxmış bu adamları elə bil ki, bir anlığa qorxutdu, lakin az sonra kim isə dedi:

– Biz istəyirik ki, sən buradan itilib gedəsən!

Bir neçə adamın da səsi eşidildi:

¹ Palatin – Palatin təpəsi. Rəvayətə görə, Romalı təsis etmək üçün Romulun özü bu yeri seçmişdir. Foruma yaxın olduğundan mərkəzi bir mövqə tuturdu, bütün ticarət və ictimai işlər burada toplaşmışdı. Palatin dövlətliyərin və aristokratların xoşladığı yer idi.

² Stiks – qədim yunanların etiqadına görə, ölümlərin yeraltı sültonəti ətrafından yeddi dəfə axıb keçən çaydır.

– Palatinə! Palatinə!

Emili Varin cır səslə çığırdı:

– Hemon pilləkəninə¹ get, sənin yerin oradır!

Katilina ucadan:

– Hamınız bura gəlin! Hə, tez olun! Adə, ay iyrenc məxluq! –
dəyə qollarını açdı, sanki döyüşə hazırlaşdı.

Plebeylər özünü itirdilər.

Birdən qəbirqazan Arezi bağırdı:

– And olsun Averna allahlarına, sən məni, o zavallı Qratidian kimi arxadan yaxalaya bilməyəcəksən! Məgər, Herkulesən?

Katilinanın üstünə cumdu, lakin döşünə dəyən dəhşətli yumruq zərbəsindən səntirlədi, dalında duran adamların qolları üstə düşdü. Sonra qəbirqazan Luveni Katilinanın üstünə atıldı; Katilina ildırım sürət ilə onun daz başına elə möhkəm yumruqlar ilişdirdi ki, Luveni ayaq üstə dayana bilməyib, arxası üstə divarın dibinə yığıldı.

Qadınlar qışqıra-qışqıra, ağlaya-ağlaya bir yerə toplaşdı, Lutatsiyanın piştaxtası dalında gizləndilər. Çaxnaşma düşdü: adamlar çığıra-çığıra oyan-buyana qaçırdılar, skamyaları vurub, yıxırdılar, atırdılar, qab-qacağı sındırırdılar; hay-küydən, gurultudan, çığırtıdan qulaq tutulurdu, hər tərəfdən lənətlər, söyüşlər yağdırırdılar. O biri otaqdan Treboninin, Spartakın və başqa qladiatorların səsi gəlirdi; onlar Katilinanın qapıdan geri çəkilməsini xahiş edirdilər; deyirdilər ki, bizə imkan ver, qoy mərəkəyə qarışaq, işi bitirək.

Bu arada dilənçi Velleni xəncərlə Katilinanın üstünə cumdu, Katilina, onu qarına ilişdirdiyi qüvvətli bir dürtmə ilə yerə yıxdı.

Katilinanın qapı ağzına toplaşan düşmənləri Velleninin yıxıldığını görüb, geri çəkildilər, Katilina qısa qılıncını sıyıraraq, onun yastı tərəfini əyyaşların küreyinə vura-vura, yırtıcı heyvan nəritisinə oxşar vəhşi səslə bağıraraq deyirdi:

– Alçaq həşəratlar! Həyasız azğınlar! Siz həmişə sizi tapdayıb əzənlərin ayaqlarını yalayırınsınız, amma dalınızda duranları, sizə əl uzadanları təhqir edirsiniz!

Katilina qapı ağzından çəkilən kimi Treboni və Spartak öz yoldaşları ilə böyük otağa girdilər.

¹ Hemon pilləkəni (Hemoniya) – Kapitolu təpəsinin qayalıq döşündə yonulub düzəldilmiş pilləkən: edam edilmiş adamların cəsədlərini qarmaqla bu pillələrdən sürüyə-sürüyə Tibr çayına atırlarmış.

Katilinanın ardı-arası kəsilməyən zərbələri qarşısında geri çəkilən sərxoşlar, qladiatorların hücumunu görüb, küçəyə qaçdılar. Yeməxanada ancaq Katilinanın zərbəsindən hələ də özünə gəlməyən və boğuq-boğuq zarıldaayan Velleni və Luveni yerə sərilib qalmışdı. Dava-dalaşda iştirak etməyən Qay Taurivi də orada idi; bir tamaşaçı kimi, qollarını döşündə çarpazlayaraq, ocağın yanında durmuşdu.

Katilina ağır-ağır nəfəs alaraq çığırdı:

– Alçaqlar, nanəciblər!

O, yeməxanadan qaçanları qapıya qədər təqib etdi. Qadınlar yenə də şikayətlənə-şikayətlənə ağlayırdılar. Katilina onlara sarı dönüb çığırdı:

– Kəsin səsinizi, ağlağan məlunlar! Al! – deyərək stol üstünə beş dənə qızıl pul atdı. Lutatsiya stol dalında oturub sinən qab-qacağın, skamyaların, qaçan əyyaşların yedikləri xörəyin, içdiyi şərabın pulunu, – ona dəyən ziyanı dərddli-dərddli hesablayırdı. – Al, zəhlətökən heyvərə! Katilina bütün o dələduzların pulunu verir!

Bu vaxt Rodopeya Katilinaya və onun dostlarına qorxa-qorxa baxırdı, birdən onun rəngi kətan kimi ağardı, qışqıraraq Spartaka sarı yüyürdü:

– Yanılmıram! Yox, yanılmıram, Spartak!.. Sənsən, mənim əzizim Spartak!

Spartak böyük həyəcanla qıza baxıb, heyrətlə çığırdı:

– Necə?.. Sənsən? Bu mümkünmü? Sənsən? Mirtsa?.. Mirtsa!.. Mənim bacım!

Qardaşla bacı bir-birini qucaqlayıb bəğrinə basdı. Otağa qəbir sükutu çökmüşdü. İlk mehribanlıq həyəcanından, öpüşlərdən, göz yaşından sonra Spartak birdən bacısının qolları arasından çıxdı, əllərindən tutub onu bir qədər özündən kənara çəkdi, bacısını başdan-ayağa süzərək, rəngi qaçmış halda, səsi titrəyən-titrəyən həyəcanla pıçıldadı:

– Sən?.. Sən?.. – O, böyük kədər duyaraq qızı nifrətlə, həqarətlə itələdi: – Sən ki...

Mirtsa hönkür-hönkür ağlayaraq çığırdı:

– Mən qulam!.. Qulam!.. Mənim ağam əclaf adamdır!.. O mənə əzab verirdi, qızarmış dəmir ilə mənə dağlayırdı... Başa düş, Spartak, başa düş!

– Yazıq bacım, bədbəxt bacım!.. – Spartakın həyəcandan səsi titrəyirdi. – Gəl, yaxın gəl, yaxına! – Bacısını özünə sarı çəkib bağrına basdı, onu bərk-bərk öpdü.

Bir azdan başını qaldırdı: onun gözləri yaşla dolmuşdu, bu gözlər qəzəblə parıldaıyır. Spartak qüvvətli yumruğunu, təhdidlə qaldırıb, dəhşətli qəzəblə çıxırdı:

– Hanı Yupiterin ildırımları? Yupiter allahdırımı? Yox, yox, Yupiter təlxəkdir! Yupiter bir heçdir, heç!

Mirtsa qardaşının geniş sinəsinə sızılaraq, dərdli-dərdli ağlayırdı.

Bir an sükut içində keçdi; birdən Spartak, insan səsinə oxşayan bir səslə çığıra-çığıra dedi:

– Yer üzünə gələn, azad insanlar və qullar nəslə törədən ilk adamın bədnam xatirəsinə lənətlər olsun!

Dördüncü fəsil

SPARTAK AZAD OLDUQDAN SONRA NƏ ETDİ?

Əvvəlki fəsilərdə təsvir edilən hadisələrdən iki ay keçmişdi.

Yanvar ilindən bir gün əvvəl (12 yanvar), 676-cı ildə səhər çağı, Roma küçələrində – göy üzünə qəmgin bir yeknəsəqlik verən boz buludları qova-qova şiddətli şimal küləyi əsirdi. Palçıqlı, yaş daş döşənmiş yollara ağır-ağır xırda qar yağdırdı.

Forumda öz işi üçün gələn vətəndaşlar dəstə-dəstə yığışmışdılar. Bu gün çox az adam açıq havada qalmışdı: minlərlə romalılarından bəziləri Forumun, bəziləri Qostili, Qrekostaz¹ kuryaları portiklərində², bəziləri Portsı, Fulvi, Emili, Semproni bazilikalarında, Vesta, Kastor və Polluks, Saturn və Razılıq məbədlərinə sığınıb durmuşdular. Razılıq məbədi Roma erasının 388-ci ilində Furi Kamill³

¹ Qrekostaz – Qostili kuryası yaxınlığındakı xüsusi bina. Xaricdən gələn səfirlər (başlıca olaraq yunan səfirləri) burada qalar, senatın qərarını gözləyirdilər. Korinf üslubunda tikilmiş, mərmər sütunlu geniş bazilika idi.

² Portik – binaya yapışıq, üstü örtülü, sütunlu evvan

³ Furi Kamill – e.ə. 431-ci ildə İtaliya qəbilələri volskamlar və ekvamlarla gedən müharibədə şöhrət qazanmış sarkərdə. E.ə. 390-cı ildən başlayaraq beş dəfə diktator seçilmişdir. Dövlət qarşısında xidmətlərinə görə ona “vətənin atası” adı verilmişdir. E.ə. 364-cü ildə taun xəstəliyindən ölmüşdür.

tərəfindən, onun son hökmdarlığı dövründə, patrisilərlə plebeylər arasında barışıq sazişi əldə edilməsi şərəfinə tikilmişdi. Adamlar Romanı himayə edən allahların məbədi portikində də gəzişirdilər. Əzəmətli və geniş Roma Forumu gözəl binalarla əhatə olunmuşdu. Forum, indiki Trayan meydanından ta Montanar meydanına, Konstantin tağından Pantana qədər uzanırdı, Kapitolı, Palatin, Eskvilin və Viminal təpələri arasındakı bütün sahəni tuturdu. Müasir Roma Forumu qədim Forumun sönük bir surətidir. Emili bazilikasının daxilində çoxlu adam vardı. Bu bazilika – gözəl sıra sütunlu geniş portikdən ibarət əzəmətli bir bina idi, portikin yan tərəflərində də iki başqa portik vardı. Əvvəlki kimi buraya patrisilər, plebeylər, natiqlər, qulluq adamları, şəhər əhli və alverçilər yığılmışdılar. Bunlar dəstə-dəstə durub öz işlərindən danışdılar. Bu insan yığını dayanmadan irəli-geri hərəkət edirdi, danışqların səs-küyü eşidilirdi.

Baş portikin iç tərəfində, qapının qabağında, lakin ondan kənarda, hündür, uzun, bəzəkli bir sürəhi portikin bir hissəsini bazilikadan ayırır, elə bil ki, başqa bir yer əmələ gətirirdi: məhkəmə işlərinə burada baxılırdı. Səs-küy bura gəlib çatmırdı, natiqlər hakimlərin qarşısında öz nitqini rahatca söyləyirdilər. Sıra sütunlar üstündə, bütün bazilika ətrafında qalereya vardı, aşağıda nələr olduğunu oradan görmək mümkündür.

Bu gün qalereya ətrafındakı sürəhilərdə bir neçə bənna, suvaqçı və dəmirçi işləyirdi. Onlar sürəhini tunc lövhələrlə bəzəyirdi: bu lövhələrdə Marinin kimvrlər müharibəsində göstərdiyi igidliklər təsvir edilirdi.

Emili bazilikasını Mark Emili Lepidin əcdadı tikdirmişdi. Mark Emili Lepid özü bu il Kvint Lutatsi Katul ilə bərabər konsul seçilmişdi, yanvarın birindən öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Mark Emili Lepid Marinin tərəfdarlarından idi. Konsul olandan sonra, o hər şeydən əvvəl, bazilikanı bayaq söylədiyimiz lövhələrlə bəzəmək əmrini vermişdi; bu bazilikanı onun ulu babası Roma erasının 573-cü ilində tikdirmişdi. Emili Lepid bazilikanı bəzəməklə, Sullanın əksinə olaraq, populyarlar partiyasının hüsn-rəğbətini qazanmaq istəyirdi; Sulla şan-şöhrət qazanan rəqibləri şərəfinə tikilən bütün tağları və abidələri dağıtmışdı.

Bekar adamlar yuxarı qalereyada durub, aşağıda vurnuxan adamları müşahidə edirdilər. Spartak da onların arasında idi. O, mərmər

sürahiyyə söykənib, başını əlləri içinə alaraq, aşağıda qaynaşan, həyəcan keçirən camaata dalğın-dalğın baxırdı.

Onun əyində mavi tunika, albalı rəngli qısa pallı vardı; pallı sağ çiyində, qalxan şəklində incə gümüşü işləməli ilgəklə bənd edilmişdi.

Spartakdan bir az kənarda üç vətəndaş qızğın söhbət edirdi. Onlardan ikisi bizim oxucularımıza tanış olan – pəhləvan Qay Taurivi ilə sırtıq Emili Varin, üçüncüsü də, patrisilərin pulu ilə yaşayan avaralardan biri idi. Belə avaralar Romada çox idi: onlar özünü ayrı-ayrı aristokratın “klient”¹ adlandırırdı, bu aristokratların verdiyi gündəlik pulla yaşayırdılar: həmin aristokratların yanına düşüb Forumda, komitsiyə gedər, onların arzusu və əmri ilə səs verərdilər, yaltaqlıq edərək, onları bol-bol təriflər, həmişə də, dilənçi kimi, pul istəməklə zəhlələrini tökərdilər.

Bu da o zaman idi ki, Roma Asiyada və Afrikadakı qalibiyyətlərdən sonra dəbdəbə və zinət içində itib-batırdı, şərq tənbelliyi çirkabında boğulurdu; bu o zaman idi ki, Roma silahı ilə məğlub olan Yunanıstan² istilaçılara – ətalət və dəbdəbə düşkünlüyü, əxlaqsızlıq hissləri aşılamaqla qalib gəlmişdi; bu o zaman idi ki, get-gedə artan hədsiz-hesabsız qullar – zəhmətsevən azad vətəndaşların gördüyü işləri yerinə yetirirdilər. Bu şeylər – qüvvətin, əxlaqın, rifah və xoşbəxtliyin ən qüdrətli mənbəyi olan zəhmət, zəhmətə olan həvəsi məhv edirdi. Roma hələ də özəmətin, sərvətin və qüdrətin maskasını daşsa da, yaxınlaşmaqda olan süqutun uğursuz rüşeyminin öz daxilində inkişaf etdiyini duyurdu. Klientçilik – bəhs etdiyimiz dövrün dəhşətli belası idi, bu, xüsusilə, mənəvi pozğunluğa, fəlakətli nəticələrə səbəb oldu, Qrakx qardaşlarının, Saturininin, Druzun yeni

¹ Klient – azad, lakin yoxsul vətəndaşlar və ya azadlıq almış qullar; dövləti və nüfuzlu vətəndaşların himayəsi altında olar, onlardan maddi kömək alırdılar.

² Romalıların yunan ədəbiyyatı ilə tanışlığı e.ə. III əsrdə başlayır, bu tanışlıq xüsusilə e.ə. II əsrdə daha da artır. Yunan mədəniyyəti hakim quldar dairələrinə geniş surətdə yayılmağa başlarkən, lap əvvəldən optimatların mühafizəkar hissəsi tərəfindən çox ciddi müqavimətə rast gəldi. Yunan mədəniyyətindən “qorunmaq” hərəkatının ən nüfuzlu başçılarından biri Katon idi (böyük qardaşı). Katon, Roma dövləti özəmətinin, əxlaqının, mənəviyyatının pozulmasının başlıca səbəbini yadelli mədəniyyətin təsiri, zənginlikdə və dəbdəbədə gördüdü.

qanunları, Sulla ilə Marinin arasındakı ədavət buradan baş verdi. Sonralar daha pis oldu: Katilinin, Klodinin¹, Milonun qiyamları ortaya çıxdı, bunlar da Sezarın², Pompeyin, Krassın üçlük ittifaqını³ yaratdı. Hər patrisinin, hər konsulun, hər şöhrətpərəst dövlətlinin beş yüz – altı yüz klienti olurdu, hətta minə qədər olanlar da vardı. Bu klientlərin ulu babaları keçmiş vaxtlarda özlərinə çəkməçilik ya dülgərlik peşəsi seçdiyi kimi, gedib dəmirçi ya bənna olduqları kimi, – bunlar da işləməyi bacardıqları halda, özlərinə klientlik peşəsini seçmişdilər. Bunlar romalıların təşəxxüslü toqasına bürünmüş – cındır paltarlı dilənçilər, müxtəlif partiyaların cinayətkar, satqın tərəfdarları idi. Bu adamlar yaltaqlıqla, dedi-qodu ilə, fitnə-fəsadla məşğul olurdular, aldıkları tulapayı ilə yaşayırdılar.

Emili bazilikası qalereyasında Qay Taurivi və Emili Varinlə söhbət edən adam, – bu pozulan romalılarından biri idi. Ona Apuley Tudertin deyirdilər, çünki onun əcdadı Romaya Tuderdən gəlmişdi. O, Mark Krassın klienti idi.

Bu üç adam Spartakdan bir az kənarda durub, ictimai məsələlərdən danışırtdılar. Spartak ciddi və qəmgin fikirlərə daldığından onların söhbətini eşitmirdi.

Öz bacısını biabırçı vəziyyətdə tapdığı gündən onun yeganə fikri, yeganə dərdi – Mirtsanı, onu təhqir edən, alçaldan adamın əlindən xilas etmək idi. Katilina səxavətli olduğundan o gün Dolabelladan

¹ Publi Klodi Pulxır – Lukullun Mitridata qarşı hərbi səfərində iştirak etmişdir. Patrisilərin hakimiyyətini zəiflətmək, Yuli Sezarın şəhər əhalisinin aşağı təbəqələri arasında nüfuzunu artırmaq üçün bir sıra qanun keçirmiş, qullardan, şəhər plebeylərinin aşağı təbəqəsindən dəstələr düzəltmiş, bir çox təkliflərini hədə-qorxu ilə xalq iclaslarında (komitsilərdə) qəbul etdirmişdir.

² Qay Yuli Sezar – qədim Romanın məşhur hərbi və dövlət xadimi. Yazıçı da olmuşdur. E.ə. 60-cı ildə Pompey və Krassla ittifaq bağlamışdır (birinci triumvirat). Sonra, e.ə. 48-45-ci illərdə Pompey qalib gəlib Romaya qayıtmış, hökmdar olmuşdur. Romada sui-qəsdçi senatorlar tərəfindən öldürülmüşdür.

³ Sezarın, Pompeyin, Krassın üçlük ittifaqı (triumviratı) – Romanın ən qüdrətli siyasi xadimlərinin – senator qrupuna qarşı düzəlmiş qeyri-rəsmi birinci triumviratına belə deyilmişdir. Triumvirat e.ə. 59-cu ildə Sezarın konsul seçilməsinə müvəffəq olmuş, Sezar onda plebeylər arasında böyük nüfuz sahibi imiş. Triumvirata, xüsusilə Mark Katona (kiçiyi), qarşı çıxmışdı; bu ittifaqda o, respublika prinsiplərinə qarşı böyük təhlükə görmüşdür.

udduğu pulun yerdə qalan səkkiz min sestersini də, bu dəfə müəyyən məqsədlə, Spartaka verdi: Mirtsanı köləlikdən qurtarmaq üçün ona kömək etmək istəyirdi.

Spartak pulu təşəkkürlə alıb geri qaytaracağını vəd etdi, lakin Katilina pulu geri almayacağını söylədi. Spartak elə o saat, bacısını köləlikdən qurtarmaq üçün onu qul kimi saxlayan adamın yanına getdi.

Mirtsanın ağası gördü ki, Spartak öz bacısının taleyindən çox narahatdır, onu, doğrudan da, azad etmək istəyir, qızın qiymətini xeyli qaldırdı. Dedi ki, Mirtsa mənə iyirmi beş min sestersiyə başa gəlib (qiyməti iki dəfə artırdı), həm də o cavandır, gözəldir, mərifətlidir, o, azı əlli min sestersiyə dəyər. Merkuriyə, Mursi Venerasına and içdi ki, bircə sestersi də aşağı düşməyəm.

Zavallı qladiatorun necə ümitsiz hala düşdüyünü təsəvvür etmək qələmlə yazmaqdan asandır. O, qadın bədəninin bu iyrənc alverçisindən xahiş etdi, yalvardı; lakin bu alçaq adam dediyindən dönmədi, çünki, o müəyyən hüquqa malik olduğunu, əlverişli bir mövqeyə əsaslandığını bilirdi; bilirdi ki, bərkə düşsə, qanun onu müdafiə edəcəkdir.

Spartak özündən çıxaraq qəzəblə bu əclafın boğazından yapışdı, onu az qaldı ki, boğsun, lakin Mirtsa, vətəni, düşündüyü gizlin iş yadına düşdü; bu gizlin iş onun üçün müqəddəsdə, Spartaksız bu iş məhv olub gedəcəkdə, bu fikir aradüzəldən adamın canını qurtardı.

Spartak özünə gəlib, Mirtsanın ağasını əldən qoydu. Onun gözləri az qalmışdı hədəqəsindən çıxsın, üzü, boynu göyərmişdi, keyləşmişdi, huşunu itirməyə az qalırdı. Spartakın rəngi qaçmışdı, hirsindən, keçirdiyi həyəcandan bütün bədəni əsirdi. Bir az düşündükdən sonra sakitcə dedi:

– Nə qədər istəyirsən?.. Əlli min?..

Mirtsanın ağası kəkələyə-kəkələyə çığırdı:

– Mən... da...ha heç... bir şey... istəmirəm... rədd...d ol!.. Cəh... en...nəm... ol... yox...sa... bu sa...at... bü...tün... qul...la...rımı... ça...ğl...ra...ram!..

– Bağışla məni, üzr istəyirəm!.. Acıqlanmışdım... Təqsirkar yox-sulluqdur... bacıma olan məhəbbətimdir... Mənə qulaq as, razılığa gələrək.

Mirtsanın ağası bir az sakitləşmişdi, boynunu əli ilə yoxlayaraq dedi:

– Sənin kimi adamlarla razılığa gəlmək? Sən elə o saat adamı boğmaq istəyirsən! İtil! İtil burdan!

Spartak birtəhər bu əclafı sakitləşdirdi. Onlar razılığa gəldilər: Spartak bu saat ona iki min sestersi verir, bu şərtlə ki, o öz evində Mirtsaya başqa bir otaq ayırsın, Spartaka da onunla bir yerdə yaşamağa icazə versin. Spartak bir aydan sonra pulun hamısını verməsə, onda Mirtsa yenə onun qulu olsun.

Qızıl pullar parıldayırdı. O, adamı yoldan çıxarırdı, qoyulan şərt də Mirtsanın ağası üçün çox əlverişli idi: o elə bu saat azı ikicə min sestersi nəqd gəlir götürürdü. Heç bir şey də itirmək təhlükəsi qarşısında qalmırdı. Buna görə də razılaşdı.

Mirtsaya o adamın evində, həyət yanında kiçik, əlverişli bir otaq verdilər, Spartak buna əmin olduqdan sonra bacısı ilə vidalaşdı, Subura getdi. Treboni orada yaşayırdı.

Əhvalatı Treboniyə danışdı, ondan məsləhət və kömək istədi.

Treboni Spartakı sakit eləməyə çalışdı, kömək edəcəyinə söz verdi, dedi ki, çalışaram buna bir yol tapım, səni bu qayğıdan xilas edim, Mirtsanı tamam azad edə bilməsəm də, hər halda işi elə düzəldərəm ki, bundan sonra daha onu heç kəs incitməsin, təhqir etməsin.

Spartak Treboninin vədindən bir qədər arxayınlaşaraq, Katilinanın evinə getdi, ona təşəkkür edərək, səkkiz min sestersini qaytardı: indi onun bu pula ehtiyacı yox idi. Coşqun qəlbli patrisi öz kitabxanasında Spartakla xeyli söhbət elədi. Görünür, onlar gizlin və çox mühüm bir iş haqqında danışdılar. Çünki Katilina başqalarının söhbətə mane olmaması üçün lazımı tədbirlər görmüşdü... Onların nə barədə danışdığını heç kəs bilmirdi, lakin Spartak o gündən tez-tez patrisinin evinə gedirdi. İndi onların arasındakı əlaqə – qarşılıqlı hörmət və dostluq üzərində qurulmuşdu.

Spartak azad edilən gündən, əvvəlki lanistası Aktsian onun dalınca düşüb, uzun-uzadı söhbətlərlə zəhləsini töküdü, deyirdi ki, indi sənin vəziyyətin yaxşı deyil, sən gərək işini möhkəm qurasan, özünü yaxşı təmin edəsən. Sözü də axırda bu yerə gətirib çıxartdı: lap üzünə dedi ki, ya gəl mənim məktəbimə başçılıq elə, ya da təzədən mənə qladiatorluğa satıl. Bunun da qabağında ona çoxlu pul təklif etdi, dedi ki, heç azad doğulanlara da o qədər pul verməzlər.

Azad doğulanlar – azad vətəndaşlardan, ya azad edilmiş qullardan – azad qulluqçu qadınlardan ya nökrəldən, azad vətəndaş qadın-

lardan əmələ gələnələrə deyirdilər. Bir şey də yaddan çıxarılmamalıdır; müharibədə qul ediləndən sonra qladiator kimi satılan adamlardan başqa, bir də könüllü qladiatorlar vardı. Bunlar bəzən öz təqsiri üzündən cəzalandırılan şəxslərdir. Adətən bunlar – xirtdəyə kimi borca düşən, hədsiz ehtiraslarını, şıtaqlıqlarını təmin edə bilməyən, kefdüşkün olan əyyaşlardı, canının qədrini bilməyən davakar adamlardı. Qladiatorluğa satılarkən and içərdilər ki, biz amfiteatr ya sirk meydanında həyatımızı başa vuracağıq; bu cür andıçmə bizim zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Spartak əvvəlki ağasının bütün təkliflərini qəti surətdə rədd elədi, sonra da xahiş etdi ki, bir daha məni öz qayğıkeşliyinlə narahat eləmə. Lakin Aktsian ondan əl çəkmirdi, şər iblisi ya bədbəxtlik carçısı kimi onun ətrafında hərlənirdi.

Treboni Spartakın xatirini çox istədiyindən və bəlkə də gələcəkdə ondan təmənnası olacağını nəzərə alıb Mirtsanın taleyi ilə ürəkdən məşğul olmağa başladı. O, Kvint Qortenzinin dostu, onun natiqlik istedadının qızğın pərəstişkarı olduğundan, Qortenzinin bacısı Valeriyaya Mirtsanı almağı məsləhət gördü. Dedi ki, Mirtsa oxumuş, tərbiyə almış qızıdır, yunanca da bilir, bədənə ətirli yağlar, ətriyyat çəkməyi bacarır, adlı-sanlı patrisi xanımlara lazım olan məşşətlikdən başı çıxır, buna görə də Valeriyaya qulluq edə bilər.

Valeriya bunu bildikdə, yeni bir kənz almağa etiraz etmədi, ancaq bu kənz görə onun xoşuna gələydi. Mirtsanı görmək istədi. Qızı onun yanına apardılar. Mirtsa ilə danışdı. Qız xoşuna gəldi, elə o saat qırx beş min sestəriyə aldı. Başqa kənzlər kimi, onu da Sullanın evinə apardı. Valeriya keçən ilin on beş dekabrında Sullaya əvəz getmişdi.

Spartak bacısının azad olmasını istəyirdi, məsələnin bu şəkə düşməsi onun ürəyindən olmasa da, hər halda vəziyyətdən çıxmaq üçün bu özü yaxşı bir yol idi: heç olmasa Mirtsa düşdüğü rüsvayçılıqdan, şərəfsiz həyatdan, – bəlkə də həmişəlik, – qurtulmuş olurdu.

Spartak Mirtsa haqqında daha narahat olmurdu, indi o başqa bir ciddi görünür, gizlin iş ilə məşğul idi və Katilina ilə tez-tez görüşürdü, hər gün onunla uzun-uzadı söhbət edirdi. Bundan başqa çox şey ilə bütün qladiatorlar məktəbinə gedirdi; Romada yarışlar başlananda Suburanın, Eskvilinin bütün meyxanalarında, yeməxanalarında olurdu, həmişə də o yerlərdə qladiatorlarla, qullarla görüşmək istəyirdi.

O nəyin arzusunda idi, hansı işə başlamışdı, nə eləmək fikrində idi?

Oxucular bunu tezliklə biləcəklər.

Bəli, Spartak Emili bazilikasının yuxarı qalereyasında durub, dərin fikrə dalmışdı. Ətrafındakı danışqları eşitmirdi. Bircə dəfə də başını çevirib, öz aralarında bərkədən söhbət edən Qay Taurivi, Emili Varin və Apuley Tudertin tərəfə baxmadı, onların hay-küylü səsini, kobud zarafatlarını eşitmədi.

Qay Taurivi yoldaşları ilə söhbəti davam etdirərək deyirdi:

– Çox gözəl, çox əla! Ah, bu sevimli, bu əziz Sulla!.. O elə bilirdi ki, Marinin şan-şöhrəti üçün qoyulan abidələri dağıtmaq olar? Ba! Xoşbəxt hökmdar düşünürdü ki, Marinin şərəfinə Pinti təpəsində qoyulan abidəni, tevtonlara və kimvrlərə qalib gəlməsi şərəfinə Kapitolide¹ qurulan tağı yıxmaqla Marinin xatirəsi itib-batacaqdır!

Bəli, bəli, o elə hesab edirdi ki, arpinolunun ölməz qəhrəmanlıqlarını göstərən bütün izləri, bütün xatirələri məhv etmək üçün bu kifayətdir! Ağlısız bədbəxt!.. Onun vəşşiliyi, dəhşətli hakimiyəti üzündən bizim şəhərlərdə, yəqin ki, adam qalmayacaqdı, bütün İtaliya bir yığın xarabalığa çevriləcəkdə. Bunu da deməliyəm ki, Yuqurtaya Mari qalib gəldi, o yox! Seksti Akvası və Vertseli ətrafında yenə də Mari qalibiyyət qazandı!

Emili Varin cır səslə çıxırırdı:

– Zavallı səfeh! Budur, konsul Lepid bazilikanı gözəl lövhələrlə bəzəyir; bu lövhələrdə Marinin kimvrlər üzərindəki qalibiyyəti əbədiləşdirilmişdir.

– Mən deyirəm ki, bu Lepid xoşbəxt hökmdarın başına bəla olacaqdır!

Krassın kliyenti yekəqarın, kök bir adam nifrətlə dedi:

– Nə danışsən?! Lepid heçdir! Sullaya o nə eləyə bilər? Sulla fildir, o milçək!

– Lepid ancaq konsul deyil, o həm də çox dövlətli adamdır. O sənənin havadarın Mark Krassdan da dövlətlidir, sən bunu bilir-sənmi?

– Mən onun dövlətli olduğunu bilirəm, amma Krassdan dövlətli olduğuna inanmıram.

¹ Kapitol – qədim Romada Kapitol təpəsində olan qala. Yupiter məbədi bu qalada idi.

- Lepidin evindəki portikləri necə, görmürsənmi? Bunlar ancaq Palatində deyil, bütün Romada ən gözəl, ən dəbdəbəli portiklərdir!
- Axı nə olsun ki, onun evi Romada ən gözəl evdir?
- Bu yeganə evdir ki, onun portikləri Numidiya mərmərindən tikilmişdir.
- Axı nə olsun ey? Yoxsa o, Sullanı bununla qorxudacaq?
- Bu sübut eləyir ki, o özəmətlidir; xalq onun xatirini çox istəyir, o bununla da qüvvətlidir.
- Roma plebeyləri onun xatirini istəyirlər. Onlar özü də Lepidi mənasız dəbdəbə, ardı-arası kəsilməyən bədxərclik üstündə azmı məzəmmət eləyirlər?
- Lepidi məzəmmət eləyən plebeylər deyil; onunla ayaqlaşmağa gücü çatmayan paxıl patrisilərdir.
- Varin onların söhbətini kəsdi:
- Mənim sözümü yadda saxlayın: bu il fəvqəladə bir hadisə olacaq.
- Niyə axı?
- Çünki Ariminoda möcüzə baş verib.
- Nə olub axı?
- Valerianın villasında bir xoruz insan kimi danışmış.
- Əgər, bu düzdürsə, onda belə möcüzə, doğrudan da qərribə bir hadisə olacağını xəbər verir!
- Əgər bu düzdürsə? Romada hamı elə bu barədə danışır. Ariminodan qayıdan Valeriya özü də, onun ailəsi də bu möcüzədən danışmışlar, qulluqçuları da bunu təsdiq eləyirlər.
- Apuley Tudertin mızıldaya-mızıldaya dedi:
- Doğrudan da, bu qərribə bir möcüzədir! – Apuley dindar, hər cür mövhumata inanan adamdı, bu xəbər onu yaman sarsıtdı. Hadisənin gizlin mənasını bilmək istədi; o möhkəm inanırdı ki, bu allahların xəbərdarlığıdır.
- Emili Varin cırıldayan səslə dedi:
- Kahinlər kollegiyası bu dəhşətli hadisənin sirrini öyrənmək üçün yığılmışdır. – Sonra da pəhləvana göz vurub, əlavə etdi:
- Kahin də olmasam, məsələ mənə aydındır.
- Apuley təəccüblə dedi:
- Paho!
- Burada təəccüblü nə var ki?

- Mark Krassın kliyenti bu dəfə istehza ilə ucadan dedi:
- Pa-ho! Sən ki bu möcüzənin sirrini kahinlərdən yaxşı bilirsən, onda bunu bizə başa sal görək!..
- Bu, Vesta ilahəsinin xəbərdarlığıdır. Vesta kahin qızlarından biri öz hərəkəti ilə onu təhqir etmişdir.
- Qay Taurivi gülə-gülə dedi:
- Hə, hə! İndi başa düşdüm!.. Doğrudan da... Pis uydurulmayıb... başqa cür də ola bilməz!
- Sizin xoşbəxtliyiniz ondadır ki, bir-iki sözdən bir-birinizi başa düşürsünüz, amma mən, boynuma alıram, məsələni hələ-hələ anlaya bilmirəm, sizin sözlünüzdən heç bir şey qana bilmədim.
- Özünü bicliyə qoyma! Necə qana bilmirsən?
- And olsun Razılığın on iki allahına, doğrudan da qana bilmirəm... – Sənin havadarın Vesta kahin qızlardan Litsiniya adlı birisi ilə cinayətə əlaqəyə girişib, Varin də buna işarə edir!
- Öz havadarına sədaqətli olan kliyent acıqlandı:
- Belə iyrənc böhtan olar? Belə də həyasızcasına yalan olar? Bunu söyləmək nədir, heç ağıla gətirmək də olmaz!
- Varin istehza ilə gülümsədi, onu ələ salaraq dedi:
- Mən də elə bunu deyirəm.
- Bu, əlbəttə, belədir, ancaq indi sən gəl qoçaqlıq elə, get bunu xoş təbiətli camaata başa sal! Onlar hamısı bir ağızdan hey bunu deyirlər, sənin havadarını o gözəl kahin qızla zina etmək üstündə məzəmmət edirlər.
- Mən yenə də deyirəm: bu yalandır!
- Əzizim Apuley Tudertin, sən gərək belə də deyəsən, mən bunun səbəbini bilirəm. Bu çox yaxşıdır, biz də bunu yaxşı anlayırıq. Ancaq sən bizə kələk gələ bilməzsən. Krass Litsiniyanı sevməsəydi, bütün yığıncaqlarda onun yanında oturmazdı, ona xüsusi qayğı göstərməzdi, ona elə mehribanlıqla baxmazdı, bir də ki... Biz axı bir-birimizi başa düşürük! Sən deyirsən “yox”, biz deyirik “hə”. Hünərin varsa, Krassın bütün sədəqələri qabağında, Mursi Venerasından xahiş elə, ona yalvar ki, Krass günlərin birində sensorun pəncəsinə düşməsin.
- Elə bu vaxt Spartaka – ortaboylu, enlikürəkli, iri qabarıq döşlü, qara saqqallı, qara gözlü, qara saçlı bir adam yaxınlaşdı; onun qüvvətli

qolları və qılçaları vardı; üzündə mətanət, qətiyyət və cəsarət ifadə olunurdu. Əlini yavaşca frakiyalının çiyinə vurdu, bununla da onu fikrindən ayırdı.

– Fikrə elə getmişən ki, heç kəsi, heç şeyi görmürsən.

Spartak əlini alınına çəkdi, onu çulğalayan fikirləri sanki dağıtmaq istəyirdi. Ucadan dedi:

– Kriks! Səni görmədim!

– Mən bizim lanista Aktsianla aşağıda gəzişərkən sən mənə baxırdın.

Spartak dedi:

– Onu görüm lənətə gəlsin! Nə oldu bir tez danış?!

– Artoriks getdiyi yerdən qayıdanda onunla görüşdüm.

– O Kapuyaya getmişdi?

– Bəli.

– Heç bir adamla görüşübümü?

– Enomay deyilən bir germanla görüşüb. Onu bütün yoldaşları arasında həm mənəviyyatca, həm də bədəcə ən qüvvətli adam hesab eləyirlər.

Spartak ucadan dedi:

– Yaxşı, yaxşı! – Onun gözləri sevincdən və həyəcədən parıldayırdı. – Sonra?

– Enomayın qəlbi ümidlə doludur, o da bizim istədiyimizi arzu edir. Buna görə də bizim planı qəbul elədi, Artoriks and içdi, bizim müqəddəs və ədalətli fikrimizi (mən “bizim” dedim, bağışla, gərək “sənin” deyəydim) Lentul Batiatın məktəbində ən cəsarətli qladiatorların arasında yaymağa söz verdi.

Spartak bərk həyəcanlanmışdı, o astadan dedi:

– Ah, Olimpədə yaşayan allahlar bədbəxtlərə, məzlumlara hamilik etsə, mən inanıram ki, çox keçməz, quldarlıq yer üzündən götürülər!

Sonra Kriks əlavə etdi:

– Artoriks bunu da dedi ki, Enomay cəsarətli olsa da, ehtiyatsız və sözə tez inanan adamdır.

– And olsun Herkulesə, bu pis şeydir, çox pis!

– Mən də elə bilərəm.

Qladiatorlar bir qədər susdular. Əvvəl Kriks sözə başladı. Spartakdan soruşdu:

– Bəs Katilina?

Spartak ona belə cavab verdi:

– O bizə qoşulmayacaq, mən buna get-gedə daha artıq əmin oluram.

– Deməli, onun yaxşı bir adam olması haqqında danışılan sözlər yalandır? Böyük qəlb sahibi olması da boş söhbətdir?

– Yox, o böyük qəlbə, fəvqəladə bir zəkaya malikdir, ancaq aldığı tərbiyə, təmiz latın təhsili nəticəsində o cürbəcür mövhumata inanır. Mən elə güman edəyəm ki, o vəhşi qanunları deyil, indiki üsuli-idarəni dəyişmək üçün bizim müqəddəs arzumuzdan istifadə etmək istəyir, axı Roma bu vəhşi qanunlara əsaslanaraq dünyanın zalım hökmdarı olmuşdur.

Spartak bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bu axşam mən Katilinanın yanına gedəcəyəm, orada onun dostları ilə görüşəcəyəm, ümumi hərəkət planı haqqında onlarla razılığa gəlməyə çalışacağam. Qorxuram ki, bunun heç bir nəticəsi olmasın.

– Bizim sirmimiz Katilinaya və onun dostlarına məlumdurmu?

– Onlar bunu bilsələr də, bundan bizə təhlükə gəlməz. Biz razılığa gəlməsək də, onlar bizi ələ verməzlər. Romalılar qullardan çox da elə qorxmurlar, biz qladiatorları öz hakimiyyətləri üçün ciddi bir təhlükə hesab etmirlər.

– Bəli, bu belədir, biz onların nəzərində insan deyilik. Onlar on səkkiz il bundan əvvəl Siciliyada, suriyalı Evnoyun¹ başçılığı ilə üsyan edən, romalılarla amansızcasına vuruşan qullarla bizdən daha artıq hesablaşırdılar.

– Bəli, o qulları onlar az da olsa insan hesab edirdilər.

– Amma biz onların gözündə aşağı irqik.

Kriks pıçıltı ilə dedi:

– Ah, Spartak, Spartak! – Onun gözləri qəzəblə parıldadı. – Sən qarşıda duran maneələrlə dönmədən mübarizə etsən, özünü həsr etdiyin bu çətin işi axıra çatdırsan, mən sirk meydanında xilas etdiyin

¹ Evnoy – İtaliyanın taxıl anbarı hesab edilən Siciliyada çoxlu qul vardı, onlar böyük mülkədar torpaqlarında işləyirdilər. Qulların ilk dəfə Siciliyada böyük üsyanı oldu (e.ə. 136-cı ildə). Bu üsyana Evnoy adlı suriyalı bir qul başçılıq edirdi. Üsyan bütün Siciliyanı bürümüşdü. Senat üsyançılar əleyhinə bir-birinin ardınca iki konsulu – Qay Fulvi Flakkı və Lutsi Kalpurni Pisonu göndərdi. Lakin onlar məğlubiyyətə uğradılar. Ancaq konsul Publi Rupili e.ə. 132-ci ildə bir neçə vuruşmada üstün gəldikdən sonra Enna şəhərini mühasirəyə ala bildi. Xəyanət nəticəsində romalılar şəhəri tutdular. Üsyanın başçısı Evnoy əsir düşərək həbsxanada öldü.

həyatımdan daha artıq sənə minnətdar olaram. Öz rəhbərliyin altında bizi birləşdir, qoy biz də qılıncımızı sıyırıb, döyüş meydanında öz gücümüzü bu quldurlara göstərək; göstərək ki, qladiatorlar aşağı irqdən deyil, qladiatorlar da onlar kimi insandır!

– Mən ömrümün axırına kimi – yenilməz mətanətlə, hədsiz qüvvət və qətiyyətlə bizim bu işimiz uğrunda mübarizə edəcəyəm! Mən azadlıq yolunda qalib gələne qədər vuruşacağam, ya da bir qəhrəman kimi bu yolda öləcəyəm!

Spartakın sözlərində dərin etiqad və inam hiss olunurdu. O, Kriksin əlini sıxdı; Kriks də onun əlini ürəyinin üstünə qoyub, böyük bir həyəcanla dedi:

– Spartak, ey mənim xilaskarım, sənin qarşında böyük işlər durur! Sənin kimi insanlar igidlik, yüksək əməllər üçün yaranır! Qəhrəman belə insanlardan çıxır...

Spartak yavaşca dedi:

– ...ya da şəhidlər...

O qəmgin görünürdü, başını sinəsinə əydi. Bu anda Emili Varin çığırdı:

– Qay, Apuley, gedək İxtilaf məbədinə, görək senatın yeni nə qərarı var!

Tudertin soruşdu:

– Senat bu gün Razılıq məbədində yığılmamışdı mı?

Varin də cavab verdi ki:

– Hə, orada yığışıb.

– Köhnəsində, ya təzəsində?

– Sən nə axmaq adamsan? Furi Kamillin məbədi əsil Razılıq məbədidir; senat orada yığışmış olsaydı, sənə deyərdim ki, Razılıq məbədinə gedək. Axı mən səni İxtilaf məbədinə çağırıram: mən o məbədi deyirəm ki, Qraxx qardaşları xaincəsinə və alçaqcasına öldürüldükdən sonra, laməzhəb Lutsi Opimi onu məzlum xalqın sümükləri üstündə tikmişdir, – yoxsa bunu qanmırsan?

Qay Taurivi getməyə hazırlaşaraq dedi:

– Varin haqlıdır. Razılıq məbədinə, doğrudan da, İxtilaf məbədi demək lazımdır.

Bu üç boşboğaz pilləkənə sarı yönəldi: buradan Emili bazilikasının portikinə getdilər. Qladiatorlar da onların ardınca getdilər.

Spartakla Kriks portikə yaxınlaşanda, bir adam frakiyalının yanına gəlib dedi:

– Spartak, axı nə vaxt mənim məktəbimə qayıtmağı qət eləyəcəksən?

Bu lanista Aktsian idi.

Spartak hirsindən tir-tir əsərək çığırdı:

– Vay səni Stiksin sularında boğulasan! Bu murdar təkliflə məni təngə gətirməyin bəs olmadı? Məndən əl çəkməyəcəksən? Qoyacaqsan sakit və sərbəst yaşayım?

Aktsian şirin dillə və yaltaqcasına dedi:

– Axı mən səni öz xeyrin üçün narahat edirəm, gələcək günlərinin dərdinə qalırım, mən...

– Aktsian, qulaq as, bu sözü mü yadımdan çıxarma: mən uşaq deyiləm, heç kəsin də qəyyumluğuna ehtiyacım yoxdur, buna ehtiyacım da olsaydı, səni özümə qəyyum seçməzdim. Qoca, bunu yadımda saxla, bir daha mənim gözümə görünmə, yoxsa, and olsun Rodop Yupiterinə, mənim atalarımın allahına, sənə o daz köllənə elə bir yumruq ilişdirərəm ki, birbaşa cəhənnəmə gedərsən, sonra qoy nə olur-olsun!

Bir az sonra əlavə etdi:

– Sən axı mənim yumruğumdakı qüvvətə bələdsən. Yadımdadır, sənə on nəfər korsikalı qulunun başına nə oyun açdım? Onlara qladiatorluq peşəsini öyrətdirdim, bir gün ağac qılıncı ilə mənə hücum elədilər...

Aktsian dönə-dönə üzr istədi, dostluqda sədaqətli olduğunu bildirdi. Spartak bu sözün qabağında dedi:

– Get, bir daha gözümə görünmə! Zəhləmi tökmə!

Aktsian yaman pərt oldu, özünü itirdi. Qladiatorlar onu portikin ortasında qoyub, Forumdan keçdilər, Palatinə sarı döndülər: Palatinədə, Katul portikində, Katilina Spartakla görüşəcəkdi.

Katull Mari ilə bərabər, Roma erasının 652-ci ilində, yəni nəql etdiyimiz hadisədən iyirmi dörd il əvvəl, konsul olmuşdu. Onun evi Romada ən gözəl, ən dəbdəbəli evlərdən biri hesab edilirdi. Evin qabağında möhtəşəm bir portik yüksəlirdi; portik, kimvrlərlə müharibədə ələ keçmiş hərbi qənimətlərlə və tunc öküzlə bəzədilmişdi: Romanın düşməni kimvrlər bu öküzün qabağında and içərmişlər. Portik cavan romalıların bir-biri ilə görüşəcəkləri yer idi; burada onlar gəzişər, gimnastika ilə məşğul olardılar. Öz-özlüyündə məlumdur ki, buraya Kvirinin gözəl qızlarına tamaşa etmək üçün qəşəng geyimli cavan patrisilər və atlılar da gələrdilər.

Qladiatorlar Katull portikinə çatanda, orada qadınlara tamaşa edən çoxlu patrisi gördülər: bu gün ora daha çox qadın yığışmışdı, çünki hava pis idi, gah yağış, gah qar yağdırdı.

Öz ağılığı ilə bərq vuran qəşəng qollar və əllər, Olimp ilahələrinin döşlərinə, çiyinlərinə bənzər azca örtülmüş gözəl döşlər və çiyinlər, par-par parıldayan qızıl və mirvari bəzəklər, yaqut və yəşəm daşlar, müxtəlif rəngli qəşəng geyimlər – füsunkar mənzərə təşkil edirdi. Burada çox zərif peplumlar, pallilər, stolalar, ən zərif yun parçadan tikilmiş tunikalar və başqa gözəl paltarlar görmək olardı.

Portikə yığışan qız və qadınlar öz gözəlliyi ilə adamı valeh edirdi. Katilinanın məşuqəsi Avreliya Orestilla da gözəl qəlbə, yüksək əqlə malik olduğu üçün sonralar Böyük adlandırılan, Pistori ətrafında, Katilina ilə yan-yana, igid döyüşçü kimi vuruşan, orada həlak olan cavan, gözəl, əzəmətli Semproniya da, Sezarın anası Avreliya da; Sullanın arvadı Valeriya da; kahin qız Litsiniya da; Sullanın çoxdan boşadığı arvadı Tseliya da; cavan Katonun anası Liviya da; əcdadı Regili gölü ətrafında latınlara qalib gələn Postumiya Regiliya da; məşhur Fabi Ambust nəslinin iki gözəl qızı da; iki il bundan əvvəl konsul olmuş Yuni Norbanın arvadı Klavdiya Pulxra da; Neronun ulu babası və konsul Domitsi Aqenobarbin gözəl qızı Domitsiya da; Emili Skvarın qəşəng qızı Emiliya da; əxlaqsız cavan qız Fulviya da; dərisinin fövqəladə ağılığı ilə şöhrət qazanan kahin qız Viteliya da burada idi. Bundan başqa Romanın ən məşhur aristokratlarına mənsub olan yüzlərlə xanım və qızlar vardı.

Portikin içi çox geniş idi. Cavan patrisi xanımlar burada gimnastika ilə məşğul idilər, ya da top-top oynayırdılar: romalılar, – qadını da, kişisi də, cavanı da, yaşlısı da top-top oyununu xoşlayırdılar.

Bu soyuq qış günündə portikə yığışan qadın və qızların çoxu isinmək üçün gəzişirdilər.

Spartakla Kriks Katull portikinə yaxınlaşanda aşağı təbəqədən olduqları üçün, patrisilərdən və atlılardan bir az kənarda dayanıb, gözləri ilə Lutsi Sergini axtarmağa başladılar. Lutsi Sergi, Kvint Kurio ilə sıra sütunlarının yanında dayanmışdı. Kvint Kurio ömrünü eys-ışrətdə və əxlaqsızlıqda keçirirdi, Katilinanın düzəltmək istədiyi qiyamın da üstü onun sayəsində açılmışdı. Gənc Lutsi Kalpurni Bestia onlarla bir yerdə durmuşdu: o, Katilinanın qiyam düzəltdiyi ildə plebeylərin tribunu idi.

Qladiatorlar burada toplaşan patrisilərin diqqətini cəlb eləməmək üçün Katilinaya yaxınlaşdılar. Bu zaman Lutsi Sergi istehzal bir gülüşlə dostlarına deyirdi:

– Bu günlərdə kahin qız Litsiniya ilə tanış olmaq istəyirəm; o gonbul Mark Krass Litsiniyayla eşqbazlıq edir. Litsiniyaya söyləyəcəyəm ki, Mark Krass Evtibida ilə sevgi macərəsinə girişib.

Lutsi Bestia ucadan dedi:

– Hə, hə, de! Krass Evtibidaya iki yüz min sestersi pul verib.

– Katilina buna təəccüb elədi:

– Mark Krass qadına iki yüz min sestersi bağışlayır?.. Bu, Arimino möcüzəsindən də qəribə möcüzədir. Deyilənə görə, guya Ariminoda xoruz insan kimi danışır.

Kvint Kurion dedi:

– Doğrudan da, bu ona görə qəribədir ki, Mark Krass acgöz və xəsis adamdır. Burası da var ki, gözəl Tibr sahillərindəki qumluqla müqayisədə bir zərrə qumun nə qədər əhəmiyyəti varsa, iki yüz min sestersinin onun üçün elə bir əhəmiyyəti vardır.

Lutsi Bestianın gözləri tamahkarlıq ehtirası ilə alışıb yandı.

– Sən haqlısan. Doğrudan da, Mark Krass üçün bu heçdir. Onun pulu yeddi min talantdan çoxdur.

– Deməli, billion yarımdan çox sestersi?

– Dövlətə bax! Bu qədər pulun, doğrudan da, olduğunu bilməseydilər bu məbləğ adama ağlasığmaz bir şey kimi görünərdi!

– Bizim bu müqəddəs respublikada alçaq qəlbli, küt, qabiliyyətsiz adamlar gör, necə yaxşı yaşayırlar! Mənsəb, şan-şöhrət yolları onların üzünə açıqdır. Mən hər müharibəni qalibiyyətlə qurtarmaq qüvvətini və bacarığını özümdə hiss edirəm, amma hələ də komandan ola bilməmişəm, çünki yoxsulam, borc içindəyəm. Əgər sabah Krass əyalətlərdən birinə müharibə etmək üçün şöhrət qazanmaq naminə sərkərdə təyin olunmaq fikrinə düşsə, dərhal bunu əldə edər, çünki dövlətlidir: o ancaq bədbəxt, ac plebeyləri deyil, hətta o varlı, tamahkar senatı da satın ala bilər.

Kvint Kurion əlavə etdi:

– Bunu da demək lazımdır ki, onun varlanmaq mənbəyi çox da elə təmiz olmamışdır.

Lutsi onun sözünü təsdiq etdi:

– Əlbəttə! Bu dövləti o haradan qazanmışdır? Sulla proskripsiya qurbanı olanların əmlakını müsadirə etmiş, bu da həmin əmlakı çox ucuz qiymətə almışdır. Böyük faizlə müamilə vermişdir. Beş yüzə qədər qul almışdır; bunların içində memarlar da, bənnalar da olmuşdur. Lap su qiymətinə əldə etdiyi boş yerlərdə çoxlu ev tikdirmişdir. O yerlərdə evvəllər plebeylərin daxmaları varmış: tez-tez baş verən yanğınlar bu daxmaları məhv etmiş, yoxsullar yaşayan məhəllələri viran qoymuşdur.

Katilina onun sözünü kəsdi:

– İndi Romadakı evlərin yarısı onundur.

Bestia coşqun halda ucadan dedi:

– Belə ədalət olar? Belə insaf olar?

Katilina dərdli-dərdli gülümsədi:

– Olmasa da, bu onlar üçün əlverişlidir.

Kvin Kurion soruşdu:

– Bu hal davam edə bilərmi, davam etməlidirmi?

Katilina mızıldandı:

– Yox, davam etməməlidir! Kim bilir, taleyin əbədi kitablarında nə yazılmışdır?!

Bestia ona belə cavab verdi:

– Arzu etmək – bacarmaq deməkdir. Son siyahıya görə, Romada yaşayan dörd yüz altmış üç min adamdan dörd yüz otuz üç mini ac-yalavacdır. Onların sümüklərini basdırmağa da bir parça torpaqları yoxdur. Sən bir dayan, cürətli bir adam tapılar, yerdə qalan otuz min vətəndaşın o dövləti necə yollarla qazandığını o ac-yalavac camaata başa salar, göstərə ki, varlılar bu sərvətə haqsız yerə sahib olmuşlar! Katilina, onda sən görərsən: o ac, o bədbəxt camaat qüvvət də, vəsait də tapar, onların qamını soran o iyrenc zəlilərə özlərini göstərirlər.

Katilina ciddi bir ifadə ilə dedi:

– Cavan oğlan, haqsızlıqla aciz-aciz şikayətlərlə, mənasız çıxır-tilarla mübarizə etmək olmaz. Biz gərək evimizin sakitliyi içərisində görəcəyimiz işin geniş planını müzakirə edək, sonra da vaxtı gələndə onu yerinə yetirək. Bizim qəlbimiz qüvvətli, əməlimiz böyük olmalıdır! Bestia, sən sus və gözlə! Bəlkə də, biz bu yaxın vaxtda zirzəmisində inildədiyimiz bu çürük ictimai binaya dəhşətli bir qüvvə ilə hücum etdik. Bu bina üzəndən möhtəşəm görünsə də, başdan-başa çatlamışdır, o uçmalıdır.

Kurion sanki söhbətə başqa bir istiqamət vermək üçün dedi:

– Ora bax, ora bax, gör natiq Kvint Qortenzinin kefi nə kökdür! Görünür o, Siseronun getməsinə sevinir: indi Forumdakı yığıncaqlarda onun daha rəqibi olmayacaq.

Katilina ucadan dedi:

– Bu Siseron nə qorxaqmış! Cavanlığı üzündən Marini yaman tərifişmişdi. Sullanın da buna görə ondan xoşu gəlməmişdi, o da bunu duyan kimi Yunanıstana qaçdı!

– İki aya yaxındır ki, Romadan getmişdir.

Katilina qüvvətli yumruqlarını sıxaraq pıçıldadı:

– Onun natiqliyi mənə də olaydı! İkiçə ildə Romanın hökmdarı olardım!

– Səndə çatışmayan – onun natiqliyi, onda da çatışmayan – sənin gücündür.

– Amma biz onu öz tərəfimizə çəkməsək – bir gün o düşmənlərimizin əlində bizə qarşı dəhşətli bir silah ola bilər. Bunu da eləmək asan deyil, çünki o, iradəsiz adamdır; peripatetizm¹ fəlsəfəsi, insan mənəviyyatını zəiflədən Platon xeyirxahlığı onun iliyinə qədər işləmişdir.

Patrisilərin üçü də susdu.

Portikin ətrafına toplaşan adamlar bu anda bir az aralandı, Sullanın arvadı Valeriya göründü, bir neçə patrisi onu yola salırdı. Onların içərisində Kvint Qortenzi, qısaboylu, kök Detsi Tsediti, arıq Elvi Medulli və bir neçə patrisi başqalarından fərqlənirdi. Valeriya zər naxışlı, tünd-qırmızı ipək parça ilə örtülmüş kəcavəsinə sarı gəlirdi. Kəcavəni Katul portikin lap qapısı qabağında dörd çox qüvvətli kappadokiyalı qul tutmuşdu.

Valeriya portikdən çıxanda – ağır şərq qumaşından tikilmiş, tünd mavi rəngli, çox geniş palliyə büründü, bununla da, təbiətin çox səxavətlə ona bəxş etdiyi gözəlliyi və məlahəti ehtiraslı pərəstişkarların qızgın gözündən gizlətdi, lakin portikin içində olanda bu gözəlliyini mümkün qədər nəzərə çarpdırırdı.

Onun bənizi solğundu; iri, qara gözlərində dalğınlıq vardı; bir aydan əvvəl ərə gedən qadında bu sıxıntılı hal qərribə görünürdü.

Valeriya başını yavaşca tərpedərək, işvəli təbəssümlə portikin qabağına yığışan patrisilərin təziminə cavab verirdi, füsunkar təbəss-

¹ Peripatetizm fəlsəfəsi – qədim yunan filosofu Aristotelin nəzəriyyəsi

sümü ilə əsnəməsini gizlədərək, qəşəng geyimli iki patrisinin – Elvi Medulli və Detsi Tseditinin əlini sıxdı. Onlar Valerianın iki kölgəsi idi, həmişə onu izləyirdilər. Medulli və Tsediti Valerianın kəcavəyə girməsinə kömək etdi, – bu şərəfi onlar heç kəsə güzəştə getmək fikrində deyildi. Valeriya kəcavədə oturduqdan sonra pərdəni çəkdi, işarə ilə qullara yola düşmək əmrini verdi.

Kappadokiyalılar kəcavəni qaldırıb apardılar. Qabaqca, yol açmaq üçün, bir qul gedirdi, dalınca da hörmət üçün altı qul onu müşayiət edirdi.

Valeriya pərəstişkarlarından uzaqlaşdıqdan sonra üzündəki toru qaldırıb, ətrafını seyr etməyə başladı: o qəmgin bir nəzərlə gah yaş yola, gah da yağışlı, boz göyə baxırdı.

Spartak Krikslə bərabər patrisilərin dal tərəfində durmuşdu. Bu gözəl qadını kəcavəyə qalxanda görmüşdü, elə o saat da tanıyırdı: bacısı Mirtsanın xanımı idi. Onu qərribə bir həyəcan bürüdü. Dirsəyini yoldaşına yavaşca toxundurub qulağına pıçıldadı:

– Ora bax, bu ki, Sullanın arvadı Valeriyadır!

– Nə gözəldir! And olsun Arelatin meşəsinə, Venera özü də belə gözəl ola bilməz!

Bu anda sabiq xoşbəxt hökmdarın arvadının kəcavəsi onlara yaxınlaşdı. Valeriya dalgın halda kəcavənin qapısından baxırdı; gözü Spartaka sataşdı.

Bir sarsıntı hiss etdi, sanki bədənindən elektrik cərəyanı keçmişdi. Dalgınlıqdan ayıldı, üzü azca qızardı, odlı baxışlı iri, qara gözləri Spartaka dikildi. Kəcavə sakitcə oturan bu iki qladiatorun yanından ötəndən sonra Valeriya pərdəni çəkib, başını kəcavədən çıxartdı, bir də Spartaka baxdı.

Kriks bu aristokrat xanımın Spartaka, onun xoşbəxt yoldaşına açıqca bir lütfkarlıqla baxdığını görüb, ucadan dedi:

– Bir işə bax! Əzizim Spartak, şıltaq və tərs Fortuna ilahəsi¹, – o həmişə də belə olmuşdur, – sənəin kəkilindən yapışb, daha doğrusu, sən o dəmdəməki ilahənin hörüyündən tutmusan!.. Bərk tut onu, bərk tut, birdən yenə qaçmaq istər, qoy heç olmasa sənəin əlinə də bir şey qoysun. – Kriks Spartaka sarı dönəndə bu sözləri əlavə etdi, o həm də Spartakın üzdən dəyişdiyini və böyük həyəcan içində olduğunu gördü.

Lakin Spartak tez özünü ələ alıb saymazyanaya gülümsədi:

– Sus, ağırsız! Nə Fortuna ilahəsi, nə kəkil, nə boş-boş danışırsan? And olsun Herkulesin toppuzuna, sən andabatdan¹ çox görmüsən!

Spartak, xoşuna gəlmədiyi bu söhbəti kəsmək üçün Lutsi Sergi Katilinaya yaxınlaşıb, yavaşca soruşdu:

– Katilina, bu axşam sənəin evinə gəlimmə?

Katilina də Spartaka sarı döndü:

– Əlbəttə, gəl. Ancaq “bu axşam” demə, görürsən ki, hava qaralır; “tezliklə görüşərik” de.

Spartak patrisiyə baş əydi və:

– Tezliklə görüşərik, – deyib getdi.

Sonra Kriksin yanına gəlib, böyük bir həvəslə ona nəsə dedi, Kriks də bir neçə dəfə başı ilə onun dediklərini təsdiq etdi. Sonra da Forumaya və Müqəddəs küçəyə gedən yol ilə dinməz-söyləməz çıxıb getdilər.

Lutsi Kalpurni Bestia bayaqdan qladiatorlarla ərk ilə danışan Katilinaya heyretlə baxıb dedi:

– And olsun Plutona, bu vaxta qədər mənə sənəin qəlbinin dolaşmış yolları ilə aparın kələfin ucunu tamam itirdim!

Katilina sadələvhlüklə soruşdu:

– Nə olub?

– Roma patrisi mənfur və alçaq qladiatorlar tayfası ilə dostluq eləməyi özünə layiq görür!

Katilina istehza ilə gülümsədi:

– Belə də biabırçılıq olar! Bu lap dəhşətdir, eləmi? Cavab gözləmədən, ifadə tərzini və ədasını dəyişərək əlavə etdi: – Bu gün bizə gələrsən, gözləyəcəyəm: axşam yeməyinə, əylənərik... bir də ki, ciddi işlərdən danışarıq.

Spartakla Kriks küçə ilə Palatinə gedərkən birdən qəşəng geyimli cavan bir qadın gördülər: onun yanında ahıl bir cariyyə, bir də qul vardı. Cavan qadın qladiatorların ardınca gedirdi.

O son dərəcə gözəl qadındı; tünd-sarı saçın da qəşəngdi, üzünün qar kimi ağlığı da qəşəngdi, dəniz dalğası rəngindəki gözləri də qəşəngdi. Kriks onu görüb mat qaldı, dayandı, tanımadığı bu qadına baxıb dedi:

¹ Fortuna ilahəsi – qədim yunanların etiqadınca, xoşbəxtlik və təsadüf ilahəsi

¹ Andabat – üzü dəmir rübəndlə örtülmüş qladiator

– And olsun Gezə¹, gözəl, bax, buna deyərəm!
Spartak qəmgin və fikirli idi; başını qaldırıb qıza baxdı. Qız Kriksin tərifinə əhəmiyyət vermədi, gözlərini frakiyalıya dikib, yunanca dedi:

– Spartak, allahlar səni pənahında saxlasın!

Spartak bu sözdən bir az karıxdı:

– Bütün qəlbimlə sənə təşəkkür edirəm, ay qız, təşəkkür edirəm!

Gnidi Venerası mərhəmətini sənənin üstündən əskik eləməsin!

Qız Spartaka yaxınlaşaraq pıçıldadı:

– İşıq və azadlıq, şanlı Spartak!

Frakiyalı bu sözü eşidəndə diksinib, qaşlarını çatdı, qıza heyrətlə baxdı, ona inanmadı:

– Gözəl qız, bu nə zarafatdır, başa düşmürəm...

– Bu zarafat deyil, sən nahaq yerə özünü bilməməzliyə qoyursan. Mən kurtizan Evtibidayam, mən də əvvəllər qul olmuşam, özüm yunan qızıyam, mən də məzlumlardanam... – Füsunkar bir təbəssümlə gülümsəyərək, Spartakın iri əlini xırdaca, zərif əlinə alıb nəvazişlə sıxdı.

Qladiator diksinib astadan öz-özünə dedi:

– Parolu söylədi, gizlin parolumuzu bilir!..

Spartak bir az susub qıza baxdı; qızın təbəssümündə qalibiyyət ifadə olunurdu.

– Allahlar səni hiفز eləsin, – dedi.

– Mən müqəddəs küçədə, Yanus məbədinin yaxınlığında oluram.

Gəl bizə. Başladığın o nəcib işdə mənim sənə az da olsa xeyrim dəyə bilər.

Spartak fikrə getdi. Qız təkidlə öz sözünü təkrar etdi:

– Gəl!..

Spartak:

– Gələrəm, – dedi.

Kurtizan qız əli ilə onu salamlayaraq yunanca dedi:

– Salamət qal!

Spartak da:

– Salamət qal, – deyə cavab verdi.

Kriks də dedi:

– Salamət qal, gözəllik ilahəsi! – Spartak Evtibida ilə söhbət edəndə o bir az kənarda durub, gözlərini bu gözəl qızdan ayırmırdı.

Kriks yerində donub qalmışdı, get-gedə uzaqlaşmaqda olan Evtibidanın dalınca baxırdı. Spartak onun çiyindən tutub:

– Yaxşı da, Kriks, biz buradan gedəcəyik, ya yox – sözlərini deməsəydi, kim nə bilir, o nə qədər belə donmuş vəziyyətdə qalacaqdı.

Qall özünə gəlib, frakiyalının yanınca yeriməyə başladı, lakin o yenə də tez-tez dönüb geriye baxırdı. Üç yüz addıma qədər yol getdikdən sonra ucadan dedi:

– Yenə istəmirsən ki, sənə Fortunanın sevimli övladı deyim?! Ay naşükür bəndə!.. Bu şiltaq tanrı qanadlarını sənənin üzərində açıb, sən gərək onun üçün məbəd tikdirəsən!

– Bu bədbəxt qız niyə mənimlə danışdı?

– Bilmirəm, bilmək də istəmirəm! Ancaq onu bilirəm ki, Venera özü də – əgər Venera varsa, – bundan gözəl ola bilməz!

Valerianı müşayiət edən qullardan biri bu anda özünü onlara yetirib soruşdu:

– Spartak hansınızsınız?

Frakiyalı cavab verdi:

– Mənəm.

– Bacın Mirtsa bu gün gecə yarısı səni Valerianın evində gözləyəcək, sənənlə təxirə salınmaz bir iş barəsində danışmaq istəyir.

– Deyilən vaxtda onun yanında olacağam.

– Qul qayıdıb getdi; iki dost yenə də öz yoluna davam etdi; çox keçmədi ki, Palatin təpəsinin ardında gözəndən itdilər.

¹ Gez və ya Gezus – qədim qalların müharibə allahı.

KATİLİNANIN YEMƏK OTAĞI VƏ VALERİYANIN KONKLAVI¹

Katilinanın evi Palatin təpəsinin cənub tərəfində, təpənin döşündə idi. Bu ev Romanın ən böyük və əzəmətli imarətlərindən deyildi, yarım əsr sonra o da, natiq Qortenzinin evi kimi, Avqustun əmlakı sırasına keçmişdi. Lakin ev daxili zinəti və quruluşu ilə o vaxtın ən adlı-sanlı patrisilərinin evindən geri qalmırdı. Yemək otağının dəbdəbəsi bütün Romada məşhur idi. Axşam idi, Lutsi Sergi Katilina qonaqlıq düzəltdi, öz dostları ilə yeyib-ıçirdi.

Böyük, uzunsov zal – Tivoli mərmərindən tikilmiş altı sütunla iki yerə bölünmüşdü. Sütunlara sarınmış sarmaşıqlar, qızıl güllər çöllərin tərəvətli ətrini otağa saçırdı: burada sənət – həddindən artıq şəhvətə, qarınqululuğa xidmət edirdi.

Divarlar da ətirli çiçək hörükləri ilə bəzədilmişdi. Divarların qabağına açıq-saçıq ədəbsiz gözəllikləri ilə diqqəti cəlb edən çox nəfis heykəllər qoyulmuşdu. Çox qiymətli mozaik döşəmədə nimfaların², satirlərin³, favnların⁴ Vaxs⁵ rəqsləri böyük sənətkarlıqla təsvir edilmişdi. Bu ilahələr, pərilər – rəssamın xəyalı ilə yaradılmış cazibədar görünüşlərini gizlətmədən əl-ələ verib oynayırdılar.

Zalın yuxarı başında, mərmər sütunların ardında, ən nadir mərmərdən qayırılmış bir girdə stol, stolun da ətrafında tunc postamentdə üç böyük və hündür taxt vardı; taxtlara qoyulmuş pərqu balıqların üstünə bahalı purpurla⁶ boyanmış örtüklər salınmışdı. Tavandan, çox böyük sənətkarlıqla qayırılmış qızıl və gümüş çiraqlar asılmışdı.

¹ Konklav – Roma xanımlarının xüsusi otağı. Onlar bu otağa çəkilib ya kitab oxuyar, ya da yaxın dostlarını qəbul edib, onlarla söhbət edirdi. Konklav, adətən, yataq otağına yaxın olardı.

² Nimfalar – qədim yunanların etiqadınca, dənizlərdə, çaylarda, göllərdə, dağlarda, mağaralarda yaşayan gözəl pərilər

³ Satirlər – qədim yunanlarda və romalılarda: meşə və çöl yarımallahları, şərab və şənlik allahı Vaxsın yoldaşları

⁴ Favnlar – qədim romalılarda meşə və çöl allahı, sürülərin, naxırların hamisi (yunanlarda Pan allahı olduğu kimi)

⁵ Vaxs – romalılarda şərab və şənlik allahı

⁶ Purpur – çox bahalı tünd-qırmızı boyaq

Çiraqlardan zala parlaq işıq, çiçəklərdən məstədicə gözəl qoxu saçılırdı; bu qoxudan hisslər keyləşir, fikirlər durğunlaşırdı.

Divar dibində – gül-çiçək hörüyü və yarpaq şəkilləri həkk olunmuş üç tunc dolab, dolablara müxtəlif həcmli cürbəcür gümüş qablar qoyulmuşdu. Dolabların arasında tünd-qırmızı örtüklü tunc skamyalar, on iki də, – tuncdan tökülmüş, bahalı həmayıl və gemma¹ ilə bəzədilmiş həbəş qadını heykəli vardı; heykəllərin əlindəki iri, gümüş şamdanlar zalın parlaq işığını daha da artırırdı.

Katilina və onun qonaqları taxtlarda purpur rəngli pərqu balıqlara dirsəklənib uzanmışdılar. Sonralar xalq tribunu seçilən coşqun təbiətli Kurion, Lutsi Bestia² da, cavan patrisi Qay Antoni də burada idi. Qay Antoni ağır borca düşmüş, laqeyd, süst adamdı; o, 691-ci ildə Katilinanın qiyamında iştirak etmişdi, sonra da konsulluq işində Siseronun yoldaşı olmuşdu; elə o ildə də, Siseronun köməyi ilə, əvvəllər həmfikir olduğu Katilinanı məhv etmişdi. Əxlaqsız patrisi Lutsi Kalpurni Pison Tseseoni³ də onların arasında idi. Bu patrisi borc içində batıb qalmışdı, borcunu verməyə gücü çatmırdı; o, 691-ci ildə Katilinanı xilas edə bilmədi: lakin tale ona Katilinanın qisasını almağa imkan verdi: 696-cı ildə konsul olandan sonra, var gücünü işə salıb, Siseronu sürgün edə bilmişdi. Pison kobud, qudurğan, şöhrətpərəst, nadan adamdı. Şərəfli hesab edilən ikinci orta taxtda, Pisonun yanında, Katilinanın yaxın dostu Avl Qabini Nipot dirsəklənib uzanmışdı. Onun iyirmi yaşı olardı. Qadın üzü kimi qəşəng üzünə ənlük sürmüşdü, gözləri sürmələnməmiş, saçları burulmuş və ətirələnmişdi, yanaqları yıpranmışdı, çox içməkdən səsi xırıldaırdı. 696-cı ildə Pisonla bərabər Siseronun sürgün edilməsinə çox kömək etmişdi. Ev sahibi Qabiniyə yemək otağına girilən qapının sağ tərəfindəki şərəfli taxtda “konsulluq” yeri vermişdi: o, otağa girilən qapının sağ tərəfində dirsəklənib uzanmışdı, buna görə də qonaqlığın padşahı hesab olunurdu.

O biri taxtda, Qabini ilə yanaşı, o birilər kimi, pozğun və bədbəxt Korneli Lentul Sura⁴ dirsəklənib uzanmışdı. Bu cavan patrisi igid,

¹ Gemma – üstünə yazı və ya şəkil həkk olunmuş qiymətli daş

² Katilinanın evinə yığışan Kurion, Lutsi Bestia və başqa qiyamçılar senatorlar təbəqəsinə mənsub idilər.

³ Lutsi Kalpurni Pison Tseseoni – Sezarın qayınatası, e.ə. 58-ci ildə konsul olmuş, Sezarla Pompey mübarizə edərkən onları barışdırmağa çalışmışdır.

⁴ Korneli Lentul Sura – qiyamın təşkilində Katilinanın baş köməkçisi olmuşdur. Kornelilər patrisi nəslindəndir.

qüvvətli adamdı. 691-ci ildə, Siseron konsul olanda, onun əmri ilə Suranı həbsxanada boğub öldürmüşdülər. Bu hadisə Katilinanın qiyamından bir neçə gün əvvəl olmuşdu. Korneli Sura Katilina qiyamının ən fəal iştirakçısı idi.

Suranın yanında Qay Korneli Tseteq¹ yerləşmişdi. O qızgın, cəsarətli bir cavandı. O da Romada dövlət quruluşunun dəyişməsi, üsyan və yenilik arzusunda idi. Bu taxtda dirsəklənib uzananlardan sonuncusu Qay Verras idi. O, amansız, tamahkar, şöhrətpərəst adamdı. Bir azdan sonra Qalliya prokonsulu Karbonun kvestoru, sonra da Siciliyanın pretoru oldu; orada da öz soyğunçuluğu ilə şöhrət qazandı.

Bəli, Katilinanın yemək otağı adamlarla dolu idi. Onlar Romanın çox da xeyirxah vətəndaşları deyildi, heç də nəcib işlər və hərəkətlər üçün bura yığılmamışdılar.

Katilinanın dəvət etdiyi adamlar – ən zərif ağ kətandan qonaqlıq paltarları geymiş, başlarına da sarmaşıqdan, dəfnə budağından, qızılgüldən düzəlmiş çələng qoymuşdular. Ev sahibinin verdiyi gözəl axşam yeməyi qurtarmaq üzrə idi. Bu doqquz nəfər patrisinin arasında hökm sürən şənlik, məzəli sözlər, zarafatlar, camların cingiltisi, sərbəst söhbətlər, heç şübhəsiz, əspazdan da çox saqilərin məhərətinə göstərirdi.

Mavi tunika geymiş qullar qonaqlara qulluq edirdilər. Onlar şərəfli taxtın qarşı tərəfində durub, ilk işarə ilə qonaqların hər arzusunun dərhal yerinə yetirməyə hazır idilər.

Zalın küncündə fleytaçılar, aktyorlar, çox qısa tunika geymiş, gül-çiçəklə bəzənmiş aktrissalar yerləşmişdi. Onlar arabir, çalınan musiqiyə uyaraq, qonaqların qabağında şəhvetli hərəkətlərlə rəqs edir, bu hay-küylü şənliyi daha da artırırtdılar.

Senator Kurion, gümüş camını yaxında duran saqiyyə uzadıb, çox içməkdən xırıldayan bir səslə çığırdı:

– Mənə falern şərabı tök! Falern şərabı! Katilinanın cəlahını, səxavətini mədh etmək istəyirəm! Qoy o iyrenc, xəsis Krass öz dövləti ilə Tartara² vasil olsun!

Lutsi Bestia yanında oturan Katilina dedi:

¹ Qay Korneli Tseteq – Katilina qiyamının başçılarından biri

² T a r t a r – yunanların etiqadınca, yeraltı səltənətində qaranlıq girdab. Günahı olan adamlara öləndən sonra əzab verilməmiş.

– İndi görərsən, bizim bu əyyaş Kurion Pindarın¹ şerlərinin qol-qabırğasını sındırmağa başlayacaq, zəhlə tökən öyləncə!

Katilina dedi:

– Hələ görək yadında qalıbsa?! Bir saat olar ki, o yaddaşını şərab camında batırıbdır.

Qay Verras ah çəkərək dedi:

– Krass, Krass!.. – Heç fikrimdən çıxmır, həmişə onun barəsində düşünürəm, mənim yuxuma girən odur!..

Avl Qabini qıvrılmış və ətirlənmiş saçını ağ əli ilə düzəldərək, sınaqçı bir nəzərlə yanında oturan adama baxıb, istehza ilə dedi:

– Yazıq Verres! Krassın saysız-hesabsız dövləti sənin gözüne yuxu getməyə qoymur!

Verres ucadan soruşdu:

– Bəs axı bərabərlik olmayacaqmı?

Qay Antoni dedi:

– Axı o sarsaq Qrakxlar, o gic Druz əkin yerlərini plebeylər arasında bölüşdürmək üçün şəhərdə qiyam qaldıranda nə düşünürmüş, başa düşmürəm! Hər halda onlar yoxsul patrisilərin barəsində heç fikirləşmirdilər. Bizdən də yoxsul adam varmı?! Doymaq bilməyən tamahkar sələmçilər torpağımızdan gələn gəlirləri aparırlar; onlar, borc verdikləri pulun faizini almaq bəhanəsilə, borcun vaxtına hələ çox qalmış, bizim gəlirlərin başını bağlayırlar.

Lutsi Bestia boşaltdığı camı əsəbi halda əlində sıxaraq əlavə etdi:

– Doğrudan da, bizdən də yoxsul adam varmı?! Biz daş ürəkli atalarımızın heç eşidilməmiş xəsisliyi üzündən, hər şeyə hökm eləyən qanunların ciddiyəti qarşısında gəncliyin ən gözəl illərini yoxsulluq içində keçirməyə, yerinə yetirilməyən odlu arzuların iztirabını çəkməyə məhkum edilmişik!

Lentul Sura dərdli-dərdli dedi:

– Bizdən də yoxsul adam varmı?! Biz istehza üçün patrisi doğulmuşuq!.. Ancaq bizi ələ salmaq üçün bizim əzəmətimizdən danışmaq olar, ancaq gülmək üçün demək olar ki, plebeylər bizə hörmət eləyirlər!

– Biz kimik: toqa geymiş səfilik!

– Biz tünd-qırmızı paltar geymiş dilənçiyik!

¹ P i n d a r (e.ə. VI-V əsrlər) – qədim Yunanıstanın məşhur lirik şairi

– Biz talesiz yoxsuluq!.. Romanın aşib-daşan bolluğunda, bu bol-
luq şənliyində bizim yerimiz yoxdur!
– Sələmçilərə, bankirlərə ölüm!
– Cəhənnəm olsun On iki cədvəl qanunları!
– Pretor fərmanı da!..¹
– Ata hakimiyyəti qoy Erebe² itilsin!
– Qoy senatı ildırımlar saçan Yupiterin özəmətli ildırımını vursun,
onu yandırıb külə döndərsin!
Sərxoş Kurion gözlərini bərəldərək mızıldadı:
– Ancaq əvvəlcə mənə xəbərdarlıq eləyin, onda senata getmə-
yim. – Onun sifətində axmaqcasına ifadə vardı.
Əyyaşdan gözləmədikləri bu dərin mənəli sözə qəhqəhə ilə
gülüşdülər, bununla da qonaqların cansıxan lənətləri, dərdlərini sada-
laması qurtardı...
Bu anda zala bir qul girib ev sahibinə yaxınlaşdı, onun qulağına
astadan bir neçə söz söylədi.
Katilina sevinə-sevinə ucadan dedi:
– Pah, and olsun cəhənnəm allahlarına! Axır ki, gəlib çıxdı. Gətir
onu bura, qoy yoldaşı da onunla gəlsin!
Qul baş əyib getmək istəyirdi ki, Katilina onu saxlayıb dedi:
– Onlara lazımınca qulluq eləyin. Ayaqlarını yuyun, bədənlərinə
ətir sürtün, əyinlərinə qonaqlıq paltarı geyindiririn, başlarına çələng
qoyun.
Qul yenə də baş əyib çıxdı. Katilina baş qula ucadan dedi:
– Epafor, bu saat sərəncam ver, qoy qabaqdan qalanları süfrədən
yığışdırsınlar, konsul taxtı ilə qarşı-qarşıya iki skamyaya qoysunlar:
bura mənim qonaqlarım gələcək. Buyruq ver, zalı aktyorlardan, musi-
qiçilərdən, qullardan təmizləsinlər, qoy söhbət zalında şən, xoş, uzun
zaman davam edən ziyafət üçün lazımı şeylər hazırlansın.
Baş qul Epafor aldığı əmri yerinə yetirirdi, yemək otağından
aktyorları, musiqiçiləri, qulları çıxarırdılar, kef məclisindəki adamlar
da deyilən qonaqları səbirsizlik və maraqla gözləyə-gözləyə gümüş
camlarda köpüklənən əlliillik falern şərabı içirdilər. Çox keçmədi

¹ Pretor fərmanı – pretorlar da, başqa vəzifə sahibləri kimi, qanun məcəllə-
sinə əlavə olaraq, öz fərmanlarını da verməyə ixtiyarları vardı.

² Erebe – qədim yunanların etiqaqınca, yeraltı səltənətin ən qaranlıq hissəsi.

ki, xidmətçilər onları gətirdilər. Təzə qonaqların əynində ağ qonaqlıq
paltarı, başlarında da qızılgül çələngi vardı.
Onlar Spartakla Kriks idi.
Spartak dedi:
– Bu evi, evin nəcib qonaqlarını allahlar öz himayəsində saxlasın!
Kriks da əlavə etdi:
– Salam olsun sizə!
Katilina yerindən qalxıb qladiatorları qarşıladı:
– İgidlər igidi Spartaka və onun dostuna eşq olsun!
Spartakın əlindən tutub özü uzandığı taxta tərəf gətirdi, Kriksi
şərəfli taxtın qabağında qoyulan skamyada oturtdu, özü də onun
yanında oturdu.
Katilina qonaqlarını göstərərək Spartaka dedi:
– Spartak, niyə sən bu axşamı mənim süfrəmdə belə nəcib, belə
ləyaqətli cavanlarla keçirmək istəmədin?
– İstəmədim? Yox, Katilina, mümkün olmadı. Mən axı sənə
qabaqcadan xəbərdarlıq etmişdim... Yəqin ki, qapıçın mənim tapşı-
rığımı sənə demişdi.
– Bəli, mənə deyilmişdi ki, axşam yeməyinə bizə gələ bilməyə-
cəksən.
– Amma bunun səbəbini bilmirdim, mən də qapıçının təvazö-
karlığına arxayın olmadım, bunu sənə çatdırı bilmədim... Mən bir
yeməxanada olmalı idim, qladiatorlar bir-biri ilə görüşmək üçün
bura yığışırlar. Mən orada bəzi adamlarla görüşdüm, onların bu bəd-
bəxtlər arasında nüfuzu vardır.
Lutsi Bestia bu sözü eşidib dedi (onun ifadəsində istehza duyul-
turdu):
– Bəli, biz qladiatorlar azad olmağımızı düşünürük, öz haqqımız-
dan danışıraq, bu haqqı da qılıncla müdafiə etməyə hazırlışıraq!
Spartakın üzü qızardı, yumruğunu stola vurub cəld yerindən
qalxdı, ucadan dedi:
– Bəli, Yupiterin bütün ildırımlarına and olsun ki, elədir!.. Qoy...
– səsini kəsib ifadə tərzi, sözünü, hərəkətini dəyişdi, sonra yenə
sözə başladı: – Qoy ancaq buna böyük allahların inayəti, sizin də,
qüdrətli, nəcib patrisilər, razılığınız olsun, onda biz məzlumların azad
olunması üçün silaha əl atarıq!

Kurion sərxoş halda daz başını gah sol, gah da sağ çiyinə əyərək mızıldandı:

– Bu qladiatorun bir səsinə bax! Öküz kimi bağırır!..

Qay Antoni əlavə etdi:

– Belə bir təkəbbür, ancaq Xoşbəxt Lutsi Korneli Sullaya yarasar!

Katilina patrisilərin belə istehzalı hücumlarının nə ilə qurtara biləcəyini nəzərə alıb, təzə gələn qonaqlara falern şərabı tökməyi qullara əmr etdi, sonra da özü ayağa qalxıb dedi:

– Nəcib Roma patrisiləri, tale mərhəmətsizlik göstərüb, sizi qəlbinizin böyüklüyünə görə layiq olduğunuz nemətlərdən məhrum etmişdir, çünki siz gərək azadlıqdan, hakimiyyətdən, sərvətdən bol-bol istifadə edəydiniz, çünki sizin xeyirxahlığınız, igidliyiniz mənə məlumdur. Ey mənim sədaqətli, namuslu dostlarım, indi mən igid və mərd adamı – rudiari Spartakı sizə təqdim etmək istəyirəm. Bu adam malik olduğu qüvvət və mətanətə görə frakiyalı yox, Roma vətəndaşı və patrisi doğulmağa layiqdi. O bizim legionlarla bir yerdə vuruşaraq, böyük şücaət göstərmişdir, buna görə də vətəndaş çələnginə və dekan¹ rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Lutsi Bestia onun sözünü kəsdi:

– Amma bu şeylər ona, fürsət düşən kimi, bizim ordudan qaçmaqda mane olmadı.

Katilina get-gedə ruhlanaraq ucadan dedi:

– Nə olsun ki?! Yoxsa siz bunun üçün onu təqsirkar hesab edəcəksiniz: axı, biz onun vətəninə qarşı vuruşduq, o da öz vətəninə, ata-anasına, öz yurdunu müdafiə etmək üçün bizim ordumuzu tərək etmişdi. Bizim hansımız Mitridatla vuruşmada əsir düşsəydi, sonra da onlar bizi öz qoşunlarının sırasına salsaydı, biz – Roma qartalını gören kimi mənfur bayrağını atıb, öz vətəndaşlarımızın bayrağı altına keçməzdikmi?

Katilinanın sözü qonaqların xoşuna gəldi. O bundan ürəklənərək sözünə davam etdi:

– Mərd, cəsarətli bir adamın sirkdə göstərdiyi qəhrəmanlığa mən də valeh oldum, siz də, bütün Roma da! Bu, qladiatora yox, şanlı, şücaətli döyüşçüyə layiq qəhrəmanlıqdır! Öz vəziyyətindən, müsibətli taleyindən yüksəkdə duran bu adam da bizim kimi quldur, bizim

¹ Dekan və ya dekurion – Roma qoşununda on döyüşçünün başçısı; onbaşı.

kimi məzlumdur. Bax, bu adam bir neçə ildir ki, bütün fikrini çox çətin, təhlükəli, lakin nəcib bir məqsədə doğru yönəltmişdir; o, qladiatorlar arasında gizlin qiyam düzəltmişdir, bu işə sədaqətlə xidmət edəcəklərinə and içmişlər. Spartak bu fikirdədir ki, müəyyən gündə qladiatorları zalım hökmdarlıq əleyhinə qaldırsın! Bu hökmdarlıq, tamaşaçıları əyləndirmək xatirinə bu bədbəxt adamları amfiteatrda biabırçı bir ölümə məhkum etmişdir! Spartak istəyir ki, qullara azadlıq versin, onları öz vətənlərinə qaytarsın.

Katilina bir az susub, sonra sözünə davam etdi:

– Biz də, mən də bu məsələ üstündə çoxdan düşünmürükümü?

Qladiatorlar nə istəyirlər? Ancaq azadlıq! Biz nə istəyirik? Biz də həmin o oliqarxiya əleyhinə üsyan qaldırmaq istəmirikmi? Respublikada bir ovuc adam hakimiyyət sürən, zorakılıq edən gündən padşahlar, tetraxlar¹, xalqlar, millətlər ancaq onlara bac-xərac verirlər – yerdə qalan ləyaqətli, vicdanlı vətəndaşlar isə – həm aristokrat, həm də adi camaat o zamandan ən rəzil vəziyyətə düşmüşlər, bədbəxt, səfil olmuşlar, zülm altında əzilirlər, ləyaqətsiz, mənfur həyat keçirirlər.

Cavan patrisilər həyəcandan titrəyirdilər; onların gözləri nifrət, qəzəb və intiqam hissi ilə parıldayırdı.

Katilina danışırdı:

– Evlərimizdə yoxsulluq, özümüz də borc içində batıb qalmışıq. Hal-hazırımız acınacaqlı vəziyyətdə, gələcəyimiz bundan da pis olacaq! Bizə sürünməkdən, miskin həyat keçirməkdən başqa ayrı şey qalmamışdır. Ayılmaq vaxtı gəlib çatmamışmı?

Kurion Katilinanın sözünü yuxu içində eşidərək, xırıltılı səsle dedi:

– Ayılaq da! – O, Katilinanın söylədiyi sözlərin mənasını anlamırdı, bunu başa düşmək üçün gözlərini bərk-bərk ovurdu.

Qiyamçılar Katilinanın sözünə uysalar da, Kurionun bu sarsaqlığına gülməkdən özlərini saxlaya bilmədilər.

Katilina yumruqlarını sıxıb, bu uğursuz əyyaş çığıra-çığıra qarğıdı:

– İtil get Minosun² yanına, ay murdar uyuq, ay çaxır tuluğu!

¹ Tetrax – Roma imperiyası daxilində bəzi mahal başçılarına bu ad verilmişdi.

² Minos – qədim yunanların etiqadına, Zevsin oğlu, Kipr adasının padşahı; öləndən sonra yeraltı səltənətin hakimi olmuşdur.

Bestia bağıra-bağıra dedi:

– Kəs səsini, yat, yaramaz! – Kurionu elə itələdi ki, o yatağın üstünə sərildi.

Katilina yavaş-yavaş bir neçə qurtum falern şerabı içdi, bir az dayandıqdan sonra sözüne davam etdi:

– Bəli, şanlı cavanlar, mən sizi bura bir məsələni müzakirə etmək üçün çağırmışam: işimizin xeyri üçün Spartakla, onun qladiatorları ilə birləşməyimiz necə olar? Ali hakimiyyət, dövlət xəzinəsi, qorxunc legionlar zadəganların, senatın əlindədir, biz onlara qarşı çıxmağı qət etsək, təkbaşına qalib gələ bilmərik, biz gərək – haqqını qorumağı, təhqirə görə qisas almağı bacaran adamların köməyindən istifadə edək. Yoxsulların hər şeyə malik olanlara, qulların ağalara; məzlumların zalımlara qarşı müharibəsi bizim də müharibəmiz olmalıdır. Mən bir şeyi başa düşə bilmirəm: qladiatorları niyə biz öz tərəfimizə çəkməyək? Axı onlar bizim rəhbərliyimiz altında olacaqlar, biz onları idarə edəcəyik, biz onları Roma legionu şəklinə salacağıq. Siz bunun əksini mənə sübut edin, onda biz işimizi yerinə yetirməyi daha münasib vaxta qoyarıq.

Qonaqlar narazı halda deyindilər: Katilinanın nitqi çoxunun xoşuna gəlməmişdi. Spartak həyəcan içində Katilinaya qulaq asırdı, həm də cavan patrisiləri diqqətlə müşahidə edirdi; onun rəngi qaçsa da, sakit ifadə ilə dedi:

– Mən bura, ey Katilina, ən ləyaqətli adam olduğundan, səni xoşhal etmək üçün gəldim, mənim sənə böyük hörmətim, ehtiramım var, ancaq sənin sözlərinin bu nəcib patrisiləri inandıracağına heç də əmin deyiləm. Sən bu dediyin şeylərə təmiz ürəklə inansa da, qəlbinin dərinliklərində buna tamamilə arxayın deyilsən. İndi icazə ver, qoy sən ləyaqətli dostların icazə versin, öz ürəyimi açıb sizə söyləyim. Siz azad adamlarsınız, aristokrat nəslindən vətəndaşsınız, bununla belə sizi dövlət işlərini idarə etməkdən kənar saxlayırlar, sizi sərvətdən, hakimiyyətdən məhrum edirlər. Buna oliqarxlar kastası müqəssirdir: bu kasta xalqın da düşmənidir, yenilik tərəfdarı, cəsarətli adamların da düşmənidir, bu kastanın hakimiyyəti yüz ildən çoxdur ki, nifaqları, qiyamları ilə Romanı müsibətlərə salır. İndi o, əvvəlkilərdən daha artıq, bütün hakimiyyəti əlində toplamışdır, kefləri istədiyi kimi sizə ağalığ edir, sizi öz hakimiyyəti altında saxlayır. Üsyan sizin üçün – indiki senatı yıxmaqdır, indiki qanunların

əvəzinə xalq üçün daha ədalətli sərvəti və hüququ bir bərabərdə bölüşdürməyi nəzərdə tutan başqa qanunlar qoymaqdır, indiki senatorları – sizin və sizin dostlarınızın içərisindən seçilən başqa senatorlarla əvəz etməkdir. Lakin Alp dağlarının və ya dənizlərin ardında, uzaq-uzaq ölkələrdə yaşayan xalqlar sizin üçün də, indiki hökmdarlar kimi, həmişəlik barbar olub qalacaqdır, siz də istəyəcəksiniz ki, onlar yenə sizin hakimiyyətiniz altında olsun, sizə bac-xərac versin. Siz də istəyəcəksiniz ki, başqa patrisilər kimi, sizin də evləriniz qul ilə dolu olsun, amfiteatrlarda da, indiki kimi, sizin ən çox xoşladığınız tamaşalar – qladiatorların qanlı döyüşləri düzəlsin: sabah siz qalib gəldikdə, ağır dövlət işlərindən sonra, bu qanlı tamaşalara baxıb dincələcəksiniz. Siz ancaq bunu arzu edə bilərsiniz. Sizin üçün bircə şey mühümdür: indiki hökmdarların yerini tutmaq!

Amma biz bədbəxt qladiatorları tamamilə başqa şeylər narahat edir. Hamı bizə “rəzil adam” deyər həqarətlə baxır, biz azadlıqdan, vətəndən məhrum edilmişik, məğrur romalıları əyləndirmək üçün bizi bir-birimizi öldürməyə məcbur edirlər, buna görə də biz tam azadlıq əldə etməyə çalışaraq, vətənimizi, yurdumuzu geri almaq istəyirik! Buna görə, üsyan etməkdə bizim məqsədimiz ancaq indiki hökmdarların əleyhinə deyil, onların yerinə gələn hökmdarların da əleyhinə mübarizə etməkdir: onların adı Sullamı olacaq ya Katilnamı, Seteqmi olacaq ya Pompeymi, Lentul olacağı ya Krassmı – bunun fərqi yoxdur! Bir də ki, biz qladiatorlar təkbaşına buraxılısaq, Romanın qüdrətli, dəhşətli hakimiyyətinə qarşı ancaq üsyan etməklə qalibiyyət qazanacağımıza əmin ola bilərikmi?.. Yox, qalibiyyət qazana bilmərik, deməli, bizim düşündüyümüz iş – ümitsiz işdir. Mən indiyə qədər arxayındım ki, Katilina, sən və sənə dostların bizim sədaqətli rəhbərimiz olacaq, mən indiyə qədər zənn edirdim ki, konsul rütbəli adamlar və patrisilər bizim qladiator legionlarına başçılıq edəcək, bu legionlara öz adlarını, öz məziyyətlərini verəcək, – ona görə də mən özüm kimi bədbəxt yoldaşlarımla qəlbini öz ümidlərimlə isidə bilirdim. Lakin indi görürəm ki, həm də ey Katilina, sənənlə etdiyim uzun söhbətlərdən sonra başa düşürəm ki, aldığımız tərbiyə nəticəsində sizdə əmələ gələn fikirlər bizə rəhbərliyinizə imkan verməyəcək. Bununla da, qəlbimin dərin guşələrində bəsləyib böyütdüyüm ümidlərin, yuxuda da məni tərk etməyən arzuların boş xəyal olduğunu yəqin etdim... Buna görə, çox böyük

təəssüflə, bu andan, bu ümidlərdən və arzulardan qəti surətdə əl çəkirəm, çünki bunlar heç təsəvvürə sığmayan divanəlikdir. Lap elə biz beş-on min qladiatoru ayağa qaldıra da bilsək, bu üsyana divanəlikdən başqa ayrı nə ad vermək olar?! Məsələn, mənim kimi, ya mənə bərabər bir adamın nə nüfuzu ola bilər? O adam lap elə məndən də qüvvətli olsa, onun təsir dairəsi nə olar? On-on beş günün içində bizim legionlardan heç bir şey qalmazdı. İyirmi il bundan əvvəl Minutsi¹ ya Vetsi adlı şanlı Roma atlısının Kapuya yaxınlığında topladığı minlərlə qladiatorun başına belə müsibət gəldi. Qladiatorlara yüksək aristokrat nəslindən cəsarətli, igid adam başçılıq etsə də, pretor Lukullun qoşunu onları vurub dağıtdı.

Qonaqlardan çoxunun nəzərində Spartak mənfur barbar idi, lakin söylədiyi nitqi elə təsir bağışladı ki, bunu təsvir etmək çətindir. Bəzilərini frakiyalının natiqlik fəsahtəsi, bəzilərini fikrinin yüksəkliyi valeh etmişdi, Roma qarşısında göstərdiyi pərəstişkarlığı isə hamının xoşuna gəlmişdi. Spartak çox məharətlə patrisilərin heysiyyətini oxşayan sözlər söyləmişdi, onlar da igid frakiyalını çox-çox təriflədilər; hamısı da, xüsusilə, Lutsi Bestia – ona hamilik edəcəyini və onun dostu olmaq istədiklərini bildirdi.

Qaldırılan məsələnin müzakirəsi çox çəkdi, bir çox müxtəlif fikirlər söyləndi, axırda belə qərara gəldilər ki, bu işin yerinə yetirilməsini əlverişli bir vaxta qoysunlar; bu cəsarətli iş üçün – vaxtın gözəl məsləhətini, taleyin əlverişli fürsətini gözləsinlər.

Spartak Katilinaya və onun dostlarına həm özünün, həm də bir neçə qladiatorun kömək etməyə hazır olduğunu bildirdi. O sanki bu “bir neçə” sözünü təsadüfən söyləyirdi. Sonra Spartak da, Kriks də əldən-ələ gəzdirilən dostluq camından o biri qonaqlar kimi şərab içdilər, başlarına qoyduqları çələngdən qızılgül yarpağı qoparıb cama atdılar, sonra da ev sahibi və onun dostları ilə xudahafizləşdilər. Patrisilər çox çalışdı ki, onları o biri zalda hazırlanan şənliyə saxlasınlar, Spartak da, Kriks də bundan qəti surətdə imtina edib, Katilinanın evindən getdilər.

Küçəyə çıxdıqdan sonra Sullanın evinə sarı yönəldilər. Heç dörd addım getməmişdilər ki, Kriks sözə başladı:

¹ Minutsi – e.ə. 104-cü ildə, Kampanyada, Kapuya yaxınlığında qulların üsyanı oldu. Üsyana müflis olmuş Roma atlısı Minutsi başçılıq edirdi. O, üç min beş yüz qul silahlandırmışdı.

– Yəqin ki, məni başa salarsan...

Spartak astadan onun sözünü kəsdi:

– Səni and verirəm Herkuləsə, sus! Sonra hamısını bilərsən.

Dinməz-söyləməz üç yüz addıma qədər yol getdikdən sonra əvvəl Spartak sözə başladı. Krikse sarı dönüb yavaşca dedi:

– Orada çox adam vardı, bir də ki, onların hamısı bizim tərəfimizdə deyildi, bundan başqa, o cavanların ağı başında deyildi, onlara inanmaq olmazdı. Sən eşitdin də: bizim qaldıracağımız qiyam onların nəzərində, dəli adamın xəyalı kimi, dağılıb getdi. Bu saat Aktsianın qladiatorlar məktəbinə get, bizim təbrik parolumuzu, əl-ələ görüşerkən etdiyimiz gizlin işarəni dəyiş. İndi bizim parolumuz **İ ş ı q** və **a z a d l ı q** deyil, **S ə b a t** və **Q a l i b i y y ə t** olacaq, daha üç dəfə dostcasına əl sıxılmayacaq, sağ əlin şəhadət barmağı yavaşca o biri adamın sağ əlinin ovcuna vurulacaq.

Spartak Kriksin sağ əlini əlinə aldı, şəhadət barmağını üç dəfə yavaşca onun ovcuna vurdu.

– Bax, belə, başa düşdün?

Kriks dedi:

– Başa düşdüm.

– Daha get, vaxtı itirmə. Get manipula başçılarına de, qoy onlar öz qladiatorlarına xəbərdarlıq eləsin, qiyamımızın üstü az qala açılacaq. Buna görə, kim əvvəlki parolu söyləsə, əvvəlki işarəni eləsə, onlara deyilsin ki, qiyam etməyə daha ümidimiz qalmayıb, bu ağılsız işdən tamam əl çəkmişik. Biz sabah tezdən Luli Rabetsinin məktəbində görüşəcəyik.

Spartak Kriksin əlini sıxıb, Sullanın evinə sarı yeyin-yeyin getdi. Çox keçmədi ki, ora çatdı. Qapını döydü. Qapıçı qapını açıb, onu Valerianın yaşadığı mənzildə Mirtsa üçün ayrılmış kiçik otağa apardı.

Qız öz xanımının hüsn-rəğbətini qazana bilmişdi, indi o, mühüm vəzifə daşıyırdı: Valerianın geyiminə, bəzək-düzək işlərinə baxırdı. Mirtsa qardaşından nigaran idi. Spartak otağa girəndə qız onun boyuna sarılıb, üz-gözündən dəfələrlə öpdü.

Bu şəfqət coşğunluğu keçəndən sonra Mirtsa fərəhindən sevinə-sevinə, gülərlə Spartaka dedi ki, xanımın ömrü olmasaydı, mən heç də səni bu vaxt öz yanıma çağırmazdım. Bunu da əlavə etdi ki, Valeriya tez-tez və uzun-uzadı səndən söhbət açır, sənin barəndə

cürbəcür şeylər soruşur, sənin taleyinlə çox mehribanlıq və şəfqətlə maraqlanır: aristokrat xanımın bir rudiariyə, qladiatora belə şəfqət və mehribanlıq göstərməsinə çox az-az təsadüf etmək olar. Valeriya onun hələ qulluğa girmədiyini eşidib, bu axşam səni çağırırdı. Sulla bu yaxında Kumadakı villasında qladiatorlar məktəbi açmışdır. Valeriya onun rəhbərliyini sənə tapşırmaq istəyir.

Spartak sevincindən tamam dəyişdi. Mirtsaya qulaq asdıqca onun rəngi gah ağarır, gah da qızarırdı. Onun beynində, heç şübhəsiz, qəribə fikirlər dolaşdı; o başını bərk-bərk yırğalayır, sanki bu fikirləri qovmaq istəyirdi.

Nəhayət, Spartak bacısından soruşdu:

– Mən bu kiçik qladiatorlar məktəbini idarə etməyi boynuma götürsəm, Valeriya məndən yenə də köləliyə satılmağı tələb edəcək, ya mən sərbəstmi qalacağam?

Mirtsa cavab verdi:

– Bu barədə mənə heç bir şey deməyib. Ancaq o sənin xatirini çox istəyir, yəqin ki, sənin sərbəst qalmağına razılıq verəcək.

– Deməli ki, Valeriya çox mərhəmətli qadındır?

– Bəli, bəli, o həm mərhəmətlidir, həm də gözəl qadındır...

– Elə isə onun mərhəmətinin həddi-hüdudu yoxdur!

– O sənin çox xoşuna gəlir, eləmi?

– Mənim?.. Bəli, o çox xoşuma gəlir, ancaq bu pərəstişkarlıqdan başqa bir şey deyil. Mən vəziyyətdə olan adam elə yüksək aristokrat xanıma ancaq belə hiss bəsləməlidir.

– Onda... qoy sənə məlum olsun ki... ancaq yalvarıram sənə, bunu sənə söyləməyi mənə qadağan etmişdir... Onu bil ki, bu hissi sənə, heç şübhəsiz, ölməz allahlar təlqin etmişdir! Bu sənin Valeriyaya olan minnətdarlıq borcudur, çünki sirkdə sənə azadlıq verilməsini Sulladan o xahiş etmişdi!

Spartakın bütün bədəni sarsıldı, həyəcədən rəngi ağardı:

– Necə? Nə dedin? Bu doğrudurmu?

– Doğrudur, doğrudur! Ancaq, bir də sənə deyirəm, bunu bildiyini ona hiss etdirmə.

Spartak fikrə getdi. Bir az sonra Mirtsa ona dedi:

– İndi mən gedib sənin gəldiyini Valeriyaya söyləyəcəyəm, səni ora aparmaq üçün ondan icazə almalyam.

Mirtsa bir anda gözdən itdi: o cəld qapıdan çıxdı. Spartak dərin fikrə daldığından onun getdiyini duymadı.

Spartak ilk dəfə Valeriyaya ay yarım bundan əvvəl rast gəlmişdi; o, bacısına dəymək üçün Sullanın evinə gələndə Valeriyanı portikdə görmüşdü: Valeriya kəcavəyə sarı gəlirdi.

Valeriyanın solğun üzü, parlaq, qara gözləri, qatran kimi qara saçı Spartaka çox böyük təsir bağışladı. Valeriyaya izah edilməz, qəribə meyil duydu, – bu meylə qarşı durmaq çətindi. Onun qəlbində – bu qadının heç olmasa tunikasının ətəyindən öpmək kimi odlu arzu, böyük həsrət hissi oyandı: Valeriya ona Minerva kimi gözəl, Yunona kimi əzəmətli, Venera kimi füsunkar görünmüşdü.

Sullanın arvadı adlı-sanlı aristokrat təbəqəsinə və yüksək mövqeyə mənsub idi, bu onu Spartak kimi aşağı vəziyyətli adamdan çəkinməyə vadar edirdi, bununla belə Valeriyanın da qəlbində eyni hisslər əmələ gəlmişdi: qladiator Valeriyanı ilk dəfə görərkən qəlbində baş verən həyəcan Valeriyanın da qəlbini sarsıtmışdı, – bunu biz yuxarıda gördük.

Zavallı frakiyalı ilk vaxtlar bu yeni hissi qəlbindən çıxarmağa çalışdı. Əqli ona deyirdi ki, Valeriyanı sevmək – heç bir şeylə müqayisə olunmayan divanəlikdir, çünki bu yolda keçilməz maneələr var. Lakin qadını yenə dönə-dönə xatırlayırdı. Onun bir çox işləri, qayğıları olsa da, Valeriyanın fikrini başından çıxara bilmirdi, bu onu hər an həyəcanlandırır, təşvişə salırdı. Bu fikir get-gedə daha artıq alovlanaraq az vaxtda onun bütün varlığına hakim oldu. Elə də olurdu ki, heç özü də hiss etmədən, məchul bir qüvvə onu harasa çəkib aparırdı, birdən o özünü Sullanın evinin yanında, portikin sütunları ardında görürdü, orada durub, Valeriyanın çıxmasını gözləyirdi. Bu qayda ilə özü gözə çarpmadan Valeriyanı dəfələrlə görmüşdü, hər dəfə də Valeriya ona daha gözəl görünürdü, hər gün də bu qadına olan sevgisi daha da artırdı: Spartak ona məftun idi, onu şəfqətlə sevirdi, ona pərəstiş edirdi. O heç kəsə, hətta öz-özünə də bu hissi izah edə bilməzdi.

Valeriya Spartakı ancaq bircə dəfə görmüşdü. Zavallı rudiari Valeriyanın bir anlığına ona şəfqət və mehribanlıqla baxdığını zənn etdi; hətta ona elə gəldi ki, bu gözlərdə məhəbbət hissi də parıldadı; lakin elə o saat da bu fikri özündən rədd etdi, onu – dəlillər arzusu, gözəl

görünən bir xəyal, odlu fantaziyanın uydurması hesab etdi: Spartak bilirdi ki, belə fikirlər onu dəli-divanə edər.

Zavallı qladiator belə vəziyyətdə idi, buna görə Mirtsanın söylədiyi sözlərin ona necə təsir bağışlayacağını asanlıqla başa düşmək olar.

Bu bədbəxt adam düşünürdü: “Mən indi Sullanın evindəyəm, bu qadıncadan ancaq bir neçə addım kənardaşam... Yox, o qadın deyil, ilahədir, mən həyatımı da, namusumu da, qanıma da ona qurban verməyə hazırım. Mən indi buradayam, bir azdan onun yanında olacağam, bəlkə, lap ikimiz bir yerdə tək olacağıq, mən onun səsini eşidəcəyəm, lap yaxından üzünün xətlərini, gözlərini, təbəssümünü görəəcəyəm...” O hələ indiyə qədər Valeriyanın təbəssümünü görməmişdi, yəqin, onun təbəssümü bahar səması kimi gözəldir, bu təbəssüm onun əzəmətli, yüksək, ilahi varlığını əks etdirir. Onun belə həddi-hüdudu olmayan xoşbəxtliyə çatmasına bir neçə dəqiqə qalır: bu xoşbəxtlik heç onun xəyalına gəlməzdi, heç yuxusuna da girməzdi... Ona nə olmuşdur? Bəlkə də o, sehrli bir xəyalın, odlu, sevdalı bir aşiq təsəvvürünün qurbanı olmuşdur? Ya, bəlkə, dəli olur? Bəlkə də, onu bədbəxtlik tutub, o çoxdan dəli olmuşdur?!

Bunu düşünürkən diksindi, qorxa-qorxa ətrafına baxaraq, heyrət və təşviş içində bacısını axtardı... Mirtsa otaqda yox idi. Əllərini alınına apardı: o sanki gicgahında şiddətli vuran qan cərəyanını saxlamaq, beynini bürüyən dumanı dağıtmaq istəyirdi; sonra da güclə eşidilən səsle dedi:

– Ey böyük allahlar, məni dəli olmaqdan qoruyun!

Yenə də ətrafına göz gəzdirdi, yavaş-yavaş özünə gəldi, harada olduğunu başa düşdü.

Bura bacısının otağı idi: bucaqda ensiz bir çarpayı, divar dibində iki kiçik, zərli skamya, bir az kənarda tunc bəzəkli şkaflar, şkafların da üstündə yaşıl saxsı yağ çırağı qoyulmuşdu; çırağ kərtənkələ şəklində idi; piltə onun ağızından çıxaraq yanırırdı; titrək işıq otağın qaranlığını dağıdırdı.

Spartak hələ də şaşqın-şaşqın, sanki sərsəm halda düşünürdü; yenə də ona elə gəlirdi ki, bu şeyləri ya yuxuda görür, ya da dəli olur. Şkafa yaxınlaşdı; sol əlini çırağa uzatdı, şəhadət barmağını yanan piltəyə toxundurdu, alov barmağını bərk yandırdı, ancaq bu

zaman o özünə gəldi, iradəsini toplayıb, qanındakı həyəcanı yavaş-yavaş sakitləşdirdi.

Mirtsa gəlib, Spartakın Valeriyanın otağına aparanda o, üzdən çox sakit, hətta şən görünürdü, lakin qəlbinin bərk-bərk döyündüyünü hiss edirdi. Mirtsa gördü ki, onun rəngi qaçmışdı, qardaşının dərdinə qalaraq soruşdu:

– Spartak, sənə nə olub? Yoxsa halım yaxşı deyil?

Rudiari bacısının ardınca gedə-gedə dedi:

– Yox, yox, mənim halım heç belə yaxşı olmayıb.

Onlar kiçik bir pilləkənlə aşağı endilər (Roma evlərində qullar həmişə yuxarı mərtəbədə yaşardı), konklava sarı getdilər: Valeriya onları öz otağında gözləyirdi.

Konklav, Roma xanımlarının ayrıca otağına deyilirdi; onlar bu otağa çəkilib kitab oxuyar, ya da ən yaxın dostlarını qəbul edib ürək sözlərini danışardılar. Müasir dildə biz bu otağa kabinet deyirdik; təbii ki, konklav ev sahibəsinin yaşadığı otaqlara bitişik olardı.

Valeriyanın konklavı evin qış fəslinə aid hissəsində idi (patrisi evlərində hər fəslə məxsus ayrıca otaqları olardı). Bu, kiçik, səliqəli və rahat bir otaq idi. Təbəqə dəmirdən qayrılmış borulardan otağa xoş istilik yayılar, hava soyuq olduqca bu istilik adamın daha çox xoşuna gələrdi. Şərq qumaşından tikilmiş gözəl, zəngin pərdələr öz qırçınları ilə bu boruların qabağını çox qəşəng tutardı. Divarlara mavi ipəkdən üz çəkilmişdi; bu ipək, gözəl qırçınlar və zəncirlərlə tavan-dan az qala döşəməyə qədər enirdi; ipəyin üstünə bulud kimi nazik, ağ bürüncək verilmişdi, bürüncəyin üzərinə səpələnmiş tərəvətli qızıl-güllərdən yayılan ətirli, xoş qoxular otağı doldurmuşdu.

Tavandan zər naxışlı, üçpiltəli çırağ asılmışdı; çırağ, yarpaqlar arasına qoyulmuş böyük qızılgül şəklində idi; öz gözəlliyi ilə adamı valeh edən bu sənət əsəri yunan ustası tərəfindən qayrılmışdı. Çıraqdan otağa tutqun mavi işıq, həm də çıraqdakı yağa qarışdırılmış ərəb ətirlərinin qoxusu yayılırdı; çırağ otağı tamam işıqlandırmışdı.

Şərq ruhunda bəzədilmiş bu otaqda ancaq bir söykənəkli taxt, iki skamya, bir də balaca gümüş kamod vardı. Taxtda mavi haşiyəli, ağ, ipək üzlü bir neçə pərqu balıq qoyulmuşdu, skamyalara da həmin ipək parçadan örtük çəkilmişdi. Kamodun dörd qarışdan artıq hündürlüyü olmazdı; onun dörd siyirtməsi üstündə Sullanın dörd zəfəri çox məharətlə nəqş edilmişdi.

Kamodun üstünə məşhur Aretin sənətkarlarının dağ büllurundan qayırdığı bir qab qoyulmuşdu, qabın üstündə tünd-qırmızı rəngli qabarıq gül şəkilləri və başqa naxışlar, içində də qızdırılmış meyvə şərbəti vardı; şərbətin bir hissəsi elə onun yanında qoyulan çini fincana tökülmüşdü. Sulla bu fincanı toy hədiyyəsi olaraq Valeriyaya bağışlamışdı. Bu otuz ya qırx milyon sestəriyə dəyən çox qiymətli hədiyyə idi. Belə fincanlar o zaman çox nadir və çox qiymətli şey hesab edilirdi.

Gözəl Valeriya, çox zərif yundan tikilmiş, mavi haşiyəli, ağ tunikaya bürünərək, gecənin sükutu içərisində, bu sakit, ətirli otaqda, təkbaşına taxtda dirsəklənib uzanmışdı. Onun Olimp ilahələrinə yaraşan çiyinləri, sanki fil dişindən qayırılmış zərif qolları, yarı çılpaq ağ sinəsi öz gözəlliyi ilə otağın alaqranlılığı içində parıldayırdı; dalğalı qara saçı pərişan halda çiyinlərinə tökülürdü. Başını, körpə uşaq əli kimi xırdaca, qar kimi ağ əlinə qoyaraq, iri balısa dirsəklənmişdi.

Gözləri azca yumulmuşdu, üzü sakitdi, o elə bil yatmışdı; əslində dərin düşüncələrə dalmışdı; bunlar da yəqin çox şirin düşüncələr olduğundan, elə bil ki, bayğımlıq içində idi. Mirtsanın Spartakı otağa gətirdiyini duymadı. Mirtsa qapını açıb Spartakı içəri saldı, elə o saat da çıxıb getdi. Qapı yüngülcə taqqıldasa da, Valeriya yenə tər-pənmədi.

Spartakın üzü Paros mərmərindən də ağ idi; alışıb yanan gözlərini gözələ dikmişdi, Valeriyaya pərəstişkarlıqla baxa-baxa donub qalmışdı: bu onun qəlbindəki, təsviri mümkün olmayan və indiyə qədər duymadığı şaşqınlıqdan irəli gəlirdi.

Bir az keçdi; Valeriya ətrafında baş verən hadisələri unutmısa da, yəqin ki, Spartakın həyəcanla, həm də qırıq-qırıq nəfəs aldığı eşidirdi. Birdən o diksindi, elə bil ki, kim isə onu çağırmış, Spartakın burada olduğunu pıçıldayaraq ona demişdi. Valeriya qalxıb oturdu, dərhal qızaran gözəl üzünü Spartaka sarı çevirdi, dərindən nəfəs alıb, mehriban bir səslə dedi:

– Ax... sən buradasan?

Spartak bu səsi eşidəndə rəngi qızardı. Bir addım irəli gəldi, ağızını açdı, sanki nəşə demək istədi, lakin bircə kəlmə də söyləyə bilmədi.

Valeriya özünü ələ alaraq, xoş təbəssümlə dedi:

– Allahlar səni öz himayəsində saxlasın, şanlı Spartak! – Sonra skamyanı göstərərək əlavə etdi: – Bir də... bir də ki... otur.

Spartak da özünə gəlmişdi, lakin o hələ də zərif, titrək səslə dedi:

– İlahi Valeriya, allahlar layiq olduğumdan artıq mənə himayə edirlər, çünki onlar mənə, insanları xoşbəxt edə bilən ən böyük bir inayət göstərirlər: sənə himayəni mənə bəxş edirlər.

Valeriyanın gözləri sevinclə parıldadı:

– Sən ancaq igid deyilsən, sən həm də yaxşı tərbiyə olunmusan.

Sonra birdən yunan dilində Spartakdan soruşdu:

– Yəqin sən əsir düşməzdən əvvəl, öz vətəninə xalqının rəhbərlərindən biri olmusan, eləmi?

Spartak da eyni dildə cavab verdi:

– Bəli. – O, Attika şivəsində olmasa da, hər halda gözəl İsgəndəriyyə ləhcəsində danışdı. – Mən Rodop dağlarında ən qüvvətli Frakiya qəbilələrindən birinin başçısı idim. Mənim evim də vardı, böyük qoyun sürüm də, çoxlu öküzüm də, bərəkətli otlığım da. Mən dövlətli idim, qüdrətli idim, xoşbəxt idim, həm də, ilahi Valeriya, sözümə inan, insanları bütün qəlbimlə sevirdim, ədalətli idim, mərhəmətli idim...

Spartak bir anlığa susdu, sonra köksünü ötürərək, keçirdiyi ağır həyəcədən titrəyən səslə dedi:

– Mən onda barbar deyildim, mənfur, bədbəxt qladiator deyildim!

Valeriyanın ona yazığı gəldi, qəlbində gözəl bir hiss doğdu, başını qaldırıb parlaq gözlərilə Spartaka baxdı, sonra mehriban bir səslə dedi:

– Əziz Mirtsan səndən mənə çox şeylər danışdı, fəvqəladə igidliyin mənə məlumdur. İndi sənənlə danışarkən mənə tamamilə aydın olur ki, sən heç də mənfur qladiator olmamısan, əqlin, ədəbin, mərifətin də göstərir ki, sən barbar yox, yunana oxşayırsan.

Mehriban səslə söylənilən bu sözün Spartaka necə təsir bağışladığını qələmə almaq mümkün deyil. Onun gözləri yaşardı, tez-tez qırılan səslə dedi:

– Ah... dünyanın ən mərhəmətli qadını... Bu xoş sözlərin üçün... həmişə allahların inayətində olasan... Qoy böyük allahlar səni... bütün insanlardan yüksəkdə tutsun, sən buna layiqsən, qoy səni dünyanın ən xoşbəxt insanı eləsinlər!..

Valeriya həyəcanını gizlədə bilmədi: onun mənalı gözləri, tez-tez, həm də coşqun nəfəs alması, ağ sinəsinin qalxıb-ənməsi dərin həyəcan keçirdiyini göstərirdi.

Spartak xəyal aləmində idi, o elə bil ovsunlanmışdı, onu qara basır, bununla belə o bütün qəlbilə bu şirin yuxuya, xoşbəxtliyin bu sehrlı xülyasına dalmışdı. Valeriyaya vəcd ilə baxırdı – bu baxışda itaət və pərəstiş ifadə olunurdu. Onun məlahətli səsini heyranlıqla dinləyirdi, – sanki Apollon arfasının ahəngdar səsini eşidirdi. Onun alışıb-yanan, ehtiraslı gözlərindən həzz alırdı, sanki bu gözlər ona sevginin vəsfəgəlməz fərəhini vəd edirdi. Spartak Valeriyanın gözlərində əks olunan hisslərə inanmırdı, inana da bilməzdi, bunu ancaq gözə görünən xəyal, odlu təsəvvürün məhsulu hesab edirdi; bununla belə – lava kimi od saçan, gün işığı kimi parıldayan, məhəbbət dolu gözlərini Valeriyanın füsunkar gözlərindən ayıra bilmirdi. Bu saat onun üçün həyatın bütün mənası Valeriyanın gözlərində idi, bütün fikri, hissi yalnız onun həsrəti ilə yaşayırdı.

Spartakın son sözündən sonra susdular; indi ancaq onların nəfəs alması eşidilirdi. Şüurlarından asılı olmayaraq, hər ikisi eyni fikrə qapılmışdı, hər ikisinin qəlbi eyni hiss ilə döyünürdü, hər ikisi şaşqınlıq içində idi.

Bu qorxulu sükutu əvvəl Valeriya pozdu; Spartaka dedi:

– İndi sən tamam azadsan. Sulla Kumadakı villasında altmış quldan ibarət məktəb açıb, bu qullardan qladiator hazırlamaq istəyir, sən bu məktəbi idarə etməyi boynuna götürərsənmi?

Spartak böyük nəzakət və sədaqətlə Valeriyaya baxaraq yavaşca dedi:

– Sən nə istəsən, mən onu yerinə yetirməyə hazırım, axı mən sənə qulnam, sənə ixtiyarımdayam.

Valeriya dinməz-söyləməz xeyli ona baxdı, taxtından düşüb, otaqda bir neçə dəfə o baş-bu başa getdi, sanki qorxulu bir fikir onu içindən gəmirirdi. Sonra Spartakın qabağında dayandı, yenə də dinib-danışmadan gözlərini ona dikərək lap yavaşdan soruşdu:

– Spartak, açıq de görüm: bir neçə gün bundan əvvəl mənim evimin portiki sütunları arxasında gizlənmişdin, orada nə edirdin?

Spartakın qəlbində bəslədiyi sirri aşkara çıxmışdı, bu daha sirr deyildi. Valeriya yəqin ki, ürəyində yoldan keçən qladiatorun bu

dikbaşlığına gülürdü; o, cəsarət edib başını qaldırmış, Romanın ən gözəl, ən kübar qadınlarından birinə baxmışdı?

Qladiatorun solğun üzü sanki od tutub yandı, o başını aşağı salıb dinmirdi, ha istəyirdi ki, Valeriyaya baxsın, ona nəse desin, mümkün olmurdu, – xəcalət hissi onu qoymurdu.

Spartak layiq olmadığı bu rüsvayçılığın acısını duyurdu, qəlbində müharibəyə, mənfur Roma əzəmətinə lənətlər yağdırır, dişini-dişinə qıcıyaraq, xəcalətdən, dərdədən, qəzəbdən tir-tir əsirdi.

Valeriya Spartakın niyə susduğunu bilmirdi, buna görə ona tərəf bir addım atıb, daha mehriban səsə lap astadan soruşdu:

– De görüm... sən orada nə eləyirdin?

Spartak başını qaldırmadan, Valeriyanın qarşısında diz çöküb pıçıldadı:

– Bağışla, bağışla məni! Nəzarətçinə əmr et, qoy məni qamçı ilə döysünlər... qoy məni Sestersi çölündə dara çəksinlər, mən buna layiqəm!

Valeriya Spartakın əlindən yapışıb, onu qalxmağa məcbur etmək istədi:

– Sənə nə oldu? Qalx ayağa!

– And içirəm sənə, Veneraya, Yunona necə pərəstiş edirlərsə, mən də sənə elə pərəstiş edirəm!

Valeriya sevinə-sevinə ucadan dedi:

– Ah! Məni görməyə gəlmişdin?

– Sənə pərəstiş etməyə gəlmişdim. Bağışla məni, bağışla!

Valeriya onun əlini bərk-bərk sıxaraq, həyəcədən titrəyən səsə dedi:

– Spartak, ey nəcib qəlbli insan, qalx!

– Yox, yox, ilahi Valeriya, mənim yerim burdadır, sənə ayaqların altında! – Bunu deyib tunikasının ətəyini odlu-odlu öpməyə başladı.

Valeriya titrəyə-titrəyə pıçıldadı:

– Qalx, qalx, sənə yerin bura deyil!

Spartak Valeriyanın əllərini odlu qəlb ilə öpə-öpə ayağa qalxdı, aşıqanə nəzərlə ona baxaraq güclə eşidilən tutqun səsə, sayıqlayır-mış kimi, deyirdi:

– Ah, ey füsunkar... füsunkar... füsunkar Valeriya!..

TƏHDİDLƏR, QİYAMLAR, TƏHLÜKƏLƏR

Gözəl kurtizan qadın Evtibida Müqəddəs küçədə, Yanus məbədi yaxınlığındakı evində, söhbət zalında, tünd-qırmızı balıqlar üstündə uzanmışdı. Yanındakı adamdan soruşdu:

– Yaxşı, bir şey bildinmi? Məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdünmü?

Evtibida ilə söhbət edən adamın əlli yaşı olardı. Onun saqqalsız üzünü qırıq-qırıqdı; üzünə çoxlu ənlük-kirşən sürmüşdü; lakin bu da onun qırıqlarını yaxşı gizlədə bilmirdi. Geyimindən elə o saat aktyor olduğu görünürdü. Evtibida verdiyi sualın cavabını gözləməyərək əlavə etdi:

– Metrobi, istəyirsənmi sənə barəndə nə fikirdə olduğumu deyim? Mən hələ indiyə qədər sənə haqqında yüksək fikirdə olmamışam, lakin indi görürəm ki, sən heç şeyə dəyən adam deyilsən.

Aktyor cır səslə dedi:

– And olsun mənə himayəçim Momun¹ maskasına, sən Diana² kimi gözəl, Venera kimi füsunkar olmasaydın – bu sözün üstündə sənə əmin edirəm ki, – Korneli Sullanın yaxın dostu, bu dostluğu düz otuz ildən bəri qoruyub saxlayan mən Metrobinin sənə acığı tutardı! Bir başqası mənə belə danışsaydı, and olsun Müzəffər Herkulesə, çıxıb gedərdim, o dikbaş adama da Stiks sahillərinə xoş səyahətlər arzu elərdim!

– Yaxşı, bu vaxta kimi sən axı nə eləmişən? Onların planlarından nə öyrənə bilmisən?

– Bu saat deyim... həm çox şey öyrənmişəm, həm də heç bir şey...

– Bunu necə anlamaq lazımdır?

– Səbr elə, bu saat hamısını açıb söyləyəm. Otuz ildən bəri xalq şənliklərində qadın rollarını ifa edən mən Metrobinin, qoca aktyorun, adamları yoldan çıxarmaq ustalığına malik olduğuma yəqin şübhə etmirsən. Xüsusilə, bir halda ki, bu adamlar barbar olsun,

¹ M o m – qədim romalılarda aktyorları himayə edən allah; təlxək paltarında təsvir edilirdi. Qədim yunanlarda istehza və məzəmmət allahı.

² D i a n a – qədim romalılarda ovçuluq ilahəsi.

nadan qul olsun, qladiatorlar da, heç şübhəsiz, barbardır. Mən, əlbəttə, məqsədimə nail olmağı bacarıram, xüsusilə, ona görə ki, bu işdə lazım olan şey də, yəni qızıl da mənə əlimdə var.

– Elə buna görə də mən bu işi sənə tapşırıram, çünki sənə bacarığına şübhə etmirəm, amma sən...

– Axı başa düş, füsunkar Evtibida, əgər mənə bacarığımı qladiatorların hazırladığı qiyamın üstünü açmaqda özünü göstərəcəkmisə, onda gərək mənə bacarığımı başqa şeydə, başqa yolla sınaqdan keçirəsən, çünki qladiatorlar qiyamının üstünü açmaq mümkün deyil, ona görə ki, belə qiyam heç kökündən yoxdur.

– Eləmi? Sən buna əminsən?

– Ey qızların ən gözəli Evtibida, əminəm, lap əminəm.

– İki ay bundan əvvəl... bəli, iki aydan çox olmaz qladiatorların qiyam etmək fikrində olduqları barədə mənə əlimdə məlumat vardı: onlar gizlin cəmiyyət təşkil etmişlər, bu cəmiyyətdə birləşmişlər, onların öz parolu, şerti işarələri, öz himnləri var, deyəsən, onlar Siciliyadakı qulların üsyanı kimi üsyan düzəltmək istəyirlər.

– Sən qladiatorların üsyan edəcəyinə, doğrudan da, inanırdın?

– Niyə də inanmayım? Yoxsa onlar vuruşmağı bacarmırlar, ölməyi bacarmırlar?..

– Amfiteatrlarda...

– Bəli, amfiteatrlarda. Əgər onlar camaatı əyləndirmək üçün vuruşa bilirlərsə, ölə bilirlərsə, onda üsyan edib, öz azadlıqları üçün ölüm-dirim mübarizəsinə girişə bilməzlər?

– Yaxşı da, sən ki deyirsən bunlar mənə məlumdur, deməli doğrudur... doğrudan da, onlar qiyama hazırlaşirdilər... amma indi heç bir qiyama hazırlaşmırlar, – bunu sənə qəti deyə bilərəm.

Gözəl yunan qızı köksünü yüngülcə ötürdü:

– Ah, mən deyəsən bunun səbəbini bilirəm, bunun niyə belə olduğunu başa düşürəm!

– Bu daha yaxşı! Mən bilmirəm, heç bilmək də istəmirəm!

– Qladiatorlar öz aralarında razılığa gəliblər; indiki qanunlardan və senatdan narazı Roma patrisiləri onların mübarizəsinə başçılıq etsəydi, komandanlığı öhdələrinə götürsəydi, qladiatorlar üsyan qaldırardılar!

– Lakin patrisilər nə qədər əclaf olsalar da, hələ o dərəcədə alçalmamışlar ki, qladiatorlara başçılıq etsinlər.

– Amma belə şey olmuşdur... Nə isə, bu barədə danışdığımız bəsdir. Metrobi, yaxşısı budur, de görüm...

Aktyor onun sözünü kəsdi:

– Əvvəl mənə maraqlandıran məsələni aydınlaşdır: qladiatorların üsyan qaldırmaq istədiklərini sən kimdən eşitmisən?

– Bir qladiatorndan... həmvətənim olan bir yunandan...

– Evtibida, Yupiter göydə nə qədər qüdrətliyə, sən yerdə ondan da qüdrətliyə! Sən bir ayağınla oliqarxlar Olimpində, bir ayağınla qara camaatın çirkli bataqlığında durmusan...

– Nə olsun ki, bacardığımı eləyirəm, çalışıram ki...

– Nəyə çalışırsan?

Evtibida həyəcədən titrəyən səslə ucadan dedi:

– Hakimiyyət əldə etməyə çalışıram, hakimiyyət! – Evtibida cəld yerindən qalxdı: onun üzü hirsindən dəyişmişdi, gözləri məşum işıqla parıldayırdı; bu gözlərdə dərin nifrət, cəsarət, qətiyyət ifadə olunurdu – belə şeyi bu füsunkar, zərif qızdan heç gözləmək olmazdı. – Mən istəyirəm hakimiyyət əldə edəm... Mən istəyirəm, hamının acığına, dövlətli və qüdrətli olam! – Sonra da pıçılı ilə şiddətli ehtirasla əlavə etdi: – Bununla da intiqam almağa imkanım olsun!

– Metrobi səhnədə cürbəcür ikiüzlülüyə vərmiş etsə də, Evtibidanın dəyişilməsinə donub qaldı: o ağzını açıb Evtibidanın dəyişmiş sifətinə baxırdı. Evtibida bunu gördü, özünü ələ alaraq birdən qəhqəhə ilə güldü.

– Mən Medeya¹ rolunu pis oynamazdım, elə deyilmi? Bəlkə də, Qaleriya Embolariya kimi olmasa da, hər halda... Zavallı Metrobi, sən heyrətdən, elə bil ki, daşa dönmüsən... Sən təcrübəli qoca aktyor olsan da, həmişə qadın və uşaq rollarını oynayacaqsan!..

Evtibida yenə qəhqəhə ilə güldü, bununla da Metrobini çaşırdı.

Kurtizan qadın bir azdan soruşdu:

– Dedin nəyə çalışırsan? Beyinsiz qoca səfeh, nəyə çalışıram?

Metrobinin burnuna çırtma vurub, yenə gülə-gülə dedi:

– Çalışıram ki, Sullanın məşuqəsi Nikopola kimi dövlətli olum; Flora kimi olum – bu Flora, bu qoca kurtizan qadın Qney Pompeyə

¹ Medeya – yunan mifologiyasında schrbaz qadın. Bir çox mifin qəhrəmanı Yazonun arvadı. Əri onu atıb getdiyi üçün uşaqlarını öldürmüşdür. Qədim drama ədəbiyyatında onun surətindən çox istifadə edilmişdir.

dəlicəsinə vurulub! Hətta Pompey onu atanda o bərk xəstələnib də. And olsun Pafos Venerasına, mən belə xəstəliklərə tutulmaram. Ona görə dövlətli, çox dövlətli olmaq istəyirəm ki, həyatın bütün nemətlərindən, şənliyindən ləzzət alım, çünki pərəstişə layiq olan Epikür deyir: insanın ömrü qurtardımı – hər şey qurtarır, heçlik olur, – bunu anlayırsanmı, ay qoca sarsaq! Anlamırsanmı ki, mən bütün məharətimdən, təbiətin mənə verdiyi bütün məftuniyyət vasitələrindən nə üçün istifadə edirəm? Nə üçün bir ayağımla Olimpdə, bir ayağımla da çirkab içində durmaq istəyirəm, bir də ki...

– Axı çirkabdan adama ləkə düşə bilər?!¹

– Ləkəni həmişə yumaq olar. Romada azmı hamam, yuyunmağa yer var?.. Amma evimdə vanna yoxdurmu? Aman allah! Görün, kim mənə əxlaq dərsi verməyə cəsarət edir! Bütün ömrünü rəzalətin ön biabırçı, ön murdar bataqlığı içində keçirən adam!

– Daha bəsdir! Mənim şəklimi belə canlı boyalarla çəkmək niyə? Sən bu şekli əslinə oxşatmaq istəyirsən ki, adamlar belə çirkli bir şeyi görsə, başı alovlu qaçarlar. Mən zarafat edirəm. Mənim əxlaqım dabanımdadır, o mənim nəyimə gərəkdir?!

Metrobi Evtibidaya yaxınlaşdı, onun əlini öpərək dedi:

– Mələyim, səndən nə vaxt mükafat alacağam? Nə vaxt?

Evtibida əlini geri çəkib, Metrobinin burnuna yenə çırtma vurdu:

– Mükafat? Qaca satır¹, sənə nə üçün mükafat verim? Qladiatorların nə etmək istədiklərini öyrənə bildinmi?

Evtibida zalda var-gəl edirdi, qoca Metrobi onun ardınca gedə-gedə, sızıldaya-sızıldaya şikayətlənirdi:

– Gözəl Evtibida, olmayan işin üstünü mən necə açıydim? Necə açə biləydim, mənim məhəbbətim, necə açə biləydim?

Kurtizan qadın:

– Yaxşı da, – deyib döndü, xoş bir nəzərlə ona baxıb, nəvazişlə gülümsədi; – əgər mənim təşəkkürümə layiq olmaq istəyirsənsə, əgər istəyirsən ki, mən öz minnətdarlığımı sənə bildirim.

– Ömr et, ömr et, gözəl qız...

– Onda qladiatorları yenə gözədən qoyma. İnanmıram ki, onlar üsyan etmək fikrindən tamam əl çəksinlər.

– Kumada onları izləyəcəyəm, Kapuyaya gedəcəyəm...

¹ Satır – burada əxlaqsız, şəhvətpərəst adam

– Bir şey bilmək istəyirsənsə, onda hamıdan çox Spartaka göz qoy! – Evtibida bu adı söyləyərkən qızardı.

– Paho, o ki qaldı Spartaka, bir aydır onu addım-addım izləyirəm: özü də ancaq səndən ötrü yox, özümdən ötrü də, daha doğrusu, Sulladan ötrü...

Kurtizan qadın Metrobiyə yaxınlaşıb, maraqla soruşdu:

– Necə? Necə? Nə demək istəyirsən?

Metrobi sanki deyəcəyi sözün eşidilməsindən qorxaraq ətrafına göz gəzdirdi, şəhadət barmağını dodaqlarına qoyub Evtibidaya yavaşca dedi:

– Mən ondan şübhələnmişəm... bu mənim sirrimdir. Amma mən yanıla da bilərəm; məsələ Sullaya aiddir... buna görə şübhəmin düzgün olduğunu yəqin etməyincə, bu sirri heç kəsə deməyəcəyəm.

Evtibidanın üzündə dərhal silinib gedən kölgə kimi təşviş hissi göründü. Metrobi bunun mənasını başa düşmədi. Evtibida – “mən bu sirri heç kəsə deməyəcəyəm” – sözünü eşidəndə, maraqlı alışıb yandı. Bunu bilməyə Evtibidanı başqa gizli səbəblər vadar edirdi; həm də, olsun ki, qadın marağı onu həvəsləndirirdi, ya bəlkə, füsunkarlığının necə böyük qüvvəyə malik olduğunu, hətta bu qoca, əxlaqsız adama necə təsir bağışlayacağını görmək istəyirdi.

– Bəlkə Spartak Sullanı öldürmək istəyir?!

– Sən nə danışırsan? Gör ağılına nə gəlir!

– Bəs onda axı nə olub?

– Deyə bilmərəm... sonra, bir gün deyərəm...

Evtibida aktyorun əlini əlinə aldı, zərif əli ilə yıpranmış, solğun üzünü yavaş-yavaş sığallayaraq, onu dilə tutdu:

– Mənim əzizim, sevimli Metrobi, yoxsa bunu mənə deməyəcəksən? Yoxsa məndən şübhələnirsən? Yoxsa indiyə qədər mənim ciddiliyimə, bütün qadınlardan fərqləndiyimə əmin deyilsən?.. Sən axı bir neçə dəfə mənə demisən ki, sən Evtibida Yunanıstanın səkkizinci filosofu hesab oluna bilərsən. And olsun mənim himayəçim Delfa Apollonuna, dediyin sözü mən heç kəsə söyləməyəcəyəm! Yaxşı da, de görüm, mərhəmətli Metrobi, bunu öz Evtibidana aç söylə! Mənim təşəkkürümün həddi-hüdudu olmayacaq!

Metrobi dedi:

– Görünür istədiyini əldə etməyincə səndən yaxa qurtarmaq olmaz. Yaxşı da, gör nə deyirəm: elə güman edirəm ki, – buna da

mənim əsasım var, – Spartak Valeriyaya vurulmuşdur, Valeriya da ona.

Cavan qadının rəngi ağappaq ağardı, yumruqlarını qəzəblə sıxıb bağırırdı:

– Ah, and olsun erinaların¹ məşəllərinə, bu mümkün olan şeymi?!

– Bunu hamı mənə deyir, amma əlimdə dəlil yoxdur... Yadından çıxartma ha; heç kəsə demə!..

Evtibida birdən fikrə getdi və öz-özü ilə danışmış kimi həyəcanla dedi:

– Ah! Ah... buna görə də... Bəli, başqa cür də ola bilməz!..

– Sonra qəzəblə çığırdı: – Ancaq başqa qadın... Başqa!.. Başqa!.. Deməli... o, gözəllikdə mənə üstün gəlib... Ah, mən ağılsız, bədbəxt bir qadınam! Deməli bir başqası var... O mənə qalib gəldi!

Əlləri ilə üzünü örtüb hönkür-hönkür ağladı.

Metrobi Evtibidanın göz yaşını tökməsinə, bununla da qeyri-ixtiyari olaraq öz sirrini açmasına heyrət etdi; bu heyrətin səbəbini başa düşmək çətin deyil.

Ən ali, ən dövlətli patrisilər Evtibidanın, gözəl Evtibidanın həsrətini çəkirdi, lakin o heç kəsi sevməmişdi; indi bu Evtibida igid bir qladiatora dəlicəsinə vurulmuşdu! Pərəstişkarı olan bir çox Roma zadəganlarına həqarətlə baxmağı vərdiş edən bu qadın indi adi bir rudiari tərəfindən rədd edilmişdi!

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Metrobi zavallı yunan qızının halına lap ürəkdən acıdı, yaxınlaşıb Evtibidaya təsəlli vermək istədi, onu oxşaya-oxşaya dedi:

– Bəlkə də... bu doğru deyil... mən yanıla bilərəm... bəlkə, mənə elə görünüb.

Evtibida dərddli-dərddli tökdüyü göz yaşını tünd-qırmızı pallisinin ötəyi ilə silərək dedi:

– Yox, yox, sən yanılmırsan! Sənə elə görünməyib... Bu doğrudur, doğrudur! Mən bilirəm, hiss edirəm!

Evtibida bir azdan sonra tutqun və qəti ifadə ilə əlavə etdi:

– Yaxşı ki, mən bunu bildim... yaxşı ki, sən bunu mənə dedin...

– Ancaq yalvarıram sənə... məni ələ vermə...

¹ Erinalar və ya ev menidalar – qisas ilahələri: Tizifona, Alekto, Megera: başlarında ilan, bir əllərində qamçı, o biri əllərində məşəl olarmış; belə təsvir edilmişlər.

– Qorxma, Metrobi, qorxma! Bunun əvəzinə sənə bacardığım qədər öz minnətdarlığımı bildirəcəyəm. Əgər düşündüyüm işi başa çatdırmağa mənə kömək eləsən, onda görəcəksən ki, Evtibida təşəkkür etməyi necə bacarır!

Bir az fikrə getdikdən sonra qırıq-qırıq dedi:

– Qulaq as, gör nə deyirəm... Kumaya get... Ancaq tez get, bu gün get, elə bu saat. Onların hər addımını, hər sözünü, aldıkları nəfəsi də izlə... bir dəlil tap... biz onda Sullanın şərəfinin də, mənim qadınlıq qürurumun da qisasını alarıq!

Metrobi heyrətdən donub qalmışdı; Evtibida həyəcədən titrəyə-titrəyə otaqdan çıxanda dedi:

– Məni gözlə, bu saat gəlirəm.

Doğrudan da elə o saat gəldi, dolu, ağır bir meşin kisə gətirdi. Metrobiyə uzadıb dedi:

– Al! Burada min aureya var. Qulları, cariyələri pulla, hədiyyə ilə ələ al, mənə dəlil gətir, eşidirsən? Sənə yenə də pul lazım olsa...

– Pulum var...

– Yaxşı, əsirgəmə, xərclə, əvəzini verəcəyəm... Di get... bu gün get... yolda ləngimə.. bacardıqca tez qayıt... dəlillərlə qayıt!

Bunu deyib, zavallını itələyə-itələyə otaqdan çıxartdı, getməyə tələsdirdi. Onu koridorla – qonaq otağı qabağından, ailə, ev, ata yurdu hamısı allahlarına həsr edilmiş mehrabdan, sonra da həyətdəki yağış suyu hovuzunun yanından, atrinin içərisindən keçirib dəhlizə, bayır qapıya qədər ötürdü, qapıçı qula dedi:

– Hermogen, bu adamı görürsən? O nə vaxt gəlsə... hansı saatda gəlsə... elə o saat yanıma gətir.

Evtibida Metrobi ilə bir də vidalaşdı öz otağına qayıtdı, qapını bağlayıb, xeyli var-gəl elədi. O gah addımlarını yavaşdır, gah yeyinlədirdi. Qəlbində min bir arzu çırpınırdı, odlü beynində min bir ümid və plan meydana gəlirdi, şüuru gah dumanlanır, gah da birdən tutqun işıqla işıqlanırdı, gözlərində ancaq amansız, vəhşi qəzəb əks olunurdu, – bu gözlərdə heç bir insani duyğu yox idi.

Nəhayət, taxta yıxılıb, hönkür-hönkür ağlaya-ağlaya, ağ qollarını gəmirə-gəmirə astadan dedi:

– Ey evmenidalar! Mənə qisas almağa imkan verin. Sizə özəmətli bir qurbangah tikdirəcəyəm!.. Qəlbim intiqamla alışıb yanır!.. İntiqamla! İntiqamla!

Gözəl Evtibidanın dəlicəsinə qəzəbinin səbəbini anlamaq üçün bir az geri qayıtmalı olacağıq. Valeriya Spartaka vurulduqdan və özünü ona təslim etdikdən sonra iki ay müddətində nələr olmuşdu, – bu barədə oxuculara qısa məlumat verək.

Oxucular bilir ki, Spartakın mərdlik ifadə olunan siması, çox qəşəng boy-buxunu, xoş təbəssümlü cazibədar üzü vardı; qəzəbdən sifəti dəyişməyəndə bu üzdə şefqət, məyusluq, iri, göy gözlərində qüvvətli hisslər əks olunurdu. Buna görə heç təəccüblü deyil ki, Spartak Valerianın qəlbində dərin, qüvvətli sevgi ehtirası yaratmışdı, – onun özünün də qəlbi belə sevgi ehtirasına tutulmuşdu. Çox çəkmədi ki, bu zadəgan Roma qadını sevdiyi adamda yeni-yeni keyfiyyətlər, məziyyətlər kəşf etdiyindən tamamilə onun vurğunu oldu; onu həm fəvqəladə məhəbbətlə sevir, həm də ona hörmət və ehtiram bəsləyirdi. Bir neçə ay bundan əvvəl o elə zənn edirdi ki, Lutsi Korneli Sullanı sevməsə də, heç olmasa ona hörmət və ehtiram edəcəkdir.

Spartak özünü xoşbəxt hesab edirdimi, ya doğrudanmı bəxtiyardı, – bunu başa düşmək qələmə almaqdan daha asandır. O ilk dəfə sevginin məstedici fərəhini duyarkən, qəlbi xoşbəxtlikdən aşırıb-daşdı, xoşbəxtlik içində qerq oldu, buna görə, bütün xoşbəxt aşıqlar kimi, xudbin oldu. Lap bu yaxın vaxtlara kimi onun əl-ayağına vurulan zəncirləri, uzun zamandan bəri həsrətini çəkdiyi, əldə edəcəyinə and içdiyi müqəddəs azadlıq işini unutdu. Bəli, o hər şeyi unutdu, çünki o ancaq insan idi, buna görə də sevgi onun bütün başqa hisslərini məst etdi, – bu sevgi Pompeyi də, Krassı da, Siseronu da məst edə bilərdi.

Bu günlərdə Spartak ancaq sevgi barədə fikirləşirdi, o özünü sevilən adam hesab edirdi, onu doğrudan da sevən vardı. Belə vaxtda Evtibida bir neçə dəfə onu, guya qladiatorların qiyamı ilə əlaqədar olaraq, çox mühüm iş üçün öz yanına çağırırdı. Axırda Spartak bu çağırışlara əməl edərək, kurtizan qadının yanına getdi.

Yunan qızı Evtibidanın hələ heç iyirmi dörd yaş olmadığını biz yuxarıda demişdik. Qələmə aldığımız hadisədən səkkiz il əvvəl, yeni Roma tarixi ilə 668-ci ildə Sulla Afinanı uzun zaman mühasirə etdikdən sonra aldı. Afinanın ətrafında anadan olan Evtibida, Publi Statsi Apronian adlı pozğun patrisinin cariyəsi oldu; öz təbiəti etibarlı ilə pis-pis şeylərə meyil edən bu paxıl, kinli, şöhrətpərəst qızın

əxlaqını pozdu. Evtibida bu şəhvətpərəst qoca ilə saxladığı sevgi əlaqələri sayəsində az vaxtda cariyəlikdən azad edilib kurtizan qadın oldu və yavaş-yavaş nüfuz, qüdrət və dövlət əldə edə bildi. Evtibida nadir gözəlliyə, həm də kəskin əqlə malikdi. O cürbəcür hiylələr işlətməyə, fitnə-fəsad törətməyə başladı. Bütün pisliklərin sirrinə bələd oldu, bütün ehtirasları əldən keçirdi, zövq-səfadan, kefdən doydu. İndi o, öz həyatına nifrət edirdi. Elə bu zaman Spartakı gördü: Spartak Herkules qüvvəsi, fəvqəladə gözəlliyi ilə onu valeh etdi. Evtibidanın qəlbi ehtiras atəşilə alovlandı: qladiatorun onun sevgisini rədd etməyəcəyinə şübhə etmirdi.

Hiylə ilə Spartakı öz evinə gətirə bildi; pozğun təbiətinin tələbi ilə adamı yoldan çıxaran bütün işləri, əxlaqsızlığın bütün incəliklərini işə saldı, amma rudiarinin bu füsunkarlığa qarşı laqeyd olduğunu görüb təəccüb etdi. Əmin oldu ki, onun sevgisini rədd edə bilən adam da varmış, – axı başqaları Evtibidanın həsrətini çəkirdi, onun sevgisini əldə etməyə can atırdı. İndi isə ona nifrət edən bu qladiator yeganə adamdı ki, Evtibida qəlbində ona meyl duyurdu. Kurtizan qadının bu həvəsi yavaş-yavaş son dərəcə artaraq həqiqi, qorxunc, təhlükəli ehtirasa çevrildi: bu ona görə təhlükəli idi ki, pozğun qəlbə alovlanırdı.

Spartak Sullanın qladiatorlar məktəbində lanista olduğundan sonra Kumaya getdi. Kumanın yaxınlığında Sullanın gözəl bir villası vardı. Sulla bütün qul-qaravaşı və ailəsi ilə oraya köçmüşdü.

Spartakın hərəkəti Evtibidanın heysiyyətinə yaman toxunmuşdu; onun ehtirası cavabsız qalmışdı. Bu etinasızlığın gizli səbəblərini o hiss edirdi: heç şübhəsiz, onun rəqibi vardı, Spartakın qəlbinə başqa qadın hakim olmuşdu. Yunan qızı duyurdu ki, ancaq başqa sevgi, başqa qadının surəti Spartakın qarşısını ala bilərdi, ancaq buna görə Spartak onun ağışına atılmadı. Evtibida var qüvvəsi ilə çalışdı ki, rudiarinin yadından çıxartsın, onun xatirəsini fikrindən qovsun, – mümkün olmurdu. İnsan qəlbi belə yaranmış, həmişə də belə olmuşdur: biz əldə edilməsi mümkün olmayan şeyi daha çox arzu edirik, arzumuzu yerinə yetirmək üçün qarşıya çıxan maneələr çoxaldıqca arzumuzu daha inadla təmin etməyə can atırıq.

Evtibida bu günə qədər xoşbəxt idi, onun dərdi-qəmi yox idi; lakin indi dövlət, zövq-səfa, pərəstişkarlar içərisində sürünə-sürünə miskin həyat keçirən ən bədbəxt qadın idi.

Oxucular Evtibidanın sevdiyi, eyni zamanda nifrət etdiyi adamdan, həm də o xoşbəxt rəqibəsindən qisas almaq məsələsinə necə həvəslə girişdiyini yuxarıda gördülər.

Evtibida qapını bağlayıb otağında gəzişirdi, qəlbində qaynayan kin aşıb-daşırdı, Metrobi da mindiyi gözəl atı dördnala çapa-çapa Kumaya gedirdi, bu zaman Libitina Venerasında bunlardan heç də az mühüm olmayan bir hadisə baş verirdi: həm Spartak, həm də məzlum qulların azadlığı üçün böyük təhlükə əmələ gəlmişdi.

Roma erasının 676-cı ilində, aprel kalendasının¹ on yeddinci günündə (16 martda), axşamçağı Taygöz Lutatsiyanın yeməxanasına, – sosiska, donuz ətini qızartması yemək, velitern və Tuskul şərabı içmək üçün çoxlu qladiator gəlmişdi. Stol arxasında oturan iyirmi qladiatorun nə iştahdan, nə yemək-ichmək həvəsindən, nə də şadlıq eləməkdən heç bir kəsəri yox idi.

Süfrə başında qladiator Kriks oturub qonaqlığa başçılıq edirdi. Əvvəllər dediyimiz kimi, Kriks gücü və igidliyi sayəsində həm yoldaşlarının, həm də Spartakın hörmət və etimadını qazanmışdı.

Qladiatorlar üçün süfrə yeməxanasının o biri otağında açılmışdı. Onlar özlərini burada sərbəst və rahat hiss edirdilər, öz işləri barəsində qorxmadan, açıq danışa bilərdilər, bir də ki, o biri böyük otaqda bu vaxt müştəri az olurdu, gələn də ayaqüstü Tuskul şərabı içib gedirdi.

Kriks öz yoldaşları ilə süfrədə oturanda gördü ki, otağın küncündə, kiçik bir stol üstündə boşqab var, boşqabda da yemək artığı qalmışdır, görünür, kim isə bir az əvvəl burada nahar etmişdir.

Taygöz Lutatsiya süfrəyə qulluq edir, qladiatorlara yemək götürirdi. Kriks ona sarı dönüb dedi:

– Bir de görüm, Lutatsiya Kibela, allahlar anası...

Lutatsiya onun sözünü kəsdi.

– Doğrudur, mən anayam, ancaq allahların yox, bax, sizin kimi nanəcib, dələduz qladiatorların anasıyam!

– Bəs sizin allahlarınız qladiator olmamışdı, özü də yaxşı qladiatorlar?

Lutatsiya acıqlı-acıqlı dedi:

– Ah, böyük Yupiter günahımdan keçsin! Gör mən nə pis-pis sözlər eşidirəm!

¹ K a l e n d a – romalılarda hər ayın birinci gününə deyilərdi.

– And olsun Gezə, mən yalan demirəm, küfrbazlıq da eləmirəm! Marsdan¹, onun gördüyü işlərdən danışmayacağam, ancaq Baxusla Herkulesi yadınıza salacağam: əgər onlar çox bacarıqlı, igid qladiator olmayıbsa, amfiteatrlara, sirkələrə layiq işlər tutmayıbsa, qoy, Yupiterin ildırımını bizim gözəl lanistamız Aktsiani elə yerindəcə parça-parça eləsin!

Hamı bir ağızdan qəhqəhə ilə güldü, hər tərəfdən belə sözlər eşidildi:

– Nə olardı!.. Nə olardı!.. Göylər bunu eləsəydi, nə yaxşı olardı!..

– Səs-küy kəsiləndən sonra Kriks soruşdu:

– De görüm, Lutatsiya, bu balaca stolun dalında kim xörək yeyib? Lutatsiya dönüb baxdı və təəccüblə ucadan dedi:

– O hara getdi? Görürsən, nələr olur?! – Ətrafi gözdən keçirib əlavə etdi: – Ah, Yunona Lutsina, köməyimə çat!

Qladiatorlardan biri mızıldadı:

– Pişiyin doğanda köməyinə çatar!

Lutatsiya dəhşət içində boş stola sarı cumdu:

– O gedib! Yediyi yeməyin pulunu verməyib gedib!

Kriks ondan soruşdu:

– O? Bu naməlum adam kimdir axı? Bu “o” dediyin kimdir?

Taygöz Lutatsiya birdən sakitləşib həyəcanla dedi:

– Ah, mən nahaq yerə onun ardınca danışdım! Mən axı bilirəm ki, o abırılıq adamdır. Budur, baxın: stolun üstünə səkkiz sestersi pul qoyub... Yediyi xörəyin pulundan da çoxdur. Mən gərək ona dörd yarım asa qaytaraydım...

– Ay çəpiş, səni görüm parça-parça olasan! Onun kim olduğunu deyəcəksənmi?

Lutatsiya stol üstündəki qabları yığışdıra-yığışdıra sözüne davam etdi:

– Ah, zavallı! Qələm-çubuğu da, yazı yazdığı taxta da yadından çıxıb qalıb:

Lutatsiyanın gəvəzəliyi Kriksi özündən çıxartdı; o çığıraraq dedi:

– Qoy Prozerpina² elə bu axşam turşa-şirin mərə ilə sənin dilini yəsin, qoca kaftar! Bu adamın adını deyəcəksən, ya yox?

Lutatsiya da acıqlandı:

– Axmaqlar, deyim də, deyim! Siz arvadlardan da pissiniz: hər şeylə maraqlanırsınız! Həmin o balaca stolun dalında Sabina elindən gəlmiş bir taxıl alverçisi yemək yemişdir. O öz işi üçün Romaya gəlib, özü də bir neçə gündür ki, hər gün həmişə də eyni vaxtda burada olur.

Kriks:

Göstər görüm, – deyərək, stol üstə qalmış, mum sürtülmüş taxta lövhəni də, sümük çubuğu da onun əlindən aldı, alverçinin qeydlərini oxudu.

Doğrudan da bu qeydlərdə nə qədər taxıl alındığı, onun qiyməti, taxıl satan adamların adı göstərilirdi; görünür, onlar tacirdən beh almışdılar, çünki adlarının qabağında rəqəm yazılmışdı.

Taygöz Lutatsiya deyirdi:

– Ancaq mən başa düşürəm ki, bu tacir nə vaxt gedib. – Lap and içərəm ki, siz içəri girəndə o hələ burada idi!.. Hə-ə, indi başa düşdüm! Yəqin o məni çağırub, mənim də başım qarışıq olub, sizə sosiska, donuz qızartması hazırlayırdım. O məni çağırub, çağırub, sonra da çıxıb gedib, görünür, çox tələsirmiş, xörəyin də pulunu stolun üstünə qoyub. Gör, necə necib adammış!

Lutatsiya taxta lövhəni və sümük çubuğu Kriksdən geri alıb getdi. O gedə-gedə öz-özünə bu sözləri mızıldanırdı:

– O sabah gələcək... yəqin gələcək. Gələndə bu şeyləri ona verərəm.

Qladiatorlar bərk acmışdılar, dinməz-söyləməz yeyirdilər; bir qədərdən sonra onlardan biri soruşdu:

– Bu nədir? Günəşdən¹, deməli, heç bir xəbər yoxdur.

Kriks cavab verdi ki:

– Günəş bulud ardında qalıb².

Qladiatorlardan bir başqası dedi:

– Hər halda qəribədir.

Bir ayrısı pıçıldadı:

– Anlaşılmır.

– Bəs qarışqalardan³ nə xəbər var?

¹ Qladiatorların qəbul etdiyi şerti dil vardı; bu dildə qladiatorlar məktəbində, qiyamda iştirak etməyən adamlar arasında danışirlar. Günəş – böyük müəllim, yəni Spartak deməkmiş (*Müəllifin qeydi*).

² O əmr göndərməyib, hələ susur (*Müəllifin qeydi*).

³ Bəs qiyamçılar? (*Müəllifin qeydi*).

¹ Mars – qədim romalılarda: müharibə allahı.

² Prozerpina – qədim romalılarda yeraltı dünyanın mülkəsi.

– Onların sayı artır, öz işləri ilə bərk məşğuldurlar, yayın girməsini gözləyirlər¹.

– Qoy yay tez gəlsin, günəş özəmətli işığını yaysın. Çalışqan bala-larını sevindirsin, kinli erkək arıların² qanadlarını yandırсын.

– Kriks, de görüm: göz qabağında neçə ulduz var?³

– Dünənə kimi iki min yüz altmış...

– Təzələri çıxırmı?

– Həmişə çıxır. Min–min ulduz parıldayıb göy qübbəsini öz şəfəqi ilə işıqlandırmayınca bu ulduzlar çıxacaq.

– Cariyə həbəş qadın Azur şərab gətirdi, qladiator onun içəri gir-diyini görüb dedi:

– Avara bax⁴!

Azur çıxandan sonra qladiator qall pozuq latın dilində dedi:

– İndi burada biz özümüzük, sərbəst danışa bilərik, şərti dillə özü-müzü çətinə salmayaq. Mən bu yaxında sizə qoşulmuşam, şərti dili hələ tamamilə öyrənməmişəm. Sizdən açıq soruşuram: bizim tərəfdar-ların sayı artırmı? Hər gün üstünə gəlirmi? Biz axı nə vaxt hərəkətə gəlib, vuruşmaya başlaya bilərik? Nə vaxt o lovğa, beyinsiz ağaları-mıza göstərəcəyik ki, biz də igid adamlarıq, onlardan da, bəlkə, igidik?

Kriks gülümsəyərək ona cavab verdi:

– Brezovir, sən çox səbirsizsən. Niyə belə tələsirsən, özündən çıxırsan?! Bizim tərəfdarlarımızın sayı gündən–günə artır, bu müqəddəs işi müdafiə edənlərin qədəri hər saat, hər dəqiqə çoxalır... Məsə-lən, bu gün gecə, Sublitsi körpüsünün o tərəfində, Avetina ilə Yanikula arasında, Furina ilahəsinin müqəddəs meşəsində yığıncaq ola-caq; müəyyən edilmiş qaydaya əməl edib, bizim İttifaqa on bir nəfər də sınaqdan çıxmış, sədaqətli qladiator üzvlüyə götürüləcək.

Coşqun təbiətli Brezovir dedi:

– Furina ilahəsinin meşəsində! Orada, qoca palıd ağaclarının yar-paqları arasında Qay Qraksın intiqamı alınmamış ruhu hələ də fəryad edir, kinli patrisilər bu nəcib insanın qanını müqəddəs torpağa tökmüş-lər! Bəli, zülm altında yaşayan qladiatorlar birləşmək üçün, üsyan edib azad olmaq üçün gərək bu meşədə toplaşsınlar!

¹ Üsyanın başlanması xəbərini (*Müəllifin qeydi*)

² Romalıların (*Müəllifin qeydi*)

³ Bizim tərəfdarlarımızın sayı nə qədərdir? (*Müəllifin qeydi*)

⁴ Diqqət, kim isə gəlir (*Müəllifin qeydi*)

Samnit – qladiator da öz fikrini söylədi:

– İndi görün, mən nə deyirəm: üsyan gününü gözləməkdən səb-
rim tükənib. Bunu ona görə gözləyirəm ki, bu üsyanda qalib gələ-
cəyimizə inanıram, ona görə gözləyirəm ki, romalılarla vuruşmaq,
müqəddəs vətəndaş müharibəsində həlak olmuş samnitlərin, marsi-
lərin intiqamını almaq arzusunda yam!

– Amma mən bizim bu haqq işimizin qalib gələcəyinə inanma-
saydım, Məzlumlar ittifaqına girməzdim.

Elə bu anda qladiatorlardan birinin qılıncı və qılınc asılan
aşırma qayıışı düşdü; yeməlxanaya gələndə o bunları qucağına qoy-
muşdu. Bu qladiator, yoldaşlarından bəzisinin dirsəklənib uzandığı
iki taxt qabağındakı kətildə oturmuşdu. Əyilib qılıncını götürəndə
birdən çıxırdı:

– Taxtın altında kim isə var!

– Doğrudan da, taxtın altından bir qıç çıxmışdı; qıça dizdən ta
topuğa qədər ağ şərid sarınmışdı (o vaxtlar buna “kruralis” deyir-
dilər), bir də yaşıl toqanın ətəyi görünürdü.

Qladiatorlar həyəcan və təşviş içində cəld ayağa qalxdılar:

– Avara bax! Brezovirlə Torkvato cücüləri qovacaq¹, biz də bahq
qızardacağıq.²

Brezovirlə Torkvato əmri yerinə yetirərək qapıya cumdular, qapı-
nın üst tirinə söykənib, qayğısız halda söhbət eləməyə başladılar.
O biri qladiatorlar da bir anda taxtı qaldırdılar, orada gizlənən adamı
aşkara çıxartdılar. Bu hərifin təxminən otuz yaşları vardı. Dörd qüvvətli
əl casusu tutanda, o aman diləyib yalvarmağa başladı.

Kriks zəhmli halda, astadan ona dedi:

– Kəs səsin! Tərpenmə, yoxsa bu saat səni öldürərik!

Havada on qılınc parıldadı: bu qılıncılar ona xəbərdarlıq edirdi
ki, səsin çıxarsan dərhal işin bitəcək.

Kriksin qan dolmuş gözləri nifrətlə parıldadı:

– Hə, Sabina taciri sənə? Taxıl alveri eləyirsən, stol üstə ovucla
sestersi atırsan...

Casusun qorxudan rəngi göyərmişdi; o kəkələyə–kəkələyə dedi:

– Mərd adamlar, inanın mənə...

Qladiator çıxır, onun qarnına bir yumruq vurdu:

¹ Qoy qapını tutsun (*Müəllifin qeydi*)

² Casusu tutacağıq (*Müəllifin qeydi*)

– Sus, alçaq!
Kriks məzəmmətlə dedi:
– Evmak! Bir dayan... qoy desin görək bura onu kim göndərib?
Sonra da yalançı taxıl alverçisinə ucadan dedi:
– Sən taxıl alverinlə deyil, casusluqla, xəyanətlə pul qazanmaq istəyirsən...

Casus titrək səslə qırıq-qırıq dedi:
– Böyük allahlar xatirinə... yalvarıram sizə!
– Sən kimsən? Bura səni kim göndərib?..
– Məni öldürməyin... hamısını açıb deyərəm... Ancaq mənə rəhm eləyin, yazığınız gəlsin, öldürməyin!..
– Buna sonra baxarıq... hələ ki, danış görək!..
– Mənim adım Silvi Qordeni Verresdir... Yunanam! Əvvəllər qul olmuşam... Sonra azad oldum, indi Qay Verresə qulluq edirəm.
– Hə bura onun əmri ilə gəlmisən?
– Bəli, onun əmri ilə.
– Biz axı Qay Verresə nə eləmişik? Niyə o bizim dalımızca casus salıb? Əgər o bizim gizlin yığıncaqlarımızdan, buradakı işlərimizdən xəbər tutmaq istəyirsə, yəqin bunu senata xəbər vermək fikrindədir.

Azad edilmiş qul titrəyə-titrəyə dedi:
– Bilmirəm... bilmirəm...
– Bizə kələk gəlmə... özünü axmaqlığa qoyma. Verres ki, belə çətin, belə təhlükəli işi sənə tapşırıb, deməli, öz işini başa çatdırmaq məsələsində o səni çox bacarıqlı, zirək adam hesab edir. Açıq danış, dirənib dursan sənün üçün pis olar.

Silvi Qordeni anladı ki, burada zarafat olmaz, ölüm başının üstünü alıb, buna görə, suda boğulan saman çöpünə əl atan kimi, o da hər şeyi açıq danışmağı qət etdi, bəlkə bu yolla, mümkün olsa, canını təhlükədən qurtardı. Nə bilirdisə, hamısını dedi.

Qay Verres Katilinanın evindəki qonaqlıqdan bilirdi ki, qladiatorların İttifaqı var, onlar qanunların və hökumətin əleyhinə üsyan qaldırmaq istəyirlər. O qəti inanırdı ki, ölümdən qorxmayan bu igid adamlar öz fikirlərindən çox da elə asanlıqla əl çəkməzlər; axı, onlar üsyan qaldırmaqla heç şey itirməyəcək, amma istədiklərinə nail ola bilərlər. Buna görə, Spartakın söylədiyi sözə heç də inanmadı; onda Spartak Katilinanın yemək otağında dərdli-dərdli demişdi ki, guya bu fikrə düşdüklərindən peşman olmuşlar, üsyan məsələsindən tamamilə

əl çəkmişlər. Verres bu gizlin İttifaqın varlığına əmin idi: qladiatorların İttifaqı get-gedə qüvvətlənir, oradakı adamların sayı artırdı, bir gün onlar özü, Roma patrisilərinin iştirakı və köməyi olmadan, üsyan bayrağını qaldıracaqlar.

Verres bu məsələdə necə hərəkət edəcəyini çox düşünür. O yaman pulpərəst idi; belə hesab edirdi ki, hər vasitədən istifadə etmək olar, ancaq bu işdən xeyir götürə biləsən. Qladiatorları izləmək, planlarını bilmək, qaldıracaqları üsyanın hər cəhətinə belə olmaq, sonra da bunu senata xəbər vermək qərarına gəlir. Bunun əvəzində senatdan çoxlu pul almaq, ya əyalətlərdən birinə başçılıq etmək ümidində idi. Əyalətdə ona yerli camaatı qanuni yolla soymaq imkanı veriləcəkdə, bu yolla da varlanacaqdı, – axı kvestorların, pretorların, prokonsulların çoxu həmişə belə etmişdir. Məlumdur ki, məzlum əhəlinin şikayətləri pozğun və başqalarını da pozan Roma senatını narahat etmirdi.

Verres məqsədinə çatmaq üçün bir ay əvvəl, azad edilmiş quluna, sədaqətli xidmətçisi Silvi Qordeniyə tapşırıb ki, qladiatorları addım-addım təqib etsin, onların hər hərəkətini izləsin, bütün gizlin yığıncaqlardan xəbər tutsun.

Silvi Qordeni də bir ay idi ki, Romanın yoxsullar yaşayan ən ucqar məhəlləsindəki, qladiatorların tez-tez yığıldığı bütün yavaxanalara, fahişəxanalara, meyxanalara, aşxanalara, yeməxanalara səbrlə gedirdi.

Qladiatorların söhbətlərinə qulaq asırdı, onları gözdən qoymurdu, bu yolla da bəzi dəlillər əldə etmişdi və bəzi nəticələr çıxarmışdı. Başa düşmüşdü ki, qladiatorlar arasında Spartakdan sonra ən hörmətli və nüfuzlu adam Kriksdir, əgər üsyan məsələsi vardırısa, bu məsələnin əsas işləri Kriksin əlindədir, buna görə Kriksi izləməyə başladı. Kriks Libitina Venerası yeməxanasında tez-tez olduğu üçün Silvi də altı-yeddi gün dalbadal buraya gəlirdi, bəzən də gündə iki dəfə. Bu axşam manipula başçılarından yeməxanaya yığılacağını, Kriksin də bu yığıncaqda iştirak edəcəyini bilib, vəziyyəti xeyli düşünür: qladiatorlar gələndə, Taygöz Lutatsiyanın da başı onlara qarışanda taxtın altına girib gizlənmişdi, heç kəs də onun birdən-birə yoxa çıxmasına fikir verməmişdi.

Silvi Qordeni bu əhvalatı əvvəl titrək səslə, qırıq-qırıq, rabitəsiz danışsa da, axıra yaxın çox qəşəng, təmtəraqlı dil ilə söyləməyə

başladı. Kriks ona diqqətlə baxırdı. Silvi sözünü qurtarandan sonra o əvvəl bir neçə saniyə susdu, sonra da çox sakit halda, yavaş-yavaş dedi:

– Amma sən çox nadir ələ düşən əclaflardanсан!

– Nəcib Kriks, sən mənə çox böyük qiymət verirsen, doğrusu, mən...

– Yox, yox, sən ilk baxışda görünəndən çox-çox təhlükəlisən! Üzdən xalis qoyunsan, özün də dovşan kimi qorxaq görünürsən, amma gör səndə nə qədər ağıl var, biclik var!

– Mən ki sizə bir pislik eləməmişəm... ancaq öz ağamın əmrini yerinə yetirmişəm. Belə səmimi olduğuma görə mənə əfv edin... Bundan başqa, and olsun bütün Olimp və And allahlarına, burada olan şeyləri heç kəsə demərəm, heç kəsə, lap Verresin özünə də! Elə güman edirəm ki, mənəim həyatımı mənə bağışlaya bilərsiniz, mənə buraxarsınız.

Kriks istehza ilə gülümsəyərək dedi:

– Mərhəmətli Silvi, tələsmə biz yenə də bu barədə danışarıq.

– Qladiatorlardan yeddi-səkkizini yanına çağırıb dedi: – Bir dəqi-qəliyə bayıra çıxacaq.

Otaqdan birinci çıxaraq, dönüb yoldaşlarına dedi:

– Onu qoruyun, heç bir ziyan yetirməyin.

Kriks çağırdığı yoldaşları ilə yeməxananın boş otağından keçib küçəyə çıxdılar.

Yoldaşları Kriksin başına yığışanda o belə dedi:

– Bu əclafı neyniyək?

Brezovir cavab verdi:

– Bunu soruşmaq nə lazım! Onu quduz it kimi öldürək!

Qladiatorlardan bir başqası dedi:

– Onu buraxmaq – öz-özümüzü ələ vermək deməkdir.

Bir ayrısı da dedi:

– Onu diri qoymaq da, ya bir yerdə saxlamaq da təhlükəlidir.

Qladiatorlardan biri soruşdu:

Biz onu harada gizlədə bilərik?

Kriks sualedici bir nəzərlə yoldaşlarına baxdı:

– Deməli, öldürək?

– Küçədə heç kəs yoxdur.

– Onu təpənin lap yuxarisına aparaq – küçənin o biri başına...

Brezovir bu dörd latın sözünün qol-qanadını amansızcasına sındıra-sındıra ibrətli bir ifadə ilə dedi:

– *Mors sua, vita nostra*¹.

Kriks onun sözünü təsdiq etdi:

– Bəli, ayrı cür ola bilməz. – Bir neçə addım yeməxananın qapısına sarı gedib dayandı, soruşdu: – Onu kim öldürəcək?

Xeyli susdular; axırda qladiatorlardan biri dedi:

– Özünü müdafiə edə bilməyən silahsız adamı öldürmək...

Bir başqası dedi:

– Onun qılıncı olsaydı...

Brezovir də fikrini söylədi:

– O özünü müdafiə edə bilsəydi və müdafiə etmək istəsəydi, mən bu işi boynuma götürərdim...

Samnit Torkvato dedi:

– Amma silahsız adamı öldürmək...

Kriks həyəcanla dedi:

– Siz igid, nəcib adamsınız, azadlığa layiq insanlarsınız! Lakin sizin biriniz gerek öz hissine qalib gəlsin, Məzlumlar İttifaqı məhkəməsinin mənəim şəxsiyyətimdə çıxardığı hökmü yerinə yetirsin.

Hamı susdu; hökm ilə razı olduqlarını bildirmək üçün başlarını aşağı endirdilər.

Kriks dedi:

– Bir də ki, o bura bizimlə eyni silahla açıq-açığına vuruşmaq üçün mü gəlib? O casus deyilmi? Biz onun gizləndiyini görməsəydik, gedib iki saatdan sonra bizi satmayacaqdımı? Sabah bizim hamımızı Mamertin həbsxanasına aparacaqdılar, iki gündən sonra da Sestersi çölündə çarmıxa çəkəcəkdilər.

Qladiatorlardan bir neçəsi yavaşca dedi:

– Bəli, doğrudur, doğrudur.

– Bu qayda ilə, Məzlumlar İttifaqı məhkəməsi adından Brezovirə və Torkvatoya bu adamı öldürməyi əmr edirəm.

Kriksin adını çəkdiyi qladiatorlar, razılıq əlaməti olaraq, başlarını aşağı endirdilər, onlar hamısı, Krikslə bərabər, yeməxanaya qayıtdılar.

¹ Onun ölümü bizim həyatımızdır (*lat.*)

Silvi Qordeni Verres taleyinin necə həll ediləcəyini qorxu içində gözləyirdi. Hər dəqiqə ona saat, bəlkə, lap bir əsr kimi görünürdü. Krikslə yoldaşları yeməxanaya girəndə onlara baxdı, rəngi kətan kimi ağardı, gözləri dəhşətlə doldu; o, heç kəsin üzündə xoş xəbər oxumamışdı.

Ağlar səsle soruşdu:

– Deyin görüm, məni əfv etdinizmi? Məni öldürməyəcəksiniz ki?.. Hə?.. Diz üstə düşüb sizə yalvarıram, atalarınızın, analarınızın, bütün əzizlərinizin həyatına and verirəm... Sizə itaətlə yalvarıram!..

Brezovirin üzünə sanki qaranlıq çökdü, o, tutqun səsle dedi:

– Biz indi atadan, anadan məhrum edilmişik.

O biri qladiatorun gözləri qəzəb və intiqamla parıldıadı:

– Bizim bütün əzizlərimizi əlimizdən alıblar.

Torkvato əmr etdi:

– Qalx, alçaq!

Kriks çığırdı:

– Susun! – Sonra da Qay Verresin azad edilmiş quluna sarı dönüb əlavə etdi: – Sən bizimlə gedəcəksən. Bu küçənin başına çatanda məsləhətləşib, sən taleyini həll edəcəyik.

Kriks bu sözlə Silvi Qordeniyə azad ediləcəyinə az da olsa ümid verdi ki, küçədə fəryad qoparmasın. Sonra qladiatorlara işarə etdi ki, casusu qaldırıb aparsınlar; özü də onların ardınca düşdü. Casus yarımcan idi: müqavimət göstərmirdi, bircə kəlmə də söz demirdi.

Qladiatorlardan biri yeməyin və şərəbin pulunu Lutatsiyaya vermək üçün qaldı, o birilər yeməxanadan çıxdı, Lutatsiya yeməxanadan çıxan iyirmi nəfər qladiatorun içində taxıl alverçisini görmədi. Qladiatorlar sağa dönüb, əyri-üyrü, palçıqlı, dar küçə ilə yuxarı qalxdılar. Küçə şəhər divarına çatanda qurtarır, sonra çöl başlanırdı.

Qladiatorlar burada dayandılar. Silvi Qordeni diz çöküb ağlamağa başladı, aman dilədi. Nəhayət, o, ümitsizlik içində susdu. Brezovir ondan soruşdu:

– Qorxaq əclaf, bizim hansımızla, bizim silahımız kimi bir silahla vuruşmaq istəyirsən?

– Mənə yazığınız gəlsin! Yazığınız gəlsin!.. Uşaqlarınızın xatirinə yalvarıram, mənə rəhm edin!

Qladiatorlardan biri çığırdı:

– Bizim uşaqlarımız yoxdur.

Bir başqası dedi:

– Bizim ailəmiz olmayacaq, biz bundan məhrum edilmişik!

Brezovir soruşdu:

– Deməli, sən ancaq gizlənməyi, casusluq etməyi bacarırsan?

Üz-üzə gəlib mərd-mərdənə vuruşmağı bacarmırsan.

– Aman verin!.. Rəhm edin!.. Yalvarıram sizə!..

Brezovir qısa qılıncı onun ürəyinə soxaraq çığırdı:

– Rədd ol cəhənnəmə, qorxaq!

Torkvato da yerə yığılan casusa iki qılınc zərbəsi endirdi:

– Qoy səninlə bərabər sən kimi bütün şərəfsiz, namərd, alçaq casuslar, satqınlar məhv olsun!

Qladiatorlar casusun ətrafında durub, dinməz-söyləməz onun çapalaya-çapalaya can verməsinə tamaşa edirdilər. Onlar düşüncəli və tutqun görünürdülər. Brezovirle Torkvato qılıncılarını bir neçə dəfə torpağa sancdılar ki, qanı qurumamış təmizlənsin, sonra da qınına qoydular.

Bu iyirmi qladiator adamsız, kiçik, dar küçədən Romanın izdihamlı küçələrinə çıxdılar, onlar ciddi idi, dinib-danışmırdılar.

Burada bəhs edilən hadisələrdən bir həftə sonra axşam çağı Appi yolu¹ tərəfdən Romaya Kapen qapısından plaşa bürünmüş bir atlı girdi; bir neçə saatdan bəri yağın yağışdan bu plaşla qorunmaq çətindi. Yağış bərk yağdı, küçələri su basmışdı. Kapen qapısının qabağı həmişə çox izdihamlı olurdu. Bu qapı – yollar padşahı deyilən Appi yoluna açılırdı: buradan Setiyaya, Kapuyaya, Kumaya, Salerno, Beneventə, Brundiziyə və Samniyə yollar ayrılırdı. Kapen qapısı keşikçiləri gecə-gündüz bu qapıdan müxtəlif geyimli və müxtəlif təbəqələrə mənsub adamların – piyada, atla, xərəkədə, ya cəng arabalarında, ya bir cüt qatır qoşulmuş ikiçarxlı minik arabalarında, ya kəcavələrdə keçib getdiyini görmüşdülər, buna vərdiş etmişdilər, lakin bu atlı ilə atı görəndə təəccüb etdilər: hər ikisini tər basmışdı, yol onları yorub əldən salmışdı, ikisi də palçığa bulaşmışdı.

Atlı qapıdan keçəndən sonra atını mahmızladı, at dördnalə götürüldü; keşikçilər daş yoldan gedən atın ayaq tappılıtısını, bu tappılıtının get-gədə uzaqlaşdığını və nəhayət çox uzaqlarda əks-səda ilə itib-batdığını eşitdilər.

¹ Appi yolu – e.ə. 312-ci ildə Kor Appi Klavdinin təşəbbüsü ilə romalıların çəkdiyi ilk strateji yol idi. Əvvəl bu yol Kapuyaya qədər imiş, imperator Trayın vaxtında (e.ə. 98-117-ci illər) Brundiziyə qədər uzadılmışdır.

Çox keçmədi, atlı Müqəddəs küçə ilə çapa-çapa gedib, Evtibidanın evinin qabağında dayandı. Atdan cəld düşdü, qapıdan sallanan bürünc toxmaqla bir neçə dəfə qapını bərk döydü. Səsə it hüdü, – Romada itsiz ev olmazdı.

Bir dəqiqədən sonra qapının ayaq səsi eşidildi: o həyətlə qarıya sarı gəlir, itə bərk çığırırdı ki, səsini kəssin; atlı da islanmış plaşının suyunu silkələyirdi.

– Mərhəmətli Hermogen, allahlar sənə kömək olsun! Mən Metrobiyəm, indicə Kumadan gəlmişəm...

– Xoş gəlmisən!

– Mən lap balıq kimi suyun içindəyəm... Yağışlar hökmdarı Yupiter əylənmək istədi: göylər girdabında nə qədər su yığdığını mənə göstərdi... Evtibidanın qullarından birini çağır gəlsin, ona sərəncam ver, qoy bu zavallı atı yaxındakı karvansaranın tövləsinə aparsın, ona yulaf versin.

Qapıçı atın cilovundan yapışıb, bərkdən fındıqça çaldı, – qulu bu cür çağırırdılar; sonra da Metrobiyə dedi:

– Metrobi, gir içəri, gir içəri! Evə bələdsən. Xanımın kənizi Aspaziyanı qalereyanın qabağında görəcəksən, o sənə gəldiyini xanıma xəbər verər. Atı özüm rahatlam; nə buyurmusansa, hamısı yerinə yetiriləcək.

Metrobi pillələri yuxarı qalxmağa başladı; ehtiyatla qalxırdı ki, büdrəməsin, büdrəmək pis əlamət hesab olunurdu. Dəhlizə girdi. Tavandan asılmış bürünc çırağın işığında, bəzəkli döşəmədə, adət üzrə nəqş edilən Salve (salam) sözünü oxudu; bir neçə addım qabağa getdikdən sonra divardakı qəfəsdə tutuquşu da eyni sözü təkrar etdi.

Metrobi dəhlizdən və atridən keçib qalereyanın koridoruna girdi, Aspaziyanı orada gördü, onun gəldiyini gedib Evtibidaya xəbər verməsini əmr etdi.

Kəniz əvvəl tərəddüd etdi, gedib xəbər verməkdən çəkindi. Lakin aktyor tələbindən dönmədi. Aspaziya qorxurdu ki, Metrobinin gəldiyini gedib söyləməsə, xanımı sonra onun üstünə çıxırar, onu döyər; bir tərəfdən də zavallı qız düşünürdü ki, bəlkə, xanımı narahat edildiyi üçün acıqlanar. Axırda bu qərara gəldi ki, Metrobinin gəldiyini gedib xanıma desin.

Bu zaman kurtizan qadın zərif mebelli qış konklavında yumşaq, qəşəng divanda rahat oturmuşdu. Sobalar yandığından otaq isti idi.

Otaqdan gözəl ətir qoxusu gəlirdi. Qadının ayaqları yanında cavan bir oğlan oturub eşqini elan edirdi, Evtibida da diqqətlə oğlanın sözlərini dinləyir, çəkinmədən onun yumşaq, sıx, qara saçını tumarlayırdı, oğlan da bu gözəl qadına vurğun nəzərlə baxır, qızgın şairənə sözlərlə öz məhəbbətindən, qəlbindəki nəvazişdən danışırdı.

Bu, orta boylu, zərif bədənli, solğun üzlü gənçdi. Üzünün xətləri düzgün və cazibəli idi: son dərəcə canlı, qara gözləri vardı. Zərif yundan toxunmuş, tünd-qırmızı haşiyəli ağ tunikası onun ali təbəqəyə mənsub olduğunu göstərirdi. Bu gənc Tit Lukretsi Kar idi. Uşaqılıqda Epikür fəlsəfəsini mənimsəmişdi; ölməz poemasının əsasları dahiyənə təfəkküründə yaranırdı, həyatda isə öz müəlliminin əhkamlarını izləyir, dərin, ciddi sevgiyə meyl etmirdi, yüngül, keçici sərəgüzeştlər axtarırdı, qorxurdu ki:

Salıb öz canını dərde, qayğıya,
Günbəgün daha da yanıb qızışan
Qəlbin yarasını odla bəsləmək
Ürək qaşsaq tutub, köz bağlayıncan...

...Ki, ilk məhəbbətin köhnə oxları
Sığınacaq tapsın yenilərində...
Pazla çıxararlar necə ki, pazi,
Eləcə, öteri hissdən tezliklə.
Şirin bar... dərərəm.

Lakin bu onun qırx dörd yaşında özünü öldürməsinə mane olmadı. Güman ki, o özünü vüsalına yetmədiyi nakam məhəbbət nəticəsində öldürmüşdü.

Lukretsi gözəl, istedadlı gənc olmaqla bərabər yaxşı da söhbətçildi: xoş, məzəli, ağıllı söhbətləri olardı. O həm də dövlətli idi, öz zövqü üçün pulunu əsirgəməzdi. Tez-tez Evtibidanın yanına gələr, saatlarla onun evində qalardı. Evtibida da onu – daha dövlətli, daha səxavətli aşıqlərindən artıq nəvazişlə qəbul edərdi.

Kurtizan qadın gəncin qıvrım saçını ilə oynayaraq nazlana-nazlana soruşurdu:

– Məni sevirsənmi? Hələ zəhləni tökməmişəm ki?

– Yox, yox, mən səni get-gedə daha ehtirasla sevirəm, çünki bu bir həqiqətdir:

Nə qədər ki, basırıq bağrımıza cananı biz,
O qədər cuşa gəlib, tüğyan edir şəhvətimiz.

Bu anda qapı yavaşcadan döyüldü:

Evtibida soruşdu:

– Kimdir?

Aspaziya qorxa-qorxa cavab verdi:

– Metrobi Kumadan gəlib...

Evtibida birdən qızardı, sevinərək ucadan:

– Ah! – deyib divandan yerə atıldı. – Gəlib?.. Apar kabinetə, bu saat gəlirəm. – Narazı halda yerindən qalxan Lukretsiyə dönüb, tələsə-tələsə, qırıq səsle, lakin mehribanca dedi: – Məni gözlə... Eşitmirsən, bayırda nə tufandır?.. Bu saat qayıdıram... Onun gətirdiyi yaxşı xəbər olsa, – bir həftədir bunun intizarındayam, – bu axşam öz nifrətimi arzu etdiyim intiqamla ovundura bilsəm... çox şad olaram, şadlığımın bir hissəsini səninlə bölüşdürəcəyəm.

Evtibida çox həyəcanlı halda otaqdan çıxdı. Lukretsi heyrət içində qalmışdı, həm də narazı idi, bu məsələ ilə yaman maraqlanırdı. Başını yelləyərək, otaqda fikirli-fikirli gəzişməyə başladı.

Bayırda tufan şiddətlə uğuldayırdı. Bir-birinin ardınca şığıyan ildırımlar otağı qorxunc işığa qərç edirdi, dəhşətli göy gurultuları evi əsasından sarsıdırdı. Yağan dolunun səsi, yağışın şırıltısı göy gurultuları arasında çox aydın eşidilirdi; şiddətli şimal küləyi vıyıldı ilə qapılara, pəncərələrə çırpınır, dəlik-deşikdən içəri soxulurdu.

Lukretsi xəfif istehza ilə gülümsəyərək astadan dedi:

– Qara camaatın allahı – Yupiter yıxıb-dağıdan qüvvəsini göstərərək əylənir.

Bir neçə dəqiqə gəzindikdən sonra divanda oturdu, sanki çarpışan bu təbii qüvvələrin doğurduğu hisslər aləminə dalaraq fikrə getdi, bu vəziyyətdə keyli oturub qaldı. Sonra birdən xırdaca, zərif kamod üstündəki mumlanmış lövhələrdən birini və dəmir uclu gümüş çubuğu götürüb ilhamla tez-tez yazmağa başladı; onun üzü od tutub yanırdı...

Yunan qızı kabinetə girdi: Metrobi Evtibidani orada gözləyirdi. Əynindən plaşını çıxarıb narazı halda baxırdı: plaş yaman gündə idi. Evtibida bunu görüb, getmək istəyən kənzəyə çığıraraq dedi:

– Buxarını yaxşı qala; paltar gətir, qoy bizim Metrobi geyimini dəyişsin. Yemək otağına yaxşı yeməklər gətir.

Sonra da Metrobiyə sarı döndü, onun əllərini bərk-bərk sıxaraq soruşdu:

– Hə, söylə görək, mənim şanlı Metrobim, mənə yaxşı xəbər gətirmisən?

– Kumadan yaxşı xəbər gətirmişəm, amma yoldan pis.

– Görürəm, görürəm, mənim zavallı Metrobim. Oda yaxın otur.

– Evtibida skamyanı buxarıya tərəf çəkdi. – Tez ol, de görüm, istədiyim dəlilləri tapıb gətirmisənmi?

– Füsunkar Evtibida, sənə məlumdur ki, Danaya qülləsinin tunc qapılarını Yupiterə qızıl açmışdır...¹

– Ah, gəvəzəliyi burax!.. Yoxsa indicə qəbul etdiyən vanna sənə təsir etməmiş, qısa danışa bilmirsən?

– Bir kənzəni pulla ələ aldım. Qapıdakı xırdaca deşikdən baxırdım, gecə saat üç ilə dörd arasında Spartakın bir neçə dəfə Valeriyanın otağına girdiyini gördüm...

Evtibida vəhşi sevinclə çığırdı:

– Eh cəhənnəm tanrıları, mənə kömək edin! – Onun sifəti dəyişmiş, gözlərindən od yağırı, bəbəkləri genişlənmişdi; burun pərləri körüklənir, dodaqları titrəyirdi, – bu vəziyyətdə o, qan qoxusu duyan dişi pələngə oxşayırdı. – Bu qayda ilə hər gün... bu əclafın Sullanın şanlı adını ləkələyirlər?! .

– Elə güman edirəm ki, onlar ehtiras coşqunluğu içində haram edilmiş günləri də nəzərə almırlar.

Evtibida təntənəli ifadə ilə dedi:

– Onlar üçün də haram gün olacaq, çünki onların lənətə gəlmiş başını mən cəhənnəm allahlarına tapşırıram.

Getmək istərkən, birdən dayanıb Metrobiyə tərəf döndü:

– Paltarını dəyiş, yemək otağına get, yemək ye, mənə orada gözlə.

Qoca aktyor paltarını dəyişmək üçün qonaq otağına girəndə fikirləşdi: “Mən pis bir işə qarışmaq istəməzdim... Bu qızışib... bundan hər nə desən çıxar... Qorxuram ki, başıma oyun açsın!”

¹ Yunan rəvayətinə görə, gələcəkdən xəbər verən kahin, Aqross padşahı Akrisiyə deyir ki, sənə nəvən öldürəcək. Akrisi də qızı Danayarı tunc qülləyə saldırır, onu insanlarla görüşməkdən məhrum edir. Lakin Yupiter qızın gözəlliyinə məftun olur, qızıl yağış şəklində onun yanına gəlir.

Çox keçmədi, paltarını dəyişib yemək otağına getdi. Süfrəyə dadlı yeməklər qoyulmuşdu. Bu şanlı adam dadlı xörəklərdən yedi, gözəl falern şərabi içdi, mənhus səfər, yaxında baş verə biləcək dəhşətli bədbəxtlik yadından çıxdı.

Yeməyini hələ qurtarmamışdı ki, Evtibida içəri girdi. Onun rəngi ağarsa da, üzəndən sakit görünürdü. Əlində perqamentə bükülmüş və bürmələnməmiş papirus vardı; perqament sürmə ilə rənglənməmişdi. Bürmələnməmiş papirus kətan qaytanla bağlanmışdı; qaytanın da ucları mumla möhürlənmişdi; möhürün üstündə dəniz köpükləri içərisindən çıxan Veneranın əksi vardı.

Metrobi məktubu görüb bir az karıxdı:

– Gözəl Evtibida... mən arzu edirəm... bilmək istərdim ki... bu məktub kimə yazılmışdır?

– Hələ bir soruşursan da?.. Əlbəttə, Lutsi Korneli Sullaya...

– Ah, Mom allahı maskası xatirinə, gəlin tələsməyə, əzizim, qərarımızı daha yaxşı fikirləşək.

– Qərarımızı? Sənin buna nə dəxlin var?..

– Qoy böyük mərhəmətli Yupiter dadıma çatsın!.. Birdən bu işə kiminsə qarışması Sullanın xoşuna gəlmədi?! Öz arvadına qəzəblənmək əvəzinə, xəbərçiləri cəzalandırma necə olar? Ya da birdən onun hamıya acığı tutdu, – bu daha artıq ehtifal oluna bilər.

– Mənə nə?

– Orası elədir... ancaq... yəni... Ehtiyatlı olmaq yaxşıdır, əzizim. Sullanın qəzəbi, bəlkə də, sənin üçün heç bir şey deyil... amma mənim üçün bu çox əhəmiyyətlidir...

– Sən axı kimə lazımsan?

Metrobi qızgınlıqla dedi:

– Allahların və insanların sevimlisi Evtibida, mən mənə lazımam, mənim özümə! Mənə lazımam! Mən özümü çox sevirəm.

– Mən heç sənin adını da çəkməmişəm... Bir şey olub eləsə, sənin buna dəxlin yoxdur.

– Bunu başa düşürəm... çox yaxşı başa düşürəm... Ancaq bilir-sənmi, qızım, otuz ildir ki, Sullaya yaxın adamam...

– Bilirəm, bilirəm... sənin yaxşı adın, şöhrətin üçün lazım olan-dan da yaxınsan...

– Bunun əhəmiyyəti yoxdur... Mən bu yırtıcı heyvanı... yəni bu adamı çox yaxşı tanıyıram... Uzun illərdən bəri dost olsa da, o mənim

boynumu cücə boynu kimi üzər, sonra da mənim üçün təntənəli dəfn düzəldər, tonqalımın da qabağında əlli qladiatorun döyüşünü təşkil edər, – o belə adamdır. Ancaq, çox təəssüf ki, mən daha bu şeylərdən həzz ala bilmərəm!

Evtibida:

– Qorxma, qorxma, – dedi, – sənin başına heç bir iş gəlməz!

– Qoy həmişə pərəstiş elədiyim allahlar dadıma çatsın!

– Hələ ki, Bahusa həmdü-səna elə, onun şərəfinə bu əlliillik falern şərabından iç. Şərabi özüm tökəcəyəm.

Evtibida tayqupla aktyorun camına falern şərabi tökdü.

Bu zaman yemək otağına yol paltarı geymiş bir qul girdi.

– Demofil, dediklərimi yaddan çıxartma: Kumaya kimi heç yerdə dayanma.

Qul Evtibidanın əlindən məktubu aldı, köynəyi ilə üst paltarı arasına qoyub, belini nazik ip ilə bağladı, sonra da xanımı ilə vidalaşaraq, plaşa bürünüb otaqdan çıxdı.

Evtibida Metrobini sakitləşdirdi. Falern şərabi onun dilini açmışdı, o yenə də öz qorxularından danışmaq istədi, lakin Evtibida sabah yenə də görüşəcəklərinə söz verib, öz otağına qayıtdı. Lukretsi mumlanmış lövhəni əlində tutub oxuyurdu.

– Bağışla, güman etdiyimdən bir qədər artıq ləngidim... amma görürəm ki, vaxtını boş yerə itirməmişəm. Yazdığın şəri mənə oxu. Mən bilirəm, sən düşüncələrinə ancaq şerlə ifadə edə bilərsən, özün də gözəl şerlə!

– Mənə ilham verən sən oldun, bir də bugünkü coşan tufan... Sən haqlısan: şəri gərəkdir hamıdan əvvəl sənə oxuyam. Sonra da evə qayıdanda tufana oxuyacağam.

Lukretsi yerindən qalxdı, şəri fəvqəladə bir məlahətlə oxudu:

Külək qalxıb əvvəl-əvvəl dalğaları döyəcləyir,
Buludları parçalayır, gəmiləri qərç eləyir,
Hərdən çöldə cövlan edib, boğanağı səyirdir o,
Ağacları yerə sərir, zirvələri titrədir o,
Büküm-büküm bükələyir – yırğalayır meşələri,
Dəli kimi nəre çəkir, haray salır o sərsəri.
Küləklər də vücudlardır – fəqət gözə görünməyir,
O, torpağa, dənizlərə divan tutur, ərşə dəyir,
Buludları budarlayıb, dəhmərləyir qabağında,

Sular kimi ləpələnilib bəzən keçir lal axında,
Bəzən dəli sellər kimi kükrəyərek səddi aşır,
Məşələlərə təpilərək budaqlarla yaxalaşır,
Köklü-köklü ağacları öz kökündən qoparır o,
Qarşısına nə çıxırsa süpürləyib aparır o.
Polad kimi körpüləri toz eləyir təməlində,
Köpüklənən selləri də ram eləyir öz əlində.
Yatağına sığışmayır, kükrədikcə o kükrəyir,
Gurultuyla, nəritləylə hər bir şeyi qəhr eləyir,
Dalğasıyla dənizlərin altdan vurub üstədən çıxır,
Əzəmətli qayaları, bənd-bərəni vurub yıxır.
Baş aldıqca daşqın kimi istədiyi səmtə sarı
Qabağına nə gəlirsə, basmarlayır dalğaları.
Hökm eləyir, şiddətlənir, yenə tufan qoparır o,
Hər bir şeyi, hər bir şeyi vurur, yıxır, aparır o.

Biz demişik ki, Evtibida yunandır, özü də yaxşı təhsil almış bir qızıdır. Şeirdəki qüvvəni, gözəlliyi, ahəngi o duymaya və təqdir etməyə bilməzdi. Xüsusilə ona görə ki, latın dili o zaman çox da mükəmməl bir dil deyildi, Enni, Plavt, Lustili və Terentsidən başqa şöhrət qazanmış ayrı şairlər yox idi.

Evtibida şərə valeh olduğunu ürəkdən gələn səmimi sözlərlə ifadə etdi; şair də onunla vidalaşarkən gülümsəyərək dedi:

– Şairə valeh olduğun üçün bu lövhədən məhrum olursan: lövhəni aparıram.

– Şəri papirusa köçürən kimi özün onu mənə gətirəcəksən.

Lukretsi tezliklə gələcəyinə söz verib getdi. Onun qəlbi indice yaratdığı şeirlə dolu idi; şeiri o, təbiəti müşahidə edərək yazmışdı, buna görə də belə qüvvətli və ahəngdardı, hissələrlə dolu idi.

Evtibida sanki sakitləşmişdi. Aspaziyanın müşayiəti ilə yataq otağına keçdi. Fikri də bu idi, yatmadan əvvəl təkbaşına, bu vəsfə gəlməyən intiqam fərəhini düşünüb, zövq alsın. Lakin sevinci onun düşündüyü qədər dolğun deyildi, buna heyrət etdi; fərəhinin çox zəif olduğunu duyaraq təəccübləndi. Yerinə girəndən sonra ağına gözlənilməz fikirlər gəldi. Aspaziyaya əmr etdi, gecə çırağının işığını bir qədər azaldıb getsin. Tutduğu işi xəyalında xeyli götür-qoy elədi, göndərdiyi məktubun nə kimi nəticə verəcəyini düşündü. Bəlkə də Sulla gecə yarısına kimi qəzəbini saxladı, Valeriya ilə Spartakı izləyib onları cinayət yerində yaxalar, hər ikisini öldürər.

Tezliklə Valeriyanın rüsvay olması və öldürülməsi xəbərini eşitmək onun qəlbinə sevinclə doldurur, hələ də ürəyini parçalayan qısqanclıq əzabını yüngülləşdirirdi. Axı bu xudbin, lovğa aristokrat xanım ona alçaq nəzərlə baxırdı; halbuki o özü düşkün, mənfur, riyakar qadıncı. Evtibidadan min dəfə artıq cinayətkar və günahkar idi. Kurtizan qadın belə düşünürdü. Lakin onun Spartak münasibəti tamam başqa idi. Bu məsələdə Spartakı təmizə çıxarmağa çalışırdı. Xeyli düşündükdən sonra bu qərara gəldi, frakiyalı Valeriyadan daha az, çox az müqəssirdir. Hər halda o ancaq zavallı bir rudiari idi, Sullanın arvadı gözəl olmasa da, ona ilahə kimi görünəcəkdi. Bu alçaq qadın yəqin, onu öz nəvazişləri ilə yoldan çıxarmış, sehləmişdi... İş o yerə gətirmişdir ki, Spartak daha müqavimət göstərə bilməmişdir. Əlbəttə, məsələ ancaq belə olmuş. Yoxsa qladiator, öz-özlüyündə cürət edib Sullanın arvadına belə baxa bilərdimi? Yazıq Spartak bu qadının məhəbbətinə nail olandan sonra, təbii ki, tamamilə onun hökmü altına düşmüş, başqa məhəbbət, başqa qadın haqqında bir an da olsa düşünməmiş, düşünməyə heç cəsarət də etməmişdir. Buna görə Evtibida indi Spartakın ölümünü haqlı cəza hesab etmirdi, bu ölümə heç şeylə haqq qazandıra bilmirdi.

Evtibida uzun müddət yata bilmədi. Bir böyrü üstündən o biri böyrü üstünə çevrilir, dərddi-dərddi ah çəkirdi. Kədərli düşüncələr, bir-birinə zidd hisslər ondan əl çəkmirdi, qorxunc fikirlərdən bədəni titrəyirdi. Arabir yorğunluğun təsiri ilə özünü unudur, gözüne yuxu gedirdi, sonra birdən səksənib ayılır, yenə də yatağında çırpınmağa başlayırdı. Axırda yuxu onu apardı, otağa sakitlik çökdü, bu sakitliyi ancaq yatan qadının qırıq-qırıq nəfəs alması pozurdu. Birdən Evtibida yerindən qalxıb dəhşətlə çıxırdı:

– Yox Spartak! Yox, səni öldürən mən deyiləm... Odur... Sən ölməyəcəksən!..

Evtibidanın təqib edən fikir, bu bədbəxt qadının qısa yuxusunda xəyala çevrilmişdi; beynini çulğalayan surətlər ancaq Spartakın şəklinə təcəssüm etmişdi: o, öl-ölə aman diləyirdi.

Çəkdiyi iztirabdan Evtibidanın sifəti dəyişmiş, rəngi ağarmışdı. Cəld yatağından düşüb ağ örtüyünə büründü, Aspaziyanı çağırıb, aktyoru yuxudan oyatmağı əmr etdi.

Metrobini bir şeyə güclə razı sala bildi: o, dərhal yola düşüb Demofilin dalınca getməli, məktubu ondan geri almalı idi, – Evtibida kağızın Sullaya çatmasını daha istəmirdi.

Metrobi yol gəldiyindən yorulmuşdu, içdiyi şərəbdən süstləşmişdi, yumşaq, isti yataqdan qalxmaq istəmirdi, – Evtibida bütün məharətini, cazibədarlığını işlədərək, onu iki saatdan sonra birtəhər yola gətirdi.

Tufan sakitləşmişdi. Göy üzünü ulduzlarla dolu idi, gecə vaxtı yola düşən bu adamı ancaq soyuq, sərt külək narahat edə bilərdi.

Evtibida dedi:

– Demofil beş saat səndən qabaq çıxıb, buna görə sən gərək atını çapmayasan, bu atda uçasan.

– Bəli, o, Peqas¹ olsaydı, mən onu uçmağa məcbur edərdim.

– Hər halda belədə sənin üçün də yaxşı olar!

Bir neçə dəqiqədən sonra dördnala çapan bir atın ayaq səsi eşidildi. Bu tapanlıya Kvirinin övladları yuxudan oyanır, səse şübhə ilə qulaq asıb, yenə yorğanlarına bürünür, isti yataqda ləzzətlə əl-ayaqlarını uzadırlar və bu adamlar bir şeyə görə sevinirdilər ki, indi onlar isti yataqda olduqları halda, bir çox bədbəxtlər belə pis havada yoldadır, soyuqdan üşüyürlər, bayırda külək qəzəblə vıy-vıy vıyıldayır.

Yeddinci fəsil

ÖLÜM DEMOFİLLƏ METROBİNİ QABAQLAYIR

Romanın Kapen qapısından çıxan, Appi yolu ilə irəliləyib, yolun haçalandığı yerə – Kapuyaya gələn (sağa ayrılan yol Beneventə, sola ayrılan Kumaya gedirdi), oradan da Kumaya sarı dönməyən adamın qarşısında misli-bərabəri görünməmiş gözəl mənzərə açılırdı.

Yolla gedən adam ətrafdakı təpələri, zeytun və portağal meşələrini, meyvə bağlarını, üzümlükləri, qızıl sünbüllü məhsuldar zəmiri, ətirli, bol otlu çəmənləri, bu çəmənlərdə otlayan sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır inəkləri görmüş olsaydı, qoyunların, inəklərin ətrafa yayılan mələşməsinə, böyürməsinə eşitsəydi, – Literndən tutmuş Pompeyaya qədər uzanan bütün sahilləri – günəşli, gözəl sahilləri təsvüründə canlandırma bilərdi.

¹ Peqas – qədim yunanlarda əfsanəvi qanadlı at

Bu yerlərdə, bu bərəkətli sahillərdə, sanki səhrəli əl ilə salınmış, bir-birinə yaxın – Litem, Mizena, Kuma, Bayi, Puteola, Neapol, Herkalanum və Pompeya şəhərləri, bunların da ətrafında əzəmətli məbədlər, zəngin villalar, hamamlar, günəşli, gözəl bağlar, çoxlu kəndlər, Axeruzi, Averno, Likoli, Patriya və bir çox başqa göllər, evlər və malikanələr vardı. Bütün sahil başdan-başa nəhəng şəhərə oxşayırdı. Bir az kənarda körfəz, körfəz sahillərinin şefqətlə qoruduğu, bu sahillərin qoynunda sakit, lacivərd dəniz, daha uzaqda gözəl yaşıllıq içində qəşəng İsxıya, Proxita, Nesida, Kapreya adaları, oradakı imarətlər, hamamlar görünürdü. Sanki təbiətin bütün zənginliyi, gözəlliyi dünyanın bu abad, gözəl guşəsinə toplanmışdı, sanki allahlarla insanlar əlbir olub, yer üzündə nə qədər gözəl, füsunkar şeylər varsa, onun hamısını günəş işığına qərq olan, xoş, mülayim, ilıq meh əsən bu guşəyə bəxş etmişdi.

Burada, doğrudan da, əfsanəvi gözəllik vardı. O zaman bu yerlər haqqında bir rəvayət söyləmişlər, bu da nahaq yerə deyildi: guya Xaront önləri öz ayağı ilə burada gözlərmiş, onları bu dünyadan elisiyə¹ apararmış.

Kumaya gələn adam möhtəşəm, zəngin, izdihamlı bir şəhər görürdü. Şəhərin bir hissəsi dik, sıldırım dağın üstündə, bir hissəsi dağın döşündə, bir hissəsi də dəniz kənarındakı düzənlikdə yerləşmişdi. Yay aylarında Roma patrisiləri çimməyə bura gələrdilər. Kuma ətrafında villası olmayanlar da yazın və payızın bir hissəsini burada qalardılar.

O zaman aristokratlar, dövlətlilər Romanın özündə necə yaşayırdılarsa, Kumada da elə yaşamaq üçün hər cür şərait, dəbdəbə və rahatlıq düzəltdirmişdilər. Burada da portiklər, bazilikalar, forumlar, sirkələr, əzəmətli, dəbdəbəli amfiteatr (bunun xarabaları indi də durur), dağın üstündə isə Akropolda², – Apollon allahı adına tikilmiş gözəl məbəd vardı: bu, İtaliyanın ən gözəl, möhtəşəm məbədlərindən biri idi.

Kuma çox qədim zamanlarda təsis olunmuşdu. Məlumdur ki, Roma şəhəri salınandan əlli il əvvəl Kuma çox abad və əzəmətli

¹ Elisi, elizium və ya Yelisey çölləri – qədim yunanlarda və romalılarda, rəvayətə görə, elisi xoşbəxtlik diyarı imiş, qəhrəmanlar, xeyrixah insanlar öləndən sonra onların ruhu burada yaşayarmış.

² Akropol – qədim Roma şəhərlərinin hündür yerində tikilmiş içqala Apollon məbədi də burada idi.

şəhərmiş; buradan keçənlər Siciliyada Zanklu şəhərinin əsasını qoymuşlar, – sonralar buna Messana deyilmişdir. Bir qədər sonra onlar, bəlkə də, indi Neapol deyilən, Paleopolis şəhərini qurmuşlar.

İkinci Pun müharibəsi dövründə Kuma, Romaya bac-xərac verməyən müstəqil şəhər idi. Romanın müttəfiqi idi. Bu vaxtlar Kampanyanın bir çox şəhəri Karfagenin tərəfinə keçdiyi halda, Kuma Romaya sdaqətli qalmışdı, buna görə Hannibal¹ böyük qüvvə yığıb Kumaya hücum etdi. Lakin konsul Sempronius Qrakx Kumanın köməyinə gəlir. Hannibalın qoşununu dağıdır, çoxlu karfagenli qırır.

O vaxtdan Roma patrisiləri Kumanı o biri şəhərlərdən üstün tuturdular. Lakin bizim təsvir etdiyimiz hadisələr dövründə zadəganlar Baiyyə daha çox getməyə, bunun da nəticəsində Kuma yavaş-yavaş öz əzəmətini itirməyə başladı.

Kumadan bir az kənarda, gözəl təpə üstündə Lutsi Korneli Sullanın dəbdəbəli villası vardı. Təpədən sahilə və körfəzə gözəl mənzərə açılırdı. Bu şöhrətpərəst, azgın adamın heç bir hüduda sığmayan zəngin fantaziyası rahatlıq və ehtişam cəhətdən nə yarada bilirdisə, onun hamısı bu villada düzəlmişdi. Villanın bağı dənizə qədər uzanırdı; hökmdar bu bağda əhliləşdirilmiş balıqlar üçün xüsusi hovuz tikdirmişdi, – balıqlara çox diqqətlə qulluq edilirdi.

Sullanın villası ehtişam cəhətdən Roma evlərindən geri qalmırdı. Burada başdan-başa mərmərdən tikilmiş hamam, hamamın da isti, ilıq və soyuq su vannası üçün əlli şöbəsi vardı; bunları düzəltmək üçün Sulla pulunu əsirgəməmişdi. Villada nadir çiçəklər üçün üstüörtülü oranjereyalar, quşlar üçün volyerlər, ceyran, maral, tülkü və ov quşları üçün qorucular vardı.

Qüdrətli hökmdar iki ay idi ki, hər işdən uzaqlaşaraq, bu füsunkar yerdə yaşayırdı; buranın havası çox yumşaq və səfalı, bədən üçün çox xeyirli idi.

Sullanın əmri ilə qulları Appi yolunun Kumaya dönmə yerindən öz villasına qədər kiçik məsafədə yol çəkmişdi.

¹ Hannibal – məşhur Karfagen sərkərdəsi (Karfagen – Afrikada, indiki Tunis və Əlcəzair torpağındakı qədim dövlətin adıdır). Hannibal e.ə. 247-ci ildən 183-cü ilə qədər yaşamış, romalılara qarşı hərbi səfərlərində şöhrət qazanmışdır. İtaliyanın özündə Roma qoşunlarına bir neçə dəfə qalib gəlmiş, lakin Karfagendən kömək almadığı üçün Afrikaya qayıtmış, orada Roma sərkərdəsi afrikalı Stsipion tərəfindən məğlubiyətə uğradılmışdır. Hannibal Asiyaya qaçmış, Antioxiyanın tərəfini saxlayaraq romalılarla vuruşmuşdur. Antioxa məğlub olduqdan sonra özünü öldürmüşdür.

Sulla günlərini burada düşüncə içində keçirir, öz “Xatirələr”ini yazırdı. Bu “Xatirələr”ini məşhur dövlətli – Lutsi Litsini Lukulla ithaf etmək istəyirdi. Sonralar bunu, doğrudan da, ona ithaf etdi. Lukull bu zaman müharibələrdə zəfər qazanmışdı; üç ildən sonra da konsul seçildi. Ermənistanda və Mesopotamiyada Mitridata qalib gəldi. Sonralar romalılar arasında şöhrət qazandı, adı tarixdə qaldı, lakin o, zəfərlərindən daha artıq, dəbdəbə və ehtişamı, sayısız-hesabsız sərvətilə ad çıxartmışdı.

Sulla bütün gecələrini Kuma ətrafındakı villasında gurultulu və abırsız eys-ışrət məclislərində keçirirdi. Gün çıxanda çox vaxt o hələ stol arxasında sərxoş və yuxulu halda, adətən, onun kef məclislərində iştirak edən, ondan daha sərxoş mimi¹, təlxəklər, komediyaçıları arasında, taxt üstündə uzanmış olardı.

Arabir Kumaya, bəzən də Baiyyə, Puteolaya gəzməyə çıxardı. Hər yerdə də bütün ictimai təbəqələrə mənsub vətəndaşlar ona hörmət və ehtiram göstərirdi, bunu da Sullaya böyük xidmətlərinə görə deyil, ondan qorxduqları üçün edərdilər.

Sulla, əvvəlki fəslin sonunda bəhs olunan hadisədən üç gün sonra, ikiçarxlı arabasında Puteoladan qayıtmışdı, – orada patrisilərlə plebeylər arasında baş verən münaqişəni yoluna qoyurdu. On gün əvvəl də həmin məsələ üçün oraya getmişdi; lakin bu gün bir münsif kimi razılıq əqdini bağlaya bilmişdi.

Axşamüstü evinə qayıdıandan sonra sərəncam verdi ki, Delfa Apollonu yemək otağında şam yeməyi hazırlasınlar – bu onun nəhəng mərmər sarayındakı dörd yemək otağının ən böyüyü və ən gözəli idi.

Hər bucaqda bir məşəl yanırdı; divarların qabağında ehram şəklində yığın-yığın ətirli güllər qoyulmuşdu; fleyta, lira və sitra alətlərində ürəkaçan havalar çalınırdı; yarıçılpaq rəqqasələr öz gözəllikləri ilə qonaqları cəzb edər-edər, şəhvətlə, gülümsəyər-gülümsəyər rəqs edirdilər. Çox keçmədi, qonaqlıq azgın eys-ışrətə çevrildi.

Bu geniş zalda, üç stol ətrafında doqquz taxt vardı; taxtlarda, Sullanın özündən başqa, iyirmi beş adam dirsəklənib uzanmışdı. Sullanın çox istədiyi Metrobinin yeri boş idi.

Əvvəllər hökmdar olan Sulla qar kimi ağ yemək paltarını geymişdi; başında qızıl güldən çələng vardı; onun yeri orta stolun qabağında,

¹ M i m – qədim Yunanıstanda və Romada kiçik xalq komediyaları və bu komediyalarda iştirak edən aktyorlar

orta taxtda, istəkli dostu Kvint Rostsinin yanında idi. Kvint Rossi ziyafətin şahı idi.

Sulla bərkədən gülür, ucadan nitqlər söyləyir, tez-tez içirdi, elə zənn etmək olardı ki, o ürəkdən əylənir, heç bir kədər, heç bir fikir onu narahat etmirdi.

Lakin diqqətlə baxılısaydı, bu dörd ayda onun xeyli qocaldığı, arıqladığı, daha çirkin, daha qorxunc göründüyü dərhal nəzərə çarpardı. Bədəni bürüyən çirkli-qanlı sızanaqlar artmışdı: bir il bundan əvvəl saç çal idisə, indi lap ağarmışdı; bütün simasında – yorğunluq, zəiflik və iztirab əlaməti görünürdü: bu yuxusuz gecələrin nəticəsi idi, – dəhşətli xəstəlik onu yatmağa qoymurdu, incidirdi.

Bununla belə Sullanın kəskin baxışlı, mavi-boz gözlərində – bəlkə də, həmişəlikdən daha artıq – heyat, qüvvət, ehtiras, hamını özünə tabe edən iradə atəşi vardı. Duyduğu ağır əzabı iradəsinin gücü ilə başqalarından gizlətməyə çalışır, buna da müvəffəq olurdu; o hətta, bəzən, xüsusilə eys-ışrət məclislərində, elə bil ki, xəstəliyini də unudurdu.

Sulla Kumadan gələn və o biri stolun qabağındakı taxtda dirsəklənib uzanan patrisiyə dönüb dedi:

– Hə, danış görüm, danış görüm, Pontsian, mən Qraninin nə söylədiyini bilmək istəyirəm.

Pontsianın rəngi qaçdı, özünü itirdi, bilmədi nə cavab versin:

– Mən onun nə dediyini eşitmədim.

Sullanın qaşları qorxunc halda çatıldı, lakin sakitcə dedi:

– Pontsian, özün bilirsən ki, qulağım yaxşı eşidir: indicə Eli Luperkə dediyini mən axı eşitdim.

Patrisi karıxmış halda etiraz etdi:

– Yox ey, mən heç bir şey demədim... inan mənim sözümlə... xoşbəxt və qüdrətli hökmdar...

– Sən bu sözləri dedin: “Kumanın indiki edili Qranini Sullanın hökmünə görə xəzinəyə cərimə verməyə məcbur edəndə, o bundan boyun qaçırdıb dedi ki...” Bura çatanda sən başını qaldırıb mənə baxdın, gördün ki, mən eşidirəm, o saat susdun. Sənə təklif edirəm: Qraninin söylədiklərini eynən təkrar elə.

– İltifat buyur, sən ey Roma rəhbərlərinin ən böyüyü Sulla...

Sulla qəzəbdən xırıldayan səslə çığırdı:

– Sənin tərifiyə mənə ehtiyacım yoxdur! – Onun gözləri parıldadı, qalxıb taxtda oturdu, yumruğunu stola çırpdı: – Əclaf, yaltaq! Mən öz fəaliyyətimlə, zəfərlərimlə özümə təriflər qazanmışam, onlar hamısı konsullar fastında¹ qeyd olunmuşdur, onları təkrar etməlisən, yoxsa and olsun himayəçim ilahi Apollonun arfasına, – bəli, Lutsi Sulla and içir! – sən buradan sağ-salamat çıxmıyacaqsan, cəsədin mənə bostanlarımla gübrəsi olacaq?

Sulla bir neçə ildən bəri özünə hami seçdiyi Apollonun adını çəkərkən, sağ əlini bu allahın xırdaca, qızıl heykəlinə toxundurdu; heykəli o, Delfada elə keçirmişdi, həmişə də onu zərif işlənmiş, incə qızıl zəncirdə boynundan asardı.

Sullanın bütün dostları onun andını və sözlərini eşidəndə, bu hərəkətini görəndə susdular, rəngləri ağardı, təşvişlə bir-birinə baxdılar, musiqi, rəqslər, hay-küylü şadlıq kəsildi, ortaya qəbir sükutu çökdü.

Bədbəxt Pontsian qorxudan dili tutula-tutula dedi:

– Qrani dedi: “Mən indi bu pulu verməyəcəyəm, Sulla bu yaxınlarda öləcək, onda cərimə verməkdən azad ediləcəyəm”.

Sulla dedi:

– Belə! – Onun tünd-qırmızı sifəti acığından tabaşir kimi ağardı. – Belə!.. Qrani səbirsizliklə mənə ölümümü gözləyir?.. Afərin, Qrani! O öz haqq-hesabını da eləyib. – Sullanın bədəni tir-tir əsirdi, lakin gözlərində parıldayan çilgün qəzəbi gizlətmək istəyirdi. – O hər şeyin haqq-hesabını çəkib!.. Necə də hər şeyi nəzərə alan adamdır!.. Hər işi indidən görür!

Sulla bir anlığa susdu, sonra barmaqları ilə çırtıq vurub çağırırdı:

– Xrisoqon! – Elə o saat da qorxunc ifadə ilə əlavə etdi: – Baxarıq! Görək onun hesabı düzgün çıxacaq mı!

Xrisoqon Sullanın azad etdiyi qul idi, həm də onun etibar etdiyi adamdı. O, Sullaya yaxınlaşdı. Sulla yavaş-yavaş özünə gəlmişdi: Xrisoqona sakit halda nəşə dedi. Azad olmuş qul başını əyərək, onun əmrinə qulaq asdı, sonra qapıya sarı yönəldi.

Sulla onun ardınca çığırdı:

– Sabah!

¹ Konsul fastı – yüksək vəzifəli şəxslərin siyahısı ildən-ilə davam etdirilirdi.

Sonra qonaqlara sarı döndü, falern şerabı ilə dolu camı yuxarı qaldırıb gülürüzlə ucadan dedi:

– Hə, bu nədir? Sizə nə oldu? Elə bil ki, hamınız lal oldunuz, sarsaqladınız?! And olsun Olimp allahlarına, yoxsa elə zənn edirsiniz ki, qorxaq qoyunlar, mənim xeyratıma gəlmisiniz?

– Qoy allahlar səni belə fikirlərdən uzaqlaşdırsın.

– Qoy Yupiter səni salamat eləsin, qoy Apollon səni pənahında saxlasın!

Qonaqlar köpüklənən falern şerabı camını qaldırıb bir ağızdan çıxırdılar:

– Qüdrətli Sullaya uzun ömürlər!

Kvint Rostsi camını qaldırıb, aydın və ahəngdar bir səslə ucadan dedi:

– İçək Xoşbəxt Lutsi Korneli Sullanın sağlığına və şan-şöhrəti naminə!

Hamı Sullanın şərəfinə sağlıq dedi, hamı da içdi. Sulla üzdən yenə şən görünərək, Rostsini qucaqlayıb öpür, ona təşəkkür edirdi, sonra kifaraçılara¹ və mimlərə çıxıraraq dedi:

– Adə, ay axmaqlar, orada nə edirsiniz! Məlun avaralar, ancaq onu bilirsiniz ki, mənim falern şerabımı içəsiniz, bir də malımı oğurlayasınız? Qoy, sizin hamınızı bu saat əbədi yuxu aparsın!

Sulla həmişə kobud danışığı, şit, bayağı zarafatları ilə fərqlənirdi. Onun küçə söyüşləri qurtaran kimi musiqiçilər yenə də çalmağa, mimlər və rəqqasələr oxuya-oxuya satirlərin abırsız və gülməli rəqsini oynamağa başladılar. Rəqs qurtarandan sonra Sulla ilə Rostsinin dirsəklənib uzandığı taxtın qabağındakı orta stola heç görünməmiş qərribə bir şey gətirdilər: bu, tüklü-lələkli bir qartal bozartması idi, özü də elə bil diri idi. Qartal dimdiyində tünd-qırmızı lentli dəfnə çələngi tutmuşdu, lentin də üstündə zər hərflərlə bu sözlər yazılmışdı: “*Sullae, Felici, Epafrodito*”, mənası da bu idi: “Xoşbəxt Sullaya, Veneranın istəklisinə”. “Veneranın istəklisi” ləqəbi Sullanın daha çox xoşuna gəlirdi.

Rostsi qonaqların alqışı altında çələngi qartalın dimdiyindən alıb, Attiliya Yuventinaya verdi. Yuventina Sullanın azad etdiyi gözəl kənz idi, öz ağasının yanında oturmuşdu. Yuventinadan başqa bir neçə patrisi xanımı da Kumadan qonaqlığa çağırılmışdılar. Onlar kişi-

lərin yanında, nahar taxtında dirsəklənib uzanmışdılar, qonaqlığın cəzbedici əsas cəhətlərindən biri də bu idi.

Attiliya Yuventina dəfnə çələngini Sullanın başındakı qızılgül çələngi üstündən qoyub, xoş səslə dedi:

– Ey allahlar sevimlişi, bu dəfnə çələngini sənə, məğlubiyyət bilməyən imperatora bütün dünya ıftixarla təqdim edir!

– Sulla Attiliyanı bir neçə dəfə öpdü, məclisdəkilər onu alqışladı, Kvint Rostsi isə taxtdan qalxıb böyük aktyora layiq gözəl səslə və hərəkətlərlə bu şeri oxudu:

..... O gördü Tibrin üstdən
Hökmdar əsasını necə aldı əlinə,
Sancdı bir vaxt özünün hökm etdiyi torpağa.
Əsa puçur gətirib başından zoğlar atdı,
Budaqlandı, böyüdü, büründü sıx yarpağa,
Kviritlərin torpağı qalın kölgəyə batdı.

Şerə məhəretlə daxil edilən eyhamlar göstərirdi ki, Rossi gözəl aktyor olmaqdan başqa, həm də çox zəkali adamdır. Yenə də yemək otağında əvvəlkindən daha gurultulu alqış qopdu.

Sulla bu zaman qartalın dərisi tikilən yeri bıçaqla kəsdi, quşun qarnından boşqaba çoxlu yumurta töküldü, elə o saat da yumurtalar qonaqlara verildi: hər yumurtanın içində üstünə ədviyyə tökülmüş şirəli cüllüt qızartması vardı. Qonaqlar bu ləzzətli xörəyi yeyib, Sullanın səxavətini, aşpazının məhəretini tərəflədikcə, çox qısa mavi tunika geymiş on iki gözəl yunan kənz süfrədəki camlara əla falern şerabı tökdü.

Bir az sonra başqa qərribə bir şey gətirdilər: bu iri bal piroqu idi; piroqun üstündə çox ustalıqla xəmirdən məbəd sütunları qayrılmışdı. Piroq kəsiləndə, içindən qonaqların sayına görə, bir sürü sərçə uçdu. Hər sərçənin boynunda balaca bir lent vardı, hər lentə, hər qonağın adına bir hədiyyə bağlanmışdı.

Sullanın məhəretli aşpazının hazırladığı bu qərribə şey yeni alqışlar və yeni ıftixar hissindən doğan gurultulu səslərlə qarşılandı. Quşlar, hər yeri bağlı zalda uçuşur, çıxmağa yer axtarırdı, qonaqlar da hay-küylə onları tutmağa çalışırdı: axırda hökmdar bu ovu dayanırdı. Sulla Yuventinanın öpüşlərindən bir anlığa ayrılaraq ucadan dedi:

¹ K i f a r a – qədim yunanlarda və romalılarda simli çalğı aləti

– Bu axşam kefim kökdür, istəyirəm, sizi qonaqlıqlarda nadir görünən bir tamaşa ilə əyləndirirəm... Sevimli dostlarım, qulaq asın mənə... Bu zalda qladiatorlar döyüşünü görmək istəyirsinizmi?

Əlli adam hər tərəfdən çıxırırdı:

– İstəyirik! İstəyirik! – Belə tamaşanı ancaq Sullanın qonaqları deyil, kifaraçılar və rəqqasələr də xoşlayırdı. Onlar da fərəhlə cavab verdilər: “İstəyirik! İstəyirik!! – Lakin burasını unudurdular ki, sual onlara verilməmişdir.

– Bəli, bəli, qladiatorlar, qladiatorlar döyüşü istəyirik! Yaşasın Sulla, hamıdan səxavətli Sulla!

Elə o saat villadakı qladiatorlar məktəbinə Sullanın əmri ilə qul göndərib beş cüt qladiator tələb etdilər. Qullar zəlin bir hissəsini boşaltdı, – qladiatorlar döyüşü orada olmalı idi; rəqqasələri, musiqi çalanları otağın o biri başına, stollara yaxın yerə keçirdilər.

Xrisoqon zala on nəfər qladiator gətirdi: onlardan beşi frakiyalı, beşi də samnit paltarında idi.

Sulla Xrisoqondan soruşdu:

– Spartak hanı?

– Məktəbdə yox idi. Yəqin ki, bacısının yanındadır.

Elə bu anda Spartak tənğəfəs zala girdi. Əlini dodaqlarına aparıb, Sullanı və onun qonaqlarını təbrik etdi. Sulla rudiariyə dedi:

– Spartak, sənin qılınc təlimi məharətinə qiymət vermək istəyirəm. İndi bu saat baxarıq, görək qladiatorların nə öyrənmişlər və nə bacarırlar?

– Onlara iki aydır qılınc təlimi keçirlər, hələ az şey bilirlər.

Sulla dedi:

– Baxarıq, baxarıq. – Sonra qonaqlara dönüb əlavə etdi: – Mən qonaqlıqda qladiatorlar döyüşü düzəltməklə bizim adətlərə heç bir yenilik gətirmirəm. Mən ancaq, ey Kumanın oğulları, iki əsr bundan əvvəl sizin ləyaqətli əcdadlarınız Kampanya əhalisinin, bu ölkədə yaşayan ilk adamların adətini bərpa edirəm.

Spartak qladiatorları sıraya düzdü, onun rəngi ağarmışdı: dili tutulurdu, həyəcanlı idi, elə bil ki, nə elədiyini, nə dediyini yaxşı təsəvvür etmirdi.

Belə alçaq şəkildə, belə heyvancasına sakitliklə özünü bürüzə verən bu incə vəhşilik, bu düşünülmüş amansızlıq, bu iyrenc, həris yırtıcılıq Spartakın qəlbində çılgın qəzəb oyatmışdı. Qara camaatın

uğursuz ordusu, düşüncəsiz qaragüruhun yırtıcı duyğuları deyil, bir nəfər zalım, sərxoş adamın, bir də ona alçaqcasına yaltaqlanan otuz nəfər tüfeylinin şiltağı, – on nəfər bədbəxt qladiatoru, namuslu, ləyaqətli, sağlam, qüvvətli cavan oğlanı, aralarında heç bir narazılıq, ya düşmənçilik olmadan, bir-biri ilə vuruşmağa, təbiətin qoyduğu vaxtdan əvvəl şərəfsiz ölümlə ölməyə vadar etməsi, – Spartak üçün dözülmez şeydi, ağır əzabdı.

Bundan başqa, Spartakın hiddətini artıran bir şey də vardı: onun iyirmi dörd yaşlı dostu Artoriks də onun gözü qabağında, ölüm təhlükəsi qarşısında idi! Artoriks fəvqəladə necib simaya malik olan, gözəl qədd-qamətli, solğun üz, sarışın, qıvrım saçlı qall idi. Spartak onun xatirini çox istəyirdi. Aktsianın məktəbindəki qladiatorların hamısından onu üstün tuturdu. Artoriks də onu özünə ən yaxın adam hesab edirdi. Sullanın qladiatorlar məktəbinə gəlməsini Spartaka təklif edəndə, o, Artoriksin də alınub ora gətirilməsini xahiş elədi, göstərdiyi səbəb də bu oldu ki, məktəbi idarə etmək üçün qall ona bir müavin kimi mütləq lazımdır.

Spartak qladiatorları üz-üzə düzərək, böyük həyəcanla cavan qall-dan yavaşca soruşdu:

– Sən niyə gəldin?

Artoriks də cavab verdi:

– Bir neçə dəqiqə bundan əvvəl zər atdıq, görək bu ölümə kim getsin, mən də gedənlər sırasına düşdüm: tale özü istəyir ki, Sullanın bir-biri ilə döyüşəcək bu on nəfər qladiatorlarından biri də mən olum.

Spartak heç nə demədi, lakin bir dəqiqədən sonra hazırlıq işini qurtarıb Sullaya yaxınlaşdı:

– Alicənab Sulla, icazə ver, məktəbə adam göndərim, qoy onun yerinə, – barmağı ilə Artoriksi göstərdi, – başqa qladiator gətirsinlər.

Sulla soruşdu:

– Niyə axı, o vuruşa bilməz?

– O, o birilərindən çox qüvvətlidir. O, frakiyalıların dəstəsində vuruşacaq, belə olanda frakiyalıların dəstəsi samnitlərin dəstəsindən çox qüvvətli olacaq.

– Elə buna görə sən bizi yenə də gözləməyə vadar etmək istəyirsən? Yox, qoy bu da vuruşsun, biz daha gözləmək istəmirik. Samnitlər üçün bu daha pis olar, qoy olsun!

Qonaqlar döyüşü səbirsizliklə gözləyirdi, bu onların gözündən aydınca oxunurdu. Sulla bunu görüb, işarə ilə döyüşün başlanmasını əmr etdi.

Döyüş uzun sürmədi, – bunu qabaqcadan təsəvvür etmək olardı: bir neçə dəqiqədən sonra bir frakiyalı, iki də samnit öldürüldü; bu bədbəxtlərdən iki nəfəri də, bərk yaralanmış halda, yığılıb yerdə qalmışdı. Sulladan yalvara–yalvara aman diləyirdi, Sulla da onlara aman verdi.

Axırıncı samnit də, ona hücum edən dörd nəfər frakiyalıya qarşı vuruşa–vuruşa, özünü müdafiə edirdi; çox keçmədi, o da bir neçə yerindən yaralanaraq, əlvan naxışlı döşəməyə tökülən qanda ayağı sürüşüb yıxıldı. Onun dostu Artoriksin gözləri yaşla dolmuşdu, yoldaşının dəhşətli əzab içində can verdiyini görüb, ona yazığı gəldi, samniti bu əzabdan qurtarmaq üçün qılıncını onun ürəyinə soxdu.

Adamla dolu olan yemək otağında alqış qopdu.

Lakin Sulla alqış səslərini kəsərək, xırıltılı, sərxoş səslə çığırdı:

– Hə, Spartak, sən onların hamısından güclüsen, bu ölənlərdən birinin qalxanını, o frakiyalının da qılıncını götür, öz gücünü və igidliyini göstər: sağ qalan dörd nəfərlə vuruş.

Sullanın təklifi gurultulu alqışla qarşılandı, lakin zavallı Spartak çaşıb qaldı, sanki onun dəbilqəli başına dəyənəklə vurmuşdular; elə zənn edirdi ki, şüurunu itirmiş, başqa şey eşitmişdir; qulaqları uğuldayırdı, gözlərini Sullaya dikərək, donub qalmışdı; dodaqları tərpənmirdi, nəsə demək istəyirdi, deyə bilmirdi; rəngi qaçmışdı, kürəyindən soyuq tər axdığını hiss edirdi.

Artoriks Spartakın düşdüyü dəhşətli vəziyyəti görüb, yavaşca ona dedi:

– Cəsarətli ol!

Spartak bu sözləri eşidəndə diksinib, bir neçə dəfə ətrafına, sonra yenə də diqqətlə Sullanın gözlərinə baxdı. Nəhayət, böyük bir iradə qüvvəsilə özünü ələ alaraq dedi:

– Lakin şanlı–şöhrətli, xoşbəxt hökmdar... Sənin diqqətini bir şeyə cəlb etmək istərdim: axı mən daha qladiator deyiləm, rudiariyəm, azad adamam, sənin qladiatorlarının lanistası vəzifəsini ifa edirəm.

Lutsi Korneli Sulla istehza ilə sərxoş–sərxoş gülərək çığırdı:

– Hə–ə! Bu sözü kim deyir? Sənmi deyirsən, igid Spartak?! Ölümdən qorxursan? Bax, budur qladiatorların mənfur tayfası! Elə şey yoxdur! And olsun o Müzəffər Herkulesin toppuzuna, sən vuruşacaqsan! – Sonra da əmredici ifadə ilə əlavə etdi: – Vuruşacaqsan! – Azca susduqdan sonra yumruğunu stola vurdu. – Həyatı, azadlığı kim sənə bağışladı? Sulla bağışlamadımı? Sulla da sənə vuruşmağı əmr edir! Eşidirsənmi, qorxaq barbar?! Mən əmr edirəm, sən də vuruşacaqsan! Olimp allahlarına and içirəm, sən vuruşacaqsan!

Bu anda Spartakı dəhşətli təşviş və həyəcan bürüdü; tufanlı göylərdə gah parıldayan, gah sönən, min bir şəkildə şığıyıb bir-birini qılınclayan ildırımlar kimi, – onun da qəlbində qopan tufan ildırımları üzündə əks olunurdu. Gözləri parıldayırdı, üzü gah ağarıb–saralır, gah qaralır, gah da tünd–qırmızı rəngə boyanırdı, kövşək əzələləri dərisi altında tərpəşirdi.

Bir neçə dəfə ağına belə şey gəldi: ölən qladiatorlardan birinin qılıncını qapıb, qonaqlar yerindən qalxana kimi, ildırım sürətilə, pələng qəzəbi ilə Sullanın üstünə atılsın, onu parça–parça doğrasın. Lakin hər dəfə də ecazkar bir qüvvə ilə özünü saxlayırdı. Sullanın hər dəfə çığıra–çığıra söylədiyi təhqirli sözləri eşidəndə onun qəlbində nifrət oyanırdı, o da hər dəfə hökmdarı parça–parça doğramaq arzusundan özünü iradəsinin gücü ilə saxlamalı olurdu.

Xeyli davam edən bu dözülməz ruhi əzab Spartakı lap üzdü; nəhayət, o duyduğu sarsıntıyı özündən rədd edərək boğuş–boğuş inildədi, bu inilti vəhşi heyvan nəriltilsinə oxşayırdı, – sanki nə etdiyini düşünmədən, yerdən qalxan, qılınc götürdü, qəzəbdən titrəyən səslə uca–dan dedi:

– Mən nə qorxağam, nə də barbaram!.. Ey Lutsi Korneli Sulla, sənə kef vermək üçün mən vuruşacağam! Lakin and olsun sənin bütün allahlarına, bədbəxtlik üz verib Artoriksi yaralamış olsam...

Birdən heç gözləmədiyi halda, qadın çığırtısı Spartakın dəlicəsinə söylədiyi sözünü kəsdi, özü də bu lap yerinə düşdü. Hamı səsgələn tərəfə döndü.

Zalın dib tərəfində, dal divarda bir qapı vardı. Sulla ilə qonaqları elə oturmuşdu ki, arxaları divara sarı idi. Bu qapıdan da, yemək otağından evin başqa otaqlarına açılan qapılar kimi, yaşıl, qalın pərdə asılmışdı. Valeriya, rəngi meyit kimi ağarmış halda, qapının astanasında heykəl kimi dayanmışdı.

Qul, Spartakı Sulla adından çağırmağa gələndə frakiyalı Valeriyanın yanında idi. Belə vaxtda çağırılması Spartakı təəccübləndirdi, təşvişə saldı; Valeriyanı da yaman qorxutdu, o başa düşdü ki, Spartak indiyə kimi düşdüyü təhlükələrdən daha ciddi təhlükə qarşısındadır. Valeriya frakiyalıya bəslədiyi məhəbbətin təsiri ilə ədəb-ərkan qaydalarını, ehtiyatlı, ehmallı olmağı unudub, cariyələrini çağırırdı, onlar qar kimi ağ, kətan parçadan tikilmiş, qızılgül naxışlı yemək paltarını Valeriyaya geyindirtilər, sonra o, uzun koridorla bu axşam eys-işrət məclisi düzəldilən yemək otağının qapısına tərəf getdi.

Valeriya məclisə belə bir qəti niyyətlə gəlmişdi: özünü şən göstərəcək, əylənmək istədiyini bildirəcəkdi; lakin onun arıqlamış, solğun üzü duyduğu ağır iztirabı və qorxunu bürüzə verirdi.

Valeriya pərdə dalında gizlənərək qladiatorların amansız döyüşünə nifrətlə baxır, xüsusilə, Spartakla Sulla arasında baş verən danışığa qəzəblə qulaq asırdı. Onların hər sözü, hər hərəkəti onu diksindirir və titrədirdi. O, gücdən düşdüyünü hiss edirdi, lakin yenə də durub gözləyirdi, pərdə dalından çıxmırdı, bu söhbətin yaxşı nəticə verəcəyi ümidində idi. Sonra Sullanın Spartakı Artorikslə vuruşmağa məcbur etdiyini gördü. Valeriya bilirdi ki, Spartak Artoriksin xatirini çox istəyir... O, Spartakın ümitsiz halda, qəzəblə vuruşmağa hazır olduğunu da görürdü, onun həyəcanla dediyi sözləri də eşidirdi, bunun, heç şübhəsiz, Sullanı hədələmək və ona lənət yağdırmaqla qurtaracağını duyurdu; dərhal işə qarışmasa, Spartakın mütləq məhv olacağını hiss edirdi.

Qəlbinin dərinliklərindən fəryad qopdu, qapı pərdəsini aralayıb astanada göründü, elə o saat da bütün qonaqların və Sullanın diqqətini cəlb etdi.

Sulla təəccüblə ucadan dedi:

– Valeriya!.. – Ayağa qalxmaq istədi, lakin yediyi çoxlu xörəklər, içdiyi falern şərabı sanki onu oturduğu yerə mıxlamışdı. – Valeriya!.. Sən burdasan? Belə bir vaxtda?..

Hamı qalxdı, daha doğrusu, qalxmaq istədi, çünki qonaqların hamısı müvazinətini saxlamaq, ayaq üstə durmaq iqtidarında deyildi, bununla belə dinib-danışmadan Valeriyaya bacardıqları qədər hörmətlə baş əydilər.

Azad olunmuş kənz Yuventinanın üzü, əvvəl əynindəki tunikasının tünd qırmızı haşiyəsi kimi, qıpqırmızı qızardı, sonra da yaman

ağardı. O yerindən qalxmadı, bacardığı qədər büzüşərək sıxıldı, sezil-mədən sürüşüb stolun altına girdi, süfrənin qırçınları arasında gizləndi.

Valeriya azca sonra bu böyük zala nəzər salıb, özünü sakitləşdirməyə çalışaraq dedi:

– Hamıya salamlar! Qoy allahlar məğlub edilməz Sullanı və onun dostlarını öz pənahında saxlasın!

O, eyni zamanda Spartaka, Spartak da ona baxdı, bu baxışlarla bir-birinin fikrini anladılar. Spartak hələ döyüşə girişməmişdi, ovsunlanmış kimi, gözünü Valeriyadan çəkə bilmirdi: belə bir vaxtda Valeriyanın gəlməsi ona möcüzə kimi göründü.

Sullanın yanında Yuventinanın oturması, sonra da yox olması Valeriyanın gözündən yayınmadı; o, hirsindən qızardı; lakin özünü elə göstərdi ki, guya heç şey görməmişdir; stola yaxınlaşdı. Sulla, nəhayət, yerindən qalxdı: o səntirləyirdi, güclə ayaq üstə dururdu, hiss olunurdu ki, bu vəziyyətdə çox dayana bilməyəcəkdir.

Valeriyanın belə vaxtda, belə bir yerə gəlməsi onu hələ də təəccübləndirirdi, bu təəccübdən özünə gələ bilmirdi. Sönük baxışları ilə bir neçə dəfə arvadına şübhə ilə baxdı. Valeriya gülümsəyərək dedi:

– Sulla, sən məni bir neçə dəfə yemək otağında ziyafətə çağır-mısan... Bu axşam gözümə yuxu getmirdi, uzaqdan şənliyinizin səsinə eşidirdim. Belə qərara gəldim: yemək paltarını geyib bura gəlim, sizinlə bərabər dostluq badəsinə içim, sonra da, səhhətini nəzərə alıb, səni yola gətirim, yataq otağına aparım. Lakin bura gələndə sıyrılmış qılınclar, yerə sərilmiş cəsədlər gördüm. Valeriya böyük qəzəblə çığıraraq dedi: – Axı bu nədir? Sirklərdə, amfiteatrlarda verilən hədsiz-hesabsız qurbanlar sizə azlıq mı edir?! Siz qadağan edilmiş, çoxdan unudulmuş vəhşi adətləri bərpa edirsiniz, istəyirsiniz ki, qonaqlıqda qladiatorların ölərkən çəkdiyi əzabdan həzz alalım, sərxoşluqdan əzilib-büzülən dodaqlarınızla – can verənlərin dodaqlarında titrəyişləri, ölənlərin üzündəki dəhşətli iztirabı təkrar edirsiniz...

Hamı başını aşağı salıb susurdu. Sulla bir şey söyləmək istədisə də, bacarmadı, mızıldaya-mızıldaya nəsə deyib, ittihamçı qarşısında duran müqəssir kimi susdu.

Ancaq qladiatorlar, xüsusilə Spartakla Artoriks, təşəkkür və məhəbbət dolu nəzərlə Valeriyaya baxırdılar.

Sullanın arvadı bir az susduqdan sonra qullara əmr etdi:

– Bu saat meyitləri yığışdırıb basdırın. Döşəməni yuyun, ətir saçın, Sullanın murrin camına falern şərabı tökün, dostluq xatirinə qonaqların hamısına o camdan içirdin.

Qullar Valeriyanın əmrini yerinə yetirərkən, qladiatorlar çıxıb getdilər. Dostluq camı, dərin bir sükut içində əldən-ələ gəzdi, qonaqlardan çox azı çələnglərindən qızılgül yarpağı qoparıb cama atdı, sonra hamı stol ardından ayağa qalxdı, səntirləyə-səntirləyə yemək otağından çıxdı; onlardan bəzisi, bu böyük imarətdə qonaqlar üçün ayrılmış otaqlara, bəzisi də yaxında olan evlərinə getdi.

Sulla dinməz-söyləməz öz taxtında oturdu; o sanki dərin fikrə dalmışdı, əslində isə içdiyi şərabdən süstləşmişdi, – içənlər çox vaxt belə süst olurlar. Valeriya onun çiyindən tutub silkələdi.

– Hə, nə var! Gecə keçir, səhər yaxınlaşır. Öz otağına getmək vaxtı deyilmi?

Sulla bu sözləri eşidib gözlərini ovuşdurdu, yavaş-yavaş, vüqarla başını qaldırdı, arvadına baxaraq, dilini tərpedə-tərpedə dedi:

– Sən yemək otağında hər şeyi alt-üst elədin... sən... mən... kefdən qoydun... And olsun Stator Yupiterinə, bunu heç şeyə bənzətmək olmaz! Sən... Xoşbəxt Sullanın... Veneranın sevimlisi... hökmdarın... əzəmətini endirmək istədin. And olsun böyük allahlara, mən Romanın və bütün dünyanın hökmdarıyam, mən istəmirəm ki, kim isə mənə ağalıq eləsin... İstəmirəm!..

Sullanın sönük bəbəkləri genişləndi: hiss olunurdu ki, o yenə də özünü ələ almaq, danışmağına, sərxoşluqdan keyləşmiş əqlinə hakim olmaq istəyir; bunu bacarmadı, başı yenə də ağır-ağır sinəsi üstünə düşdü.

Valeriya mərhəmət və nifrətlə ona baxır, heç bir söz demirdi.

Sulla yenə də başını qaldırdı:

– Metrobi! Sən haradasan, əzizim Metrobi! Gəl, mənə kömək elə... mən bunu... bax bunu... qovmaq istəyirəm... rədd etmək istəyirəm... Qoy getsin... boynundakı uşağı da özü ilə aparsın... O mənim deyil...

Valeriyanın qara gözlərində hiddət qığılcımı parıldadı, o təhdid-edici hərəkətlə bir addım onun taxtına sarı irəlilədi, lakin birdən dayanıb nifrətlə ucadan dedi:

– Xrisoqon, qulları çağır, öz ağamı yataq otağına apar, o çirkin qəbirqazan kimi sərxoşdur!

Xrisoqon iki qulla Sullanı az qala sürüyə-sürüyə öz yatağına aparanda, o pis-pis söyüşlər söyür, mızıldaya-mızıldaya lənətlər yağdırırdı. Bu zaman Valeriya tamamilə özünü ələ almışdı. Stol üstünə salınmış süfrəyə diqqətlə baxdı, – Yuventina hələ də stolun altında gizlənmişdi; sonra nifrətlə üz-gözünü qırışdıraraq zaldan çıxıb öz otağına qayıtdı.

Sullanı yatağa qoyduqdan sonra o, gecənin qalan hissəsini və bütün səhəri yatdı, Valeriya isə, – bunu duymaq çətin deyildi, – heç gözünü də yummadı.

Sullanın xəstəliyi xüsusilə son günlərdə ona daha çox əziyyət verirdi: bütün bədənini dözülməz bir gicişmə tuturdu. O günortaya yaxın yatağından qalxdı, geniş toqasını alt köynəyi üstündən çiyinə atdı, qulluğunda duran qulların müşayiəti ilə, çox istədiyi Xrisoqonun çiyinə söykənə-söykənə hamama getdi. Hamam onun evinə bitişik bir yerdə idi. Ora geniş atridən¹ keçib getmək lazımdı, atridoryan üslubunda qurulmuş gözəl sıra sütunlarla bəzədilmişdi.

Sulla hamamın bayır otağına girdi; bu, mərmər divarlı, mozaik döşəməli qəşəng bir zal idi. Buradan bir qapı isti hovuzla, biri duşla, biri də buxarlanma otağına açılırdı.

Sulla tünd-qırmızı örtük salınmış, balıq qoyulmuş mərmər kresloda oturdu; qulların köməyi ilə soyunub buxarlanma otağına girdi.

Bu otağın da divarları mərmərdən idi. Otağın altındakı çən qızdırılır, oradan isti hava borularla döşəmədəki yarıqlardan otağa gəlirdi. İçəri girəndə sağ əldə yarımdayrə şəklində mərmər alkov, onun da qabaq tərəfində isti sulu kiçik bir hovuz vardı.

Sulla buxarlanma otağına girən kimi taxçaya keçdi, buradakı çoxlu çəki daşlarından əvvəlcə ən yüngülünü qaldırmağa başladı. Çimən adam bu daşlarla gimnastik hərəkətlər edir, özünü tərledirdi. Sulla yavaş-yavaş daha ağır daşlar qaldırdı; az sonra bədəninin tərlediyini görüb özünü isti sulu hovuzla atdı.

Mərmər pillədə oturaraq xoş bir rahatlıq hiss etdi: isti su onun çəkdiyi əzabı yüngülləşdirirdi, bunu Sullanın üzündəki xoş ifadədən duymaq olurdu.

– Ah, nə yaxşıdır! Gör neçə saat idi, mən bu xoşbəxtliyi gözləyirdim!.. – Sonra da, həmişə ona kisə çəkən qula dedi: – Tez ol,

¹ Atri – qədim romalılarda evin mərkəz hissəsi. Başqa otaqlar bunun ətrafında olarmış.

tez ol, Diodor! Tez o qaşovu götür, qaşınan yerlərimi sür. Bədənim yaman gicişir!

Diodor tunc qaşovu götürüb onun gicişən yerlərini sürtməyə başladı. O həmişə hamamdan sonra hökmdarın bədənini bununla sür-tər, sonra da yağ çəkərdi.

Bu zaman Sulla Xrisoqona dedi:

– Mənim “Xatirələr”imin iyirmi ikinci kitabını tünd-qırmızı perqamentə tutdurdunmu? Srağagün mən onu sənə diktə eləmiş-dim, qurtardıqdan sonra da sənə vermişdim.

– Bəli, ağa; özü də ancaq sənə verdiyin nüsxəni deyil, qul-katiblərin köçürdüyü on nüsxə surətlərini də tünd-qırmızı perqa-mentə tutdurmuşam.

– Afərin, Xrisoqon! – Sonra məmnuniyyətlə soruşdu: – Demək sən çalışmışsan ki, on nüsxə də surətini çıxartırsınlar?

– Bəli. Əlbəttə. Özü də ancaq son cildi deyil. Əvvəlki cildlərin də surəti çıxarılmışdır. Ona görə ki, bu nüsxələrdən biri sənə vil-landakı kitabxanada, biri Romadakı evində, biri də mənim kitabxa-namda qalacaq. Bundan başqa hər cildin bir surətini Lukulla və Qortenziyə bağışlarıq. Bu qədər nüsxəni müxtəlif yerlərə qoymaqla istəyirəm ki, sən onları ortaya çıxarana kimi, ya sənə ölümün – qoy allahlar ölümü səndən uzaq eləsin! – Lukulla bu ixtiyarı verənə kimi, – bu axı sənə vəsiyyətində göstərilmişdir; – təsadüfən yangın, ya başqa bir müsibət üz versə, bu kitablar itib-batmasın.

– Bəli, mənim vəsiyyətimdə... Mən öz vəsiyyətimdə sizin hamı-nızı... həyatın bütün dönüklüklərində həmişə sədaqətli dostum olan adamları nəzərə almışam... bunlar da çox deyil...

Korneli Xrisoqona ucadan dedi:

– Ah, belə demə, səndən xahiş edirəm! Dayan görüm, soyunma otağından qulağıma səs gəlir...

Xrisoqon hamamdan çıxdı.

Sullanın üzü, bəlkə də, gecəki eyş-ışrətdən sonra çox solğun görü-nürdü; o elə bil ki, daha artıq qocalmışdı; dəhşətli ağrılardan şikayət-lənirdi. Hamamda onun vəziyyəti daha da pisləşdi; sinəsində qərribə bir sıxıntı hiss edirdi. Buna görə Diodor onun bədənini qaşovlayan-dan sonra Sirmionu çağırmağa getdi: rodoslu Sirmion azad edilmiş qul, həm də həkim idi, həmişə Sullanın yanında olardı.

Sullanı yuxu basırdı: o başını hovuzun kənarına qoydu və sanki yatdı. Ona xidmət edən qullar səssizcə kənara çəkilib, taxçanın yanında, küncdə durdular; hətta qaşının yüngülcə hərəkəti ilə onları lərzəyə salan bu adama dinməz-söyləməz, qorxa-qorxa baxmağa başladılar.

Bir neçə dəqiqədən sonra Xrisoqon gəldi. Sulla diksinib, başını ona sarı çevirdi.

Xrisoqon qorxmış halda hovuzla tərəf yüyürüb Sulladan soruşdu:

– Sənə nə oldu?

– Heç bir şey!.. Yuxu basan kimi oldu!.. Bu saat yuxu gördüm...

– Nə gördün?

– Keçən il ölən sevimli arvadım Tssetsiliya Metellanı gördüm: məni yanına çağırırdı.

– Buna əhəmiyyət vermə, Sulla! Bu mövhumatdır!

– Mövhumatdır? Xrisoqon, yuxu barəsində sən niyə belə fikirdəsən? Mən həmişə yuxuya inanmışam, allahların yuxuda gös-tərdiklərini də həmişə yerinə yetirmişəm. Heç də təəssüf etmə-mişəm.

– Sən həmişə yuxuda sənə deyilənlərə əməl etməklə deyil, öz əqlinlə və şücaətinlə müvəffəqiyyət qazanmışsan.

– Yox, Xrisoqon, bu əql və şücaətdən daha böyük şeydir: mənə taleyim kömək etmişdir, tale həmişə mənə qarşı mərhəmətli olmuşdur, çünki çox vaxt mən ancaq ona bel bağladım. İnan ki, tutduğum işlərin ən yaxşısı – tədbir görmədən, düşünmədən gördüyüm işlərdir.

Sulla həyatında çoxlu çirkin işlər tutsa da, onun, doğrudan da, yüksək, şanlı işləri də olmuşdur. Bunları xatırladıqca, Sullanın qəlbi sakitləşir, üzü də bir az açılırdı. Xrisoqon fürsəti əldən verməyib dedi ki, dünən qonaqlıqda verdiyin əmrə görə Qrani Kumadan gəlib-dir, sənə sərəncamını gözləyir.

Sullanın üzü o saat hirsindən dəyişdi; qızardı, gözləri yırtıcı hey-van gözləri kimi parıldadı, xırıltılı səslə çığırdı:

– Gətir bura... onu... bu saat... mənim yanına... o həyasız!.. O yeganə adamdır ki, cəsarət edib mənim əmrimi ələ salmışdır!.. O mənim ölümümü istəyir!

Sulla bunu deyib, sümükləri çıxmış arıq əlləri ilə hovuzun kəna-rından yapışdı.

– Hamamdan çıxana kimi gözləsən, yaxşı olmazmı?..

– Yox, yox... bu saat... gətir bura!.. Mən istəyirəm ki, o mənim qabağında olsun.

Xrisoqon bayıra çıxdı, elə o saat da edil Qrani ilə içəri girdi.

Bu möhkəm bədənli adamın qırx yaşı olardı. Onun kobud, adi sifətində hiyləgərlik və biclik ifadə olunurdu. Lakin Sullanın hama-mına girəndə rəngi ağardı, nə qədər istəsə də, qorxusunu gizlədə bilmədi. İkiqat olub təzim edərək, əllərini dodaqlarına apararaq, həyə-candan titrəyən səslə dedi:

– Qoy allahlar xoşbəxt və alicənab Sullanı öz pənahında saxlasın!

– Bəs sən iki gün əvvəl nə demişdin, alçaq, yaramaz adam! Mənim hökmümü lağa qoymusan: bu hökm ilə mən, haqlı olaraq, səni xəzinəyə cərimə verməyə məcbur etmişdim! Sən də çıxıra-çığıra demisən ki, cəriməni verməyəcəyəm, çünki Sulla bu gün-sabah öləcək, cərimə də mənim üstümdən götürüləcək!

Qrani dəhşət içində mızıldandı:

– Yox, yox, mən bunu deməmişəm!.. Bu böhtana inanma.

– Qorxaq! İndi sən tir-tir əsirsən? Amma insanların ən qüdrətli-sini, ən xoşbəxtini təhqir edəndə tir-tir əsməli idin!.. Alçaq!..

Sulla qan dolmuş gözlərini bərəldərək, hirsindən titrəyirdi. Qraninin üzünə bir sillə vurdu. Bədbəxt adam hovuzun yanında yerə sərildi. O hönkür-hönkür ağlayaraq yalvarır, aman diləyirdi. Çığıra-çığıra deyirdi:

– Aman verin! Rəhm edin! Yalvarıram sənə, bağışla məni!

Sulla lap özündən çıxaraq bağırdı:

– Aman? Məni təhqir edən alçağa aman vermək?.. Bir halda ki, dəhşətli ağrılardan mən əzab çəkirim?! Yox, əclaf, sən bu saat burada, mənim gözümlə qabağında öləcəksən!.. Mən sənin can verər-kən çapalamığından, xırıldamağından həzz almaq istəyirəm!..

Sulla dəli kimi çılğınlıq edir, qovrula-qovrula hər iki əli ilə xəstə bədənini qaşıyır, boğuq səslə qulların üstünə çıxırırdı:

– Ay tənbəllər!.. Nə baxırımsız?! Tutun onu döyün! Ölənə kimi döyün... mənim gözümlə qabağında. Boğun onu!.. Öldürün!..

Qullar görünür tərəddüd etdiyindən, Sulla son qüvvəsini toplayıb, qorxunc səslə bağırdı:

– Boğun onu! Yoxsa, and olsun intiqam ilahələrinin məşəllərinə və ilanlarına, əmr edərəm sizin hamınızı çarmıxa çəkərlər!

Qullar bədbəxt edilin üstünə cumdular, onu yerə yıxıb döyməyə, təpikləməyə başladılar, Sulla da, qan iyi duyan yırtıcı heyvan kimi çırpınır, dəli kimi bağırdı:

– Elə, elə! Döyün, tapdayın! Bərk, bərk! Boğun o alçağı! Cəhən-nəm allahları xatirinə, boğun onu!

Qranidən güclü olan dörd qul, özlərini müdafiə etmək üçün hey-vani instinktə uyaraq əmri yerinə yetirir, edili döyürdülər. Edil də özünü qorumağa çalışırdı: o qüvvətli yumruqlarla qulları vurur, onla-rın əlindən qurtarmağa çalışırdı. Qullar əvvəl, öz ağalarının sözündən çıxılmamaq üçün onu döysələr də, bərk döymürdülər, lakin ağrıdan, həm də Sullanın söyüşlərindən, dəlicəsinə bağırtılarından yavaş-yavaş qızıqaraq Qranini elə sıxışdırdılar ki, o heç tərpnə də bilmədi. Qullardan biri hər iki əli ilə onun boğazını bərk-bərk sıxdı, dizini sinəsinə qoyub var gücü ilə basdı, bir neçə saniyədə onu boğdu.

Sullanın gözləri az qalmışdı hədəqədən çıxsın, ağzı köpüklən-mişdi, Qraninin döyülməsindən həzz alırdı, nəşələnirdi, get-gədə zəifləyən bir səslə çıxıraraq qırıq-qırıq deyirdi:

– Elə... elə... bərk vurun! Əzin onu... Boğun!

Qrani ölərkən, Sulla hirsindən, bağırtıdan, tutulduğu çılğınlıq-dan lap zəifləyərək başını aşağı endirdi, sönən, güclə eşidilən bir səslə dedi:

– Köməyə gəlin! Ölürəm! Köməyə gəlin!..

Xrisoqon, ardınca da o biri qullar yüyürüb gəldi. Sullanı qaldır-ıb oturdular, küreyini hovuzun divarına söykədilər. Onun üzündə həyat sönmüşdü, göz qapaqları örtülmüşdü, bir-birinə sıxılan dişləri ağarırdı, dodaqları öyilirdi, bütün bədənini titrəyirdi.

Xrisoqon və o biri qullar Sullanın başına yığılaraq onu düşdüyü bayğınlıqdan ayılmaq istəyirdilər. Birdən Sullanın bütün bədənini ürpeşdi, onu bərk öskürək tutdu, sonra ağzından qan fışkırdı; o boğuq-boğuq inildəyərək, gözlərini açmadan öldü.

Bu qayda ilə, böyük olduğu qədər də zalım olan bu adam altmış yaşında həyatdan ayrıldı; onun amansızlığı və şəhvətpərəstliyi yük-sək əqlinə, qüvvətli mənəviyyətinə üstün gəlirdi. O böyük işlər görmüşdü, lakin öz vətəni fəlakətlərə də sürüklənmişdi; böyük sərkərdə kimi şöhrət qazanmışdı, eyni zamanda ən pis vətəndaş kimi tarixdə ad qoymuşdu. Sullanın şəxsiyyətində şücaətmi, qüvvətmi, ya hiyləmi,

riyakarlıqımı çox olmuşdu, – onun gördüyü işləri nəzərdən keçirdikdə bunu müəyyən etmək çətinidir. Marinin tərəfdarı konsul Qney Papiri Karbon uzun zaman və cəsərlə Sulla ilə vuruşmuşdur; o deyirdi ki, mən Sullanın qəlbində yaşayan aslan və tülküyə qarşı mübarizə aparanda tülkü ilə vuruşmaq mənim üçün daha çətin olmuşdur.

Sulla insana kef verən, könlünü ovudan hər cür zövq-səfadan, insanın arzu edə biləcəyi hər şeydən istifadə edərək öldü. Sullaya öz dövründə Xoşbəxt dedilər, o belə ada layiq görüldü, – əgər xoşbəxtlik arzu edilən şeyi əldə etməkdən ibarət isə, onda bu adın ona verilməsi yerində idi.

Sullanın son nəfəsi çıxan kimi Diodor adlı qul həkim Sirmionla hamama girdi. Diodor elə qapı ağzında çığırdı:

– Çapar Romadan çox mühüm məktub gətirib, onu...

Lakin Sullanın ölümü ilə əmələ gələn çaxnaşmanı görüb susdu, sözü yarımçıq qaldı.

Sirmion tez otağa girib əmr etdi ki, meyiti vannadan çıxarsınlar; elə orada, döşəmə üstündə balişlardan hazırlanmış yatağa qoydular. Sullanın bədənini müayinə etdi, nəbzini yoxladı, ürəyinə qulaq asdı, sonra başını qəmgin halda yırğalayaraq dedi:

– Hər şey bitmiş... o ölmüşdür.

Evtibidadan məktub gətirən qul Diodorun ardınca hamama girdi. O şaşqın və qorxmış halda küncə sıxılıb baş verən hadisəyə xeyli tamaşa etdi. Sonra Xrisoqonu bu evdə ən mötəbər adam hesab edib, ona yaxınlaşdı, məktubu verib dedi:

– Mənim xanımın gözəl Evtibida mənə əmr etmişdir ki, bu məktubu Sullanın öz əlinə verim. Amma allahlar mənə cəza vermək istədilər: mənim buraya gəlməyimə o vaxt imkan verdilər ki, gəlib insanların ən böyüyünü ölmüş gördüm. Ona göndərilən məktubu sənə verirəm, çünki göz yaşlarını görüb bu qərara gəlirəm ki, sən onun ən yaxın adamlarından birisən.

Xrisoqon böyük müsibət içində idi; məktubu düşünmədən aldı, ona heç əhəmiyyət verməyib, tunikası ilə köynəyinin arasına qoydu. Sonra yenə də ağasının və hamisinin meyiti ilə məşğul olmağa başladı: bu vaxt onun bədəninə ətirli yağlar sürtürdülər.

Sullanın ölüm xəbəri ətrafa yayıldı, evdə hamı həyəcan içində idi. Qullar hamama yüyürdülər; indi oradan ah-vay və hönkürtü səsi

gəlirdi. Çapa-çapa Romaya gələn aktyor Metrobi bu vaxt nəfəsini dərmədən içəri girdi. Onun paltarı palçığa batmışdı, solğun üzündən göz yaşları tökülürdü. O çığıra-çığıra deyirdi:

– Yox, yox, bu ola bilməz!.. Yox, yox, bu doğru deyil!

Sullanın qurumuş, cansız cəsədini görüb hönkür-hönkür ağladı, meyitin yanına yığılıb, onun üzünü öpməyə başladı. O ucadan deyirdi:

– Sən mənsiz öldün, mənim misilsiz, əziz dostum!.. Son sözünü eşitmək... son busəni qəbul etmək mənə qismət olmadı... Ah, Sulla, əziz, sevimli dostum Sulla!

Sakkizinci fəsil

SULLANIN ÖLÜMÜNÜN NƏTİCƏLƏRİ

Sullanın ölüm xəbəri ıldırım sürəti ilə bütün İtaliyaya yayıldı. Hər yerdə, xüsusilə Romada, əmələ gələn həyəcanı təsvir etmək yazmaqdan daha asandır.

İlk əvvəl hamı donub qaldı. Sullanın ölüm xəbərini dinməz-söyləməz qəbul etdilər. Lakin söz-söhbət, sorğu-sual başlandı: bu qəfil ölüm nə vaxt, harada və necə olmuşdu?

Oliqarxlar partiyası, patrisilər, dövlətçilər Sullanın ölümünü xalq müsibəti, misli görünməmiş bir itki hesab edib qəmgin olurdular. Onlar ucadan fəryad qoparıb, tələb edirdilər ki, bu qəhrəman imperator şərəfi ilə dəfn edilsin, ona, respublika xilaskarı və yarımallah kimi, heykəllər qoyulsun, məbədilər tikilsin.

Sullanın azad etdiyi on min qul da onların səsine səs verirdi. Sullanın partiyası qalib gəldikdən sonra onlar Sullanın şərəfinə on min kornelidən¹ ibarət bir triba² düzəltdilər; Sulla da proskripsiya qurbanı olanların əlindən alınmış mal-dövlətin bir hissəsini onlara vermişdi.

¹ Korneli – proskripsiya dövründə cəzalandırılmış və məhv olunmuş şəxslərin qulları Sulla tərəfindən azad edildi, onlara vətəndaşlıq hüququ verildi, korneli bunlara deyilirdi. Sulla onların vasitəsilə xalq yığıncaqlarına təzyiq göstərirdi.

² Triba – qədim Romada əhəlinin bölündüyü qrupların (seçki dairələrinin) adı

Hər barədə Sulladan razı qalan bu on min adam minnətdarlıq göstərərək, həmişə onun dalında dururdu, həm də qorxurdular ki, Sullanın səxavətlə verdiyi mal-dövləti o öləndən sonra əllərindən alarlar.

İtaliyada hələ yüz iyirmi min legioner vardı, onlar Sullanın tərəfini saxlayaraq, Mitridata, sonra da Vətəndaş müharibəsində Mariyə qarşı vuruşmuşdular. Bu legionerlərin çoxu vaxtilə Marinin tərəfdarı olan şəhərlərdə yaşayırdılar: Sulla Mari ilə vuruşanda bu şəhərlərin əhalisini qırmış, ya da qovmuş, onların mal-dövlətini legionerlərə vermişdi. Bu yüz iyirmi min əsgər öz rəhbərlərinə və hamilərinə pərəstiş edir, onun verdiyi imtiyazları silahla qorumağa hazırdılar.

Bəli, Sullanın tərəfini saxlayan bu böyük və qüdrətli partiya onun ölümünə yas tuturdu. Lakin minlərlə sürgün edilmiş, Sullanın aманsız zülmünün qurbanı olan adam, Marinin çoxlu və qüvvətli tərəfdarları şadyanalıq edirdi, onlar qohumlarının, dostlarının qatilinə, onların mal-mülkünü ələndən alan adama açıqdan-açığa lənətlər yağdırırdılar. Onlar dəyişiklik olmasının arzusunda idilər, həyəcan keçirirdilər, intiqam almağa can atırdılar, qisas alacaqlarına ümid edirdilər. Plebeylər də onlara qoşulmuşdu, çünki Sulla onların bir çox hüququnu, mühüm imtiyazlarını əllərindən almışdı, onlar da bu hüquq və imtiyazlarının geri qaytarılmasını istəyirdilər. Xülasə, Sullanın ölüm xəbəri Romaya çaxnaşma salmışdı, hər yerdə söz-söhbət gedirdi, küçələrdə böyük izdiham görünürdü, – bir çox illərdən bəri belə izdiham nəzərə çarpmamışdı.

Hər yerə – Forum, bazilikalara, portiklərin yanına, məbədlərə, dükanlara, bazara – müxtəlif yaşlı, müxtəlif mövqeli adamlar yığışır, bir-birinə yeni xəbərlər söyləyirdilər. Kimisi bu müsibətə bərkdən ağlayır, kimisi də zalım hökmdarı öldürən, respublikanı nəhayət, zülmədən xilas edən allahlara daha ucadan dua edirdi. Adamlar deyirdilər, bir-birini hədələyirdilər, ürəklərdə saxlanan incikliyi, nifrəti qəzəblə ifadə edirdilər; ehtiraslar qızışır, zidd arzular, qorxular və ümidlər meydana çıxırdı.

Həyəcan get-gedə artır və ciddiləşirdi. Konsullar bir-birinə düşmən iki partiyaya mənsub idilər. Onlar çoxdan bəri bir-biri ilə gizlin mübarizə aparır, lakin indi ehtiraslar daha da qızıxmışdı, onlar döyüşə hazırlanırdılar. Hər iki partiyanın rəhbərləri vardı, onlar eyni dərəcədə mötəbər və nüfuzlu adamlardı. Buna görə yaxın vaxtda vətəndaş müharibəsinin baş verməsi labüd idi.

Nüfuzlu vətəndaşlar, senatorlar və konsullar¹ həyəcanı sakitləşdirməyə çalışırdılar: islahat edəcəklərini, yeni qanunlar qoyacaqlarını, plebeylərə köhnə imtiyazlarını qaytaracaqlarını vəd edirdilər. Lakin bu sözlərin təsiri az olurdu: ehtiraslar get-gedə qızışır.

Bir çox senatorlar, vətəndaşlar, Korneli tribasındakı azad olmuş qullar yas əlaməti olaraq saqqallarını qırxdırmırdılar, qara toqalar geyir, qəmgin-qəmgin şəhərdə gəzirdilər. Qadınlar da yas içində, saçlarını açıb tökərək, bir məbəddən başqa məbədə qaçır, allahlara yalvarır, onların himayəsini diləyirdilər, sanki Sullanın ölümü ilə Romaya böyük təhlükə üz verəcəkdi.

Sullanın düşmənləri onlara töhmət edir, ələ salıb güldürdülər. Bu adamlar Forumda, Romanın küçələrində şən bir halda gəzir, hökmdarın ölümünə sevinirdilər.

Sullanın ölümündən üç gün sonra şəhərin mərkəz hissəsində, müxtəlif sərəncamlar elan edilən və üç bazar günü asılı qalan mərmər lövhələrdə, pretor albumlarında² belə bir epiqram görünürdü:

Romanın sahibi sayıb özünü,
Gəzirdi qürurla diktator Sulla.
Dağılmış Romanı ayağı altında
Bilib, sevinirdi boş bir arzuyla.
Görüb qürurunu, iddiasını
Cəzasız qoymadı allahlar onu:
Bitə yem elədi bu əqilsizi,
Qalmadı Sullanın dünyada izi.

Başqa yerlərdə bu sözləri oxumaq olardı: “Rədd olsun dəbdəbə xərcləri üçün qoyulan qanunlar!” Sullanın hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanan istibdadı xüsusilə bu qanunlarda aydın görünürdü. Evlərin divarlarında belə sözlər yazılmışdı: “Biz tribunların şəxsi əmniyyətini tələb edirik!” Sulla bunu ləğv elətmişdi. Bəzən də belə yazılar görünürdü: “Eşq olsun Qay Mariyə!”

Bu hadisələr cəsarətlə sübut edirdi ki, adamların fikrində böyük bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi.

¹ Konsullar – əvvəllər konsul olmuş adamlar

² Album – üzərinə ağ gips sürtülmüş taxta; pretorların sərəncamı bu lövhəyə yazılırdı.

Buna görə, Sullanın sağlığında da ona qarşı ədavətini gizlətməyən Mark Emili Lepid indi işə girişərək, daha açıq danışımağa başladı: o yaxşı bilirdi ki, Marinin partiyası və xalq onun tərəfindədir.

Öz əqli və xeyirxahlığı ilə məşhur olan, Marka qarşı əks cəbhə tutan, Lutatsi Katul adlı başqa konsul, oliqarxlar partiyası ilə bağlı olsa da, kəskin çıxışlara, fitnə-fəsada əl atmayaraq, senatın və qanunun dalında möhkəm duracağını hiss etdirirdi.

Katilina da, əlbəttə, bu hərc-mərcliyə girişmişdi. O, Sulla ilə yaxşı münasibətdə idi, lakin şöhrətpərəstlik fikirləri, borclar, ehtiraslar onu yeni bir şey axtarmağa sövq edirdi, indi o, heç bir şey itirmədən, çox fayda əldə edə bilirdi. Buna görə özü də, cavan, coşqun dostları da camaat arasında vurnuxur, narazı olanları qızıqsdırırdılar, sanki oda yağ tökərək, oliqarxiyaya qarşı nifrəti artırırtdılar.

Kurion və Lentul Sura, Tseteq və Qabini, Verres və Lutsi Bestia, Pison və Portsi Lekka xalqı iğtişaya qaldırır, qəzəbini alovlandırır, qırğın salmağa çalışırdılar, düşməndən qisas alınacağını, hayıf çıxarılacağını, hüquqlarının yenidən düzələcəyini vəd edirdilər.

Ancaq Qney Pompeylə Mark Krass xalq arasında qazandıqları böyük şöhrətdən və nüfuzdan istifadə edərək var gücləri ilə çalışırdılar ki, sülh və əmin-amanlıq olsun, vətəndaşlara qanuna hörmət hissini aşılansınlar, xalqa deyirdilər vətənə, respublikaya yazığımız gəlsin, yeni vətəndaş müharibəsi bizə ancaq ziyan gətirə bilər.

Senat, Mitridata qalib gələn zəfər qəhrəmanının necə şərəflə dəfn olunacağını müzakirə etmək üçün Qostili kuryasına yığışmışdı.

Qostili kuryası təsvir etdiyimiz hadisədən beş yüz altmış il əvvəl hökmdar Tulli Qostili tərəfindən Palatin təpəsinin ətəyində tikilmişdi; qapısı komitsiyə sarı idi. Senat həmişə burada toplaşırtdı. Bu bina məbəəd olmasa da, ona müqəddəs bir yer kimi baxırdılar. İçəriyə yol portikin altından idi, bu da məbəəd astanasını xatırladırdı. Kuriya özü isə çərgül şəklində böyük bir zaldan ibarətdi, dörd tərəfdən də sıra sütunlarla bəzədilmişdi; sütunların üstündə qalereya vardı. İndiki kimi mühüm hadisələr müzakirə ediləndə bu qalereyaya vətəndaşların gəlməsinə icazə verilərdi.

Aşağıda, senatorlar üçün yarımdayrə şəklində üç sıra mərmər skamya vardı. Skamyaların üstünə ipək qumaş ya heyvan dərisi salınmışdı, bunların da üstünə balış qoyulmuşdu. Qapının qabaq tərəfində mərmər stol, iki də, konsullar üçün şahane, bəzəkli kreslo vardı.

Baş senatorun yeri mərmər yarımdayrədə, yuxarı sıraların ortasında idi. Konsulların qarşısında, dalları qapıya sarı, xalq tribunları¹ oturardı. Onlar ancaq yüz il əvvəl kuryada özlərinə yer ala bilmişdilər. Bundan qabaq xalq tribunlarının kreslosu portikdə, kuryanın qapısı qabağında olardı, kuryada isə senatın qərarları müzakirə edilərdi.

Sullanın şərəfinə dəfn mərasimi məsələsi müzakirə edilərkən Qostili kuryasının qalereyası da, komitsi də adamlarla dolu idi: oraya Korneli tribasından – saqqallarını qırxdırmamış, qara tunika geymiş beş min adam toplaşmışdı. Onlar Sullanı hay-küylə tərifləyirdilər. Qalan yeddi-səkkiz min vətəndaş onu söyüb yamanlayırdılar, – bunların da çoxu yoxsul, qara camaatdı.

Senatorların skamyalarında qeyri-adi canlanma vardı.

İclasın sədri Publi Servili Vati İsavrili idi. O, əvvəllər konsul olmuşdu, göstərdiyi şücaəti və əqli ilə şöhrət qazanmışdı. İclası açaraq konsul Kvint Lutatsi Katula söz verdi. Katul təvazökarlıq və xeyirxahlıqla söylədiyi nitqində Sullanın düşmənlərinə toxunmadan onun şanlı işlərindən – Afrikada Yuqurtanı əsir almasından, Xeroney ətrafında Arxelaya qalib gəlməsindən, Mitridatı məğlubiyətə uğradaraq, Asiyanın içərilərinə qovmasından, Afınanı almasından, fəlakətli vətəndaş müharibəsinə son qoymasından bəhs edirdi. Sonra da senata müraciət edərək, belə bir adamın həm özünə, həm də rəhbəri və sərkərdəsi olduğu Roma xalqına layiq şərəflə dəfn olunmasını xahiş etdi. Axırda təklif etdi, Sullanın meyiti böyük təntənə ilə Kumadan Romaya gətirilsin, Mars çölündə dəfn edilsin.

Katulun qısa nitqini senatorların çoxu bəyənib öz razılığını uca-dan bildirdi, qalereyadakılar isə böyük bir coşqunluqla onu pislədi.

Səs-küy yavaş-yavaş sakitləşdikdən sonra Lepid ayağa qalxıb dedi:

– Atamız senatorlar, şücaətini və qəlbinin nəcibliyini hamıdan qabaq iqrar etdiyim və qədrini bildiyim adlı-sanlı yoldaşım Katulun fikri ilə şərik olmayacağam. Lakin belə hesab edirəm ki, Katul vətənimizin mənafeyi və şərəfi üçün deyil, son dərəcə mərhəmətli olduğundan bu təklifi irəli sürmüşdür, çünki bu həm yersiz, həm də fəlakət törədə bilən, ədalətə zidd təklifdir. O ancaq öz alicənablığına

¹ Xalq tribunları – əvvəllər senatda danışımağa onların ixtiyarı yox idi. E.ə. IV əsrin ortalarında tribunların senata daxil olmağa, mübahisələrdə iştirak etməyə, hətta senat iclasları çağırmağa ixtiyarı vardı.

görə, Lutsi Korneli Sullanın xeyrinə bu dəlillər ali məclisi – vəfat etmiş adamı imperatorlara məxsus bir şərəflə qaldırmağa, ona Mars çölündə şahənə bir dəfn mərasimi düzəltməyə sövq edə bilərdi. Mənim yoldaşım, mərhəmətinin çoxluğu üzündən, Sullanın ancaq yaxşı xidmətlərindən və nəcib işlərindən danışdı, lakin bu hökmdarın vətənimizin başına gətirdiyi müsibətləri, fəlakətləri, bədbəxtliyi, adamların öldürülməsini – qoy daha açıq deyək, qorxmayaraq, riyakarlıq və təşviş göstərməyə, – Sullanın adını ləkələyən cinayətləri, qəbahətləri yaddan çıxartdı, daha doğrusu, yaddan çıxarmaq istədi; Sullanın o cinayətkarlığı, xəbisliyi elə bir cinayətkarlıq və xəbislik idi ki, onlardan ancaq birini söyləmək – onun bütün şanlı işlərini, çaldığı qələbələrini hafizəmizdən həmişəlik silmək üçün kifayətdir.

Bu dəfə senatorlar ucadan öz narazılıqlarını bildirdilər, qalereyada gurultulu alqışlar qopdu. Vati İsavrili boru çalanlara işarə etdi; boru səsləri xalqı sakitləşdirdi.

Emili Lepid nitqinə davam etdi:

– Bəli, açıq danışaq. Sullanın adı Roma üçün uğursuz bir ad kimi səslənir. O öz qəbahətləri və cinayətləri ilə adını elə ləkələmişdir ki, bu adı çəkən kimi – vətənin tapdanmış qanunları, tribunları, konsulları, çirkaba atılmış nüfuzları, ləyaqəti, ölkəni idarə etməkdə əsas götürülmüş istibdad, min–min günahsız vətəndaşın haqsız yerə öldürülməsi, biabırçı, mənfur proskripsiyalar, soyğunçuluq, zorakılıq, oğurluq və başqa işlər yada düşür. Bunun hamısı onun əmri ilə, onun adı ilə respublikanı məhv etmək məqsədilə edilərdi. Belə bir adama, elə adama ki, onun adı hər bir namuslu vətəndaşa ancaq müsibətli günləri xatırladır, elə adama ki, o hər bir şıltaqlığını, kefini, hər bir ehtirasını qanun dərəcəsinə yüksəldirdi, – belə adama biz istəyirik ki, bu gün şərəfli tontənə, şahənə bir dəfn mərasimi düzəldək, onun ölümünü bütün xalqın matəmi elan edək?

Bu necə olur? Doğrudanmı, biz respublikanı dağıdan Lutsi Sullanı Mars çölündə dəfn edəcəyik? O yerdə ki, respublikanın banilərindən biri olan Publi Valeri Publikolanın¹ hamı tərəfindən pərəstis

¹ Publi Valeri Publikola – rəvayətə görə, Tarkvin nəslinin qovulmasına kömək etmişdir: onlar şuluqluq salaraq Romada üsyan qaldırılmasına səbəb olmuşlar. Tarkvin nəslinin qovulması ilə respublikanın əsası da qoyulmuşdur (e.ə. 510-cu ildə). “Publikola” (“Xalqın dostu”) ləqəbini də Publiyə ona görə vermişlər ki, o öz hörmətini bildirərək, onu tontənə ilə Mars çölündə dəfn etmişdir.

edilən məqbərəsi yüksəlir?! Heç yol vermək olarmı ki, senatın xüsusi əmri ilə keçmiş zamanların ən məşhur, ən xeyirxah vətəndaşları dəfn edildiyi Mars çölündə, – dövrümüzün ən nəcib, ən istedadlı vətəndaşlarını sürgün edən, ya öldürən bir adamın cəsədi basdırılsın? Keçmişdə atalarımızın göstərdiyi xeyirxahlığa görə mükafatlandırıldığı bir şeylə bu gün qəbahəti mükafatlandırmağa bizim haqqımız varmı? Biz axı niyə, nə məqsədlə ləyaqətimizə, vicdanımıza zidd olan belə alçaq iş tutaq?

Bəlkə də iyirmi yeddi legiondan qorxduğumuz üçün belə edirik? Bu iyirmi yeddi legion Sulladan ötrü vuruşmuş, indi də vuruşmağa hazırdır, çünki Sulla onları İtaliyanın ən gözəl yerlərində yerləşdirmişdir, həmin yerlərdə Sulla öz amansızlığını daha çox və daha şiddətlə nümayiş etdirmişdir. Ya bəlkə də, on min alçaq quldan qorxaraq belə hərəkət edirik, – Sulla adətlərimizin, qanunlarımızın əksinə olaraq, özbaşına, qəddarlıq şıltağına görə onları azad etmiş, onlara, Roma vətəndaşı adı kimi ən yüksək, ən hörmətli ad vermişdir?! Lap elə tutaq ki, Sullanın uğursuz hökmranlığı dövründə bizdə əmələ gələn ruh düşkünlüyü ya qorxu nəticəsində, onun sağlığında vətənimizin qanunlarına əməl etmək üçün heç kəs xalqı və senatı ayağa qaldırmağa cürət etmirdi. Lakin Romanın hamisi bütün allahlar nəminə, atamız senatorlar, sizdən soruşuram: indi bizi məcbur edən nədir ki, haqsızlığı bir haqq kimi qəbul edək, alçaq, iyrenc bir vətəndaşı böyük qəlblə bir insan kimi yüksəldək, ancaq ən böyük, ən xeyirxah insanların layiq olduğu şərəfi Romanın ən pis, ən əxlaqsız oğullarından birinə göstərməyi burada qərara alaq?

Ah, atamız senatorlar, mənə imkan verin, vətənin taleyi üçün ümitsiz olmayım; mənə imkan verin – mərdliyin, xeyirxahlığın, şəxsi ləyaqət hissinin, vicdanın hələ də bu ali məclisə xas olduğuna ümid bəsləyim! Mənə sübut edin ki, Roma senatorlarının qəlbində hələ də alçaqcasına qorxu deyil, yüksək şəxsi əzəmət hissi üstündür. Məşəl kimi alovlanı bilən yeni vətəndaş hərə-mərcliyinin baş verməməsi üçün bu təklifi rədd edin! Lutsi Korneli Sullanın böyük vətəndaşa, məşhur imperatora layiq olan bir şərəflə Mars çölündə dəfn edilməsi təklifini – vicdana sığmayan, nalayiq bir təklif kimi rədd edin!

Mark Emili Lepidin sözü gurultulu alqışlarla qarşılandı. Onun bu təsirli, cəsarətli nitqini ancaq qalereyada oturan plebeylər deyil, bir çox senator da öz alqışları ilə mədh etmişdi.

Doğrudan da, Mark Emilin sözləri məclisə çox böyük təsir bağışlayaraq həyəcana səbəb oldu, – Sullanın tərəfdarları belə bir şeyi heç gözləməirdi, arzu da etməirdi.

Buna görə Böyük Qney Pompey konsulun nitqindən sonra səs-küy kəsilən kimi yerindən qalxdı. Bu, Roma dövləti xadimlərinin ən çox sevilən, hörmət edilən, həm də ən cavanlarından biri, senatorların ən məşhuru idi. Pompey natiq deyildi, onun nitqi rəvan, səlis və gözəl olmasa da, hiss ilə, ürəkdən gələn sözlərlə dolu idi. O, Lutsi Korneli Sullanı ölümü münasibətilə təriflədi, lakin parlaq zəfərlərini, nəcib işlərini mədh edib göylərə qaldırmadı, tutduğu biabırçı işlərini müdafiə etmədi, pislədi. Bu məsələdə Sullanı deyil, Sullanın yaşadığı pis şəraiti müqəssir gördü. Bu dəhşətli vaxtda şərait özü hökmən lazımı tədbirlər tələb edirdi: respublika pozğun hala düşmüşdü, qanunlara etinasızlıq adət şəklini almışdı, ictimai işlərdə ehtiraslar hədsiz bir azgınlığa tutulmuşdu, həm qara camaatın, həm də patrisilərin əxlaqı pozulmuşdu, – Sulla, belə bir şəraitdə dövlət başında dururdu.

Pompeyin səmimi, sadə və təsirli nitqi hamıya, xüsusilə senatorlara böyük təsir bağışladı. Pompeyin nitqindən sonra çıxışlar daha artıq idi. Bununla belə konsul Kvint Lutatsi Katulun təklifi əleyhinə Lentul Sura çox gözəl danışdı, Kvint Kurionun çıxışı isə çox müvəffəqiyyətsiz oldu. Katulun təklifi səsə qoyuldu. Oradakı senatorların dördüdə beşi bu təklifə səs verdi. Onların içərisində – Publi Vati İsavrili də, Qney Pompey də, Mark Krass da, Qay Skribonian da, Kurion da, Qney Korneli Dolabella da, Mark Avreli Kotta da, Qay Avreli Kotta da, Mark Tulli Dekula da, Korneli Stsipion Asiyalı da, Lutsi Litsini Lukull da, Appi Klavdi Pulx da, Kassi Varr da, Lutsi Qelli Poplikola da, Kvint Qortenzi də, öz işləri və xeyirxahlığı ilə məşhur olan konsul rütbəli bir çox adamlar da vardı.

Katulun təklifi əleyhinə səs verənlər içərisində Mark Emili Lepid də, Sergi Katilina da, Lentul Sura da, Lutsi Kassi Longin də, Tseteq də, Autroni də, Varquntey də, Livi Anni də, Portsi Lekka da və Kvint Kurion da vardı. Sonralar onların hamısı Katilinanın qiyamında iştirak etmişdilər.

Bəzi senatorların tələbi ilə təklifi gizlin səsə qoydular. Nəticəsi belə oldu: Katulun təklifinə üç yüz iyirmi yeddi, əleyhinə isə doxsan səs verildi.

Sullanın tərəfdarları qalib gəldilər. Sonra iclas başlandı. Bütün xalqı böyük həyəcan bürüdü. Həyəcan hər yerə yayıldı: Qostili kuriyasından komitsiyə keçdi. Bu həyəcan müxtəlif partiyalarda coşqun nümayiş şəklini aldı. Bəziləri Lutatsi Katulu, İsavrili Vatini, Qney Pompeyi, Mark Krassı alqışlayırdı, – onlar açıqca Sullanın tərəfdarı idilər. Bəziləri də, daha hay-küylə və tontəne ilə Mark Emil Lepidi, Sergi Katilinanı və Lentul Sura təbrik edirdi: məlum olmuşdu ki, onlar Katulun təklifi əleyhinə inadla mübarizə etmişlər.

Pompey ilə Lepid, indicə qurtaran mübahisəni qızgın surətdə müzakirə edə-edə kuriyadan çıxanda, portikin yanında, həyəcana gəlmiş camaat içərisində az qaldı toqquşma əmələ gəlsin, bu da respublika üçün böyük bir təhlükə ola bilərdi, çünki nəticədə vətəndaş müharibəsi baş verərdi; belə bir müharibənin də nələr törədəcəyini qabaqcadan görmək çətindi.

Min-min adam konsul Lepidi təbrik edirdi. Minlərcə başqa vətəndaş da, başlıca olaraq Kornelilər, etiraz əlaməti olaraq Böyük Pompeyi alqışlayırdılar. Adamlar bir-birini hədələməyə, yamanlamağa, təhqir etməyə başladılar. Pompeylə Lepid əl-ələ verib camaat içərisindən keçməsəydi, hərəsi də ucadan öz tərəfdarlarını dilə tutmasaydı, heç şübhəsiz, qan tökülə bilərdi. Onlar camaatı nizam-intizama, sakit olmağa çağırırdı, hamının sakitcə dağılışıb evlərinə getməsini xahiş edirdilər.

Bu öyüd-nəsihət, müvəqqəti də olsa, toqquşmanın qabağını aldı, lakin Romanı həyəcandan qoruya bilmədi: aşxanalarda, meyxanalarda, ən izdihamlı yerlərdə, Forumda, bazilikalarda, portiklərdə şiddətli mübahisələr gedirdi, qanlı dalaşlar olurdu. Küçə vuruşmalarında ölən ya yaralanan adamların qohum-əqrəbasından bu gecə ağlayanlar az olmadı. Xalq partiyasından olan bəzi dəliqanlılar Sullanın adlısanlı tərəfdarlarının evlərini yandırmaq da istədilər.

Romada belə işlər olarkən, Kumada, bəhs etdiyimiz hadisə üçün heç də az əhəmiyyətli olmayan başqa işlər baş verirdi.

Sullanın qəfil ölümündən bir neçə saat sonra, əvvəllər hökmdar olan bu adamın villasında böyük bir çaxnaşma baş verərkən Kapuyaya bir adam gəldi. O, sir-sifətindən, geyimindən qladiatora oxşayırdı. Gələn kimi də Spartakı, onu harada görə biləcəyini soruşdu: görünür, Spartakla görüşməyə tələsirdi.

O, ucaboylu, Herkules bədənli bir adamdı və yəqin ki, böyük qüvvəyə malikdi; bu da ilk baxışda nəzərə çarpırdı. Qəşəng deyildi, ona çirkin də demək olardı: yaman çopur idi, qara idi, qaraqabaqdı, üzünün kobud xətlərində mehribanlıq az idi. Qara, diri gözlərində vəhşicəsinə, amansız ifadə vardı, lakin bu gözlərdən igidlik alovu da saçılırdı. Uzun, sıx, şabalıdı saçı, çoxdan qırılmamış saqqalı üzündəki vəhşiliyi tamamlayırdı.

Bu nəhəng adam belə görünüşə malik olsa da, dərhal özünə qarşı rəğbət hissi oyadırdı: duyulurdu ki, o çox cəsarətli, kobud görünüşdə, səmimidir, simasında vəhşilik hiss olunsa da, nəcib qürura malikdir, bu qürur onun bütün hərəkətlərində nəzərə çarpırdı.

Qul əsas binadan xeyli uzaqda olan qladiatorlar məktəbinə, Sparta-kın dalınca gedəndə, gələn adam Sullanın sarayından qladiatorlar məktəbinə aparən xiyabanda gəzişir, villanın hər yerini bəzəyən gözəl heykəllərə tamaşa edirdi.

Heç on beş dəqiqə keçməmişdi ki, qul qayıtdı, Spartak da iti addımlarla, az qala yüyürə-yüyürə onun ardınca gəlirdi. Pəhləvan biçimli adam ona tərəf yüyürdü. Qladiatorlar qucaqlaşdılar, bir neçə dəfə bir-birini öpdülər. Əvvəlcə Spartak danışıdı:

– Hə, Enomay təzə nə xəbər var, danış!

Qladiator aydın, təmiz, xoş səslə dedi:

– Təzə xəbərlər hamısı köhnədir. Məncə, yatan, hərəkət eləməyən, heç bir iş görmək istəməyən adam alçaq tənbəldir. Spartak, əzizim, daha vaxtdır, biz gərək qılıncları ələ alaq, üsyan bayrağını qaldıraq!

– Sus, Enomay! And olsun germanların hamisi allahlara, sən bizim işimizi məhv etmək istəyirsən!..

– Yox, mən istəyirəm ki, bizim işimiz böyük qalibiyyətlə qurtarsın.

– Ay dəliqanlı! Çığırmaqla da işə kömək etmək olarmı? Ehtiyatla, ağılla iş görmək lazımdır, – biz ancaq onda müvəffəqiyyət qazana bilərik.

– Müvəffəqiyyət qazanarıq? Haçan axı, – mən bunu bilmək istəyirəm! Mən istəyirəm ki, bu iş mənim sağlığımda gözümün qabağında olsun!

– Qiyamın vaxtı yetişəndə biz ayağa qalxacağıq.

– Vaxtı yetişəndə? Deməli ki, sonralar... bir gün gələr... Bilir-sənmi, qiyam kimi, üsyan planları kimi meyvələrin yetişməsinə sürətləndirən nədir? Hünər, mərdlik, cəsarət! Ləngidiyimiz bəsdir! Başlayaq, onda hər şey öz-özünə gedəcək, görərsən!

– Qulaq as mənə. İnsanların ən səbirsizi, səbr elə. Bu üç ayda Lentul Batiatın məktəbindən bizim tərəfimizə neçə adam cəlb eləyə bilmisən?

– Yüz otuz.

– On min qladiatorun yüz otuz nəfər!.. Sənə elə gəlir ki, bizim bir ildən də artıq gördüyümüz işin meyvəsi yetişmişdir, ya da, heç olmasa, əkdiyimiz toxum bitmişdir, cücərib bolluca zoğ atmışdır, zəhmətimiz hədəf getməmişdir?

– Üsyan qalxan kimi bütün qladiatorlar gəlib ona qoşulacaq! Bu da albalı kimi olacaq: biri o birisini çəkib aparacaq.

– Onlar bizim kim olduğumuzu, nə etmək istədiyimizi, planımızı yerinə yetirmək üçün nə kimi imkanlara malik olduğumuzu bilməsələr, bizə necə qoşula bilərlər? Yoldaşlarımız bizə nə qədər çox inansalar, biz qalib gələcəyimizə daha artıq ümid edə bilərik.

Coşqun təbiətli Enomay ona cavab vermədi, deyilən sözləri düşündü. Spartak əlavə etdi:

– Məsələn, sən, Enomay, bu vaxta qədər nə eləyə bilmisən, sən axı Lentul Batiatın məktəbindəki on min qladiatorun ən güclüsü, ən cəsarətli-sən? Sən öz gücünlə, mərdliyinnlə hamıdan üstün olduğun halda, öz nüfuzundan necə istifadə etməlisən? İttifaqımıza neçə adam yığmışsan, neçə adam cəlb etmişən? Bizim məqsədimiz çoxlarınamı bəllidir? Sənə çox da elə inanmayan, sənin coşqun təbiətindən, özbaşınalığından, yüngülməcəzliyiindən qorxan adam yoxdurmu? Çoxlarını Kriksi, ya da məni tanıyır, bizə hörmət bəsləyir, qədrimizi bilir?

– Mən sənə kimi oxumuş deyiləm, sənə kimi də gözəl, inandırıcı danışa bilmirəm, elə buna görə də sən bizim aramızda olmalısan. Mən də çox çalışdım ki, bizim lanista Batiat sənə öz məktəbinə qılinc təlimi müəllimi götürsün. Bax, bu da onun məktubu. O sənə Kapuyaya çağırır. – Enomay toqasına taxdığı bürmələnməmiş nazik papirusu çıxarıb Spartaya verdi.

Spartanın gözləri parıldadı: kağızı qapıb həyəcədən titrəyən əli ilə papirusun möhürünü qopardı, məktubu oxumağa başladı.

Lanista Batiat yazırdı ki, sənın məharətin və ıgıdlıyın bərədə çox eşıtmışəm, səni qladıatorlar məktəbində şagırdlərlə məşğul olmaq üçün Kapuyaya çağırırım bunun da əvəzində yaxşı yemək, çoxlu maaş vəd edirdi.

– Ay ağılsız Enomay, bəs niyə gələn kimi məktubu mənə vermədin, söz–söhbətə bu qədər vaxt itirdin? Axı, mən elə bunu gözləyirdim, ancaq buna ümid edə bilmirdim. – Spartakın qəlbi həyəcan və sevinclə dolu idi; o gülürüzlə ucadan dedi: – Mənim yerim oradadır, orada, o on min mənim kimi bədbəxt yoldaşlarımla arasında! Mən orada qladıatorların hər biri ilə ayrılıqda, sonra da hamısı ilə yavaş–yavaş söhbət edərdəm, onların da qəlbində mənim qəlbimi isidən inamı alovlandırardım. Oradan müəyyən edilən gündə, verilən şərti işarə ilə on min döyüşçüsü olan bir ordu meydana çıxar. On min qul zəncirlərini qırar, bu zəncirlərin həlqələrini zalımların sifətinə çırparlar! Bu on min qul mənfur zəncirlərinin dəmirindən qalibiyyət qılıncı qayırlar!.. Ah, nəhayət, nəhayət, yuvaya girib, o ilan balaşlarının dişlərini itilərdəm, onlar da dikbaş, lovğa Roma qartallarını çalarlar!

Spartak sevincindən özünü itirərək, Batiatın məktubunu bir də oxudu, sonra qoltuğuna qoydu. O gah yoldaşını qucaqlayır, gah xiyanətdə yeyin–yeyin gəzişir, gah da Enomayın yanına qayıdır, dəli kimi öz–özünə rəbitəsiz sözlər mızıldayırdı.

Enomay Spartaka baxır, bilmirdi ki, onun bu halına təəccübümü etsin, ya sevinmişim. Spartakın bir az sakitləşdiyini görüb dedi:

– Sənın bu işdən belə razı qaldığını görüb, özümü xoşbəxt hiss edirəm. Bizim İttifaqa girən yüz otuz yoldaşımız gör necə sevinəcəklər! Onlar səni səbirsizliklə gözləyirlər, ümid edirlər ki, böyük işlər görəcəksən!

– Burası pisdir ki, onlar çox şey gözləyirlər.

– Yanımıza gələrsən, bizim o şuluqçu dəliqanlıları sakit elərsən.

– Axı onlar sənın ən yaxın dostlarıdır, deməli, onlar da sənın kimi coşqun dəliqanlılardır... Bəli, bəli, başa düşürəm. Doğrudan da mənim Kapuyada olmağım xeyir gətirər, yoxsa onlar bizim bütün işimizi məhv edərlər. Mən onları düşünürəm, tez–tələsik hərəkət etməyə qoymaram.

– Spartak, and olsun bizim dostluğumuza, mən bütün qəlbimlə sənə sədaqətli olacağam, sənın sözündən çıxmıyacağam, hər işdə vəfəli köməkçin olacağam.

Onlar susdular.

Enomay diqqətlə Spartaka baxırdı; həmişəki sərt baxışlarında şəfqət və məhəbbət ifadə olunurdu. Birdən o, ucadan dedi:

– Bilirsən, Spartak, biz ilk dəfə Puteoladakı iclasda görüşəndən bəri, – bundan bir aydan çox keçmişdi, – qəşəngləmişəm, qadın kimi incələmişəm... Bağışla... mənı, mən ayrı şey demək istəyirdim... demək istəyirdim ki, sən mülayimləmişəm... “Qadın kimi” sözü sənə yaraşmır...

Enomay bunu deyib birdən susdu, çünki Spartakın üzü dəyişmiş, rəngi qaçmışdı: o, əlini alına çəkərək, astadan bir neçə kəlmə söz dedi, – elə astadan dedi ki, nəhəng Enomay bunu eşitmədi.

– Ay allahlar! Bəs o qadın?..

Azadlıq eşqi, məzlumlara bəslədiyi qardaşlıq məhəbbəti, intiqam arzusu, qalibiyyət ümidi zavallı rudiariını son dərəcə həyəcanlandırmışdı, lakin bu həyəcan birdən söndü, o, başını aşağı salıb sakit durdu, xatirələr aləminə daldı.

Onlar xeyli susdular. Spartak qəmgin fikirlərə dalaraq bircə kəlmə də söz demədi: onun qəlbində ağır mübarizə gedirdi, sinəsi ağır–ağır qalxıb enirdi. Enomay əllərini döşündə çarpazlayaraq, ayaq üstə durmuşdu, onun fikirləşməsinə mane olmurdu, üzünə ürək yanğısı ilə baxırdı: rudiariinin çəkdiyi əzab üzündə ifadə olunurdu.

Nəhayət, bu vəziyyətə dözmədən, yoldaşının qəlbinə toxunmağa çalışaraq, mülayim səslə, şəfqətlə dedi:

– Spartak, deməli, sən bizi atırsan?

Frakiyalı Enomaya baxaraq ucadan dedi:

– Yox, yox, heç vaxt! Heç vaxt! – Onun bütün bədəni titrəyirdi, aydın, mavi gözləri yaşla dolmuşdu. – Mən bacımı ataram, onu... – Spartakın dili dolaşdı, sonra sözünə davam etdi. – Mən hər şeyi ataram, hər şeyi... amma heç vaxt! Heç vaxt!.. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Enomay, mənim bu halıma fikir vermə... Ardımca gəl! Sullanın evində bu gün böyük yas olsa da, mətbəxdə sənın üçün yeməyə şey tapılar. Ancaq bizim İttifaqımız bərəsində bircə kəlmə də söz danışma, qətiyyən qəzəblənmə, ağızdan pis söz çıxartma!..

Spartak bunu deyib, qladıatoru saraya apardı.

Lutsi Korneli Sullanın dövlət hesabına dəfn olunması, ona şahane hörmət göstərilməsi haqqında senatın qərarı elan edildikdən on gün sonra onun cənazəsini müşayiət edən dəfn mərasimi hökmdarın villasından yeddi təpə üstündə salınmış Romaya sarı yola düşdü.

İtaliyanın hər yerindən mərhuma ehtiramını bildirmək üçün adam gəlmişdi. İkiqarxlı cənazə arabası Kumadan yola düşəndə arabanın qabağınca və dalınca konsul Lutatsi Katuldan, iki yüz senatordan, iki yüz də Roma atlısından başqa – Kumanın, Kapuyanın, Bayinin, Herkulanumun, Neapolun, Pompeyin, Puteolanın, Liternin, Kampanyanın başqa şəhər və kəndlərinin bütün patrisiləri gəlirdi. Mərasimdə İtaliyanın bütün munisipi¹ və şəhərlərinin nümayəndələri, iyirmi dörd liktor, konsul bayraqları, Sullanın tərəfində vuruşan bütün legionların qartalları, sərkərdəyə son hörmətlərini göstərmək üçün könüllü surətdə bütün silahları ilə gələn əlli mindən çox legioner iştirak edirdi. Romadan gəlmiş, köləlikdən azad edilmiş Korneli tribasından bir neçə adam yas paltarında cənazə arabasının ardınca, onların da dalınca, dəstə-dəstə şeypur, fleyta və kifara çalanlar, əyinlərində boz stola, yas paltarını geymiş minlərlə hörmətli xanımlar, İtaliyanın müxtəlif yerlərindən Kumaya gəlmiş yığın-yığın insanlar gedirdi.

Hökmdarın balzamlanmış, ətirli yağlar sürtülmüş cəsədini – paludament² deyilən tünd-qırmızı, qızıla çalan imperator mantiyasına bürüyüb, ikitərəfli zینətli arabaya qoymuşdular. Arabaya, sanki qara ağacdan qayrılmış altı qara at qoşulmuşdu. Arabanın ardınca, hamıdan qabaqda Sullanın Tsetsiliya Metelladan olan uşaqları – Favst və Favsta, bir də Valeriya, Qortenzi, sonra Sullanın qardaşı Servi Sullanın uşaqları – Publi və Servi Sulla, onların da dalınca Sullanın qara toqa geymiş yaxın qohumları, bir çox dostları, tanışları, azad edilmiş qullar gedirdi.

Dəfn mərasimi on gün yavaş-yavaş hərəkət etdi. Hər kənddən, hər şəhərdən ona yeni-yeni adamlar qoşulur, sıraları artırır, mərasimə daha böyük təntənə, görünməmiş ehtişam verirdi.

Romadan on minə qədər romalı çıxıb, Appi yolu ilə Sullanın cənazəsini gətirən mərasimə tərəf irəliləyirdi.

Təntənəli dəfn mərasimi Kapen qapısına çatanda desiqnator deyilən tənzimatçı, mərasimin ehtişamını daha da artırmaq üçün, camaatı nizama salmağa başladı, – dəfnin təşkil olunması senatın sərəncamı ilə ona tapşırılmışdı. O iki saat bu işlə məşğul oldu. Nəhayət, təntənəli mərasim şəhərə daxil oldu.

Dəfnin tənzimatçısı, tünd-boz toqa geymiş on iki liktorun müşayiəti ilə hamıdan qabaqda gedirdi. Sonra – dəfn musiqisi çalan uzun fleytalı musiqiçilər, onların da ardınca yas paltarını geymiş beş yüzdən artıq ağıçı qadın gəlirdi. Bu qadınlar saathesabı muzd ilə ağlayır, fəryad edir, saçlarını yolur, ölənin gördüyü işlərini, şücaətini uca-dan tərifləyirdilər.

Tənzimatçı ağıçı qadınlara dövlət xəzinəsi hesabına bol zəhmət haqqı veriləcəyini qabaqcadan söyləmişdi, buna görə onların ağlaması, göz yaşı tökməsi tamamilə səmimi görünürdü, elə bil ki, lap ürəkdən ağlayırdılar. Ağıçıların sözündən elə çıxırdı ki, Sullanın xeyirxahlığı – Kamill və Tsitsinatın, Fabritsi və Fabi Maksimin, Katon və Stsipationun məziyyətlərindən yüksəkdir, bunlarla heç müqayisə oluna bilməz.

Ağıçıların ardınca – qəmgin havaları ətrafa yayılan başqa musiqiçilər, sonra da iki mindən artıq bir dəstə legioner, vətəndaş və kornelilər gəlirdi: onlar tez-tələsik hazırlanmış iki mindən çox qızıl çələng aparırdılar: çələnglər şəhərlərin, Sullanın tərəfində vuruşan legionların, həm də onun dostlarının hədiyyəsi idi.

Sonra viktimari¹ gəlirdi: o, Sullanın xoşladığı heyvanları dəfn tonqalı yanında kəsəcəkdə. Viktimaridən sonra qullar Lutsi Korneli Sullanın ata-babasının, o cümlədən hökmdarın ulu babası Rufin Sullanın mumdan qayrılmış təsvirini gətirirdilər; Pirr² İtaliyaya hücum etdiyi zamanlar Rufin Sulla iki dəfə konsul seçilmişdi. O namuslu və igid adamdı, qanuna zidd olaraq, on girvənkədən artıq müxtəlif gümüş əşyası varmış. Sullanın dostları onun ata-babasının təsvirindən başqa Yunanıstanda, Asiyada, İtaliya müharibələrində qalib gələrkən

¹ Viktimari – qurban kəsən kahinin köməkçisi

² Pirr – Epirin padşahı, e.ə. 280-ci illərdə romalıları qalib gəlmiş; lakin Benevent ətrafında e.ə. 275-ci ildə məğlub olmuş, Arqosun mühasirəsində e.ə. 272-ci ildə ölmüşdür.

¹ Munisipi – qədim Romada: özünü idarə edən tamhüquqlu şəhər və kənd icmaları

² Paludament – sərkərdənin hərbi plışı

ona verilən çələngləri, hamiliyi və başqa döyüş mükafatlarını da aparırdılar.

Onların ardınca bir dəstə başqa musiqiçilər, sonra da Metrobiyə gəlirdi. O özünü elə qrimləmişdi ki, ölən dostuna daha çox oxşasın; Sullanın paltarını geymiş, fərqlənmə nişanlarını taxmışdı. Aktyora tapşırılmışdı ki, Sulla həyatda necə idisə, onun surətini yaratsın.

Yolun hər iki tərəfində canlı çəpər kimi duran camaat Metrobiyə dördgözlə baxırdı. Metrobinin dalınca ən cavan, ən qüvvətli senatorlar bir-birini əvəz edərək, Lutsi Korneli Sullanın meyiti qoyulmuş qaş-daşla bəzədilmiş qızıl kəcavəni aparırdılar; meyitin üstü imperatorlara məxsus çox qiymətli fərqlənmə nişanları ilə örtülmüşdü. Kəcavənin ardınca Sullanın arvadı, uşaqları, qardaşı uşaqları, başqa yaxın qohumları və dostları gəlirdi, hamısı da yas paltarını geymişdi, üzündən də böyük müsibət içində olduqları görünürdü.

Sullanın qohum-əqrəbasından sonra kahinlər kollegiyası: əvvəl avqurlar, sonra da flaminlər gəlirdi. Hər avqurun əlində əyri əsa vardı, bu onları başqa kahinlərdən ayıran əlamətdi. Hamıdan qabaqda Yupiter kahini – dial, sonra Mars kahini – martsial, Romul kahini – kvirinal, Flora, Pomona flaminləri və başqaları gəlirdi, hamısı da tontənəli mərasim libasında idi, başlarına da mitraya¹ oxşayan papaq qoymuşdular. Papağın yuxarısı yun qaytanla bəzədilmişdi, qaytana mərsin budağı keçirilmişdi.

Flaminlərdən sonra on iki salin² kahini gəlirdi, bunlar “Vuruşmaya gedən Mars” kahinləri idi. Geydikləri tikmə naxışlı tunikalарın üstündə bellərinə enli, hərbi tunc toqa bağlamışdılar, çiyinlərinə tünd-qırmızı qəşəng trabeya³ atmışdılar, sol yanlarında qılınc vardı; sol əllərində qalxan, sağ əllərində dəmir əsa tutmuşdular; arabir bu əsa ilə xidmətçilərinin piyada apardıqları müqəddəs qalxana vururdular.

Salinlərdən sonra – heyvan icalatı ilə fala baxan qaruspik, müharibə elan edən və sülh bağlayan fetsial və arval⁴ deyilən Tserera iləhəsi kahinləri gəlirdi. Heyvan icalatı ilə fala baxanların əlində şirmayı

bıçaq vardı, bu da qurban kəsərkən gördükləri işin simvolu idi. Böyük hörməti olan nəcib, ismətli Vesta kahinləri – bakir qızlar qısa kətan tunika, üstündən də stola geymişdilər, başlarına, çiyinlərinə qəder enən, tünd-qırmızı haşiyəli ağ örtük salmışdılar, saçlarını boyunlarının ardına yığmaq üçün alınlarına ağ sarğı bağlamışdılar.

Vesta kahinlərinin ardınca epulon deyilən yeddi başqa kahin gəlirdi: onlar on iki Razılıq allahı üçün kəsilmiş qurbanlardan qonaqlıq düzəldirdilər. Həm ümumxalq şənliyi, həm də ictimai fəlakət günlərində bu allahların şərəfinə çox böyük qonaqlıq təşkil olunardı. Hazırlanmış dadlı xörəkləri kahinlər özləri yeyərdilər, çünki on iki razılıq allahı heykəlləri mərmər ağızları ilə yemək yeyə bilməzdi, bunu çox asanlıqla başa düşmək olar.

Sonra da Sivilla¹ kitabları detsemvirləri², kurion deyilən otuz nəfər din xidmətçiləri gəlirdi; kurionlardan hər birini otuz kuriya seçərdi. Kahinlərin tontənəli yürüşü, başda baş kahin olmaqla, dəbdəbəli latiklava geymiş on iki pontifiklə³ tamamlanırdı. Kahinlərdən sonra senat, atlılar, xanımlar, ən adlı-sanlı kübar patrisi qadınlar və başqa arvadlar, saysız-hesabsız camaat, onların da ardınca Sullanın xidmətçiləri və qulları gəlirdi: xidmətçilər və qullar Sullanın döyüş atını, həm də çox istədiyi atlarını və itlərini gətirirdilər, bu heyvanlar Sullanın meyiti yandırılanda qurban kəsiləcəkdi.

Tontənəli dəfn mərasiminin sonunda Sullanın sərkərdəliyi altında vuruşan legionlar gəlirdi. Bu zəhmli qoşun dəstəsi nizam-intizama çox ciddiyyətlə riayət edirdi. Saysız-hesabsız plebeylər dəfn mərasimi keçən bütün küçələrə dolmuşdu, legionların yürüşü onlara həm xoş gəlirdi, həm də canlarına qorxu salırdı. Plebeylərin çoxunun ürəyi nifrət və ədavətlə dolu idi.

Tontənəli dəfn mərasimi Kapen qapısından keçib, elə həmin adlı uzun və enli küçə ilə irəliləyərək, Stator Yupiteri məbədinə tərəf uzanan küçəyə döndü, allobroqlara qələbə çalan Fabinin şərəfinə qurulan Zəfər tağından keçib, Müqəddəs küçə ilə gedərək, Forum

¹ Sivilla – qədim yunanlarda və romalılarda gələcəkdən xəbər verən kahin qadınlar. Rəvayətə görə, Kapitol məbədində saxlanılan Sivilla kitablarında Romanın taleyi qabaqcadan söylənmişdir.

² Detsemvirlər – qədim Romada dövləti idarə edən on nəfərdən ibarət kollegiya

³ Pontifik – qədim Romada kahinlərin baş kastasının üzvü

¹ Mitraya – keşişlərin dini ayində qoyduqları papaq

² Salin – qədim zamanlarda düzələn mars kahinləri kollegiyası

³ Trabeya – nüməyis paltar: tünd-qırmızı zolaqlı ağ plaş

⁴ Arval – on iki kahindən ibarət “arval (əkin) qardaşları” mayın ortalarında Roma şəhərini gəzib dolanar, bol məhsul əldə etmək üçün allahlara dua edərdilər.

meydanına daxil oldu, kuryada Rostra tribunasının¹ qarşı tərəfindən Sullanın daş məqbərəsi qoyulmuşdu.

Əvvəl senat, sonra atlılar, daha sonra qoşun, ən axırda da camaat hönkür-hönkür ağlayaraq vay-şivən qopardı. Sullanın oğlu Favst həddi-bülüğa yetmədiyindən və kişi toqası geymədiyindən, adətə görə, matəm sözü söyləmədi, buna görə əvvəl Publi Servili Vati, sonra konsul Katul, axırda da Böyük Pompey danışdı. Bu adamlar Sullanın şücaətini, tutduğu böyük işlərini xatırlayaraq, onu ancaq tərifləyə-tərifləyə yüksəldirdilər. Onlar danışdıqca, Sullanın sağlığında müxtəlif səbəblərə görə onun, həm də oliqarxlar partiyasının tərəfdarı olanlar inildəyə-inildəyə ağlayırdılar, qorxurdular ki, hökmdarın ölümündən sonra bu partiya tənəzzülə uğrasın.

Sonra təntənəli dəfn mərasimi əvvəlki qayda ilə Mars çölünə tərəf hərəkət etdi. Mamertin küçəsini keçib Ratumen, sonra da enli, uzun Lata küçəsinə çatdılar. Dəfn münasibətilə Lata küçəsində çoxlu tağ qurulmuşdu; tağları mərsin və sərvi ağacları budağından hazırlanmış çələnglə bəzəmişdilər. Nəhayət, dəfn mərasimi Mars çölünün ortasına gəlib çatdı: Sullanın meyiti burada yandırılacaqdı.

Dəfn ayini üçün hər şey hazırlanmışdı. Kəcavəni tonqalın qabağında yerə qoydular. Valeriya yaxına gəlib mərhumun gözlərini yumdu, adətə görə, onun ağzına qara pul qoydu: bu pulu Sulla, onu Axeront dalğalarından keçirən Xaronta verməli idi. Valeriya bunu etdikdən sonra ölünün dodaqlarından öpdü və, adətə görə, belə dedi: “Əlvida! Təbiətin qanununa görə biz hamımız sənin ardınca gələcəyik”. Musiqiçilər qəmgin havalar çaldı; musiqi çalındıqca viktimarilər çoxlu qurban kəsdi; kəsilən heyvanların qanını südə, bala və şəraba qatıb tonqalın ətrafına səpdilər.

Bundan sonra meyiti yola salanlar tonqala ətirli yağlar tökdü, üstünə cürbəcür xoş qoxulu şeylər, güldən-çiçəkdən, dəfnə yarpağından hazırlanmış saysız-hesabsız çələng atdılar: çələnglər bütün tonqalın üstünü örtüdü, ətrafını da bürüdü.

Bu zaman Sullanın məktəbindəki qladiatorların döyüşü başladı. Döyüşdə ancaq Artoriks iştirak etmirdi: Spartakın xahişi ilə Valeriya ona əmr etmişdi ki, Kumada qalsın. Az vaxtda bütün qladiatorlar bir-birini öldürdü: dəfn mərasimi döyüşlərində qladiatorların heç biri sağ qala bilməzdi.

Dəfn ayinlərindən sonra Böyük Pompey libitinarinin əlindən məşəli aldı, ölən dostuna böyük hörmət bəslədiyini bildirmək üçün özü dəfn tonqalını yandırdı: Sullanın meyiti odda yanmayan azbest ağa bükülüb tonqalın üstünə qoyulmuşdu.

Afrikanı istila edən gənc triumfatorun mərhuma göstərdiyi bu hörmətə cavab olaraq, gurultulu alqış səsləri bütün Mars çölünə yayıldı. Tonqal bir anda tutuşdu, alov onun hər tərəfinə yayıldı, ətirli, qatı tüstü duman kimi tonqalı bürüdü.

Uzun illər boyu Romanı və İtaliyanı titrədən, adı bütün dünyada gur-gur guruldayan bir adamın bədənindən yarım saatin içində bir az sür-sümük və kül qaldı. Ağıcı qadınlar göz yaşını tökə-tökə, ağ deyə-deyə bu sümükləri və külü çox diqqətlə yığıb – zəngin naxışlar, gözəl inkrustasiya ilə zinət verilmiş tunc urnaya¹ tökdülər.

Hökmdarın külü tökülmüş urnanı müvəqqəti olaraq bir məbədə qoydular: Sulla bu məbədi bir neçə il əvvəl Eskvilin qapısı yaxınlığında, Qay Marinin tərəfdarlarının qalib gəldiyi yerdə Müzəffər Herkulesin adına tikdirmişdi. Senatın qərarına görə, Mars çölündə, meyitin yandırıldığı yerdə, dövlət hesabına möhtəşəm bir məqbərə tikilməli, urna da ora köçürülənə kimi bu məbəddə qalmalı idi.

Ağıcı qadınlar Sullanın sür-sümüyünü və külünü urnaya yığana kimi viktimarilər iki yüz iyirmi səbət ətirli şey yığdılar: bunlar qadınların Mars çölünə gətirdiyi ətirli şeylərdən qalmışdı. Onlar hökmdarın xatirəsi üçün xoş qoxulu qatrandan və mumdan iki heykəl qayırdılar: heykəllərdən birində Sulla, o birisində lictor təsvir edilirdi.

Spartak da Sullanın lanistası kimi dəfn mərasimində iştirak etməli və qladiatorlar döyüşəndə orda olmaq üçün boz tunika və boz plaş geyməli idi. O şagirdlərinin bir-birini öldürməsinə ürək yangısı ilə baxır, qəzəbini güclə gizlədirdi: o, bunlara ancaq qılınc təlimini öyrətməmişdi, Məzlumlar İttifaqının sirrini də açıb söyləmişdi. Dəfn mərasimi qurtaranda Spartak rahat nəfəs aldı – indi o hara istəsə gedə bilərdi. O çox güclü olduğundan camaatı yara-yara Mars çölündən uzaqlaşmağa başladı. Bu çox çətin idi, çünki dəfn mərasimində yüz minlərcə adam vardı: onlar dalğalı dəniz kimi səslənir, uğuldayırdı, Lata küçəsinə axışaraq, şəhərə tərəf gedirdi.

Gün batmışdı, hava qaralırdı, Əbədi şəhər üstünə qaranlıq çökürdü, lakin buludlar hələ üfüqdə tünd-qırmızı rəngə boyanmışdı, sanki od

¹ Rostra tribunası – qədim Romada Forum meydanında qoyulmuş tribuna

¹ Urna – yandırılmış meyit külü tökülən qab (*latınca*)

tutub yanırdı; bu, Romanın ətrafındakı təpələrin başını bürüyən dəhşətli bir yanğına oxşayırdı.

Minlərlə insan yığını, sıx sıralarla irəliləyən legion qoşunundan da sıx halda, ağır-ağır hərəkət edirdi. Onların arasında bu təntənəli dəfn barəsində və belə şərəfli təntənəyə layiq görülmüş Sullanın özü haqqında cürbəcür fikirlər söylənilirdi.

Spartak başqalarına nisbətən çox iti gedirdi. O hər addımda yeni insanlar içərisinə düşür, bu gün bütün fikirləri məşğul edən hadisəyə dair bir-birinə zidd rəylər eşidirdi.

– Sən necə bilirsən: Sullanın küllü tökülən urna Müzəffər Herkules məbədində çoxmu qalacaq?

– Əminəm ki, qəzəblənmiş camaat, Romanın və bizim xalqın şərəfi naminə, tezliklə o urnanı parça-parça edəcək, içindəki küllü də havaya sovuracaq.

– Əksinə, əmin olaq ki, Romanın faydası naminə sizin kimi alçaq quldurları tezliklə Tullianda boğazlayacaqlar.

Başqa yerdə belə danışmaq eşidilirdi:

– Mən sənə deyirdim axı, Roma bədbəxtlikdir, biz hamımız bədbəxtik! Vay bizim halımıza! Sullanın sağlığında, Sulla burda olmayanda heç kəs cəsarət edib dəyişiklik haqqında düşünmə də bilməzdi.

– Amma indi... Qoy Yupiter buna yol verməsin!.. Bədbəxt qanunlar!..

– Qanunlar? Hansı qanunlar?.. Qulaq as, Ventudey, bax o adam, Sullanın insanın bütün hüquqlarını, allahların əmrini kobudca ələ salmasını, təhqir etməsini qanun adlandırır!..

– Qanun? Qanunlardan kim danışır? Siz bilirsinizmi qanun nədir? Qanun – hörümçək torudur! Milçəklər orada ilişib qalır, amma arılar onu qırıb dağıdır.

– Doğrudur, Ventudey!

– Afərin, Ventudey!

– And olsun Vulkanın dəmirçixanasına! Sizdən soruşuram: əgər hər gün adını ləkələyən, çirkəbə atan bir adama şahənə hörmət göstərilirsə, gör onda – Yupiter bunu bizə rəva görməsin! – gör onda sabah birdən Böyük Pompey ölsə nə olacaq?!

– Bura bax, bu dəmirçi nə əllaməlik eləyir?

– Bu Vulkan pərəstişkarı Marinin tərəfini saxlayır.

– Heç bilirsənmi Pompey ölsəydi, nə olardı?

– Onu Hemoniyadan atardılar.

– Doğru da elərdilər.

– Bizə niyə axı xeyirxah, vicdanlı olmağı öyrədirlər, amma bədxah adama sağlığında dövlət və əzəmət verilir, öləndən sonra da onu ilahiləşdirirlər?

– Sən haqlısan! Xeyirxahlıq qoy hırxanaya getsin, onun yeri oradır!

– Ədaləti Tarpey qayasından atmaq lazımdır!

– Bütün bu köhnə şeyləri cır-cındır alverçisinə vermək gərəkdir!

– Bütün bu məziyyətlər, əzəmət gərəkdir uçuruma atılsın!

– Yaşasın Sulla!

– Yaşasın cəlladın bacısı azadlıq!

– Yaşasın sarsılmaz, əbədi On iki cədvəl qanunları! İndi onlar Diogenin plaşına oxşayır: patrisilər qılıncı onu elə dəlik-deşik etmişdir ki, bu lövhələrdən daha heç baş çıxarmaq olmur!

– Əcəb qanunlardır?! Kim onları necə istəyirsə, elə də anlasın, izah eləsin – onda heç kəs qanunşünasdan geri qalmaz!

Acı istehzalar, hazırcavablıqla söylənilən tutarlı sözlər mizraqlar kimi ara vermədən oliqarxların üzərinə yayıldı. Spartak, Ratumen qapısına çatana kimi belə sözlərdən çox eşitdi. Sullanın dəfnində iştirak edənlərin bir hissəsi Ratumen qapısının qabağına toplaşmışdı; təntənəli dəfn mərasimi Mars çölünə çatanda onlar lap arxada idilər, amma indi şəhərə qayıdanda qabaqda gedirdilər. Onların çoxu dəfn mərasimi ilə maraqlanaraq gələn plebeylər idilər. Bu adamlar Sullaya nifrət edirdilər.

Spartak dirseklərini işə salaraq, özünə yol açmağa qala bəndinə çatdı, buraya ilk gələnlərdən biri oldu. Qarovulxanadan şəhərə girdi. Roma sanki ölmüşdü; adam görünmürdü, küçələr boş idi, adətən, günün bu vaxtında bu yerlər çox izdihamlı olardı. Spartak tez Yuli Rabetsinin qladiatorlar məktəbinə getdi. Burada Krikslə görüşəcəkdi: səhər Kapen qapısında onunla ötəri görüşmüşdü.

İki rudiarinin söhbəti çox səmimi, çox canlı oldu, çox da uzun sürdü. Kriks də Spartak kimi Sullanın tonqalı yanında qladiatorların döyüşerkən bir-birini öldürməsindən çox narazı idi. Spartak bu qırğından hələ özünə gəlməmişdi: o istər-istəməz döyüş yerində olmalı idi.

Kriks Spartakı tələsdirdi ki, Lentul Bitiatın təklifini qəbul edib Kapuyaya, onun qladiatorlar məktəbinə getsin, az müddətdə öz tərəfinə mümkün qədər çox adam cəlb etsin.

Kriks kobud, lakin odlu danışdı; sözünün axırında dedi:

– İndi işimizin müvəffəqiyyəti bütünlüklə səndən asılıdır. Spartak, indi hər şey sənə əlindədir. Əgər qəlbin qulları azad etmək arzusundan daha qüvvətli bir hissə qapılmışsa, onda bizim bu böyük işimizin qalibiyyətlə qurtarmasını görmək ümidi həmişəlik məhv olacaqdır.

Bu sözləri eşidəndə Spartakın rəngi ağardı; o, dərinəndən ah çəkərək dedi:

– Kriks, mənə qəlbim necə qüvvətli hissə qapılsa da, heç şey, eşidirsənmi, bu dünyada heç şey məni bu böyük işə xidmət etməkdən çəkəndirə bilməz, heç şey məni bir an da olsa, tutduğum yoldan döndərə bilməz, heç şey, heç kəs məni öz niyyətimdən üz döndərməyə məcbur edə bilməz!

Onlar çox danışdılar. Bütün məsələlər haqqında razılığa gəldikdən sonra Spartak Krikslə vidalaşdı ayrıldı, Yuli Rabetsinin məktəbindən çıxıb, Sullanın varislərə qalan evinə sarı yönəldi. O yeyin-yeyin gedirdi; küçələr dəfn mərasimindən qayıdan camaatla dolmuşdu.

Spartak evin astanasına ayaq qoyanda qapıçı ona dedi ki, Mirtsa səbirsizliklə səni konklavin yanındakı otaqda gözləyir. Sullanın arvadı istəmədiyi adamların gözündən yayınmaq, başsağlığına gələnlərin zəhlətökən sözlərini eşitməmək üçün bu otağa çəkilmişdi.

Spartakın ürəyi bərk döyündü, sanki bədbəxtlik üz verəcəyini duymuşdu. O, Valerianın otaqlarından yeyin-yeyin keçəndə bacısı onu görüb ucadan dedi:

– Axır ki, gəldin! Xanımım bir saatdan çoxdur səni gözləyir!

Mirtsa Spartakın gəldiyini gedib Valeriyaya söylədi, sonra da Valerianın buyruğu ilə Spartakı onun otağına apardı.

Valeriya çox qəmgin və solğundu; qara stola geymişdi; üzündə boz vual vardı, – bu vəziyyətdə o daha gözəl görünürdü.

Oturduğu taxtdan qalxıb bir neçə addım Spartaka tərəf gəldi:

– Spartak!.. Mənə Spartakım!.. Sən məni sevirsənmi? Yəne də məni dünyada hamıdan çox istəyirsənmi?

Spartak başqa fikirlərə dalmışdı, bu fikirlər ona iztirab verirdi, son günlərdə onu təşvişə salırdı, bir-birinə zidd hisslər mübarizəsi qəlbini didirdi, – buna görə Valerianın bu gözlənilməz sualına hey-rət etdi, ona dərhal cavab verə bilmədi.

– Valeriya, niyə bunu soruşursan? Mən səni heç məyusmu etmişəm? Sənə bəslədiyim mehribanlıqda, xilaskarlıqda, sədaqətdə şübhəmi oyatmışam? Axı, sən mənə vəfat etmiş anamı, əsarətdə, nəzarətçinin qamçısı altında ölənlər bədbəxt arvadımı əvəz etmişən. Dünyada sən mənə üçün hamıdan əzizsən. Sən mənə yeganə sevgimsən, sənə qəlbimdə məbəd qurmuşam!

Valerianın gözləri parıldadı; fərəhlə ucadan dedi:

– Ah! Mən həmişə belə sevginin həsrətində idim, bunu uzun zaman arzu etdim, mümkün olmadı. Spartak, düz deyirsən? Sən məni dediyin kimi də sevirsənmi? Sən məni həmişə sevcəksənmi?

Frakiyalı həyəcandan titrəyən səslə dedi:

– Bəli, bəli! Həmişə! – Sonra Valerianın qarşısında diz çökdü, əllərinə alıb sığa-sığa, öpə-öpə dedi: – Həmişə sənə bir ilahə kimi pərəstiş edəcəyəm... həтта əgər... Həтта onda ki...

Daha bircə kəlmə də söz söyləyə bilmədi, hönkür-hönkür ağladı.

Valeriya təşviş içində, səsi qırıl-qırıl rudiarinin gözlərinə diqqətlə baxa-baxa dedi:

– Sənə nə oldu? Nə oldu? Niyə ağlayırsan?.. Spartak... de görüm... de görüm... – onun alnından öpə-öpə bağına basdı.

Bu anda kim işə qapını yavaşca döydü.

Valeriya pıçıltı ilə dedi:

– Qalx. – Sonra həyəcanını bacardığı qədər yatırdı, səsinə qətiyyət verib soruşdu: – Mirtsa, nə var?

Kəniz qapı dalından cavab verdi:

– Qortenzi gəlib, səni görmək istəyir.

Valeriya ucadan dedi:

– Gəlib? – Elə o saat da əlavə etdi: – Qoy məni bir dəqiqə gözləsin, xahiş elə azca gözləsin...

– Yaxşı, xanım.

Valerianın qulağı bayırda idi: Mirtsanın ayaq səsləri kəsilən kimi tez Spartaka dedi:

– Budur, o gəlib... ona görə də səni gözlərkən elə həyəcanlı idim... buna görə soruşdum: məndən ötrü hər şeydən keçməyə

hazırsanmı? Axı o... Qortenzi... hər şeyi bilir. O bilir ki, biz bir-birimizi sevirik.

Spartak həyəcanla:

– Ola bilməz! – dedi. – Necə axı?.. Haradan bilir?

– Sus!.. Mən heç bir şey bilmirəm... Bu gün o bu barədə ağzından bir neçə söz qaçırdı...Dedi ki, axşam gələcəyəm... – Valeriya qapı pərdələrindən birini qaldırdı: – Gizlən burada... bu otaqda... Səni heç kəs görməz, amma sən hər şeyi eşidərsən... onda görərsən ki, Valeriya səni necə sevir.

Valeriya Spartakı yan otaqda gizlədib, pıçıltı ilə əlavə etdi:

– Hər nə olsa dillənmə, qımıldanma. Eşidirsən? Səni çağırma-yınca burada olduğunu bildirmə.

Valeriya pərdəni salıb əllərini ürəyinin üstünə qoydu, sanki onun çırpıntısını susdurmaq istəyirdi; divanda oturdu; bir az sonra özünü ələ alaraq, sərbəst və sakit halda, adi səsi ilə kənizi çağırdı:

– Mirtsa!

Qız qapı ağzında göründü.

Valeriya ona sarı döndü:

– Sənə əmr etmişdim, Qortenziyə söylə ki, mən öz otağında təkəm. Əmrimi yerinə yetirdinmi?

– Necə əmr etmişdin, elə də ona dedim.

– Yaxşı, çağır onu.

Az sonra məşhur natiq – boz tunikada, qara rəngli toqada, qaş-qabaqlı, təkəbbürlə bacısının otağına girdi; saqqalını on beş gün idi ki, qırxdırmamışdı.

Valeriya dedi:

– Salam sənə, əziz Qortenzi!

Qortenzi narazı halda cavab verdi:

– Salam sənə, bacım! – Sözünü kəsərək, qəmgin halda xeyli susdu.

– Əziz qardaşım, otur, acıqlanma, mənəmlə səmimi və açıq danış.

– Mənim başıma böyük bir müsibət gəldi – bizim sevimli Sulla vəfat etdi. Görünür, bu az imiş: mənə başqa bir bədbəxtlik də üz verdi, mən bunu heç gözləməirdim, buna layiq də deyildim ki, eşitdim ki, mənim anamın qızı, həm özünə, həm də Messela nəslinə, Sullanın ailə şərəfinə hörmət etməyi unudaraq, mənfur qladiatorla

biabırçı əlaqəyə girişib, özünü rüsvay etmişdir. Ah, Valeriya, mənim bacım, bu nə işdir tutmusan?!

– Qortenzi, sən məni məzəmmət edirsən, sözlərin mənə çox ağır gəlir. Özümü müdafiə etmədən əvvəl, səndən bir şey soruşmaq istəyirəm, çünki buna haqqım var: bunu sən haradan eşitmişən?

Qortenzi başını qaldırdı, əlini alına çəkərək qırıq-qırıq dedi:

– Çox yerdən eşitmişəm... Sullanın ölümündən altı-yeddi gün sonra Xrisoqon, bax, bu məktubu mənə verdi.

Qortenzi əzilmiş papirusu Valeriyaya uzatdı. Valeriya tez məktubu açıb bu sözləri oxudu:

“İmperatora, hökmdara, Veneranın sevimlisi, Xoşbəxt Lutsi Korneli Sullaya dostluq salamı.

“Adətən qapı üstündə yazılan: “İtdən qorun” sözləri əvəzinə, indi sən öz evinin qapısına: “İlandan qorun!”, daha doğrusu: “İlanlardan qorun!” sözlərini yaza bilərsən, çünki sənin evində iki ilan yuva salıb: Valeriya və Spartak.

Qəzəbin ilk coşqunluğuna qapılma, onları güd, özün görəcəksən ki, gecə vaxtı, xoruz banında sənin adını biabır edirlər, ailə şərəfini ləkələyirlər, hamını qorxuya salan tir-tir titrədən, dünyanın ən qüdrətli adamını ələ salırlar.

Qoy allahlar sənə uzun ömürlər versin, səni belə müsibətdən xilas etsin”.

Valeriya məktubun ilk sətirlərini gözdən keçirəndə qıpqırmızı qızardı; lakin kağızı oxuyub qurtardıqda üzü mum kimi saraldı.

Sonra dişlərini bir-birinə sıxaraq, boğuc səslə soruşdu:

– Bu məktubu Xrisoqona kim verib?

– Təəssüf ki, o nə qədər fikirləşdisə, məktubu gətirən adamı, onun kim tərəfindən göndərildiyini xatırlaya bilmədi. Yadında olan ancaq budur ki, məktubu gətirən qul Sullanın ölümündən bir neçə dəqiqə sonra Kumaya gəlibmiş, Xrisoqon onda elə həyəcanlı, elə ümitsiz halda imiş ki, məktubu düşünmədən almış, onu ancaq altı gündən sonra oxumuşdur. Məktubu kimdən aldığı, necə aldığı heç xatırlamır.

Valeriya bir az susduqdan sonra sakitcə dedi:

– Mən səni inandırmaq istəməyəcəm ki, adını gizlədərək çuğulluq edən o adamın sözü sübut deyil, bunun əsasında da Qortenzi,

qardaşım, sən məni, Valeriya Messalanı, Sullanın dul qalmış arvadını təqsirləndirə bilməzsən...

– Bir sübut var: Metrobi dostunun ölümündən çox dərd çəkir, onun namusunu ləkələyən adamdan qisas almağı özü üçün müqəddəs vəzifə hesab edir, buna görə də Sullanın ölümündən on-on iki gün sonra mənim yanıma gəldi, Spartakı sevdiyini mənə dedi. O özü ilə bir kənz də gətirmişdi. Bu kənz Metrobini Kumadakı sarayda sənin otağımla yanaşı otaqda gizlədibmiş. Metrobi orada, gecədən çox sonra Spartakın sənin yanına gəldiyini öz gözü ilə görmüşdü.

Valeriya busələrinin, sözlərinin, sevgi sirlərinin mənfur bir kənizə, Metrobi kimi alçaq adama məlum olduğunu biləndə sifəti dəyişdi, acıqlı-acıqlı ucadan dedi:

– Bəsdir, bəsdir! Bəsdir, Qortenzi! Sən öz məzəmmətini bildirdin, indi də mən danışacağam, qulaq as!

Yerindən qalxıb əllərini sinəsində çarpazladı, gözləri parıldaya-parıldaya qardaşına baxdı, qürurla başını qaldırıb dedi:

– Bəli, mən Spartakı sevirəm, nə olsun ki? Bəli, sevirəm, bütün qəlbimlə sevirəm!..Nə olsun ki?

Qortenzi lap özünü itirdi, yerindən qalxıb, ümitsiz halda ucadan dedi:

– Eh böyük allahlar, böyük allahlar!

– Allahları rahat burax, onlar səni eşitmirlər! Yaxşısı budur qulaq as, gör mən nə deyirəm!

– De...

– Bəli, mən Spartakı sevirəm, sevirəm, sevəcəyəm də!

Qortenzi hiddətlə ona baxıb sözünü kəsdi:

– Valeriya, kəs səsin!

Valeriya dikbaşlıqla və inadla sözünü təkrar etdi:

– Bəli, sevirəm, sevirəm, həmişə də sevəcəyəm... Səndən soruşuram: bundan kimə nə?

– Qoy Yupiter səni öz pənahında saxlasın! Valeriya, məni dəhşət alır, sən lap aqlını itirmisən!..

– Yox, mən ancaq qadınam, bu qadının qərarı budur ki, sizin bütün zülmkar qanunlarınızı pozsun, pozacaq da, sizin bütün mənasız xurafatınızı, ənənələrinizi rədd etsin, sizin bütün dözülməz qızıl zəncirlərinizi qırsın, – siz, dünya fatehləri, bu zəncirle qadınların əl-ayağını bağlamısınız! Bax, mənim istəyim budur! Qardaşım, səni

əmin edirəm ki, bu işə can atmaq heç də adamın öz əqlini itirməsini, fikrinə qaranlıq çökməsini göstərmir, bəlkə bunun əksini göstərir: bu əqlin işıqlanmasına işarədir. Bəli, bəli, deməli, o alçaq təlxək, o hoqqabaz məni təqsirləndirir, o elə alçaq, elə çirkin adamdır ki, ərleri onunla görüşən bütün qadınlarda qısqanclıq hissi oyadır... O məni təqsirləndirir! Bu, doğrudan da, qərībədir! Mən bir şeyi başa düşürəm: sən Qortenzi, Metrobinin məni təqsirləndirməsinə belə böyük əhəmiyyət verirsən, onda niyə senata təklif etmirsən ki, onu əxlaq ürf-adət senzoru seçsinlər?! O, Roma ürf-adətinə, əxlaqına tamamilə layiq bir sensor ola bilərdi. Metrobi Vesta bakir qızlarını mühafizə edən bir adam olardı! Quzuları otlığa aparın canavar! İyrənc Romanızda bircə bu çatışmır! Sullanın adam qırmaqla rüsvay etdiyi bu şəhərdə onun adına heykəllər qoyulur, məbədlər qurulur; həmin bu şəhərdə ona icazə verilirdi ki, On iki cədvəl qanunları sayəsində mənim otağımın yanında bütün gecələrini iyirənc eyş-işrət məclislərində keçirsin. Ey vətənimizin qanunları! Siz nə ədalətli qanunlarsınız, həm də sizi necə istəsən izah etmək olar!.. Bu qanunlar mənə də bəzi şeylər etməyə icazə verirdi: mənə ixtiyar verilirdi ki, baş verən hadisələrin aciz şahidi olub qalım, hətta ağlayım da, ancaq, bir dul qadın kimi, göz yaşımı gizləncə öz yatağımın baltışları üstünə tökülm; bir də ixtiyar verilirdi ki, ərim istədiyi vaxt məni rədd edə bilərdi, bunun da səbəbi ancaq o idi ki, mən öz ağama, hökmdarıma varis verə bilməmişdim!

Valeriyanın üzü həyəcədən od tutub yanırdı. O get-gedə daha odlu danışdı; nəhayət, bir anlığa susub, Qortenziyə sarı döndü: Qortenzi heyrət içində, donuq nəzərlə ona baxırdı. Valeriya sözünə davam etdi:

– Bəli, bəli qanunlar qarşısında mən, əlbəttə, öz vəzifəmi yerinə yetirmədim... Mən bunu bilirəm, boynuma alıram... Ancaq mən nə özümü müdafiə etmək, nə də üzrxahlıq etmək istəyirəm: mən öz vəzifəmi ona görə yerinə yetirmədim ki, cəsarət edib Spartakla Sullanın evindən çıxıb getmədim. Bu adamı sevdiyim üçün mən özümü cinayətkar hesab edə bilmərəm, mən öz sevgimlə fəxr edirəm! O, necib, alicənab qəlbə və əqlə malikdir, onda böyük işlər görməyə layiq zəka var. O, Frakiyada Roma legionlarına qalib gələ bilsəydi, Sulladan, Maridən artıq onunla fəxr edərdilər. Hannibaldan, Mitridatdan daha artıq ondan qorxardılar!.. Lakin o məğlub oldu, siz də

onu qladiator elədiniz, çünki siz əsrlər boyu məğlub olmuş xalqlarla: “Vay məğlubların halına!” düsturu ilə rəftar etməyə öyrənmişsiniz! Vaxtilə qallar sizinlə belə rəftar edərdilər. Siz elə hesab edirsiniz ki, allahlar insanları sizin üçün əyləncə yaratmışdır. Siz elə güman edirsiniz ki, Spartakı qladiator etdiyiniz üçün, ona belə ad verdiyiniz üçün onun təbiətini dəyişmişiniz. Siz nahaq yerə elə güman edirsiniz ki, qorxağı – cəsəretli və igid, dəlini – ağıllı etmək yüksək qəlblı, yüksək zəkalı adamı – beyinsiz qoyuna döndərmək üçün sizin əmriniz kifayətdir!..

Böyük natiq heyrətlə, həm də dərddli-dərddli dedi:

– Demək, sən vətənimizin qanunlarına, bizim adət-ənənələrimizə, bizim bütün ləyaqətli işlərimizə, ədəb qaydalarımıza qarşı üsyan edirsən?

– Bəli, bəli, bəli... Üsyan edirəm, üsyan edirəm... Roma vətəndaşlığından, öz adımdan, öz nəslimdən imtina edirəm... Mən heç kəsdən heç şey tələb etmirəm. Buradan tənha bir vilayətə gedib yaşayacağam, uzaq bir əyalətə, ya Spartakla Frakiyaya, Rodop dağlarına gedəcəyəm, bütün qohum-əqrəbam da daha məndən bir söz eşitməyəcək... Ancaq azad olum, heç kəsdən asılı olmayım, öz qəlbimə, öz hissime, öz münasibətlərimə özüm sahib olum!

Keçirdiyi həyəcan, qəzəbli sözlərlə ifadə etdiyi coşqun hisslər Valeriyayı gücdən salmışdı: onun rəngi ağardı, tamamilə əldən düşərək divanın üstünə yıxıldı.

Yarım saatdan çox idi ki, Valeriya şiddətli, əsəbi bir həyəcan içində idi, – bu ona söylədiyi sözlərin bütün mənasını anlamağa, bunun necə bir nəticə verəcəyini dərk etməyə mane olurdu. Bəlkə də, o, düşündüyü qədər də haqlı deyildi. Onun keçmiş həyatını nöqsansız hesab etmək olmazdı, Spartakı sevməsi onun yeganə həqiqi sevgisi olsa da, qəlbini titrətse də, bu sevginin özündə də yüngüllük vardı. Bununla belə, Valeriya, bəlkə də, tam məntiqi olmayan ehtiraslı sözləri ilə Roma qanunlarının qadınların başına gətirdiyi müsibəti, zülmü, hətta onları, açıq desək, alçaq vəziyyətə salmasını təsvir etdi. Belə vəziyyətin o zaman əmələ gəlməsinə qismən cəmiyyətdəki əxlaq pozğunluğu səbəb olmuşdu. Roma cəmiyyətinin pozğunluğu – ataların, ərllərin uyduğu azğın dəbdəbələrdən, biabırçı eys-ışrətdən, xüsusilə dövlət və cah-cəlal cəhətdən xanımlarla bərabərləşən abırsız kurtizan qadınların hökmdarlığından get-gedə artırdı. Bütün ictimai yerlərdə ədəbaz və modabaz cavanlar, patrisilər, atlılar və başqa

Roma vətəndaşları bu kurtizan qadınlardan lap açıqca həyasızcasına zövq alır, onlarla fəxr edirdilər.

Romanın tənəzzülə uğramasının, bu nəhəng imperiyanın pozğunluğa üz qoymasının əsil səbəbi, bunun ilk mənbəyi, – qadınların acınacaqlı vəziyyətdə olması, ataların qeyri-məhdud hakimiyyəti altında əzab çəkən oğulların daha pis hala düşməsi, get-gedə artan evlənmək bəlası, ailənin, ailə bünövrəsinin dağılması, quldarlığın daha geniş yayılması, müxtəlif sahələrdə bütün işlərin, – çox da can yandırmasalar da, – qullar tərəfindən görülməsi, sərbəst vətəndaşların boş-boşuna həyat keçirməsi, bunun da nəticəsində yoxsulluğun meydana gəlməsi idi; bu nəhəng imperiyanın da az vaxtda – Roma respublikasının başqa xalqları, tayfaları öz içərisində əridən, birləşdirən kobud, döyüşkən və cəsəretli qüvvəsi yarandı.

Əlbəttə, Qortenzi nə qədər ağıllı olsa da, bu anda belə tədqiqatla və düşüncələrlə məşğul ola bilməzdi. O, ürək yanğısı ilə bacısına xeyli baxdı, sonra şəfqətlə dedi:

– Əzizim, Valeriya, görürəm ki, özünü bu saat pis hiss edirsən.

Valeriya cəld yerindən qalxaraq ucadan dedi:

– Mən? Yox, yox, mən özümü lap yaxşı hiss edirəm, mən...

– Yox, Valeriya, inan mənim sözümə, sənənin kefin yoxdur, doğrudan da, kefin yoxdur... Yaman həyəcanlısan, əsəbiləmişən. Bu səni aydın düşünməkdən məhrum edir, lakin belə ciddi məsələlərdə mütləq aydın fikirlə danışmaq lazımdır.

– Mən ki...

– Biz söhbətimizi sabaha, o birisi günə, daha əlverişli bir vaxta qoyaq.

– Amma bu başdan sənə deyirəm: mən bu məsələni qəti həll etmişəm.

– Yaxşı, yaxşı... Biz yenə görüşəndə... bu barədə danışarıq... Hələlik mən allahlara dua edirəm ki, onlar səni öz himayəsindən məhrum etməsin. Bununla da səndən ayrılıram. Salamət qal, Valeriya, salamət qal!

– Sən də salamət qal, Qortenzi!

Natiq Valeriyanın otağından çıxdı. O tək qaldı; kədərli, dərin fikirlərə daldı. Spartak onu bu ağır fikirlərdən xilas etdi. Otağa girib Valeriyanın ayaqlarına düşdü, onu qucaqlaya-qucaqlaya, öpə-öpə rəbi-təsiz sözlərlə bu sevgi üçün, izhar etdiyi hisslər üçün təşəkkür etdi.

Spartak birdən diksinib, Valeriyanın qucağından ayrıldı, rəngi qaçdı, başını qaldırdı. Sanki fikirlərini toplayaraq, bütün varlığı ilə nəyə isə qulaq asırdı.

Valeriya həyəcanla soruşdu:

– Sənə nə oldu?

Spartak pıçıldadı:

– Sus, sus.

Bu zaman dərin sükut içində onlar bayırda aydın, saf səslə xor oxuduğunu eşitdilər, Valeriyanın evinə bunun uzaqdan zəif əks-sədası gəlirdi. Xor uzaqda, Sullanın evinə gələn dörd küçədən birində oxunurdu: Sullanın evi də, bütün patrisilərin evi kimi, çox tənha yerdə idi. Nəgmə yunan və Frakiya dilləri qarışığından əmələ gəlmiş yaribarbar bir dildə oxunurdu.

Azadlıq, ilahəmiz, igidlər naminə
Qanad gər üstümüzə –
Ürəyində od-alov yandır oğullarının,
Azadlıq, ilahəmiz, müqəddəs döyüşlərdə
İnam ol qəlbimizə –
Qandalları qılınca
Çevrilir qullarının.
Onların qarşısında
Sört döyüş çağırışı var,
Qorxaqlar da vuruşda
Hünər, cürət qazanar.

Azadlıq, ilahəmiz, şöhrət nurunun bircə
Yanar qığılcımla
Zülmü bürü odlara, –
Gecə-gündüz göz yaşı,
Qanlı tər düşən yerdə.
Divan tut alovunla qan içən cəlladlara,
Qulların dərdli qəlbi yanıb göynəşən yerdə.
Azadlıq, ilahəmiz, ürəyinə qanad ver, –
Hər döyüşçü qəlbine
Hünər tək şəfqətinlə.
Ruhlandır bizi sən, zülmkarı öz qanında
Boğmaq üçün ikiqat artan qəzəblə, kinlə!..
Azadlıq, ilahəmiz, kobudsa da nəgmemiz,
Ardınca yollanacaq ağır döyüşlərə biz!

Spartak gözlərini geniş açmış, heyrət içində donub qalmışdı, o bütün varlığı ilə qulaq asırdı, sanki bütün həyatı bu nəgmədən asılı idi. Valeriya ancaq bəzi yunan sözlərini başa düşürdü. O susurdu, alebastr kimi ağarmış üzündə rudiarinin çəkdiyi əzab hiss olunurdu, – lakin bu əzabın səbəbini o bilmirdi.

Heç biri dinib danışmadı. Qladiatorların nəgməsi kəsildəndən sonra Spartak Valeriyanın əllərini əlinə alıb, hərəkətlə öpdü, ağlar səslə tutula-tutula dedi:

– Mümkün deyil... mümkün deyil... Valeriya... mənim Valeriyam... məni bağışla... Mən tamamilə sənənin ola bilmərəm... çünki mən öz özümün deyiləm...

Valeriya cəld yerindən qalxdı: o elə bilmişdi ki, bu sözlər rudiarinin əvvəlki sevgisinə bir işarədir. Həyəcanla ucadan dedi:

– Spartak!.. Sən nə danışırısan?!.. Sən nə dedin? Hansı qadın sənənin sevgini mənim əlimdən ala bilər?

Spartak qəmgin halda başını bulayaraq dedi:

– Yox, bu qadın deyil, yox, qadın mənə xoşbəxt olmağı... dünyanın ən xoşbəxt adamı olmağı qadağan etmir... Yox! Bu... bu... Yox, bunu deyə bilmərəm... deyə bilmərəm... Mən and içmişəm: müqəddəs, pozulmaz bir anda bağlıyam. Mən daha özüm özümün deyiləm... Bu kifayətdir... ona görə ki: təkrar edirəm, mən deyə bilmərəm, mən gərək deməyəm... – Sonra titrək səslə sözüünə davam etdi: – Ancaq onu bil ki, səndən uzaqlarda, sənənin ilahi busələrindən məhrum olanda... mən bədbəxt olacağam... çox bədbəxt! – Sonra böyük kədər duyulan bir səslə dedi: – Bütün dünyada ən bədbəxt bir adam!

Valeriya qorxuya düşdü:

– Sənə nə oldu? Sən dəli oldun? – Xırdaca əlləri ilə onun başını tutdu, qaşlarını çataraq, parlaq, qara gözlərilə diqqətlə onun gözlərinə baxdı, sanki doğrudan da dəli olub-olmadığını bilmək istəyirdi. – Sən dəli olursan? Sən nə danışırısan? Mənə nə deyirsən? Kim sənə qadağan edir ki, ancaq mənim, mənim olasan? De görüm! Mənim şübhələrimi dağıt, məni əzabdan qurtar, de görüm: kimdir o?.. Kim sənə qadağan edir?

Spartak titrək səslə dedi:

– Qulaq as, qulaq as mənə, mənim gözəl mələyim, mənim pərəstiş etdiyim Valeriya! – Onun qəlbində coşan zidd hisslərin amansız

**BİR ƏYYAŞ ÖZÜNÜ RESPUBLİKANIN
XİLASKARI HESAB EDİR**

mübarizəsini dəyişmiş üzündə oxumaq olardı. – Mənə qulaq as... Mən deyə bilmərəm... – Məni səndən ayıran şeyi söyləməyə ixtiyarım yoxdur... ancaq bunu bil ki, heç bir başqa qadın sənin füsunkarlığını unutmağa məni məcbur edə bilməzdi... edə bilməz. Sən gərək bunu başa düşsən. Sən mənim üçün ilahədən də yüksəksən. Sən gərək biləsən ki, mənim qəlbimdə başqa qadına heç bir hiss oyana bilməz... buna əmin ol! And içirəm həyatıma, namusuma, and içirəm sənin namusuna, həyatına, bu sözləri mən ürəkdən deyirəm, düz deyirəm; yenə and içirəm ki, mən yaxında da olsam, uzaqda da olsam, həmişə sənin olacağam, ancaq sənin, sənin surətin, xəyalın həmişə mənim qəlbimdə olacaq. Ancaq sənə pərəstiş edəcəyəm, ancaq sən mənim səcdəgahım olacaqsan...

Zavallı qadın özünü ağlamaqdan güclə saxlayaraq soruşdu:

– Bəs axı sənə nə oldu? Məni sevirsənsə, niyə mənə çəkdiyən əzablarından danışırsan? Niyə mənə etibar edib öz sirrini söyləyə bilmirsən? Yoxsa mənim sevgimə, sədaqətimə şübhə edirsən? Bunun üçün sənə azmı dəlillər göstərdim? Başqa dəlillər də istəyirsən. Söylə... söylə... əmr et... Sən nə istəyirsən?

Spartak özündən çıxaraq, həyəcanla ucadan dedi:

– Belə də əzab olar! – O, saçlarını yolur, əllərini ümitsizliklə ovuşdurur, dişləyirdi. – Qadınların ən gözəlini sevmək, ona məftun olmaq, ona ilahə kimi pərəstiş etmək, onun tərəfindən sevilmək, həm də ondan qaçmaq... ona söyləməyə ixtiyarın olmasın... heç bir şey deməyə ixtiyarın olmasın... ona görə ki... – Ümitsizlik içində çığırdı: – Yox, deyə bilmərəm... deyə bilmərəm... Ah, mən bədbəxtəm, deyə bilmərəm!

Valeriya onu bağına basıb hönkür-hönkür ağlayırdı. Spartak onun qolları arasından çıxdı:

– Mən qayıdacağam, qayıdacağam... öz andımı pozmağa icazə alanda qayıdacağam... sabah qayıdacağam, o birisi gün qayıdacağam, tez qayıdacağam... Valeriya, bu mənim sirrim deyil. Onda sən məni bağışlarsan, məni daha artıq seversən... əgər bundan da artıq seve bilərsənsə, əgər bizi bir-birimizə bağlayan hisslərdən daha qüvvətli hisslər olarsa... Əlvida, əlvida, mənim pərəstiş etdiyim Valeriya!

Spartak, hələ də ağlayan, yalvara-yalvara mərhəmət diləyən bu qadını, sevdiyi Valeriyayı fəvqəlbəşər iradə qüvvəsilə özündən kənar etdi, sərxoş adam kimi səndirləyə-səndirləyə otaqdan çıxdı, Valeriya keçirdiyi bu ağır həyəcanlar içində bayılıraq yerə yıxıldı.

Mart kalendasından on beş gün əvvəl (fevralın 15-də) Roma tarixinin 680-ci ilində, Lutsi Korneli Sullanın ölümündən təxminən dörd il sonra kviritlər luperkali bayramı şənliyi keçirildilər. Bu bayram Romanın Romul və Rem tərəfindən qurulması şərəfinə, həm də onların dayəsi Luperki və çölləri münbətləşdirən Pan allahı şərəfinə, bundan başqa Romulun və Remin gözəl uşaqlıq xatirəsini yad etməsi üçün düzəldilmişdi.

Luperkali mağaraya və ya kahaya deyilirdi. Bu mağara Pan allahına həsr olunmuş, Palatin təpəsinin yamacına zinət verən kiçik meşədə idi. Palatin təpəsinin meşəli üzü Roma Forumuna sarı idi, daha doğrusu, Yeni küçə ilə müqəddəs Palatin yamacının arasında, Ruminal əncir ağacının qarşısında idi.

Bir çox tarixçilər o zaman da, indi də belə hesab edirdilər ki, bu çobanlıq şənliyi Arkadiya dövründən başlanır. Arkadiyalılar bu ölkəyə köçüb Evandrın hakimiyyəti altında yaşarkən, həmin yerdə, Arkadiyanın Likiya dağında Pan allahı şərəfinə qurulan oyuna bənzər şənlik düzəldərdilər.

Hər halda bu oyunların mənşəyi lazımcına aydın deyil. Ancaq bir şey şübhəsizdir ki, şənlikləri həmişə düzəltilmişlər, hətta respublikanın son illərində də bunları köhnəlmiş hesab etmirdilər. Sezar hökmdar olanda luperkali şənliklərini keçirmək üçün xüsusi qərar da vermişdi.

Luperkali mağarası qarşısındakı əncir ağacı allahların müqəddəs ağacı idi, çünki, rəvayətə görə, dişi canavar Romulu və Remi həmişə burada bitən əncir ağacının altında əmizdirərmiş. Buna görə, bu əncir ağacına ruminal əncir ağacı, yəni dayə-əncir ağacı deyilmişdir. Əncir ağacı qocalıb sıradan çıxanda kahinlər təntənəli ayinlərlə onun yerində başqa əncir ağacı əkərdilər. Həmçinin də bu ağac qocalıb məhv olanda onu eyni təntənə ilə başqa əncir ağacı ilə əvəz edərdilər. Romalılar arasında belə etiqad vardı: bu dayə ağacı yaşlandıqca Roma inkişaf edəcəkdir.

Bu qayda ilə luperkali bayramı, adətən, fevralın 15-də, 680-ci ildə də böyük təntənə ilə keçirilirdi.

Səhər tezdən luperkali mağarasına luperk deyilən kahinlər yığı-
şıb, qurban kəsilməsini gözləyirdilər, onlar patrisi ailələrindən seçil-
miş görkəmli cavanlardandı.

Luperklər içərisində Lutsi Domitsi Aqenobarbı, Lutsi Korneli
Lentulu, Kvint Furi Kaleni, Vibi Pansanı da görmək olardı. Lutsi
Domitsi Aqenobarb iyirmi bir yaşlı sarışın, qəşəng bir oğlandı, o,
Roma erasının 700-cü ilində Roma konsulu olmuşdu. Lutsi Korneli
Lentulun da, Kvintin Furi Kalenin də iyirmi dörd yaşı vardı; sonra-
lar onlar da: birincisi – 705-ci, ikincisi – 706-cı ildə konsul oldular.
Vivi Pansanın bu zaman iyirmi beş yaşı tamam olmuşdu; o, 710-cu
ildə Attili Hirtsi ilə bərabər konsul seçilmişdi. Vibi Pansa Mutina
ətrafında Mark Antoni ilə vuruşmuşdu; lakin öz legionlarının qalı-
biyyətini görə bilmədi, çünki öz yoldaşı Hirtsi ilə döyüş meydanında
ölmüşdü.

Luperklər kollegiyasından olan gənc patrisilər kahin paltarında
luperkali mağarasında olarkən bir dəstə patrisi cavanları da oraya
gəldi. Onlar özləri ilə Mark Klavdi Martselli ilə Servi Sulpitsi Rufu
da gətirmişdilər. Bu iyirmi bir yaşlı cavanların ataları konsul idi.
Sonralar onlar da konsul oldular. Mark ilə Servi ağ toqa geymişdi;
başlarında sarmaşiq çələngi vardı, çünki onlar qurban kəsildə də
mühüm bir iş görməli idilər.

Bütün bu cavanlar gəldikdən sonra viktmarilər bıçaq götürüb
on iki keçi, bir o qədər də kiçik kəsdilər. Sonra luperklərdən birisi
başqa bir luperkin əlindən xəncəri alıb, kəsilən qurbanların qanına
batırdı, sonra da Klavdi Martsellin və Sulpitsi Rufun alınına çəkdi.
O biri luperklər süddə isladılmış yunla bu iki cavan patrisinin alnında
qalan qan ləkəsini sildilər. Qan silinən kimi Martsel ilə Ruf adət üzrə
qəhqəhə ilə güldülər. Bu mərasim, ənənəyə görə, çobanların günah-
dan təmizlənməsini təmsil edirdi.

Sonra mağaranın ayrı bir yerində yuyunma ayini oldu. Sonra da
luperklər günahı təmizlənməmiş cavanlarla və onların dostları ilə stolun
dalında oturdular: süfrəyə dadlı yeməklər və ən yaxşı şərab qoyul-
muşdu.

Luperk deyilən kahinlər yemək-İçməklə məşğul ikən adamlar
mağaraya doluşmağa başladılar. Mağara olan və Pana həsr edilən
kiçik meşəyə, Palatin təpəsinin müqəddəs yamacına gedən yola və
bütün ətraf küçələrə çoxlu camaat yığışmışdı. Burada qadın daha çox

idi, bunların da içində həm ərə getmiş, həm də qız patrisi xanımlar
az deyildi. Onları öz ailələrinin qulları, xidmətçiləri və qladiatorları
müşayiət edirdi.

Bura yığışan camaat nə gözləyir? Şən və kefli luperklər süfrədən
qalxıb bayıra çıxan kimi bunun səbəbi aydın oldu: onlar tunikaları-
nın üstündən – qurban kəsilmiş heyvan dərilərindən enli şülmələr
geymişdilər, həmin dərilərdən qayrılmış qayışları, qamçıları əllərinə
alıb yüyürə-yüyürə, hay-küylə mağaradan çıxdılar, küçə ilə qaça-
qaça qabaqlarına çıxanı qamçılamağa başladılar.

Qızlar inandılar ki, allahların təqdis etdiyi bu qamçılar onların ərə
getməsinə kömək edər, uşağı olmayan ərli qadınlar da qamçıların
təsirindən hamilə olacaqlarına inanırdılar. Buna görə patrisi xanımlar
və qızlar küçələrdə luperklərin qabağına yüyürür, əllərini qamçının
altına tuturdular. Hər tərəfdə coşqun bir şənlik vardı. Camaat luperk-
ləri çığıra-çığıra, şən səslərlə qarşılayırdı. Bu qayda ilə luperklər
yüyürə-yüyürə Romanın bütün boş küçələrindən keçib getdilər.
Bu cavan kahinlərdən bir hissəsi sirkə, oradan Bellon məbədi küçəsi
ilə Triumf küçəsinə keçdilər, sonra sağa dönüb şəhərin Yanus civar
qəsəbəsi ilə yüyürdülər, bir də sağa dönüb Flumental küçəsi ilə Tibr
çayındakı adaya tərəf irəlilədilər. Kahinlərin o biri hissəsi Yeni küçə
və Tabernol küçəsi ilə qaçdılar, sonra Afrika küçəsinə dönərək
Eskvilin qapısına tərəf yönəldilər. Burada luperklərin ailələri tərə-
findən göndərilən dördətli xüsusi arabalar gözləyirdi; arabalara qızıl
suyu çəkilmişdi, ya da tunc naxışla zinət verilmişdi. Cavan kahinlər
arabalara minib, Tivoliyə gedən yolla şəhərdən bir neçə mil kənar-
dakı Albuney meşəsinə sarı getdilər: bu həmin yerdir ki, oradan indi
də məşhur kükürlü su çıxır. Ata minmiş çoxlu Roma vətəndaşı
arabaları müşayiət edirdi. Hər il luperkali bayramı günündə, qurban
kəsildikdən sonra bu meşəyə gedirdilər. Rəvayətə görə, Latianın
əsətir padşahı Favnın nəslindən olan favnlar bu meşədə yaşarmış.
Luperklər yaşıl meşənin tənha bucaqlarında guya gələcək haqqında
müqəddəs şeylər söyləmişlər. Yuxarıda dediyimiz kimi, luperklərin
bir dəstəsi Tibr çayındakı adaya sarı irəliləyirdi. Onlar Flumental
küçəsinə yarıya qədər getdikdən sonra sola döndülər, qısa Tibr
küçəsi ilə az vaxtda ağac körpüyə çatdılar. On bir ildən sonra, yəni
691-ci ildə senatın qərarı üzrə bu yerdə daş körpü qurdular, özünə
də yollar kuratoru Fabritsinin adını verdilər.

O zaman hələ az adam yaşayan Tibr adasında üç məşhur abidə vardı: bunlardan biri Eskulap məbədi, biri Yupiter, biri də Favn məbədi idi. Eskulap məbədi bu məbədlərin ən böyüyü və ən möhtəşəmi idi, Roma erasının 462-ci ilində minlərlə insanın ölümünə səbəb olan dəhşətli taun xəstəliyi münasibəti ilə tikilmişdi. Bu xəstəlik Kvint Fabi Quqritin və Yuli Brut Stsevin konsulluğu vaxtlarında baş vermişdi. Romadan tibb allahı Asklepə həsr edilmiş yunan şəhəri Epidavra elçi göndərilər. Roma elçiləri şəfaverən allahın məbədində olanda məbəddə yaşayan müqəddəs ilanlardan biri – öyrədilmiş, zərərsiz sarı-mixəyi balaca ilan onlara sarı sürünür. Elçilər bunu ilahi təzahürün əlaməti hesab edirlər: müalicə allahına həsr edilən ilan öz xoşuna onlara yaxınlaşmışdı. Elçilər öz gəmilərinə qayıdanda ilan da onların ardınca sürünə-sürünə gəlir. Elçilər ilanı gəmiyə qoyub Ostiyaya aparırlar. Gəmi Tibr çayına girir, çay yuxarı gedir. Üçqat qapıya çatanda ilan birdən sürünərək gemidən çaya atılır. Tibr adasında gözədən itir. Falçı kahinlər ilanın bu şıltağını Eskulap allahının hökmü kimi izah edirlər, deyirlər ki, Eskulap allahı bu yerdə onun üçün məbəd tikilməsini istəyir. Sonra da bu məbədi tikirlər.

Roma tarixinin 552-ci ilində pretor Furi Purporeonun verdiyi vədə görə, böyük Eskulap məbədi yanında ondan kiçik, lakin ehtişamda ondan geri qalmayan Yupiter məbədini tikirlər.

Bundan altı il sonra, yəni 558-ci ildə xalq edilləri Qney Domitsi Aqenobarb və Qay Skriboni Kurion üç nəfər çox varlı çovdanı cərimə edirlər; bu pulla Eskulap məbədinin yanında, Yupiter məbədinin qarşı tərəfində Favn allahı şərəfinə üçüncü bir məbəd tikirlər.

Bu qayda ilə kiçik Tibr adasında üç məbəd tikilmişdi. Bu aydın göstərir ki, Fabritsi və Tsetsi daş körpüləri qurulandan əvvəl şəhərle ada arasında əlaqə ancaq qayıq və bərə ilə deyil, dirəklər üstündə qurulan Sublitsi körpüsü kimi ağac körpüləri vasitəsi ilə də olmuş.

Luperklər və onların ardınca gələn camaat ağac körpüdən keçib gəlirdilər, – burada Favn allahının şərəfinə qurban kəsiləcəkdi; əfsanəyə görə, Favn allahının Pan allahı ilə qohumluğu varmış. Bayram, Eskulap məbədi yanındakı yeməxanada hazırlanmış qonaqlıqla qurtardı: bu yeməxana dadlı xörəkləri, gözəl şərəbi ilə məşhur idi.

Eskvilin qapısından çıxanlar da bugünkü şənlikdə luperklərdən geri qalmaq istəmədilər: onlar Favnı öz mağarasında və meşəsində ziyarət etmək üçün kükürdlü bulağa yaxın yerə getdilər.

Həm qədim, həm də müasir dinlərdə sirli ayinlər vaxtı az-çox nalayiq şəkildə şən keçirmək üçün bəhanə olardı: ayinləri də qara camaatın mövhumata inanmasından istifadə edən hiyləgər adamlar icra elərdi. Luperklər şöhrət qazanmaq üçün bu şənliklərin xərcini özləri çəkərdi: kahinlik çox şərəfli bir şey hesab edilərdi; bir də ki, heç çəkinmədən gözəl qızları, cazibədar xanımları qamçılamaq, bunun da qabağında ürəkaçan təbəssümlə qarşılanmaq, xoş söz eşitmək bu şən kahinlərə çox ləzzət verirdi.

Favn məbədi qabağında bir adam portik sütunlarından birinə söykənib, qara camaatın gedişinə, luperklərin qaçışmasına laqeyd halda tamaşa edirdi. Bu ucaboylu, qəşəng biçimli adamın iyirmi beş yaşı olardı, özü də, görünür, çox qüvvətli idi. O hər cəhətdən qəşəngdi: möhkəm boynu sanki heykəltəraş əlindən çıxmışdı, başının duruşunda qürur, boy-buxununda nəciblik görünürdü. Burulmuş, ətirələnmiş, qara ağac kimi parıldayan saçı yüksək, enli alınının ağılığını daha da gözə çarpdırırdı. Çox qəşəng, gülər gözləri vardı; dərin mənəli, nüfuzedicisi, amirənə baxışında böyük bir xeyirxahlıq ifadə olunurdu. Bu baxışlar adamı özünə cəzb edərək çəkir, dəmir iradəsinə tabe edirdi. Onun iradəsi – arabir odlu baxışında, alnını kəsən qırıışıqda, bir-birinə çox yaxın olan sıx, qara qaşlarında özünü hiss etdirirdi. Burnu düz və gözəl, ağız balaca idi; qalın, qabarıq dodaqlarında hakimiyyət və hissiyyət ehtirası sanki həkk olunmuşdu. Üzünün tutqun bəyazlığı güclə sezilən gözəli rəngə çalırdı, bu ucaboylu, özəmətli, qüvvətli adama daha artıq cazibədarlıq verirdi.

Bu adam Qay Yuli Sezar idi.

O ən gözəl Attika¹ incəliyi və zərifliyi ilə geyinmişdi. Ağ kətan tunikası üstündən çiyinə çox zərif yun parçadan tikilmiş ağ toqa atmışdı; tunikası tünd-qırmızı kəbə ilə haşiyələnmişdi; belinə tünd-qırmızı yun qaytan bağlamışdı; toqasının da enli, mavi zehi vardı. Tunika və toqasının qırçınları bir-birini tamamlayırdı, bu, nadir gözəlliyə malik adamın qəşəng bədənini büruzə verirdi. O zaman Yuli Sezarın iyirmi altı yaşı vardı; o, Roma erasının 12 iyul 654-cü ilində anadan olmuşdu. Hələ onda təhsili, natiqliyi, mehribanlığı, igidliyi, çalışqanlığı və incə zövqü ilə Romada çox böyük şöhrət qazanmışdı.

¹ Attika – qədim Yunanıstanda bir mahalın adı; baş şəhəri Afina olmuşdur. Attika öz elmi, fəlsəfə və incəsənəti ilə məşhur imiş.

Qay Yuli Sezar bibisi Yuliya tərəfdən Qay Marinin bibisi oğlu idi; əlaqə, dostluq, şəxsi rəğbət cəhətdən Marinin tərəfdarı idi. On səkkiz yaşında Lutsi Korneli Tsinnin qızı Korneliya ilə evlənmişdi. Lutsi Tsinn dörd dəfə konsul seçilmişdi, o da tevtonlara və kivrlərə qalib gələn Qay Marinin qızgın tərəfdarı idi. Sulla düşmənlərini qırıb, hökmdar olduqdan sonra əmr etdi ki, Yulilər ailəsinin Mariyə hüsn-rəğbət bəsləyən iki üzvünü öldürsünlər, gənc Qay Yuli Sezardan da tələb etdi ki, arvadı Korneliyanı rədd etsin. Lakin Sezar yenilməz bir qətiyyət göstərərək Sullanın tələbinə boyun əymək istəmədi. Bunun da üstündə Sulla ona ölüm cəzası kəsdi. Ancaq Sullanın bəzi nüfuzlu tərəfdarlarının və Vesta kahinləri kollegiyasının köməyi sayəsində Sezar ölümdən qurtardı, proskripsiyanın başqa qurbanları kimi məhv olmadı.

Sulla hökmdarlıq edəndə Sezar özünü Roma küçələrində təhlükəsiz hiss etmirdi. Sulla, Sezarın öldürülməməsini xahiş edənlərdən bir çoxuna demişdi: “Siz heç bir şey anlamırsınız, amma mən qabaqcadan görürəm ki, bu cavan Yuli bir çox Marilərə dəyər! Sezar Sabina mahalına getdi, Sulla ölənə kimi orada Latiya və Tibertin dağlarında gizləndi.

Romaya qayıdan kimi pretor Munitsi Terminin sərkərdəliyi ilə hərbi səfərə çıxıb, Mitilenin mühasirəsində iştirak etdi. Sezar böyük igidlik göstərməsilə fərqlənir, hamıdan yaxşı silah işlədirdi. Sezar haqqında deyirdilər: “Onun igidliyi – insan təbiəti və insan təsəvvürü fəvqündədir...” Doğrudan da, o, bir neçə dəfə misilsiz qəhrəmanlıq göstərmişdi. Bir dəfə də özünü təhlükəyə ataraq bir əsgəri ölümdən qurtarmışdı, bunun üçün mülki çələng ilə təltif edilmişdi. Sonra Sezar Vifiniya padşahı Nikomedin yanına getdi. Az vaxtda onların arasında sıx dostluq yarandı. Bu barədə cürbəcür dedi-qodu söyləndi, hətta o zamanın satirasında Sezara “Vifiniya mülkəsi” adı verildi.

Pubi Servili Vatiyə Roma qoşunlarına başçılıq edib Kilikiya¹ dəniz quldurlarına qarşı mübarizə etmək tapşırılanda, Sezar da onunla bərabər getdi. Dəniz quldurları əsasən İsavr şəhərində fəaliyyət göstərirdilər. Sezar bu əməliyyat zamanı bir çox döyüşlərdə iştirak edərək, çox şücaət nümayiş etdirdi.

¹ Kilikiya dəniz quldurları – Mitridatla gedən müharibədən sonra Aralıq dənizində quldurluq artmışdı. Bunun da dayağı Kilikiyanın sahil şəhərləri və Krit adaları idi.

Hərbi səfər qurtarandan sonra Yunanıstana yola düşdü: orada məşhur filosofların təlimini eşitmək, ən məşhur natiqlərin məktəbinə getmək fikrində idi. Lakin yolda, Yassa körfəzi və Arxipelaqın Spora adalarından biri olan Formakussa yaxınlığında Yuli Sezarın xidmətçiləri ilə mindiyi gəmi dəniz quldurlarının əlinə keçdi, quldurlar onların hamısını əsir aldı. Sezar burada da fəvqəladə igidlik göstərdi, həm də əmr etmək qabiliyyətini büruzə verdi; həmin bu fitri qabiliyyət sonralar ona dünyaya hökmdarlıq etmək imkanını verdi. Sezar soruşanda ki, mənə azad etmək üçün nə qədər pul istəyirsiniz, quldurlar iyirmi talant deyib, böyük bir məbləğ tələb etdilər. Sezar təkbürlə onlara dedi: “Mənim qiymətim bundan çox bahadır: məndən ötrü sizə əlli talant verərlər”. Elə o saat da əlavə etdi: “Mənə azad etsəniz, sizi izləyib tutacağam, əmr edəcəyəm ki, hamınızı çarxıya çəksinlər”. Romanın məğrur oğullarına layiq olan bu cəsarətli cavab Sezarın möhkəm təbiətli olduğunu, ləyaqətini dərk etdiyini göstərdi. Sezar şübhə etmirdi ki, Yuli nəslindən olan adamın sözüne inanarlar, o çox tezliklə bu böyük məbləği də əldə edə bilər. Əlli talantı yığmaq üçün öz xidmətçilərini Efesə, Samosa və başqa yaxın şəhərlərə yola saldı. Pullar az vaxtda ona göndərildi, o da azad olunmaq üçün quldurların istədiyi məbləği verdi. Əsirlikdən qurtaran kimi qonşu limanlarda bir neçə trirema¹ hazırlayıb quldurların ardınca getdi, hücum edib qalib gəldi, hamısını əsir alıb, çarxıya çəkmək üçün pretora verdi. Sonra eşitdi ki, pretor onları öldürmək əvəzinə qul kimi satmaq istəyir, özü öz başına hamısını çarxıya çəkirdi, bunu da dedi ki, mən tutduğum bu iş üçün senatın və Roma xalqının qarşısında cavab verməyə hazırım.

Bu şeylər Yuli Sezarın şöhrət qazanmasına səbəb oldu. Sullanın tərəfdarı Qney Korneli Dolabellaya qarşı çıxıb, onu Makedoniya əyalətini idarə edərkən cinayətkar işlər üstündə təqsirləndirəndə şöhrəti daha da artdı. Dolabellanı elə mətanətlə, elə gözəl natiqliklə ittiham edirdi ki, hətta ən bəlağətli natiq Seseron, müdafiə elədiyi adamın böyük sərvətindən, nüfuzundan, əlaqələrindən istifadə edərək, çox çətinliklə Dolabellanı təmizə çıxara bildi.

Sezar ən qəşəng geyinən, hamıdan məharətlə, ustalıqla qılınca oynadan, gimnastikanı hamıdan yaxşı bacaran, sirk meydanında

¹ Trirema – üç sıra avarı olan gəmi

həmişə qalib gələn adam kimi Romada böyük şöhrət qazanmışdı; Romada olmayanda da hamı onu hörmətlə yad edirdi. Buna görə, 680-ci ilin başlanğıcında pontifiklər kollegiyası üzvlərindən Avreli Kottun ölümündən sonra Sezarın belə yüksək rütbəyə təyin olunması heç də təəccüblü deyildi.

Favn məbədinin qapısı ağızında duran, adada, tibb allahı məbədi və Favn məbədi qabağında o yan-bu yana gedən, camaata tamaşa edən belə adamdı.

– Tit Lukretsi Kar onun yanından keçəndə ucadan dedi:

– Salam olsun Qay Yuli Sezara, pontifikə!

Sezar, sonralar “Əşyanın təbiəti haqqında” poemasını yaradan Lukretsinin əlini sıxaraq cavab verdi:

– Salam olsun sənə, Kar!

Lukretsi ilə bərabər bir neçə cavan patrisi də əylənməyə gətirdi. Onlar da gələcəkdə Qalliya fatehi olan Sezarı xoş sözlərlə və məhəbbətlə salamladılar.

Mim Metrobi başqa komediyaçıları və akrobatlarla Eskulap məbəbindən çıxaraq ikiqat olub Sezara təzim etdi:

– Eşq olsun ilahi Yuliyaya!

Yuli Sezar istehza ilə gülümsəyərək ucadan dedi:

– Hə, Metrobisən! Görürəm ki, vaxtını boş keçirmirsən, elə deyilmi? Kef çəkmək üçün heç bir bayramı əldən buraxmırsan, heç birini, ən əhəmiyyətsizini də!

– Nə eləyək axı, ilahi Yuli!.. Allahların bizə bəxş etdiyi həyatdan zövq almaq lazımdır... Axı Epikür bizə demişdir ki,

Sezar aktyoru Epikürdən misal götürmək zəhmətindən xilas edərək onun sözünü kəsdi:

– Bilirəm, bilirəm...

Azca sonra, daranmış saçını dağıtmamaq üçün sol əlinin çəçələ barmağı ilə başını qaşayıb, sağ əlinin şəhadət barmağı ilə Metrobini yanına çağırdı:

– Bura gəl.

Metrobi dərhal aktyor yoldaşını qoyub, tələsə-tələsə Sezara yaxınlaşdı, komediyaçılardan biri onun ardınca çağırdı:

– Səni Eskulap yeməxanasında gözləyəcəyik!

Metrobi:

– Bu saat gəlirəm, – cavabını verib, Sezara yaxınlaşdı, yaltaqcasına, təbəssümlə şirin-şirin dedi: – İlahi Qay, Yuli nəslinin zینəti, madam ki, allahlardan biri sənə xidmət göstərmək üçün mənə fürsət verib, deməli, bu gün o məni öz himayəsinə almışdır.

Sezar gülümsədi, – onun təbəssümündə həmişəki kimi azca həqarət duyulurdu:

– Xoş təbiətli Metrobi, səndən xahiş etmək istədiyim xidmət böyük bir xidmət deyil. Sən axı, deyəsən, Qney Yuli Norbanın evinə gedib-gəlirsən?

Metrobi Yuli Norbanla yaxınlıq etməsindən lovğalanaraq ucadan dedi:

– Əlbəttə! Mərhəmətli Norban mənə hüsn-rəğbət göstərir... çox böyük rəğbət göstərir... özü də lap çoxdan... məşhur dostum, ölməz Lutsi Korneli Sulla hələ sağ olanda...

Sezarın üzündə güclə sezilən nifrət göründü, lakin elə o saat da süni mehribanlıqla dedi:

– Bəli, belə bilirənmimi... – bir anlığa fikrə gedib sonra əlavə etdi: – Metrobi, bu axşam mənim yanıma yeməyə gəl. Asudə vaxtımda məsələni açıb sənə söyləyəm.

– Belə də xoşbəxtlik olar!.. Belə də şərəf olar! Ey mərhəmətlilərin mərhəmətlisi Yuli, sizə çox-çox minnətdaram!..

– Yaxşı, bəsdir, təşəkkür bəsdir! Get, səni dostların gözləyir. Axşam görüşərik.

Sezar əzəmətli əl işarəsi ilə vidalaşaraq Metrobidən ayrıldı. Aktyor təşəkkür yağdıra-yağdıra, ikiqat olub təzim edə-edə kənara çəkildi. Yaxındakı Eskulap yeməxanasına sarı getdi.

Sezarın qürur və ləyaqət dolu vidalaşma işarəsində, həm də Metrobi ilə danışarkən hiss olunan etinasızlıq onun amiranə təbiətə malik olduğunu göstərirdi. Sezarın müraciət etdiyi adam – qulluq göstərməyə hazır, alçaq bir adamdı, Sezar da qadınlar qəlbinə hökmlərlik etməsilə məşhur idi, buna görə, çox ola bilsin ki, onun Metrobiyə tapşırmaq istədiyi məsələ sevgiyə aid idi.

Camaat oradakı üç məbədin ətrafına toplaşmış bərkədən danışarkən, Metrobi, Sezarın evinə qonaq getmək kimi böyük şərəfə nail olduğundan, sevinə-sevinə Eskulap yeməxanasına girdi, süfrədə oturan dostlarına Sezar tərəfindən çağırıldığını lovğa-lovğa danışmağa başladı. Komediya artisti axşam dadlı xörəklər yeyəcəyini

bilsə də, sevincindən burada da çox iştahla yeyir, daha böyük bir iştahla gözəl velitern şərabi içirdi, – yeməxana sahibi bu şərabi öz müştəriləri üçün saxlardı. Müştərilər də bu gün həddindən artıq çox idi. Hamısının da kefi kök idi. Hamısının da yaxşı iştahı vardı; yeməxana çuşa gəlmiş adamların, qab-qacağın, şərab dolu camların səsi ilə dolmuşdu.

Metrobi oturduğu süfrədə zarafatın, məzəli sözlərin, qəhqəhənin ardı-arası kəsilmirdi, bu onun başını yaman qarışdırmışdı: vaxtın necə tez gəlib getdiyini, neçə şərab camı boşaltdığını heç duymadı. İki saatdan sonra bu zavallı çoxlu şərab içdiyindən daha güclə danışdı, amma hələ bəzi şeyləri qana bilirdi; anladı ki, ağır vəziyyətə düşmüşdür: bir saatdan sonra o tamam yerimək qalibiyyətini itirəcək, deməli, özünü Sezarın axşam yeməyinə yetirə bilməyəcək. Süfrə yoldaşlarından ayrılmaq qərarına gəldikdən sonra ovuclarını stola dayayıb çox çətinliklə ayağa qalxdı, aydın danışmağa çalışaraq süfrə dostları ilə vidalaşdı, dili dolaşa-dolaşa dedi ki, mən gerek gedəm, çünki mənə gözləyirlər, axşam yeməyini yeməliyəm, Se... se...raz... gildə...

Aktyorun Sezar sözünü söyləyə bilməməsi gurultulu qəhqəhələrlə qarşılandı, məzəli sözlər onun üstünə yağış kimi yağdırıldı; Metrobi səndirliyə-səndirliyə qapıya tərəf gedəndə astanaya çatana kimi onu ələ saldılar.

Yanında oturan adam onun ardınca çığırdı:

– “Sezarın” yanına lap yaxşı halda gedəcəksən!

Bir başqası da çığıra-çığıra dedi:

– Zavallı Metrobi, dili də tutulub!

– Dili yox, qıçları tutulub, bir bax, gör necə səndirliyəyir!

– Metrobi, oynama, sən ki, səhnədə deyilsən!

– Metrobi, özünü şax tut, sürtünə-sürtünə bütün divarları təmizlədin!

– Metrobi, nahaq əlləşirsən, yeməxana sahibi sənə zəhmət haqqı verməyəcək!

– Belə də yeriş olar! İlan kimi qıvrıla-qıvrıla gedir.

Metrobi küçəyə çıxıb öz-özünə mızıldandı:

– Gü...lün... gü...lün, səfillər! Amma mən Sezarın yanına axşam yeməyinə gedirəm... O alicənab adamdır... gözəl insandır... Sezar... onun ar...ar...artistlərdən xoşu gəlir!.. And olsun Kapi...toli Yupite-

rinə! Heç anlaya bilmirəm... bu axı... bu axı necə oldu... Bu velitern şərabi... ona nəşə qatıblar... o hiyləgərdir... Ev... Ev...tibidanın qəlbi kimi!..

Bu köhnə əyyaş iyirmi addıma qədər körpüyə tərəf gedib dayandı; körpüdən şəhərə gedirdilər. O, bərk səndirliyəyirdi. Bir neçə dəqiqə dayanıb fikrə daldı. Nəhayət, ağına gözəl bir fikir gəldi. Güclə geriye döndü, ayağı-ayağına dolaşa-dolaşa o biri tərəfə getdi. Səndirliyə-səndirliyə küçənin gah bir tərəfinə, gah o biri tərəfinə keçir, ikinci ağac körpüyə sarı gedirdi, bu körpü Tibr adasını Yanikul təpəsi ilə birləşdirirdi. Tibr çayı üstündəki körpüdən keçib, təpənin başına qalxan yol ilə irəlilədi, Katular qapısına gedən yoldan keçdi, yenə də təpənin döşü ilə yuxarı qalxdı, axırda gəlib yol ayrıcına çatdı. Burada yol haçalanırdı: sağa gedən yol təpənin başına qalxırdı, solla gedən – Sublitsi körpüsünə dönürdü, deməli, Trigem qapısına və şəhərin mərkəzinə tərəf uzanırdı.

Yol ayrıcında Metrobinin dolanbac hərəkəti dayandı: o çaşıb qaldı, bilmədi tənha gəzintisi üçün bu yollardan hansını seçsin. Yuli Sezarın vəd etdiyi axşam yeməyinə iki saat qalırdı; aydın görünürdü ki, Metrobi, həddindən artıq içdiyi şərabdən sonra, havada gəzişib, gəzişməklə sərxoşluqdan ayılmaq üçün bu iki saatdan istifadə etmək istəyir. Bu pis fikir deyildi; bu sübut edirdi ki, Metrobi ağılını hələ tamam itirməyib. Yol ayrıcında durub, girdən düşmüş, zəifləmiş qıçları üstündə yırğalanır, sağ əlinin şəhadət barmağını alnına qoyub mızıldanırdı:

– Hara getsəm yaxşıdır? Təpənin başnamı? Əlbəttə, orada hava sərin... Mənə elə gəlir ki, hava yaman istidir... yaman istidir... amma təqvim mənə inandırmaq istəyəcək ki... fevraldır... qış ayıdır... Ah, fevral qışda olur? Qoy qış ayı olsun... bu o adamlar üçündür ki, onların nə tsekub, nə falern şərabi var... Amma, and olsun Bahus Dionisinə, buranın havası təmizdir... qalxım ora... yuxarı... Orada nə görəcəyəm?.. Mərhəmətli padşah Numanın¹ məqbərəsini... hərçənd... mən... bu Numaya heç hörmət eləmirəm... çünki o, şərabi xoşlamırdı... bir baxın da, şərab onun xoşuna gəlmirmiş... Mən heç inanmıram ki, şərab onun xoşuna gəlməsin.. Mən Razılığın on iki

¹ Numa Pompili – əfsanəvi Roma padşahı. Roma tarixçilərinin fikrincə, o, e.ə. 715-672-ci illərdə padşahlıq etmişdir.

allahına and içməyə hazırım ki... o Egeriya pərisi¹ ilə... ancaq dövlət işlərindən danışmamışdır... Buna heç söz ola bilməz... Yəqin orada sevgi də olmuş... şərab da... olmuş... Ora qalxmaq istəmirəm... Zəhləmi tökdü... Düz yerlə gedəcəyəm... bəli, gedəcəyəm...

Sərxoş Metrobi Numa Pompilinin şərab içməməsindən, doğrudan da, qeyzə gələrək öz-özünə belə danışdı. Yoldan qalaya sarı döndü. Bu yol onu yüz il əvvəl Yanikul təpəsi ətəyində qurulan həmin Numa padşahının məqbərəsinə aparıb çıxaracaqdı; lakin Üçqat qapıya sarı gedən yol ilə irəlilədi.

Onun başı əvvəlki kimi uğuldayırdı, şərabın dəmi bir az yüngülləşmişdi, lakin o yenə düz yeriyə bilmirdi. Qıçları qəribə şəkllə düşdü – ayıqlığa, içməyən ayıq adamlara, xüsusilə yazıq padşah Numaya ağzına gələni deyirdi. Bir az sonra Tsetsi və Sublitsi körpüləri arasındakı fırtına ilahəsi Furina meşəsinə çatdı.

Meşənin içinə girib, məmnuniyyətlə dərinləndən nəfəs aldı, sonra da sakit, sərin bir guşə axtarmaq üçün meşənin içərilərinə getdi – belə bir yerə onun ehtiyacı vardı. Cığırla gedərkən meşənin lap ortasında balaca, girdə tala, talada isə qollu-budaqlı qoca bir ağac gördü. Yaşıl ot içində oturub küreyini ağacın gövdəsinə söykədi.

Mızıldayaraq öz-özünə dedi:

– Lap möcüzə oldu! Heç gözləməzdim ki, içimdə qopan fırtına, fırtına ilahəsinin müqəddəs meşəsində sakit olacaqdır! Təbiətin ağuşunda olmaq nə gözəlmiş! Doğrudan da, çobanlıq həyatının cazibədarlığı ancaq şairənə uydurma deyilmiş. Çobanlıq həyatı gözəl şeymiş! Şəhərin hay-küyündən uzaq... çöllərin özəmətli sükutu içərisində... zərif ot içində... xoş tənhalıq... balaca keçilər qaçırsın... quzular mələşir... xırda çaylar şırıltı ilə axır... bülbüllər cəh-cəh vurur... Ah, nə gözəl həyatdır! Asudə, xoşbəxt çobanlıq həyatı! – Metrobinin göz qapaqları ağırlaşdı; onu yuxu basırdı. Lakin yeni bir fikir onu sarsıtdı, birdən özünə gəldi, çırtıq vuraraq, başqası ilə danışmış kimi mızıldandı: – Bəli, gözəl həyatdır, ancaq ki bu xırdaca çayda təmiz, soyuq su əvəzinə falern şərabı axaydı... Ax, su!.. Mən bununla razılaşa bilmərəm... Yox, yox, heç razılaşa bilmərəm!.. Su içmək?.. Bir neçə gündən sonra qəm-qüssədən ölərdim!.. Su!.. Belə də qəmginlik gətirən şey olar! Dadsız içki!

¹Egeriya pərisi – rəvayətə görə, Roma padşahı Numa Pompili dini və mülki qanunları ondan öyrənmişdir.

Metrobi öz-özü ilə danışa-danışa gözlərini gah yumur, gah açırdı, fikirləri bir-birinə dolaşırdı, yuxu beynini keyləşdirirdi, lakin o yenə də dili dolaşa-dolaşa mızıldanırdı:

– Falern şərabı, bəli... Özü də mütləq yaxşısı olsun... Amma Eskulap yeməxanasında pis velitern şərabı verirlər... Ondan başım yaman hərlənir... İndiyə kimi... Qulaqlarım uğuldayır... elə bil ki, arı pətəyinə... düşmüşəm... bir də ki...

Bu anda Metrobini yuxu apardı. O qarmaqarışq və qəribə yuxular gördü: bunlar onun təsiri altında yatdığı rabitəsiz fikirlərinə oxşayırdı.

Gördü ki, otsuz-ağacsız, quru çöldədir, qızmar günəş altındadır. Bu günəş onu nə yaman yandırır! Tər yuyub aparırdı, boğazı quruyurdu, susuzluq kələyini kəsirdi, ona əzab verirdi... qəlbində sıxıntı... narahatlıq, təşviş hiss edirdi... Ah, nə gözəl səadət! Birdən axar suların şırıltısını eşitdi... oraya yüyürdü... istəyirdi bərk qaçsın, amma ayaqları elə bil ki, yerə yapışırdı, çay da hələ uzaqda idi. Metrobi bilirdi ki, çaydan su yerinə falern şərabı axır, ancaq bunun necə olduğunu başa düşmürdü... burası da qəribə idi ki, çayın şırıltısı adam səsinə oxşayırdı. Metrobi susuzluqdan ölürdü, içmək istəyirdi, elə hey yüyürdü, yüyürdü, axırda gəlib çaya çatdı, çaya sarı əyildi ki, falern şərabından içib ləzzət alsın, elə bu anda Numa Pompili qarşısında canlandı, onu içməyə qoymadı. Numa Pompilinin çox uzun ağ saqqalı, zəhmli sifəti vardı: Metrobiyə sərt baxıb, onu söyməyə, danlamağa başladı. Bu Numa Pompilinin necə də aydın, gur, kəskin səsi vardı! Numa Pompili acıqlı-acıqlı danışdı. Metrobi də hay-küylü səs eşidirdi, sanki bu səs çaydan gəlirdi... Birdən çayın suyu heç də falern şərabına oxşamadı, dönüb qan oldu. Numa da zavallı Metrobini daha çox danlayırdı, onun üstünə qəzəblə cumaraq çığırdı:

– Susamısan?! Sən qan içmək istəyirsən, qəddar! Öz qardaşlarının qanını iç, alçaq!

Onun yuxusu get-gedə daha dəhşətli olurdu; qəlbi sıxılırdı; bu rəhmsiz qocanın səsi onu vahiməyə salırdı. Qaçmağa başladı, ayağı qanda sürüşüb yıxıldı və nəhayət ayıldı.

Əvvəl bilmədi ki, haradadır, yatıb, ya oyaqdır. Gözlərini silib ətrafa baxdı, gördü ki, meşədədir hava qaralıb, ancaq ay işığı bəzi yerdə sıx yarpaqlı budaqlar arasından süzülərək qaranlığı dağıdır. Fikirlərini toplamaq, qaydaya salmaq istədi, bacarmadı. O hələ də

Numa Pompilinin səsini eşidirdi, o eynən yuxuda olduğu kimi qəzəbli sözlər deyirdi, buna görə Metrobi əvvəl elə zənn etdi ki, hələ yatır, bu sözləri yuxuda eşidir. Az sonra yəqin etdi ki, ayılmışdır; bura necə gəlib çıxdığını tutqun halda xatırlamağa başladı. Axırda başa düşdü ki, yuxuda eşitdiyi səs canlı insan səsidir, özü də bu adam ondan çox uzaqda deyil, taladadır.

Kim isə odlu-odlu, ehtirasla danışdı, yəqin ki, başladığı söhbəti davam etdirirdi:

– Ölümə ölüm! Zülm edənləri əyləndirmək üçün ölməkdənsə, öz xoşbəxtliyimiz, öz xeyrimiz üçün ölmək daha yaxşıdır! İnsan surətində olan bu qudurmuş yırtıcılar Liviya səhrasının pələngi kimi qana susamışlar, məzlumların qanı onların ürəyini açır. Qoy onlar özü öz qılıncı ilə bizim qılıncımızın qabağına çıxsın, qoy onların da qanı tökülüb bizim qanımıza qarışsın. Qoy onlar anlasınlar ki, qulların, qladiatorların, məzlumların sinəsində insan qəlbi döyünür! And olsun Olimpədə yaşayan bütün allahlara, qoy onlar bilsinlər ki, böyük Yupiter hamını bir yaradıb, günəş hamı üçün işıq saçır, torpaq öz bəhrəsini bütün insanlar üçün yetişdirir, bütün insanların xoşbəxt olmağa, sevinməyə haqqı vardır!

Gecənin sükutu içərisində səslənən bu ehtiraslı nitq razılıq bildirən qüdrətli, lakin boğuc uğultu ilə qarşılandı.

Metrobi o saat başa düşdü ki, buraya respublika əleyhinə pis niyyətli adamlar yığılmışdır. Görmədiyini natiqin gur, aydın səsi ona tanış gəldi.

Axı, kimin səsi idi? Bu səsi o harada eşitmişdi? Nə vaxt eşitmişdi? Metrobi indi düşünə bilirdi, öz xatirələrini xəyalında sürətlə araşdırırdı, lakin bu yadına düşmürdü. Hər halda o başa düşdü ki, gerek özünü göstərməsin, yoxsa çox pis dəqiqələr keçirə bilərdi.

Altında oturduğu ağacın yoğun gövdəsi dalında sürünə-sürünə gizləndi, lap astadan nəfəs ala-ala, danışılan sözləri daha yaxşı eşitmək üçün var gücünü topladı.

Kim isə latin dilində pis danışa-danışa xırıltılı, yoğun səslə soruşdu:

– Dörd il inadla, səbatla gizlin apardığımız işdən sonra deyə bilərikmi qurtuluş günəşi çıxmışdır?

Bir başqası əvvəlkindən daha xırıltılı, daha yoğun səslə soruşdu:

– Döyüşə başlaya bilərikmi?

Metrobi ayılıanda eşitdiyi səsi bir də eşitdi:

– Bilərik! Artoriks sabah...

Metrobi adı eşidən kimi danışan adamı səsindən tanıdı: heç şübhəsiz, bu, Spartak idi. Metrobi dərhal burada nələr olduğunu başa düşdü.

Spartak dedi:

– Sabah Artoriks Ravennaya gedəcək. Qranikə xəbərdarlıq edəcək ki, beş min iki yüz qladiatorunu hazır vəziyyətdə saxlasın, bu bizim qoşunun birinci legionu olacaq. Kriks, ikinci legionu sən komandanlıq edəcəksən. Bu legion bizim İttifaqın Romada yaşayan yeddi min yeddi yüz əlli üzvündən ibarətdir. Üçüncü və dördüncü legionlara mən və Enomay komandanlıq edəcəyik. Bu iki legionda Lentul Batiatın Kapuyadakı qladiatorlar məktəbindən on min qladiator olacaq.

Enomay vəhşi sevinclə ucadan dedi:

– Legionlara toplanmış iyirmi min qladiator! İyirmi min!.. Çox gözəl!.. And olsun cəhənnəm allahlarına, bu lap yaxşı!.. And içirəm ki, biz Sulla ilə Marinin lovğa legionerlərinin kürəklərindəki dəmir geyimlərin necə düymələndiyini görəcəyik!

Spartak dedi:

– Biz bütün məsələlər barəsində razılığa gəldik, indi sizdən xahiş edirəm: zülm altında əzilən vətənimizi yaddan çıxarmayın, onun çəkdiyi əzab xatirinə, ehtiyatlı, tədbirli olun. Ağılsız bir hərəkət bizim bütün işimizi poza bilər. Bu işə biz ara vermədən dörd il çox böyük zəhmət sərf etmişik. Vaxtsız bir çıxış, cəsarətli, lakin yaxşı düşünülməmiş bir addım indi bizim üçün bağışlanmaz bir cinayət olar. Beş gündən sonra ilk əməliyyatımızın başladığını eşidərsiniz; eşidərsiniz ki, Kapuya üsyançıların əlindədir. Enomayla mən öz hisslərimizi çölə çıxarsaq da, fürsət düşən kimi Kampanyanın mərkəz şəhərinə cəsarətli bir zərbə endirməyə çalışacağıq. Onda siz, Ravenna və Romada olanlar, bütün qüvvənizi toplayın, bizimlə birləşməyə gəlin. Lakin Kapuya üsyan etməyincə, qoy sizin aranızda üzəndən, əvvəlki kimi, sülh və sakitlik olsun.

Spartak susandan sonra qızgın və qarışıq danışqlar başladı. Söhbətdə buraya toplaşan qladiatorların hamısı iştirak edirdi. Onlar iyirmi beş nəfərdən çox deyildi. Bu, Məzlumlar İttifaqının başlıca rəhbərliyi idi.

Qladiatorlar bir-biri ilə məsləhətləşir, bir-birinə ürək və ümid verir, öz xatirələrini söyləyirdilər, sonra da qardaşcasına vidalaşaraq dağılımağa başladılar. Yenə həyəcanla danışa-danışa Metrobinin gizləndiyi tərəfə gəlirdilər ki, birdən Spartak onları səslədi:

– Qardaşlar, niyə axı hamınız bir tərəfə gedirsiniz? İki-iki, üç-üç gedin, aranızda da beş-altı yüz addım məsafə olsun. Şəhərə bəziniz Tsseti körpüsündən, bəziniz Sublitsi, ya da Emili körpüsündən keçib gedin.

Qladiatorlar əmrə qulaq asaraq müxtəlif yollarla meşədən çıxır, Spartak da Metrobinin gizləndiyi ağacın yanından keçirdi. Metrobi qorxudan tir-tir əsirdi; Spartak bu zaman Kriksin əlini sıxa-sıxa dedi:

– Biz sonra görüşərik – Taygöz Lutatsiyanın yeməxanasında. Sən orada mənə danışarsan, görək vəd edilən dəmir geyimlər yükünün yaxın beş gündə gətirilməsinə arxayın ola bilərikmi?

– Mən elə buradan qatırçı çarvadarla görüşməyə gedirəm. O mənə bu yükü mümkün qədər tez keçirməyə söz verib.

Enomay nifrətlə çığırıdı:

– Eh! Axı bu dəmir geyimlər bizim nəyimizə gərəkdir?! Bizim inamımız – bizim qılıncımızdır, bizim igidliyimiz də – dəmir geyimimizdir!

Kriks yeyin-yeyin Tsseti körpüsünə sarı getdi; Spartak, Enomay və Artoriks də Sublitsi körpüsünə tərəf yönəldi.

Bizim şücaətli Metrobi düşünürdü:

“Gör ha! – Qladiatorlar uzaqlaşdıqca o igidləşirdi. – Bir fikir ver! Gör, bizim respublikanın üzərinə necə qara buludlar toplaşır! İyirmi min silahlı qladiator! Yeni vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün bu kifayətdir, – Siciliyada da belə oldu!.. Bir də ki, Spartak igidlikdə, bacarıqda Siciliyada qullar üsyanına başçılıq edən Evnoydan – suriyalı quldan çox-çox yüksəkdə durur. Bəli, allahlar özü mənə bu meşəyə gətirib çıxarmışdır. Heç şübhəsiz, böyük allahlar respublikanı və Romanı fəlakətdən qurtarmaq üçün mənə özləri üçün bir vasitə seçmişdir... Tale özü mənim yolumu bu meşədən salmışdır. Belədir ki, var!.. Vaxtilə qazlar belə bir işə yaramadımı?.. Mən niyə yaramıram?.. Qazlar! Sərxoş adamın ağına belə bir müqayisə haradan gəldi!”

Metrobi müqayisəsindən çıxardığı nəticədən yaman təhqir olduğunu hiss edərək yerindən qalxdı, ətrafına qulaq asdı, sonra bütün qladiatorların gedib-getmədiyini, orada keşikçi qoyub-qoymadığını yəqin etmək üçün tərəddüdlə bir neçə addım atdı.

Yadına düşdü ki, Sezar onu axşam yeməyinə çağırır, amma indi gecə yarısına az qalıb, bundan çox diltör oldu. Lakin dərhal özünə təsəlli verdi: fikirləşdi ki, Furina ilahəsi meşəsindən sağ-salamat çıxan kimi Sezarın yanına qaçaram, təsadüfən üstünü açdığım qiyamı ona söylərəm, Sezar da məni bağışlar.

Metrobi bütün qladiatorların uzaqlaşdığını yəqin etdikdən sonra meşədən çıxdı, tez-tez Tsseti körpüsünə sarı getdi; fikirləşdi ki, sərxoş olmasaydım, qladiatorların yığınaq elədiyi Furina meşəsinə gedib çıxmazdım. Mən gərək öz sərxoşluğuma da, şəraba göstərdiyim düşkünlüyə də minnətdar olam. Hətta Eskulap yeməxanasında içdiyi, bir az əvvəl yamanca pislədiyi velitern şərabi da ona ilahi bir içki kimi göründü. Bu şeylərdən belə nəticə çıxartdı: Bahusa, Romanın xüsusi hamisi kimi, gərək yeni məbəd tiksin, əgər Metrobinin sərxoşluğu kimi adi bir şey respublikanın qurtuluşuna səbəb olursa, onda allahların sərəncamı dərk edilməyən sərəncamdır.

O belə düşünə-düşünə Sezarın evinə çatdı, içəri girəndə xahiş etdi ki, Sezara deyin bu saat kitabxanaya gəlsin, ona çox böyük əhəmiyyəti olan bir xəbər söyləyəcəm, elə bir xəbər ki, Romanın taleyi, bəlkə də, elə bundan asılıdır:

Sezar əvvəl Metrobinin sözünə əhəmiyyət vermədi, çünki onu əyyaş və gicbəsər bir adam hesab edirdi. Lakin fikirləşdikdən sonra onu qəbul etmək qərarına gəldi. Yemək otağındakı qonaqlardan üzr istəyib kitabxanasına keçdi. Metrobi də qladiatorların qiyam qaldırmaq fikrində olduqlarını həyəcan içində, qısaca ona danışdı.

Bu xəbər Sezara qərribə göründü. Məsələnin doğru olub-olmadığını qəti bilmək üçün aktyora bir neçə sual verdi, – bəlkə, bu şeylər sərxoş adamın gözüne görünmüşdür, onu qara basmışdır... Bunun əksini yəqin etdikdən sonra qaşlarını çatıb, bir az fikrə getdi. Sonra da, görünür, müəyyən qərara gəlib, şübhə ilə gülümsəyərək, Metrobiyə baxdı.

– Sənin söylədiyən hadisəni şübhə altına almıram, amma, doğrusu, bu şeylər nağıla oxşayır. Bəlkə, bunlar Eskulap yeməxanasında

bol-bol içdiyən velitern şərabının təsiri nəticəsində sənin coşmuş təsəvvüründə əmələ gəlmişdir?

Metrobi incimiş halda dedi:

– Ey ilahi Yuli, inkar etməyərəm ki, velitern şərabını, xüsusilə yaxşısını çox xoşlayıram, bunu da inkar etməyəcəyəm ki, bu axşam mənim başım bir az öz yerində deyildi, lakin Furina meşəsində eşitdiklərimə gəldikdə, ey ilahi Yuli, and içirəm ki, mən doğrudan da, o sözləri eşitmişəm, sənə də bunu olduğu kimi danışdım. Şirin yuxu, Yanikul təpəsinin etəyindəki sərin hava məni sərxoşluqdan ayıltmışdı, mən tamamilə özümə gəldim. Yoxsa sən respublikanı belə ciddi təhlükə qarşısında qoymaq fikrindəsən, bunu konsullara, senata söyləməyəcəksən?

Sezar başını aşağı salıb nəşə düşünürdü.

– Təhlükə hər an artır.

Sezar susurdu.

Metrobi də susdu, lakin onun duruşundan, əsəbi hərəkətlərindən görünürdü ki, səbirsizlik onu didib parçalayır. Özünü saxlaya bilməyərək Sezardan soruşdu:

– Bəs axı necə olsun?

Sezar başını qaldıraraq cavab verdi:

– Metrobi, vətəni təhdid edən təhlükənin nə qədər ciddi olduğunu özüm müəyyən etmək istərdim.

Aktyor yenə sözə başladı:

– Sən axı necə...

Sezar onun sözünü kəsdi:

– Mən özüm müəyyən etmək istərdim, əgər mənə icazə versən...

– Ba, sən nə danışırısan, ilahi Yuli!.. Mən sənin yanına məsləhətə gəldim. Əgər istəyirsən, hazırlanan bu qiyamın üstünü açmaq şərafətini sənin ayağına çıxaram, çünki bilərəm və möhkəm inanıram ki, Qay Yuli Sezar alicənab adamdır, ona edilən xidməti yaddan çıxartmır.

– Metrobi, göstərdiyin bu səmimiyyət üçün sənə təşəkkür edirəm, etdiyən təklifin üçün də sağ ol, lakin ona görə yox ki, təsadüfən üstünü açdığın sirdən mən öz xeyrim üçün istifadə etmək fikrindəyəm. Mən istəyirəm ki, məsələni yoxlayım, işin nə yerdə olduğunu

dəqiqə bilim. Mən bunu ona görə etməliyəm ki, bu məsələdə necə tədbir görmək üçün düzgün mühakimə yürüdüüm.

Metrobi bu fikirlə razılaştığını işarə ilə bildirdi. Sonra Sezar əlavə etdi:

– Yemək otağına get, orada məni gözlə. Ancaq, Metrobi, Furina meşəsində eşitdiklərimdən, bizim söhbətimizdən, bir də mənim bu saat evdən çıxıb getməyimdən heç kəsə bircə kəlmə də söz demə. Mən bir saatdan sonra qayıdacağam, onda vətənin xeyri üçün nə edəcəyimizi oturub müzakirə edərik.

– Sezar, sənin əmrini yerinə yetirəcəyəm.

– Sən də razı qalarsan. Mən adama təşəkkür etməyi bacarıram; bir də axı talelər kitabında yazılmayıb ki, Qay Sezarın qisməti – ancaq sirkın yarış meydanında qalibiyyət çələngi almaqla kifayətlənib ölməkdir.

Qay Yuli Sezar bunu deyib, kitabxananın yanındakı otağa keçdi. Metrobi də onun söylədiyi bu mənalı sözləri düşünməyə başladı. Sezar bir az sonra qayıtdı. Onun sağ qolu üstündə möhkəm, qara penul və tünd-qırmızı aşırma vardı. Penul, heç şübhəsiz, xidmətçilərdən birinin idi; aşırmadan qılınc sallanırdı. Sezar qonaqlıqda geydiyi ağ paltarını çıxartdı, qılınc aşırmasını boynuna saldı, penula büründü, başlığını da başına keçirtdi, Metrobi ilə vidalaşmış, bir də dedi ki, yemək otağına get, orada məni gözlə, qladiatorların qiyama hazırlaşdığını heç kəsə söyləmə. Sonra qullarından birini götürüb evdən çıxdı, Libitina Venerası yeməcxanasının yerləşdiyi balaca bir küçəyə sarı yeyin-yeyin getdi.

Sezarın Palatindəki evindən başqa Suburanın lap mərkəzində də evi vardı. Sezar o zaman tez-tez Suburada yaşayırdı, bununla da Romanın bu hissəsində yaşayan yoxsulların hüsn-rəğbətini qazanmaq ümidində idi. O, bir neçə dəfə qəşəng latiklava əvəzinə, kobud parçadan tikilmiş tunika geyib, Subura və Eskvilin məhəllələrinin çirkli-palçılıq, qaranlıq, dar küçələrini gəzmiş, misli görünməmiş səxavətlə fəqir və bədbəxt adamlara kömək etmişdi. Sezar müsibət və biabırçılıqla dolu, çirkli-palçılıq, üfunətli, iyrənc məhəllənin səssiz, balaca, dar küçələrini beş barmağı kimi tanıyırdı.

Libitina Venerası yeməcxanası Sezarın kiçik, lakin zövq ilə tikilmiş evinə yaxın bir yerdə idi, buna görə də yeməcxana olan

çirkli-palçıqlı dar küçəyə tez çatdı: gecənin dərin sükutunu ancaq Taygöz Lutatsiyanın yeməxanasından gələn səslər pozurdu.

Sezar yanı ilə getdiyi qulla yeməxanaya girib, otağa ötəri nəzər saldı. Otaq böyük idi. Orada, həmişəki kimi, satqın qadınlar, qara camaat, qəbirqazanlar, avara adamlar, özlərini yalandan şikəst göstərən dilənçilər və Roma cəmiyyətinin başqa tör-töküntüləri hayküllə yeyib-ıçirdi. Sezar bu adamlara baxıb ikinci otağa girdi, elə o saat da süfrədə on nəfər rudiarini və başqa qladiatorları gördü. Onlara adi qayda ilə salam verib, öz qulu ilə otağın bir küncündə, skamyada oturdu, həbəş kənizə iki cam tsekub şərabi gətirməsini əmr etdi. Özünü laqeyd göstərərək, yanındakı qulla ümumi, qısa söhbətlər edir, eyni zamanda qladiatorlar içərisində nələr olduğuna diqqətlə göz qoyurdu, danışqlarına qulaq asırdı.

Spartak Enomayla Kriksin arasında oturmuşdu; qəmgin və fikirli idi, bənizi solğundu. Sullanın ölümündən dörd il keçirdi. Bu vaxt içərisində frakiyalının siması dəyişmişdi; indi onun üzündə əvvəllər olmayan sərt bir ifadə vardı. Geniş alnında dərin qırışq əmələ gəlmişdi, bu onun təşviş və ağır düşüncələr içərisində olduğunu göstərirdi.

Sezar frakiyalını üzdən tanımırdı. Yoldaşları onu adı ilə çağıranda, Sezar dərhal öz zənninin düzgün olduğunu yəqin etdi: Spartak ancaq ləyaqətli görünüşü, qüvvət və ağıl ifadə olunan üzü ilə yoldaşlarından fərqlənən bu boylu-buxunlu qəşəng adam ola bilərdi.

Qay Yuli Sezarın ilk baxışda Spartakdan xoşu gəldi, baxdıqca da Spartak daha artıq onun xoşuna gəlirdi. Sezar, dahi bir adam zəkası ilə Spartakın böyük qəlbə və istedadına malik olduğunu başa düşdü, bildi ki, tale onu böyük işlər, yüksək qəhrəmanlıqlar üçün yaratmışdır.

Kəniz Azur şərab gətirdi; Sezar camın birini götürdü, o biri camı da quluna göndərdi:

– İç.

Qul şərabdən bir az içdi, Sezar da özünü elə göstərdi ki, guya, şərab içir: şərab heç onun dodaqlarına da dəymədi. O, sudan başqa heç bir şey içmirdi.

Bir neçə dəqiqədən sonra yerindən qalxıb, qladiatorların masasına yaxınlaşdı.

– Salam sənə, igid Spartak! Qoy həmişə tale sənün üzünə gül-sün – sən buna layiqsən! Bir qədər vaxtını mənə sərf edə bilər-

sənmi? Sənünlə söhbət eləmək istəyirəm. – Hamı dönüb baxdı, təəccüblə söylənən sözlər eşidildi:

– Qay Yuli Sezar!

Spartak ayağa qalxaraq dedi:

– Yuli Sezar? – O öz yoldaşlarından az təəccüb etməmişdi.

Spartak hələ indiyə kimi Sezarı görməmişdi, onu üzdən tanımırdı.

Sonralar hökmdar olan bu adam qladiatorların səsinə kəsdi:

– Susun! Yoxsa sabah bütün Roma biləcək ki, pontifiklərdən biri gecələr Subura və Eskvilin meyxanalarında dolaşır!

Spartak heç gözləmədiyi bu adama heyrətlə baxırdı. Sezar hələ böyük işlər görüb şöhrət qazanmamışdı, lakin onun adı elə indi də Romada və bütün İtaliyada dillərdə söylənirdi. – Spartak onun fəvqəladə bir qüvvə və igidlik ifadə olunan üzünə, üzünün gözəlliyinə, qartal baxışına, bədəninin quruluşundakı gözəl ahəngə, əzəmətli sakitliyinə, bütün simasında nəzərə çarpan qüdrətinə təəccüblə baxırdı. O, Yupiter nəslindən olan bu adama bir qədər kirimişcə nəzər salıb dedi:

– Qay Yuli Sezar, sənə bir işlə fayda yetirə bilsəm, özümü xoşbəxt hesab elərəm.

– Sən bu igid yoldaşlarından bir qədər ayrılmalı olacaqsan. Sənünlə bəndə kimi gəzişmək istəyirəm.

Qladiatorlar heyrətlə baxışdılar. Spartak dedi:

– Romanın ən məşhur və nəcib vətəndaşlarından biri ilə gəzişmək zavallı, adsız-sansız bir rudiari üçün böyük şərəfdir.

Sezar qapıya sarı getdi, quluna burada onu gözləməsini işarə ilə bildirib dedi:

– İgidlər zavallı olmaz!

Spartak Sezarın ardınca gedərək ah çəkib dedi:

– Ah, aslan ki, zəncirdədir – ona güc nə lazımdır!

Bu iki fəvqəladə adam yeməxananın baş otağından keçib küçəyə çıxanda dinnəz-söyləməz bəndə tərəfə getdilər: bura, dörd il əvvəl Qay Verresin azad olunmuş qulunun qladiatorlar tərəfindən edam edildiyi yer idi.

Bədirlənmiş ay şəhər divarı arasındakı bağlara, bostanlara, üzüm-lüklərə, uzaqlarda azman kölgəsi kimi qaralan Tuskul və Latiya təpələrinə qədər uzanan geniş çöllərə öz qəmgin işığını saçırdı.

Şəhərin son evləri ilə Servi Tulla bəndi arasındakı boş çöldə gecənin səssizliyi içərisində Sezarla Spartak uzaqdan ayın donuq

işığında ağ xəyala oxşayırdı. Onlar dinməz–söyləməz, sakitcə bir-birinin qabağında dayandılar, sanki bir-birini anlamaq və öyrənmək istəyirdilər. Hər ikisi də bilirdi ki, onlar bir-birinə zidd iki cəbhəni, iki bayrağı, iki aləmi – istibdadla azadlıq aləmini təcəssüm etdirirlər.

Sezar birinci olaraq sükutu pozub Spartakdan soruşdu:

– Neçə yaşın var?

Frakiyalı:

– Otuz üç, – deyə cavab verib diqqətlə Sezara baxdı, elə bil ki, onun fikrini anlamağa çalışırdı.

– Sən frakiyalısan?

– Bəli.

– Frakiyalılar igid adamdırlar: onları mən vuruşmada da, təhlükədə də igid görmüşəm. Amma sən, bundan başqa, nəzakətli və oxumuş olmağınla da fəxr etməlisən.

– Sən bunu haradan bilirsən?

– Bir qadın deyib. İndi o barədə danışmağın vaxtı deyil, çünki sən də çox böyük təhlükə qarşısındasən, sənin özünü həsr etdiyin iş də!

Spartak birdən geriye çəkilərək həyəcanla soruşdu:

– Sən hansı təhlükədən danışırısan?

– Hər şey mənə məlumdur. Spartak, mən bura sənə ziyan yetirmək üçün gəlməmişəm. Əksinə, səni xilas etmək istəyirəm. Bir adam Furina meşəsində ağac altında oturubmuş, istər-istəməz bu gecə sizin söhbətinizi eşidib.

Spartak yumruqlarını sıxıb, göyləri hədələyərək qəzəblə çığırdı:

– Lənət olsun allahlara.

– O hələ konsullara heç bir şey deməyib. Mən onu mümkün qədər ləngitmişəm. Amma o mütləq bunu bu gecə, ya sabah onlara deyəcək, sənə də dörd legionun bir yerə toplaşmamışdan dağıdılacaq.

Spartak dəhşətli bir ümitsizlik içində idi, özünə acığı tuturdu, dəli kimi hədəqəsindən çıxmış, hərəkətsiz gözlərini ay işığı düşmüş ağac gövdəsinə dikərək hönkürtüdən qırılan bir səslə pıçıldaya-pıçıldaya dedi, sanki öz-özü ilə danışdı:

– Beşillik inam, zəhmət, ümid, mübarizə... hamısı bir anda məhv olacaq!.. Hamısına son qoyulacaq, məzlumların daha heç bir ümidi qalmayacaq. Bu alçaq həyatda yenə qul kimi, qul kimi sürünəcəyik!..

Spartakın çəkdiyi ağır mənəvi iztirab həyəcanlı üzündə əks olundu. Sezar dərd içində qovrulan bu uca boylu, qüvvətli adama hörmətlə baxır, ona ürəyi yanırı. Öz dahiliyini dərk etməklə hədsiz qürurlu olan bu sərkərdə elə hesab edirdi ki, dünyada onun pərəstişinə layiq bir adam yoxdur; lakin indi istər-istəməz bu qladiatorla fəxr edirdi; Spartak azadlığa olan müqəddəs məhəbbətindən qüvvət alaraq, yunan və ya Roma qəhrəmanlarına layiq igidlik göstərmək istəyirdi; yüksək zəka ilə dünyaya gələn, başladığı işin qalibiyyətlə qurtaracağına inanan, onunla ruhlanan bu adam çox qoçaqlıqla, aşıb-daşan qüvvətlə, səbat və ehtiyatla iyirmi minlik nizami qoşun düzəldə bilmişdi.

Sezar bu legionları düşünərkən, gözləri hakimiyyət-pərəstlik ehtirası ilə alışıb yandı, başı gicəldi, bütün vücudu ürپəşdi, hədəqədən çıxmış gözlərini Alban təpələrinin başına zillədi, fikirləri ilə ucsuz-bucaqsız xəyal aləminə daldı. Ah, ona dörd legion – iyirmi min döyüşçü versəydilər, bunları o döyüşə apara bilərdi! Bir neçə ildən sonra dünyanı zəbt edərdi. Romanın hökmdarı olardı! Ancaq Sulla kimi yox, Sulladan qorxurdular, ona nifrət edirdilər. Amma Sezar, xırda mübarizə aparən xudbin patrisiləri dəhşətə gətirər, plebeylərin pərəstişkarı olardı!

İkisi də susurdu: birisi dərd çəkirdi, o biri şöhrətpərəstlik xəyallarına dalmışdı. Sükutu əvvəlcə Spartak pozdu. O özünə gəlib, qaşlarını qorxunc halda çatdı, qəlbində amansız bir qüvvət axını duyaraq qətiyyətlə dedi:

– Yox, and olsun Yupiterin ildırımlarına, bu olmayacaq!

Sezar sanki bu səsdən ayrılaraq soruşdu:

– Sən axı nə edəcəksən?

Spartak alov saçan gözlərini Sezarın yenə də aydınlaşan gözlərinə dikib, az sonra soruşdu:

– Sezar, sən axı kimsən: dostumuzsan, ya düşmənimizsən?

– Dostunuz olmaq istərdim, hər halda heç vaxt sizin düşməniniz olmayacağam.

– Sən bizim üçün hər şey edə bilərsən!

– Nə edə bilərəm?

– Sırrimizə bələd olan adamı bizə ver!

– Necə?! Sən istəyirsən ki, mən, romalı olduğum halda, Romanı məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoyan qullar üsyanına yol verim?

Üsyanın qarşısını almaq imkanı olduğu halda bu imkandan istifadə etməyim?

– Sən haqlısan. Sənin romalı olduğunu unuttum.

– Mən istəyirəm ki, bütün dünya Romanın hakimiyyəti altında olsun.

– Əlbəttə. Sən Romanın yer üzündəki bütün xalqları zülm altında saxlamaq hökmrənliyinin mücəssəməsisən. Sən Makedoniyalı İsgəndərin yerə-göyə sığmayan niyyətlərindən daha da qabağa getmək xülyaları ilə yaşayırsan. Düşünürsən ki, Roma qartalları öz qanadını bütün dünya xalqları üzərinə gərəndə, sən bu xalqları zəncirləyib, dəmir yumruq içində sıxacaqsan. Roma – xalqlar hökmdarı, sən də Roma hökmdarı olacaqsan, eləmi?

Sezarın gözlərində sevinc parıladı; lakin o dərhal həmişəki kimi sakit oldu, gülümsəyərək dedi:

– Mənim nələr arzu etdiyimi heç kəs bilmir. Bəlkə, mən özüm də bilmirəm. Bəli, mən də gərək yuvadan uçub, xoşbəxtliyimi axtarmaq üçün qüvvə toplayım. Spartak, amma sən... Sən böyük bir sərkərdə əqli və bacarığı ilə qullar ordusu düzəltmişən, onlardan nizamlı legionlar yaratmışsan, bu legionları döyüşə aparmağa hazırsan. De görüm, Spartak, nə fikrindəsən?.. Sənin arzun nədir?

Spartak ehtirashlı inamla alışıb yanırıdı:

– Mənim arzum, mənim arzum budur ki, sizin pozğun Roma aləmini dağıdım, onun xarabalığı üstündə xalqlar istiqlalyyətinin yüksəldiyini görüm! Mənim arzum budur ki, bir insanı başqa bir insan qarşısında üzü üstə düşməyə məcbur edən qanunları məhv edim; elə qanunlar ki, qadından doğulan, eyni qüvvət, eyni ağıl verilən iki insandan birini o birisinin torpağını tər tökə-tökə becərməyə, zəhmət çəkməyə, onu yedirib bəsləməyə, o birisini isə qəbahət, tənbellik, pozğunluq içində çürüməyə vadar edir. Mənim arzum budur ki, zalımların qanı ilə məzlumların ah-nələsini susdurum, Roma qələbələr arabasına zəncirlənən bədbəxt adamların buxovlarını qırıb parçalayım. Mənim arzum budur ki, əsarət zəncirlərindən qılnc hazırlayım, qoy hər xalq bu qılncı sizi öz torpağından İtaliyaya qovsun, – bu ölkəni sizə böyük allahlar vermiş, siz onun sərhəmindən kənara çıxmamalısınız. Mənim arzum budur ki, bütün amfi-teatrları yandıram, çünki orada yırtıcı heyvan olan xalq, bizə barbar deyərək, bədbəxt adamların öldürülməsindən həzz alır; axı bu adam-

lar xoşbəxt olmaq üçün, mənəvi zövq almaq üçün, məhəbbət üçün doğulmuşlar, lakin onları dünyanın zalım hökmdarlarının əylənməsi üçün bir-birini öldürməyə vadar edirlər. And olsun qüdrətli Yupiterin ildırımlarına, mən azadlıq günəşinin çıxmasını, yer üzündə köləlik rüsvayçılığının məhv edildiyini görmək arzusundayam! Mən hər adam üçün, böyük, kiçik, qüdrətli, zəif xalqlar üçün azadlıq əldə etməyə çalışıram, azadlığın həsrətini çəkirəm, insanları azadlığa çağırıram! Azadlıqla da sülh, xoş güzəran, ədalət, ölməz allahların insanlara yer üzündə zövq alması üçün verdiyi yüksək xoşbəxtlik gələcəkdir!

Sezar sakitcə durub qulaq asırdı; onun dodaqlarında ürək yanğısından doğan bir təbəssüm göründü. Spartak susduqdan sonra o, başını bulayıb soruşdu:

– Sonra, alicənab xəyalpərəst, sonra?

Rudiarı cavab verdi:

– Sonra da kobud qüvvə üzərində haqqın hakimiyyəti, ehtiraslar üzərində əqlin hakimiyyəti olacaqdır. – Onun qəlbində alovlanan yüksək hisslər ilham dolu həyəcanlı üzündə əks olunurdu. – Sonra insanlar arasında bərabərlik, xalqlar arasında qardaşlıq olacaq, bütün dünyada yaxşılıq qalib gələcək!

Yuli Sezarın ona həm yazığı gəldi, həm də istehza ilə dedi:

– Zavallı xəyalpərəst! Bütün bu xülyaların həyatda baş tuta biləcəyinə sən inanırsan? Zavallı xəyalpərəst! – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Qulaq as, Spartak, mənim sözlərimi yaxşı düşün, bu sözləri sənə yaxşı niyyətlə deyirəm. Mənim sənə olan rəğbətım – sənin düşündüyündən çox-çox artıq, çox-çox möhkəmdir. Yadında saxla ki, mən öz dostluğumu, xüsusilə öz hörmətimi asanlıqla başqalarına bəxş edən adamlardan deyiləm. Sənin düşündüyün məsələni yerinə yetirmək mümkün deyil: bu həm qarşına qoyduğun məqsəd etibarilə, həm də əldə etdiyin imkanlara görə fantastik arzudur, xam xəyaldır.

Spartak buna etiraz etmək istədi, lakin Sezar onu danışmağa qoymadı:

– Mənim sözüümü kəsmə; qulaq as, mən axı bura səninlə sənin xeyrin üçün danışmağa gəlmişəm. Əlbəttə, özün də bilirən ki, sənin iyirmi min gladiatorun Romanı sarsıda bilməz. Görünür sən bunu nəzərə almırsan. Sən elə hesab edirsən ki, “azadlıq” sözü qullar

kütləsini sənin bayrağın altına toplayacaq. Qoy lap bu qulların sayı yüz, yüz əlli min olsun (bu heç olmayacaq), qoy onlar sənin köməyinlə dəmir intizamla birləşsinlər, qoy onlar mərdlik şücaəti ilə ruhlanıb qəhrəmancasına vuruşsunlar. Qoy belə olsun! Yoxsa sən inanırsan ki, bunlar Asiya, Afrika padşahlarına zəfər çalan dörd yüz min legionerə qalib gələcək, bütün İtaliyada öz evlərində yaşayan, bir parça torpağa malik olan bu legionerlər, bu azad vətəndaşlar heç bir şeyə malik olmayan qullarla çox böyük amansızlıqla vuruşmayacaq? Axı o legionerlər bilir ki, qullar qalib gəlsə, onların yurdu dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalacaq. Sizi vuruşmağa sövq edən ümitsiz halınızdır, onları – özlərini mühafizə duyğularıdır, siz hüquq almaq üçün vuruşacaqsınız, onlar öz mülkünü qorumaq üçün vuruşacaqlar. Kimin qalib gələcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Onlar sayca sizdən çoxdur; bundan başqa hər şəhərdə, hər munit-sipid¹ onların müttəfiqi, sizin düşməniniz olacaq. Bir də ki, dövlət xəzinəsinin bütün sərvəti, xüsusilə, – bu daha mühümdür, – patrisilərin var-dövləti onların xidmətinə veriləcək, Romanın adı, nüfuzu, təcrübəli sərkərdələrin məharəti, bütün şəhərlərin, bütün Roma vətəndaşlarının mənafeyi, respublikanın saysız-hesabsız gəmiləri, dünyanın hər yerindən yığılan köməkçi qoşunlar onların tərəfində olacaq. Müxtəlif ölkələrdən gələn, necib ənənələrlə, ya maddi və başqa əlaqələrlə bir-biri ilə bağlanmayan, hətta uğrunda çarpışdığı məqsədi tamamilə anlamayan inadkar, vəhşi barbarlar yığınınu qayda-qanuna, nizam-intizama tabe etməyə şücaətin, mətanətin, böyük zəkan kifayət edəcəkmidi? Buna müvəffəq olacağına, bəlkə də, mən bir anlığa inandım... yox, yox, bu qətiyyəni mümkün olan şey deyil. Səndə əql və möhkəm iradə var, sən qoşunlara komandanlıq etməyə tamamilə qabilsən, – mən bunu etiraf edirəm. Sən ancaq bir şey edərsən: müvəqqəti olaraq öz qoşununun nöqsanlarını, bədən yaralarını gizlədən kimi gizlədərsən. Sən düşmənin qalibiyyət ümidini sarsıda bilərsən, lakin zəka və şücaət möcüzələri göstərməklə qalib gələ bilərsənmi?

Spartak əzəmətli laqeydliklə dedi:

– Nə olsun ki? Mən haqq iş uğrunda şərəflə ölürəm! Bizim bu yolda tökülən qanımız azadlıq ağacını suvarar, qidalandırar, zalım-

¹ Munitsipi – qədim Romada özünü idarə edən tamhüquqlu şəhər və ya kənd icması

ların alınma yeni rüsvayçılıq damğası basar, intiqam almaq istəyən saysız-hesabsız adamlar yetişdirər! Təqlid olunmaq üçün bu bir nümunədir, bu ən yaxşı irsdir: gələcək nəsillər üçün biz bunu qoyub gedə bilirik!

– Bu böyük fədakarlıqdır, lakin səmərəsiz işdir, nahaq yere qurban verməkdir. Mən sənə göstərdim ki, əldə etdiyini vəsaitin məqsədə çatmaq üçün kifayət deyil. İndi də sübut edim ki, sən məqsədin özü də vəcdə gəlmiş bir təsəvvürün məhsuludur, cəzb-edici bir xəyaldır, insanlığın əldə edə bilmədiyi sərabdır: uzaqdan o canlı görünür, adamı özünə çəkir, lakin daha inadla onun ardınca yüyürdükcə, o səndən uzaqlara qaçır. Ona çatdığını zənn edəndə, o birdən gözünün qabağında yox olur. İnsanlar meşəni tərk edib bir yerdə yaşamağa başlayandan azadlıq yox olub, köləlik meydana çıxıb; ona görə ki, bir adamın hüququnu hamının xeyri üçün məhdudlaşdırın, dairəsini kiçildən hər bir qanun eyni zamanda hər adamın azadlığına qəsd edir. Hər yerdə və həmişə qüvvətli, hiyləgər adamlar xalq kütlələrinə ağalıq edəcək, həmişə də baş əyməyə hazır avam camaat tapılacaq. Ən yaxşı, ən ağıllı qurulan respublikalar bu qanundan yaxa qurtara bilmir, çünki bunun mənbəyi insanın öz təbiətindədir; Fivin, Spartanın, Afinanın şərəfsiz sonu buna sübut ola bilər. Xalqın baş hakimiyyəti prinsipinə əsaslanan bizim Roma respublikasının özündə də, görürsən ki, bütün hakimiyyəti bir dəstə patrisi öz əlinə alıb ağalıq edir. O bütün sərvətin sahibidir, deməli, qüvvət də onun əlindədir. İş də elə qurmuşlar ki, respublika hakimiyyəti onların kastasında irsən keçir. Çörəyi, paltarını, qışın şiddətli soyuğunda daldalanmaq üçün damı olmayan dörd yüz min Roma vətəndaşına azad demək olarmı? Bu dörd yüz min vətəndaş – onların səsini almaq istəyən ilk rast gəldikləri adamın acınacaqlı quludur. Dünyada hökmranlıq edən bu yoxsulların yeganə malı, yeganə sərvəti – səsə malik olmaq hüququdur. Buna görə “azadlıq” sözü bizdə öz mənasını itirmişdir. Bu elə simli musiqi alətidir ki, həmişə əks-sədası ilə kütlələrin qəlbində səslənəcək, lakin bəzən zalım hökmdarlar da bu aləti çox gözəl çala bilirlər. Spartak, patrisilərin həyasız təkəbbürü mənə əzab verir. Plebeylərin dərin müsibəti isə ürəyimi yandırır, görürəm ki, patrisilərin rifah və sədaqəti plebeylərin məhv olmasına əsaslanı bilər. Oliqarxlar kastasının hakimiyyətini aradan qaldırmaq üçün plebeylərin ehtirasını qızıqsızmaq, lakin onları

cilovlamaq, hökm ilə, sarsılmaz bir mətanətlə onlara rəhbərlik etmək lazımdır. Bir də ki, insan insanın qənimi olduğundan, insan övladı canavarla quzuya, çalağanla göyərçinə, parçalayıb yeyənlə parçalanıb yeyilənlərə bölündüyündən, mən özüm üçün müəyyən nəticə çıxarmışam və qarşımda müəyyən məqsəd qoymuşam. Belə çətin məsələni həll edə biləcəyəmmi, – bunu bilmirəm, lakin hakimiyyəti zəbt etmək, hər iki tərəfin taleyini kökündən dəyişmək fikrindəyəm; zalımları məzlum, parçalayıb yeyənləri – parçalanıb yeyilənlər etmək istəyirəm.

– Deməli ki, Sezar, qismən mənim fikrimlə şəriksən?

– Bəli, mənim qullara yazığım gəlir, həmişə də onlarla mülayim rəftar etmişəm. Qladiatorların vəziyyətinə acıyıram. Xalq üçün mən tamaşalar düzəltməyə də, qara camaatın azğın duyğularını təmin etmək üçün heç də qladiatorların bir-birini vəhşicəsinə öldürməsinə yol verməmişəm. Lakin götürdüyüm məqsədə çatmaq üçün (əgər buna bir gün nail ola bilsəm) zorakılıqdan çox artıq – məharət, gücdən artıq – bacarıq gərəkdir, bundan başqa cəsarət və ehtiyatlı olmaq lazımdır: cəsarətlə ehtiyat – hər təhlükəli işdə bir-birindən ayrılmayan iki yol yoldaşdır. Hiss edirəm ki, hakimiyyətə nail olmaq mənim qismətimdə var. Mən gərək ona nail olam, mən ona nail olmaq istəyirəm, mən ona nail olacağam. Balaca bir çay axıb gələn bütün sel-suyu öz yatağına toplayır, coşqun, əzəmətli bir çay kimi dənizə tökülür: mən də, bu balaca çay kimi, yolumda rast gəldiyim bütün qüvvələrdən öz xeyrim üçün istifadə etməliyəm. Ey şanlı Spartak, böyük işlər görmək sənə də qismətimdə var: mən sənə belə bir adam kimi müraciət edirəm. De görüm, sən, baş tutması mümkün olmayan o ağılsız tədbirindən – üsyan etmək fikrindən – əl çəkməyə, bunun əvəzində Sezarın səadətinə köməkçi və yol yoldaşı olmağa razısanmı? Mənim öz ulduzum var, Veneradır onun adı, o mənim ulu nənəmdir, o məni həyatın yolları ilə aparır, mənə yüksək rütbələr veriləcəyini qabaqcadan vəd edir. Gec-tez mən bir əyalətin başında durub legionlara komandanlıq edəcəyəm, qalibiyyət qazanıb zəfər təntənəsi ilə qarşılanacağam, konsul olacağam, şahlar taxtını yıxacam, xalqları qarşımda diz çökdürəcəyəm, padşahlıqlar fəth edəcəyəm.

Sezarın vəcd ilə söylədiyi sözü, qətiyyət ifadə olunan üzü, parıldayan gözləri, həyəcanlı səsi, nitqində duyulan möhkəm etiqa

simasına elə əzəmət və böyüklük verirdi ki, Spartakı bir anlığa özünə məftun etdi, onun qəlbinə hakim oldu.

Sezar bir az susdu, Spartak da sanki onun təsiri altından xilas olaraq, sərt və ürəkdən gələn səslə dedi:

– Sonra nə olacaq?

Sezarın gözlərindən od çıxdı. Həyəcandan rəngi ağardı, titrək səslə, lakin qətiyyətlə dedi:

– Sonra... bütün dünyaya hakim olmaq!

Bu sözdən sonra azca susdular: gələcək hökmdarın bütün varlığı bu sözlə ifadə olunurdu. Cavanlığının lap ilk çağlarında bu fikir onun qəlbində yaşayırdı: onun bütün təşəbbüsü, bütün sözü, bütün fəvqəladə zəkası, hər şeyi özünə tabe edən iradəsi bu məqsədə doğru yönəlmişdi.

Sezar yenə sakitləşdikdən sonra dedi:

– Bu fikrindən əl çək, onu at getsin!.. At getsin! Sənə düşündüyün iş lap başlanğıcında, rüşeym halında məhv olacaq: Metrobi konsullara dərhal xəbər verəcək. Bədbəxt yoldaşlarını inandır, qoy onlar öz haqlarını silahla deyil, qanuni yolla əldə etmək ümidində olsunlar, bunun üçün hər şeyə dözsünlər. Mənim dostum ol, mənə tale tərəfindən tapşırılan hərbi səfərlərdə iştirak elə, igid döyüşçülərə başçılıq et, təbiətin sənə verdiyi fəvqəladə hərbi qabiliyyətini bütün əzəməti ilə göstər.

Spartak həyəcanla dedi:

– Bu mümkün deyil, mümkün deyil! Qay Yuli Sezar, mənə olan bu hörmətinə, bu yüksək rəyinə, bu rəy ilə etdiyən təklifinə görə sənə ürəkdən təşəkkür edirəm, lakin mən gərək tale tərəfindən göstərilən yol ilə gedəm. Mən köləlik əsarətində yaşayan qardaşlarımı ata bilmərəm, atmaq da istəmirəm. Əgər ölməz allahlar Olimpədə insanların dərindən qalırsa, əgər orada, o yüksəklərdə hələ də ədalət varsa, – elə ədalət ki, o daha burada yoxdur, – onda bizim işimiz məhv olmayacaq. Lakin insanlar da, allahlar da mənə qarşı vuruşsa, mən tabe olmayacağam, mən də, Ayaks¹ kimi, mərdliklə, sakit qəlb ilə öləcəyəm.

Sezar yenə də qeyri-ixtiyari olaraq iftixar hissi duydu, onun əlini bərk-bərk sıxaraq dedi:

¹ Ayaks – Troya müharibəsində yunan qəhremanı

– Qoy sən deyən olsun! Sən ki belə cəsərtlisən – sənə xoşbəxtliyin qismət olacağını indidən söyləyirəm, çünki bədbəxtlikdən yaxa qurtarmaq üçün cəsərtin insana nə qədər köməyi olduğunu bilirəm. Buna görə də daha artıq ürəkdən arzu edirəm ki, xoşbəxtlik sənə yar olsun, çünki bilirəm: xoşbəxtliyin hər işdə, xüsusilə hərbi işlərdə böyük əhəmiyyəti var. Bu axşam işlərinin məhv olduğunu nəzərə ala bilərsən, amma sabah tələyin işə qarışması ilə müvəffəqiyyət qazana biləcəyin də mümkündür. Mən Metrobiyə mane ola bilmərəm, buna haqqım da yoxdur: o, konsulların yanına gedib, sizin qiyam etmək istədiyinizi söyləyəcək. Sən senatın çaparlarından əvvəl özünü Kapuyaya yetir, bəlkə də xoşbəxtlik sənə yar oldu... Sağlıqla qal.

– Allahlar səni öz pənahında saxlasın. Qay Yuli... Sağlıqla qal.

Pontifiklə rudiari bir-birinin əlini yenə bərk-bərk sıxdı, yenə bayaqki kimi kirmişcə, lakin tamamilə başqa bir hiss ilə səddə qədər qalxdıqları adamsız dar küçə ilə aşağı endilər. Bir az sonra Libitina Venerası yeməxanasına çatdılar. Sezar yeməxana sahibinin pulunu verib, öz qulu ilə evinə qayıtdı. Spartak da yoldaşlarını çağıraraq, tez-tələsik, bu vəziyyətdə ən vacib olan əmrlərini verdi: Kriksə Roma qladiatorları arasında qiyamın bütün izlərini yox etməyi, Artoriksə də atını çapa-çapa Ravennaya, Qranikin yanına getməyi əmr etdi. Özü isə Enomayla iki yaxşı at yəhərlədi, yolda yeni atlar əldə etmək üçün Məzlumlar İttifaqı daxılından beş talant pul götürdü, atlarını dördnala çapa-çapa Kapen qapısından çıxıb Kapuyaya getdi.

Sezar qayıdıb yemək otağına girəndə bildi ki, Metrobinin təzədən içdiyi falern şərabından yenə qəlbində vətən eşqi alovlanmış, Sezarın gec gəlməsindən narahat olmuş, onun başına bir müsibət gələ bilməsindən qorxaraq, respublikanı xilas etmək üçün konsulun yanına getmişdir. Evdən çıxanda qapıçıya demişdir ki, “birbaş konsulun yanına gedirəm”. Qapıçının sözündən, o bərk səndirləyirmiş.

Sezar dərin fikrə gedib, xeyli ayaq üstə durdu, sonra yataq otağına girib öz-özünə dedi:

“İndi qladiatorlarla senatın çaparları tez at sürməkdə yarışacaqlar. Kim bilir, onlardan hansı əvvəl o yerə çatacaqdır?!”

Azca düşündükdən sonra əlavə etdi:

“Çox vaxt çox mühüm bir hadisə ən əhəmiyyətsiz bir şeydən asılı olur! İndi də bütün məsələ atdan asılıdır!”

Bütün İtaliyanın ən məhsuldar, ən çox inkişaf etmiş, ən gözəl əyaləti olan Kampanyanın mərkəzi – Kapuya şəhəri-gülşad, zəngin, zövq-səfa dolu həyata öyrəşmiş bir şəhər idi. Lakin təsvir etdiyimiz hadisələr dövründə bu əyalət əvvəlki ehtişam və əzəmətini itirir, tənəzzülə enirdi: Hannibalın İtaliyaya qarşı hərbi səfərinə kimi Kampanyanın zəngin rəqibləri – Karfagen və Roma ona həsəd aparırdı.

Ehtimala görə, Kapuya, Roma təsis ediləndən təxminən iki əsr əvvəl, Vulturn çayının gözəl sahillərində osklar¹ tərəfindən qurulmuşdur, ilk əvvəl də yəqin ona çayın adı Vulturn deyilərmiş. Kapuya bu diyarda salınmış On iki şəhər ittifaqının üç əsr paytaxtı olmuşdur. Bu diyarı etrusklar – osklardan, avzonlardan, aurumlardan zəbt etmişlər. Mədəniyyəti İtaliya, yunanlardan çox-çox əvvəl yüksək mədəniyyəti olan bu xalqlardan götürmüşdü.

Üç əsr keçəndən, yəni Roma qurulandan 332 il sonra etrusklar yumşaq iqlimin, zəngin təbiətin təsiri altında, naz-nemətə qarılıraq qüvvələrini itirmiş, həm də əxlaq pozğunluğu nəticəsində qonşuları samnit deyilən sərt dağlıların basqınına qarşı dura bilməmiş, Samniyanın hakimiyyəti altına düşmüşlər. Samnitlər onların torpağını tutub, istila etdikləri etrusk-şəhərlərində ağalıq etmişlər. Yəqin, onlar Vulturn şəhərinə Kapuya adı vermişlər, bu da, görünür, məşhur başçılarından birinin adı olmuşdur. Kampanyaya hakim olan samnitlər Apennin dağlarının vəhşi çoban qəbilələri ilə həmişə müharibə etmişlər; onlar da sonralar öz qüvvələrini itirmişlər. Bu müharibələr yüz ildən sonra müzəffər Roma qartallarını cəlb etmişdir: o zaman Roma qartalları İtaliyanın çox hissəsini tutmuşlar. Kampanya əhalisi romalıları bir müttəfiq kimi çağırmış, onlar da gəlib, bu gözəl əyalətdən daha getməmişlər. Kampanya əhalisinə ancaq adı olan bir istiqlalıyyət və bələdiyyə hüququna oxşar zəif ixtiyar verilmişdi, əslində bu yerlər Romanın əlində idi. Kapuyaya çoxlu Roma vətəndaşı və patrisi ailələri axışmış gəlmişdi. Onları bura cəlb edən – təbiətin gözəlliyi,

¹ Osklar – qədim İtaliya qəbiləsidir; ilk əvvəl Cənubi İtaliya mahallarından birində yaşamışlar.

qışın yumşaqlığı idi. Kapuya az vaxtda yenidən canlandı, abadlaşdı, zəngin, izdihamlı bir şəhər oldu.

Hannibal Trebiya çayı və Trazimen gölü yanında romalılara qalib gəldikdən və Kanna ətrafında onları tamamilə məğlub etdikdən sonra Kapuya Hannibalın tərəfinə keçdi; o da bu gözəl şəhəri sonrakı hərbi əməliyyatının dayaq məntəqəsi elədi. Lakin az sonra Hannibal məğlub oldu, bunun da ardınca Kapuyanın ulduzu söndü: şəhər yenə romalıların hakimiyyəti altına keçdi. Romalılar şəhər əhalisinin bir hissəsini qırdı, bir hissəsini də ya sürgün etdi, ya da qul edib satdı, ətrafda yaşayan dağlıları və əkinçiləri şəhərə köçürdülər. Onlar romalıların tərəfdarı idilər; romalıların ağır vəziyyətə düşəndə də yenə Romaya sədaqətli qalmışdılar.

O vaxtdan yüz otuz səkkiz il keçmişdi. Sullanın qüdrətli himayəsi sayəsində, həm də Kapuya ətrafında legionerlər yurdu salmaqla şəhər yenə də əvvəlki kimi abadlaşdı, xoşbəxt həyat sürməyə başladı. İndi şəhərin yüz minə qədər əhalisi olardı, ətrafına da altı mil uzunluğunda möhkəm qala divarı çəkilmişdi. Çox gözəl küçələri, bu küçələrdə də möhtəşəm məbədlər, əzəmətli portiklər, imarətlər, amfiteatrlar, hamamlar vardı. Kapuya zahiri görünüşü ilə Romadan geri qalmırdı, onu vurub ötürdü də. Bundan başqa, günəş həmişə onun üzərinə işıq saçırdı; ona gözəl, yumşaq iqlim bəxş edən təbiət – yeddi təpə üzərində belə səxavətli deyildi: böyük şöhrət qazanan əbədi Romul şəhəri bu təpələr üstündə qürurla yüksəlirdi.

Bəli, Roma qurulandan 680 il sonra, fevralın 20-də, ikinci vaxtı günəş, – fosfor kimi işıq saçan çəhrayı, qar kimi ağ, tünd-qırmızı yüngül buludlar arasında, yavaş-yavaş Litema ardınca dənizə doğru uzanan təpələrin arxasına çəkilirdi, Kapuya küçələrində, günün bu vaxtında, həmişə olduğu kimi, bir canlanma, təlaş və qələbəlik vardı. Əsnaflar işlərini qurtarır, dükənlər bağlanırdı. Adamların bəzisi evindən çıxır, bəziləri evinə qayıdırdı. Gündüzün qızgın fəaliyyətidən sonra axşam sakitliyi və istirahət vaxtı yaxınlaşırdı.

Fluval qarşısından Benevenat qapısına qədər uzanan, şəhəri təxminən iki yerə bölən enli, qəşəng Alban küçəsi ilə gedib-gələn müxtəlif yaşlı, müxtəlif təbəqələrdən olan vətəndaşlar bir anlığa dayanıb, Appi yolu tərəfdən, başda dekurion olmaqla, atlarını dördnala çapa-çapa gəlib keçən on nəfər adamın ardınca təəccüblə baxdılar. Atların hamısı toz və palçığa bulaşmışdı, burunlarından buxar çıxırdı, yüyən

ağzılığı köpük içində idi, – bu göstərirdi ki, atlılar çox mühüm tapşırıqla gəlmişlər.

Yaşlı bir vətəndaş cavan yol yoldaşına dedi:

– And olsun Tifat Yupiterinin əsasına, çox-çox illər bundan qabaq mən belə dördnala at çapanları görmüşəm: onda çaparlar bəd xəbər gətirmişdi ki, Sulla şəhərimizin kənarında, Tifat Dianası məbədi yanında, Marinin tərəfdarı konsul Norbana qalib gəlmişdir.

Cavan oğlan soruşdu:

– Görəsən, bu atlılar nə xəbər gətiriblər?!

Dəmirçi lap qədim zamandan bəri bütün dəmirçilərin taxdığı və ora-burası yanmış meşin döşlüyünü çıxara-çıxara mülahizəsini söylədi:

– Yəqin Romadan gəlirlər.

– Bəlkə yeni bir xəbər gətiriblər...

– Bəlkə, bizim üçün qorxulu bir şey var?

Cavan qladiatorun rəngi ağardı, o öz yoldaşına yavaşca dedi:

– Ya bəlkə, bizim qiyamın üstü açılıb?

Uzun yol gəldiklərindən yorulub əldən düşən dekurion və on atlı Alban küçəsi ilə gedib Seplasi küçəsinə döndülər. Bu da çox gözəl küçə idi. Burada çoxlu ətriyyat malları – müxtəlif ətirilər, xoş qoxulu sürtgü yağları, pomada və essensiyalar satan dükənlər vardı. Kapuya bu ətriyyatla bütün İtaliyanı, xüsusilə Romanı, təchiz edir, xanımlar da bu malları məmnuniyyətlə alırdı. Şəhəri idarə edən Roma prefekti Metti Libeonun evi küçənin ortasında idi.

Atlılar bu evin qabağında dayanırdılar. Dekurion atdan düşüb, portikə girdi, tələb etdi ki, gəldiyimi dərhal prefektə söyləyin, mən ona Roma senatından gətirdiyim təcili məktubu verməliyəm.

Atlıların ətrafına bu məsələ ilə maraqlanan xeyli adam yığılırdı. Onlardan bəzisini çapa-çapa gələn atlıların və atların belə əldən düşməsi təəccübləndirirdi; bəziləri bu atlı dəstəsinin niyə gəldiyi və niyə belə tələsdiyi haqqında öz mülahizəsini söyləyirdi; bir qismi də atlılarla danışmaq, onlardan məlumat almaq istəyirdi.

Lakin boş-boşuna veyillənən kapuyalıların marağı və mülahizələri heç bir nəticə vermədi. Atlı əsgərlərdən çox çətinliklə qopara bildikləri bir neçə qırıq-qırıq sözdən ancaq bunu bildilər ki, onlar Romadan gəlmişlər. Həmin məlumat ora yığışan camaatın marağını daha da artırdı, lakin bu sirli hadisəni qətiyyənlə izah etmədi.

Birdən bir neçə qul prefektin evindən çıxıb, Seplasi küçəsi ilə tez o yan-bu yana getdi.

Camaat içindən kim isə ucadan dedi:

– Paho! Bu iş, deyəsən, zarafata oxşamır!

– Hansı iş!

– Kim bilir hansı iş.

– Bir baxın, prefektin qulları necə qaçır!.. Elə bil ki, Tifat dağı meşəsindəki marallar tazılardan qaçıb qurtarmaq istəyir!

– Deməli, mühüm bir iş olub.

– Bu aydındır. Bəs axı bu qullar hara qaçdı?

– Elə məsələnin canı da bundadır. Gəl indi başa düş də!

Ucaboylu, kök, qırmızıyanaq bir ətriyyat və kosmetika alverçisi yan dükandan çıxıb dedi:

– Bunu bilsəydim ha! Bunun üçün məmnuniyyətlə on şüşə ön yaxşı ənlük verərdim. – O özünü qabağa verir, bir şey bilmək həvəsilə alışıb yanırdı.

Bir nəfər kapuyalının səsi eşidildi.

– Düz deyirsən, Kalmis, buna heç şübhə yoxdur. Amma biz heç bir şey öyrənə bilmərik, əslində biz gərək nə olduğunu bilək. Heç elə şey olar?!

– Sən güman edirsən ki, burada qorxulu iş var?

– Bəs necə?! Yoxsa senat boş yerə bir dəstə atlı göndərərdi? Özlərinə də əmr edərdi ki, atları gücünüz yetdikcə dördnala çapın? Yəqin yolda bir çox atı yorub əldən də salıblar.

– And olsun allahlardan xəbər gətirən İridanın qanadlarına, mən orada nəşə görürəm...

– Harada, harada görürsən?

– Bax orada, Alba küçəsinin tinində...

Ətriyyat alverçisinin rəngi ağardı, o ucadan dedi:

– Böyük allahlar bizə kömək olsun! Bu ki hərbi tribundur!

– Hə, hə... Odur! Tit Serviliandır!..

– Bir bax, gör o, prefektin qulunun dalınca necə tez-tez gedir!

– Nəşə olacaq!

– Qoy Diana bizi pənahında saxlasın!

Hərbi tribun Tit Servilian prefektin evinə girəndə Seplasi küçəsi adamlarla dolmuşdu, bütün Kapuyanı həyəcan bürümüşdü. Qala divarının dibi ilə xeyli uzanıb gedən, yaxın təpələrdən gələn su ilə Kapu-

yanı təchiz edən su kəmərinin yanı ilə bu zaman iki ucaboylu atlı gəlirdi. Onlar ağır-ağır nəfəs alırdı; rəngləri ağarmışdı; üst-başları palçığa, toza bulanmışdı; paltarlarından, yaraqlarından qladiator olduqları aydın görünürdü.

Bu Spartakla Enomay idi. Onlar həmin ayın on beşində, gecə Romadan çıxıb, gücləri yetdikcə atlarını qova-qova, hər mənzilə atlarını dəyişə-dəyişə Suessi-Pometiyə çox tez gəlib çatdılar. Lakin bu yerdə dekurion on atlısı ilə onları ötüb keçdi: o, Kapuyada üsyan hazırlandığını xəbər verməyə gedirdi. Qladiatorlar atlarını yolda dəyişmək fikrindən əl çəkдилər, həm də arabir Appi yolundan yan yollara dönməli oldular.

Bir yerdə iki at ala bildilər. Onlar böyük iradə və insan qüvvəsi xaricində olan bir mətanətlə yollarına davam edirdi: gah yan yollara dönür, gah ayrı yol axtarır, gah da itirilmiş vaxtın əvəzini çıxmaq üçün Appi yolunu burula-burula gedən senat atlılarının yolunu uzadan yerləri kəsmə keçirdilər. Axırda gəlib Atelladan Kapuyaya uzanan yola çıxdılar.

Onlar senat çaparlarını bir saat qabaqlamaq ümidində idilər, – bu qələbə, böyük müvəffəqiyyət ola bilərdi. Lakin birdən Kapuyaya təxminən yeddi min qalmış Spartakın mindiyi at gücdən düşüb bürədi. Spartak onu saxlamaq üçün boynunu qucaqladısa da, yazıq heyvan ayaq üstə dura bilməyib yığıldı, Spartakın qolu atın altında qalıb çıxdı.

Spartakın qolu bərk ağrısa da, bunu hiss etdirmədən, ancaq diqqətlə ona baxılısaydı, uçuq bənizinin titrəyişindən çox əzab çəkdiyini bilmək olardı. Lakin bu dəmir iradəli adamın duyduğu ağrı – qəlbinə parçalayan iztirabın qabağında heç bir şeydi. Bu gözlənilməyən hadisə onun bütün fikirlərini alt-üst etdi: o, Lentul Batiatın məktəbinə düşmənlərindən yarım saat əvvəl gəlmək istəyirdi, amma indi onlardan gec gələcəkdi; onun gözü qabağında – beş il mətanətlə çalışaraq qurduğu bina dağılacaq, məhv ediləcəkdi...

Spartak cəld ayağa qalxdı. Qolunun çıxdığını bir an da düşünmürdü, sinəsindən ümitsizlik fəryadı qopdu, – bu, ölümcül yaralanmış aslanın nəritisinə bənzəyirdi; sonra da tutqun halda dedi:

– And olsun Erebə, hər şey, hər şey məhv oldu!..

Enomay atdan düşüb Spartaka yaxınlaşdı, çiyinini diqqətlə yoxladı, – ciddi bir şey olub-olmadığını bilmək istəyirdi.

Sonra da Spartakı sakitləşdirmək istədi:

– Necə?!.. Sən nə deyirsən!.. Hər şey necə məhv ola bilər ki, bizim əl-qolumuz zəncirdən azaddır, əlimizdə qılınc var?!

Spartak susurdu. Sonra Enomayın atına baxıb dedi:

– Yeddi mil! Cəmisi yeddi mil qalib, amma biz, qoy bizə düşmən olan allahlar lənətə gəlsin! – amma biz gərək vaxtında ora getmək ümidindən əl çəkək! Sənin atın bizim ikimizi üç-dörd mil apara bil-səydi, qalan yolu tez piyada gedə bilərdik. Biz onsuz da düşməndən bir saat qabaqdayıq, çaparlar ora çatandan sonra onlara ömr vermək üçün, bizim planları pozmaq üçün azı bir saat da lazım olacaq.

German dedi:

– Sən düz hesablamısan. – Sonra dönüb atına baxdı: – Bu yazıq heyvan bizim ikimizi yorta-yorta heç olmasa iki mil apara bilərmidi?

Qladiatorlar zavallı atı gözəndən keçirib gördülər ki, o güclə ayaq üstə durur. Böyürlərini şişirə-şişirə ağır-ağır nəfəs alır, üstündən buxar qalxır. Bir az sonra o da, o biri at kimi olacaqdı. Ona min-məklə adamın ancaq qolu deyil, qıçı da, lap boynu da sına bilərdi. Qladiatorlar məsləhətləşdikdən sonra bu qərara gəldilər ki, atı qoyub, Kapuyaya piyada getsinlər.

Onlar atları çapa-çapa xeyli yol gəldiklərindən və acından (bir neçə gün idi ki, bir şey yeməmişdilər) lap əldən düşmüşdülər, indi də bərk tələsə-tələsə yola düşdülər, istəyirdilər ki, Kapuyaya qalan yolu tez başa çatdırsınlar. Dinib-danışmırdılar. İkisinin də rəngi qaç-mışdı; tər içində idilər; lakin iradələri zəifləməmişdi. Çox iti gət-dikləri üçün saat yarımından daha tez şəhər qapısına çatdılar. Burada azca dayandılar; onlar həm nəfəslərini dərməli, həm də qapı ağzında duran keşikçinin diqqətini cəlb etməmək üçün özlərini bir az düzəlt-məli idilər; bəlkə də sərəncam verilmişdi ki, şəhərə girənlərə göz qoysunlar, sir-sifətdən, hərəkətlərindən şübhəli görünən adamları tutub saxlasınlar. Sonra da onlar yenə yollarına düzəldilər. Qapıdan içəri girəndə özlərini lap adi ac səfil kimi göstərməyə çalışırdılar. Lakin onları üzən ağır təşvişdən ürəkləri bərk döyünür, alınlarından soyuq tər axırdı.

Qapının tağı altından keçəndə Spartak tutula biləcəklərini qabaq-cadan nəzərə alıb, fikrində bir plan düzəlmişdi: belə olarsa, bir anda qılıncını sıyırıb keşikçinin üstünə atılmalı, onu öldürməli, ya yaralamalı idi, hər necə olsa özünə yol açıb, qladiatorların məktə-

binə yüyürməli idi. Spartak Enomayın, həm də özünün gücünü bil-diyindən müvəffəq olacağına şübhə etmirdi. Qarovulxana qabağında duran on iki legionerdən çoxu qoca və əlil adamlardı, onlar iki nəfər məharətli qladiatorun qüvvətli qılınc zərbəsinə, yəqin ki, lazımı müqa-vimət göstərə bilməzdilər. Lakin belə tədbirin işə salınması arzu edilən şey deyildi. Spartak dəfələrlə ölümə üz-üzə gəlsə də, onun sarsılmaz qəlbi hələ qorxu nə olduğunu bilmirdi, onun yenilməz qəlbi dəhşətli təhlükə qarşısında bu sarsılmaz, bu yenilməz qəlb elə bərk döyünürdü ki, deyərdin lap bu saat partlayacaq.

İki keşikçi taxta skamyalarda uzanıb yatmışdı; üçü qala səddinə gedən mərmər pillələrdə çöməltmə oturub zər atırdı, biri skamyada uzanaraq, biri də ayaq üstə durub öz aralarında söhbət edir, şəhərə girənlərə və şəhərdən çıxanlara baxır, onları lağa qoyurdular.

Qladiatorlardan iki addım qabaqda yoxsul bir kəndli qarı gedirdi; o balaca, girdə səbətlərdə bir neçə baş yumşaq pendir aparırdı. Legionerlərdən biri lovğa-lovğa gülümsəyərək dedi:

– Bazara nə tez gedirsən, a qoca cadugər!

Qarı yoluna davam edərək, onlara sakitcə cavab verdi:

– Allahlar köməyiniz olsun!

O biri legioner istehza ilə ucadan dedi:

– Bir ona bax! Gör nə gözəldir? Elə bil ki, lap Atroposdur – üç parkın¹ ən qocası, ən eybəcəri!

– Bir onun qırış-qırış dərisinə bax, elə bil köhnə perqament-dəndir; özü də elə perqament ki, elə bil oda düşüb büzüşüb!

– Bir işə bax: o pendir satır! Məni lap qızıla da tutsan, onu heç ağzıma da almaram!

Zər atanlardan biri ucadan:

– Qoy cəhənnəm olsun o murdar qarını, o bədbəxtlik carçısını!

– deyib ağac stəkani acıqlı-acıqlı pilləyə atdı, stəkandakı zərələr dağıldı. – Ay mərdimazar qarı! Bunun hamısı səndəndir!.. Budur, üçüncü dəfədir ki, rəqəmlər bir çıxır. Lənətə gəlmiş “it”².

¹ Parklar – qədim yunan və Roma mifologiyasına görə, üç ilahə (üç bacı). Onlar-dan biri əlindəki sap ilə insan ömrünü toxuyar, o biri sap açar, biri də vaxt çatanda sapı kəsərdi. Parklar – cəhəra, iy və qayçı ilə təsvir edilərdi (Bu ilahələrdən birinin adı Atropos idi).

² “it” – qədim zamanda bu zərələrin üstündəki cüt rəqəmlər pis əl hesab olunur, ona “it” deyərdilər. Zərələri atanda cüt rəqəm çıxmasaydı, əl yaxşı hesab olunur, ona “Venera” deyərdilər.

Bu zaman Spartakla Enomay gözə görünməməyə çalışaraq həyəcandan güclə nəfəs ala-ala, meyit kimi ağarmış halda qapının tağı altından keçirdi.

Keşikçilərdən biri onları göstərərək çığırdı:

– Bu da o park qarının hörmətli mühafizə dəstəsi! Hə, and olsun o mühafizəçi Yupiterə, bu iki səfil qladiator elə arıqdır ki, üst-başları elə çirkli, palçıqlıdır ki, elə bil Siksdən indicə çıxıblar.

Zərdə uduzan legioner həyəcanla dedi:

– Lənətə gələsiniz sizi, ay ötlük qara mallar, sizi görüm yırtıcı heyvanlar parça-parça eləsin! – Sonra da zər atılan stəkanı bərk-bərk silkələyib, bəxtini bir də yoxlamaq istədi.

Spartakla Enomay bu həqarətli sözlərə cavab verməyib, keşikçilərin yanından, birinci tağın altından ötdülər, – xüsusi zəncir ilə qaldırılan və endirilən dəmir barmaqlıq bu tağdan sallanırdı. Sonra onlar səddin üstünə çıxmaq üçün qoyulan nərdivanın yanındakı aralıqdan keçdilər. Daha sonra ikinci tağın altından keçmək istəyirdilər ki, – şəhərə girilən əsil qapı da burada idi, – birdən şəhər tərəfdən senturionun otuz nəfər yaraqlı legionerlərlə onlara sarı tələsə-tələsə gəldiyini gördülər; bu qalxanlı-qılınclı legionerlərin başında dəbilqə, əyinlərində dəmir geyim, əllərində mizraq və nizələr vardı. Legionerlərin qabağınca gələn senturion da döyüş qaydasınca silahlanmışdı, əlində də əsa tutmuşdu, – bu onun vəzifəsinə işarə idi. O, tağ altındakı qapıya çatanda komanda verdi:

– Silah başına!

Keşikçi legionerlər cəld ayağa qalxdılar; özlərini bir qədər itirşələr də, tez sıraya düzləndilər, – bunu onlardan heç gözləmək olmazdı.

Senturionun işarəsi ilə Spartak və Enomay dayandılar, – onların qəlbi həyəcandan sıxıldı. Bir neçə addım geri çəkilib bir-birinə baxdılar. Enomay qılınclının dəstəyindən yapışanda Spartak tez onun əlini tutdu.

Senturionun ciddi səsi tağın altında əmələ gələn dərin sükut içində uğuldadı:

– Mühafizə işini belə yerinə yetirərləmi, əclaf! Belə də mühafizə olarmı, avaralar? – Skamyada yatan, sırada öz yerlərini gectutan iki legionerdən birini əlindəki əsa ilə vurdu.

Sonra da sol cinahda duran dekana sarı dönüb əlavə etdi: – Sən də, – dekan özünü yaman itirmişdi, – sən də, Livi, öz vəzifəni çox

pis yerinə yetirirsən, nizam-intizama fikir vermirsən. Səni qarovulxana rəisliyindən məhrum edirəm. İndi sən ikinci dəstənin dekani Lutsi Mediniyə tabe olacaqsan: bu dəstəni mən qapı ağzındakı qarovulu qüvvətləndirmək üçün gətirmişəm. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Qladiatorlar üsyan qaldırmaq istəyirlər. Senatın göndərdiyi çaparlar bizə xəbər verdi ki, məsələ çox ciddi ola bilər. Buna görə, müharibə vaxtı kimi, dəmir barmaqlığı salmaq, qapını bağlamaq, ayıq olmaq, keşikçiləri yerli-yerində qoymaq gərək, ümumiyyətlə təhlükə üz verdiyi zaman necə lazımsa, elə də hərəkət etmək lazımdır.

Keşikçilərin birinci rəisi Lutsi Medini bütün dəstəsini iki sıraya düzərkən, senturion qaşlarını çataraq Spartakla Enomayı sorğu-suala tutdu:

– Siz kimsiniz? Qladiatorsunuz?

Spartak iztirab dolu təşvişini güclə gizlədərək, qəti bir ifadə ilə dedi:

– Qladiatoruq.

– Yəqin ki, Lentulun məktəbindəsiniz?

Spartak cavab verdi:

– Yanılırsan, şücaətli Popili. – Onun gözlərində ümid qığılcımı parıldadı. – Biz prefekt Metti Libeonun yanında qulluq edirik.

Senturion təəccüblə soruşdu:

– Sən məni tanıyırsan?

– Mən səni ağamızın evində çox görmüşəm.

Popili diqqətlə qladiatora baxdı:

– Doğrudan da... – Lakin qaş qaraldığı üçün Spartakın üzünü deyil, ancaq nəhəng boy-buxununu görə bilmişdi. – Doğrudan da... mənə elə gəlir ki...

– Biz germanları Mettinin nəcib zövcəsi Leliya Domitsi xanıma qulluq etməyə qoymuşlar, biz həmişə onun kəcavəsi yanında oluruq.

Spartak dörd il idi, Lentul Batiatın qladiatorlar məktəbində qulluq edirdi. Bu müddətdə o, Kapuyada, patrisilər ailəsinin bir neçə qladiatorunu Məzlumlar İttifaqına cəlb edə bilmişdi, buna görə də iki nəhəng boylu german qladiatoru – Metti Libeonun bu qullarını yaxşı tanıyırdı. Onlar Spartaka prefektin evindəki olan qayda-qanundan, adətdən danışmışdılar. Spartakın, qaranlıqdan istifadə edərək bu hiyləyə əl atmasından nə qədər sevindiğini bilmək çətin deyil, – bu onları fəlakətdən xilas etmək tədbirlərindən yeganəsi idi.

Senturion onun sözünü təsdiq etdi:

– Doğrudur! Sən doğru deyirsən. İndi mən sizin hər ikinizi tanıdım.

Spartak süni bir sadələşlülükə əlavə etdi:

– Hətta, təsəvvür elə ki... bu da yadımdadır, gecənin ən sakit vaxtında sənə tribun Tit Servilianın qapısı qabağında rast gəldim. Mən yoldaşım ilə Domitsini öz kəcavəsində oraya aparırdıq. Bizim xanım çox tez-tez belə sirlə gecə gəzintilərinə çıxır ki...

Popili onun üstünə çığırdı:

– Sənin barbar allahlarının xatirinə, kəs səsini, iyrenc kimvr! – O, prefekt arvadının çox da düzgün olmayan əxlaqı haqqında, legionerlərin yanında qeybət edilməsinə yol vermək istəmirdi. Qladiatorlar rahat nəfəs aldılar. Az sonra senturion Spartakdan soruşdu:

– İndi haradan gəlirsiniz?

Spartak əvvəl təşvişə düşdü, lakin tez özünü ələ alıb, çox təbii bir ifadə ilə dedi:

– Ağamızın Kumadakı villasından gəlirik. Daşınan qiymətli ev əşyasının üstündə getmişdik. Bu avadanlığı dünəndən ora aparırıq.

Popili bir qədər fikirləşdikdən sonra dedi:

– Yaxşı.

Yenə susdular. Bu sükutu yenə də senturion pozdu, soruşdu:

– Sizin üsyan məsələsindən heç xəbəriniz yoxdur? Lentulun qladiatorlar məktəbində baş verən hadisəni eşitməmişiniz?

Spartak lap avam adam kimi cavab verdi:

– Biz bunu hardan bilək? – Sanki ona heç anlamadığı bir sual verilmişdi. – Əgər Lentulun ağılsız, dikbaş şagirdləri sarsaq iş tutmaq fikrində olublarsa, bunu bizə, əlbəttə, söyləməzlər, çünki bizim xoşbəxtliyimizə onların paxıllığı tutur. Biz mərhəmətli ağamızın yanında çox yaxşı yaşayırıq.

Cavab həqiqətə uyğundur. Spartak elə sərbəst danışdı ki, senturion daha tərəddüd etmədi, lakin elə o saat əlavə etdi:

– Əgər bu axşam, doğrudan da, belə cəsarətli üsyan qarşısında-yıqsa... Ümumiyyətlə, qladiatorların üsyan məsələsi, mənəcə, gülünc görünür. Lakin əgər bu doğrudursa, onda ehtiyat üçün məndən asılı olan bütün tədbirləri görmək borcumdur. Əmr edirəm qılınclarınızı təhvil verin... hərçənd mərhəmətli Metti öz qulları ilə çox yaxşı rəftar edir... ancaq bu insan tör-töküntüsü, xüsusilə siz qladiatorlar, əllə-

rindən nə pis iş desən gələn sizin kimi alçaq adamlar belə yaxşı rəftara layiq deyilsiniz. Bu saat qılıncları verin!..

Enomay tez özündən çıxan, ehtiyatlı olmağı gözləməyən adamdı, – əmri eşidəndə az qaldı ki, bütün işləri korlasın.

Qəzəblə qılınıcı sıyırdı, lakin Spartak sağ əli ilə sakitcə onun qılınıcı əlindən aldı, sol əli ilə də öz qılınıcı qımından çıxarıb, hər ikisini hörmətlə, lakin ürək ağrısı ilə senturiona verdi. Enomayın yenə də səbirsizlik göstərüb özündən çıxması üçün tez Popiliyə dedi:

– Sən yaxşı iş tutmursan, Popili! Bizdən şübhələnmək niyə? Mən elə güman edirəm ki, prefekt – bizim ağamız belə etiqadsızlıqdan narazı qalacaq. Yaxşı ki, bu sənin öz işindir. Bu bizim qılınclarımız, indi icazə verin, biz Mettinin evinə qayıdaq.

– Mənfur qladiator, mən nə eləmişəmsə, bu barədə sənə yox, sənin ağana haqq-hesab verəcəyəm. İtilin burdan!

Spartak Enomayın qəzəbdən tır-tır əsən əlini sıxdı, senturiona baş əyib, german ilə şəhərə tərəf yönəldi. Onlar çox yeyin getsə də, başqalarında şübhə oymamağa çalışırdılar.

Bu iki qladiator keçirdikləri həyəcədən və çox çətinliklə qurtara bildikləri təhlükədən sonra özlərinə güclə gələ bilərdilər. Alban küçəsinə çatanda şəhəri bürüyən fəvqəladə hərəkət, səskü, qaçışma, həyəcan onların diqqətini cəlb etdi, – hazırlanan işin üstü açıldığını, nə qədər çalışsalar da, Batiatın qladiatorlar məktəbinə çox gec gedib çatacaqlarını bildilər.

Spartakla Enomay şəhər qapısından ox məsafəsində uzaqlaşmışa solə döndülər, qəşəng imarətli, enli, gözəl bir küçəyə çatdılar. Küçəni tez keçib sağa, sakit, tənha küçəyə, oradan da dolanbac, xırda küçələrə döndülər. İçərilərə getdikcə bu dolanbac küçələr daha da qaranlıqlaşır, darlaşır, çirkli-palçıqlı olurdu. Axırda gəlib Lentul Batiatın məktəbinə çatdılar. Məktəb Kapuyanın civarında, qala divarına yaxın bir yerdə, indicə danışdığımız dolanbac, xırda küçələrin mərkəzində idi. Buradakı xırda evlərdə yüngül əxlaqlı qadınlar yaşayırdı. Onlar həmişə Lentulun məktəbindəki on min qladiatorun gəldiyi ətraf yeməxanalara və meyxanalara gedirdilər.

İlk vaxtlar bu məktəbdə cəmiyyəti bir neçə yüz şagird vardı. Onların sayı get-gedə çoxalardı, bununla da məktəb sahibinin dövləti tez artdı. Məktəb bir çox tikintidə yerləşirdi; tikintilər həm zahiri

cəhətdən, həm də daxili quruluşu ilə bir-birindən çox az fərqlənirdi. Eyni məqsəd üçün qurulan bu tikintilərdən hər biri, böyük iç həyəti əhatə edən dörd binadan ibarətdi. Yağış yağmayanda qladiatorlar həyətin ortasında məşq keçərdilər. Yağış yağanda belə məşgələlər üçün ayrılmış böyük zallarda gimnastika və qılinc təlim ilə məşğul olardılar.

Həyətin dörd tərəfində olan dörd fligelin həm yuxarı, həm aşağı mərtəbələrində çox uzun koridorlar, koridorlarda da sıra ilə xırdaca hücrələr vardı. Hər belə hücrəyə güclü bir adam sığışardı. Qladiatorlar bunlarda, quru yarpaq, ya bəlim üstündə yatardılar.

Bütün tikintilərdə, qılinc təlimi zalından başqa, bir də möhkəm palıd qapılı, dəmir barmaqlıqlı iri otaq vardı. – Bu, silah anbarı idi. Anbarın açarı lanistada olardı. Burada qalxan, qılinc, bıçaq, üçdişli yaraq və başqa silah saxlanılırdı. Lanista qladiatorları amfiteatra döyüşə göndərəndə onları bu silahla təchiz edərdi.

Üç yüz əlli-dörd yüz adam yerləşən böyük zallarda nizam-intizamı saxlamaq rudiariyə, ya da lanistaya tapşırıqlardı. Lentul lanistanı ya kənar adamlardan tutar, ya da qladiatorların içərisindən seçib qoyardı. Keşikçi vəzifəsini prefekt təyin edən qoca əsgərlər yerinə yetirərdi, Lentulun inandığı müəyyən qullar vardı ki, qara işləri onlar görərdi.

Heç bir memarlıq gözəlliyi nəzərə alınmadan, məktəb üçün tikilən və şəhərə qarışan bu on səkkiz, ya iyirmi binanın arasındakı əlaqələr bunların vasitəsilə olurdu. Lakin təsvir etdiyimiz hadisədən iyirmi səkkiz il əvvəl, özünü Vesti və Minutsi adlandıran Roma atlısının təhriki ilə baş verən üsyandan sonra Roma prefektinin və senatın tələbi ilə həmin evlərin ətrafına hündür divar çəkilmişdi. Bu qayda ilə Lentulun iyirmi qəder tikintisi olan məktəbi iyirmi səkkiz, bəzi yerində otuz fut hündürlükdə divarla hasarlandıqdan sonra bir növ qala, böyük şəhər içində kiçik bir şəhər oldu. Qladiatorlar məktəbinə gedən bütün küçələr qladiatorlar şəhərciyinin civarı idi, şəhər camaatı bu yerlərə yaxın gəlməzdi, sanki orada taun xəstəliyi vardı.

Fevralın 20-də axşam heç görünməmiş bir hadisə baş verdi: bütün qladiatorlar məktəbin içində, öz yerlərində qaldılar. Onlardan bəzisi qılinc təlimi zalında hücum və müdafiə məşqi keçirdi, ağac qılincle vuruşurdular, – təlim vaxtı onlar ancaq ağac qılincdən istifadə edə

bilərdilər. Bəziləri də həyətdə idi, böyük dəstələrlə orda-burda yığışırdılar: gimnastika ilə məşğul olur, ya ana yurdlarının sirli nəğmələrini oxuyurdular; keşikçilər bu nəğmələrin sözünü, mənasını başa düşmürdülər. Bir qismi də məktəb binalarını bir-biri ilə əlaqələndirən balaca, dar küçələrdə gəzişir, ya koridorlarda toplaşır, ya da hücrələrində yatırdılar.

Bu bədbəxt insanlar iztirab çəkməyə, öz hisslərini gizlətməyə öyrəşmişdi, laqeyd görünməyə çalışırdılar. Lakin diqqətlə üzlərinə baxılırdı, hamısının nədənsə həyəcanlandığını, nəyinsə təşvişini keçirdiyini, nəyə isə ümid etdiyini, mühüm, fəvqəladə bir hadisənin intizarında olduğunu bilmək çətin deyildi.

Sullanın köhnə legioneri – taygöz, tayqol bir keşikçi – üzü tamam çapıq yeri ilə eybəcər olmuş başqa bir köhnə legionerdən soruşdu:

– Qladiatorlar bu gün gəzintiyə çıxmıyacaq?

– Kim bilir!.. Elə bil ki, axşamı məktəbdə keçirmək istəyirlər. Bu lap möcüzədir!

– Onların alçaq məşuqələri darıxacaq: onlar meyxanalarda, yeməxanalarda öz yoldaşlarını nahaq yerə gözləyəcəklər. Bu gün orada kef əvəzinə sakitlik olacaq.

– Qəribədir! And olsun Sullanın qüdrətinə, bu qəribədir!

– Çox qəribədir, boynuma alıram ki, narahat oluram.

– Nə? Yoxsa qiyam olmasından qorxursan?

– Sənə necə deyim axı... Əsəl üsyan, ya qiyam demirəm, güman edirəm ki, əsil üsyan ola bilməz, amma nizamsızlıq, şuluqluq ola bilər... Lap düzünü deyim ki, mən belə üsyan olacağını gözləyirəm.

– Hünərləri var, üsyan eləsinlər! And olsun cəhənnəm ilahələrinə, əllərim yaman gicişir! Əgər...

Legioner söhbəti kəsib, işarə ilə yoldaşına bildirdi ki, səsini kəs, çünki məktəbin rəhbəri və sahibi Lentul Batiat onlara sarı gəlirdi.

Lentul Batiatın otuz yaşı tamam olmuşdu, otuz birə keçirdi. O, ucaboylu, arıq, solğun bənizli adamdı. Xırda, qara gözlərində hiyləgərlik və acıq, bütün simasında rəhmsizlik və qəddarlıq ifadə olunurdu. Qladiatorlar məktəbi Lentul Batiata atasından qalmışdı. Onun atası, əlverişli şəraitdən istifadə edərək, bir neçə yüz qladiatoru olan kiçik məktəbini bütün İtaliyada ad çıxaran qladiatorlar məktəbinə çevirə bilmişdi. İnsan qanı, insan həyatı ilə alver edərək böyük sərvət toplamışdı.

O bir neçə il bundan əvvəl ölmüş, oğlu məktəbə sahib olmuşdu. Lakin Lentul bu zəngin irslə kifayətlənməmiş, atasının “vicdanlı” peşəsini davam etdirib, sərvətini artırmaq qərarına gəlmişdi. Lentul yaxınlaşanda legionerlər ona hörmətlə baş əydi. Lentul onların təziminə cavab verib soruşdu:

– Qladiatorlar nədənsə həmişəki kimi gəzməyə çıxmamış, məktəbdə qalmışlar, siz, bəlkə, bunun səbəbini bilirsiniz? Bu vaxt məktəb həmişə bomboş olur.

Legionerlərdən biri mızıldadı:

– Bil... bilmirəm...

O birisi daha açıq danışdı:

– Biz buna heç səndən az təəccüb etmirik.

Lentul qaşlarını çataraq dedi:

– Görəsən, nə olub? – Onun üzündə tutqun, qəzəbli ifadə göründü. – Bəlkə, bir şey olacaq?

Legionerlər susurdular. Bu zaman qladiatorlar alverçisinin qullarından biri gəlib onun sualına cavab verdi. Qulun rəngi qaçmışdı, üzündə dəhşət ifadə olunurdu; o, prefektin azad edilmiş qulunun qabağınca gəlirdi, o da çox həyəcanlı idi.

Azad edilmiş qul ağasının əmri ilə Lentulun yanına ona görə gəlmişdi ki, tez ona yalnız məktəbi deyil, bütün şəhəri və respublikanı təhlükə qarşısında qoyan bir hadisənin baş verə biləcəyini söyləsin. Prefekt Lentula məsləhət görürdü ki, silah anbarlarına basqın edilməsinin qabağını var gücü ilə alsın, məktəbin bütün qapılarını bağlasın; həm də yarım saata kimi tribun Tit Servilianı iki koqorta əsgər və bir dəstə Kapuya şəhər keşikçisi ilə göndərəcəyini vəd edirdi.

Qasidin səsi qorxudan titrəyirdi. Lentul Batiat xəbəri eşidəndə donub qaldı, bir kəlmə də söz söyləyə bilmədi, sanki huşunu itirdi... Lakin vəziyyət onu özünə gəlməyə vadar etməsəydi, təhlükəyə qarşı ciddi tədbir görməyə tələsdirməsəydi, kim bilir, o nə qədər bu halda qalacaqdı.

Lentul özünə gəlincə dərhal iki yüz əlli legionerin və məktəbə xidmət edən iki yüz əlli qulun silahlandırılması əmrini verdi, bunu da elə etdi ki, qladiatorlar xəbər tutmasın. Silahlanmış adamlar tez Fortuna qapısına sarı getdilər; bu qapı – şəhərin Kampanya Fortunası məbədi olan hissəsi ilə məktəb arasında idi. Lentul başqa sərəncamlarını burada verməli idi.

Lentul qorxmış və rəngi ağarmış halda tez silah ardınca yüyürdü, hamudan da əvvəl qaça-qaça Fortuna qapısına getdi. Silahlanmış qullar və legionerlər də yavaş-yavaş ora gəlirdi. Lentul onları iyirmi-otuz nəfərdən ibarət dəstələrə böldü. Hər dəstəyə komandanlıq etməyi köhnə, igid legionerlərinə tapşırıb, onları silah anbarını, məktəbdən çıxılan yerləri qorumağa göndərdi.

Bu tədbirləri ehtiyat üçün etsə də, bütün fikri alt-üst olmuşdu, ürəyi tir-tir əsirdi, çünki on min qladiatorun nələr edə biləcəyini, təhlükənin necə böyük, necə dəhşətli olduğunu heç kəs onun kimi yaxşı bilmirdi. Tribun Tit Servilian gəldi. O iyirmi altı yaşlı, möhkəm bədənli, təhlükədən qorxmayan, özünə son dərəcə güvənən yüngül-məcaz adamdı. Prefekt razi salmaq, xahişini yerinə yetirmək üçün Kapuyada ixtiyarında olan iki koqortadan birinin başında məktəbə gəldi. Soruşdu:

– Burada axı nə olub?

Lentul yüngüllük hiss edərək dərinə köksünü ötürdü.

– Ah! Qoy Yupiter səni öz pənahında saxlasın, qoy Mars sənə kömək eləsin!.. Xoş gəlmisən!

– Bircə de görüm, burada nə olub ey... iğtişaçılar hanı?

– Hələlik bir şey olmayıb, qiyamdan hələ bir əsər-ələmət yoxdur.

– Bəs sən nə eləmişən? Nə kimi tədbir görmüşən?

Lentul tədbirlərini tribuna qısaca danışdı, sonra əlavə etdi ki, tamamilə sənə hikmətinə arxayınam, sənə əmrlərinə kor-koranə tabe olacağam.

Tit Servilian nə edəcəyini düşündükdən sonra Lentulun silah anbarlarını, məktəbə girilən yolları qorumaq üçün göndərirdi, hər dəstəni öz koqortalarından iyirmi nəfər legionerlə qüvvətləndirdi, sonra Fortuna qapısından başqa bütün qala qapılarının bağlanması əmrini verdi. Özü iki yüz altmış nəfər legionerdən ibarət əsas qüvvə ilə Fortuna qapısında qaldı, – buradan lazım olan yerə kömək etmək üçün hazır vəziyyətdə durdu.

Onun sərəncamları yerinə yetənə kimi hava lap qaraldı. Qladiatorları böyük həyəcan bürüdü. Onlar həyətlərdə, kiçik, dar küçələrdə dəstə-dəstə yığılıb durmuşdular. Başqa qladiatorlar da gəlib onlara qoşuldular. Hamısı da bərkəndən bir-biri ilə danışdı:

– Silah anbarlarını bağlayırlar!

– Deməli, bizə xəyanət ediblər?

– Biz batdıq! Spartak burada olsaydı!..
– Nə o gəldi, nə Enomay – yəqin onları Romada çarmıxa çəkib-
lər!

- Belə müsibət olar!
- Ədalətsiz allahlar lənətə gəlsin!
- Qapıları bağlayırlar!
- Bizim silahımız yoxdur!
- Bizə silah verin!.. Silah!..
- Kim bizə silah verəcək?..

On min adamın lənətlər, söyüşlər yağdıran və get-gedə artan bağirtısı göy gurultusunu, ya da tufanlı, fırtınalı dənizin uğultusunu xatırladırdı. Qladiatorlar ancaq tribunların, senturionların vasitəsi ilə sakitləşib öz koqortalarına getdilər. (Spartak on min bədbəxt yoldaşını çox ağıllı təşkil edib, legion və koqortalar düzəltdi, hamısına da başçı qoymuşdu). Qaranlıq yer üzünü bürüyəndə bir az əvvəl nizamsızlıqla, hay-küylə, ümitsizliklə dolan iyirmi böyük həyətdə sakitlik və dinclik əmələ gəldi.

Hər həyətdə bir koqorta qladiator yığılmışdı. Yer azlığından sıx sıralarla düzülmüşdülər, – hər sırada – uzununa on altı, eninə otuz iki adam vardı. Onlar sakit dayanmışdılar, qılinc təlimi zallarından birində müşavirə üçün yığışan tribunların və senturionların qərarını səbirsizliklə gözləyirdilər. Müqəddəs bir işin taleyi həll olunurdu: onlar bu iş üçün birləşmiş, bu iş üçün tənənəli surətdə and içmişdilər.

Spartakla Enomay bir çox maneələri, təhlükələri dəf edərək Lentulun məktəbinə gəlib çatanda bu şeylər olmuşdu. Onlar dayandılar, çünki bir az kənarında, təcrübəsiz legionerlərin qaranlıq, dar, dolanbac küçələrdə yol azmaqdan qorxaraq yandırdıqları məşəllərin işığında birdən nizələr, qılınclar, dəbilqələr parıldadı.

Enomay yavaşca Spartaka dedi:

– Bunlar legionerlərdir!

Rudiari onları görəndə ürəyi sıxıldı:

– Hə, onlardır.

– Deməli gecikmişik... Məktəbi mühasirəyə alıblar. Biz nə etməliyik?

– Bir dayan!

Spartak diqqətlə qulaq asmağa başladı: bəlkə, uzaqdan balaca bir hənirti ya insan səsi gəldi. Gözlərini geniş açaraq məşəllərin hərəkətinə təşvişlə baxdı: onlar da dar küçələrlə şərqdən qərbə sarı uzanıb gedirdi, yavaş-yavaş uzaqlaşdı; axırda lap gözdən itdilər.

Belə olduqda Spartak Enomaya dedi:

– Dur burda, sus.

Özü isə ehtiyatla və səssizcə yeriyərək, dar küçə ilə indicə Roma legionerlərinin keçdiyi yerə tərəf irəlilədi. Altı-yeddi addım getdikdən sonra dayandı. Güclə eşidiləcək hənirti diqqətini cəlb etdi. Əlini alına qoyub, çox diqqətlə hənirti gələn tərəfə baxdı, az sonra dar küçənin sonunda qara bir kütlənin hərəkət etdiyini gördü. Bir yüngüllük hiss edərək köksünü ötürdü, üsulluca Enomayın yanına qayıtdı, əlindən tutub onunla bərabər dar küçə ilə aşağı getdi, sonra sola döndü, yeni bir cığırla on addım gedib dayandı, yavaşca Enomaya dedi:

– Onlar məktəbi indicə mühasirəyə almağa başlamışlar. Bu saat bütün döngələrdə dəstə-dəstə əsgər qoyacaqlar. Biz bu dar küçələrdə onlardan yaxşı bələdik, məktəb ətrafındakı divarlara onlardan on dəqiqə əvvəl çatacağıq. Divar bu tərəfdən bir az uçub, özü də iyirmi səkkiz futdan hündür deyil, həmin yerdən məktəbə giririk.

Beləliklə, bu fəvqəladə adam ən igid şəxslərdə də çox nadir görünən bir sakitliklə taleyin dönüklüyü ilə fədakarlıqla mübarizə edir, belə böyük qorxu qarşısında işlərini təhlükədən qurtarmaq üçün hər an öz zəkasından və bacarığından yeni qüvvət alırdı.

Hər şey Spartakın düşündüyü kimi də oldu. Onlar qaranlıq, dolanbac küçələrdən yeyin-yeyin və səssizcə gedib, divarın uçub yerinə çatdılar. Enomay suvaqsız, köhnə divar daşlarının girinti-çixıntılarında yapışa-yapışa cəld yuxarı dırmaşdı – belə nəhəng adamdan belə cəldliyi heç gözləmək olmazdı. Az vaxtda divarın üstünə qalxıb o tərəfə enməyə başladı. Enmək çıxmaqdan daha çətindi. Enomay gözdən itəndə Spartak sağ əlini divarın çıxıq daşına qoyub, nərdivan kimi bu daşlarla yuxarı qalxmaq istədi. Lakin sol qolunun çıxdığını unutmuşdu; qoluna güc verəndə bərk ağrı duydu, çığırib arxası üstə yerə yıxıldı.

Enomay divardan məktəbin həyətinə düşmüşdü; səsi eşidib astandan soruşdu:

– Spartak, nə oldu?

Rudiari cavab verdi:

– Heç bir şey. – İradəsini toplayaraq ayağa qalxdı. Şişmiş qolunun şiddətli ağrısına əhəmiyyət verməyib, dağ keçisi cəldliyi ilə yuxarı qalxmağa başladı: – Heç şey... çıxmış qolum...

Enomay səsini güclə boğaraq həyəcanla dedi:

– Ah, and olsun cəhənnəmin bütün ilanlarına! Sən doğru deyirsən... Bu bizim yadımızdan çıxıb... Gözlə məni... Bu saat yuxarı qalxıb sənə kömək elərəm.

Yuxarı dırmaşdı ki, Spartakın səsini eşitdi:

– Heç bir şey... heç bir şey... Sənə deyirəm ki, heç bir şey olmayıb!.. Yerindən tərپənmə... Bu saat özüm sənənin yanına gəlirəm... Mənə kömək lazım deyil.

Doğrudan da, söz kəsilən kimi Spartakın əzəmətli vücudu divarın üstündə görüldü; sonra da Enomay onun girintili-çıxıntılı divarla endiyini gördü, – o sanki nərdivanla aşağı düşürdü. Nəhayət, Spartak yerə atılıb Enomayın yanına gəldi.

Enomay Spartakdan qolunun ağrıyıb-ağrımadığını soruşmaq istədi, lakin bənizinin ağarıb göyə çaldığını, gözlerinin şüşə kimi parıldadığını, adamdan artıq xəyala bənzədiyini görüb, astadan ancaq bunu deyə bildi:

– Spartak! Spartak! – Bu sözlər elə şəfqət və mehribanlıqla söylənmişdi ki, deyərdin bu nəhəngdə belə hisslər heç ola bilməz. – Spartak, sən yaman əzab çəkirsən!.. Bu, insanın dözməyəcəyi şeydir... Spartak... halın pisdirdir... otur burada...

Spartakı mehribanlıqla qucaqlayıb böyük bir daşın üstündə oturtdu, dalını divara söykədi.

Spartak, doğrudan da, bayılmışdı; çıxmış qolunun ağrısı, üstəlik də bu beş gündə keçirdiyi maddi və mənəvi əziyyət onu yaman hala salmışdı. Üzdən ölüyə oxşayırdı, mərmər kimi soyuq alnını muncuq-muncuq tər basmışdı, solğun dodaqları ağrının təsirindən əsəbi halda titrəyirdi, dişlərini bir-birinə basaraq xırçıldadırdı. Enomay Spartakı divara söykəyəndə – onun başı çiyinə sarı əyildi, o, hərəkətsiz qaldı, sanki ölmüşdü.

Enomay, bu amansız german, elə bil ki, təsadüf nəticəsində qayğıkeş bir dayə olmuşdu; bilmirdi nə etsin; şaşqın-şaşqın öz dostuna baxırdı. Qüvvətli vücuduna uymayan hərəkətlə – ehtiyatla, üsulluca Spartakın əlini əlinə alıb yavaşca qaldırdı, tunikasının qolunu geri

atdı. Gördü ki, qolu bərk şişib, onu elə indi sarğı ilə bağlayıb boy-nundan asmalıdır. Dərhal işə başladı: yoldaşının qolunu buraxıb, mixəyi plaşının kənarından bir parça çırdı. Spartakın çıxmış qolu dizləri üstündən sürüşüb aşağı düşdü. Spartak sarsılıb inildədi, göz-lərini açdı, yavaş-yavaş özünə gəldi.

O ağrıdan bayılmışdı, ağrıdan da özünə gəldi. Özünə gələn kimi də ətrafına baxdı, fikirlərini toplayıb istehza ilə dedi:

– Belə də qəhrəman olar!.. And olsun Olimp Yupiterinə, Spartak aciz arvada dönüb! Qardaşlarımızı öldürürlər, işimiz məhv olur, mən də, qorxaq adam kimi özümdən gedirəm!

Enomay Spartakı güclə inandıra bildi ki, hər tərəf sakitlikdir, vaxtında gedib qladiatorları silahlandıracaq, sənənin də bayılmağın iki dəqiqədən artıq çəkməyib, ancaq qolun çox pis haldadır.

Spartakın qolunu bərk sarıdı, sarğının ucunu boynuna bağladı; indi onun qolu sinəsi bərabərində üfüqi vəziyyətdə idi.

– Qolun daha elə bərk ağrımayacaq. Qalib gəlmək üçün Spartaka bircə qol da kifayətdir!

Spartak yaxındakı evə sarı tez-tez gedərək dedi:

– Əlimizə qılınc keçirə bilsəydik!

Bir az sonra ikisi də evə girdi. Qabaqdakı zal boş idi. Zaldan keçib həyətdə çıxdılar.

Orada koqortalara bölünmüş beş yüz qladiator sakit durmuşdu. Birdən Spartakla Enomayın gəldiyini görüb sevinc və ümidlə çığırdılar.

Spartak əzəmətli səsle ucadan dedi:

– Sakit!

Enomay da təkrar etdi:

– Sakit!

Sonra Spartak əlavə etdi:

– Susun, sıraları pozmayın, indi sevincdən hay-küy salmağın vaxtı deyil!

Qladiatorlar sakitləşəndən sonra dedi:

– Bəs tribunlar, senturionlar, reislər hanı?

Dekan qabağa çıxıb cavab verdi:

– Yaxındakı Avrora məktəbindədirlər, nə edəcəklərini məsləhətləşirlər. Roma koqortaları məktəbi mühasirəyə almışdır, çoxlu legioner hissələri silah anbarlarını qoruyur.

Spartak:

– Bilirəm, – deyib Enomaya sarı döndü: – Gedək Avrora məktəbinə!

Sonra da, həyəətə toplaşan beş yüz qladiator eşitsin deyə ucadan dilləndi:

– Bütün göy və cəhənnəm allahları naminə sizə əmr edirəm, nizam-intizamı və səssizliyi pozmayın!

Spartak köhnə məktəbdən (onların bir neçə dəqiqə olduqları binaya belə deyirdilər) çıxıb, “Avrora məktəbi” deyilən binaya sarı getdi, Herkules məktəbi də bunun sol tərəfində idi. Avrora məktəbinə çox tez çatdı. Enomay da onunla bərabər gedirdi. Onlar gəlib qılınc təlimi zalına girdilər. Tribunlar, senturionlar, Məzlumlar İttifaqının ali rəhbərliyi üzvləri də nəzərə alınsaydı, buraya iki yüzə qədər qladiator başçısı yığılmışdı. Onlar bu təhlükəli vəziyyətdə görüləcək işin planını bir neçə məşəl işığında müzakirə edirdilər.

Solğun bənizli, qolu sarıqlı Spartak içəri girəndə otuz adam ucadan dedi:

– Spartak!

O birilər də təkrar etdi:

– Spartak! – Onların səsində heyrət və sevinc vardı.

Qladiatorlar yığınağına sədrlik edən dedi:

– Məhv olduq!

Spartak!

– Hələ yox, – dedi, – heç olmasa silah anbarının bircəsinə ələ keçirə bilsək...

– Bunu edə bilərikmi?

– Biz silahsızdıq.

– Roma koqortaları bir az sonra bizə hücum edəcəklər.

– Hamımızı tikə-tikə doğrayacaqlar!

Spartak soruşdu:

– Məşəlləriniz varmı?

– Üç yüz əlli ya dörd yüz məşəlimiz var.

Spartak həyəcanla dedi:

– Bu bizim silahımız! – Onun gözləri sevincdən parıldıadı.

Azca sonra əlavə etdi:

– Bu məktəbdəki on min qladiator içərisində, heç şübhəsiz, siz ən cəsarətli, ən mərd döyüşçülərsiniz, sizin kimi bədbəxt yoldaşlarınız

da sizi başçı seçməkdə yanılmamışlar. Bu axşam siz qoçaqlığımızla, mərdliyinizlə bunu sübut etməlisiniz. Siz hər şeyə hazırsınız mı?

İki yüz qladiator bir ağızdan qətiyyətlə söylədi:

– Hər şeyə!

– Siz silahsız da olsanız, silahlılarla vuruşmağa, döyüş meydanında ölməyə hazırsınız mı?

Qladiatorlar daha böyük ruh yüksəkliyi ilə təkrar etdilər:

– Biz hər şeyə hazırıq, hər şeyə hazırıq!

– Onda tez olun... bütün məşəlləri gətirin. Əgər mümkünsə, onların sayını iki dəfə, üç dəfə artırmaq. Məşəlləri yandırmaq, onlarla silahlanmaq. Biz ən yaxındakı silah anbarının keşikçilərinə hücum edərək, onlar qaçar, anbarın qapısını yandıraraq qəti və son qələbə üçün bizə lazım olan silahı oradan götürərək. And olsun Olimpın müqəddəs allahlarına, qəlbimizdə ki inam var – onda məğlub olmarıq. Biz ki qət etmişik: qalibiyyət, ya ölüm, onda qalib gələcəyik!

Bu zaman Spartakın solğun üzünə sanki fəvqəladə işıq düşdü: gözləri parıldıyırdı, üzü son dərəcə gözəlləşmişdi; inam və coşğunluq sanki gücdən düşən bu adamı ruhlandırılmışdı. Onun coşğunluğu elektrik qığılcımı kimi buraya toplaşan qladiatorların qəlbinə nüfuz etdi. Hamısı birdən məşəl otağına cumdular: hər şeyi nəzərə alan Spartak ancaq Avrora məktəbində deyil, o biri yeddi məktəbdə də saxlanılan məşəlləri götürməyi məsləhət görmüşdü. Orada qatran və piy hopdurulmuş kilkə məşəl, ya qatranlı nazik taxtalardan dürmələnmiş, yanan maddə sürtülmüş məşəllər, ya da eşilmiş, qatrana, muma batırılmış kəndir məşəllər vardı. Qladiatorlar bunları götürüb qılınc kimi oynatdılar, sonra yandırdılar, sonra da, odlu qələbə, əhəmiyyətsiz kimi görünən bu yaraqla azad olmağı qət etdilər.

Bu zaman senturion Popili şəhər qapıları keşikçilərinin gücünü artırdı; qladiatorlar məktəbinə üç yüz legioner gətirib, tribun Tit Səvilianın ixtiyarına verdi. Eyni zamanda Kapuya şəhər keşikçilərindən yeddi yüzə yaxın əsgər Fortuna qapısına yaxınlaşdı; onlar öz senturionlarının komandası altında idi, həm də bilavasitə prefekt Metti Libeona tabe idi.

Metti Libeon ucaboyle, dolğun, təqribən əlliyaşlı bir adamdı. Onun qırmızı, tərəvətli üzündə dinclik, əmin-amanlıq, yeməxanalarda həmişə epikürçəsinə kef çəkmək, yeyib-ichmək arzusu duyulurdu.

Metti bir neçə ildi ki, Kapuyanın prefekti idi, başqalarının qibte etdiyi yüksək vəzifəsinin verdiyi imtiyazlardan geniş istifadə edirdi. Sakit vaxtlarda vəzifəsi xeyli məhdudlaşır, işi yüngül olurdu. Lakin tufan onu birdən yaxaladı, o buna hazır deyildi; hadisə onu, – şirin yuxudan hələ də yaxşı ayrılmayan bir adam kimi, – təşvişə saldı; başını itirmiş məmur, kilkə içində dolaşib qalan cücə kimi, bilmirdi nə etsin.

Lakin vəziyyətin ciddi və təhlükəli olması, dərhal qərar qəbul etmək zərurəti, cəzadan qorxması, şöhrətpərəst və tələbkar arvadı Domitsi xanımın qəti təkidləri, şücaətli tribun Servilianın məsləhətləri onu, nələr olduğunu tam anlamasa da, bezi tədbirlər görməyə, sərəncam verməyə vadar etdi, eyni zamanda bunların nə ilə qurtaracağını da heç təsəvvür etmirdi.

Axırda bu şeylərin heç gözlənilməz nəticəsi belə oldu: tez-tələsik toplanmış, pis silahlanmış Kapuya şəhər milisinin yeddi yüz ən igid əsgəri Mettidən tələb etdi ki, bizi döyüşə sən özün apar, şəhərin baş rəisi olduğun üçün biz sənə inanırıq. Metti bərk qorxmuşdu, o, sarayında da özünü təhlükəsiz vəziyyətdə hiss etmirdi, lakin bu tələbi eşidəndə, baş verə biləcək bütün ağırlıqları öz üzərinə götürməyə məcbur oldu.

Zavallı bərk qorxduğundan, əvvəl milis dəstəsinin xahişini yerinə yetirməkdən var gücü ilə boyun qaçırdı: cürbəcür üzr və bəhanələr gətirdi; elə hey dedi ki, mən qılinc adamı deyiləm, lap uşaqlıqdan mənə silah işlətmək, hərbi iş ilə məşğul olmaq sənətini öyrətməmişlər; mən mütləq sarayda olmalıyam, hər şeyi qabaqcadan nəzərə alıb, lazımi tədbirlər görməliyəm, sərəncam verməliyəm. Lakin Kapuya senatorlarının təzyiqi, əsgərlərin tələbi, arvadının töhməti qarşısında bu bədbəxt baş əyməyə məcbur oldu. Başına dəbilqə qoydu, əyninə dəmir paltar geydi, belinə qılinc bağladı. Nəhayət, əsgərlərlə bərabər qladiatorlar məktəbinə sarı getdi. Ancaq o, düşmənlə vuruşmağa gedən qoşun başçısı kimi yox, qurban kəsiləcək qoyun kimi yeri yirdi.

Kapuya keşikçi dəstəsi Fortuna qapısına çatanda tribun Servilian – Popili, Lentul Batiat və başqa senturion Qay Elpidi Soloni ilə bərabər prefektin qabağına çıxıb dedi ki, mütləq şura çağırıb, mümkün qədər tezliklə əməliyyat planını müzakirə etmək lazımdır.

– Bəli... şura, şura... Şura demək asandır... əvvəl yəqin etmək lazımdır, hamı bilirimi... hamı bacarırimi... – Metti lap özünü itirmiş halda dili dolaşa-dolaşa danışdı; qorxusunu gizlətməyə çalışsa da, şaşqınlığı get-gedə artırdı.

Bir az susdu, özünü elə göstərdi ki, guya nəse düşünür. Sonra əlavə etdi:

– Ona görə ki... hər halda... Mən respublikanın bütün qanunlarını bilərəm... Lazım gəlsə, qılınca da əl ataram... vətənə lazım olsa... lazım olanda... canımdan da keçə bilərəm... amma əsgərlərə başçılıq etmək... bax belə... birdən-birə... hazırlıqsız, hətta heç bilmirəm kimə qarşı... Necə, harada?.. Ona görə ki... Söhbət yenə elə bir düşməndən getsəydi ki... Özünü görürsən... açıq meydanda... bilərdin ki, nə eləmək lazımdır... bir şey eləməyi bacarardım... amma...

Onun dolaşığı natiqliyi tükəndi. Nə qədər çalışsa da, gah qulağının ardını, gah burnunu qaşısı da, söz tapıb nitqini tamamlaya bilmədi; beləliklə, qrammatika qayda-qanununa zidd olaraq, zavallı prefekt “amma” sözü ilə öz nitqini qurtardı.

Tribun Servilian gülümsədi. Prefektin xasiyyətinə o yaxşı bələddi. Mettini vəziyyətdən qurtarmaq, həm də öz fikirlərini yerinə yetirmək üçün dedi:

– Mən belə hesab edirəm ki, bu qaragüruhun qaldırdığı qiyam təhlükəsindən xilas olmaq üçün bircə imkan var, o da bundan ibarətdir: silah anbarlarını qorumaq, bütün qladiator məktəblərinin qapılarını bağlamaq, onları mühafizə etməkdir ki, qladiatorların qaçmasına yol verilməsin. Bütün küçələri tutmaq, bütün şəhər qapılarını bağlamaq lazımdır. Bu şeylər barəsində mən qabaqcadan tədbir görmüşəm.

Prefekt özünü tox tutaraq dedi:

– Şücaətli Servilian, sən çox yaxşı eləmişən ki, bunları qabaqcadan görmüsən. – Serviliandan o çox razı qalmışdı, çünki bu tədbiri ilə prefekt sərəncam vermək kimi ağır işlərdən, həm də bunun məsuliyyətini daşımaqdan xilas olmuşdu.

Servilian sözüne davam etdi:

– İndi mənim yüz əlliye qədər legionerim qalır. Onları sənənin igid əsgərlərinlə birləşdirsən, qiyamçılara qətiyyətlə hücum edib, onları dağıda bilərəm, – öz hücrələrinə qayıtmağa vadar edəərəm.

Metti Libeon ucadan dedi:

– Çox gözəl! Çox gözəl fikirdir! Mən özüm də bunu təklif etmək istəyirəm. – O heç gözləməirdi ki, Servilian bütün əməliyyata başçılıq etməyi öz üzərinə götürəcəkdir.

– Sənə gəldikdə, hikmətli Libeon, sən ki qulluğuna can yandırdığın üçün istəyirsən əməliyyatda özün iştirak edəsen...

– Ba... sənin kimi döyüşlərdən çıxmış igid bir adam... burada olandan sonra... hələ istəyirsən ki, mən elə bir fikrə düşüm... Yox, yox! Heç ola bilməz ki, mən...

Tribun Servilian onun sözünü kəsdi:

– Sən ki bunu arzu edirsən, onda yüz nəfər Kapuya əsgəri ilə Herkules məktəbi qapısında qala bilərsən. O buradan çox uzaqda deyil, iki ox məsafəsindədir. Sən öz əsgərlərinlə, həm də orada qoyulan legionerlərlə qapını qoruyarsan...

– Lakin... sən başa düşürsən ki... mən, ümumiyyətlə, axı dava adamı deyiləm... bununla belə... əgər sən fikirləşirsən ki...

– Hə-ə, başa düşürəm: sən istəyirsən ki, bu qaragüruhla vuruşmalı olsaq, sən də iştirak edəsen... hər halda Herkules qapısını qorumaq özü də mühüm işdir, buna görə səndən xahiş edirəm, bu vəziyyəni öz üzərinə götür.

Sonra astadan, tez-tez onun qulağına dedi:

– Sən zərrə qədər də təhlükəyə düşməyəcəksən!

Bunun ardınca ucadan söylədi:

– Yox, əgər sən ayrı cür sərəncam vermək istəyirsənsə...

Metti Libeon bir az cəsərləndi:

– Yox ey... yox... get o qiyamçıları dağıt, qoçaq, gözüaçıq cavan oğlan, mən də yüz döyüşçü ilə göstərilən yerə gedərəm. Əgər bir adam bu qapıdan çıxmaq istəsə... əgər mənim üstümə hücum olsa... əgər... onda görərsiniz... onlar görərlər... İşləri pis olar, hərçənd... hər halda... mən dava adamı deyiləm... amma cavanlıqda göstərdiyim hərbi igidliklər hələ də yadımdadır... Vay, o bədbəxtlərin halına ki... əgər...

O mızıldana-mızıldana, özünü cəsərləndirərək senturionlar və ixtiyarına verilən Kapuya əsgərləri ilə bərabər müəyyən edilən yerə getdi. Yol uzununu, düşdüyü müsibətli vəziyyətə qəlbində acıyırdı, bunu da edən – o on min nəfər dəlibaş, sarsaq qladiator idi; o yenə də əvvəlki rahat günlərin qayıtmasını ürəkdən arzu edirdi.

Bu zaman qladiatorlar gah ümid, gah da ümitsizlik təşvişi içində həyətdə durub başçıların əmrini gözləyirdi, əllərində məşəl, hər

necə olsa, Herkules məktəbinin silah anbarını tutmağa hazır idilər. Anbarın qapısını isə son nəfəslərinə qədər vuruşmağı qət edən əlli legioner və qul qoruyurdu.

Spartakla Enomay öz yoldaşları ilə silah anbarına tərəf uzanan koridora girməyə hazır ikən şeypur səsi gecənin sükutunu pozdu; səs qəmli bir əks-səda ilə qladiatorların yığıldığı həyətdə doldu.

Spartak səsə diqqətlə qulaq asdı, sağ əlini qaldıraraq, məşəllə silahlanmış yoldaşlarını dayandıraraq ucadan dedi:

– Sakit!

Şeypur səsinə sonra carçının səsi eşidildi. Carçı Roma senatı adından qiyamçılara təklif edirdi ki, dağılışıb hərə öz hücrəsinə getsin; təklifə əməl etməsələr, ikinci şeypur səsinə sonra Respublikanın hərbi qüvvəsi ilə dağıdılacaqlar.

Qüvvətli və uzunsürən bir uğultu bu təklifə cavab verdi. Lakin carçının səsi, dağlara düşən əks-səda kimi, qladiatorların sıra ilə düzül-düyü həyətlərin qapılarında bir neçə dəfə təkrar olundu.

Spartak fikrini toplayaraq, bir neçə dəqiqə tərəddüd etdi. Onun üzü tutqun və qorxunc idi, gözləri, öz-özü ilə məsləhətləşən bir adam kimi, yerə dikilmişdi. Sonra yoldaşlarına sarı döndü, hamı eşitsin deyərək, ucadan söylədi:

– Biz bu hücumda müvəffəq olsaq, çoxlu qılınc əldə edə bilərik, bunlarla da məktəbdəki başqa anbarları tutub qalib gələrik. Müvəffəq olmasaq, azadlıq işini tamam məhv olmaqdan qurtarmaq üçün birçə yolumuz qalır. Hər iki legionun baş senturionları buradan çıxıb yoldaşlarımızın yanına gedər. Onlar on beş dəqiqədən sonra bizim azadlıq nəğməmizi eşitməsələr, onda qoy hamıya desinlər ki, dinməz-söyləməz öz hücrələrinə çəkilsinlər, azadlıq nəğməsini oxumamaq – silah anbarını tuta bilmədiyimizə işarə olacaqdır. Amma biz Herkules qapısından ox məsafəsinin yarısı qədər kənarda olan çəpər qapısını yıxarıq, ya yandırırıq, Hanimedin¹ yeməxanasına girib əlimizə keçən şeylə silahlanarıq, yolumuza çıxan bütün maneələri qaldırırıq, neçəmiz sağ qalsa – yüzümü, altmışımı, otuzmu – gedib Vezuvi dağında ordugah qurarıq, azadlıq bayrağını da orada qaldırırıq. Qoy bizim də qardaşlarımız ön qısa yolla, silahlı, ya silahsız, tək-tək, ya dəstə-dəstə ora gəlsinlər. Məzlumların zalımlara qarşı müharibəsi oradan başlanacaq.

¹ Hanimed – Yunan-Roma mifologiyasında allahların saqisi

Spartak bir az susdu; baş senturionların tərəddüd etdiyini, bu anda ən təhlükəli olan bu yerdən getmək istəmədiklərini görüb əlavə etdi:
– Armodi, Kluvian! Sizə ali rəhbərlik adından getməyinizi əmr edirəm!

Bu iki cavan senturion başlarını əyib, istəmədən hərəsi bir tərəfə getdi.

Onlar gedəndən sonra Spartak yoldaşlarına sarı dönüb dedi:

– İndi isə... irəli!

Hamıdan əvvəl özü silah anbarı olan koridora girdi. Enomayla bərabər qasırğa kimi legionların üstünə atıldı. Onların başçısı isə, tək gözlü və tək qollu qocaman legioner hücumu gözləyərək çağırırdı:

– İrəli!.. İrəli!.. Hə-ə, iyrenc qladiatorlar... İrə...

Sözü ağzında qaldı: Spartak qolaylanıb, yanmaqda olan yoğun və uzun məşəli onun üzünə çırpırdı.

Qoca legioner çıxırıb geri çəkildi; bu zaman əsgərlər Spartakı və Enomayı qılınclamaq istəsələr də, bundan bir şey çıxmırdı. Spartakla Enomay indiyə qədər görünməmiş bir silahla onlara qarşı cəsarət və igidliklə vuruşdular; məşəl onların əlində dəhşətli silah olmuşdu; onlar hücum edərək keşikçiləri sıxışdırırdı; nəhayət, əsgərləri anbarın qapısı qabağında qovdular.

Elə bu zaman Tit Servilianın başçılıq etdiyi legionerlər və iki dəstəyə bölünmüş Kapuya əsgərləri şeypur çalınandan sonra eyni vaxtda üç həyətə hücum elədilər. Həyətdə toplaşan silahsız qladiatorların üstünə mizraq atmağa başladılar. Əsgərlərin bir dəstəsinə senturion Popili, o biri dəstəsinə Elpidi Soloni başçılıq edirdi.

Bu, dəhşətli bir an idi. Silahsız qladiatorlar yağış kimi yağın mizraqlar qarşısında nərə çəkə-çəkə, vəhşi bağırtılarla, lənət yağdırıyağdırıya həyət qapılarına sarı geri çəkilir, hamısı da sanki bir ağzdan çıxırırdı:

– Silah!.. Silah!.. Silah!..

Mizraq yağışı ara vermirdi. Geri çəkilən qladiatorlar bir az sonra vahiməyə düşərək qaçmağa üz qoydular. Qapı ağzında, koridorlarda basabas başlandı. Hərə öz hücrəsinə cumurdu, – bir-birini itələyib yıxırdılar, əzirdilər, tapdalayırdılar. Məktəbin hər yerindən söyüş, çığırtı, fəryad, imdad, yalvarış səsləri ucalırdı, yaralıların, ölənlərin ah-naləsi, iniltisi eşidilirdi.

Bu üç həyətdə baş verən qırğın o biri həyətlərdə olan dəstələri də vahiməyə saldı, onlar da ruhdan düşdü: az vaxtda qladiatorların sıraları seyrəkləşdi, nizam-intizam pozuldu, bir az sonra dəstələr lap dağıldı. Bu adamlarda silah olsaydı, vuruşardılar, hamısı ölə də bilərdilər, hətta Romanın iki legionuna qalib də gələrdilər. Lakin onlar silahsızdı, silahsız olduqları üçün də onları qırırdılar, buna görə heç on beş dəqiqə də bir yerdə qala bilmədilər, qalmaq da istəmədilər, – hərə öz başının hayında idi.

Bu zaman Spartakla Enomay, iki başqa yoldaşı ilə yan-yanada durub, aslan kimi vuruşurdu. Koridor dar olduğundan ancaq dörd adam sıraya durub vuruşa bilərdi. Onlar az vaxtda legionerləri qapıdan qovdular, atriyə sıxışdırırdılar. Oraya yüzdən artıq əli məşəlli qladiator toplaşmışdı. Onlar legionerlərdən bəzisinin silahını əlindən alıb öldürürdü, legionerlərdən bəziləri də üzləri-gözləri yanmış halda qaçırdı. Bu zaman qladiatorlar koridora girib, məşəlləri silah anbarının qapısı qabağına yığdılar: içəri girmək üçün qapını yandıрмаq istəyirdilər.

Legionerlər ağrıdan çıxıra-çıxıra dəli kimi ora-bura qaçırdılar. Onlardan bəzisi təqib olunan qladiatorlara qarışıdı, qaçanların ayağı altında qalib əzildilər, bəziləri də Servilianın, Popilin, Soloninin koçortaları arasına düşdü, – onlar geri çəkilən qladiatorları sıx sıralarla təqib edirdi. Tribunla senturionu baş verən təhlükədən xəbərdar etmişdilər: bu təhlükə – asanlıqla qazandıqları qalibiyyəti heçə çıxara bilərdi. Buna görə, Popili tez Herkules məktəbinə gəlib koridora yüyürdü, – orada silah anbarının qapısını yandırdı. Gördü ki, qılıncla məşəllərə qarşı vuruşa bilməyəcək, qoşunun dal hissəsinə mizraqlar atılmasını əmr etdi. Həmin silah burada çox dəhşətli oldu: Popili cəsarətlə vuruşan üsyançılara az vaxtda üstün gəldi. Spartakın dəstəsi geri çəkildi; lakin burada ən igid, ən qüvvətli qladiatorlar olduğundan, romalıların üstünə məşəllər ata-ata tam nizam-intizamla geri çəkilirdilər. Qladiatorlar mizraqları yaralanan və ölən yoldaşlarının bədəninə çıxarırdı, bu silahları özləri ilə aparırdılar. Mizraqlardan qılınclı kimi istifadə edərək, qəzəblə vuruşa-vuruşa, koridorun dib tərəfindəki atriini legionerlərin tutmasına imkan vermirdilər.

Nəhayət, Spartak Enomay və yüzə qədər qladiatorla həyətə çıxıb qladiatorların nizamsız halda qaçdığını gördü; onların çığırtısından, fəryadından, səs-küyündən bildi ki, həyətlərdə iş bitmişdir. Qurtuluş

üçün birçə yol qalırdı: o da məktəbdən çıxmaq, Vezuvidə sığınacaq axtarmaqdan ibarətdi.

Spartak atriyə qayıdaraq, vuruşma gurultusu içərisində eşidilən bir səsle çığırıldı:

– Kimin qılıncı varsa, burada dursun, bu yeri legionerlərdən qoruyun!

Silah anbarı keşikçilərinin əlindən alınmış qılınc və nizə ilə silahlanan bir neçə qladiator koridordan çıxılan yeri canlı divar kimi kəsdi: Popili öz dəstəsi ilə buranı tutmağa çalışırdı. O özü sağ qolundan və başından yaralanmışdı, ön sırada igidcəsinə vuruşurdu.

Spartak əlindəki məşəli havada oynadır, bununla da o biri yoldaşlarına işarə edərək çığırırdı:

– Ardımca gəlin!

Özü Enomayla bərabər məktəb divarına sarı yeyin-yeyin getdi, – bir neçə il əvvəl mıxlanmış dar, alçaq divar qapısı burada idi. Bu qapı indi onların yeganə qurtuluş yolu ola bilərdi.

Qapını yandırmaq üçün azı yarım saat vaxt lazım idi; lakin bütün yollardan, dalanlardan ötən legionerlər onlara bu qiymətli dəqiqələrdən istifadə etməyə imkan verməzdilər, – qladiatorların qapını sındırmaq üçün nə baltası, nə də çəkici vardı. Nə etməli? Bu yolu mümkün qədər tez açmaq olar?

Hamısı təşviş və həyəcan içində məqsədə çatmaq üçün bir vasitə axtarırdı. Birdən Enomay bir az kənarda düşüb qalan mərmər sütunu görüb, uca səsle yoldaşlarına dedi:

– Ən güclülər qabağa çıxsın!

Elə o saat qladiatorlardan ən güclüsü, ən uca boylusu yeddi-səkkiz addım yeriyib Enomayın qabağında durdu. Enomay, təcrübəli adam kimi, onlara nəzər salıb sütuna sarı əyildi, iki əli ilə sütunun bir başından yapışdı, sonra da özü kimi azman bədənli, ucaboylu, nəhəng bir samnitə dedi:

– Hə, gücünü göstər görüm! Sütunun o biri başından yapış.

Hamı Enomayın fikrini başa düşdü. Qladiatorlar qapının qabağından geri çəkildi, german ilə samnit çətinlik çəkmədən sütunu qaldırıb qapıya gətirdilər, sonra da onu yelləyib qapıya vurdular, qapı dəhşətli zərbədən çatırdadı.

Qladiatorlar bunu iki dəfə təkrar etdilər. Üçüncü dəfədə qapı parçalanıb töküldü. Məşəlləri söndürüb atdılar. Spartakın ardınca

buradan çıxıb, şəhərin qaranlıq, dar küçələri ilə Hanimed yeməxanasına getdilər.

Lentulun məktəbinə ən yaxın bu yeməxana idi. Qladiatorlar ən çox bura gəlirdi, çünki onun sahibi azadlığa çıxmış qladiator idi, həm də Spartakın yaxın dostu idi. O da qiyamda iştirak edirdi, Məzlumlar İttifaqına az köməyi dəyməmişdi.

Yeməxananın qabağına cirkli bir lövhə vurulmuşdu. Lövhədə bir şəkil vardı: çox eybəcər çəkilmiş Hanimed, onun kimi eybəcər Yupiterin camına laxtalanmış qan kimi qırmızı, allahların içdiyi nektar¹ töküdü. Yeməxana, Kapuya əsgərlərinin qarovulda dayandığı qapıdan bir ox məsafəsində idi, onlara yoğun və xoş təbiətli prefekt Metti Libeon başçılıq edirdi.

Spartakla iki yüz qladiator dinib-danışmadan, çox ehtiyatla irəliləyirdi. Onlar səssiz-səmirsiz, bir-birinin ardınca yeriyirdi, astadan verilən əmrə görə hamısı dayandı.

Frakiyalı, german, yeddi-səkkiz də başqa qladiator yeməxanaya girdi. Yeməxana sahibi məktəbdən gələn çığırıtdan, hay-küydən nəse duyaraq, mübarizənin gedişi barəsində yaman təşviş keçirirdi. Qladiatorların qabağına çıxıb ürək yangısı ilə soruşdu:

– Hə, necədir? Nə xəbər var?.. Vuruşma necə gedir?..

Spartak onun sorğu-sualını kəsdi:

– Vibini, sənın nə yarağın varsa bizə ver. Cana gəlmiş adamların əlində silah ola biləcək nəyin varsa ver!

Bunu deyib ocağa sarı yüyürdü, iri bir şiş götürdü, Enomay da divardan asılan baltanı qapdı. Spartak bütün şişləri, bıçaqları, kərəntiləri qucağına yığıb yeməxanadan çıxdı, gətirib qladiatorlara payladı. O biri qladiatorlar da onun kimi elədilər. Çox çəkmədi ki, hamısı silahlandı. Orada tapdıqları üç kiçik nərdivanı, bir neçə kəndiri götürüb apardılar.

Əvvəl Spartak yola düzəldi: o biri qladiatorlar da dinməz-söyləməz frakiyalının ardınca Roma əsgərləri duran küçəyə getdilər. Legionerlər xəbərdarlıq işarəsi verməyə macal tapmadı; qladiatorlar qəzəblənmiş yırtıcı heyvan kimi legionerlərin üstünə atıldı, onlara dəhşətli zərbələr endirməyə başladılar; ildırım sürəti ilə, eşidilməmiş bir qəzəblə əsgərləri elə yerindəcə öldürdülər.

¹ Nektar – yunan mifologiyasında allahların içdiyi və onlara əbədi həyat verən içki

Vuruşma bir neçə dəqiqə davam etdi. Qladiatorların şiddətli hücumu az vaxtda çoxlu legioner dəstələrinin və şəhər əsgərlərinin tarmar edilməsi ilə nəticələndi.

Cavan senturion Kvint Voluzi əsgərlərə ürək verməyə çalışaraq çığırdı:

– Kapuyahılar, irəli!.. Tifat Yupiteri naminə, cəsəretli olun!.. Metti... igid Metti!.. Əsgərlərə ürək ver!

Qladiatorların qəfil hücumu Metti Libeonu çaşdırmışdı; o, ixtiyarında olan kiçik dəstənin arasında özünü gizlətməyə tələsirdi. İnadlı bir səslə vəzifəsini yerinə yetirməyə çağrıldığını eşidəndə çığıрмаğa başladı, lakin heç özü də bilmirdi ki, nə deyir:

– Əlbəttə... şübhəsiz... Kapuyahılar, cəsəretli olun! İrəli! Şanlı kapuyahılar!.. Mən komandanlıq edəcəyəm... siz vuruşacaqsınız! Heç şeydən qorxmayın... Vurun!.. Öldürün!

Hər sözü söylədikcə özü daha geri çəkiliirdi.

Çox igidliklə vuruşan Kvint Voluzi dəhşətli zərbə ilə öldürüldü. Spartak, silah kimi işlətdiyi şışı onun ürəyinə soxmuşdu. Qladiatorlar da irəli cumaraq, qabaqlarına çıxanı vurub yıxır, bədbəxt prefektin yanından sürətlə ötüb keçirdilər. Prefektin sanki boyu kiçilmişdi: o büzüşərək dizləri üstə düşüb, hönkürtüdən qırılan titrək səslə yalvarırdı:

– Mən dava adamı deyiləm... mən heç şey eləməmişəm... pis iş görməmişəm... Rəhm edin... rəhm edin... ay igidlər! Aman verin!

Prefektin ağlayıb sızıldaması tez kəsildi: elə bu anda yüyürüb gələn Enomay ona elə təpik vurdu ki, bu kök adam neçə addım geri sıçradı, yerə yıxılıb özündən getdi.

Qladiatorlar təxminən üç yüz addım yüyürdükdən sonra Spartak dayanıb, tövşüyə-tövşüyə Enomaya dedi:

– Bizim yarımız burada qalmalıdır, çünki ardımızca gələn legionerlərin yarım saat da olsa qabağını kəsmək lazımdır ki, o biri yarımız şəhər divarı üstündən keçib gedə bilsin.

Enomay dedi:

– Mən qalırım.

– Yox, sən onları Vezuviyə aparsan, mən qalaram.

– Yox, yox, ola bilməz! Mən ölsəm, sən davanı apara bilərsən, sən ölsən işlərimiz tamam batar.

Səkkiz, ya on qladiator ucadan dedi:

– Spartak, sən qaç, qaç, biz Enomayla burada qalarıq!

Spartak bu fədakarlıqda və qardaşlıq məhəbbətində ifadə olunan nəcibliyi hiss edib gözləri yaşardı, Enomayın əlini sıxıb dedi:

– Sağlıqla qalın!.. Sizi Vezuvidə gözləyirəm!

Spartakla gedən qladiatorlara Enomayın əmri ilə, nərdivan gətirənələr də qoşuldu: onlar şəhər divarına sarı uzanan dolaşmaq cığırla irəliləyib gözəndən itdi. Enomay yerdə qalan qladiatorlara əmr etdi, ətrafda olan evlərə girin, küçəni kəsmək üçün evlərdəki skamyaları, çarpayıları və başqa mebelləri pəncərədən bayıra atın, – yaxınlaşmaqda olan Roma koqortalarına burada xeyli vaxt, inadla müqavimət göstərmək lazımdır.

On birinci fəsil

KAPUYADAN VEZUVİYƏ

Keçən fəsildə bəhs etdiyimiz hadisədən iki saat sonra, Lentul məktəbindən qaçan bir dəstə qladiator sürətli yürüşdən sonra Qney Korneli Dolabellanın villası yanında dayandı. Villa, Atella ilə Kuma yolları arasında, gözəl mənzərəli bir təpə üstündə, Kapuyadan təxminən səkkiz mil kənarda idi.

Bu zaman Enomay, küçəni kəsən barrikada arxasında gizlənərək, Roma legionerlərinin hücumunu dəf edirdi, Spartak isə öz yoldaşları ilə, ip ilə bağlanmış üç nərdivanla, gecənin qaranlığı içində qala divarına qalxırdı. Sonra onlar çox çətinliklə, yıxılmaq təhlükəsi qarşısında, nərdivanı yuxarı qaldırıb, bayır tərəfdən divara söykədilər və sağ-salamat aşağı endilər. Burada nərdivanları açıb bir-birinin üstünə qoydular, sonra da su və lehmə dolu dərin xəndəyin üstünə saldılar, xəndəkdən başqa cürə keçmək olmazdı. Xəndəyi keçib nərdivanları suya atdılar, yenə də Atella və Kuma yolları arasındakı açıq çöllə düzünə və yeyin-yeyin getməyə başladılar.

Dolabella villasının dəmir barmaqlığına çatanda Spartak bir neçə dəfə zəngi çaldı. Səşə bir neçə it çıxdı, fessiyalı qoca qapıçı – qulu yuxudan oyatdı. Qoca əlindəki mis çırağı sol əli ilə örtərək qapıya gəlib, yunanca mızıldandı:

– Belə də həyasız adam olar! Gecənin bu vaxtında avara-avara dolaşan kimdir, axı! Dayan, dayan, sənə yazığım gəlməyəcək! Sabah gedib müdirə xəbər verəcəyəm!

Qoca qapıya yaxınlaşdı, onun ardınca, bərkdən hürə-hürə iki moloss köpəyi də gəlirdi.

Spartak yunanca dedi:

– Olimp Yupiteri qoy səni öz pənahında saxlasın, qoy Peqas Apollonu sənə köməyin olsun! Biz Yunanıq, quluq, sənə kimi bəd-bəxtik. Kapuyadan qaçmışıq. Tez ol qapını aç, bizi zorakılığa əl atmağa vadar eləmə, yoxsa işin pis olar.

Qoca fessiyalı bu sözləri eşidəndə, qərribə şeylərlə silahlanmış, yorulmuş adamları görüb yaman qorxdu.

Qapıçı dəhşətdən donub qaldı: o, çırağı yuxarı qaldıraraq durmuşdu, canlı adamdan artıq heykələ oxşayırdı. Bir az susdular; ancaq moloss köpəkləri bu sükuat pozurdu. Axırda Spartak gur səsi ilə qocanı elə bil ayıltı.

– Hə, nə oldu, Ossa və Pelion meşələri naminə səndən soruşuram, xoşluqla qapını açacaqsanmı? Bu heyvərə itlərin səsinə kəsəcəksənmi? Yoxsa istəyirsən ki, baltalara əl ataq?

Bu sözdən sonra daha tərəddüd etmək olmazdı. Qapıçı açarı çıxartdı, qapının kilidini aç-aça, cəftəni çəkə-çəkə itlərin üstünə çığırdı:

– Pırr, kiri!.. Aklid, bəsdir! Ay qoçaq adamlar, allahlar köməyiniz olsun!.. Bu saat açım... Bəsdir hürdünüz, ay mələnlər!.. Üreyiniz istəyən kimi yerləşin!.. Bu saat müdir gələr... O da Yunandı... Çox ləyaqətli adamdır... Burada yeməyə bir şey taparsınız...

Qladiatorlar baş xiyabana girən kimi Spartak həyət qapısını bağlatdırdı, orada beş adamdan ibarət keşikçi qoydurdu, sonra da o biri qladiatorlarla beş dəqiqənin içində böyük meydançaya gəlib çatdı. Meydançanın dövrəsində, indi konsul olmuş patrisi Qney Korneli Dolabellanın villası qabağında cürbəcür ağac, ətirli qızılgül, ardıc və mərsin kolları bitmişdi.

Spartak öz yoldaşlarını gözdən keçirdi: dəstədə cəmisi onun özü ilə yetmiş səkkiz adam vardı.

Bir anlığa fikrə gedib başını endirdi, sonra köksünü ötürüb, yanında duran ucaboylu, zərif bədənli, ağ üzülü, küren saçlı, mavi gözləri qoçaqlıqla alışıb-yanan qüvvətli qalla dedi:

– Bəli, Bortoriks!.. Bizim igidliyimizə xoşbəxtlik yar olsa, bu yetmiş səkkiz adamlıq kiçik dəstə böyük bir müharibənin, nəcib bir işin başlanğıcı ola bilər!..

Elə o saat da əlavə etdi:

– Təəssüf ki, tarix görülən işin nəcibliyini onun müvəffəqiyyətli nəticəsi ilə ölçür! Amma nə bilmək olar, bəlkə də tarixin səhifələrində bu yetmiş səkkiz nəfər üçün də Fermopilin¹ üç yüz nəfər müdafiəçisi yanında yer saxlanılmışdır?! Kim bilir!

Spartak sözünü kəşib bütün qapılara keşikçi qoyulmasını əmr etdi, sonra villanın müdirini yanına çağırdı. Peodofil adlı bir Yunan gəldi; o epirli idi. Spartak Peodofili sakitləşdirib dedi ki, biz villadan ancaq azuqə, bəzi lazımı şeylər, bir də ki, burada olan silahları götürəcəyik; villa sahəsinə nə mən ziyan yetirəcəyəm, nə yoldaşlarım; nə oğurluq olacaq, nə talan. Onu əmin etdi ki, əgər sən zorakılığa yol vermək istəmirsənsə, onda könüllü sürətdə bizim dəstəni lazım olan şeylərlə təmin elə.

Çox keçmədi, qladiatorlara yemək və şərab verdilər. Onlar yeyib özlərini möhkəmlətdilər. Spartakın əmri ilə üçgünlük azuqə götürdülər. O özü çox az yedi, az da şərab içdi, – amma otuz saatdan çox idi heç bir şey yeməmişdi; bir neçə gün idi dincəlmirdi. Burada, Roma patrisinin villasında, ev və çöl işləri görəndən sonra qulun içərisində, heç gözləmədiyi halda, Dionisi Evdney adlı bir Yunan həkimini tapdı. Bu qul həkimlik edirdi, xəstələnen qulları da, villanın sahibi burada olanda onun özünü də müalicə edirdi. Həkim onun qolunu çox səy ilə müalicəyə başladı: çıxan qolunu yerinə saldı, təzə ağac qabıqları qoyub xüsusi sarğı ilə sarıdı, sonra da başqa bir sarğı ilə qolunu boynundan asdı, belə ki, qolu sinəsinin qabağında üfqi vəziyyətdə qaldı. Həkim işini qurtardıqdan sonra ona az da olsa qüvvəsini bərpa etmək üçün yatıb dincəlməyi məsləhət gördü, bunu da dedi ki, məsləhəti yerinə yetirməsən, bərk xəstələnə bilərsən, çünki yeddi-səkkiz günün yorğunluğu və təşvişi nəticəsində qızdırırsan.

Spartak Bortoriksə çox müfəssəl və dəqiq sərəncamlar verdikdən sonra rahat çarpayıya uzanıb şirin yuxuya getdi. Səhərə kimi yatdı.

¹ F e r m o p i l – qədim Yunanıstanda olan Sparta dövlətinin padşahı Leopid Fermopil dərəsinin keçidini İran padşahı Keykavusun qoşunundan müdafiə edərkən, öz dəstəsi ilə məhv olmuşdur (c.ə. 480-ci ildə). Leopidə Fermopil qəhrəmanı deyilmişdir.

Dan yeri ağaranda oyadılmasını Bortoriksə tapşırırsa da, Bortoriks Dionisi Evdneyin məsləhəti ilə Spartakı özü ayılmayınca yuxudan oyatmadı.

Spartak yaxşı dincəlmiş, gümrahlaşmışdı, qəlbi inam və ümidlə dolu idi. Günəş üç saatdan çox idi ki, işığını gözəl villanın və ətrafındakı təpələrin üzərinə saçırdı. Bir tərəfdən Apennin dağının dik yamaclarındakı yaşıl meşələr nəzərə çarpırdı, digər tərəfdən də şəhərlərin xoş mənzərəsi, ta dənizə qədər uzanan gözəl villalar görünürdü.

Spartak Dolabellanın bütün qullarını dərhal villanın qabağındakı meydançaya yığdı, sonra villanın müdiri və qulların nəzarətçisi ilə zindana getdi, – o zaman bütün Roma villalarında mütləq belə zindanlar olurdu. Zəncirlənmiş qullar orada saxlanılırdı; onları – əlləri, ayaqları zəncirlənmiş halda işlədirdilər.

Spartak bu bədbəxtləri azad etdi; onlar iyirmi nəfərdən çox idi, aparıb meydançaya yığıdığı qullara birləşdirdi. Qulların hamısı yunan idi. Sonra da qladiatorların Kapuyadan qaçmasının səbəbini, bütün ömrünü həsr etdiyi işin mahiyyətini hamının anlayacağı aydın, odlu bir dillə danışdı. Üsyançıların mübarizəyə qalxışdığı işin müqəddəs iş olduğunu gözəl ifadələrlə təsvir etdi: qladiatorların hazırladığı müharibədən məqsəd – zalım hökmdarların əlindən məzlumların hüququnu almaq, quldarlığı aradan qaldırmaq, bütün bəşəriyyəti azad etməkdir, – dedi. – Bizim nəcib məqsədimiz budur!

– Kim sizin içinizdən azad olmaq istəyirsə, əlində qılınc, döyüş meydanında mərd ölməyi acımaqlı köləlik həyatından üstün tutursa, kim özünü cəsarətli, qüvvətli hiss edirsə, bütün xalqları qul edən zalımlara qarşı başlanan müharibənin bütün əziyyətlərinə, təhlükəsinə dözməyə hazırsa, kim mənfur zəncirin həqarətini duyursa – qoy o, əlinə keçən silahı götürüb bizim ardımızca gəlsin!

Spartakın ürəkdən gələn bu səmimi sözləri hələ də köləlikdə ruhdan düşməmiş, kütləşməmiş bu bədbəxt adamlara çox təsir etdi. Fərəhli, həyəcanlı səslər eşidildi, qulların gözündə sevinc yaşları parıldı. Onlardan səksən nəfərdən çoxu balta, dəryaz və yaba, kimi üç dişli yaraq götürdülər, elə oradaca and içib, bütün qulları birləşdirən Məzlumlar İttifaqına daxil oldular.

Spartak, Bortoriks və qladiatorların ən igidləri villada tapılan qılıncı, nizə ilə silahlandılar. Sonra Spartak bəzi şeyləri nəzərə alıb, Dolabellanın mübarizəyə təzə girişən qullarını ruhlandırmaq üçün

onları sınaqdan çıxmış silahdaşları arasında yerləşdirdi və çox ciddi bir nizam-intizamla kiçik koqortasını düzəltdi. Günortaya iki saat qalmış Dolabellanın villasından çıxıb, boş cığırlarla, tarla və üzüm-lüklərin arası ilə Neapola sarı getdi.

Qladiatorlar dəstəsi heç bir çətinliyə rast gəlmədən axşamüstü Neapola yaxınlaşdılar, Spartakın əmri ilə şəhərdən bir neçə mil kənarda, bir patrisinin villası yanında dayandılar. Spartak villadan üçgünlük azuqə toplamağı, elə keçən silahları götürməyi tapşırdı, eyni zamanda zorakılığı və talanı qəti qadağan etdi.

İki saatdan sonra oradan getdilər. Onların sıralarına Spartakın çağırışı ilə azadlıq uğrunda bu nəcib mübarizəyə girişmək üçün öz zəncirlərini qıran əlli qladiator və qul da daxil oldu.

Spartak, məharətli bir sərkərdə kimi, bütün gecəni çox bacarıqla və ehtiyatla yol getdi. O öz koqortasını dolanbac yollarla, Neapolla Atella arasındakı ətirli çöllərdən, gözəl mənzərəli təpələrdən keçirib aparırdı. Yolda rast gəldiyi hər villanın, hər imarətin qabağında dayanırdı, lakin silah əldə etmək, qulları üsyana çağırmaq üçün nə qədər vaxt lazımsa, ondan artıq dayanmırdı. Bu qayda ilə səhər açılında Vezuvi dağına çatdı. Dağın ətəyi ilə Pompeyadan villalara, patrisilərin zövq-səfa sürdükləri yerlərə qədər uzanan yola çıxdı. Burada dağ silsiləsi ürək açır, meşələr, uçurumlar ona vəhşi gözəllik verirdi.

Spartak Pompeyanın təxminən iki milliyində dayandı; yoldaşlarını yol qırağındakı bir neçə bağda, xoş ətirli yasəmən, mərsin, rozmarin ağaclarının ardında yerləşdirdi. Onun yoldaşları bir gündə üç yüzə qədər artmışdı. Gün çıxana qədər burada qalmalarını əmr etdi.

Gecənin qaranlığında sanki göy qübbəsinə söykənən dağ zirvəsində bir az sonra gah bozuntul, gah da ağ buludlar görünməyə başladı. Bu buludlar get-gedə işıqlanaraq, yanğın başladığını göstərən seyrək tüstüyə oxşayırdı; sanki bu yanğın Apennin dağlarının ətəklərində, həm də Vezuvinin özündə qəfildən əmələ gəlmişdi.

Ağ buludlar çəhraylaşır, sonra da yavaş-yavaş al-qırmızı rəngə boyanırdı. Az sonra onlar qızılı bir rənglə parıldamağa başladı; indiyə qədər qara, qorxunc, nəhəng bir qranit kimi yüksələn dağa birdən həyat gətirən parlaq işıq seli axdı; bu gün işığı dağın əzəmətli şəklini, tutqun, sıx yaşılıqla örtülmüş yaxın silsilələrin yamaclarını, donub qalmış kül rəngli, boz lava qatlarında görünən dəhşətli uçurumları işıqlandırdı; gün işığı düşmüş və bir neçə mil ətrafa uzanan güllü-çiçəkli

təpələr sanki bu məğrur nəhəngin ayaqları altına sərilmiş yaşıllıqdan, çiçəklərdən toxunmuş gözəl, rəngarəng xalı idi.

O zamanlar Vezuvi tamam başqa cür idi; o indiki kimi coşqun və qorxunc deyildi. Onun bir vulkan kimi lava püskürməsi çox qədim zamanlarda olmuşdur, hətta bəhs etdiyimiz hadisələr dövründə də çox az yadda qalmışdır. Vulkan olduğunu dağın ətrafına bir neçə mil məsafədə yayılan lava təbəqələri göstərir; həmin təbəqələr üzərində osklar Stabiya, Herkulanum və Pompeya şəhərlərini qurmuşlar. Vulkanın içərisində gurultu ilə səslənən atəş uzun əsrlərdən bəri bu gözəl təpələrin sakitliyini pozmurdu. Burada, yaşıl, yaqut rəngli göylər altında, günəşin könül oxşayan xoş istisində, ətirli, saf havada, mavi Tirren dənizinin sərnlük gətirdiyi bu yerdə xoşbəxt xalqlar yaşamış, şairlər bu xalqları – cənnətin astanasında yaşayan xalq kimi tərənnüm etmişlər. Bəli, şairlər dünyanın heç bir guşəsində belə gözəl yerlər tapa bilməzlər, hətta onlar ilham dolu xəyal uçuşlarında belə, doğrudan da, cənnətin astanası deyilməyə layiq olan füsunkar mənzərələr yaratmaqda aciz qalarlar.

Kampanya əhalisinin xoşbəxtliyini ancaq yeraltı təkənlər və gurlular pozar, arabil onları qorxuya salardı. Lakin bu təkənlər tez-tez və zərərsiz olduğundan hamı ona öyrəşmişdi, ona əhəmiyyət vermirdilər. Buna görə də Vezuvinin bütün aşağı hissəsi başdan-başa zeytun və meyvə ağacları ilə, gözəl bağlarla, üzümlüklərlə, kiçik meşələrlə örtülmüşdü, burada villalar, imarətlər tikilmişdi, bu yer ucsuz-bucaqsız bağa, böyük şəhərə oxşayırdı.

Çıxan günəşin işığına bürünən Vezuvi dağı, bütün Bayi və Neapol körfəzi bu şəhər elə əzəmətli, elə gözəl, elə ehtişamlı görünürdü ki, qladiatorlar və onların başçıları bu mənzərə qarşısında valeh olub öz hissələrini ucadan ifadə etdilər. Sonra susub heyrət içində mənzərəni seyrə daldılar.

Onlar zəngin, şahənə, sanki dalğaların ixtiyarına buraxılmış Pompeyanı gördülər. Şəhərin qala divarı yox idi – bu da Pompeyanın on səkkiz il əvvəl romalılarına qarşı vətəndaş müharibəsində iştirak etdiyini göstərirdi. Onda Sullanın qoşunları şəhəri tutmuşdu, Sulla əhaliyə mərhəmət göstərərək şəhərin ancaq divarını uçurtmuşdu. Pompeyadan bir az kənarda dağılmış və yandırılmış Stabiya nəzərə çarpırdı. Onun xarabalığında təzə evlər yeni-yeni tikilməyə başla-

mışdı, – hər şey yenə də Sullanın bu şəhər əhalisi ilə necə amansız rəftar etdiyini göstərir.

Günün çıxması, bu əzəmətli mənzərə nə qədər gözəl olsa da, ona baxanların qəlbini məftun etsə də, Spartak bunun sehrli təsirindən tez çıxdı. Dağın zirvəsini gözədən keçirdi, yoldaşları ilə durduğu lavalı yolun çoxmu yüksəklərə qalxdığını, dağın zirvəsinə gedib çatdığını bilmək istəyirdi. Lakin zirvəni bürüyən qalın meşə yolun harada qurtardığını görməyə imkan vermirdi. Spartak bir az düşündükdən sonra bu qərara gəldi ki, Bortoriksi və otuz nəfər çox diribaş yoldaşını yolu yoxlamağa göndərsin, özü isə dəstənin əsas hissəsi ilə yaxında olan villalara və imarətlərə silah axtarmağa, qulları azad etməyə getsin. Dəstənin altmış nəfərdən ibarət başlıca hissəsi əvvəlki yerində qalmalı, ağacların dalında gizlənməli idi. Spartakla Bortoriks kəşfiyyatdan sonra burada görüşəcəkdi.

Hər şey Spartakın əmrinə görə yerinə yetirildi. Bortoriks üç saatdan sonra qayıtdı. Bu zaman Spartak öz yerində idi. O bir qədər silah əldə etmişdi və öz dəstəsinə yaxındakı villalardan iki yüzə qədər qladiator və qul azad edib gətirmişdi. Beş yüz döyüşçüsündən bir koqorta düzəltdi, bunu da beş manipulaya ayırdı. Manipulalardan birinə Bortoriksi başçı qoydu; bu dəstə səksən nəfər ən cavan, ən igid qladiatorlardan ibarətdi. Onları uzun və qısa nizə ilə silahlandırır, Roma hərbi nizamına görə, qastat, yəni nizəli adını verdi. Qalan dörd manipulanın hər birində yüz adam vardı. Bunlara da: dəryazla silahlananlara – falgiferlər, üçdişli yaraqla və şiş ilə silahlananlara – retiarilər, o biri manipulalara isə frakiyalılar adını verdi. Frakiyalılar qılıncla, bıçaqla və başqa qısa silahla silahlanmışdı. Hər on nəfərə bir dekan, hər manipulaya iki senturion başçı qoydu: – bunlardan biri böyük, biri kiçik idi. Senturionları – özü ilə bərabər Kapuyadan qaçan altmış səkkiz nəfər qladiatorlardan təyin etdi, çünki onların igidliyinə, cəsarətinə bələddi, bu qladiatorlara tamamilə arxayın ola bilərdi.

Bortoriks Spartaka dedi ki, bizim olduğumuz yol təxminən iki mil dağın yamacı ilə uzanıb gedir; sonra dar bir cığır başlanır; bu da meşənin içi ilə zirvəyə qalxır; ancaq bir qədər yuxarı qalxdıqdan sonra sıldırım qayalar və uçurumlar arasında itib-batır.

Spartak sevinərək ucadan dedi:

– Ah, nəhayət bu qədər sınaqdan sonra böyük allahlar bizi himayə etməyə başlayır! Orada, meşənin o tənha yerində, qartalların yuva

saldığı, yırtıcı heyvanların zağa qurduğu, insan ayağı dəyməyən o yerdə azadlıq bayrağını qaldıraraq. Tale bundan yaxşı bir yeri bizə nəşib edə bilməzdi... Gedək!

Qladiatorlar koqortası Vezuvinin zirvəsinə yollananda Spartak, Lentulun məktəbindən olan doqquz qladiatoru yanına çağırıb, onlara çoxlu pul verdi, əmr etdi ki, bu saat ayrı-ayrı yollarla üçünüz Romaya, üçünüz Ravenaya, üçünüz də Kapuyaya gedin, bu üç şəhərin qladiator məktəblərində yaşayan bizim bədbəxt yoldaşlarımıza xəbər verin ki, Spartak beş yüz qladiatorla Vezuvi dağında ordugah salmışdır, kim tək-təkinə, kim manipulada, legion dəstələrində birləşib azadlıq uğrunda vuruşmaq istəyirsə, tezliklə mənim yanıma gəlsin.

Spartak bu şəhərlərdən hər birinə üç qasid göndərəndə düşüncü ki, bəd ayaqda onlardan bəzisi yolda ələ keçsə, doqquz nəfərdən heç olmasa üçü deyilən yerə gedib çıxar. Spartak qladiatorları yola salanda tapşırırdı ki, ehtiyatlı olun. Bu doqquz nəfər dağ ətəyinə enəndə Spartak özünü yeyin-yeyin zirvəyə qalxan dəstənin baş hissəsinə yetirdi.

Çox çəkmədi, qladiatorlar koqortası, hər tərəfində çoxlu bağ, ev və üzümlük olan yolu keçib, dağın meşəlik hissəsinə çatdı. Yoxuş dikəldikcə, meşədə hökm sürən tənhalıq, sükut daha da artırdı. Yavaş-yavaş kollar, alçaq ağaclar qurtarır, cır göyəm, pırkal, qara-ağac, yüzillik palıd və yüksək qovaq ağacları görünürdü.

Qladiatorlar yuxarı qalxmağa başlayanda yolda çoxlu əkinçiyə və kəndliyə rast gəlirdilər. Onlar Pompeya, Neapol və Herkalanum bazarında satmaq üçün səbətdə, ya eşək belində göyörti və meyvə aparırdılar. Kəndlilər dəstə ilə gedən bu silahlı adamlara heyrət və qorxu ilə baxırdılar. Qladiatorlar meşəyə girdikdən sonra kollar, qayalar arasında, sıldırım yoxuşlarda kiçik qoyun və keçi sürüləri otaran tək-tək çobana rast gəlirdilər.

Arabir bu kiçik sürülərin mələşməsinin qəmgin əks-sədası dağlarda eşidilirdi.

Spartakın koqortası ikisaatlıq ağır yoxuşdan sonra böyük bir meydançaya gəldi; meydança vulkan qayası üstündə Vezuvinin əsas zirvəsindən bir neçə yüz addım aşağıda idi, zirvəni əbədi, qalın qar təbəqəsi böyük pərdə kimi örtmüşdü. Spartak burada dincəlməyi məsləhət gördü. Əsgərlər istirahət edərkən qayanın üstü ilə əyri-dolanbac dik cığır enirdi: qladiatorlar həmin cığırda qalxmışdı.

O biri tərəfdən keçilməz sıldırım qayalar ucalırdı. Bir tərəfdən də qarşdakı dağın döşü görünürdü; bu dağın ətəklərində, meşəli uçurumlardan aşağıda gün işığı düşmüş tarlalar, üzüm və zeytun bağları, çəmənlər diqqəti cəlb edirdi. Bura üfəqdə görünən Apennin dağının yamaclarına qədər uzanan böyük və abad Nola, Nutseriya mahalı idi. Bu yerə qalxıb-enmək Pompeya tərəfdən də çətindi, deməli, meydançaya bu tərəfdən hücum etmək mümkün deyil.

Spartakın ordugah qurmaq üçün seçdiyi yer cənubdan, Salerno tərəfdən də təhlükəsiz idi; meydançanın bu tərəfindən quyuya oxşayan sıldırım uçurum başlanırdı, bura insan deyil, heç keçi də qalxa bilməzdi.

Qayalar arasındakı yarıqlardan işıq düşən bu uçurumun sonunda mağara vardı; mağaradan düzənliyə qədər bir neçə mil məsafədə uzanan dağ yamacının bağlı-bağatlı hissəsinə, heç gözlənilmədiyi halda, yol açılırdı.

Spartak meydançanı diqqətlə yoxladıqdan sonra əmin oldu ki, bura çox əlverişli yerdir, Kapuyadan, Romadan, Ravennadan kömək gələndə kimi burada dayanıb durmaq olar. Balta və nacaqla silahlanmış frakiyalılar manipulasına əmr etdi ki, yaxındakı meşədən odun qırıb gətirsinlər, tonqal qalasınlr, qladiatorlar qızışsınlar, çünki fevral ayında gecələr, dağın belə hündür zirvəsində ilk şaxtalar olurdu.

Spartak meydançanın çətin çıxılan kənarında dağın şərq yamacına bir kiçik dəstə keşikçi qoydu, yarım manipula qladiator da Pompeya tərəfdən qarovul çəkirdi, – onlar özü buradan qalxmışdı. O vaxtdan meydançaya qladiatorlar ordugahı deyildi, uzun zaman da bu adla adlandı.

Oduna gedən manipula axşamüstü qayıtdı. Onlar tonqal qalamaq üçün odun, həm də bu daşlıq yerdə mümkün olduğu qədər hasar və koma düzəltmək üçün ağac budaqları və çubuq gətirmişdilər. Qladiatorlar qalxdıqları cığırın qabağını kəsmək üçün ora Spartakın başçılığı ilə çoxlu ağac və daş tökdülər, köndələnə enli xəndək qazıb, ağacların, daşların üstünə torpaq atdılar. Az vaxtda torpaq sədd əmələ gəldi. Beləliklə, düşmənin qalxa biləcəyi yeganə yolu da kəsildilər. Manipulanın yarısını ayıraraq, keşik çəkmək üçün səddin bu tərəfində yerləşdirdilər, o biri tərəfinə bir-birindən bir az aralı keşikçi qoydular, belə ki, ən uzaqdakı keşikçi ordugahdan yarım mil kənarda idi.

Qladiatorlar son günlərin qayğı və əziyyətidən yorulmuşdular, çox çəkmədi ki, yuxuya getdilər. Bir az sonra meydança dərin sükuta daldı. Yanıb qurtarmaqda olan tonqalların işığı yatan qladiatorların üstünə və bu fantastik mənzərə də qara qayalara düşmüşdü.

Bircə Spartak oyaq idi. Onun uca boyu, pəhləvan vücudu sənən ocaqların işığında, bu əlaqaranlıq içərisində aydın görünürdü. O sanki mifoloji nəhənglərin birinin xəyalı idi: söylənilən əfsanəyə görə, o nəhəng pəhləvanlar Yupiterə müharibə elan edir, Vezuvinin yaxınlığında Flegrey çölündə ordugah qururlar, bu qərara gəlirlər ki, dağları dağların üstünə qoyub göyə hücum etsinlər.

Spartak bu əzəmətli sükut içində xeyli sakit dayandı; sağ əlini boynundan asılan sol qolunun altına qoyub, dağın dibində görünən dənizə baxır, gözünü Pompeya limanındakı gəmilərdən birində yanan xırdaca işıqdan çəkmirdi.

İşığa baxarkən dərin fikirlərə, düşüncələrə daldı; bu düşüncələr onu çox-çox uzaqlara çəkib apardı. Onun fikri ana yurdu Frakiyanın dağları üstündə uçurdu. Qayğısız uşaqlıq, gənclik illəri, o xoşbəxt illər yadına düşdü. O illər xoş bir səhər mehi kimi əsib keçmişdi. Onun sakitlik və aydınlıq ifadə olunan üzü birdən yenə tutuldu: romalıların hücumu, qanlı vuruşmalar, frakiyalıların məğlubiyyəti, sürülərinin məhv olması, evlərinin dağılması, adamların, qohum-əqrəbasının əsir edilməsi xəyalında canlandı, bir də ki...

Spartak iki saatdan çox idi ki, xatirələr və düşüncələr aləminə dalmışdı. Birdən diksindi, başını Pompeya tərəfdən gələn cığıra, sarı çevirib qulaq asmağa başladı, – onlar özləri dağa buradan qalxmışlar. Qulağına səs gəlmişdi. Lakin hər yer sükut içində idi, yalnız yüngül meh arabir ağacların yarpaqlarını tərpedirdi.

Spartak qəti etiraz etsə də, yoldaşları ona ağac budaqlarından talvar qayırmışdılar, üstünü də son günlərdə villalardan, imarətlərdən götürdükləri keçi və qoyun dərisi ilə örtmüşdülər. O, talvarın altında uzanmaq istədi; bir neçə addım atdıqdan sonra yenə dayandı, yenə qulaq asdı, sonra da öz-özünə dedi: “Elədi ki, var... Orada əsgərlər dağa dırmaşırlar!”

Axşam qurduqları səddə tərəf döndü, öz-özünə deyirmiş kimi pıçıldadı:

– Belə tez? İnanmaq olmur!

Qladiatorlar manipulasının yarısı keşikdə dayanan yerə çatmamışdı ki, oradan boğuq səsləri eşitdi, gecənin sükutu içərisində qabaqda duran keşikçinin ucadan deyilən sözünü aydın eşitdi:

– Gələn kimdir?..

Elə o saat daha ucadan dedilər:

– Silah başına!

Bir anlığa əzca təşviş duyuldu: qladiatorlar silahlanıb, səddin bəri üzündə hərbi qayda ilə sıraya düzülürdülər.

Bu zaman Spartak, əlində qılınc, yaxınlaşıb çox sakit halda dedi:

– Bizə hücum etməyə hazırlaşınlar... Amma bu tərəfdən heç kəs gələ bilməyəcək.

Qladiatorlar bir ağızdan uca səslə:

– Heç kəs! – dedilər.

– Bir nəfər ordugaha getsin, hərəkət işarəsi versin, mənim adımdan desin ki, nizam-intizamı saxlasınlar, səs salmasınlar.

Bu vaxt keşikçi gələn adamlardan “Səbat və qalibiyyət” parolunu eşitdi. Dekan səkkiz ya on nəfər əsgəri ilə yüyürüb kimlərin gəldiyini bilmək istəyəndə, ordugah yuxudan ayrılmışdı. Bütün qladiatorlar bir neçə saniyədə, səssiz-küysüz, vahiməyə düşmədən silahlanıb, hər kəs manipulada öz yerini tutdu, koqorta sıraya düzüldü, o sanki Marinin, ya Sullanın qocaman legionlarından ibarət idi, hər bir hücumu dəf etməyə hazır idi.

Bu zaman dekan hər cür sayıqlıq göstərüb, ordugaha yaxınlaşan dəstəni tanımaq istərkən, Spartak keşikçi manipulasının yarısı ilə sədd üstündə durub cığıra baxırdı. O da, keşikçilər də diqqətlə qulaq asır, orada nələr olduğunu bilmək istəyirdilər.

Birdən dekan sevinc dolu bir səslə dedi:

– Enomaydır!

Dekanın ardınca gedən qladiatorlar da elə o saat təkrar etdilər:

– Enomay!

Bir az sonra germanın gurultulu səsi eşidildi:

– Səbat və qalibiyyət! Hə, mənəm, ardımca da bizim doxsan yoldaşımız gəlir, onlar tək-tək Kapuyadan qaçıblar.

Spartakın nə qədər sevindiyini təsəvvür etmək çətin deyil. O, torpaq səddin üstündən atılıb Enomayı qarşıladı. Onlar bir-birini qardaş kimi, bərk-bərk qucaqladılar. Enomay Spartakın bağlı qoluna toxunmamağa çalışırdı.

Frakiyalı böyük sevinc, həyəcan içində ucadan dedi:

– Ah, Enomay, əzizim! Heç ümid etmirdim ki, səninlə belə tezliklə görüşəcəyəm!

German iri əlləri ilə Spartakın sarışın saçını sığallaya-sığallaya alnından öpüb dedi:

– Mən də.

Onların bu səmimi görüşü qurtarandan sonra Enomay başına gələn əhvalatı bir-bir danışdı. Onun dəstəsi bir saatdan çox Roma koqortalarının hücumunu dəf edir. Romalılar iki hissəyə bölünübmiş; hissələrdən biri əlbəyaxa vuruşmaya girişmiş, o birisi Kapuyanın küçələri ilə dövrələmə gedərək, onları arxadan vurmaq istəmişdir. Enomay romalıların planını başa düşür, köndələninə kəsdikləri yolun müdafiəsini buraxıb həm də Spartakın öz yoldaşları ilə təhlükədən qurtarması üçün bir saatin da kifayət etdiyini bilib, geri çəkilmək qərarına gəlir, onunla bərabər vuruşan qladiatorlara əmr edir ki, dağılıb hərə bir tərəfdə gizlənsin, amma sabah paltarlarını dəyişib tək-tənha şəhərdən çıxsınlar. Onlar su kəməri tağı altında görüşməli imişlər. Enomay orada axşama kimi yoldaşlarını gözləyəcək, sonra da yola düşəcəkmışlər. Enomay bunu da dedi ki, Lentulun məktəbi yanında, gecə vuruşmasında bizim kimi bədbəxt yoldaşlarımızdan iyirmidən çoxu tələf oldu, mənimlə bərabər romalılarla vuruşan, sonra da mənim məsləhətimlə tək-tək dağılısan yüz iyirmi qladiatoran ancaq doxsanı su kəmərinin yanına gəldi. Dünən gecə dövrələmə yolla gəlib Pompeyaya çatdıq, orada Spartakın Kapuyaya göndərdiyi qasidə rast gəldik, Lentul məktəbindən qaçan qladiatorların harada ordugah qurduqlarını ondan düzgün öyrənə bildik.

Altıncı manipulanın gəlməsi ilə düşərgədə böyük şadlıq oldu. Tonqallara odun atdılar; təzə gələnlərə yemək hazırladılar; ortalığa çörək, suxarı, pendir, meyvə və qoz qoydular. Ümumi hay-küy içində kimin gəldiyini və kimin onları qarşıladığını ayırd etmək mümkün deyildi. Suallar, cavablar, danışqlar, söhbətlər bir-birinə qarışmışdı: “Ba, buradasan?” – “Kefin necədir?” – “Necə gəldiniz?” – “Bura necə gəlib çıxdınız?” – “Bura əlverişli yerdir, burada qorunmaq olar...” – “Bəli, biz xoşbəxtik!” – “Kapuyada vəziyyət necədir?!” – “Yoldaşlarımız necədir?” – “Pimandr necədir?” – “Yazıq!” – “Öldü?..” – Bir igid kimi öldü!” – “Bəs Pompedi?” – “Burdadır!”

– “Burdadır?” – “Ey Pompedi!” – “Lentulun məktəbi necə oldu?” – “Qar gün altında əriyən kimi yoxa çıxır” – “Hamısı gələcək?” – “Hamısı”. Hər tərəfdən belə danışqlar, sual-cavablar eşidilir.

Yoldaşlarının gəlməsi ilə qladiatorlar ürəklərində doğan ümidləri, arzuları açıb söylədilər. Bu hay-küylü söhbət, danışq içində çox vaxt gəlib keçdi. Spartakın silahdaşları xeyli yatmadılar. Ancaq gecə yarısından sonra üsyançılar ordugahında sakitlik və rahatlıq oldu.

Səhər açılında Spartakın əmri ilə, yatmış qladiatorları oyatmaq üçün on qul və qladiator şeypur, tütək və fleyta çaldı. Spartakla Enomay yoldaşlarını hərbi qayda ilə nizama düzüb gözədən keçirdi, yeni əmrlər verdilər, əvvəlki sərəncamları bəzi cəhətdən dəyişdilər, hər döyüşçüyə ürək verib ruhlandırdılar, hamını mümkün qədər yaxşı silahlandırdılar. Sonra keşikçiləri dəyişdirib, ordugahdan iki manipula adam göndərdilər: bunlardan biri ərzaq əldə etməli, biri də meşədən odun gətirməli idi.

Ordugahda qalan qladiatorlar, Spartakla Enomay kimi, balta və müxtəlif əkinçilik aləti götürüb, qayalardan daş çıxarmağa getdilər, – belə daşları sapandla atmaq olardı; sapandları əldə etdikləri kəndirdən qayırmışdılar. Sapand daşların bir tərəfini yonub şiş elədilər, ordugahın hər yerində yığın-yığın qoydular. Ordugahın Pompeya tərəfə baxan yerinə daha çoxlu daş yığmışdılar, çünki düşmənin buradan hücum edəcəyi gözlənilirdi.

Qladiatorlar bütün günü və gecəni bu işə sərf etdilər. Səhər tezdən keşikçilərin çığırıları eşidildi: “Silah başına!”. İki koqorta romalılar tribun Tit Servilianın başçılığı ilə Pompeya tərəfindən dağa qalxırdılar, qladiatorların sığındıqları yerə hücum etmək istəyirdilər, özləri də təxminən min nəfər olardı.

Servilian iki gün əvvəl, o dəhşətli gecədə Lentulun məktəbindəki on min qladiatorun üsyanına mane olduğundan sonra, ona məlumat vermişdilər ki, Spartakla Enomay bir neçə yüz üsyançı ilə Vezuvi tərəfə getmişlər, yolda rast gəldikləri villaları guya talan etdilər (bu, əlbəttə, qəsdən söylənilən yalandı, kiminsə yaydığı böhtandı). Bunu da demişdilər ki, Spartak qulları azad edir, onları silah götürüb vuruşmağa çağırır (bu doğru idi). Tribun Servilian tez Kapuya senatına, sonra da respublika senatına getdi. Təşvişə düşən, qorxudan tir-tir əsən senatorlar Tifaq Yupiteri məbədinə toplaşdılar. Servilian

baş verən hadisəni, Kapuyanın və respublikanın qurtuluşu üçün nələr etdiyini danışır, sonra da senatdan öz rəyini söyləməyə, üsyanı lap başlanğıcında boğmaq üçün düşündüyü tədbirlərini təklif etməyə icazə istəyir.

Bu qoçaq oğlan üsyanı yatırmaqla böyük şöhrət qazanacağına, rütbəsini artıracağına ümid edirdi. O, Spartakla Enomayın sağ qalmasının, bir neçə gün də olsa, onların çöldə sərbəst dolanmasının nə qədər təhlükəli olduğunu sübut etməyə başladı, çünki hər saatda üsyançılara qullar və qladiatorlar qoşulurdu, təhlükə get-gedə artırdı. Servilian deyirdi ki, qaçan qladiatorların, qulların ardınca gedib onları məhv etmək, başlarını kəsib nizəyə keçirmək, on min qladiatoru qorxutmaq üçün Lentul Batiatın məktəbində göz qabağına qoymaq lazımdır.

Servilianın məsləhəti vahiməyə düşmüş Kapuya senatorlarının xoşuna gəldi, çünki qladiatorların üsyanından yaman qorxurdular, təşviş və narahatlıq onların dinc, qayğısız həyatını zəhərləyirdi. Senatorlar Tit Servilianın təklifini bəyənib qətnamə çıxartdılar. Qətnamədə Spartakla Enomayın başını gətirənə iki talant mükafat veriləcəyi göstərilirdi. Bundan başqa, onlar alçaq adam olduqlarından, indi isə quldurluğa qurşandıqları üçün daha alçaq olduqlarından, yoldaşları ilə bərabər çarınıxa çəkiləcəkləri haqqında qiyabi hökm çıxardılar. Onlara kömək etmək, ən dəhşətli cəza veriləcəyi təhdidi ilə, həm azad adamlara, həm də qullara qadağan edilirdi. Kapuya senatı ikinci bir qətnamə ilə tribun Tit Serviliana Kapuyadakı iki legionerlər koqortasından birinə komandanlıq etməsini tapşırırdı. O biri koqortaya əmr edilirdi ki, şəhər əsgərləri ilə bərabər, senturion Pompilinin başçılığı ilə həm Lentulun məktəbini nəzarət altına almaq, həm də şəhəri qorumaq üçün Kapuyada qalsın. Serviliana həm də ixtiyar verilirdi: yaxında olan Atell şəhərindən bir koqorta legioner də götürsün, bu qüvvə ilə “ağılsız üsyanı” yatırmağa getsin.

Qətnamələr təsdiq edilmək üçün prefekt Metti Libeona verildi. O, Enomayın qüvvətli təpiyindən sonra hələ də özünə gəlməmişdi. Qorxudan az qalırdı dəli olsun, titrəyib qızdırırdı. İki gün yataqdan durmadı. O iki deyil, lap on min qətnamə imzalamağa hazırı, tək o dəhşətli gecədə düşdüyü təhlükəyə bir daha düşməsin. Bu indi də onun yadından çıxmamışdı.

Tit Servilian gecəni dağın ətəyində qaldı. Dan yeri ağaranda öz əsgərlərinə qısa, odlu nitq söyləyib dağa qalxmağa başladı. Gün çıxanda qladiatorların ordugahına yaxınlaşdı.

Roma koqortaları ehtiyatla, səssiz-küysüz hərəkət etsə də, qladiatorların qabaqda duran keşikçiləri qundaqlı yaydan atılan ox məsafəsində onların gəldiyini duyduqlar. Romalılar keşikçiyə yaxınlaşana qədər, o, təhlükə işarəsini verib, o biri keşikçiyə sarı geri çəkildi. Bu qayda ilə keşikçilər bir-birinə təhlükə işarəsi verərək, ordugahda hamını ayağa qaldırdılar, özləri isə torpaq səddin o tərəfinə keçdilər, – yarım manipula keşikçi qladiatorlar burada dururdu. Onlar Roma legionerlərinin başına sapandla, daş atan qurğularla daş yağdırmağa hazır idilər.

Təhlükə işarəsi tək-tək qayalar arasında səslənib, mağaralarda, dərələrdə əks-səda şəklində təkrar olunanda, qladiatorlar hərbi qayda ilə sıraya düzülüşdülər. Bu zaman tribun Servilian qabağa çıxdı; onun qəzəbli səslə verdiyi hərbi çağırışı bir-birinin ardınca min iki yüz legioner təkrar etdi. Az sonra bu nərə, – tufanlı dəniz uğultusuna bənzər məşum bir uğultuya çevrildi: bu, sürəkli, vəhşi, qulaqbatırıcı hücum nərəsi idi, “barra” nərəsi təqlid edilirdi; Roma legionerləri, adətən, bu bağırtı ilə düşmənin üstünə cumardılar.

Servilian və onun koqortalarının qabaq sıraları torpaq səddə yaxınlaşanda səddin bu üzündə duran əlli qladiator romalıların üstünə dolu kimi daş yağdırırdı.

Qoçaq tribun çıxırdı:

– İrəli!.. Stator Yupiterin naminə, irəli! Cürətli, cürətli olun! Biz bir dəqiqədə bu talançılar ordugahına girib, onların hamısını parça-parça doğrayacağıq!

Dolu kimi yağın daş get-gedə artırdı; lakin romalılar yaralansa da, baş-gözləri əzilse də, torpaq səddə sarı yüyürdülər: ora çatanda silahlarını işə salırdılar, sədd ilə qorunmayan qladiatorların üstünə var gücləri ilə mizraqlar atmağa başladılar.

Bağırtı artırdı, döyüş amansız, qanlı vuruşma şəklində alırdı.

Spartak qayanın üstündə durub, baş verən hadisəyə baxırdı, qoşunu da hərbi nizamla orada durmuşdu. O, Hannibala, ya Makedoniyalı İskəndərə layiq uzaqgörənliklə dərhal bildi ki, Roma legionerlərinin başçısı gənclik qüruruna qapılıraq, həddindən artıq özünə

güvəndiyindən, ehtiyatsızlıq etdiyindən çox ciddi səhvə yol vermişdir. Onun əsgərləri dar cığırdə bir-birinə sıxılmış halda vuruşurdu. Bu qabaq sıralarda yan-yana ancaq on adam dura bilərdi. Bunun da nəticəsində atılan daşlar romalıların uzanıb gedən sıx dəstəsini yaxşı tuturdu, qladiatorların dolu kimi yağdırdıqları daşlardan heç biri boşə çıxmırdı. Spartak düşmənin səhvini başə düşdü və şəraitə görə bundan istifadə etdi. Döyüşçülərini qabağa verdi, onları hücum edilən tərəfdən bütün meydança boyu iki sırayə düzüb, var qüvvələri ilə ara vermədən düşmən üstünə daş yağdırmalarını əmr etdi.

Spartak meydançanın kənarında hamıdan qabaqda durub, legionerlərə daş ata-ata ucadan dedi:

– Heç on beş dəqiqə də keçməyəcək, romalıları qaçmağa başlayacaq, biz də addım-addım onların ardınca gedib, qılınc ilə öz işimizi başə yetirək.

Spartak necə demişdi, elə də oldu. Qoçaq Servilian və bir çox igid legioner torpaq səddə çatmışdı, mizraqlarla qladiatorları vurub səddi aşmaq istəyirdilər, lakin güclü müqavimətə rast gəlirdilər. Dəstənin sonunda gələn legionerlər mizraqdan və qılıncdan istifadə edə bilmirdilər; onların üstünə dolu kimi yağən daş axını get-gedə şiddətlənirdi. Daş onların dəbilqəsini, demir geyimini qırırdı, başlarını, sir-sifətini əzirdi, vurub yerə yığırdı. Çox çəkmədi, hücum edənlərin dəstəsi sarıldı, onlar geri çəkilməyə başladılar. Servilian onsuz da xırıldayan səsinə güc verərək bağırır, əsgərlərdən mümkün olmayan bir şeyi – daş tufanı qabağında dayanmağı tələb edirdi. Atılan daşlardan daha çox zərər çəkən dal sıralar qabaq sıraları irəli basırdı, bu da ümumi pozğunluğa səbəb oldu. Basabas başlandı; legionerlər bir-birini basıb yığır, yığılanları tapdalayırdılar.

Romalılar qaçmağa başladılar; arxadakılar indi qabaq sırayə düşmüşdülər. Qladiatorlar intiqam almaq arzusu ilə onları təqibə başladı. Torpaq səddən aşağıya qaçən bu uzun insan yığını uzaqdan ilana oxşayırdı, – bu ilan dağın döşü ilə qıvrıla-qıvrıla sürünürdü. Qladiatorlar torpaq səddin o tərəfinə keçib romalıların ardınca getdilər. Legionerlər darmadağın edildi.

Gözlənilmədiyi halda romalıların tam məğlubiyyəti ilə bitən bu qısa döyüşün bir xüsusiyyəti vardı: döyüşdə iki mindən artıq adam iştirak edirdi, bunlardan bir qismi qaçır, bir qismi qovurdu, lakin vuruşa bilmirdilər. Romalıların, istəsələr də, dayanmağa imkanları

yox idi, çünki daldan gələnlər qabaqdakıları, qabaqdakılar də özlərindən qabaqda olanları basıb sıxışdırırdı. Qayalarla əhatə olunmuş cığır, bu daş cığırın enişliyi insan axınına fəlakətli bir sürət verirdi. Bu axın, qar uçqunu kimi, ancaq dağın dibində dayana bilərdi.

Doğrudan da, ancaq orada, cığır enli yola çıxdıqda, dağın da döşü bir az yastı olduqda qaçən romalıları tarlalara, bağlara dağıla bilərdilər. Qladiatorlar da burada əl-qol açdı, legionerləri çevrələyib doğradılar, qırdılar.

Servilian qəşəng bir villanın yanında dayandı. O var gücünü toplayaraq, əsgərlərini yanına çağırır, qladiatorlara şiddətli müqavimət göstərirdi. Legionerlərdən çox azı onun çağırışına səs verib, qladiatorların qabağını kəsməyə çalışdılar. Senturion Qay Elpidi Soloni əlliyyə qədər legioner toplaya bildi, onlar şiddətli müqavimət göstərərək özlərini təqib olunmaqdan qorudular. Vaxtilə Marinin legionlarında tevtonlara, kimvrlərə, Sullanın başçılığı ilə yunanlara, Mitridata qalib gələn optionlar, dekanlar bəzi yerdə igid legionerlərdən bir ovuc toplayır, hələ də üstünlük qazanacaqlarına ümid edirdilər. Lakin onların bütün qəhrəmanlıqları boşə çıxdı. Legionerlərin əsas hissəsi sarsılmışdı, çoxu başını itirib vahiməyə düşərək qaçıb dağılmışdılar, hər kəs canının hayına qalmışdı.

Spartak bir manipula qladiatorla Serviliani və onun yüzə qədər igid əsgərini sıxışdırırdı. Bu çox amansız və qanlı vuruşma idi. Spartak Serviliani qılınc zərbəsi ilə öldürdü. Dəstəni əhatə edən qladiatorların sayı get-gedə artırdı, çox çəkmədi, dəstədəki romalıların işini bitirdilər. Bu zaman Enomay igid senturion Soloninin başını qılınc zərbəsi ilə parçalayıb, sağ qalmış legionerlərini təqib edirdi.

Romalıların hər iki koqortası tamam məğlub oldu; dörd yüzdən çox legioner öldürülmüş, üç yüzdən də artığı yaralanmışdı. Əsir düşənlərin silahlarını alıb, Spartakın əmri ilə azad etdilər. Qladiatorlardan otuz adam ölmüş, əlliyyə qədəri də yaralanmışdı.

Qladiatorlar ələ keçən qənimətləri götürdülər; düşmən dəbilqələrini başlarına qoyub, demir paltarlarını geydilər, nizələrini, oxlarını ələ alıb, qılınclarını bellərinə bağladılar, günortadan bir az sonra Vezuvidəki ordugahlarına qayıtdılar. Onlar özləri ilə çoxlu silah da gətirmişdilər. İndi bu silahla – hər tərəfdən axışib gələn yoldaşlarını silahlandırma bilərdilər.

SPARTAK UZAQGÖRƏNLİYİ VƏ MƏHARƏTİ SAYƏSİNDƏ YOLDAŞLARININ SAYINI ALTI YÜZDƏN ON MİNƏ ÇATDIRIR

Kapuyadan qaçan qladiatorların ardınca göndərilən Servilianın məğlubiyyət xəbəri qonşu şəhərlərə yayılanda Kampanya mahalı yaman qorxuya düşdü; legionerlərin darmadağın edilməsi təfsilatını bildikdə hamı çaşıb qaldı.

Bu məhsuldar əyalətin Nola, Nutseriya, Herkulanum, Baya, Neapol, Mizen, Kuma, Kapuya və başqa şəhərləri tələsə-tələsə müdafiəyə hazırlaşdı. Silahlanmış vətəndaşlar gecə-gündüz şəhər qapılarında, qala bürclərində keşik çəkirdilər. Pompeyanın qala divarı söküldüyündən əhali şəhərə azuqə toplamağa gedən qladiatorlara müqavimət göstərməyə cürət etmirdi. Pompeyanın əhalisi bir şeyə çox təəccüb edirdi: qladiatorlar bura düşməni və həşsi kimi deyil, ən intizamlı qoşun kimi gəlirdilər.

Lakin bu şəhərlərin prefektləri, bütün əyalətin prefekti Metti Libeona bir-birinin ardınca çapar göndərir, get-gedə artan təhlükəyə qarşı tez tədbir görülməsini tələb edirdilər. Özünü itirmiş, təşvişə düşmüş Metti də Roma senatına qasidlər göndərir, yalvara-yalvara onlardan təcili kömək istəyirdilər.

Romada, görünür, qladiatorların qiymətini ciddi bir şey hesab etmək fikrində deyildilər. Ancaq Sergi Katilina ilə Yuli Sezar qullar üsyanının çox mühüm və təhlükəli olduğunu anlayırdılar. Üsyanın bütün kökləri, əlaqələri, vüsəti onlara məlum idi. Onlar qladiatorların başçısının çox bacarıqlı, çox igid adam olduğuna da bələddilər. Qladiatorlar tərəfindən darmadağın edilən iki koqortanın vəziyyətini onlardan başqa heç kəs düşünmürdü. Lakin qaçıb canlarını qurtaran əsgərlər vuruşmanı təfsilatı ilə danışır, bəzi şeylərə əsaslanaraq, ancaq nadan və özünə qürrələnən Servilianı müqəssir görür, ona istehza ilə “kiçik Varron” deyirdilər. Bir də ki, Roma bu zaman daha ciddi və təhlükəli düşmənlə müharibə etməyə məcbur olmuşdu: İspaniya onun ağalığına qarşı üsyan qaldırmışdı; üsyanın başında çox igid və çox ehtiyatla hərəkət edən Sertori dururdu. Gənc Pompeyin qoçaqlığı, təcrübəli, qocaman Metellin taktikası onun əqli və cəsarəti

qarşısında acizlik göstərirdi. Eyni zamanda qüdrətli Mitridat da Romanın əleyhinə qalxıb Mark Avreli Kottu məğlub etmişdi; Kott həmin ildə Lutsi Lutsini Lukull ilə konsul idi.

Lukull Romada olsa da, onun bütün fikri bu idi: hərbi səfər üçün müəyyən edilən legionları yığıb Mitridata qarşı çıxсын, çünki Mitridatın qalibiyyəti Romanı və senatı təşvişə salmışdı. Lukull senatın tövsiyəsi ilə Kampanyaya, qladiatorlara qarşı igid və təcrübəli tribun Klodi Qlabri göndərdi, ona üsyançılarla mübarizə etmək üçün altı koqorta, yəni üç minə yaxın legioner verdi.

Klodi Qlabri, qladiatorlarla vuruşmaq üçün ixtiyarına verilən koqortaları silahlandırarkən, qladiatorlar da qazandıqları qələbənin səmərəsindən bacarıqla istifadə edirlər: Tit Servilianla vuruşanda onlar altı yüz nəfərdir, amma indi, iyirmi gündə, onların sayı min iki yüzə çatmışdı; bu döyüşçülər yaxşı silahlanmışdılar, öz canlarını azadlıq yolunda fəda etməyə hazırdılar.

Spartak yunan falanqalarının, Frakiya qoşunlarının, Mitridat legionlarının hərbi nizamına yaxşı bələddi, lakin bunlardan ən çox Roma hərbi nizamına tərəfdar idi. O elə güman edirdi ki, həqiqətən döyüşkən xalq olan romalıların taktikasından yaxşı və daha ağıllı taktika yoxdur. Ölümündən qorxmayan, silahdan çox yaxşı istifadə edən xalqlar üzərində latınların hədsiz-hesabsız qələbə çalmasını, o, hər şeydən əvvəl, Roma legionlarının nizam-intizamında, döyüş qayda-qanununda, quruluşunda, Romanın az qala bütün dünyanı istila etməsinin səbəbini isə latınların hərbi şücaətində görürdü.

Spartak, yuxarıda dediyimiz kimi, qladiatorlar qoşununu Roma qoşununun döyüş quruluşuna, qayda-qanununa əsasən yaratmaq və təşkil etmək istəyirdi.

O, Tit Serviliana qalib gəlib Pompeyaya girəndə qladiatorların birinci legionu üçün bayraq sifariş etdi. Romalılar öz bayraqlarının başına qartal şəklində taxırdılar. Spartak isə bayraq ağacının başına qırmızı papaq şəklində taxmağı əmr etdi: bu, ağaların azadlığa buraxmaq istədikləri qulların qoyduqları papaqdı. Bayraq ağacına papaq şəklində altından tuncdan qayrılmış kiçik bir pişik şəklində vurdurdu: pişik ən çox azadlıq sevən heyvandır; əfsanəyə görə pişik şəklində, bir simvol kimi, Azadlıq heykəlinin ayaqları altında olarmış. Bundan başqa, Roma adətincə, senturiya üçün də bayraq düzəltdirdi, – bayrağın ağacına tuncdan hazırlanmış iki birləşən əl şəklində vurdurdu, bunun

altındaki balaca papaq şəklinə koqortanın və legionun nömrələri yazılmışdı. Spartakın bir neçə silahlı dəstəsi olsa da, o, şübhə etmirdi ki, İtaliyanın bütün qulları gəlib ona qoşulacaq, sonralar onun başçılıq etdiyi orduda çoxlu legion və çoxlu koqorta olacaqdır.

Spartak Vezuvidə və onun ətrafındakı düzənlikdə yerləşərək, hər gün öz dəstələrini xeyli vaxt təlim keçməyə, sıraları genişləndirmək və sıxlaşdırmaq, müəyyən edilən yerdə toplamaq, dövrələmə manevrlər etmək, sağa və sola dönmək, dəstə şəklində və üç döyüş xəttində düzəltmək, üçüncü döyüş xəttindən addımlayıb, ikinci xətdən keçib, birinci xətdə yer tutmaq kimi Roma legionlarının taktik üsulunu və başqa şeyləri öyrənməyə məcbur edirdi. Servilianın legionerlərindən qənimət alınmış şeypurları və buksinaları¹ toplayıb şeypurçular dəstəsi düzəltdi, onlara səhər ayağa qalxmaq, bir yerə yığılmaq, hücumu keçmək üçün boru çalmağı öyrətdi.

Bu qayda ilə Spartak heqiqi sərkərdə gözüaçıqlığı ilə, düşməninin istər-istəməz verdiyi vaxtdan öz xeyri üçün istifadə edərək, əsgərlərinə hərbi ustalığı, vuruşma taktikasını öyrətməklə məşğuldu: düşmənin bu gün-sabah hücum edəcəyini gözləyir, onlara möhkəm müqavimət göstərməyə hazırlaşdı.

Doğrudan da, Klodi Qlabr çox da özünü gözlətmədi. Koqortalarını yığıb sürətli yerləşlə qladiatorların üstünə hərəkət etdi.

Spartak döyüşçüləri arasında çox ciddi nizam-intizam yaratmaqla az vaxtda yerli çobanlar və odunçular içərisində hörmət qazandı, buna görə, Klodinın gəlməsinə bir gün qalmış, düşmənin yaxınlaşdığını və qoşunun sayını bilirdi. Spartak bilirdi ki, min iki yüz döyüşçü, üç mindən artıq Roma legionerləri ilə açıq çöldə vuruşmaq üçün kifayət deyil. Vezuvidəki ordugahına çəkilib, düşməni orada gözləməyə başladı.

Görünür, hücum günortadan sonra, qladiatorların Vezuvidə olduqlarının iyirminci günündə başlanacaqdı. Təxminən bu vaxtda yüngül silahlanmış bir manipula piyada qoşun sıralama meşəyə səpələnib, cığırın hər iki tərəfi ilə yavaş-yavaş yuxarı qalxdı, qladiatorların ordugahına yaxınlaşıb, onların üstünə ox yağdırmağa başladılar. Lakin oxatanlar ordugahdan xeyli uzaqda olduqlarından atılan oxlar elə bir ziyan vermədi, ancaq bir neçə qladiator, o cümlədən Bortoriks yaralandı. Qladiatorların atdığı daşlar düşməne çox az zərər

verdi, çünki legionerlərə hücum etmək istəyərkən, onlar birdən geri çəkilib, hücumu dayandırdılar. Spartak başa düşdü ki, Servilianın məğlubiyyəti romalıların yeni sərkərdəsinə yaxşı ibrət dərsi olmuş, onlara həm yerli şəraitlə, həm də düşmənin taktikası ilə hesablaşmağı öyrətmişdir. Düşmən əvvəlki kimi ordugaha hücum etməyəcək. Klodi başqa bir manevrə əl atacaq: o çalışacaq ki, qladiatorları aldadıb ordugahdan aşağı endirsin, romalıları üçün əlverişli bir şəraitdə onlarla vuruşsun.

Klodi bu məqsədlə də yüngül silahlı piyada hissəsini kəşfiyyətə göndərmişdi ki, qladiatorların hələ də ordugahda olub-olmadıqlarını bilsin. Klodi bu yerlərə yaxşı bələddi: vətəndaş müharibəsində Sullanın başçılığı ilə burada vuruşmuş, bütün Kampanya mahalını dolaşmışdı. Qladiatorların ordugahda olduğunu qəti bilib, məmnun halda gülümsəyərək, əlini-əlinə sürtdü; belə təbəssüm çox az hallarda onun sərt ifadəli qalın dodaqlarında görünürdü, həm də gündən-havadan qaralmış acıqlı sifətinə heç yaraşmazdı. O, sevinə-sevinə ucadan dedi:

– Deməli, siçan tələdədir!.. Beş gündən sonra onların hamısı bizə təslim olacaq.

Klodinın başına yığılan senturionlar və optionlar təəccüblə birbirinə baxır, onun dediklərini başa düşmürdülər. Lakin az sonra hər şey aydan oldu: Klodi gətirdiyi qoşunun min nəfərini senturion Mark Valeri Messala Nigerin komandanlığı altında dağın ətəyində, böyük konsul yolu üstündə qoydu, özü isə dörd koqorta, yəni iki min legionerlə Vezuvi dağının döşü ilə meşəyə qədər qalxıb yol əvəzinə dolanbac cığır başlanan yerdə dayandı, – qladiatorlar ordugahına ancaq bu cığırda getmək olardı. Burada əlverişli yer seçib ordugah qurdu. Bundan sonra dərhal senturionun köməkçilərindən birini Valeri Messala Nigerin yanına göndərüb, qabaqcadan müəyyən edilmiş manevrin yerinə yetirilməsi əmrini verdi.

Təsvir etdiyimiz hadisədən doqquz il sonra konsul seçilən Mark Valeri Messala Nigerin onda otuz üçdən çox yaşı olmazdı. O cəsəretli, şöhrətpərəst bir adamdı, hərbi işdə ad çıxarmaq arzusunda idi. Vətəndaş müharibəsində Sullanın tərəfində vuruşaraq böyük qoçaqlıq göstərmişdi, qladiator üsyanından dörd il əvvəl Appi Klavdi Pulxrla bərabər Makedoniyaya, Romadan narazı olan əyalətlərlə, əsasən frakiyalılarla vuruşmağa getmişdi: frakiyalılar romalıların dözülməz zülmünə qarşı mübarizəyə qalxmışdı.

¹ B u k s i n a – romalılarda indiki trambona oxşar musiqi aləti

Valeri Messala Rodop dağlarında göstərdiyi igidliyinə görə mülki çələng ilə təltif edilmiş və ona senturion adı verilmişdi. Bir az sonra, bədənə zəif olan Appi Klavdi Pulxı ölür, müharibə qurtarır, cavan Messala da Romaya qayıdır. Qladiatorların üsyan etməsi xəbəri Romaya çatanda Messala konsul Lukull ilə Qara dənizə getməyə hazırlaşdı. Lakin Lukull bu səfərə yazdan əvvəl yola düşəcəyindən, Messala Klodi Qlabr ilə gedib, qladiatorlar əleyhinə düzələn cəza dəstəsində iştirak etməsinə icazə aldı. Məğrur Valeri Messala o patrisilərdən idi ki, təkcə qladiatorlarla müharibə fikri onlarda nifrət və acınacaqlı təbəssüm oyadırdı.

Messala Nigerin şöhrət qazanmaq arzusuna Spartaka qarşı duyduğu hədsiz nifrəti də əlavə olunurdu. O, Sullanın dul qalmış arvadı Valeriya Messalanın qohumu idi. Valeriyanın Spartakla olan sevgi əlaqəsini eşidəndə dəlicəsinə hiddətlənmiş, bu əlaqəni rüsvayçılıq hesab etmişdir. O bir daha öz qohumunu görmək istəməmiş, Spartaka bütün qəlbi ilə kin bağlamışdı, belə hesab etmişdi ki, o alçaq qladiator Messala adını ləkələmişdir.

Messala tribun Klodi Qlabrın əmrini aldıqdan sonra iki koqorta əsgəri ilə hərəkətə gəldi, Vezuvinin ətəyi ilə irəliləyib dağı dolandı. Bir neçə saatdan sonra Nola və Nutseriyaya sarı baxan yamaca çatdı, sonra da pis dağ yoluna çıxıb, bu yol uçurumlar, qayalar, uçqunlar arasında itənə kimi irəlilədi. Burada Messala öz qoşununu saxlayıb ordugah qurdu.

Romalıların iki qoşun dəstəsi – biri dağın bir tərəfində, biri o biri tərəfində, iki saatdan artıq əlləşərək dördbucaq şəklində ordugah qurdular: ordugahın ətrafında xəndək qazıb, iç tərəfdən torpaq sədd, səddin də üstünə bir-birinə sıx payalar vurub hasar düzəldilər – biz daha bunu müfəssəl təsvir etməyəcəyik. Tarixçilərin və hərbi mütəxəssislərin yazılarından, romalıların istehkam şəklinə salınmış çox gözəl və sürətlə ordugah qurduqları hamıya məlumdur, bunu yenidən yazsaydıq, ancaq bu tərifləri təkrar etmiş olardıq.

Bəli, Klodi Qlabr Vezuvinin bir tərəfində, Messala Niger o biri tərəfində öz qoşunlarını axşama kimi yerləşdirib qurtardılar, qladiatorların ordugahdan çıxıb biləcəkləri yolun ikisini də kəsdilər.

Ancaq indi qoşun koqortaları öz səngərlərinin planını başa düşdülər: onlar, doğrudan da, sıçanın tələyə düşməsinə sevinirdilər.

Klodi irəlini görə ehtiyatlı bir adamdı: Nolaya sarı gedən cığırı qorumaq üçün ancaq min adam göndərdi: o bilirdi ki, dağın bu tərəfi çox eniş olduğundan qladiatorların enməsinə mane olacaq. Başlıca qüvvələrini Pompeya tərəfdəki yol üstünə yığdı; qladiatorların buradan enməsi daha əlverişli idi, hücumu da ancaq buradan gözləmək lazımdır.

Spartak ertəsi gün adət üzrə bütün meydançanı dolaşarkən, Nolaya sarı baxan qayaların dibində düşmənin ordugahını gördü, lakin Klodin ordugahını hələ görməmişdi, çünki meşə qabağını kəsirdi; bununla belə pis bir şeyin baş verdiyini hiss etdi. Məsələn aydınlaşdırmaq üçün iki manipula qladiator götürüb, Pompeyaya gedən cığırla aşağı enməyə başladı. Heç iki mil getməmişdi ki, qoşunun qabaq hissəsi Roma ordugahının keşikçilərinə rast gəldi, onlar bunlara, bunlar da onlara bir neçə nizə və ox atdılar. Spartak dəstəni dayandırıb, qoşunun qabaq tərəfinə keçdi, Roma ordugahını bütün dəhşətli özəməti ilə görüb heyrət etdi.

Onun rəngi qaçdı; bircə kəlmə də söz söyləmədi; gözləri qarşısındakı səddə dikildi. Bu sədd ona qəribə təsir bağışladı: sanki diri ikən basdırılmış bir adam ayılanda tabutun soyuq və ağır qapağına toxunmuşdu.

Roma keşikçiləri qladiatorların qabaq hissəsi görünən kimi təhlükə işarəsi verdilər; elə o saat da ordugahdan bir senturiya qoşun çıxıb, Spartaka ox ata-ata qabağa yeridi. Spartak başa düşdü ki, düşmənin hər tərəfdən qladiatorların yolunu kəsmiş, onları ölümə məhkum etmişdir. Bunu düşünərkən yerindən tərpənmirdi, ətrafına düşən mizraqların viyılısını eşitmirdi, lakin bu mizraqlardan hər biri onu öldürə bilərdi.

Qabaq hissəsinin dekanı Spartakı bu halından ayıltı, dedi:

– Spartak biz nə etməliyik? İrəli gedib vuruşaqmı, ya geriyyə çəkək?

Frakiyalı qəmgin halda cavab verdi:

– Düz deyirsən, Alkest, geri çəkilmək lazımdır.

Qabaq hissə sürətlə geri qayıdır, Spartak da hissənin ardınca yavaş-yavaş, onu gözləyən iki manipulanın yanınca gəldi.

Dərin düşüncə içində onları geri qayıtdı.

Roma senturiyası ox ata-ata bir qədər onları təqib etdi, sonra ordugaha qayıtmaq əmrini aldı.

Spartak meydançaya gəldikdən sonra Enomayla Bortoriksi öz yanına çağırırdı. Bortoriks ümumi işin qələbəsinə ürəkdən inanır, yüngül yaralansa da, vəzifəsini yerinə yetirmək arzusu ilə alışıb yanırırdı. Spartak daha təcrübəli və igid komandirləri də çağırmışdı. Sonra onların hamısını Nolaya sarı apardı. Düşmənin ordugahını göstərüb, düşükləri böhranlı vəziyyəti izah etdi, sonra da soruşdu: sizin fikrinizcə, belə çətin vəziyyətdə nə etmək lazımdır?

Ölümdən qorxmayan, mərd, igid, həddindən artıq dəliqanlı olan Enomay çıxırdı:

– And olsun intiqam allahlarına, bizim bircə çarəmiz qalır: gerek yırtıcı heyvan qəzəbi ilə romalıların düşərgəsinə hücum edək! Minimiz ölsə də, iki yüzümüz xilas olar.

Spartak dedi:

– Bu mümkün olsaydı!

Enomay tam qətiyyətlə soruşdu:

– Niyə mümkün olmur?

– Belə bir fikir mənim də ağıma gəlmişdi. Düşmənin ordugahları – bizim ordugahımızın uzanan enişli, uçurumlu çıxırların sərbəst, açıq sahəyə çıxan yerində qurulmuşdur, – bunu nəzərə aldınmı? Bizim həm bu tərəfdə, həm də o tərəfdə açdığımız cəbhədə yan-yana ondan artıq döyüşçü dura bilməz, – bu barədə də fikirləşdinmi? Biz min iki yüz adamıq, amma vuruşmada iyirmidən artıq adam iştirak edə bilməz.

Spartakın söylədikləri o qədər inandırıcı, mühakiməsi də o qədər düzgün idi ki, Enomay başını aşağı salıb dərinədən ah çekdi. Qladiatorlar da onların ətrafında məyus halda susub durmuşdular.

Spartak sözüne davam etdi:

– Azuqəmiz də ancaq beş-altı günlükdür. Bəs... sonra?

Spartakın qəmgin və tutqun halda verdiyi sual – onun silahdaşları qarşısında inkaredilməz, qorxunc bir qüvvə kimi canlandı, – bu, ürək parçalayan, amansız, dəhşətli bir sualdı.

Sualın nəticəsi də çox aydındı. Yeddi, səkkiz, on gün də burada dayanıb durmaq olardı... Bəs sonra?

Ayrı çıxış yolu yox idi: ya təslim olmaq, ya da ölmək lazımdır...

İyirmi nəfər mərd qladiatorun bu kədərli sükutu xeyli davam etdi; beş il müddətində onları yaşadan, damarlarındakı qanı isidən, həyatlarını ruhlandırان ümidin sarsıldığını dərk etmək onlara böyük əzab

verirdi. Onlara elə gəlirdi ki, az vaxtda qalib gələcəklər, zəfər qazanacaq olan təmin edilmişdir, lakin başladıkları işin belə məhv olduğunu görmək nə qədər dəhşətli idi! Belə dəhşətli bədbəxtliyin qabağında ölüm nə idi ki!

Bu kədərli sükutu hamıdan əvvəl Spartak özü pozdu.

– Gəlin mənimlə gedək, meydançanın hər tərəfini gəzib-dolaşaq, diqqətlə baxaq, bəlkə buradan qurtarmaq üçün bir yol tapdıq; nə qədər çətin, qorxulu olsa da, bəlkə bir çarə tapıb bu qəbirdən diri çıxdıq: lap yüz nəfərimiz ölümdən canını qurtarsa da. Qoy qalanımız bu müqəddəs işin qalibiyyəti uğrunda həlak olsun.

Spartak silahdaşları ilə dinməz-söyləməz, fikirli-fikirli meydançanı gəzməyə başladı. Arabir dayanırdı; bu zaman o, dərin qəfəse salınmış, nərildəyə-nərildəyə, fınxıra-fınxıra qəfəsin dəmir barmaqlıqlarını sındırmaq üçün imkan axtaran aslana oxşayırdı.

Qladiatorlar elə bir yerə gəldi ki, burada meydança dağın zirvəsindən ayrılır, sıldırım qayalar divar kimi yüksəlirdi. Spartak bu dəhşətli dik qayalara baxıb pıçıldadı:

– Bura heç dələ də qalxa bilməz! – Bir az düşündükdən sonra əlavə etdi: – Biz lap qalxa da bilsək?.. Bununla ancaq düşündüyümüz vəziyyətin təhlükəsini artırmış olardıq.

Nəhayət, qladiatorların başçıları meydançanın cənub tərəfinə gəlib, dərin bir uçurumun kənarında dayandılar, gecə yarı onun dərinliyini müəyyən etmək istədilər, elə o saat da dəhşət içində bu baş gicəlləndirən dərinlikdən gözlərini çəktilər.

Manipula başçılarından biri dedi:

– Bu uçurumun dibinə ancaq daş gedib çata bilər.

Bir az kənarında iyirmiye qədər qladiator-qall yerə oturub, çox ustalıqla yoğun söyüd çubuqlarından qalxan toxuyur, sonra da üzünə parça-parça möhkəm dəri çəkirdilər. Spartak hələ də fikrə dalmışdı; onun düşüncəli gözləri, özləri kimi bədbəxt yoldaşlarının toxunduğu ibtidai qalxanlara sataşdı.

Əvvəl o qeyri-ixtiyari olaraq qalxanlara baxdı, ancaq fikri başqa yerə idi.

Qallardan biri Spartakın qalxanlara diqqətlə baxdığını görüb, gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Bizim ordugahda gön və metal qalxanların sayı yeddi yüzdən çox olmaz. Biz bu fikrə gəldik ki, qalan beş yüz nəfər döyüşçü üçün

heç olmasa belə qalxan qayıraq... Bunlardan qayıracağıq... nə qədər ki, gönümüz çatacaq.

Spartak zavallı qalların bu məhəbbətindən və qayğısından mütəəssir olub ucadan dedi:

– Gez və Tetuan¹ qoy o dünyada sizin dadınıza yetsin! Onlar istirahət vaxtında da məzmların azadlığı üçün var qüvvələrini və bacarıqlarını sərf edirdilər.

Spartak bir az susduqdan sonra, sanki öz qaygılarını unudaraq, cavan qallara, onların gördüyü işə mehribancasına baxa-baxa soruşdu:

- Dəriniz hələ çoxdurmu?
- Yox, çox deyil, iyirmiyə qədər qalxana çatar.
- Axırınıcı dəfə Pompeyaya gedəndə bu dəriləri tapa bildik.
- Hayıf ki, öküz dərisi söyüd çubuqları kimi meşədə bitmir!

Spartak bir də yoğun, möhkəm, elastiki söyüd çubuqlarına baxdı: çubuqlar, öz-özlərinə qalxan qayıran bu adamların yanında yığm-yığın qoyulmuşdu.

Spartak qallın son sözüne çox təəccüb etdi: onun sözüne cavab vermək əvəzinə, birdən hərəkətə gəlib sanki hoppanmaq istədi; aşağı əyilib bir dəstə söyüd çubuğu götürdü, sevincindən üzü gülümsəyərək, səsi yetdikcə birdən çığırdı:

– Ah, and olsun Yupiterə – hamıya yaxşılıq edən o böyük Xilas-kara, xilas olduq!

Enomay, Bortoriks və başqa senturionlar, optionlar, dekanlar buna son dərəcə heyrət edib Spartaka sarı döndülər.

Enomay soruşdu:

– Nə dedin?

Bortoriks Spartakın sözünü təkrar etdi:

– Biz xilas olduq?

Kim isə belə bir sual verdi:

– Bizi kim xilas edəcək?

– Kim deyir?..

– Necə xilas edəcək?

Spartak çubuqlara diqqətlə baxaraq susurdu. Sonra yoldaşlarına dedi:

– Bu çubuqları görürsünüz? Biz bunlardan çox uzun bir nərdivan qayırarıq, onun bir başını bu qayaya bərkidib, bir-bir o dərin dəreyə enərək, oradan da qəfildən romalıların arxasına çıxıb, onları parça-parça doğrarıq.

Yoldaşlarının üzündə qəmgin və şübhəli bir təbəssüm göründü; Enomay ümitsiz halda başını bulayıb dedi:

– Spartak, sayıqlayırsan!

Bortoriks şübhə ilə soruşdu:

– Səkkiz yüz–doqquz yüz fut uzunluğunda nərdivan toxumaq?

– Spartak qəti bir inamla dedi:

– Bir şeyin möhkəm arzusunda olan adam üçün mümkün olmayan şey yoxdur! Nahaq yerə bu nərdivan sizi təşvişə salır: biz iki yüz nəfərik, onu üç saata hazırlarıq.

Spartak odlu bir qəlb ilə bu məsələyə inandığından yoldaşlarını da buna inandırıb ruhlandırdı. Əli baltalı dörd manipula qladiatoru yaxındakı meşəyə göndərdi ki, bu iş üçün yararlı, bir az yoğun çubuq kəsib gətirsinlər.

Qalan qladiatorlara əmr etdi ki, meydançada manipula şəklində iki sətərə düzülünlər, hörmək istədikləri bu qərribə nərdivanın ayrı-ayrı hissələrini bir-birinə bağlamaq üçün nə qədər kəndir, sarğı, qayış varsa hamısını gətirsinlər.

Heç bir saat keçmədi, söyüd çubuqları kəsmək üçün göndərilən qladiatorlar səkkiz–səkkiz, on-on, iyirmi–iyirmi qayıdıb gəldilər, özləri ilə yekə–yekə çubuq şələləri gətirdilər. Spartak hamıdan əvvəl yoğun söyüd çubuqlarını hörməyə başladı, hamının da işə girişməsinə əmr etdi. Onlardan bəzisi material hazırlayır, bəziləri bunları bir-birinə bağlayır, bəziləri də, – onlara nicat verəcək bu görünməmiş nərdivanın hazır hissələrini qururdu.

Hamı böyük təhlükə qarşısında olduqlarını bilir, çox ciddiyyətlə çalışırdılar. Minə qədər döyüşçü işləyən meydançada tam nizam–intizam və sükut vardı. Ancaq arabir kim isə astadan o birisindən kömək istəyir, ya bir şey soruşurdu: hamı çalışırdı ki, bu ümumi işi mümkün qədər yaxşı yerinə yetirsin.

Gün batana iki saat qalmış, təxminən doqquz yüz fut uzunluğundakı bu nərdivan hazır oldu. Spartak dörd qladiatora əmr etdi ki, nərdivanı açsınlar: onun hər hissəsini, bağlarının möhkəm və düzgün olmasını yoxlamaq istəyirdi. Spartak nərdivanın hər hissəsini

¹ Tetuan – qədim qallarda allah adı

bir-birinin ardınca gözdən keçirdikcə, əli ilə yoxladıqca, dörd qladiator onu bükürdü.

Qaranlıq düşəndə Spartak əmr etdi ki, ordugah səssiz-səmirsiz köçməyə hazırlaşsın. Hər yarım manipula öz silahlarını bir yere bağlamalı idi, çünki nərdivanla enəndə adamların üstündə artıq yük olmamalı idi. Spartakın əmri ilə müxtəlif parçaların şüləmini bürmələyib kəndir hazırlamışdılar: yarım manipula döyüşçü bir-birinin ardınca uçurumun dibinə endikdən sonra silah bağlaması da həmin kəndirlə aşağı endiriləcəkdi.

Sonra Spartak əmr etdi ki, nərdivanın aşağısına iki böyük daş bağlayıb, onu yavaş-yavaş uçurumun divar kimi dik döşü ilə aşağı endirsinlər. O ağıllı, həm də ehtiyatlı bir tədbir görmüşdü; bu çətin enişin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün eyni dərəcədə mühüm olan iki nəticə əldə ediləcəkdi: əvvəla, bu iki daşın ağırlığı hər bir pəhləvanın ağırlığından çox idi, nərdivan qırılmasa, bu daşlarla uçurumun dibinə çatsa, demək, adamların da sağ-salamat enəcəyinə arxayınlıq ola bilərdi. İkincisi də, daşlar uçurumun dibində nərdivanı möhkəm saxlayacaqdı, nərdivan yüngül və elastiki olduğundan, adam enəndə onun yellənməsi təhlükəsini azaldacaqdı.

Hər şey hazır olandan sonra və dağın ətrafında qaranlıq artmağa başlayanda Enomay hamıdan əvvəl bu təhlükəli işə girişib, nərdivanla enməyə hazırlaşdı.

Nərdivanın bu biri ucu qayanın başına möhkəm bağlanmışdı. Azman bədənlə german qayanın başından bərk-bərk yapışdı. Rəngi bir az qaçmışdı: o hələ ömründə belə nərdivanla enmək təhlükəsi kimi bir təhlükə qarşısında olmamışdı, bir də ki, nə qollarının gücü, nə yenilməz mənəvi əzəməti bu qayalı, dərin uçuruma heç bir şey eləyə bilməzdi.

Enməyə başlarkən bu cəsarətli, azman adam zarafat da elədi:

– And olsun hər şeyi bilən o qüdrətli Votana,¹ mən elə güman edirəm ki, Valkariyalardan² ən yüngülü Gelliya da belə nərdivanla ensəydi, özünü tamamilə təhlükəsiz hiss etməzdi!

¹ Votan və ya Odin – qədim germanların baş allahı (romalıların Yupiteri kimi)

² Valkariyalar – rəvayətə görə, qədim germanlarda Votanın cəngavər, gözəl qızları; vuruşmaları idarə edər, allahların sərəncamı ilə döyüşçülərə ölüm göndərərmişlər.

Enomay bu sözləri söyləyərkən, onun azman bədəni uçurumu əhatə edən qayaların ardında yavaş-yavaş gözdən itirdi; az sonra başı da görünməz oldu. Spartak əyilərək onu gözdən qoymurdu, nərdivan hər dəfə əsəndə, hər dəfə yellənəndə onun bütün bədəni gizlədəyirdi. Üzü yaman ağarmışdı, sanki bütün varlığı ilə bu qəribə, titrək nərdivana bağlanmışdı.

Qladiatorlar meydançanın kənarına toplaşmışdı, sanki qaranlıq uçurum onları özünə cəlb edirdi. Dalda duranlar pəncələri üstə qalxır, nərdivan bağlanan qayaya baxırdı. Heç kəs dinib-danışmırdı, tərپənmirdi: axı onların bu anda həyatı və taleyi söyüd çubuğundan hörülmüş bu kövrək nərdivandan asılı idi.

Nərdivanın müntəzəm yellənməsi və tərپənməsi Enomayın pillələrlə get-gedə daha artıq endiyini göstərir, qladiatorlar da enilən pillələri təşviş içində sayırdılar.

Nərdivanın yavaş-yavaş yellənməsi üç dəqiqədən artıq sürmədi, lakin qladiatorlara bu üç dəqiqədə üç olimpiada¹ üç əsr göründü. Nəhayət, nərdivanın yellənməsi qurtardı. Meydançadakı, eyni ürək çırpıntısı ilə, eyni fikirlə yaşayan min adam uçuruma sarı əyilib diqqətlə qulaq asmağa başladı, – onların üzündə təsvirəgəlməz bir ifadə vardı.

Bir az keçdi; qladiatorlar nəfəslərini udub durmuşdular; birdən boğuc bir səs eşidildi: səs əvvəl aydın deyildi, çox uzaqdan gəlirdi, lakin get-gedə qüvvətləndi, aydınlaşdı, sanki səs verən adam tez-tez yaxınlaşırdı.

– O çığıra-çığıra deyirdi:

– Qulaq as!.. Qulaq as!..

Birdən min adamın sinəsindən fırtına viyılıtsı kimi qüvvətli bir ah qopdu, hamı yüngüllük duydu, çünki gələn səs şərti əlamətdir: Enomay sağ-salamat uçurumun dibinə enmişdi.

Qladiatorlar bunu bildikdə bir-birinin ardınca tez-tez, tələsə-tələsə bu qəribə nərdivanla enməyə başladı, hamısı da mümkün qədər diribaş olmağa çalışırdı: indi hamıya aydın olmuşdu ki, nərdivan onları ölümdən, şanlı qalibiyyətə aparan yolun rüsvayçılıqla sarsılmasından qurtarmışdır, onları həyata doğru aparırdı.

¹ Olimpiada – qədim Yunanıstanda Olimp oyunları bayramları arasında keçən dörd il

Qladiatorların enməsi otuz saat davam etdi, ancaq ikinci gün səhər açılarda uçurumun dibinə, düzənliyə enib qurtardılar. Dağın üstündə ancaq Bortoriks qalmışdı. O son manipulanın silahlarını da, dəryaz, balta, üçdiş yaraq bağlamalarını da aşağı endirdi. – Spartak dəryazları, baltaları, üçdiş yaraqları götürüb saxlamağı ona tapşırırmışdı: üsyana qoşulan yoldaşlarını hələlik bunlarla silahlandırmaq olardı. Axırda Bortoriks özü də aşağı endi.

Qladiatorların Spartaka necə təşəkkür etdiklərini, ona olan məhəbbət və sədaqətlərini necə coşğunluqla bildirdiklərini təsvir etmək mümkün deyil: ancaq onun əqli və zirəkliyi nəticəsində hamı ölümdən xilas olmuşdu.

Lakin Spartak onlardan səs-küy salmamalarını xahiş elədi, hər manipulaya tapşırıldı ki, ətraf dərələrdə və yarıqlarda gizlənilib, qaranlığın düşməsinə gözləsinlər.

Səbirsizliklə gözlənilən bu bir neçə saat onlara son dərəcə uzun görünürdü. Nəhayət, günəş qüruba enməyə başladı. Üfünün lacivərd rəngi qaralan kimi qladiatorların hər iki koqortası gizləndikləri yerdən çıxıb sıraya düzüldülər, çox ehtiyatla, dinib-danışmadan yola düşdülər: onlardan biri Enomayın başçılığı ilə dəniz sahilinə doğru, biri də Spartakın komandası altında Nolaya sarı hərəkət edirdi.

Koqortaların ikisi də təxminən eyni məsafəni qət edəcəkdə. Buna görə onlar gecə yarısına bir saat qalmış, təxminən eyni vaxtda Roma ordugahlarının arxasına keçmiş oldular.

Messala Nigerin ordugahına lap yaxınlaşanda Spartak öz koqortasına dayanmaq əmrini verdi, özü isə təkbaşına, ehtiyatla ordugahın səddinə tərəf yeridi.

Spartak ordugahın yaxınlığındakı üzümlüklə yeriyirdi; keşikçi üzümlükdən xışıltı gəldiyini eşidib səsləndi:

– Kimdir gələn?

Spartak dayandı. Hər tərəf sükut içində idi. Roma ordugahının keşikçisi diqqətlə qulaq asdı, elə bil ki, sakitlikdi, səs-səmir yox idi.

Bir az sonra Spartak patrullarla dekanın ayaq səsini eşitdi, – onlar keşikçiləri yoxlayırdılar.

Gecə yarı olmuşdu; elə də sakitlikdi ki, onlar yavaşca danışsalar da, Spartak söylədiklərini eşitdi:

– Nə olub ki? – Soruşan yəqin dekandı.

– Kolların arasından xışıltı gəldi...

– “Kimdir gələn” dedikdən sonra bir şey eşitdinmi?

– Yox, nə qədər qulaq asdımsa, bir şey eşitmədim.

– Yəqin tülkü imiş, kəkliyin izi ilə qaçırılmış.

– Mənə də elə gəldi ki, yarpaqlar balaca bir heyvanın ayaqları altında xışıldayır. Qladiatorlar barəsində heç söz ola bilməz. Oturublar yuxarıda, oradan daha çıxma bilməzlər...

– Doğrudur. Senturion dedi ki, siçan tələyə düşüb.

– Sən lap sakit ol, Klodi Qlabr köhnənin pişiyidir, Spartak kimi bir siçan balası onun əlində uşaq oyunağıdır.

– Əlbəttə, buna heç söz ola bilməz, and olsun o Mühafizəkar Yupiterə!

Azca susdular. Spartak mənalı-mənalı gülümsədi. Dekan sözüinə davam etdi:

– Septimi, sən yaxşı keşik çək, tülkünü qladiator hesab eləmə.

Septimi hazırcavablıq edib istehza ilə dedi:

– Bu qladiatorlar üçün böyük şərəf olardı.

Yenə susdular.

Spartakın gözü qaranlığa öyrəşdi: o, maraqlandığı şeyləri – ordugah xəndəyini və torpaq səddini görməyə başladı. O, dörd qapıdan hansının yaxında olduğunu bilmək istəyirdi.

Elə bu zaman öz yerinə qayıdan keşikçi sönməkdə olan tonqalı üfürüb alışdırdı: çox keçmədi, alov qalxaraq torpaq səddin üstündəki sıx payalı hasarı işıqlandırdı. Bunun Spartaka çox köməyi oldu: indi o, dekuma qapısının harada olduğunu görə bilərdi: dekuma qapısı Roma ordugahlarında düşmənin tutduğu mövqedən ən uzaqdakı qapı idi. Messala Nigerin ordugahında bu qapı Nilaya baxırdı.

Spartak torpaq səddin mövqeyinə bələd olduğundan sonra geriyyə qayıdıb öz koqortasına gəldi, onu çox ehtiyatla dekuma qapısına dövrələmə apardı. Dəstə səssiz-səssiz irəliləyirdi, hərəkətləri azca eşidilirdi. Lakin onlar Roma ordugahına lap yaxınlaşanda ayaq səsini keşikçidən gizlətmək daha mümkün olmadı.

Legioner Septimi səslədi:

– Kimdir gələn?

Spartak legionerlərin səsindən başa düşdü ki, bu dəfə o yanılıb qladiatorları tülkü hesab etməmiş, qoşunun ayaq tappılısını o biri səslərdən yaxşı ayırd edə bilmişdir.

Septimi sayıq legioner idi, cavab almadığından bir neçə dəfə təhlükə işarəsi verdi.

Lakin qladiatorlar dərhal xəndəyə enib, eşidilməmiş cəldliklə bir-birinin çiyninə qalxaraq, bir anda torpaq səddin üstünə dırmaşdılar. Spartakın qolu lap sağalmışdı; o həddindən artıq diribaş adamdı; səddin üstünə hamıdan əvvəl qalxmışdı. Özünə xas olan cəldliklə legioner Septiminin üstünə atılıb nəre çəkdi:

– Adə, ey... adam ələ salan Septimi! Sən özünü məndən yox, tülküdən qorusaydın, özünə daha artıq yaraşan bir iş tutmuş olardın. Sən axı tülkünü qladiatorlardan üstün tutursan!

Septimi bu zaman Spartakın zərbəsindən özünü ağır-ağır və güclə müdafiə edirdi. Spartak bu sözləri deyib qurtarmamışdı ki, qılıncını legionerin ürəyinə soxdu. Qladiatorlar da üç-üç, dörd-dörd, səkkiz-səkkiz, on-on ordugaha girib legionerləri qırmağa başladılar, – qəfil gecə hücumlarında həmişə belə olur.

Romalılar heç yerdən təhlükə gözləməyən adam kimi, bərk yatmışdılar; düşməndən qorxmurdular, güman edirdilər ki, onlar öz ordugahlarında hər tərəfdən yaxşıca əhatə olunmuşlar. Lakin indi qladiatorların amansız hücumuna müqavimət göstərmək cəhdi heç nəticə vermirdi. Hücum edənlərin sayı get-gedə artırdı; onlar dekuma qapısını tutmuşdular, çadırlara girərək, yuxulu legionerlərin üstünə atılır, onları qırır, boğub öldürürdülər.

Roma ordugahının hər yerindən dəhşətli çığırtı, qarğış və yalvarış səsləri eşidilirdi; hamı vahiməyə, çaxnaşmaya düşmüşdü; orada ancaq ölüm hökm sürürdü. Bu hətta qanlı vuruşma da deyildi: bu, düşməni məhv etmək, qırıb qurtarmaq deməkdi. Yarım saat içinde dörd yüzdən çox legioner öldürüldü, qalanlar da baş götürüb qaçdılar.

Yalnız qırxa qədər ən igid legioner tez-tələsik qılıncla, nizə ilə, mizraqla silahlanıb, pretor qapısının qabağına yığışdı. Onların qalxanı, dəmir geyimi yox idi.

Pretor qapısı baş qapı olub, dekuma qapısının üzbuzündə idi. Valeri Messala Niger bu qırx nəfər legionerə başçılıq edirdi. Onlar igidcəsinə müqavimət göstərir, hücumun qabağını almaq istəyirdilər, ümidləri də bu idi ki, qaçan legionerlər bu vaxta qədər bir yere toplaşar, yenə də döyüşə girişlər. Bu igidlər arasında xüsusilə Messala Niger fərqlənirdi. O, şücaətlə vuruşa-vuruşa romalılara ürək verir, qanına susadığı Spartakı da arabir igidliklə vuruşmağa, gücünü göstərməyə çağırırdı.

Çığıra-çığıra deyirdi:

– Adə, Spartak!.. Ən alçaq quldurların əclaf başçısı!.. Haradasan?.. Soyğunçu, alçaq qul, bura gəl! Gəl mənimlə üz-üzə dur! Öz qılıncınla azad vətəndaşın qılıncının qabağına çıx!.. Spartak, ay quldur, sən haradasan?!

Ordugahdakı çığırtıya, iniltiyə, silah şaqqıltısına, dəhşətli hayküyə baxmayaraq, Spartak, nəhayət, bu qudurğan romalının sözlərini eşitdi. O, bir ovuc legioneri mühasirə edib vuruşan döyüşçülərin arasından qüvvətli qolları ilə özünə yol açır, onu vuruşa çağıran adamı axtara-axtara deyirdi:

– Adə, ey Roma qulduru! Niyə məni dalda söyüb yamanlayırsan? Ay talançı oğlu talançı, bu adları özün üçün saxla, onlar lap sənə yaraşan adlardır! Ay romalı, bax bu da mən... Nə istəyirsən?

Spartak bunu deyib Messala ilə döyüşə girişdi. Messala ağır-ağır nəfəs alaraq ona şiddətli hücumlar edir, səsi qırıla-qırıla çığırdı:

– Mən istəyirəm, bu qılıncı sənin ürəyinə soxam... sənin qanınla... Valeri Messalanın şərəfini ləkələyəm...

Senturionun bu həqarətli sözləri Spartakı daha da acıqlandırdı. Romalının şiddətli hücumunu dəf edib özü hücumu keçdi, bir zərbə ilə Messalanın qalxanını çilik-çilik elədi, o biri zərbə dəmir geyimini deşib böyrünü bərk yaraladı, sonra da, Messala indicə dedi ki, sözlərin son kəlməsini söylərkən, Spartak elə qəzəblə onun dəbilqəsinə zərbə endirdi ki, bədbəxt senturion gicəllənib yerə yıxıldı. Lakin bəxti ona yar oldu. Valeri Messala adı Spartakın qəlbində yaşayan xatirələri və məhəbbəti yenidən canlandırdı, bu onun acığını soyutdu, düşməni öldürmək istəyən əlini saxladı.

Messala ancaq sözdə asıb-kəsən lovgalardan deyildi, o doğrudan da, qüvvətli, igid adamdı. Lakin o nə qədər güclü, aslan kimi cəsəretli olsa da, silah işlətməyi yaxşı bacarsa da, Spartakın qabağında dayana bilmədi: Spartak o zaman ən qüvvətli qılınc çalan, ən güclü qola malik olan bir adam şöhrəti qazanmışdı.

Yerə yıxılan senturionun sinəsinə bir neçə düym qalmışdı ki, Spartak qılıncını saxladı, geriye dönüb bir neçə şiddətli zərbə ilə, Messalanın köməyinə gələn iki nəfər optiondan¹ birinin qılıncını əlindən vurub saldı, o birisini də qarnından yaraladı. Sonra da çığırtı dedi:

¹ Option – kiçik zabıt

– Cavan oğlan, get öz romalılarına de ki, alçaq qladiator mənı öldürmədi, sağ saxladı.

Spartak optionların işini bitirdikdən sonra Messalanın yanına qayıdıb, ayağa qalxmasına kömək elədi, iki nəfər qladiatora tapşırıdı ki, onu təzə gələn döyüşçülərin qəzəbindən qorusun.

Çox keçmədi, qladiatorların qabağını kəsmək istəyən bir ovuc igid legionerləri də qırıb qurtardılar, romalıların ordugahı üsyançılar tərəfindən tutuldu.

Eyni şeylər Klodi Qlabrın da ordugahında oldu. Enomay çox az vaxtda Qlabrın koqortasını darmadağın eləyib, düşərgəni tutdu, legionerlər qaçıb dağıldı.

Bu qayda ilə Spartakın igidliyi, hər şeyi qabaqcadan nəzərə alması, zirəkliyi nəticəsində mindən azca çox qladiator üç mindən artıq romalıya qalib gəldi; bu gözəl qələbə idi: min nəfər romalı öldürüldü, onların silahı, bayraqları, əmlakı və ordugahı qladiatorların əlinə keçdi.

Ertəsi gün qladiatorların hər iki dəstəsi Klodi Qlabrın ordugahında birləşdi. Onlar Roma legionerləri haqqında cürbəcür istehzalı sözlər deyib gülür, düşməni lağa qoyurdular, Qlabrı da siçan əlindən qaçan pişik adlandırırtdılar: təxminən belə bir nəğmə də qoşdular:

Nə vaxtsa bir pişik vardı,
Siçan ondan bərk qorxardı.
Gəlib yenə marıtladı:
Yuxulu tutdu özünü,
Bir az da qıydı gözünü,
Siçan görüb desin: yadır.

Siçansa işdən halıydı,
Kələkbazdı, ağıllıydı.
Qımıldatdı quyruğunu –
Niyə pusur bildi, pişik,
“Aşıraram indi onu”.

Siçan bir göz qırpımında –
Zıncırovu bircə anda
Saldı onun quyruğuna,
Zəng səsindən pişik əsdi,
Gizlənməyə dəşik gəzdi, –
Tez dəm verdi ayağına.

Nəğməni qoşanlar onu məşhur mahnı əsasında düzəldib, romalıların əlindən alınmış ordugahın hər yerində oxuyur, hər yerdən qladiatorların şən qəhqəhəsi yüksəlirdi.

Bu zaman Lentul Batiatın məktəbindən yüzlərlə qladiator axışıb Vezuvidəki ordugaha gəlirdi. Onlar Kapuyadan hər gün, bəlkə hər saat dəstə-dəstə qaçırdılar. Spartak Klodi Qlabra qalib gəldikdən sonra iyirmi gündən az bir müddətdə dörd mindən çox qladiator gəlmişdi. Onlar romalılarından alınmış nizə, qılınc və qalxanla silahlanmışdılar. Spartak üsyançılar bayrağı altında vuruşan min iki yüz nəfəri də onlarla birləşdirib, məzlumların birinci ordu legionunu düzəltdi. Bu ordu yaxın gələcəkdə romalılarına qarşı qorxunc və təhlükəli qüvvə olmalı idi.

Romanı daha mühüm, daha təcili hərbi işlər məşğul etsə də, Klodi Qlabrın məğlubıyyəti onları təşvişə saldı, dünyaya zəfər çalan legionerlərin alçaq qladiator yığımı tərəfindən darmadağın edilməsi və qırılması, senatın və Roma xalqının fikrincə, romalıları üçün rüsvayçılıq idi.

Lakin, alçaq deyilən və indi dörd mindən çox olan bu qladiatorlar manipula, koqorta, legion şəklində təşkil edilərək, Spartak kimi igid, uzaqqöhrən bir adamın başçılığı ilə birdən Nola ətrafında görünmüşlər. Nola Kampanyanın azad, zəngin, izdihamlı şəhəri idi. Onlar hücumla başlamazdan əvvəl şəhər əhalisinə təklif etdilər ki, qladiatorların şəhərə sərbəst girməsinə razı olsunlar, bunun əvəzində əhalinin canına və əmlakına toxunmayacaqlarına söz verdilər.

Qorxuya düşmüş Nola əhalisi foruma yığışdı. Səs-küydən qulaq tutulurdu, bir-birinə zidd sözlər eşidilirdi: bəziləri çıxırırdı ki, şəhər gərək təslim olsun, bəziləri də şəhərin qorunmasını tələb edirdi. Nəhayət, qoçaq adamlar üstün gəldilər: qala qapılarını bağladılar, camaat hücumu dəf etmək üçün tələsə-tələsə qala divarına getdi, Neapola, Brundziyə, Romaya çapar göndərib kömək istədilər.

Lakin bu çaparların hamısı Spartakın əlinə keçdi; çünki o ömr etmişdi ki, ancaq yolları deyil, cığırları da, başqa yerləri də nəzarət altına alsınlar. Şəhər əhalisinin müdafiə qüvvəsi zəifdi, onlar pis silahlanmışdı, hərbi işdən də başları az çıxırdı. Vuruşma iki saatdan çox çəkmədi; qladiatorların nərdivanı çox idi; onlar tez və az tələfatla qala divarını tutub şəhərə girdilər, göstərilən müqavimətdən acıqlanaraq camaatı qırmağa və talamağa başladılar.

Spartak legionlarında çox ciddi nizam-intizam qoymuşdu, əsgərləri də onu çox istəyir, hörmətini saxlayırdı; lakin bu hadisə ona görə baş verdi ki, onlar qan tökülməsindən məst olub, qırıb-dağıtmaq ehtirasına tutulmuşdular, çünki şəhəri almaq üçün vuruşanda, həyatlarını təhlükə qarşısında qoyanda, yoldaşlarının öldürüldüyünü görəndə qeyri-iradi olaraq qırmaq, dağıtmaq hissəsinə qapılmışdılar.

Spartak şəhərin küçələri ilə yüyürür, qladiatorları nizam-intizama çağırır, qarətə, qırğını dayandıрмаğa çalışırdı. O, böyük iradə gücü ilə, çoxlu qüvvə sərf edərək komandirlərinin köməyi ilə bir neçə saatın içində qırğına, talana son qoydu.

Çox keçmədi, bir yerə yığılmaq şeypurları çalındı. Qladiatorlar çağırışa qulaq asaraq, hər tərəfdən axışıb gəldi. Söz yayıldı ki, Spartakın əmri ilə legion, bütün tərkibi ilə, Nolanın çox iri forumuna toplaşmalıdır; bu forum gözəl, qədim məbədləri, bazilikaları, portikləri ilə məşhur idi.

Bir saatdan da az vaxtda qladiatorlar legionu yaraqlı-silahlı, hərbi qayda ilə, meydana üç sıraya düzdü. Spartak Serera məbədinin pillələrində göründü. Onun rəngi qaçmışdı, üzündə qorxunc bir ifadə vardı. O, başını aşağı salıb, dərin sükut içində, dərddə düşüncəyə dalaraq, bir qədər ayaq üstə dayandı. Nəhayət, başını qaldırdı; gözləri qəzəblə parıldaya-parıldaya, bütün meydanı dolduran əzəmətli bir səslə dedi:

– Vəhşi və cinayətkar adamlar, and olsun bütün cəhənnəm allahlarına, siz istəyirsiniz ki, talançılıqda adınız çıxsın, quldurlar, qatillər şöhrətini qazanasınız?

Bunu deyib susdu.

Bir neçə dəqiqə heç kəsdən səs çıxmıdı. Sonra sözüne davam etdi:

– Bizim qullara gətirdiyimiz azadlıq bumu? Bumu əlimizdən alınan hüquqa layiq insan olmağa çalışdığımız nizam-intizam? İtalyanların hüsn-rəğbətini qazanıb onları öz tərəfimizə çəkmək istədiyimiz necib hərəkətlər bumu, bumu bizim nümunə göstərəcəyimiz xeyrxahlıq? Romanın əzəmət və qüdrətinin bizə qarşı olması kifayət deyildi ki, siz bütün İtaliya xalqlarının nifrətini, ədavətini də qazanmaq istəyirsiniz? Görünür, bu vaxta qədər zalımların bizim haqqımızda yaratdıqları acınacaqlı şöhrət sizdən ötrü hələ azdır. Bu acınacaqlı şöhrət bizim qabağımızca gedir, bizim baramızda

onların çox asanlıqla yaratdığı rəyi möhkəmləndirir – guya biz vəhşi, talançı, ən alçaq adamlarıq. Bu sizin üçün azdır mı? Siz şanlı işlərlə, çox ciddi nizam-intizamla, nümunəvi əxlaqla bu böhtanı rədd etmək əvəzinə onu çirkin, biabırçı, alçaq hərəkətlərinizlə daha da möhkəmləndirmək, gücləndirmək istəyirsiniz!

İtaliyada hamı bizə qorxu ilə, şübhə ilə baxır, bizə inanmırlar. Kim ki, bizim açıq-aşkar düşmənimiz deyil, yəqin dostumuz da deyil. Bizim bayrağımız – bu vaxta qədər bütün İtaliya yarımadasının döyüş meydanlarında dalğalanan bayraqların ən şanlısıdır, lakin bayrağımıza, bu müqəddəs işimizə hüsn-rəğbət bəsləməirlər. Hüsn-rəğbət qazanmaq üçün bizim bircə yolumuz var: o da nizam-intizamdır.

Roma legionerlərinin qırılmaz və sarsılmaz zirehi – onların dəmir nizam-intizamıdır. Onlar yer üzündəki əsgərlərdən nə qüvvətli, nə də igiddirlər; elə xalqlar var ki, qoçaqlıqda, gücdə onlardan geri qalmırlar. Lakin Roma ordusundakı nizam-intizam heç bir orduda yoxdur, bax, buna görə də romalılar öz düşmənlərinə qalib gəlirlər.

Siz onların nizam-intizamını öyrənməseniz, bu nizam-intizamı öz işinizdə yerinə yetirməseniz, nə əzələlərinizin fəvqəladə qüvvəsi, nə misli-bərabəri görünməyən qoçaqlığınız sizə kömək edə bilməz. Siz romalıların döyüş qaydalarını qəbul etdiyiniz kimi, onların nizam-intizamını da qəbul etməlisiniz.

Sizin rəhbəriniz olmağımı istəyirsinizsə, onda sizdən tələb edirəm: gərəkdir mənə sözümə qulaq asasınız, nəfsinizi saxlayasınız, təmkinli olasınız, çünki qoşunun gücü qayda-qanuna əməl etməkdə, itaətdə, təmkinli olmaqdadır. Sizin hər biriniz gərəkdir öz allahlarınıza, hamınız da mənə qabağımda öz namusunuzu and içəsiniz ki, bundan sonra xırdaca bir pis iş də tutmayacaqsınız, heç vaxt mənə əsas verməyəcəksiniz ki, sizi intizamsızlıq, özbaşınalıq üstündə təhmətləndirəm.

Qalibiyyət qazanmaq üçün mən gərəkdir özümde elə qüvvə hiss etməm ki, konsul Manliya Torkvat kimi hərəkət eləyə bilim: o, oğluna əmr edir ki, sənə dostun qoyulmuş qanunları, qaydaları zərər qədər də pozmaqda müqəssir görünsə, onun boynunu vurarsan. Roma legionlarındakı qayda-qanuna valeh olan tarixçilər yazır ki, bir gün onlar alma ağacı yanında ordugah qururlar. Çadırlarını yığıb gedəndən sonra məlum olur ki, ağacdən bircə alma da dərilməmişdir. Mən istəyirəm ki, sizin barənizdə də belə desinlər! Ancaq bu şərtlərə

əməl edilsə, biz arzu etdiyimiz azadlığa layiq olarıq; ancaq bu şərtlərə əməl edilsə, biz dünyada ən qüvvətli, ən igid bir qoşuna qalib gələ bilərik!

Spartak danışdıqca onun odlu nitqi gurultulu alqışlarla qarşılandı. Qladiatorlar öz rəhbərlərinin bir az kobud, lakin ehtirashı, təsirli sözlərini ürəkdən bəyəndi. Spartak sözünü qurtaranda hamı ucadan razılığını bildirdi, gurultulu alqış səsləri xeyli kəsilmədi.

Spartak ordusunu Noladan çıxarıb, onun yaxınlığındakı təpələrdən birində ordugah qurdu. İki koqorta şəhərin keşiyini çəkirdi, hər gün də onları dəyişirdi. Nolada çoxlu dəmir geyim, qalxan və başqa silah əldə etmişdilər. Spartak bunları ordugahda saxlayır, üsyançıların bayrağı altına axışib gələn qulları, qladiatorları bu silahla silahlandırır.

Spartak Nolanın yaxınlığında iki aydan çox qaldı. Həmişə də əsgərlərinə silahdan istifadə etmək məharətini öyrədirdi. Əsgərlərin sayı günü-gündən artaraq səkkiz minə çatdı; tezliklə onlardan iki legion düzəldə bilirdi. Şanlı frakiyalının öz ordusunda yaratdığı nizam-intizam Kampanya əhalisini heyretə salmışdı. Qladiatorlar camaatın həyatına və əmlakına qətiyyətlə toxunmurdu, onları narahat etmirdi.

Bu zaman Roma qərara almışdı ki, üsyan qaldıran qullara, qladiatorlara qarşı pretor Publi Varini bir legion əsgərlə göndərsin. Legion da əsas etibarlı ilə könüllülərdən və yeni toplanmış cavan əsgərlərdən ibarətdi. Hərbi səfərlərdə sınaqdan çıxmış qocaman cəngavərlər və legionerlər Sertori və Mitridatın üstünə göndərilmişdi.

Lakin Publi Varini altı minlik qoşunla və müttəfiq italyanların düzəltdiyi, nizə və silahlanmış üç yüz atlı ilə Romadan hərəkət edəndən bir neçə gün əvvəl Sutri və Suess-Pometi arasındakı Epitsina meşəsindən, Appi yoluna yaxın bir yerdən axşamçağı iki mindən artıq adam çıxdı. Onların çoxu əllərinə düşən dəryazla, üçdiş yaraqla, balta və oraqla, bəziləri ucu şiş paya ilə, çox azı da nizə və qılıncla silahlanmışdı.

Bunlar Aktsianın, Yuli Rabetsinin və başqa Roma lanistaları məktəblərinin qladiatorları idi. Kriksdən aldıkları əmrə görə, onlar birbir yığışaraq, Kriksin komandası altında dörd koqortaya və iyirmi

manipulaya bölünmüşdü. İndi onlar Spartakın legionerləri ilə birləşmək üçün Vezuviyə sarı hərəkət edirdi.

Metrobi qladiatorların qiyam qaldıracağını xəbər vermək üçün konsul Kottun və Lukullun yanına gedəndən sonra, fevralın on beşində, səhər çağı Kriks məktəbləri bir-bir gəzib, baş verən hadisəni qladiatorlara bildirdi, onlara ehtiyatlı və sakit olmağı tapşırırdı.

Məktəblərdən birində Kriksi tutub Mamertin həbsxanasına salırlar, orada iki aydan çox saxlayıb, qamçı ilə döyürlər, lakin o, Spartakın qaldırdığı üsyanda iştirak etdiyini boynuna almır. Boynuna almasa da onu çarmıxa çəkərdilər, lakin qladiatorlar öz lanistalarına yalvarır ki, Kriksin buraxılmasını Tseteqdən, Lentuldan, Yuli Sezardan, Katilinadan xahiş etsin. Bu yolla da onun azad edilməsinə müvəffəq olurlar.

Kriksi həbsxanadan buraxsalar da, o çox ciddi surətdə təqib edildiyini, həm də bütün qladiatorlar məktəbinin, bütün qladiatorların nəzarət altında olduğunu başa düşürdü. O belə bir qərara gəldi: özünü elə göstərsin ki, guya heç bir şeydən xəbəri yoxdur, heç bir şeydə iştirak eləmir; bununla lanistaların və hökumətin ona qarşı olan şübhəsini tamam aradan qaldırmasa da, heç olmasa azalda bilsin.

Buna görə, zavallı qall, Spartakın təkidinə baxmayaraq, qəlbində coşan təşvişi, qəzəbi, arzunu sakitləşdirməyə məcbur idi; nə Vezuviyə gedə bilir, nə bircə manipula qladiator ora göndərir, nə də özünü apara bilirdi.

Üsyan başlanandan dörd aydan daha çox keçmişdi. Spartak romalılara iki dəfə qalib gəlmişdi. Kriks cürbəcür hiylə və kələk işlədikdən, çox ciddi təhlükələrdən, ağır təşvişlərdən sonra, nəhayət, Romadan qaçıb, Epitsinə meşəsində daldalandı; o yəqin bilirdi ki, burada görüşmək üçün şərtləşdiyi qladiatorların hamısı olmasa da, hər halda çoxusu buraya gələcəkdi.

Elə də oldu. Qall iki gün meşənin qalın yerində gizlənib yoldaşlarını gözlədi; onlar gələndən sonra Vezuviyə yola düşdü. İyirmi manipula ilə dörd gün ağır yol gedib Vezuviyə çatdı.

Onların gəlməsi ilə elə bir sevinc, şənlik, təntənə oldu ki, bunu qələmə almaq mümkün deyil. Spartak Kriksi, doğrudan da, bir qardaş kimi qarşıladı: onu hamıdan çox istəyirdi, hamıdan da çox onun qədrini bilirdi.

Kriksin gətirdiyi iki min qladiatoru dərhal silahlandırıb, hər legionu min nəfər verdilər. Legionlardan birinə Enomay, o birinə Kriks komandanlıq edirdi. Spartak da hamının alqışı altında qladiatorlar qoşununun baş rəhbəri elan edildi.

Kriks gələndən iki gün sonra kəşfiyyatçılar Spartaka xəbər gətirdi ki, pretor Publi Varini Appi yolu ilə sürətlə onların üstünə gəlir. Qladiatorların rəhbəri qoşuna ordugahdan səssizcə qalxıb, gecə düşməyə qarşı tez hərəkət etmək əmrini verdi.

On üçüncü fəsil

KAZİLİN VURUŞMASINDAN AKVİN VURUŞMASINA QƏDƏR

Publi Varinin qırx beş yaşı vardı. O, plebey nəslindəndi. Möhkəm bədənli, sərt təbiətli, məğrur bir adamdı. Roma döyüşçüsünün bütün müsbət cəhətləri onun xasiyyətində çox bariz şəkildə təcəssüm olunurdu. Çox yeyib-icməkdən çəkinirdi, şıltaq deyildi. Soyuğa, istiyyə, ağır səfərlərə, yuxusuz gecələrə və başqa hərbi əziyyətlərə vərdiş etmişdi. Qaraqabaqdı, az danışdı. Son dərəcə cəsəətli idi. Bu gözəl xüsusiyyətləri ilə bərabər o, böyük əqlə, böyük məlumata, geniş təhsilə malik olsaydı, bəlkə, konsul da, sərkərdə də, triumfator da ola bilərdi. Lakin bədbəxtlikdən əqli nəcib qəlbi kimi yüksək deyildi, səthi, məhdud adamdı. Buna görə iyirmi səkkiz illik hərbi xidmətində ancaq pretor adını qazana bilmişdi. Lakin o çox ədalətli, sınaqdan çıxmış igid şəxs idi, hərbi işi çox gözəl bilirdi, hərbi qayda-qanuna düzgün əməl edirdi, ancaq bu cəhətdən Publi Variniyə hörmət edilərək, ona pretor adı verilmişdi. Publi ilə yan-yanı vuruşan Roma döyüşçüləri onun işə can yandırmasına, şücaətinə, mənəvi, fiziki qüvvəsinə valeh olurdular.

On yeddi yaşında ikən, ilk dəfə olaraq, Qay Marinin rəhbərliyi ilə tevtonlar və kimvrlər ilə gedən müharibədə iştirak etmişdi. Bu zaman öz qoçaqlığına görə başqalarından fərqləndiyi üçün mülki çələng ilə təltif edilmiş və dekan adını almışdı. Sonra Böyük Pompeyin atası Pompey Strabonun bayrağı altında vətəndaş müharibəsində iştirak

edərək bir neçə dəfə yaralanmış, ikinci dəfə mülki çələng almışdı. Sullanın başçılığı ilə Mitridata qarşı gedən müharibədə yenə bir neçə dəfə yaralanmışdı, Afinanın mühasirəsində isə qala çələngi alıb, kiçik senturion adına layiq görülmüşdü. Vətəndaş müharibəsində baş verən bütün gözlənilməz dəyişikliklərdə Sullanın yanında olmuş, yeni igidliklər göstərdiyi üçün əvvəl baş senturion, sonra tribun adını almışdı. Daha sonra Böyük Pompeyin komandası altında Afrikaya getmiş, onun ordusunda Domitsiyə və Yarbaya qarşı vuruşmuşdur. Bu müharibədə ona kvestor adı vermişlər. Appi Klavdi vaxtında üsyan qaldırmış frakiyalılarla və makedoniyalılarla vuruşmuşdur. Klavdi öləndən sonra Frakiyada müharibə qurtarmış, Varini Romaya qayıtmışdır: o, konsul Avreli Kottdan sərdar adını, ya da, heç olmasa, kvestor rütbəsini almaq ümidində imiş; bu zaman Avreli Kott Mitridatla mübarizə etmək üçün qoşun düzəldirdi. Lakin Varini Romaya gələndə görür ki, Kott Asiyaya getmişdir, o biri konsul Lutsi Lutsini Lukull isə öz qoşununu təşkil edib qurtarmışdır. Lakin Lukull Varini çox qiymətləndirdiyi üçün onun təcrübəsindən istifadə etmək istəmiş, Varininin Siciliya pretoru seçilməsinə müvəffəq olmuş, Romanın adını ləkələyən qladiatorlar müharibəsini bitirməyi ona tapşırırmışdı.

Romanın təsis edilməsi tarixinin 680-ci ilində, iyul kalendasına on səkkiz gün qalmış (iyunun on dördündə) Romadan, Kapen qapısından çıxıb, Appi yolu ilə Spartakın başçılıq etdiyi qladiatorlara qarşı gedən Varini belə bir adamdı. Ona altı min legioner, üç yüz altı min nəfər velit¹, altı yüz də sapandçı verilmişdi, – deməli, Varinin qoşununda səkkiz min cavan, qüdrətli, yaxşı silahlanmış döyüşçü vardı. Sapandatanlar pretorun və Lukullun təkidi ilə legionu daxil edilmişdi, çünki belə müharibədə yüngül silahlı hissə mütləq lazımdı. Publi Varinin kvestoru Qney Furi idi; o otuz beş yaşlı, igid, ağıllı, hərbi işi çox gözəl bilən, lakin əyyaş, qalmaqalçı, dalaşqan bir adamdı. Varinin başçılığı altında olan altı tribun içərisində adlı-sanlı patrisi ailəsindən çıxanlar da vardı. Bunlar da Kalpurni Bibul, Kvint Fabi Maksim və Leli Kossini idi. Kalpurni Bibul 695-ci ildə Qay Yuli Sezarla konsul olmuşdu; Kvint Fabi Maksim Sezarın diktatorluğu vaxtında, Roma tarixinin 709-cu ilində konsul olmuşdu, tribunlardan

¹ V e l i t – qədim Romada yüngül silahlı əsgər. Onun silahı kiçik qalxandan, qılıncdan, mizraqdan ibarətdi. Başına gön dəbilqə qoyardı.

ən cavanı o idi; rütbəcə ən böyükləri olan Leli Kossini əlli yaşlı, kobud, dayaz bir adamdı. O əlli yeddi müharibədə, on bir mühasirədə, yüz iyirmi vuruşmada iştirak etmişdi, iyirmi iki dəfə yaralanmışdı, iki mülki çələng ilə mükafatlandırılmışdı. Lakin otuz iki il hərbi qulluqda olsa da, nadanlıığı və kütlüyü üzündən ancaq tribun adını ala bilmişdi, on bir il idi bu rütbədə qalırdı.

Publi Varini üçgünlük sürətli yürüşdən sonra Kayetiyyə çatdı. Burada ordugah salıb, atlılar prefekti Pavl Qardeni Tiburtini yanına çağırırdı. Dərhal Kapuyadan o tərəflərə gedib, üsyançıların mövqeyi, miqdarı, silahı, mümkün qədər planları haqqında məlumat gətirməsini əmr etdi.

Cavan Tiburtin tapşırığı vicdanla, həm də ehtiyatla yerinə yetirib, ancaq Kapuyaya deyil, Kumaya da, Bayaya da, Puteolaya da, Herkulanuma da, Neapola da, hətta Pompeyaya və Atellə də getdi. Hər yerdə hökumət idarəsindən, həm də əhalidən, çobanlardan, naxırçılardan düşmən haqqında məlumat toplayıb, dörd gündən sonra Varinin ordugahına qayıtdı. Atları tər içində idi, qovub əldən salmışdı, lakin qladiatorların hərəkəti və mövqeyi haqqında çox mühüm xəbər gətirmişdi. Tiburtin pretora dedi ki, üsyançıların miqdarı on minə çatır, onlar yaxşı silahlanmış, müharibə işində Roma taktikasını öyrənmişlər, ordugahları da Nolanın yaxınlığındadır, buradan ətraf yerlərə çıxış edirlər, ordugahın möhkəm istehkamlarından belə görünür ki, romalıların hücumunu burada gözləyəcəklər.

Varini bu məlumatı aldıqdan sonra çadırında oturub nə edəcəyini xeyli düşündü. Axırda bu qərara gəldi ki, qoşunu iki yerə bölüb, qladiatorların ordugahına, bir-birinə müvazi iki xətt ilə yeriyib, bir vaxtda iki tərəfdən hücum eləsin. Bu qayda ilə birdən qəti qələbə çalmaq ümidində idi.

O, kvestor Qney Furinin komandasına dörd koqorta legioner, üç yüz yüngül silahlı əsgər, iki yüz sapandatan, yüz də atlı verib, Appi yolu ilə Suessə qədər getməsini əmr etdi. Burada Appi yolundan Domitsi yoluna keçəcəkdə. Bu yol dəniz qırağı ilə Liternodan, Kumadan, Bayadan, Neapoldan keçib Surrentoya gəlirdi. Furi Bayaya çatanda burada bir həftə qalmalı, sonra Atellə hərəkət edib, orada Varininin yeni sərəncamını gözləməli idi. Furi yola düşəndən sonra Varini özü Liris çayı ilə başıyuxarı İnteramna qədər getməli, orada Latın yolunu keçməli idi. Bu yol Romadan başlayaraq, Toskul, Norba,

İnteramn, Tean və Allif şəhərlərini keçib Beneventə qədər uzanırdı. Varini Allifdə konsul Latın yolundan pretor yoluna çıxacaqdı, pretor yolu isə Allifdən başlayaraq Kavdi dərəsindən keçib Kavdi şəhərinə gəlib çıxırdı. Bu qayda ilə Varini qladiatorların arxasına keçmiş olacaqdı. Burada bir gün qalacaqdı, sonra da kvestoru Furiyyə Atellədən üsyançıların üstünə hərəkət etmək əmrini verəcəkdə. Üsyançıların sayca Furinin qoşunundan çox olduqlarını görüb, bütün qüvvələri ilə ona qarşı çıxacaqdılar. Varini də bu zaman düşməne arxadan hücum edib onları qıracaqdı.

Publi Varininin planı belə idi. Demək lazımdır ki, bu öz-özlüyündə pis plan deyildi. Lakin qladiatorlar öz yerində qalıb Nola ətrafında romalıları gözləyəydilər, bu planı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək olardı. Varini Spartakı ağıllı adam deyil, murdar heyvan hesab ediyindən, müvəffəqiyyət qazanacağına qətiyyənlə şübhə etmirdi.

Spartak da pretorun ona qarşı çıxdığını və gəlib Kayetiyyə çatdığını bilərək, dərhal Domitsi yolu ilə hərəkət edib, iki yorucu, lakin sürətli yürüşdən sonra Liternoya çatdı.

Kvestor Qney Furi də Domitsi yolunun o biri tərəfindən irəliləyərək Tiferne çatdı. Burada onun kəşfiyyatçıları xəbər gətirdi ki, Spartak bütün qoşunu ilə gözlənilmədiyi halda Liternoya gəlmiş, indi Roma qoşunlarının bir günlük mənzilindədir.

Qney Furi, bir döyüşçü kimi, hər qladiatorla ayrılıqda, hətta Spartakın özü ilə vuruşmaqdan geri durmazdı, lakin müəyyən tapşırıq alan qoşun başçısının sayca artıq düşmənlə vuruşmağını mümkün hesab etmirdi, çünki müvəffəqiyyət qazanacağına əmin deyildi. Qaçmağı alçaqlıq və qorxaqlıq sayırdı; həm də bunu ağılına sığışdırmırdı, çünki romalıların Latiyə geri çəkilməsi – Spartaka asanlıqla özünü yetirib, onları məhv etməyə imkan verərdi. Buna görə Qney Furi konsul yolunu buraxıb sola dönməyi, Kalaya gəlməyi qətl etdi; oradan bir neçə saata özünü Kapuyaya yetirərdi. Onun iki min səkkiz yüz əsgəri Kapuya qarnizonu ilə birləşər, bu vaxt kömək alıb qladiatorların hücumunu dəf edərdi. Əgər Spartak Latiyə sarı hərəkət etmək fikrinə düşsəydi, Qney Furinin Varini köməyə çağırmağa vaxtı olardı: o, Varinin qoşunu ilə birləşib arxadan üsyançıların üstünə atılar, onları darmadağın edərdi. Lakin Spartak geri çəkilsəydi, Furi ona verilən əmrini yerinə yetirmək ümidində idi: ya Domitsi yoluna qayıdar, ya da pretor yolu ilə Kapuyadan müəyyən edilən vaxtda Atellə gələrdi.

Bu ağıllı düşüncələr, bu düşüncələr nəticəsində qəbul edilən ağıllı qərarlar Furinin qabiliyyətli, ağıllı adam olduğunu göstərirdi. Onun yerinə Böyük Pompey olsaydı, o da başqa cür hərəkət etməzdi.

Furi səhərə iki saat qalmış öz ordugahından qalxıb, tam səssizlik içində Kalaya sarı yola düşdü: qabaqca da, konsul yolu ilə, kəndli paltarı geymiş üç kəşfiyyatçı göndərdi. Onlar heç qorxu və təhlükədən çəkinməyərək, düşməne Qney Furi haqqında yanlış məlumat verməli idilər, qladiatorları inandırılmalı idilər ki, Furi öz qoşunu ilə Kayetiyyə hərəkət etmiş, yəni geri dönmüşdür.

Lakin Spartak öz kəşfiyyatçıları vasitəsilə xəbər tutmuşdu ki, düşmənin qoşununun bir hissəsi Tiferndə ordugah qurub yerləşmişdir. Üsyançıları mühasirəyə almaq üçün öz qüvvəsini iki yerə bölməklə pretor Varinin necə səhvə yol verdiyini Spartak dərhal başa düşdü, düşmənin onun qoşununu mühasirəyə almaq fikrində idi. Furinin planı onun üçün tamamilə aydın oldu. Ancaq dahi adamlara xas olan bir zəka ilə nə etmək lazım gəldiyini o saat müəyyənləşdirdi: sürətli yürüşlə Varinin ikiye ayrılmış qoşunu arasına girmək, var qüvvəsi ilə onun əvvəl bir hissəsinə, sonra da o biri hissəsinə hücum edib, düşməni ayrılıqda darmadağın etmək, – Spartakın qərarı belə oldu.

Spartaka, bir sərkərdə kimi, bu müharibədə şöhrət qazandıran sürət idi, bu onun ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri idi: o, şəraitə çox tezliklə təhlil edər, müəyyənləşdirirdi, irəlini görürdü, bir anda əməliyyat planını düşünür, elə o saat da yerinə yetirirdi. Napoleonun hərbi istedadı bir çox cəhətdən Spartakın hərbi istedadına oxşardı. Spartak Roma qoşunlarının taktikasına, təliminə valeh idi. Bunları diqqətlə öyrənir, legionlarına da öyrədirdi. Lakin Roma sərkərdələri müəyyən edilmiş bəzi qayda-qanundan, vərdişdən, tədbirdən geri çəkilməyi qadağan etdikləri halda, Spartak bunları rədd edirdi. O öz əməliyyatını – qoşunun hərəkətini, bir yerdən başqa yerə keçməsinə, manevri – yerli şəraitə, vəziyyətə, düşmənin mövqeyinə uyğunlaşdırırdı. İlk dəfə Qay Marinin işlətdiyi ən adi, eyni zamanda ən məntiqi və əlverişli taktikanı, yəni sürətli hərəkət taktikasını təkmilləşdirib tətbiq edirdi. Sonralar bu taktika Yuli Sezara dünyanı tutmaqda kömək etdi. Spartak, azadlığı öz sinəsi ilə müdafiə edən əsgərlərinin yalnız igidliyi sayəsində deyil, həm də qoşunlarının sürətlə hərəkət etməsi sayəsində bütün böyük vuruşmalarda qalibiy-

yət qazanmışdı. Bu qalibiyətlər onu, haqlı olaraq, o zamanın ən məşhur sərkərdələri ilə bir sıraya qoyurdu.¹

Bəhs etdiyimiz hadisəyə qayıdaq. Spartak müəyyən qərara gəlirdikdən sonra, əsgərlərini ruhlandırmaq, onlara ürək vermək üçün qısa nitq söylədi, çünki onlar ümumi işin xeyri üçün yenə də ağır səfərə çıxmalı idilər. Sonra ordugahdan qalxmaq əmrini verdi. Domitsi yolunu buraxıb, təpələrin arası ilə irəliləməyə başladı. Bu çətin yol Kapuyadan uzanaraq Kazilinidən keçir, dənizə qədər enirdi. Spartak öz qoşunu ilə gəlib, sıldırım sahilləri arasında gurultu ilə axan Vulturna çayına çatdı.

Spartak az vaxtda, səhər açılana kimi, öz qoşununu Kapuya ətrafına gətirə bildi. Şəhərdən üç mil kənarda çadırlar qurdurub, döyüşçülərə bir neçə saat dincəlmək əmrini verdi. Kvestor Furi isə bu zaman Kalaya sarı yola düşdü. Günorta vaxtı Spartakın əmri ilə şeypurlar çalındı, qoşun yola düşdü. Kapuyanı müdafiə edənlər bərk qorxub qala qapılarını bağladılar, dəmir barmaqlıqları saldı, özləri də səddin üstünə çıxıb, Spartakın hücumunu gözlədilər. Lakin Spartak onlara gülərək, bu ətriyyat şəhərinin yanından keçib, Kazilinə sarı irəlilədi; şəhər onların sağında qaldı. Kvestor Furi Kalaya çatanda, onlar da axşam çağı Kazilinə çatdılar.

Kazilin sıx əhalisi olan, izdihamlı, kiçik şəhərdir. Vulturna çayının sağ sahilində yerləşirdi; çayın suyu onun divarları dibindən axırdı. Kazilin şəhərindən Kapuyaya yeddi mil, Kalaya on bir mil, Vulturna çayının mənsəbinə isə təxminən iyirmi iki mil yol vardı. Vuruşan tərəflərin qüvvələri belə bir mövqə tutduqda, Kazilin, qarşıda duran hərbi əməliyyat üçün ən mühüm strateji yer oldu. Bu yeri tutmaq Spartak üçün çox zəruri idi. Onda Vulturna çayının hər iki sahili və

¹ Birdəfəlik demək lazımdır: bu əsərin süjetini təşkil edən qladiatorlar üsyanını, ya müharibəsini romalılar və onların tarixçiləri – Romanı ləkələyən, şərəfinə toxunan müharibə hesab edirlər. Buna görə, tarixçilər Romanın qüruruna toxunmamaq üçün bu müharibədən çox az, həm də kədərlə xatırlanan, acımacaqlı hadisə kimi bəhs edirlər, onun əhəmiyyətini və əzəmətini azaltmağa çalışırlar. Bununla belə, onlar bu hadisədən lazımcıca danışmağa, bədbəxt qladiatorları, xüsusilə Spartakı şöhrətləndirməyə məcbur olmuşlar. Biz isə Spartakı, bir sərkərdə kimi, heç tərəddüd etmədən, Mari və Sezarla bir bərabərdə tuturuq. Lutsi Flor özü, bütün tarixlərdən daha çox bu müharibədən təəssüblə danışsa da, həmin tarixi dövrdən bəhs edərkən həm qladiatorlar, həm də onların rəhbəri haqqında olmanın həqarətli sözlər işlətsə də, bunu etiraf etməyə məcbur olmuşdur: "Spartak ön sıralarda qəhrəman kimi vuruşaraq, ən ləyaqətli sərkərdə şöhrəti ilə həlak olmuşdur" (*Müəllifin qeydi*).

dərəsi onun hökmü altında olurdu. Spartak orada öz legionları ilə ordugah qurmaqla həm düşmən qoşunlarını bir-birindən qəti surətdə ayırmış olurdu, həm də Kapuyadan onlara kömək gəlməsinə və ya onun divarları arasında gizlənməsinə yol verməzdi, bu iki qoşunu bir-birinin ardınca məhv edə bilirdi. Kazilin əhalisi heç gözlənilmədiyi halda qladiatorların gəlməsindən qorxuya düşərək öz nümayəndələrini Spartakın yanına göndərərək aman istədilər, buna görə də Spartak şəhərə girmək üçün silaha əl atmadı. Şəhər qapılarında keşikçi, şəhərdə də bir koqorta əsgər qoyub, öz legionları ilə oradan uzaqlaşdı, Roma qapısı ardında, əlverişli hündür bir yerdə ordugah qurdu: buradan yol düz Kalaya gedirdi.

Klodi Qlabr məğlub olandan ta Publi Varini qladiatorların üstünə göndərilənə kimi, Spartak bəlkə də bütün Kampanyada sərbəst hərəkət edə bilirdi. Qladiatorlar bu əyalətin gözəl otluqlarından çoxlu xam at tutmuşdu. Spartak ən yaxşı atlılarına əmr etmişdi ki, bunları minib əhliləşdirsinlər. Bu qayda ilə o, altı yüz atlıdan ibarət bir süvari dəstəsi düzəltdi. Spartakın təklifi ilə igid və ləyaqətli Bortoriksi süvari dəstəsinin prefekti qoydular, ona müvəqqəti olaraq tapşırılan ikinci legion komandanlığını Kriksə verdilər.

Ordugah hazır olandan sonra kvestor Furi Liternoya çatana kimi, Spartak yorğun əsgərlərinə bir neçə gün dincəlməyə icazə verdi. O, Furinin Domitsi yolu ilə hərəkət etdiyini güman edirdi, – arxadan hücum edib onun koqortasını dağıtmaq fikrində idi.

Lakin Spartak çox ehtiyatlı olduğundan Bortoriksi yanına çağırırdı, altı saatlıq istirahətdən sonra gecə yarısı, başçılıq etdiyi atlı dəstəsini iki yerə bölüb, birini düşmən qoşunu haqqında məlumat toplamaq üçün Domitsi yolu ilə Tifernə qədər, o biri hissəsini ehtiyat üçün Appi yolu ilə Kalaya kimi göndərərək, o yerləri yoxlamasını əmr etdi. Hər iki hissə səhər açılanda ordugaha qayıdıb, kəşfiyyatın nəticəsini bildirməli idi.

Kalaya göndərilən atlılar gün çıxana bir saat qalmış qayıdıb gəldilər, – Spartak buna çox təəccüb etdi. Onlar dedilər ki, düşmən Kazilin tərəfdən hərəkət edir. Spartak əvvəl bu məlumata inanmadı. Lakin kəşfiyyatçıların başçısı ilə ətraflı danışdıqdan sonra düşündü, nələr baş verdiyini anladı: qladiatorlar Furiyə keçib getməyə yol vermək, sonra da onun arxasına keçmək üçün Domitsin yolundan sağa dönmüşdülər, lakin bu zaman romalılar qladiatorlarla üz-üzə

gəlməmək və Kapuyada gizlənmək üçün həmin yoldan sola dönmüşlər, bu qayda ilə qoşunlar bir-biri ilə toqquşmaqdan çəkinmək üçün Konsul yolundan çıxmışlar, indi isə onlar Pretor yolunda üz-üzə gəlməli idilər.

Spartak dərhal şeypur çaldıraraq qladiatorları ayağa qaldırdı. Bütün qoşunu ordugahdan çıxarmayaraq, birinci legionu hazır olmaq əmrini verib onları hərbi sıraya düzdü. Qabaq sıraya iki min yüngül silahlı əsgər və sapandçılar qoydu, düşmən görünən kimi onlar, səpələnmiş halda, Roma legionerlərinə hücum etməli idi. Bu ön xəttin arxasında legionun nizə və mızraq ilə silahlanmış qalan hissəsini qoydu.

İkinci legionu iki hissəyə bölüb, zəmilərin və üzüm bağlarının içi ilə birini sola, o birisini sağa göndərdi, əmr etdi ki, qabağa gedib gizlənsinlər, vuruşma başlayan kimi, romalıları göz açmağa qoymasınlar, onları mühasirəyə alıb, cinahlardan və arxadan vursunlar.

Gün çıxıb dərələri, yaşıl üzümlükləri, dolğun sünbüllü zəmiləri, çiçəkli çəmənləri qızılı rəngə boyamışdı. Bu zaman Roma qoşununun qabaq hissəsi göründü. Yüngül silahlı qladiatorlar, sıra ilə düşmənin qarşısına çıxıb, onların üstünə dolu kimi daş, qurşun parçaları yağdırmağa başladılar. Romalılar düşmənin yaxınlaşdığını kvestor Furiyə xəbər vermək üçün dərhal geri döndülər. Spartak yürüş vaxtı həmişə piyada hissədə öz yoldaşları ilə bərabər gedərdi; o tez qüvvətli, qara atına sıçradı, – Spartakın atını həmişə yanında hazır saxladılar. Onun iri, qüvvətli bədəni qəşəng, qara atın üstündə çox gözəl görünürdü. O, düşmən üstünə sürətlə yerimək üçün şeypur çalınmasını əmr etdi; düşmən döyüş vəziyyətini alana kimi ona hücum etmək lazımdır.

Qney Furi, heç gözləmədiyi halda, qladiatorların hücum xəbərini alan kimi, əsil igid adamların göstərdiyi soyuqqanlıqla, legionların dərhal dayanmasını, sapandçıların və yüngül silahlı əsgərlərin sıra ilə səpələnmesini əmr etdi; o, cəbhəni eninə uzatmaqla, sayca üstün olan düşmən tərəfindən mühasirəyə alınmasının qarşısını mümkün qədər almaq istəyirdi. Legionerlərinə də əmr etdi ki, yaxındakı təpədə özlərinə mövqe tutsunlar: onun fikrincə, yüngül silahlı əsgərlər və sapandçılar qladiatorların ilk hücumunun qabağını alana kimi, koqortalar döyüşə hazır olardılar.

Həmişə qəfil hücum nəticəsində əmələ gələn qarışıqlığa və nizamsızlığa baxmayaraq, onun bütün əməlləri tez və düzgün yerinə yetirilirdi:

Romalılar kvestor Furinin ömrünü yerinə yetirməyə başlayan kimi qladiatorlar düşmənin sapandçalarına hücum etdilər. Onlar özlərini şücaətlə müdafiə etsələr də, sayca üstün olan düşmən qüvvəsi qarşısında təpəyə qədər geri çəkilməyə məcbur oldular. – Furi bu zaman təpədəki dörd koqortasını yenicə döyüş vəziyyətinə sala bilmişdi. Romalılar hücum şeypurunu çaldılar, legionerlər də Furinin başçılığı altında düşmənin yüngül silahlı əsgərlərinə elə sürətlə hücum etdilər ki, onlar özü geri çəkilməli oldular. Spartak şeypurla geri çəkilmək əmrini verdi: iki min yüngül silahlı qladiator, axırıncı mizraqlarını düşmən üstünə atıb, – “barra” deyərək çıxıra-çıxıra düşməyə hücum edən, səsləri ətrafdakı təpələrə, dərələrə düşərək uğuldayan qladiator dəstələri arasında gözdən itdilər. Çox keçmədi, ancaq qalxanlara endirilən zərbələrdən, qılınc səşindən, vuruşanların vəhşi çıxırtısından – bu dəhşətli uğultudan başqa bir şey eşidilmədi.

Vuruşma eyni amansızlıqla və eyni şücaətlə yarım saata qədər davam etdi. Lakin romalılar sayca qladiatorlardan xeyli az olduğundan, üsyançıların dəhşətli hücumuna uzun zaman davam gətirə bilmədilər. Çox keçmədi, Furinin hər tərəfdən sıxışdırılan legionerləri geri çəkilməyə başladılar. Bu zaman Kriksin pusquda duran ikinci legionu meydana çıxırdı. Bir anda romalılar mühasirəyə alındı, arxadan və cinahlardan onlara hücum edildi, onlar nizamsız halda qaçmağa üz qoydular. Çox azı qaçıb qurtara bildi. Çoxu mühasirədən çıxıb bilməyib, bir igid kimi həlak oldu. Furi də ilk ölənlərin içərisində idi. Döyüş heç iki saat davam etmədi; bu vuruşmaya qəti bir əsasla Kazilin qırğını demək olardı.

Romalılara nisbətən qladiatorlardan çox az adam ölmüşdü; legionerlərin, bəlkə də, hamısı tələf olmuşdu. Spartak bu yeni qalibyyətin ertəsi günü, vaxt itirmədən Kazilin ətrafındakı ordugahı buraxıb, çox çətin yollarla Apennin dağının qollarından, sonra da Kaladan keçərək, Tean Siditsinə hərəkət etdi; axşamüstü ora çatdı. Legionlar bu uzun yürüşdən yorulmuşdu. Teandan bir az yuxarıda, bir neçə mil məsafədə ordugah saldı, Publi Varini haqqında məlumat almaq üçün ora bir neçə atlı göndərdi: Spartakın fikrincə, Publi Varini iki-üç gün əvvəl buradan keçib Allifə getməli idi.

Kəşfiyyatçıların gətirdiyi məlumatdan Spartak gördü ki, mülahizələrində yanlışdır: Publi Varini Teandan və Allifdən dənizə çıxmışdır.

Spartak xeyli düşündü, dənizə qalibyyətin verdiyi üstünlükləri götür-qoy elədi, həm də Tean Siditsi ətrafında tutduğu mövqenin əlverişli olduğunu nəzərə alıb, pretor Varininin yolunu kəsməyi, romalılar başqa şəhərlərdən, müttəfiqlərindən kömək alana kimi, onlarla vuruşmağı üstün tutdu. Buna görə ertəsi gün Tean Siditsini tərk edib, Vulturna çayının sağ sahilinə ilə Kavdin dərəsinə sarı getdi. Səkkiz saatdan sonra oraya çatıb, çayın sahilində ordugah qurdu. ertəsi gün səhər çoxlu yoğun ağac kəşdirib çaya atdırdı, – ilin bu vaxtında çayın suyu həmişə az olardı. Döyüşçüləri həmin körpüdən çayın sol tərəfinə keçirdi. Kavdin dağları yaxınlığında mühüm bir mövqə tutub, düşməni gözləməyə başladı, – bu mövqedən Latin yolu tamamilə nəzarət altında qalırdı.

Çox keçmədi, romalılar gəldilər. ertəsi gün günorta çağı Allif tərəfdən, Vulturna dərəsi kənarındakı təpələrdə, Kavdin dağları qarşısında Publi Varinin koqortaları göründü. Spartak qoşununu hücum hazırlamışdı. Bir azdan sonra döyüş başlandı. Bu amansız qanlı vuruşma axşama qədər davam etdi. Romalılar igidliklə, mərdliklə vuruşur, əllərindən gələni edirdilər, lakin gün batana yaxın tamamilə məğlub olub, dağınıq halda geri çəkildilər. Romalıları əvvəlcə qladiatorların piyada hissəsi təqib edərək, qaçan legionerlərin arasına girib onları qırırdı. Qorxudan romalılar sanki qanadlanaraq, sürətlə qaçmağa başladılar, onları təqib edən qladiatorlar xeyli arxada qaldılar. Spartak şeypur çaldırıb, qoşunu geri çağırırdı. Qladiatorlar döyüş meydanını tərk edən kimi, süvarilər atlarını dördnala çapa-çapa, qaçmaqda olan romalıların üstünə cumub onları qırmağa, atların təpiyi altında əzişdirməyə başladılar.

Kavdin dərəsində, romalılar üçün faciəli olan bu döyüşdə iki mindən çox legioner qırıldı, min beş yüzdən çoxu da yaralandı, – Varini özü də, onun tribunları – Kossini, Fabi, Maksim və Bibul da yaralananlar sırasında idilər. Yaralıların çoxu qladiatorların əlinə keçdi, lakin Spartak onların silahlarını alıb buraxdı. O belə bir qərara gəlmişdi: onun tərəfinə çoxlu şəhər keçməyincə əsir götürməsin, çünki əsirlərin ordugahda olması müəyyən şəraitdə təhlükə yarada bilərdi. Bu vuruşmada qladiatorların da tələfatı az olmadı: onlardan yüz əlindən çoxu ölmüş, bundan da iki dəfədən azca çoxu yaralanmışdı.

Publi Varini böyük kədər və ümitsizlik içində Allifə gəldi, qaçan legionerləri gecə ilə mümkün qədər bir yerə topladı. Kvestor Furinin

də tələf olduğunu burada eşitdi. Qladiatorların yenə də hücum edəcəyindən qorxaraq, – onlara qarşı dura bilməyəcəyini yəqin edərək, – göylərin, cəhənnəmin bütün allahlarını, öz uğursuz taleyini, mənfur qladiatorları qarğıya-qarğıya, Apennin dərəsinin çətin yollarından sürətlə keçib Kampanya əyalətindən çıxdı, Samniya mahalına girib Bovianda gizləndi.

Spartakın üç gündə iki dəfə parlaq qələbə çalması qoşununa şöhrət qazandırdı, onun adı isə bütün Cənubi İtaliyada gur-gur güruldayaraq, romalılar üçün daha qorxunc oldu.

Spartak vaxtını boş yerə itirməyərək Kavdin dərəsindən Kavdiyə getdi, orada Brezovirə rast gəldi. Oxucular bu qladiator – qall ilə Romada, Libitina Venerası yeməxanasındakı hadisə ilə əlaqədar olaraq tanışdılar: onda azad edilmiş qul Qay Verres qladiatorlar əleyhinə casusluq elədiyi üçün Məzlumlar İttifaqı tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Brezovir əlli yoldaşı ilə Kapuyadan Spartakın ordugahına qaçmışdı.

Spartak Brezovirin məsləhəti ilə cəsarətli bir işə girişməyi qət etdi: bu yol ilə Kapuyadan, hələ də Lentul Batiatın məktəbində qalan beş min qladiatoru maneəsiz çıxarmaq istəyirdi.

Kavdin dərəsindəki vuruşmadan üç gün sonra Spartak on min döyüşçü ilə Kapuya divarları yanında göründü. O, şəhərə carçı göndərüb tələb etdi ki, prefekt və senat Lentulun məktəbindəki beş min qladiatoru şəhərdən maneəsiz buraxsınlar. Tələb yerinə yetirilməsə, şəhər silah gücü ilə zəbt ediləcək, bütün evlər yandırılacaq, böyüyə-küçüyə, arvada-küçüyə baxmayaraq, bütün əhali qılıncdan keçiriləcək.

Spartakın qalibiyyət xəbəri dildən-dilə düşərək, daha da şişirdilmiş halda gəlib Kapuyaya çatmış, əhalini qorxuya salmışdı. İndi isə şəhər qapısı qabağında duran zəhmli düşmən camaatı dəhşətə gətirirdi. Spartakın tələbi, hədə-qorxusu işi lap tamamladı: hamı vahiməyə və çaxnaşmaya düşdü.

Senat Diana məbədinə toplandı; məbədin qabağında foruma isə çoxlu adam yığıldı. Yarım saatın içində bütün dükənlər bağlandı. Qadınlar saçlarını açıb tökərək məbədlərə yüyüdü, allahlardan imdad dilədilər. Küçələrdə plebeylərin səsi eşidilirdi: onlar təkid edirdi ki, qladiatorların tələbi yerinə yetirilsin, bununla da şəhər dəhşətli qırğın təhlükəsindən xilas olsun.

Metti Libeonun qorxudan rəngi qaçmış, üz-gözü əyilmişdi; o, həyəcandan dili dolaşa-dolaşa Spartakın tələbini senata bildirdi. Senatorların da, prefekt kimi, rəngi qaçmışdı, dəhşət içində bir-birinə baxırdılar, heç kəs belə təhlükəli vaxtda danışmağa, öz fikrini, məsləhətini söyləməyə cürət etmirdi.

Bir neçə ay əvvəl Roma senatı tərəfindən Kapuyanı müdafiə üçün göndərilən, dörd koqortaya komandanlıq edən həm igid döyüşçü, həm də hərbi işlərdə çox təcrübəsi olan hərbi tribun senatorların susmasından və təşvişə düşməsindən istifadə edərək, öz fikrini söyləmək üçün icazə istədi.

O qətiyyənlə vahiməyə düşməyərək kobud, lakin gözəl dillə və çox inandırıcı halda sübut etdi ki, Spartakın bütün tələbləri ancaq həyasızca təhdiddir, fikri də şəhər camaatını hədələməkdir, sonra da onların qorxusundan istifadə etməkdir. Qladiatorlar Kapuyaya hücum edib onu mühasirəyə ala bilməz, çünki şəhər möhkəm istehkamlarla yaxşı müdafiə olunur, əqrəbi, taranı¹, katapultası², ballistası³ və başqa maşını olmayan qoşun cəsarət edib şəhərə hücum edə bilməz.

Lakin zəifləmiş, kütbeyin senatorları bürüyən qorxu, – həmin qorxu ki, bir az əvvəl danışmaq qabiliyyətindən də məhrum etmişdi, – indi bu adamları sanki ayıltı, onlar, böyü sanmış kimi, skamyalardan qalxdılar, hamısı da bir ağızdan çıxırışaraq dedi ki, tribun dəli olub. Qladiatorlar ikicə saatın içində Nolanı tutdu; onda onlar indikindən çox az idi, indikindən də pis silahlanmışdılar. Şəhəri alandan sonra bütün evləri dağıtdılar, bütün əhalini qırdılar. Biz senatorlar tribunun şöhrət qazanması üçün özümüzü qurban vermək istəmirik. Kapuyadan beş min qladiatorun çıxarılması çox ağıllı və ehtiyatlı tədbir olar. Bu tədbir şəhəri qiyamdan və qırğından xilas edər. Buna oxşar başqa mülahizələr də söyləndi. Meydana toplaşan camaat da bu fikrə şəriki idi, onlar ucadan tələb edirdi ki, Spartakın təklifi qəbul olunsun, şəhər də bu qayda ilə fəlakətdən qurtarsın. Metti Libeon sevindi-yindən özünü itirmişdi; o bir çox senator tərəfindən müdafiə edilən təklifi – Spartakın tələbi ilə razılaşmağı səsə qoydu. Təklif hamılıqla qəbul edildi.

¹ Taran – qədim xalqlarda qala divarını dağıtmaq üçün işlədilən maşın

² Katapult – qədim xalqlarda düşməyə daş və ox atan maşın

³ Ballista – qədim xalqlarda mühasirə vaxtı düşməyə daş, ox və nizə atan maşın

Bu qayda ilə Lentulun məktəbində zor gücünə saxlanılan beş min qladiatoru buraxdılar, onlar yaxında olan Tifaq dağı ətəyində ordugaha, Spartakın yanına getdilər. Qladiatorları sevinc dolu bağirtularla qarşıladılar. Onları dərhal silahlandırdılar. Üçüncü legion təşkil etdilər, komandanlığı da Bortoriksə tapşırdılar, Brezovir isə süvarilər dəstəsinin prefekti təyin edildi.

Spartak tezliklə Nolaya qayıtdı, ordugah qurub orada otuz günə qədər qaldı, hər gün də böyük həvəslə yeni legionla təlim verirdi. Bu zaman o, məlumat aldı ki, Varini öz legionlarına əsgər toplayaraq, qladiatorlara hücum etmək fikrindədir.

Spartak Varinini qabaqlamaq qərarına gəldi. Kriksi iki legionla Nolada qoyub, Enomayın komandanlıq etdiyi birinci legionu özü ilə götürüb Apeninini keçdi, Samniyaya girib Bovianın ətrafına gəldi.

Varini bu müharibədə başına gələn müsibəti Roma senatına bildirib, təhlükənin artdığını göstərdi. Buna son qoymaq üçün azı iki legionun lazım olduğunu söylədi. Bu namuslu döyüşçü vətən qarşısında göstərdiyi xidmətlərini yada salaraq, bir çox vuruşmalarda ad çıxardığını qeyd edərək, senatdan xahiş elədi ki, mərhəmət buyurulsun, məğlubluğun ləkəsini vicdanından silmək, müharibəni sona yetirmək, taleyin dönüklüyünə üstün gəlmək üçün ona imkan verilsin.

Senat bu igid adamın xahişini yerinə yetirib, ona səkkiz koqorta göndərirdi; koqortalarda dörd mindən çox qocaman legioner vardı. Senat həm də ona marslar, samnitlər, pitsentlər içərisindən on altı koqorta qoşun düzəltməsinə icazə verdi: bu qayda ilə o, qladiatorların üsyanını yatırmaq üçün iki legion təşkil edə bilirdi.

Pretor Varini elə hesab edirdi ki, orduda rütbə böyüklüyü, qulluq vaxtının çoxluğu adama mütləq üstünlük verir, buna görə Furi öldəndən sonra bu yerə Leli Kossinini təyin etdi; lakin onun itaətində olan tribunların çoxu Leli Kossinidən ağıllı və uzaqgörən idi. Varini Romadan yenice göndərilən səkkiz koqortanı onun komandanlığına verdi, özünə də əmr etdi ki, Bovianda qalıb, Spartakın Samniya mahalının içərilərinə yeriməsinə mane olsun. Özü isə Kavdin dərəsindəki məğlubluqdan sonra sağ qalmış iki min legionerlə, əsgər toplamaq üçün marslar və pitsentlər ölkəsinə getdi.

Spartak Boviana gəlib Kossini ilə vuruşmaq istədi: lakin Kossini, aldığı əmrə görə, şəhər qapılarını bağlayıb döyüşə girişmədi. Kossini vuruşmanın ona qadağan edilməsindən yaman qəzəblən-

mişdi, lakin qladiatorların bütün təhqirlərinə, meydan oxumalarına dözməyə məcbur idi.

Spartak Varininin məqsədini başa düşdü; bu qərara gəldi ki, ona Samniyadan və Piseniyadan əsgər yığmağa imkan verməsin. Enomayı Bovian şəhəri ətrafındakı ordugahda bir legionla qoyub, özü süvari dəstəsi ilə Nolaya qayıtdı.

Burada yaxşı xəbərlər eşitdi. Həm birinci, həm də ən xoş xəbər – qladiator Qranikin gəlməsi idi: o özü ilə Ravennanın bir neçə məktəbindən beş mindən artıq qladiator – qall, german və frakiyalı gətirmişdi. İndi dörd legionla bölünmüş qladiatorlar qoşunu iyirmi minə çatırdı, Spartak da özünün məğlubedilməz bir qüvvəyə malik olduğunu hiss edirdi. Əvvəlki kimi xoş və gözlənilməz ikinci xəbər Mirtsanın gəlməsi idi. Spartak bacısını qucaqlayıb üzündən-gözündən çox-çox öpdü. Mirtsa da qardaşının gah üzündən, gah əllərindən, gah paltarlarından öpür, hönkür-hönkür ağlayaraq deyirdi:

– Spartak!.. Ah, Spartak! Mənim sevimli qardaşım! Səndən ötrü elə qorxmuşam, tir-tir əsmişəm... Bu qanlı davada sənə düşdüyün təhlükələri fikirləşirdim! Bir dəqiqə də rahat ola bilmirdim... dünya gözüme qaralıq görünürdü... elə fikirləşirdim, deyirdim ki: “Bəlkə, yaralanıb, mənim köməyim lazımdır!” Əzizim Spartak, axı heç kəs mənim kimi sənə baxa bilməz... bir şey olsa... əgər... ah, böyük allahlar sənə öz pənahında saxlasın! Bütün günü ağlayırdım, Valeriyaya, mənim o mərhəmətli xanımımə yalvarırdım... ki, icazə versin... sənə yanına gedim... o da, yazıq, mənim xahişimi yerinə yetirdi. Belə mərhəmətli olduğu üçün Yunona öz inayətini ondan əsirgəməsin... Məni buraxdı ki, sənə yanına gəlim... Bir də ki, bilirsenmi, məni azad elədi! İndi mən azadam... mən də azadam... İndi mən həmişə sənə yanında olacağam.

Mirtsa uşaq kimi nəvazişlə danışa-danışa qardaşına mehribanlıq edir, gözlərindən yaş axırdı; lakin zavallı qız, qardaşına baxaraq gülümsəyirdi, onun bütün hərəkətlərində qəlbindən aşib-daşan sevinc duyulurdu.

Sarışın saçlı, gözəl simalı Artoriks bir az kənarda durub, dinməz-söyləməz onlara baxırdı. Onun üzə gah sevincə işıqlanır, gah kədərlə dumanlanırdı. O da bir neçə gün idi ki, Qmiiklə Ravennadan gəlmişdi. Spartaka yaxınlaşıb utana-utana dedi:

– Əziz Spartak, bizim məğlubedilməz rəhbərimiz, bəs mənə qucaqlamayacaqsan, öpməyəcəksən?..

Artoriks bunu deyib, ötəri bir nəzərlə qıza baxdı, sanki qardaşının busəsindən onu məhrum etdiyi üçün üzr istəyirdi.

Spartak ucadan dedi:

– Artoriks! – Onu bərk-bərk qucaqlayıb bağrına basdı. – Mənim sevimli dostum!.. Alicənab, cavan oğlan, gəl səni öpüm!

Spartakın bu amansız müharibənin ilk günlərində əldə etdiyi parlaq qalibiyyətlər, gözəl müvəffəqiyyətlər nəticəsində son aylarda duyduğu sevincə taleyin göndərdiyi yeni sevinc də əlavə olundu: o, bacısını, Artoriksi, qəlbinə ən yaxın olan bu iki adamı qucaqlayıb bağrına basa bilmişdi.

Lakin Spartakın fərəhlə gülümsəyən üzü tutuldu. Başını sinəsinə endirib, dərindən ah çəkdi, qəmgin fikirlərə daldı. Dostları ilə vidalaşmış, bacısı ilə bərabər öz çadırına getdi, o çox istəyirdi ki, Mirtsadan Valeriyanı soruşsun, lakin bu barədə bacısı ilə danışmağa utanırdı.

Spartakın bəxtindən Mirtsa şirin-şirin ordan-burdan danışdı; daha Spartaka heç lazım gəlmədi ki, Valeriyanı soruşsun, çünki bu barədə o özü söhbət açdı: Mirtsanın heç ağına da gəlmirdi ki, xanımı ilə rudiari arasında dostluq münasibətindən başqa ayrı bir əlaqə ola bilsin.

Mirtsa çadırdə, stolu əvəz edən kötük üstündə qardaşına azdan-çoxdan axşam yeməyi hazırlarkən deyirdi:

– Ah, inan, inan mənə, Spartak, Romanın bütün xanımları Valeriyaya oxşasaydı... quldarlıq qanunları çoxdan aradan qaldırılmışdı... Çünki belə arvadlardan doğulan uşaqlar dustaqxanaların olmasına, adamların qamçı ilə döyülməsinə, çarmıxa çəkilməsinə dözə bilməzdilər, dözmək istəməzdilər, qladiatorlarla sallaqxanada kəsilən heyvan kimi rəftar olunmasına yol verməzdilər...

Spartak həyəcanla ucadan dedi:

– Ah, mən bunu bilirəm!

Elə o saat əlavə etdi:

– Hə, hə, mən sənə inanıram!

– Sən gərək buna inanasan... çünki bilirsənmi, o sənənin xatirini istəyir... başqa xanımlar onun yerinə olsaydı, öz qladiatorlarının lanistasına belə hörmət eləməzdi. O sənənin barədə tez-tez mənimlə danı-

şırıdı... sənənlə fəxr edirdi... xüsusilə sən Vezuvidə ordugah qurandan sonra... səndən hər dəfə xəbər gələndə... Sənənin tribun Serviliana qalib gəldiyini, qoşununu darmadağın etdiyini eşidəndə... Klodi Qlabra qələbə çaldığını biləndə o tez-tez deyirdi: “Bəli, təbiət ona böyük sərkərdələrə xas olan bütün məziyyətləri səxavətlə vermişdir!”

Spartak bir də soruşdu:

– O elə belə də dedi? – Qəlbində doğan hisslər və xatirələr onun üzündə əks olundu.

Mirtsa axşam yeməyini hazırlaya-hazırlaya cavab verdi:

– Hə, hə, o, belə deyirdi!.. Biz burada çox qalacağıq? Sənənin çadırına əl gəzdirmək istəyirəm... Bu heç də qladiatorların şanlı rəhbərinə yaraşmır... Yaman səliqəsizlikdir. Ən gərəkli şeylər də heç yoxdur... Əsgərlərin yaşadığı yer burdan yaxşıdır... Bəli, Valeriya belə deyirdi... O, öz qardaşı ilə, natiq Qortenzi ilə mübahisə edirdi, – sən o Qortenzini tanıyırsan da? Valeriya sənənin onun sözlərindən müdafiə edirdi, deyirdi ki, sənənin başladığın dava – ədalətli davadır, əgər allahlar insanların dərдинə qalır, sən gərək qalib gələsən.

Həyəcandan Spartakın rəngi qaçmışdı, o tir-tir əsirdi; güclə eşidilən bir səslə dedi:

– Ah, ilahi Valeriya!

Mirtsa sözüne davam etdi:

– O yazıq yaman bədbəxtdir, bilirsənmi, yaman bədbəxtidir.

Spartak tez soruşdu:

– Bədbəxtdir?.. Bədbəxtdir?.. Niyə?..

– O bədbəxt, mən bilirəm... Bir neçə dəfə onu ağlar görmüşəm... tez-tez onun gözləri ağlamaqdan şişmiş olurdu... onun dərindən ah çəkdiyini çox eşitmişəm, lap çox. Ancaq bilmirəm ki, o niyə ağlayır, niyə dərindən ah çəkir, heç anlaya bilmirəm. Messala nəslindən olan qohumlarından pislik görür, bəlkə də, ona görə... Ya bəlkə, ərinin dərđini çəkir... hərçənd buna inanmıram... Yox, bilmirəm... Onun bircə təsəllisi – qızı Postumiyadır. Elə gözəl, elə sevimli qızıdır!..

Spartak dərindən ah çəkdi, gözlərindən süzülən bir neçə damla yaşı əli ilə silib cəld çevrildi, çadırdə hərlənərək, söhbəti dəyişmək üçün Mirtsadan soruşdu:

– Bacı, de görüm... Sən Mark Valeri Messala Nigeri... Valeriyanın emisi oğlu barəsində... bir şey eşitməmişən? O mənə rast gəldi... biz vuruşduq... onu yaraladım... ancaq aman verdim, öldürmədim... Bəlkə, xəbərin var, o yaxşı olubmu?

– Əlbəttə, olub!.. Belə bir alicənablıq göstərdiyini də biz eşitdik!.. Valeriya ağlaya-ağlaya sənə xeyir-dua verdi. Qortenzi Tuskul villasına gələndə bu əhvalatı bizə danışdı... Sullanın ölümündən sonra Valeriya bütün ili bu villasında qalır.

Bu anda qladiatorlar dekanından biri çadırın astanasında görüldü, dedi ki, indicə Romadan gəlmiş cavan bir əsgər səninlə danışmağa icazə istəyir, özü də çox təkid edir.

Spartak çadırdan pretor meydançasına çıxdı. Qladiatorların ordugahı eynən Roma ordugahı kimi qurulmuşdu. Spartakın çadırı ən yüksək yerdə idi, qabağında da hərbi məhkəmə üçün yer ayrılmışdı. Romalılar bu yerə pretor meydançası deyirdi. Spartakın çadırının dalında başqa bir çadır vardı, bayraqlar orada saxlanılırdı. On əsgər, başda dekan olmaqla, bu çadırın keşiyini çəkirdi. Spartak çadırdan çıxanda, ona sarı gələn cavan bir oğlanı gördü, – dekan bunun haqqında Spartaka məlumat vermişdi. Zəngin hərbi paltar geyinən bu oğlana on dördədən artıq yaş vermək olmazdı.

Onun əynində çiyinlərinə, nazik, oynaq bədəninə kip oturan zirehli geyim vardı; bu, bir-birinə bağlanmış parlaq gümüş həlqələrdən, üçbucaqlardan qayrılmışdı, oğlanın dizlərinə qədər enirdi. Zirehli geyimin bel hissəsinə qızıl və gümüş naxışlı qayış vurulmuşdu.

Qıçlarında dəmir dizlik, sağ qolunda dəmir qolçaq vardı; dəmir dizliklər baldırının dağ tərəfində qayışla bərk-bərk bağlanmışdı. Sol əlində incə, gözəl naxışlarla zinət vurulmuş balaca bir tunc qalxan tutmuşdu. Sağ çiyindən sol böyrünə qılinc qayışı əvəzinə möhkəm, qızıl zəncir, zəncirdən də qısa zərif bir qılinc sallanırdı. Başındakı gümüş dəbilqənin yumru yerində qızıldan qayrılmış ilan görünürdü. Dəbilqənin altından parlaq, sarışın qıvrım saçı çıxmışdı. Bu saç onun mermər kimi ağ, gözəl, zərif üzünü sanki dövrəyə almışdı. Dəniz dalğası rəngli iri, parlaq, badamı gözləri qız üzünü kimi qəşəng sifətinə cəsarət və qətiyyət ifadəsi verirdi, bu onun incə, zərif simasına heç də uyğun gəlmirdi.

Spartak heyrətlə cavan oğlana baxdı, sonra onu çadırdan çağıraraq dekana dönüb sanki soruşdu; bu döyüşçünü mənəmlə danışmaq istəyir? Dekan başı ilə “bəli” işarəsi edərkən, Spartak cavan oğlana yaxınlaşıb təəccüblə dedi:

– Məni görmək istəyən sənən? Kimsən? Nə istəyirsən?

Cavan oğlanın üzünü qızardı, sonra o birdən ağardı, bir az tərəddüd etdikdən sonra qəti bir səsle dedi:

– Bəli, Spartak, mənəm.

Azca sonra əlavə etdi:

– Məni tanımadın?

Spartak diqqətlə onun zərif üzünə baxdı. Sanki silinmiş bir xətrəni, uzaq bir əks-sədanı hafizəsində axtarırdı. Sonra da gözlərini ondan çəkməyərək dedi:

– Doğrudan da... Mənə elə gəlir ki... səni haradasa görmüşəm... amma harada?.. Nə vaxt?..

Yenə də susdular. Spartak sükutu pozaraq soruşdu:

– Sən romalısan?

Cavan oğlan başını yırğaladı, sonra özünü məcbur edərək kədərlə gülümsədi, sanki ağlamaq istəyirdi:

– Şanlı Spartak, sənənin hafizən qolların kimi qüvvətli deyil.

Bu təbəssümdən, bu sözlərdən elə bil ki, ildırım çaxıb Spartakın şüurunu işıqlandırdı. Get-gedə təəccüblə cavan əsgərə baxdı, axırda ucadan dedi:

– Bu mümkünmü?! Bu ola bilərmimi?.. Ah, Olimp Yupiteri! Doğrudanmı, sənən?!

– Bəli, mənəm, Evtibidayam. Bəli, bəli, Evtibida! – deyərək cavan oğlan, daha doğrusu, qız cavab verdi, çünki Spartak ona baxır, heyrdəndən özünə gələ bilmirdi. Nəhayət, Evtibida dedi:

– Mən kəniz deyildimmi?.. Mən ata-anamın, qohum-əqrəbamın qul edildiyini görmədimmi?.. Vətənimdən ayrı düşmədimmi?.. Pozğun romalılar mənə mənəfur bir kurtizan qadın etmədilərmi?..

Evtibida hiddətini güclə saxlayaraq danışdı, son sözlərini çox astadan, lakin ehtiraslı bir qəzəblə dedi.

Spartak fikirli və qəmgin halda:

– Başa düşürəm, sənənin vəziyyətini başa düşürəm... – dedi; bəlkə də, bu anda öz bacısını xatırlamışdı. Bir az susdu, sonra başını qalxdı, dərinəndən, dərdli-dərdli ah çəkib əlavə etdi: – Sən naz-nemət

içində yaşamış, cah-calala, zövq-səfaya öyrəmiş, zərif bir arvad-san... Burada nə eləyə bilərsən?

Evtibida hiddətlə ucadan dedi:

– Ah! Ey Delfa Apollonu, bunun ağına aydınlıq ver! – Heç kəs onun belə qəzəblə danışacağını düşünməzdi. – Bu heç bir şey başa düşmür. Qisasçı ilahələr adından sənə deyirəm: mən atamın, qardaşlarımın, zülm altında əzilən vətənimin, bizi əsarət altına alanların əxlaqsızlığı ilə təhqir edilən gəncliyimin, ləkələnmiş namusumun, ayaq altında tapdalanan həyatımın, düşdüyüm rüsvayçılığın intiqamını almaq istəyirəm! Hələ bir soruşursan da ki, sən bu ordugahda nə etmək istəyirsən?!

Qızın üzü, gözəl gözləri qəzəblə alışıb-yanırdı. Spartak bu vəhşi ehtirasdan və qüvvədən mütəəssir olmuşdu; əlini yunan qızına uzadaraq dedi:

– Qoy elə olsun! Qal bizim ordugahda... bacarırsansa bizimlə çiyin-çiyinə yürü... gücün çatırsa, bizimlə bərabər vuruş.

Bu cəsarətli qız qaşqabağını düyünləyərək dedi:

– Mən nə istəsəm eləyə bilərəm. – Spartakın ona sarı uzanan əlini alıb əsəbi halda sıxdı.

Lakin Spartakın əlinə toxunmaqla Evtibidanın sanki bütün ehtirası, bütün qüvvəsi zəiflədi. Diksinib rəngi qaçdı, qıçları girdən düşdü, az qaldı ki, özündən getsin. Spartak bunu hiss edərək, qızı, yıxılmasın deyər, sol əli ilə tutub saxladı.

Qeyri-ixtiyari olaraq Spartakın qolları arasına düşməsindən qızın bütün bədənini titrədi. Spartak soruşdu:

– Sənə nə oldu? Nə istəyirsən?

Qız yavaşca dedi:

– Ey şanlı Spartak, sənin əllərindən, sənə şöhrət qazandıran qüvvətli əllərindən öpmək istəyirəm! – Yavaşca qladiatora sarı əyilib onun əllərini ehtirasla öpdü.

Bu böyük sərkərdənin gözlərinə sanki duman çökdü, qanı damarlarında qaynayıb, odlu cərəyan kimi başına vurdu. Qızı qucaqlayıb bağrına basmaq arzusu bir an onun qəlbində oyandı, lakin tez özünü ələ alıb, Evtibidanın füsunkar təsirindən azad oldu, əllərini çəkib qızdan uzaqlaşaraq təmkinlə dedi:

– Ləyaqətli qadın... məzlumların taleyinə ürək yandırdığın üçün... təşəkkür edirəm... Göstərdiyin hörmətə görə də sağ ol! Biz axı

quldarlığı məhv etmək istəyirik, buna görə onun bütün əlamətlərini aradan qaldırmalıyıq.

Evtibida başını aşağı salıb susurdu, yerindən tərpənmirdi, sanki utanıb xəcalət çəkirdi. Spartak soruşdu:

– Sən bizim qoşunun hansı hissəsində olmaq istəyirsən?

Kurtizan qadın yavaş-yavaş özünə gələrək cavab verdi:

– Sən üsyan bayrağını qaldırdığın gündən ta dünənə kimi mən hər gün, səhərdən axşama kimi, qılinc təlimi keçmişəm, at minməyi öyrənmişəm. Özüm də üç gözəl at gətirmişəm. – Nəhayət, o özünü tamamilə ələ alaraq, başını qaldıraraq Spartaka baxırdı: – İstəyirsənmi sənə kontubernalin¹ olum?

Qladiatorların rəhbəri dedi:

– Mənim kontubernalım yoxdur.

– Sən azadlıq uğrunda mübarizə edən qullardan düzəltdiyin qoşunda Roma qayda-qanunu qoymusan. İndi sənə qoşunun dörd legionu çatmışdır, yaxın vaxtda bunun sayı səkkiz, ya on olacaqdır. Sən onların rəhbərisən, Roma adəti üzrə, bir konsul kimi, sənə mütəq, adına görə, məiyyətin olmalıdır, bu sənə nüfuzunu qaldırır. Kontubernal sənə elə səhərdən lazım olacaqdır, çünki iyirmiminlik orduya komandanlıq edərkən, sən eyni vaxtda bir neçə yerdə ola bilməzsən, əmrini legionların başçısına yetirmək üçün sənə kontubernalların olmalıdır.

Spartak təəccüblə qıza baxırdı; o sözünü qurtardıqdan sonra yavaşca dedi:

– Sən qəribə qadınsan!

Yunan qızı qürurla dedi:

– Yaxşısı budur belə də: zəif qadın bədənində odlu, sarsılmaz bir ruh yaşayır.

Bir az sonra sözünə davam etdi:

– Mənim qüdrətli təbiətim, hər şeyi bilmək istəyən əqlim var. Latin və yunan dillərini eyni dərəcədə yaxşı bilirəm. Ümumi işimizə yaxşı xeyrim dəyər, bu ümumi işimizə bütün varımı verirəm... bu

¹ Kontubernal – hərfi mənada “çadır yoldaşı” deməkdir. Ordugahda hər çadırdı, adətən, on adam olardı, bunlar hamısı bir yerdə yoldaşlıq (kontubern) təşkil edərdi. Onlara nəzarət edən adama da dekan deyilərdi. Hərbi təhsil almaq üçün orduya gələn cavan aristokrat romalılara da kontubernal adı verilərdi; onların bir üstünlüyü vardı ki, sərkərdələrin çadırında, sərkərdələrlə bir yerdə yemək yeyərdilər. Kontubernallar pretorun məiyyətində olardı. Burada yavər mənasındadır.

təxminən altı yüz talandır, bu gündən də bütün həyatımı bu işə həsr edirəm.

Bunu deyib, ordugahın baş küçəsinə sarı döndü; qladiatorların gedib-gəldiyi bu küçə Spartakın çadırından bir neçə addım kənarda idi. Kəskin bir fit verib kimi işə çağırırdı. Elə o saat yolda bir qul görüldü: qul bir atı qova-qova gətirirdi. Atın belində Evtibidanın iki balaca torba qızılı vardı, bunu o üsyançılara hədiyyə gətirmişdi. Qul atı Spartakın qabağında saxladı.

Spartak cavan yunan qadınının cəsarətinə, qəlbinin genişliyinə valeh oldu. O əvvəl özünü itirdi, nə cavab verəcəyini bilmədi, sonra da dedi ki, bura azadlıq uğrunda birləşən qulların ordugahıdır, onun qapısı bu işə qoşulmaq istəyənlərin üzünə açıqdır, səni də bu qladiatorlar ordugahına məmnuniyyətlə qəbul edərlər. Axşam mən ittifaq başçıları yığaram, qladiatorlar ordusuna səxavətlə verilən, sənin bütün var-dövlətini təşkil edən hədiyyə barəsində danışarıq. Mənim yanımda kontubernal olmaq arzusuna gəlincə, bu barədə sənə heç bir şey vəd edə bilmərəm; qərara alınsa ki, qladiatorlar rəhbərinin yanında gərək kontubernal olsun, – onda səni yaddan çıxarmaram.

Spartak yunan nəzakəti qaydasınca, Evtibidaya bir neçə sözlə təşəkkür etdi, lakin minnətdarlığa aid bu xoş sözləri sərt, tutqun ifadə ilə dedi. Sonra Evtibidadan ayrılıb çadırına getdi.

Evtibida Spartakın ardınca baxaraq, öz yerində heykəl kimi donub qaldı. Spartak çadırına girəndən sonra da gözünü oradan çəkmədi. Sonra dərindən ah çəkib, özünü güclə ələ aldı, başını aşağı salıb ordugahın o biri tərəfinə getdi: Roma qaydasınca, orada mütəfiqlər üçün yer ayrılırdı. Özü ilə gətirdiyi qullar həmin yerdə onun üçün çadır qurmuşdu.

Evtibida yavaşca öz-özünə dedi:

– Hər halda mən onu sevirəm, sevirəm!

Bu ara Spartak Kriksi, Qraniki, Bortoriksi, Artoriksi, Brezoviri və əvvəllər də ittifaqın hərbi başçısı olan o biri tribunları da öz çadırına çağırırdı, gecədən xeyli keçənə kimi onlarla müşavirə etdi.

Müşavirədə belə qərara gəldilər: kurtizan qadın Evtibidanın hədiyyə gətirdiyi pulu alsınlar; pulun çoxuna ətraf şəhərlərin bütün silahqayıranlarından silah, qalxan və dəmir geyim alsınlar; Evtibidaya istədiyi vəzifə verilsin; ondan başqa, Spartak qladiatorlar legionundan doqquz nəfər cavan oğlan seçib bu vəzifəyə götürsün, onların

hamısı baş qərargahın yanında olsun. Hamı bu fikrə gəldi ki, indi rəhbərin yanında onun əmrini yerinə çatdırmaq üçün kontubernal olmalıdır. Bu da qərara alındı ki, Evtibidanın hədiyyə gətirdiyi altı yüz talandan iki yüzünə əldən düşmüş atları əvəz etmək üçün yeni atlar alınsın, bu qayda ilə az vaxtda süvari korpusu yaradılsın, qladiatorlar ordusunun əsas qüvvəsini təşkil edən piyada hissələrin əməliyyatı ilə onun əməliyyatı lazımcına əlaqələndirilsin.

Hərbi əməliyyat məsələsinə gəldikdə, qərara alındı ki, Kriks iki legionu ilə Nolada qalsın, Qraniklə bərabər, iki gün əvvəl ordugaha gəlmiş Ravenna legionunun təliminə rəhbərlik eləsin; Spartak, Bortoriksin başçılıq etdiyi legionla Bovianda Enomayla birləşsin, Kossini ilə Varini yeni ordu düzəldib qurtarana kimi onlara hücum etsin.

Spartak ertəsi gün dan yeri ağaranda legionu götürüb ordugahdan çıxdı. Kavdin dağlarından keçərək, Allifə doğru irəlilədi. Evtibida ilə Mirtsa nə qədər yalvarsa da, onları özü ilə götürmədi, dedi ki, mən müharibəyə deyil, kəşfiyyata gedirəm, tezliklə qayıdacağam; xahiş etdi ki, ordugahda qalıb, mənim qayıtmağımı gözləyin.

Spartak Boviana çatanda Enomayı orada görmədi: işsiz-gücsüz ordugahda qalmaq Enomayı darıxdırmış, iki gün əvvəl qoşunu götürüb Psulmona düşmüşdü, Kossini isə Bovianda, qala divarları içində qalmışdı. Kəşfiyyatçıların və casusların gətirdiyi xəbərə görə, Varini əsgər yığmaq üçün Psulmonda idi. Enomay Variniyə hücum etmək, onu darmadağın etmək ümidində idi.

Lakin elə bir hadisə baş verdi ki, Enomay məhdud əqli ilə bunu qabaqcadan görə bilməzdi: Enomay yola düşən günün səhəri Kossini gizləncə Boviandan çıxıb qladiatorların ardınca gedir; onlar Varini ilə rastlaşanda arxadan Enomaya hücum etmək fikrində imiş.

Spartak Enomayın çox təhlükəli vəziyyətdə olduğunu dərhal başa düşdü. Qoşunun ancaq bir neçə saat dincəlməsinə icazə verdi, sonra da Kossininin ardınca getdi, – Kossini onu iki gün qabaqlamışdı. O qocaman bir döyüşçü olduğu halda, istedadsız sərkərdə idi, köhnə hərbi qayda-qanuna pərəstiş edirdi; adət üzrə gündə iyirmi mil yol getdi. Spartak isə gündə otuz mil yol gedərək, iki gündən sonra Aufidəndə Kossininin üstünü aldı. Onun qoşununu darmadağın edib, qaçan romalıları təqib etməyə başladı. Kossini bu məğlubiyyətdən xəcalət çəkdiyi üçün, həm də ümitsizliyindən qladiatorların içərisinə atılıb orada həlak oldu.

Spartak eyni sürətlə irəliləyərək, vaxtında Enomayın köməyinə çatdı, onu məğlubiyyətdən qurtardı, qalib gəlməsinə səbəb oldu. Enomay Marruvi ilə Futsin gölü arasında Varini ilə döyüşə girişdi. Varininin səkkiz minə yaxın adamı vardı. Romalıların təzyiği qarşısında qladiatorlar sarsıldılar. Bu zaman Spartak özünü yetirib vuruşmanın gedişini dərhal dəyişdi. Varini böyük tələfatla məğlub oldu, tez Korfiniyə sarı çəkildi.

Bu vuruşmadan sonra Spartak legionlarına üçgünlük istirahət verdi, sonra yenə hərbi səfərə başlayıb, Aufiden yaxınlığında Apennin dağlarını keçib Soranı tutdu: şəhər müqavimət göstərmədən təslim oldu. Spartak şəhər camaatına heç bir zorakılıq etmədi, ancaq qulları və qladiatorları azad edib silahlandırdı.

Spartak iki ay ərzində bütün Latini eninə-uzununa dolaşib Anagninidə, Arpinidə, Ferentinidə, Kazinidə, Fregellada oldu; Lirisdən keçib Norbanı, Suese-Pometini, Priverni tutdu, Romanı bərk təşvişə saldı: romalıları elə gəlirdi ki, quldur gəlib Romanın qapısı ağzında durmuşdur.

Spartak bu hücumlar nəticəsində xeyli qul və qladiator topladı; iki ayda iki yeni legion düzəltdi, onları tamam silahlandırdı. Lakin Spartak işin dalını-qabağını düşündüyündən, Romanı mühasirəyə almaqla maraqlanmırdı. O bilirdi ki, belə hərbi əməliyyat üçün Kampnyada olan legionları da çağırırsa, əldə etdiyi iyirmi, hətta otuz min əsgər kifayət deyil.

Bu ara Publi Varini senatın icazəsi ilə pitsentlər içərisindən çoxlu əsgər yığdı, Romadan da kömək aldı, məğlubiyyət ləkəsini öz üstündən silmək üçün, avqustun sonunda Askuldan yola düşdü, on səkkiz min əsgərlə Spartakın üstünə yeridi. Spartak bu günlərdə Tarratsinə çəkilməmişdi. Varininin yaxınlaşdığını eşidib ona tərəf hərəkət etdi, Akvinin yaxınlığında onun ordugah qurduğundan xəbər tutdu. Sentyabr idi ərəfəsində (19 sentyabrda) iki qoşun üz-üzə gəlib vuruşmağa başladı.

Bu uzun, həm də qanlı bir döyüş oldu. Lakin axşamüstü romalıların sıraları sarsıldı, az sonra qladiatorların şiddətli hücumu qarşısında dayana bilməyib qaçmağa başladılar. Bu son hücum elə sürətli, həm də elə qüvvətli bir hücum idi ki, Varininin legionları darmadağın edildi.

Varini özü, Romanın şərəfini qorumağa çalışaraq, çox igidliklə və inadla vuruşurdu. Lakin Spartak tərəfindən yaralandı, atı da Spartakın əlinə keçdi, özü isə ölməyib salamat qurtardı, – bunun üçün o allahlara həmdü-səna etməli idi. Bu qanlı vuruşmada dörd mindən artıq romalı tələf oldu. Onların silahı, yük arabaları, ordugah avadanlığı, bayraqları qladiatorların əlinə keçdi, hətta pretorun məiyyəti içərisindən bir neçə liktor¹ da əsir alındı.

On dördüncü fəsil

BİR ÇOX MÜXTƏLİF HİSSLƏR İÇƏRİSİNDƏ LİKTOR SİMLİTSİANIN LOVGALIĞI ÜSTÜN GƏLİR

Pretor Publi Varini Akvin məğlubiyyətindən sonra darmadağın edilmiş legionlarından qalan on min döyüşçü ilə Norba tərəfə geri çəkildi. Orada yerini bərkitdi. Fikri bu idi ki, nifrət etdiyi qladiator, ən təcrübəli sərkərdələrin bütün taktikasına, ənənəsinə, göstərişlərinə əhəmiyyət verməyərək, qış fəslinin gəlməsinə nəzərə almayıb, Roma divarına yaxınlaşmağa cəsarət edərsə, həm Appi, həm də Latin yolunu qorusun.

Spartak isə Akvin ətrafındakı çox gözəl qalibiyyətdən sonra Nola yanında qurulan ordugaha bir neçə çaparla qalibiyyət xəbərini göndərdi, öz legionlarına romalıların qoyub getdiyi ordugahda dincəlməyə icazə verdi. Orda Enomayı öz çadırına çağıraraq, dörd legionun başçılığını ona tapşırırdı, özünə də and içirtirdi ki, mən qayıtmayınca, sən Akvin ordugahından getməyəcəksən. Enomay and içib söz verdi. Spartak gecə saat ikidə qladiatorlar ordugahından gizlincə çıxıb, üç yüz atlı ilə yola düşdü, bunun da səbəbini ancaq o özü bilirdi.

Spartakın Samniyaya və Latiyaya olan iki aylıq hərbi yürüşündə Nola ətrafındakı ordugaha hər tərəfdən o qədər qul və qladiator gəlmişdi ki, Kriks üç yeni legion düzəltdi; hər legionda beş mindən çox adam vardı. Onların başçılığını Artoriksə, Brezovirə, bir də

¹ Liktor – Romada yüksək vəzifəli şəxslərə hörmət üçün verilən keşikçi. Liktorlar bu şəxslərin qabağı ilə gedərək onlara yol açardı.

qocaman pəhləvana – kimvrə tapşırdı; bu kimvr hələ cavan ikən Vertsella ətrafındakı vuruşmada Mari tərəfindən əsir alınmışdı. Kimvrin adı Vilmir idi. O sərt və coşqun təbiətli, çox içən adam olsa da, Herkules gücünə, hədsiz düzgünlüyünə görə qladiatorlar arasında böyük hörmətə malikdi.

Legionlar Spartakın əmrini yerinə yetirərkən, hər gün silah təlimi, taktiki manevrlər keçirdilər. Əsgərlər bu işə çox həvəs göstərir, can yandırırdılar. Romalılar bu bədbəxt adamları öz vətəninə, ailəsinə, ata-anasından, qohum-əqrəbasından zorla ayırmışdılar, indi onlar azadlıq əldə edəcəklərinə, tutduqları haqq işin qalib gələcəyinə ümid edirdi, bu ümid onlara ruh yüksəkliyi verirdi. Onlar azadlığın müqəddəs bayrağı altında vuruşan əsgər olduqlarını başa düşürdülər; bu onların şəxsi ləyaqət duyğularını artırır, onları öz gözlərində yüksəldirdi, çünki zalımlar onların insani duyğularını ayaqları altında tapdalayırdılar. Romalılarından gördükləri həqarətin intiqamını almaq arzusu onların qəlbində, əldə silah, zalımlarla vuruşmaq, öz güclərini onlara göstərmək həvəsini alovlandırır. Nola ətrafındakı ordugahda olan döyüşçülərin üzündə, bütün hərəkətlərində cəsarət, mərdlik, qüvvət, yenicə yaradılan ordularının məğlub edilməyəcəyinə inam hissi duyulurdu. Qladiatorların öz rəhbərlərinə olan etibar bu ruh yüksəkliyini möhkəmləndirirdi, onlar Spartaka hədsiz hörmət və məhəbbət bəsləyirdilər.

Spartakın Akvin ətrafında Publi Varininin legionlarına qalib gəlməsi xəbəri ordugaha çatanda qladiatorlar son dərəcə sevindilər. Ordugahın hər yerində şad nəğmələr oxunurdu, fərəhli səslər, canlı danışqlar eşidilirdi. Ordugahı bürüyən bu hay-küy, bu hərəkət dalğalı dənizi xatırladırdı. Bəlkə də, ancaq Mirtsa bu şənliyin səbəbini bilmirdi. O, günlərlə öz çadırında təkbaşına otururdu, indi isə başını çadırdan çıxarıb, bu coşqun şənliyin nədən əmələ gəldiyini əsgərlərdən soruşdu.

- Spartak yenə qalib gəlib!
 - Romalıları darmadağın eləyib!
 - Bunu onlar uzun zaman yaddan çıxarmayacaqlar!
- Mirtsa səbirsizliklə soruşdu:
- Harada? Necə? Nə vaxt?
 - Akvin ətrafında.
 - Üç gün əvvəl.

– Spartak pretoru məğlub elədi, atını, liktorlarını, bayraqlarını ələ keçirdi!

Elə bu anda baş çadırın pretor meydançasında Artoriks göründü. O, çox əsaslı bir məsələ üçün Mirtsanın yanına gəlirdi: qardaşının romalıları qalib gəldiyini ona müfəssəl danışmaq istəyirdi. Lakin qıza yaxınlaşanda kərkəşliyindən qızardı, bilmədi ki, sözə necə başlasın.

Mızıldaya-mızıldaya dedi:

– Məsələ belədir... Xoş gördük, Mirtsa... – Qıza baxmağa qorxdu, sol çiyindən sağ böyrünə enən qılınc qayışını dartışdı. – Yəqin ki, sən bilirsen... Bu vuruşma Akvin ətrafında oldu... Mirtsa, necə dolanırsan?

Bir az sonra əlavə etdi:

– Bəli, deməli ki, Spartak qalib gəldi.

Artoriks gülünc olduğunu bilir, bu onu daha da kərkəşdirirdi; dili sanki damağına yapışır, pəltək kimi danışır, rəhbərlik sözlər deyirdi. Bu anda o, Mirtsa ilə üz-üzə gəlməyi deyil, vuruşmanın lap qızğın yerində təhlükəli düşmənlə qarşılaşmağı üstün tuturdu. Məsələ burasında idi ki, büllur kimi təmiz qəlbə malik olan, Spartaka pərəstiş edən, həddindən artıq onun xatirini istəyən Artoriks bir qədər vardı ki, hələ indiyə kimi duymadığı təşvişli hisslər keçirməyə başlamışdı. Mirtsanı görəndə özünü itirirdi, səsinə eşidəndə bədəni əsirdi, danışığı ona sapfa arfasının səsi kimi xoş görünürdü; bu səs onu, qeyri-ixtiyari olaraq, xəyali bir xoşbəxtlik aləminə uçururdu.

Əvvəllər düşünmədən belə şirin xəyallara qapılır, bunun səbəbini fikirləşmirdi, bu sirlə, ahəngdar səslərin laylasına uyuyurdu; bu onu məst edirdi. O məchul xəyallar, şirin duyğular aləmində yaşayırdı; ona nə olduğunu başa düşmürdü, başa düşməyə də çalışmırdı.

Spartak Samniyaya gedən gündən Artoriks, bu cavan qladiator, sərkərdənin çadırına bir neçə dəfə yaxınlaşmışdı. – Mirtsa indi orada olurdu. O heç özü də bura necə gəldiyini başa düşmürdü. Çox vaxt da belə olurdu: heç hiss olunmadan bir də görürdün ki, çöldədir, ya üzümlükdədir, – ordugahdan bir neçə mil kənardadır; oraya necə getdiyini, niyə getdiyini özü də bilmirdi.

Lakin Spartak gedəndən bir ay sonra elə bir hadisə baş verdi ki, bu, cavan qallı şirin xəyallarının təhlükəsi haqqında düşünməyə vadar etdi, həm də hisslərində əmələ gələn qarmaqarışlılığı səliqəyə salmaq üçün əqlini köməyə çağırmağa başladı.

Baş verən hadisə bu idi. Mirtsa əvvəllər Artoriksin tez-tez gəlməsinə elə bir məna vermirdi; onunla səmimi söhbət edirdi, belə dostu olmasına sevinirdi. Lakin onlar tez-tez görüşməyə başlayanda Mirtsa Artoriksi görürkən gah qızarır, gah ağarırdı, fikrə dalırdı, utanırdı. Bu hal cavan qallı öz hissələrinə diqqət yetirməyə məcbur elədi, o yaqın etdi ki, Spartakın bacısını sevir.

Mirtsanın qəribə anlaşılmaz rəftarını özünə qarşı nifrət hesab edirdi. Artoriksin heç ağına da gəlməzdi ki, qəlbini dolduran hisslər Mirtsada da var. Qızın da onu sevməsinə heç ümid edə bilmirdi, heç düşünmürdü ki, görüşərkən Mirtsanın karıxması da, utanması da sevgidəndir. Onlar daima təşviş içində hissələrini boğmağa öz-özlərini məcbur edirdilər, keçirdikləri həyəcanı güclə bir-birindən gizləyirdilər; görüşmək həsrətini çəksələr də, bir-birindən qaçmağa çalışırdılar; bir-birindən uzaq olmaq istəyirdilər, lakin bir-birini daha tez-tez görürdülər; danışmaq arzusunda ikən susurdular: bir-birinə rast gələndə tez ayrılmaq istəyirdilər, amma ayrılmaq iqtidarında olmurdular, başlarını aşağı dikib dururdular, ancaq hərdən bir-birinə oğrun-oğrun tələsik nəzər salırdılar, sanki bunu cinayət hesab edirdilər.

Buna görə Artoriks Mirtsanı görmək fürsətindən sevinə-sevinə istifadə etdi: Spartakın yenə qalib gəldiyini qıza xəbər verməyə getdi. Yolda düşünürdü: sevdiyim qızla görüşmək üçün bundan yaxşı fürsət ələ düşməz! O həm də öz-özünü bir şeyə inandırmağa çalışırdı, deyirdi ki, heç də bu hadisədən bəhanə kimi istifadə etmirəm: axmaqcasına utancaqlıq və qorxu üzündən gedib ona belə xoş xəbəri söyləməmək – ancaq uşaqlıq deyil, pis hərəkət olardı.

Özünü qıza yetirməyə tələsirdi. Sevinədən, ümiddən ürəyi döyünürdü. O qət etmişdi ki, Mirtsa ilə görüşəndə duyduğu təşvişə, utancaqlığa mütləq üstün gəlməlidir. Onunla açıq, həm də bir kişi, bir döyüşçü qətiyyəti ilə danışmağı, öz qəlbini cəsarətlə açıb söyləməyi qərara almışdı. Spartakın çadırına gedə-gedə fikirləşirdi: “Çox qəribə vəziyyət əmələ gəlib, buna birdəfəlik son qoymaq lazımdır; görək bir qərar qəbul edəm, bunun vaxtı çoxdan çatıb, bu ağır, əzablı dərddən görək canımı qurtaram”.

Lakin Mirtsaya yaxınlaşanda bütün planları bir tüstü kimi dağılıb getdi. O, cinayət işlədiyi yerdə müəllimi tərəfindən tutulan şagird kimi, Mirtsanın qabağında durmuşdu. Ürəyində söylədiyi gözəl

sözlər axını birdən tükəndi, güclə bir neçə kəlmə rabitəsiz söz deyə bildi. Mirtsanın üzü od kimi qızardı. Qız bir an sonra iradəsinin gücü ilə utancaqlığına üstün gəlib, özünü ələ almağa çalışdı və nəhayət, azca titrək bir səslə dedi:

– Artoriks, bu nədir? Bir bacıya qardaşının döyüş meydanında göstərdiyi qəhrəmanlığını beləmi xəbər verərlər?!

Artoriks bu danlağı eşidəndə qızardı, kişilik cəsarətini topladı, çaparların Akvin vuruşması haqqında gətirdiyi xəbəri qıza müfəssəl danışdı.

Mirtsa qladiatorun söylədiklərinə həyəcanla qulaq asaraq soruşdu:

– Spartak yaralanmayıb ki? O, doğrudan da, yaralanmayıb? Ona heç bir şey olmayıb?

– Yox. Nə qədər təhlükəyə düşsə də, bunların hamısından sağ-salamat çıxıb.

Mirtsa məyusluq duyulan bir səslə ucadan dedi:

– Ah, onun insan qüvvəsi fəvqündə olan bu igidliyi! Bu məni həmişə təşvişə salır.

– Qızların ən nəcibi Mirtsa, qorxmayın, təşviş keçirməyin! Nə qədər ki, qılınc Spartakın əlindədir, elə bir silah yoxdur ki, onun sinəsinə zərbə endirə bilsin!

Mirtsa ah çəkərək həyəcanla dedi:

– Ah, mən bilirəm ki, o, Ayaks kimi məğlubedilməz qəhrəmandır, amma bunu da bilirəm ki, ona Axill¹ kimi zərbə endirmək olar.

– Aydın görünür ki, böyük allahlar bizim haqq işimizə kömək edirlər, onlar bizim sevimli rəhbərimizi də mühafizə edirlər!

Onlar susdular.

Artoriks məhəbbətlə dolu gözləri ilə bu sarışın qıza baxır, onun qəşəng üzünə, gözəl qədd-qamətinə sevə-sevə tamaşa edirdi.

Mirtsa başını qaldırmırdı, lakin cavan oğlanın ona diqqətlə baxdığını hiss edirdi. Odlu məhəbbətlə alışıb-yanan bu baxışlar onu həm

¹ Axill və ya Axillc – Homerin “İliada” əsərində təsvir etdiyi Troya müharibəsinin qəhrəmanı. Yunan qoşunu başçılarının ən igidi olmuşdur. Axillin anası ilahə Femida oğluna zərbə endirmək mümkün olmasın deyərək, onu ycraltı dünyanın Stiks deyilən çayında çimdirmişdir, ancaq əli ilə tutduğu dabanı bu müqəddəs suya dəyməmişdir. Troyanın mühasirəsi zamanı Troya şahzadəsi Parisin oxu Axillin dabanına dəymiş və onu öldürmüşdür. “Axillin dabanı” ifadəsi də (yəni insanın mühafizə olunmayan zəif yeri) buradan meydana gəlmişdir.

sevindirir, həm təşvişə salırdı, bu onun üçün həm xoş idi, həm də onu narahat edirdi.

Mirtsaya əzab verən bu hal bir dəqiqədən çox davam etməsə də, ona əbədiyyət qədər uzun görünürdü. Nəhayət, var gücünü toplayıb, qəti hərəkətlə başını qaldırdı, düz Artoriksin üzünə baxdı.

– Sən bu gün legionunla təlim keçmək fikrində deyilsənmi?

Cavan oğlan Mirtsanın bu sualından məyus olaraq həyəcanla dedi:

– Ah, Mirtsa, yoxsa sənın zəhləni tökdüm?

Qız düşünmədən dərhal cavab verdi:

– Yox, Artoriks, yox! – Elə o saat da, birdən ayılmış kimi, qızardı, dili dolaşa-dolaşa dedi: – Ona görə ki... ona görə ki... sən axı həmişə öz vəzifəni düz vaxtında yerinə yetirirsən.

– Spartakın qalibiyyəti şərəfinə Kriks buyruq verib ki, bütün legionlar dincəlsin.

Onların söhbəti yenə kəsildi.

Nəhayət, Mirtsa çadırına qayıtmaq üçün qəti bir hərəkət edərək, Artoriksə baxmayaraq dedi:

-- Sağ ol, Artoriks!

– Getmə, Mirtsa, getmə, mənə qulaq as, sənə sözüm var, çoxdan sənə demək istəyirəm... bu gün gərək deyəm... mütləq deyəm. – Spartakın bacısı Artoriksin sözüne təəccüb etməkdən daha artıq təşvişə düşdü; o, çadırın ağzında durmuşdu, lakin üzü Artoriksə sarı idi.

– Mənə nə demək istəyirsən?.. Mənimlə nə barədə danışmaq istəyirsən?..

– Bilirsənmi... mənə qulaq as... məni bağışla... Sənə demək istəyirəm ki... sənə gərək deyəm ki... ancaq məndən incimə... mənim sözüm... ona görə ki... mən təqsirkar deyiləm... bir də ki... bax, iki aydır ki, mən...

Bir neçə də rabitəsiz söz deyib susdu. Lakin birdən coşqun halda və tez-tez danışmağa başladı, bu, yatağından çıxan selə bənzəyirdi:

– Niyə bunu səndən gərək gizlədəm? Niyə gərək öz sevgimi səndən gizlətməyə çalışam? Bunu daha qəlbimdə gizlətməyə gücüm çatmır, mənim hər hərəkətim, hər sözüm, baxışım, çəkdiyim ahlər bunu açıb göstərir. Qəlbimi bu vaxta qədər açıb sənə söyləməyirdim, qorxurdum ki, bununla səni təhqir etmiş olam, ya rədd ediləm, nifrətini qazanam... Amma daha dözə bilmirəm, gözlərinin, səsinin

sehrinə qarşı dura bilmirəm, məni sənə cəzb edən qüvvə ilə mübarizə eləməyə gücüm çatmır. İnan mənim sözüme: bu təşviş, bu mübarizə qəlbimi parçalayır, mən daha bu əzab içində yaşaya bilmirəm, yaşaya bilmirəm, yaşaya bilmirəm. Səni sevirem, Mirtsa, mənim gözəlim! Sevirem – bayrağımızı seven kimi! Sevirem – Spartakı seven kimi! Özümdən də çox-çox artıq sevirem! Öz sevgimlə səni təhqir etmişəmsə, məni bağışla! Sirli, özəmətli bir qüvvə mənim iradəmi, qəlbimi özünə tabe etmişdir, – onun hakimiyyətindən qurtara bilmirəm – inan mənim sözüne!

Artoriksin səsi həyəcandan titrəyirdi. Nəhayət, o susdu, başını aşağı salıb, müti halda, ürək çırpıntısı ilə onun hökmünü gözləyirdi.

Bu cavan oğlan böyük hisslərdən doğan, get-gedə şiddətlənən odlu qəlbi ilə danışırdı. Mirtsa da onu gizlətmək mümkün olmayan bir həyəcanla dinləyirdi: onun gözləri böyüdü, bu gözlərdə yaş göründü, boğazı qəhərləndi, hönkür-hönkür ağlamamaq üçün güclə özünü saxladı. Artoriks susanda qız həyəcandan tez-tez, qırıq-qırıq nəfəs alırdı; yerindən tərpənmirdi, gözlərindən yaş axdığını hiss etmirdi, qarşısındakı oğlanın aşağı dikilən sarışın saçlı başına məhəbbətlə baxırdı. Azca sonra güclə eşidilən, hönkürtüdən qırılan bir səslə dedi:

– Ah, Artoriks, yaxşı olardı ki, məni heç düşünməyəydin! Daha yaxşı olardı ki, sevgini açıb mənə söyləməyəydin...

Qallın rəngi ağardı, üzünü qıza tutdu, qəmgin halda soruşdu:

– Deməli, xoşuna gəlmirəm, məndən zəhlən gedir?

– Namuslu, nəcib oğlan, iş xoşa gəlməkdə, zəhlə tökməkdə deyil, hər bir varlı, gözəl qız sənın sevginlə fəxr edə bilər... Ancaq mənə olan sevgini sən gərək qəlbindən qoparıb atasın... Kişi mərdliyi ilə və həmişəlik...

Zavallı qladiator yalvarışla əllərini ona sarı uzadaraq dərddli-dərddli dedi:

– Niyə axı? Niyə?

– Ona görə ki, sən məni sevə bilməzsən. – Mirtsanın səsi hönkürtü içərisindən güclə eşidilirdi. – Bizim aramızda sevgi ola bilməz...

Artoriks sanki qızın əlindən tutmaq istəyərək bir neçə addım qabağa gedib onun sözünü kəsdi:

– Nə? Nə dedin?.. Nə dedin?.. Ola bilməz?.. – Sonra məyus halda ucadan dedi: – Niyə ola bilməz?..

Mirtsa qəti və sərt bir ifadə ilə təkrar etdi:

– Ola bilməz! Sənə dedim ki, ola bilməz!

Dönüb çadıra girmək istədi, Artoriks də yerindən tərpəndi, sanki qızın ardınca gəlmək istəyirdi. Mirtsa dayandı, sağ əlini qətiyyətlə qaldırıb qırıq səsle dedi:

– Qonaqpərvərlik naminə səndən xahiş edirəm, bu çadıra heç vaxt girmə!.. Spartakın adından sənə əmr edirəm!

Artoriks sevimli rəhbərinin adını eşidəndə çadırın astanasında dayanıb başını aşağı saldı. Mirtsa meyit kimi ağardı, göz yaşını güclə saxlayaraq, ağır dərd içində çadıra girdi.

Artoriks xeyli özünə gələ bilmədi. Arabir bu sözləri lap yavaşca-dan təkrar edirdi:

– Ola bilməz!.. O-la bil-məz!..

Hərbi şeypurların qulaqbatırıcı səsi onu bu vəziyyətdən qurtardı. Spartakın qalibiyyət şənliyini keçirirdilər. Artoriks ehtiras içində yumruqlarını sıxaraq göylərə lənət yağdırırdı.

– Dəli olmadan əvvəl qoy Taran¹ öz ildırımları ilə məni kor eləsin, qoy məni külə döndərsin!

Başını əlləri ilə qamarlayaraq pretor meydançasından getdi. Gicgahlarında qan şiddətlə vururdu; o sərxoş kimi səndirliyirdi. Qladiator çadırlarından Spartakın Akvin qalibiyyətini yüksəldən nəğmələrin, mədhiyələrin, şən sözlərin səsi gəlirdi.

Spartak bu zaman üç yüz süvarisi ilə, atlarını dördnala çapa-çapa Roma yolu ilə irəliləyirdi. Qladiatorların son qələbəsi Latin şəhərlərinin əhalisini qorxuya salsada, Spartak üç yüz atlı ilə gündüz Appi yolunda və ona bitişik pretor yollarında görünməyi təhlükəli hesab edirdi. Buna görə də ancaq hava qaralandan sonra yola düşürdü, səhər açılanda ya meşədə, ya yoldan xeyli kənarda, patrisi villasında qalırdı, ya da elə yerə gedirdi ki, qəfil hücum olunsada, özünü müdafiə edə bilsin. Bu qayda ilə yoluna davam edərək, Akvin ordugahından çıxandan iki gün sonra, gecə yarısı Labikə çatdı. Bu şəhər Appi yolu ilə Latin yolu arasında idi, buradan Tuskula və Prenestaya eyni məsafədə yol vardı. Spartak xəlvət, təhlükəsiz bir yerdə ordugah salıb, atlı dəstəsinə başçılıq edən samniti yanına çağırırdı, əmr etdi ki, burada məni iyirmi dörd saat gözlərsən; vaxt qurtaranda mən gəlməsəm,

¹ T a r a n – qallların ildırım və göy gurultusu ilahəsi

sən üç yüz atlı ilə bura gəldiyimiz yolla və həmin qayda ilə Akvinə qayıdarsan.

Özü isə təkbaşına atını çapa-çapa pretor yolu ilə çıxıb getdi. Həmin yol Labikdən keçərək Prenestadan Tuskula uzanırdı.

Bu qədim şəhəri əhatə edən gözəl mənzərəli təpələrdə Roma patrisilərinin çoxlu villası vardı: onlar yay aylarında Latianın sağlam havasından istifadə etmək üçün Tuskula gəlir, çox vaxt da payızın son aylarına qədər burada qalırdılar.

Spartakın şəhərə çatmasına iki mil qalanda səhər açılmağa başladı. Kətmənlə çölə gedən bir kəndlidən soruşdu ki, Lutsi Sullanın dul arvadı Valeriya Messalanın villasına necə getmək olar? Kəndli onu müfəssəl başa saldı. Spartak təşəkkür edib qara atın başını döndərüb, deyilən cıgırla az vaxtda villaya çatdı. Atdan düşüb dəbilqəsinin dəmir üzlüyünü aşağı saldı, zəngi çalıb qapıçını gözlədi.

Lakin qapıçı onu içəri buraxmağa tələsmirdi; nəhayət, qapını açmağa məcbur olanda Spartak dedi: get villa müdürinə söylə ki, Frakiyadan, Mark Valeri Messala Nigerin koqortasından bir əsgər gəlib, Valerianın yanına buraxılmasını xahiş edir, onun əmisi oğlundan çox mühüm xəbər gətirmişdir, bunu görə onə söyləsin, – Mark Valeri Messala Niger isə bu mahalda konsul Lukullun qışlayan ordusundadır. Lakin qapıçı villa müdürünü oyatmağa qəti surətdə razı olmurdu.

Spartak qapıçını birtəhər yola gətirdi. Lakin villa müdürünü görəndə daha böyük çətinliyə rast gəldi. Bu qoca villa müdürü qapıçıdan da inadlı idi, dediyindən dönmürdü, belə səhər tezdən xanımını oyatmaqdan qəti boyun qaçırırdı.

Spartak axırda, məqsədinə çatmaq üçün bicliyə əl atmalı oldu:

– Mərhəmətli adam, sən yunanca yazılmış kağızı oxuya bilərsənmi?

– Mən nəinki yunanca, hətta latın hərflərini də pis bilmirəm...

– Tribun Messala məni zəmanət kağızı ilə əmisi qızının yanına göndərüb, məgər bütün villada yunanca bilən bircə qul tapılmazmı bunu oxusun?

Spartak bir az təşviş içində villa müdürindən cavab gözləyərək, özünü elə göstərdi ki, guya dəmir paltar altından kağızı axtarır: villada yunanca oxuya bilən qul tapılıbsaydı, Spartak deyəcəkdi ki, kağızı itirmişdir.

Lakin onun hiyləsi baş tutdu: villa müdiri ah çəkib başını buladı, acı-acı gülümsədi:

– Bütün qullar bu villadan qaçıb... yunan da, yunan olmayan da... qladiatorun ordugahın..

Sonra səsini alçaldaraq qaşqabaqla dedi:

– Görüm ki, bu alçaq, məlun qladiatoru Yupiter öz ildırımları ilə külə döndərsin!

Spartak bərk acıqlandı, lakin acığını saxladı: qabağındakı qoca olsa da, lap məmnuniyyətlə onun qarına bir yumruq ilişdirərdi. Bu fikrindən vaz keçib, villa müdirindən soruşdu:

– Niyə sən qladiatoru söyəndə belə astadan danışdın?

Villanın müdiri karıxmış halda mızıldadı:

– Ona görə... ona... ona görə ki, Spartak Valerianın, həm də onun əri böyük Sullanın nöker-naibindəndir. Spartak onların qladiatorlarının lanıstası idi. Valeriya – mənim mərhəmətli xanımım da, – böyük allahlar həmişə onu öz pənahında saxlasın! – bu Spartaka biganə deyil, onu böyük adam hesab eləyir... qəti qadağan eləyib ki, bir adam onun barəsində pis söz danışmasın..

Spartak şən istehza ilə ucadan dedi:

– Bu nə yaman arvadmış!

Villa müdiri çığırdı:

– Adə, ay əsgər, bu nə sözdür! – deyib Spartakın qabağından geri çəkile-çəkile onu sərt baxışla təpədən-dırnağa kimi süzdü. – Mənə elə gəlir ki, hörmətli xanım barəsində nalayiq söz deyirsən!

– Yox əşi! Mən nalayiq bir söz demək istəmirəm. Ancaq ki, əgər nəcib Roma xanımı qladiatora hüsn-rəğbət göstərirsə...

– Sənə dedim ki, bu onun zəifliyidir...

– Hə, başa düşürəm! Sən bir qul olduğun üçün onun bu zəifliyini pisləmək istəmirsənsə, pisləyə də bilmirsənsə, əminəm ki, azad bir adam olduğum üçün bunu söyləməyə mənə icazə verərsən!

– Axı, bütün təqsir Spartakdadır!

– Əlbəttə, and olsun Plutonun əsasına, elədir!.. Mən də deyirəm: bütün təqsirlər Spartakdadır... and olsun Herkulesə! Gör də, cürət edib mərhəmətli bir xanımın hüsn-rəğbətini qazana bilmişdir!

– Hə də, qazana bilmişdir. Belə murdar bir qladiator!

Qladiator bu yerdə sözünü kəsib, tamam başqa bir ifadə ilə soruşdu:

– Bir de görüm axı, Spartak sənə nə pislik eləyib? Niyə sənın ondan belə zəhlən gedir?

– Sən hələ bir soruşursan da, Spartak mənə nə pislik eləyib?

– Hə, soruşuram. Deyirlər ki, bu haramzada qullara azadlıq verilməsini elan eləyib. Axı sən qulsan, mənə elə gəlir ki, əgər sən də fırldaqçıya hüsn-rəğbət bəsləseydin, lap təbii olardı.

Qocaya öz fikrini söyləməyə macal verməyib, o saat əlavə etdi:

– Əgər özünü bicliyə qoymursansa!

– Özümü bicliyə qoyuram? Mən özümü bicliyə qoyuram?..

Qoy qiyamət günündə sorğu-sual eləyən Minosun¹ sənə rəhmi gəlsin!.. Bir də axı özümü niyə bicliyə qoyum? Bu əclaf Spartakın ağılsız hərəkətləri üzündən mən lap bədbəxt bir adam oldum. Mən mərhəmətli Valerianın yanında qul da olsam, iki oğlum vardı, yanımda olurdular, dünyanın ən xoşbəxt adamı idim. İki qəşəng oğuldu!.. Sən onları görmüş olsaydın!.. Sən onları tanısaydın!.. Əkiz idilər! Qoy allahlar onları öz pənahında saxlasın! İki qəşəng oğul, bir-birinə də elə oxşayırdılar, deyərdin Kastorla Polluksdurlar!²

– Onlara nə oldu axı?

– Qladiatorların ordugahına qaçıb getdilər, indi üç aydır ki, onlardan heç xəbər-əter yoxdur... Kim bilir, sağdırlarmı?! Samnitlərin hamisi olan ey böyük Saturn³, mənim bu əziz, qəşəng, istəkli balalarımı sən özün ölümdən qoru!

Qoca dərdli-dərdli ağladı, onun göz yaşları Spartaka çox təsir elədi.

Bir az susduqdan sonra dedi:

– Deməli, sən elə hesab edirsən ki, Spartak qullara azadlıq verməyi qət etməklə pis iş tutub? Sən elə bilirsən ki, oğlanların onlara qoşulmaqla yaxşı iş görməyib?

– And olsun samnitlərin hamisi olan bütün allahlara, əlbəttə, onlar Romaya qarşı üsyan qaldırmaqla pis iş tutublar. O dəlibaş qladiator axı, hansı azadlıqdan boş-boş danışır? Mən Samniya dağlarında

¹ M i n o s – qədim yunanların etiqadına görə, Zevsin oğlu, Krit adasının padşahıdır: öləndən sonra yeraltı səltənətin hakimi olmuşdur.

² K a s t o r v ə P o l l u k s – əfsanəyə görə, yunan allahı Zevsin əkiz oğulları. Bir-birini çox istəmişlər.

³ S a t u r n – qədim yunanların və romalıların əqidəsinə görə, əkinçilik allahı. Oğlu Yupiterlə göyden qovulmuş, İtaliyada məskən salmış, orada adamlara əkinçiliyi öyrətmişdir.

anadan azad olmuşam. Vətəndaş müharibəsi başlandı... Bizim başçılarımız çığıra-çığıra deyirdilər: “Biz özümüzə də, bütün italyanlara da latınlara verilən vətəndaşlıq hüququ kimi hüquq almaq istəyirik!” Biz də üsyan qaldırdıq, vuruşduq, canımızı əsirgəmədik... Sonra nə oldu? Sonra da belə oldu: mən samnit, azad çoban ikən Messalanın qulu oldum! Hələ yaxşı ki, belə necib, alicənab ağaların əlinə düşdüm. Azad samnitin arvadı da kənz oldu, kənzlikdə də bu uşaqları doğdu, bir də ki... – o bir az susduqdan sonra sözüne davam etdi: – Bu səfəhlikdir! Xəyaldır! Uydurmadır! Dünya həmişə iki yerə bölünüb: ağalar – qullar, varlılar – kasıblar, neciblər – plebeylər... bu belə olub, belə də olacaq... Qalan sözlər uydurmadır! Xəyaldır! Səfəhlikdir! Bundan ötrü qan tökülür, uşaqlarımızın qanı tökülür... Niyə axı? Axı mənim nəyimə gərəkdir ki, gələcəkdə qullar azad olacaq, – bundan ötrü də mənim uşaqlarım tələf olur? Uşaqlarım tələf olandan sonra mənə azadlıq nə lazım? Onların ölümünə göz yaş tökmək üçün? Bəli, onda mən varlı və xoşbəxt olaram... ürəyim istəyən qədər də göz yaş tökə bilərəm! Tutaq ki, elə mənim uşaqlarım sağ qalacaq... işlər də lap yaxşı gedəcək, sabah da bizim hamımız xoşbəxt olacağıq... Nə olsun axı? Bizim ki, heç bir şeyimiz yoxdur – bu azadlıqla nə edəcəyik? İndi biz o mərhəmətli xanımın yanında oluruq, bizə lazım olan şeylərin hamısı var, lap qədərindən də artıq var. Bolluq içində yaşayırıq. Amma azad olandan sonra gedib başqalarının əkin yerində işləyəcəyik, bizə də elə az zəhmət haqqı verəcəklər ki, buna heç ən lazım olan şeyləri də ala bilməyəcəyik... Bəli, biz... acından ölmək azadlığını... alandan sonra yaman xoşbəxt olacağıq!.. Pah, yaman xoşbəxt olacağıq!

Qoca ev müdiri sözünü qurtardı, onun danışığı əvvəl kobud və rabitəsiz idi, lakin get-gedə bu sözlərdə qüvvət və ehtiras duyulurdu.

Qocanın çıxartdığı nəticə Spartaka çox təsir etdi. Spartak başını aşağı salıb dərin və kədərli fikirlərə daldı.

Nəhayət, ondan soruşdu:

– Deməli, bu villada heç kəs yunan dilini bilmir?

– Yox.

– Mənə balaca bir çubuq, bir də yazı taxtası ver.

Qoca bunları tapıb əsgərə verdi. Spartak da mum sürtülmüş yazı taxtasının üstünə Homerin poemasından yunanca bu iki misrəni yazdı:

Uzaqlardan gəlmişəm, qəlbimin sevimlisi,
Gəlmişəm, kraliçam, qucum ayaqlarını.

Spartak taxtanı villa müdirinə verib dedi:

– Apar bunu bu saat xanımının qulluqçusuna ver. Qoy xanımı oyatsın, taxtanı ona versin, yoxsa sən də, o kənzin də işi pis olar.

Villa müdiri taxtanın üstündə cızılan və oxuya bilmədiyi işarələri diqqətlə gözdən keçirdi, sonra da fikirli-fikirli, yavaş-yavaş gəzişən Spartaka baxdı, görünür, əmri yerinə yetirmək qərarına gələrək, villaya sarı getdi.

Spartak yenə gəzişirdi; sonra gah yeyin-yeyin, gah da yavaş-yavaş gedərək, villanın lap qabağındakı meydançaya çatdı. Qoca samnitin sözləri onu çaşdırmışdı. Düşünə-düşünə öz-özünə deyirdi:

“And olsun, Olimpin bütün allahlarına, o doğru deyir! Onun oğlanları öləcək, qoca vaxtında onu fərəhləndirən nə olacaq? Biz qalib gələcəyik, dilənçiliklə, aclıqla, soyuqla əl-ələ verib gələn azadlıq axı ona nə verəcək?.. O haqlıdır!.. Hə... Elə isə mən nə istəyirəm, məqsədim nədir?.. Mən kiməm?.. Nə əldə etmək istəyirəm?..”

Bir anlığa dayandı, sanki öz-özünə verdiyi sualdan qorxmışdu; sonra, bu əzablı fikirlərin təsiri ilə başını aşağı salaraq, yenə gəzişməyə başladı.

“Deməli, mənim əldə etməyə çalışdığım şey ancaq boş xəyaldır, o, həqiqət pərdəsinə bürünərək məni cəzb edir, mən də bu xəyal ardınca düşmüşəm, heç vaxt da ona çata bilməyəcəyəm? Çatsam da, o, duman kimi dağılacaq, mənə də elə gələcək ki, guya onu tutub bərk-bərk əlimdə saxlayıram. Bu nədir axı? Yuxudurmu, xəm xəyalımı, boş fantaziyamı? Bu sərsəm düşüncələrə uyub, sel kimi insan qanı tökürəm?..”

Belə düşüncələrin təzyiqi altında dayandı, bir neçə addım geri çəkildi, sanki üstünə gözə görünməyən, lakin qorxunc bir düşmən gəlirdi, bu düşmən də – peşmançılıq idi. Lakin elə o saat özünə gəlirib başını qaldırdı, qətiyyətlə və inamla yeriməyə başladı.

Astadan öz-özünə dedi:

– Qüdrətli Olimp Yupiterinin ildırımlarına and olsun! Harada deyilib ki, azadlıqla aclıq həmişə yanaşı gedir, insan ləyaqəti də ancaq ən çirkin dilənçi paltarı geyə bilər? Bunu kim deyib? Hansı ilahi lövhədə bu qeyd olunub?

Spartak daha möhkəm, daha qəti yeriməyə başladı, görünür, o həmişəki kimi, yenə gümrah olmuşdu.

O, belə düşünürdü:

“Eh ilahi həqiqət, indi sən səfsətə maskasını atıb qarşıma çıxdın, indi sən bakir çılpalığının haləsi işığında qarşımdasan, sən yenə də mənim qüvvətimi möhkəmləndirdin, vicdanımı sakitləşdirdin, başladığım bu müqəddəs işdə mənə gümrahlıq verdin? İnsanlar arasında bu fərqi kim qoydu, kim? Biz bərabər doğulmuşuqmu? Bizim bədəniniz, ehtiyacımız, tələbimiz bir deyilmi?.. Bizim hisslərimiz, anlayışımız, əqlimiz, vicdanımız eyni şey deyilmi... Yaşayış tələbləri bizim hamımız üçün bir deyilmi? Biz eyni hava ilə tənəffüs etmirikmi, hamımız çörək yemirikmi, eyni suyu içmirikmi? Heç ola bilərmik ki, təbiət yer üzündə yaşayan insanlar arasında fərq qoysun?.. Heç ola bilərmik ki, təbiət öz günəşi ilə insanların bəzisinə işıq saçsın, onları isitsin, bəzilərini əbədi zülmətə qərq eləsin?.. Göydən düşən şəh bəzilərinə xeyir, bəzilərinə fəlakətmi gətirir? Bütün insanlar, istər padşah, istər qul uşağı olsun, ana bətnində mayalanandan doq-quz ay sonra dünyaya gəlmirmi? Məgər, allahlar, bədbəxt kənz doğanda çəkdiyi əzabdan padşah arvadını doğarkən xilas edirmi?.. Məgər patrisilər əbədi yaşayırımı, plebeylər kimi ölmürlərmi? Dünyada yaşayan böyük adamların bədənini də qulların bədənini kimi çürümürmü? Ya bəlkə, dövlətlilərin sümüyü və cəsədi yoxsulların sümüyündən və cəsədindən fərqlənir?.. İnsanlar arasında bu fərqi kim qoyur, kim? Kim ilk dəfə: “Bu sənin, bu da mənim” deyib, doğma qardaşının haqqını əlindən aldı?.. O, əlbəttə, zalım adam olub, o öz gücünü işə salıb, qüvvətli qolu ilə zəifin, məzlumun başından basmışdır! Lakin ilk ədalətsizliyin baş verməsi, başqalarının hüququnun zorla əlindən alınması, quldarlığın meydana gəlməsi üçün zorakılıqdan, qüvvətdən istifadə olunmuşsa, onda biz niyə bərabərliyi, ədaləti, azadlığı bərpa etmək üçün öz gücümüzdən istifadə etməyək? Əgər biz uşaqlarımızı bəsləyib böyütmək üçün öz tərimizi yad torpağa töküürüksə, niyə axı onların azadlığı, hüququ uğrunda öz qanımızı tökə bilmərik?..”

Spartak dayandı, ah çəkərək, öz düşüncələrini çox məmnun halda belə qurtardı:

“Qoy onu rədd olsun!.. O nə deyirdi?.. O, quldarlıq girdabında batıb-qalan aciz, zəif adamdır, insan olduğunu tamam yaddan çıxarıb,

eşşək kimi ağır əsarət zənciri altında sürünür, insanlıq ləyaqətini, şüurunu unudaraq heyvan kimi yaşayır!”

Elə bu anda villanın müdiri qayıtdı, Spartaka dedi ki, Valeriya yatağından qalxmış, səni öz otağında gözləyir.

Spartak ürəyi döyünə-döyünə, tələsə-tələsə ora getdi. Onu Valerianın konklavına apardılar. Valeriya balaca bir divanda oturmuşdu. Spartak qapını içəridən bağladı, dəbilqəsinin üzünü qaldırıb Valerianın ayaqlarına düşdü.

Valeriya bircə kəlmə də söz deməyib, Spartakın boynunu qucaqladı, bir-birini sevən bu iki adamın odlu, ehtiraslı dodaqları bir-birinə qovuşdu; onlar bir-birini bağına basaraq sanki donub qalmışdılar: nə səsləri çıxırdı, nə qıvıldaırdılar, hədsiz-hüduzsuz bir xoşbəxtliyin nəşəsinə dalmışdılar.

Nəhayət, hər ikisi eyni vaxtda bir-birinin ağışundan ayrıldı, özlərini geri verib, bir-birinə baxmağa başladılar: onların rəngi ağarmışdı, həyəcanlı idilər, ikisi də sarsılmışdı. Valeriya qar kimi ağ stola geymişdi, qara, gur saç çiyinlərinə tökülmüşdü, gözləri xoşbəxtliyin-dən parıldayırdı, kirpiklərində iri yaş damcıları titrəyirdi. Sükutu əvvəl o pozdu.

Yavaşcadan dedi:

– Ah, Spartak! Mənim əzizim!.. Səni yenidən görmək nə böyük xoşbəxtlikdir, nə böyük xoşbəxtlik!

Spartakı yenə qucaqladı, onu öpə-öpə, oxşaya-oxşaya titrək səslə dedi:

– Səndən ötrü o qədər qorxmuşam! O qədər əzab çəkmişəm!.. O qədər göz yaş tökmüşəm! Sənin başına bir müsibət gələr deyər, o qədər fikir çəkmişəm, qorxmuşam... Fikrimdə ancaq sən olmusan, ancaq səni düşünmüşəm. İnan ki, qəlbimin hər çırpıntısı ancaq sənə həyatınla bağlıdır... Sən mənim ilk və son sevgimsən... yeganə... həqiqi məhəbbətimсэн!..

Yenə də Spartakı əzizləyərək, ona çoxlu suallar verdi:

– Söylə görüm, mənim gözəl Apollonum¹, söylə görüm, sən bura necə gəldin?.. Bəlkə, sən öz qoşununla Romanın üstünə gəlirsən? Nə qədər ki, buradasan, sənə bir təhlükə üz verməzmi? Son vuruşmanın necə olduğunu mənə müfəssəl danışarsanmı? Eşitdim ki,

¹ Apollon – yunanlarda və romalılarda günəş və işıq allahı; nəğməni, musiqini, poeziyanı himayə edirmiş.

Akvin ətrafında on səkkiz min legioneri darmadağın etmişən... Bu dava nə vaxt qurtaracaq, – mən axı səndən ötrü həmişə tir-tir əsirməm?! Sən yəqin ki, azadlığa nail olacaqsan?! Onda vətənin Frakiyaya qayıda bilərsən... bir zamanlar allahların yaşadığı o gözəl diyara...

Bir az susduqdan sonra daha şəfqətlə, dara artıq ürəkdən gələn bir səsle dedi:

– Oraya... sənin ardınca mən də gedərəm... Orada, hamıdan uzaqda, bu səs-küydən iraq bir yerdə səninlə yaşaram... Mars¹ kimi şanlı, Apollon kimi gözəl Spartak, həmişə də səni sevəcəyəm, bütün qəlbimlə, bütün həyatımla sevəcəyəm, mənim sevimli Spartakım!

Spartak dərdli-dərdli gülümsədi: bu, füsunkar, lakin baş tutmayan xəyal idi, – Valeriya, bu vurğun qadın, gələcək günlərini belə gözəl bir şəkildə təsəvvür edirdi, Spartak onun qara saçını sıgallaya-sıgallaya, alnından öpə-öpə, bağına basa-basa astadan dedi:

– Dava hələ uzun sürəcək, amansız olacaq... Əgər mən azad edilmiş qulları öz vətənlərinə apara bilsəm, bunu özüm üçün böyük xoşbəxtlik hesab elərəm... Lakin yer üzündə ədalət və bərabərlik yaratmaq üçün xalqlar müharibəsi lazımdır: onlar ancaq Romaya, bu dünya hökmdarına qarşı deyil, yırtıcı canavarlar əleyhinə də, acgöz patrisilər əleyhinə də, öz vətənlərində imtiyazlı təbəqələr əleyhinə də üsyan qaldırmalıdırlar!

Spartak son sözləri böyük kədərlə deyib, başını qəmgin-qəmgin tərپətdi, aydın görünürdü ki, başladığı bu böyük işin qalibiyyətinə qədər yaşayacağına çox az inanırdı.

Valeriya öz öpüşləri və nəvazişləri ilə qladiatorlar rəhbərini sakitləşdirməyə çalışırdı; nəhayət, o, Spartakın fikrini dumanlandıran kədəri dağıda bildi.

Bir az sonra onlar sevgi xoşbəxtliyinin dalğaları arasına qərç oldular. Məhəbbətin neşəsinə qapılaraq vaxtın necə gəlib-keçdiyini heç duymadılar. Körpə Postumiyanın orada olması, onun uşaqlıq dəcəlliyi, təbəssümü, şirin-şirin danışması Valeriya və Spartakın sevincini daha da artırırdı. İri, qara gözlərinin parıltısı onun məsum

¹ M a r s – qədim romalılarda müharibə allahı. İlk övvəl bahar allahı hesab edilirdi. Yazın ilk ayı – mart onun adı ilə adlandırılmışdır. Marsın şərəfinə düzələn yaz şənliklərində hərbi rəqslər də olardı. Qədim Roma əfsanəsinə görə, Romanın banisi olan Romul və Rem Roma xalqının atası hesab olunduğu kimi, Mars da ulu babası hesab edilirdi. Marsın bir adı da Kvirin idi, Romanın tamhüquqlu vətəndaşlarına da bu söz əsasında kviritlər deyirdilər.

üzünə başqa məlahət, qıvrım-qıvrım enən sarışın, gur saçı kiçik başına yaraşlıq verirdi; parlaq, qara gözləri bu sarışın saçla çox qəşəng ziddiyyət təşkil edirdi.

Qaş qaralırdı. Kədər az müddətdə Valeriyanı otağına qonaq gələn sevinci oğrun-oğrun bürüyürdü; günün işığı ilə bərabər sanki xoşbəxtlik də bu evdən uzaqlaşdı.

Spartak öz sevgilisinin yanına necə gəldiyini danışdı; sonra əlavə etdi ki, hələlik xoşbəxtlik mənə yar olur və üsyana başçılıq etdiyimdən, gərək elə bu gecə Labikə qayıdam, bu mənim təxirəsalınmaz müqəddəs borcumdur, orada atlı dəstəsi məni gözləyir. Spartakın sözləri Valeriyanı yaman dərdə saldı. Postumiyanı otaqdan apardııb, gözü yaşlı öz sevgilisinin ağışına atıldı.

Onlar gecə yarısından ta səhərə kimi – altı saat bir-birinin ağışında qaldılar. Valeriya hönkürtüdən qırılan bir səsle deyirdi ki, ürəyimə pis şey damıb, bu qəlbimi parçalayır: indi sən çıxıb getsən, bir daha səni görməyəcəyəm, səni axırıncı dəfədir qucaqlayıb bağıma basıram, əzizləyirəm, səsinə eşidirəm, – bu səs qəlbimdə böyük, həqiqi bir hiss oyadan adamın səsidir.

Spartak Valeriyanı sakit eləməyə, göz yaşını kəsməyə çalışırdı; onu odlu busələrlə öpə-öpə, astadan şirin sözlər deyirdi, təsəlli verirdi, ürəyinə daman şeyə, onun qorxusuna gülürdü. Lakin qorxu, görünür, Spartakın da qəlbinə yol tapa bilmişdi: təbəssümündə iztirab və kədər duyulurdu, indi sözlər onun qəlbindən gəlmirdi, odlu deyildi, bu sözlərdə həyat yox idi. Hiss edirdi ki, istəməsə də, qara fikirlər onu bürümüşdür, qüssə gizləncə qəlbinə dolmuşdur, bundan xilas ola bilmir.

Səhər açılana qədər bu vəziyyətdə qaldılar. Spartak Valeriyadan gizlin tez-tez divarın yanında, dolab üstünə qoyulmuş su saatına baxırdı. Saatın yuvarlaq şüşəsinə damcı-damcı tökülən su saat altını göstərən xəttə çatanda sevgilisinin qoynundan ayrılıb tez yataqdan qalxdı, dəmir paltarını geydi, dəbilqəsini başına qoydu, qılıncını taxdı.

Messalının qızı Valeriya da ağlaya-ağlaya yerindən qalxdı, Spartakın boynunu nəvazişlə qucaqlayıb, solğun üzünü sinəsinə qoydu, başını qaldırıb ona baxdı; Valeriyanın parlaq, qara gözlərində böyük bir şəfqət vardı. Bu anda o, yunan ilahəsindən də gözəldi. O qəhərlənən, titrək bir səsle dərdli-dərdli deyirdi:

– Yox, Spartak, yox, yox... getmə... bütün allahların xatirinə... qəlbinə yaxın olan əzizlərin xatirinə... yalvarıram sənə... and verirəm sənə... getmə... Qladiatorların işi yoluna düşüb... onların igid sərkərdələri var... Kriks... Qranik... Enomay... Onlar qladiatorlara başçılıq edər, sən yox... yox... yox!.. Spartak, sən burada qal... mənim nəvəzişim... Hədsiz sədaqətim... sonsuz məhəbbətim... sənin varlığını... şəfqətlə... sevinclə bürüyərək...

Spartak sevdiyi qadının qolları arasından çıxmağa çalışaraq deyirdi:

– Valeriya, mənim əzizim Valeriya... Ola bilməz ki, sən mənim alçaqlıq eləməyimi, biabırçı iş tutmağımı istəyəsen. Mən onu eləyə bilmərəm... eləyə bilmərəm... buna ixtiyarım yoxdur... O adamları ki, mən silah götürüb mübarizəyə çağırmışam... o adamlar ki, mənə inanırlar... məni gözləyirlər... məni öz yanlarına çağırırlar... mən onlara xəyanət edə bilərəmmi?.. Valeriya, sənə mən pərəstiş edirəm, lakin özüm kimi bədbəxt yoldaşlarıma xain çıxma bilmərəm... Sənə layiq olmamağı məndən tələb eləmə... məni məcbur eləmə ki, insanların gözündə, həm də öz gözümdə mənfur bir adam olum... Öz füsunkarlığının gücü ilə məni mərdlikdən məhrum eləməyə çalışma, yaxşısı budur ki, mənə ürək ver, ruh ver, burax məni, burax gedim, mənim sevimli Valeriyam!

Valeriya ümitsizlik içində öz sevgilisinə sızılırdı. Spartak isə onun ağışından xilas olmağa çalışırdı: otaqdan gah öpüş, gah da odlu yalvarış səsləri gəlirdi.

Nəhayət, Spartak rəngi qaçmış, gözləri yaşla dolmuş halda, bütün mərdliyini toplayıb, öz-özünə üstün gələrek, Valeriyanın qolları arasından çıxdı, dərd əlindən gücdən düşmüş sevgilisini aparıb divana qoydu: Valeriya əlləri ilə üzünü örtərək hönkür-hönkür ağladı.

Spartak rabitəsiz sözlərlə ona ümid və təsəlli verə-verə dəmir paltarlarını geydi, dəbilqəsini başına qoydu, qılıncını belinə bağladı, sevdiyi qadınla vidalaşmaq üçün onu son dəfə öpmək, sonra da getmək istədi. Lakin Valeriya birdən ayağa qalxdı, bir addım ataraq, ümitsiz halda qapı ağzında yığıldı; sevgilisinin qıçlarını qucaqlayıb, hönkürtdən boğula-boğula pıçıldadı:

– Spartak, mənim əzizim Spartak... mən, bax, burada hiss edirəm ki, – o öz ürəyini göstərdi, – səni bir daha görməyəcəyəm... Əgər getsən, məni bir daha görməyəcəksən... mən bunu bilirəm... mən bunu

hiss edirəm... Getmə... yox... bu gün getmə... bu gün getmə... bu gün getmə... yalvarıram sənə... sabah gedərsən... bu gün yox... and verirəm sənə... bu gün yox... bu gün yox.. yalvarıram sənə!

– Getməyə bilmərəm, getməyə bilmərəm... gərək gedəm.

Valeriya əllərini ona sarı uzadaraq, yalvara-yalvara, get-gədə zəifləyən bir səslə deyirdi:

– Spartak... Spartak, yalvarıram sənə... qızımızın xatirinə... qızımızın xa...

Valeriya sözünü qurtarmamışdı ki, Spartak onu yerdən qaldırdı, əsəbi halda bağrına basdı, titrək dodaqlarını onun buz kimi soyuq dodaqlarına sıxaraq sözünü və hönkürtüsünü kəsdi.

Onlar bir-birinə sıxılaraq bir an tərənəmədilər, onların ancaq birləşən nəfəslərinin səsi eşidilirdi.

Spartak özünü ələ alaraq nəvəzişlə dedi:

– Valeriya, gözəl Valeriya!.. Mən öz qəlbimdə sənə səcdəgah qurdum, sən mənim yeganə ilahəmsən, elə bir ilahə ki, qarşısında diz çöküb ona səcdə edirəm. Ən qorxunc, ən təhlükəli dəqiqələrdə sən mənə mərdlik və mətanət verirsen, səni düşünərkən məndə nəcib fikirlər oyanır, bu mənə böyük işlər üçün ilham verir. Valeriya, yoxsa sən istəyirsən ki, mən özümü şərəfsiz edim, bugünkü insanlar və gələcək nəsillər mənə nifrət eləsin?!

Valeriya pıçıldayırdı:

– Yox... yox... mən sənə şərəfsiz olmağın istəmirəm... mən sənə böyük və şanlı olmağın istəyirəm... axı mən yazıq bir qadınam... mənə rəhmin gəlsin... sabah get... bu gün yox... bu saat yox... belə tez getmə...

Valeriyanın solğun, ağlar üzü Spartakın sinəsində idi. O dərdli-dərdli, həm də şəfqətlə gülümsəyərək pıçıldadı:

– Baş qoyduğum bu yeri mənim əlimdən alma... Bura mənim üçün elə yaxşıdır... elə yaxşıdır...

Valeriya gözlərini yumdu, sanki bu xoş dəqiqədən daha çox həzz almaq istəyirdi. Üzündə solğun bir təbəssüm titrəyirdi; lakin onun üzü canlı bir qadın sifətindən daha artıq ölü üzünə oxşayırdı.

Spartak öyilərək iltirab, şəfqət, sevgi dolu bir nəzərlə Valeriyaya baxırdı; təhlükədən, ölümdən qorxmayan bu böyük sərkərdənin mavi gözləri yaşla doldu, sonra da bu iri yaş damcılarını yanaqlarından

süzülərək dəmir geyiminin üstünə düşdü... Valeriya gözlərini açmadan, gücdən düşmüş halda pıçıldayırdı:

– Spartak, bax mənə, bax... belə şəfqətlə... məhəbbətlə bax!.. Mən səni görürəm... gözlərimi açmadan da... görürəm... Nə aydın sima... nə gözəl gözlər – parlaq, mərhəmətli gözlər! Ah, mənim əzizim! Sən nə gözəlsən!

Bir neçə dəqiqə də belə keçdi. Spartak hər dəfə Valeriyanı divanına aparmaq üçün qımıldananda, Valeriya gözlərini açmadan boynunu daha bərk qucaqlayaraq astadan deyirdi:

– Yox... yox... tərpənmə!..

Zavallı rudiari həyəcandan titrəyən səslə onun qulağına pıçıldadı:

– Vaxtdır, mən görək gedəm... Sağlıqla qal... mənim Valeriyam! Valeriya qorxmış halda gözlərini açdı:

– Yox, yox!.. Dayan!..

Spartak dinmədi. Valeriyanın gözəl başını əlləri içinə alıb, alını odlu busələrlə öpməyə başladı. Valeriya da bir uşaq kimi ona sıxılaraq deyirdi:

– Sən bu gecə getməyəcəksən, eləmi? Sabah gedərsən. Gecə... çöllər boş olur, özün də bilirsən ki, yaman qaranlıq olur... uğursuz sakitlik olur... gecə getmək çox qorxuludur... bunu fikirləşəndə mənə titrəmə tutur... bütün bədənəm əsir...

Doğrudan da, zavallı qadının bütün bədənini əsdi, sevgilisinə daha bərk sıxıldı.

– Sabah!.. Səhər açılanda!.. Gün çıxanda, bütün təbiət oyananda... quşlar şən nəğmələr oxuyanda... mənə bağrına basandan sonra... Postumiyanın qəşəng başını çox-çox öpəndən sonra... bax, bu zəncirli medalyonu tunikanın altından boynuna asandan sonra...

Valeriya ona boynundan asılmış, qaş-daşla zinətlənmiş, zərif, qızıl medalyonu göstərdi.

– Spartak, bu medalyonun içində qiymətli bir tilsim var, səni hər təhlükədən qoruyacaq... Tap, tap görüm bunun içindəki nədir, bu tilsim nədir?

Spartak cavab vermirdi, ancaq gözlərini çəkmədən bu gözəl qadına baxırdı; o da göz yaşları arasından gülümsəyərək, xoş bir tənə ilə dedi:

– Ay nəşükür! Ağına gəlmir ki, orada nə ola bilər?

Medalyonu boynundan çıxarıb qapağını açdı:

– Buradakı qara saç ananıdır, sarışın saç qızının!

Bunu deyib, medalyonun içindəki saçları Spartaka göstərdi. Spartak medalyonu Valeriyanın əlindən alıb dodaqlarına apardı, döndөнө döndөнө öpdü.

Sonra da Valeriya medalyonu Spartakdan alıb öpdü, onu qladiatorun boynundan asdı:

– Bunu dəmir geyiminin, tunikanın altında, sinənin üstündə saxla, – bunun yeri oradır!

Dözülməz kədərdən Spartakın qəlbi sıxıldı, o danışa bilmədi, ancaq sevgilisini bağrına basdı, iri göz yaşları yanaqlarından aşağı süzüldü.

Birdən silah səsi və bir neçə adamın ucadan danışığı eşidildi; bu hay-küy villanın qabağındakı meydandan gəlirdi, Valeriya ilə Spartakın eşitdiyi səs də bu idi.

Onlar səslərini kəşib diqqətlə qulaq asmağa başladılar.

Kim isə çığıra-çığıra pozuq latın dilində deyirdi:

– Sizin kimi quldurlara biz qapı açmarıq!

Bu sözün qabağında acıqlı-acıqlı deyirdilər:

– Açmazsınız, biz də evi yandırırıq!

Yenə birinci səs eşidildi:

– And olsun Kastora və Polluksa, sizi oxa basarıq!

Valeriya qorxaraq, böyük həyəcan içində soruşdu:

– O nədir? Görəsən nə olub?

Spartak:

– Bəlkə mənim burada olduğumu biliblər.. – O Valeriyanın qolları arasından çıxmağa çalışırdı, Valeriya isə bu qorxulu səsi eşidəndə Spartaka daha bərk sıxıldı.

Bədbəxt qadın həyəcan içində pıçıldadı:

– Çıxma... tərpənmə... yalvarıram sənə... Spartak... yalvarıram!..

– Onun meyit rəngli üzündə iztirab, qorxu və təşviş duyulurdu.

Qladiatorların rəhbəri astadan, lakin hiddətlə dedi:

– Deməli, sən istəyirsən ki, mən özümü diri-diri düşmənin əlinə verim! İstəyirsən ki, mənə çarmıxa çəkilmiş görəsən?

Valeriya dəhşətlə çığırıdı:

– Ah, yox... yox!.. And olsun cəhənnəmin bütün allahlarına!.. Sevgilisini qolları arasından buraxıb karıxmış halda geri çəkildi.

Qəti hərəkətlə Spartakın belindən asılmış ağır ispan qılıncını dartıb çıxartdı, iki əli ilə onu güclə qaldıraraq qladiatora uzatdı, danışıqına möhkəmlik verməyə çalışaraq, güclə eşidilən səsle dedi:

– Əgər mümkünsə, özünü xilas elə... nəsibin ölməksə... əlində qılınc öl!

Spartak qılıncı onun əlindən aldı:

– Təşəkkür edirəm!.. Təşəkkür edirəm, mənim Valeriyam!.. – deyib qapıya sarı getdi. Onun gözləri parıldayırdı.

Zavallı qadın qladiatoru qucaqlayaraq, titrək səsle dedi:

– Əlvida!

Valeriyanın dodaqları birdən ağardı. Spartak hiss etdi ki, onun bədənini meyit kimi qolları üstə asıla qaldı, başı cansız halda Spartakın çiyninə düşdü.

Spartak sevdiyi qadına böyük təşvişlə baxaraq, qırıq səsle uca-dan dedi:

– Valeriya!.. Valeriya!.. Əzizim Valeriya!.. – Onun bir az əvvəl hiddətdən qızaran üzünü ağappaq ağardı.

– Sənə nə oldu?.. Yunona¹, köməyimizə yet!.. Valeriya!.. Mənim gözəlim, nə oldu sənə?.. Özünü ələ al! Yalvarıram sənə!

Qılıncını yerə atıb, sevdiyi qadını qaldırdı, üsulluca aparıb divana qoydu, qarşısında diz çöküb, nəfəsi ilə, öpüşləri ilə onu isidə-isidə sığallamağa, ürək verməyə başladı.

Valeriya tərpənmirdi, onun nəvazişlərini hiss etmirdi, sanki bayılmamışdı, ölmüşdü. Dəhşətli bir fikir Spartakın beynini sarsıtdı. Cəld yerindən qalxdı, qorxu dolu gözlərilə bu gözəl qadının üzünə baxdı: onun rəngi ağarmışdı, bu halda o daha gözəl görünürdü. Spartakın bütün bədənini əsirdi; o, Valeriyanın solğun dodaqlarına baxır, bu dodaqların tərpəndiyini görmək istəyirdi. Əlini onun sinəsinə qoydu, ürəyinin yavaş-yavaş, zəif halda vurduğunu hiss etdi. Bir yüngüllük duyaraq ah çəkdi, Valeriyanın o biri otaqlarına açılan kiçik qapıya yüyürüb pərdəni qaldırdı və bir neçə dəfə çağırdı:

– Sofroniya!.. Sofroniya!.. Tez bura gəl!.. Sofroniya!..

Spartakın çıxmaq istədiyi qapını yavaşca döydülər. Spartak qulaq asdı: bayırdan gələn hay-küy və bağırçı səsləri kəsildi, lakin elə o saat qapı yenə döyüldü, bir kişi qapı dalından deyirdi:

– Alicənab Valeriya!.. Mənim xanımım!..

¹ Yunona – qədim yunanların etiqadınca, ailə həyatını xilas edən ilahə

Spartak bir anda qılıncını qaldırdı, qapını azca açaraq soruşdu:

– Nə istəyirsən?

Qoca müdir titrəyə-titrəyə, dili tutula-tutula dedi:

– Əlli atlı... bura... gəlib... – Onun gözləri az qalırdı hədəqəsin-dən çıxınsın; əlində tutduğu məşəlin işığında Spartaka diqqətlə baxırdı. – Onlar deyirlər... çıxırırlar... tələb edirlər ki... rəhbərlərini... qay-tarsınlar... deyirlər ki, sən Spartaksan!..

– Get de ki, bir dəqiqədən sonra onların yanındayam.

Spartak qapını şaqqıltı ilə örtüdü: qoca təəccübdən və dəhşətdən sanki daşa dönmüşdü.

Valeriya hələ də divanda uzanıb qalmışdı, tərpənmirdi. Spartak ona yaxınlaşanda kənz o biri qapıdan içəri girdi.

Spartak dedi:

– Get essensiya gətir, bir kənz də çağır ki, xanımına kömək elə-sin, – o huşunu itirib.

– Ah mənim mərhəmətli xanımım, ah mənim yazıq xanımım!

Spartak onun üstünə çığırdı:

– Tez ol! Qaç! Boş-boş danışma!

Sofroniya yüyürə-yüyürə getdi, azca sonra iki başqa kənzlə qayı-dıb gəldi. Onlar cürbəcür ətirli və tünd essensiya gətirdilər. Kənzlər əllərindən gələn nəvazişi göstərir, bayılmış xanımlarını huşa gətir-məyə çalışırdılar. Bir neçə dəqiqədən sonra Valeriyanın solğun bəni-zində yüngül qızartı göründü, tənəffüsü yavaş-yavaş qaydaya düşdü, dərinədən nəfəs almağa başladı.

Spartak qollarını sinəsində çarpazlayıb durmuşdu; tərpənmirdi, gözlərini sevgilisindən çəkmirdi. Onun huşa gəldiyini görüb dərinədən ah çəkdi, gözlərini yuxarı qaldırdı, – sanki allahlara şükür etmək istə-yirdi. Sonra kənzləri yola saldı, diz üstə çökdü, Valeriyanın divandan sanki cansız halda sallanan ağ əlini öpüb, ayağa qalxdı, uzun sürən bir buse ilə alından öpüb, tez otaqdan çıxdı.

Bir dəqiqədə özünü meydançaya yetirdi: əlli atlı atlarının cilo-vundan tutub burada durmuşdu.

Spartak sərt soruşdu:

– Nə olub? Burada nə edirsiniz? Nə istəyirsiniz?

Atlı dəstəsinə komandanlıq edən dekurion dedi:

– Başçımız Mamilinin əmri ilə biz uzaqdan sənə ardınca gəlmiş-şik, qorxduq ki...

Spartak çığırdı:

– Minin atlara!

Bir anda əlli nəfər süvari sol əlləri ilə atların yalından yapışıb üstünə sıçradılar, – atların hamısı adi, göy çulla çullanmışdı.

Villada az miqdarda qalmış qullar qorxa-qorxa, dinməz-söyləməz qapı ağzına toplaşmışdı, çoxu da qoca idi, əllərindəki məşəllərdən işıq düşürdü. Spartak onlara əmr etdi:

– Atımı gətirin!

Qullardan üç-dördü tövləyə yüyürüb, Spartakın qara atını gətirdi. Spartak atını minib, qoca villa müdirindən soruşdu:

– Oğlanlarının adı nədir?

– Ey böyük Spartak, dünən səhər sənə dediyim ağılsız sözlərə görə mənim uşaqlarımı cəzalandırma!

Spartak acıqlı-acıqlı çığırdı:

– Alçaq qəlblə əclaf adam! Deməli, məni də sən özün kimi qorxaq, alçaq hesab eləyirsən? Mən o igid cavanların adını ancaq ona görə soruşuram ki, onların qayğısına qalım, – onların atası olmağa sən heç layiq deyilsən!

– Bağışla məni, şanlı Spartak!.. Akvili, Atili... onların adları belədir... Libedinin oğlanları... Onlardan göz-qulaq ol, ey böyük sərkərdə, allahlar və Yupiter səni öz pənahında saxlasın!

Spartak çığırdı:

– Yaltaqların, alçaqların yeri cəhənnəm olsun! – Atını mahmızlayıb, süvarilərinə əmr etdi: – Dördnala – marş!

Onlar da, Spartakın ardınca, villanın darvazasına sarı gedən yolla, atlarını dördnala çapa-çapa uzaqlaşdılar.

Valeriyanın qoca xidmətçiləri donub qalmışdı. Bir neçə dəqiqə keçdi, atların ayaq səsi get-gedə uzaqlaşaraq tamam itib-batdıqdan sonra onlar özlərinə gəldilər.

Valeriya kənzilərin köməyi ilə huşa gəlib, Spartakın getdiyini biləndə onun çəkdiyi əzabı, dərdi, tökdüyü göz yaşını təsvir etmək mümkün deyil.

Spartakı dərd bürümüşdü; bir az əvvəl duyduğu ızdırab üzündə əks olunurdu, alnını qırıqlar kəsirdi, o da atını mahmızlayırdı, sanki qəlbini parçalayan təşviş və kədər onun ardınca gəlirdi, o bundan qaçıb qurtarmaq istəyirdi. Atı qasırga kimi uçurdu, dördnala çapa-çapa gələn atlılar ondan iki ox mənzilində geri qalmışdı.

Spartak ancaq Valeriyanı – huşa gəldikdən sonra onun necə dərd çəkəcəyini, göz yaş tökəcəyini düşünürdü. O qeyri-ixtiyari olaraq, əsəbi hərəkətlə atını mahmızlayırdı, at da burun pərələrini geniş açaraq, ağır nəfəs ala-ala, yalı havada dalğalana-dalğalana quş kimi uçurdu; burnundan buğ çıxırdı.

Valeriyanın surəti Spartakın gözləri qabağından çəkilmirdi, onu özündən uzaqlaşdırmaq istəyəndə Postumiyanın, bu gözəl, sarışın qızın dərrakə və qəşəng, zirəklik ifadə olunan üzü qarşısında canlanırdı: o eynən atasına oxşayırdı, ancaq qara gözləri anasını xatırladırdı. O, nə füsunkar qızıdır! Nə mehribandır! Necə sevimlidir! Bax, o buradadır, Spartakın qabağındadır, totuq əllərini gülə-gülə ona sarı uzadır... Spartak da dərddi-dərddi düşünürdü: bəlkə, onu bir daha heç görməyəcəyəm... Yenə də bədbəxt atının qanlı böyürlərini düşünmədən mahmızlayırdı.

Kim bilir, Spartakın ağılına ayrı fikir gəlməseydi, atın da, atlının da başına nə iş gələcəkdi:

– Birdən Valeriya özünə gəlmədi? Ya, bəlkə, mənim qəfildən gəlməyimi eşidib, yenə huşunu itirdi, bu əvvəlkindən daha uzun sürdü, daha təhlükəli oldu? Bəlkə, xəstədir; xəstəliyi də ciddi xəstəlikdir? Ya birdən, – bu mümkün olan şey deyil, bu ola bilməz, bu gərəkdir olmasın, – bu sevdiyim qadına böyük bədbəxtlik üz verib...

Bu fikir ağılına gələndə dizləri ilə atın böyürlərini gücü yetdikcə sıxdı, cilovunu bərk çəkdi, bu nəcib heyvan o saat dayandı.

Az sonra yoldaşları özlərini Spartaka yetirdilər, atlarını onun arxa tərəfində saxladılar.

Spartak tutqun halda dedi:

– Mən gərəkdir Messalanın villasına qayıdam, siz Labikə gedin.

– Yox!..

Sonra hamısı bir ağızdan dedi:

– Ola bilməz!

– Niyə axı? Kim bunu mənə qadağan eləyə bilər?

Bir neçə adamın səsi eşidildi:

– Biz!

Kim isə çığırdı:

– Bizim sənə olan məhəbbətimiz!

Bir başqası əlavə etdi:

– Sənin namusun!

Bir neçəsi də çıxırışdı:

- Sənin içdiyin and!
- Bizim işimiz, – bu iş sənsiz batar!
- Vəzifən! Sənin vəzifən!

Narazılıq ifadə edən səslər, intizamsız söylənilən sözlər, bir ağızdan deyilən xahişlər eşidildi.

– Siz başa düşmürsünüz, and olsun qadir Yupiterə, orada elə bir qadın qalmışdır ki, mən ona pərəstiş edirəm. Bəlkə də, dörd indi onu öldürür... mən də bacarıb...

Dekurion dedi:

– Əgər bədbəxtlik üz veribsə, o ölübsə, – qoy allahlar buna yol verməsin! Sən gedib onu xilas edə bilməzsən, özünü tələf elərsən. Əgər sənin qorxun nahaqdırsa, onda ürəyin sakit olmaq üçün, onun da sakitliyi üçün ora bir çapar göndərmək kifayət edir. – Dekurionun səsində Spartakın dərdinə qaldığı, həm də böyük bir sədaqət duyulurdu.

– Deməli, özümü təhlükədən qoruyub, bir başqasını bu təhlükəyə salmalıyam? Yox! Qoy Olimpın bütün allahları şahid olsun, heç kəs deyə bilməz ki, mən belə bir alçaqlığa yol verə bilmərəm!

Atlılardan biri ucadan və qəti dedi:

– Mən Messalanın villasına qayıdaram, heç bir təhlükəyə də düşməyəm.

– Bunu necə edərsən? Sən kimsən?

Süvari öz atında Spartaka yaxınlaşdı:

– Mən sənin sədaqətli adamlarından biriyəm, səndən ötrü canımı verməyə hazırım. Mən təhlükəyə düşməyəm, ona görə ki, latınam, bu ölkəyə də yaxşı bələdəm, onun dilini də yaxşı bilirəm. Rast gəldiyim ilk kəndli daxmasında paltarımı dəyişib, kəndli paltarı geyərəm, bir baş Valeriya Messalanın villasına gedərəm. Sən Nolaya çatana kimi mən sənə Valeriya haqqında ətraflı xəbər gətirərəm.

Spartak dedi:

– Yanılmıramsa, sən azad doğulmuş Rutilisen.

Atlı cavab verdi:

– Bəli, mən Rutiliyəm. Mən sevinirəm, mən fəxr edirəm ki, əldə etdiyin böyük qələbələrdən sonra sən məni on minlərlə qladiatorun arasında tanıdın!

Rutili qoçaq və ağıllı oğlandı, ona bel bağlamaq olardı, buna görə Spartak əsgərlərinin xahişini yerinə yetirib, Rutilinin təklifi ilə razılaşdı. Spartak dəstənin başında öz yoluna davam etdi. Çox keçmədi, onlar kiçik bir villaya çatdılar. Burada Rutili paltarını dəyişənə kimi Spartak villa sahibinin verdiyi mumlanmış taxta üstündə Valeriyaya yunanca nəvazişlə bir məktub yazıb Rutiliyə verdi. O da məktubu Valeriyanın öz əlinə verəcəyini vəd etdi.

Spartak bir qədər sakitləşdi, az sonra atını çapa-çapa qladiatorlarla bərabər yola düşdü; bu yol Tuskuldan Labikə gedirdi.

Səhər açılarda Labikə çatdılar. Mamili iki yüz əlli atlı ilə onları orada səbirsizliklə gözləyirdi. Atlı dəstəsinin başçısı Mamili Spartaka məlumat verdi ki, bizim bir gün burada olmağımız yerli əhalini bərk qorxuya salıb, buna görə belə məsləhət görürəm: havanın qaralmasını gözləyib dərhal buradan çıxmaq, sürətli marşla Akvinə gedək.

Spartak Mamilinin bu ağıllı məsləhəti ilə razılaşdı, vaxt itirmədən, atlı dəstəsi ilə bərabər Labik ətrafındakı kiçik ordugahdan çıxıb, pretor yolu ilə Prenestaya sarı getdi. Şəhər sol tərəfdə qaldı, atlılar sağa dönüb Latin yoluna çıxdılar. Onlar bütün günü və gecəni yol getdilər, ancaq hava açılarda Aletriyə çatdılar. Atlar yorulub əldən düşmüşdü. Spartakın əmri ilə bütün günü burada dincəldilər.

Spartak ertəsi gün sürətli marşla Ferentiniyə yollandı; gün çıxandan iki saat sonra ora çatdılar; elə o saat da Fregellaya yola düşdülər. Səbəbi də bu idi. Spartak Varininin Norbadakı qoşunundan qladiatorlar ordugahına qaçan Roma legionerlərindən bildi ki, Labik camaatından bir çoxu Varininin yanına gəlib, Tuskul yaxınlığında bir dəstə qladiator atlısı gördüklərini ona demişlər; pretor Varini də min nəfərdən ibarət atlı dəstəsini iki hissəyə bölmüş, bir hissəsini düşmənin ardınca Tuskula, bir hissəsini də Ferentiniyə göndərmiş: fikri də budur ki, yürüşdən qayıdan atlı qladiatorlar dəstəsinin yolunu kəssin, onları Akvin ordugahına getməyə qoymasın. İkinci dəstə indilərdə özünü Ferentiniyə yetirər.

Buna görə Spartak dərhal Ferentinidən çıxdı, Fregellaya çatana kimi atlılarını dincəlməyə qoymadı. Oradan da gecə yarısı hərəkət edib, səhər açılana Akvinə çatdı.

Rutili axşam qayıdıb gəldi, Spartaka Valeriyanın səhhəti haqqında yaxşı xəbər, həm də Spartakın bir neçə sətirik ehtiraslı məktubuna töhmətli, lakin xoş bir cavab gətirdi. Valeriya məktubunda sevgilisine

yazırdı ki, indi sənə, ordugahına, villa müdiri qoca Libedi vasitəsi ilə məktub yollayacağam. Dönə-dönə də xahiş edirdi ki, sən də mənə məktub yaz, həmin adamla göndər. Libedi xanımının hər bir arzusunu məmnuniyyətlə yerinə yetirməyə hazırdı, buna görə qladiatorlar ordugahına getmək təklifini çox həvəslə qəbul etdi, çünki burada öz oğullarını görüb bağrına basa bilərdi.

Spartak ertəsi gün Enomay, Bortoriks və başqa legion başçıları ilə məsləhətləşib, əvvəllər qət etdikləri kimi, Akvindən çıxdı, iyirmi beş min qladiatorla Nolaya hərəkət edib, beş gündən sonra ora yetişdi. Nola ətrafındakı ordugahda iyirmi beş min qladiatorun bir neçə qələbə ilə şöhrət qazanan və Akvindən qayıdan yoldaşlarını necə şadlıqla qarşıladıklarını təsvir etmək çətindir.

Nola ordugahdakı qladiatorlar üç gün şənlik elədilər, nəgmə oxudular.

Məzlumlar İttifaqı hərbi başçılarının şurası bu qərara gəldi ki, qladiatorlar qışı burada qalsın: soyuqların düşməsi yaxınlaşdı, yağış və şiddətli qar yağacaqdı, buna görə Varini, tutaq ki, əvvəlkindən daha çox, daha qüvvətli qoşun toplaya bilsə də, Akvin ətrafındakı məğlubiyyəti nəticəsində sıraları pozulmamış olsa da, hücum etməyəcəkdi, qladiatorların başçıları bunu bilirdi. Onlar bir şeyi də başa düşürdülər: Romaya hücum etmək də ağılsızlıq olardı, çünki Roma vaxtilə Kanna ətrafında məğlubiyyətə uğrasa da, o zamanın ən böyük sərkərdəsi Hannibal bir şey eləyə bilmədi, – Spartak isə Hannibali Kirdən¹ və Makedoniyalı İsgəndərdən çox-çox yüksək tuturdu; hələ onda Roma tənəzzül içində idi, karfagenlilər indiki qladiatorlardan daha əlverişli bir şəraitdə hərəkət edirdilər.

Qladiatorlar əvvəlki ordugahı tərk edib, dərin xəndəkli, hündür hasarlı daha geniş bir ordugah qurdular.

Qladiatorlar yeni ordugahda yerləşən kimi, Spartak legionları üsyan etmiş qladiatorların milliyyətinə görə təşkil etmək qərarına gəldi: germanları, qalları, frakiyalıları, yunanları, samnitləri ayrı-ayrı legionlarda birləşdirirdi, – bunu o çoxdan düşünürdü. Bu yeni bölgünün bəzi uyğunsuz cəhətləri də vardı: ayrı-ayrı legionlar arasında rəqabət və çekişmə də əmələ gələ bilərdi; lakin bunun çox böyük

¹ K i r (e.ə. 558-529-cu illər) – İran padşahı. Qədim İran dövlətinin banisi. Babilistanı, Midiyanı, yunan müstəmləkələrini, Kiçik Asiya dövlətlərinin çoxunu zəbt etmiş, Hindistandan Egey dənizinə kimi bütün ölkələr onun hökmranlığı altında olmuşdur.

üstünlüyü də aydın görünürdü: hər legionda döyüşçülər daha sıx birləşmiş olardı. Qladiatorlar rəhbərinin bundan başqa bir məqsədi də vardı, bu heç də əvvəlkindən az mühüm deyildi: o istəyirdi ki, qladiatorları milliyyətlərinə görə bölüşdürməklə hər legionun başında o millətdən olan komandan qoysun, – qladiatorların ona olan etibarını bu daha da artırardı.

Hər gün ordugaha dəstə-dəstə yeni qladiatorlar gəlirdi, indi üsyançıların sayı əlli minə çatmışdı. Spartak onlardan on legion düzəltdi. Hər legionda beş min adam vardı. Germanlardan ibarət iki ilk legion Vilmirə və Merovedə tabe idi; onlardan Enomayın başçılığı altında birinci korpus düzəltdi. Üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı legionlar qallardan ibarət idi, özləri də Artoriks, Bortoriks, Arvininin və Brezovirin himayəsində idi, – bunlardan ikinci korpus təşkil etdi, Kriksi bu korpusa başçı qoydu. Tərkibində yunanlar olan yeddinci legion epirli igid Fessaloni başçılıq edirdi. Qladiatorlardan və çoban-samnitlərdən ibarət səkkizinci legionu latın Rutili başçı təyin edildi. Doqquzuncu və onuncu legionlara frakiyalılar toplaşmışdı. Spartak onlara başçılıq etməyi iki frakiyalıya tapşırırdı: bunlar yunan təhsili almış çox mərd, cəsəretli, ağıllı, böyük iradəyə malik adamlardılar. Onlardan biri, yeni doqquzuncu legionun başçısı əlli yaşlı Messembri idi. O bütün varlığı ilə Spartaka sədaqətli idi, tapşırığı can-başla yerinə yetirirdi, iş ürək yandırır. Onuncu legionun başçısı cavan Artak oldu, – frakiyalılar onu, Spartakdan sonra, ən cəsəretli qladiator hesab edirdilər. Yeddinci, səkkizinci, doqquzuncu, onuncu legiondan da illiriyalı Qranikin başçılığı altında üçüncü korpus yaradıldı. Bu otuz beş yaşlı illiriyalı ucaboylu, qarayanız, qarasaçlı, az danışan, qəşəng bir adamdı; həmişə ciddi və sakit olardı; Ravennadakı qladiatorlar məktəbinin on min qliatoru içində öz igidliyi ilə şöhrət qazanmışdı.

Spartak təxminən üç min atlıdan ibarət süvari dəstəsini altı hissəyə böldü, komandanlığını da Mamiliyə tapşırırdı. Özü isə, mərhəmətli və şanlı bir sərkərdə olduğunu sübut etdiyindən, yenə də, əlli üç min qladiatorun sanki bir ağızdan çıxan gurultulu səsləri altında baş komandan seçildi.

Belə bölgüdən bir həftə sonra Spartak qoşunun rəsm-keçidini düzəltdi.

O adi hərbi geyimdə, adi çullu, adi cilovlu at belində düzənlikdə görünəndə üç səraya düzölmüş əlli üç min qladiatorun bir ağızdan deyilən və göy gurultusu kimi nərildəyən alqış səsi yüksəldi.

– Eşq olsun Spartaka!

Bu gurultulu alqış səsi bir neçə dəfə əzəmətlə ucaldı. Səs kəsildikdən və qladiatorların döyüş marşı – azadlıq himni çalındıqdan sonra Enomay hündür, kəhər Apuliya atı üstündə qabağa gəldi, qoşunun birinci xətti qabağında dayanıb uca səslə dedi:

– Qladiatorlar! Qulaq asın mənə!

Bütün sıralarda dərin sükut əmələ gəldi. Enomay azca susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bizim ordumuz son nöqtəsinə qədər Roma ordusu kimi qurulmuşdur, bəs onda niyə bizim baş rəhbərimizin, Roma qoşununun konsullarında olan fərqlənmə nişanı və şan-şövkəti yoxdur?

Kriks uca səslə dedi:

– Spartaka imperatora məxsus fərqlənmə nişanı verilsin!

Əlli üç min döyüşçü bir ağızdan çığırdı:

– Spartaka imperatora məxsus fərqlənmə nişanı verilsin!

Nəhayət, səs kəsildi. Spartakın həyəcandan rəngi qaçmışdı. O danışmaq istədiyini işarə ilə bildirdi:

– Mənim silahdaşlarım, mənim kimi müsibətli, əziz qardaşlarım, bütün qəlbimlə sizə təşəkkür edirəm! Lakin mən heç bir fərqlənmə nişanı, heç bir şan-şövkət istəmirəm, bu mənə qəti surətdə lazım deyil. Biz ona görə qılınc ələ almamışıq ki, kiminsə üstünlüyünü təsdiq edək, kimə isə imtiyaz və şan-şövkət verək; biz ona görə vuruşuruq ki, azadlıq, hüquq, bərabərlik əldə edək.

Rutili çığırdı:

– Sən bizim imperatorumuzsan! Sən öz fərasətinlə, igidliyinlə, öz ləyaqətinlə, qəlbinin, əqlinin fəvqəladə keyfiyyəti ilə imperator oldun. Sən bizim imperatorumuzsan, sən qələbələrin səni bu rütbəyə yüksəltdi! Sən bizim imperatorumuzsan, çünki bizim hamımızın arzumuz budur! Əgər sən şan-şöhrət istəmirsənsə, onda biz tələb edirik: qoy bu şan-şövkət, bu şərəf bizə, bizim bayraqlarımıza verilsin, buna görə sən paludament geyməlisən, sən qabağınca kontubernallar, liktorlar getməlidir.

Qladiatorlar tələb edirdi:

– Spartaka paludament!

Enomay, onun da ardınca bütün legionlar çığırdılar:

– Kontubernallar, liktorlar!

Az sonra Kriks gur səsi ilə çığırdı:

– Qoy Spartakın Akvin ətrafında əsir aldığı Roma liktorları fastsi ilə onun qabağınca getsin!

Kriksin bu tələbi elə şiddətli həyəcana, elə gurultulu alqışa səbəb oldu ki, sanki bundan yer titrədi, min-min adamdan yüksələn uğultu xeyli vaxt uzaq-uzaq dağlarda əks-səda verdi.

Doğrudan da, heç bir biclik bilməyən Kriksin təbii halda ağılına gələn bu fikir öz sadəliyi ilə elə əzəmətli idi ki, o, haqlı olaraq fəvqəladə ruh yüksəkliyinə səbəb oldu. Əvvəllər Qay Mari və Lutsi Sulla kimi ən məşhur Roma konsulları önündə gedən Roma liktorlarını romalıların nəzərində ən mənfur qladiatorun qabağınca yeriməyə məcbur eləmək – Roma qürurunu alçaltmaq, həm də zavallı qulların insan ləyaqətinə malik olduğunu göstərmək deməkdir; bu, eyni zamanda dünyanı zəbt edən lovğa fəthlərin məğrur legionları üzərində qladiatorların ən parlaq qələbəsi deməkdi. Spartak həm müsibətli, həm də qələbə qazandığı əzəmətli günlərində həmişə təvazökar¹ olsa da, dəyişməsə də, legionların arzusuna qarşı çıxsa da, axırda onların qərarına əməl etməli oldu: Kriksin xüsusi tapşırığı ilə Pompeyada məşhur bir ustanın qayırdığı baha qiymətli, çox gözəl gümüş zirehi əyninə geydi, incə naxışlı gümüş dəbilqəni başına qoydu, qızıl dəstəkli, dəstəyi qaş-daşla zینətlənmiş ispan qılıncını belinə bağladı, ən zərif yun parçadan hazırlanmış, üç barmaq enində zər haşiyəli, tünd-qırmızı plaşı çiyinə atdı.

Qladiatorların rəhbəri imperator geyimində, qara at belində qoşun qabağına gələndə gurultulu alqış qopdu, hamı bir ağızdan çığırdı:

– Səni təbrik edirik, Spartak-imperator!

İndi atın başında əvvəlki gön yüyən əvəzinə qəşəng gümüş cilov, üstündə gümüş haşiyəli gözəl, mavi çul vardı.

Buradakı iki qadın ağlayırdı. Lakin gözlərindən yaş gələn ancaq onlar deyildi: Spartakın da, Artoriksin də, minlərcə qladiatorun da

¹ Doğrudan da, bu fəvqəladə insan o qədər nəcib, saf qələbə malikdi ki, əldə etdiyi qüdrət və əzəmət bir an da olsa fikrini dumanlandırmadı, xəyalında cah-cəlal həvəsi oyatmadı. Qələbələr, təriflər, şöhrət gözünü pərdələmədi, onu most etmədi. Plutarxın “Mark Krassın həyatı” əsərində aydın deyilirdi ki, Spartak nə qədər zəfər qazansa da, həmişə öz arzularında təvazökar və mötədil olmuşdur (*Müəllifin qeydi*).

həyəcandan gözləri yaşarmışdı. İki qadın gözlərini ayırmadan diqqətlə Spartaka baxırdı: belə igid döyüşçülərin rəhbərini seyr edən bu gözlərdə vəsfə gəlməz bir məhəbbət var idi.

Qladiatorun bacısı öz qardaşına mavi, aydın, sakit gözlərilə baxırdı, bu baxışda bacının qardaşa olan təmiz, saf məhəbbəti ifadə olunur. Yunan qızının istək dolu parlaq gözlərində qəmginlik vardı, – bu gözlər ehtirasla alışıb yanırıdı.

Akvin ətrafındakı vuruşmada pretor Publi Varininin əsir alınmış altı liktoru göründü. Onları xüsusi çadırda, keşikçilərin nəzarəti altında saxlayırdılar. Dekan onları Spartakın qabağına gətirdi, – baş rəhbər nə vaxt atlı ya piyada bir yerə getsə, bu liktorlar fastsiləri ilə onun qabağınca irəliləməli idilər. Onlar övvəllər də konsullara və pretorlara belə hörmət göstərirdilər.

Liktorların altısı da ucaboynu, uzunsaçlı, igid görünüşlü, vüqarlı adamlardı. Əyinlərində dəmir geyim üstündən, qaba yun parçadan tikilmiş, dizlərinə qədər enən qısa plaş vardı; plaş sol çiynlərində qayıqla bağlanmışdı, hərəsi də, sol əli ilə çiyninə sıxaraq, bir dəstə fastsi tutmuşdu; müharibə vaxtı bunun içinə balaca bir balta qoyulardı. Sağ əllərində qamçı vardı. Qladiatorlar liktorları görəndə böyük bir sevinclə bağırışdılar. Səs-küy get-gedə artırdı. Axırda Spartak şeypurçulara əmr etdi ki, legionları nizam-intizama, sakit olmağa dəvət etsinlər.

Qladiatorların rəhbəri atdan düşdü, birinci korpusu təşkil edən iki german legionlarının önündən keçdi, liktorlar qabaqda gedirdi, Kriks, Qranik və Enomay da arxadan gəlirdi. Spartak döyüşçülərin birinci xəttini gözədən keçirdi, silahlarını yaxşı saxladığına, qayda-qanuna düzgün riayət etdiklərinə və döyüş intizamına görə onları təriflədi.

Liktorlar başlarını aşağı salıb gedirdilər: xələtdən onların sifəti gah ağarır, gah qızarırdı, qəzəblərini güclə saxlayırdılar.

Onlardan biri titrək səslə yavaşca dedi:

– Belə də biabırçılıq olar?! Belə də biabırçılıq olar? – Bu sözləri ancaq yanınca gedən yoldaşı eşidə bilərdi.

Yoldaşı da ona belə cavab verdi:

– Belə rüsvayçılığı görməkdənsə, Akvin vuruşmasında ölsəydik, daha yaxşı olardı.

Liktorlardan birincisi ucaboynu, irigövdəli, qırx beş yaşlı bir adamdı; üzü gündən qaralmışdı, sərt ifadəli görünüşü vardı; adı Ottatsili idi. O birisi – ağ saçlı, qayışbaldır, hündür qoca idi; altmış yaş olardı; üzü arıq və ciddi, burnu donqar idi; alnında enli bir çapıq yeri vardı; oynaq, boz gözlərində, həm də bütün simasında cəsarət və qüvvət duyulurdu; ona Simplitsian deyirdilər.

Liktorlar Spartakın qabağınca getməyə məcbur olduqda, cəsarət edib qladiator legionlarına öləri bir nəzər saldılar: düşmənin üzündə qalibiyyət sevinci, dodaqlarında qalibiyyət təbəssümü gördülər, – bu, məğlub olanların ləyaqətini ayaq altına atır, onları düşmənin gözü önündə alçaldırdı.

Ottatsili xeyli susduqdan sonra, göz yaşı axan üzünü gizlincə Simplitsiana çevirib pıçıldadı:

– Romanın əzəməti torpaqlara atıldı!

Qoca Simplitsian tutqun halda dedi:

– Romanın hamisi olan allahlar məni tezliklə bu əzabdan qurtaracaq. – Üzünün əsəbi titrəyişi onun iztirab çəkdiyini göstərirdi.

Spartak üç saat ərzində bütün legionları gözədən keçirdi, onları təriflədi, ruhən daha da yüksəltdi, çox ciddi nizam-intizam saxlanmasının zəruri olduğunu söylədi, – çünki nizam-intizam hər ordunun əsasını təşkil edir, onun qalibiyyət qazanmasına səbəb olur.

Rəsm-keçiddən sonra Spartak atına mindi, qılıncını sıyıb verdiyi işarə ilə şeypurlar çalındı. Onun əmri ilə legionlar bir neçə təlimi çox düzgün yerinə yetirdilər. Sonra üç korpus növbə ilə – övvəl iti addımlarla, sonra da qarşısızalmaz bir həmlə ilə hücumə keçdilər, – bu zaman onların fil nərlətilisini xatırladan “barra” döyüş bağirtısı göylərə yüksəlirdi. Üçüncü korpusun təlim hücumu qurtaran kimi legionlar təpə üstündə sıraya düzüldülər, sonra da nümunəvi surətdə rəhbərlərinin qarşısından tənənə ilə keçdilər, yenə onu, imperatorlar kimi, ürəkdən alqışlayıb, ordugaha qayıtdılar.

Ən axırda Spartak ordugaha gəldi. Enomay, Kriks, Qranik, legionların başqa rəisləri onu müşayiət edirdi. Liktorlar yenə onun qabağınca gedirdilər.

Qladiatorlar təzə ordugah quranda Spartakdan gizlin rəhbərə layiq bir çadır düzəltmişdilər. Üsyançılar üçün belə tənənəli gündə Spartakın şərəfinə həmin çadırda ziyafət düzəltməyi də qərara almışdılar. Şənlikdə legionların on başçısı, rəhbərin üç köməkçisi, bir də

atlıların komandanı iştirak etməli idi. Şənlik çox sadə şəkildə qurulmalı, Spartakın narazılığına səbəb olmamalı idi, çünki o lap cavanlığından, bütün ömrü boyu yeyib-içməkdə mötədil olmuşdu, indi də gurultulu, tənənəli qonaqlıqlardan xoşu gəlməzdi; bunu da məşhur bir sərkərdə kimi öz şərəfini artırmaq üçün deyil, xasiyyətinə, vərdişlərinə görə, eyş-işrətə, sərxoşluğa həvəs göstərmədiyini üçün xoşlaşmazdı.

Çağırılan adamlar da çox yeyib-içməkdən özlərini saxlayırdılar. Lakin bu onlardan çoxunun iştahasına uyğun gəlmirdi: yoxsa Enomay da, Bortoriks də, Vilmir də, Brezovir də, Rutili də və bir çoxları da lap məmnuniyyətlə köülləri istədiyini qədər yeyib-içərdilər. Bununla belə, onların arasında səmimi, dostcasına söhbət gedirdi, hamısı lap ürəkdən sevinirdilər.

Rutili qonaqlığın sonunda tsekub şərəbi köpüklənən qədəhini əlinə alıb ayağa qalxdı. Yoldaşlarına da qədəhlərini götürüb qalxmalarını təklif etdi. O öz qədəhini yuxarı qaldıraraq, həyəcanla uca-dan dedi:

– İçək bunu qulların azadlığı, məzlumların qalibiyyəti, bizim məğlubedilməz, igid qladiatorumuz Spartakın şərəfinə!

Qonaqlıqda olanların alqışı altında şərəbi içdi, yoldaşları da onun kimi qədəhini boşaltdı. Yalnız Spartak şərəbini ancaq dodaqlarına toxundurdu.

Alqış gurultuları kəsildikdən sonra Spartak da qədəhi yuxarı qaldırıb, aydın, qüvvətli səslə dedi:

– İçək Xilaskar Yupiterin şərəfinə! Təmiz, qüsursuz azadlıq ilə həsinin şərəfinə! Qoy o, ilahi nəzərini bizdən əsirgəməsin, yolu- muza işıq saçsın, bizi öz himayəsi altında saxlasın! Qoy o, Olimpədə yaşayan bütün allahlar qarşısında bizi müdafiə eləsin!

Qallar və germanlar Yupiterə, yunanların, romalıların başqa allahlarına inanmasalar da qədəhlərini içdilər. Enomay Odin allahını köməyə çağıraraq sağlıq dedi; Kriks söylədiyini sağlıqda qoşuna, qladiatorların müqəddəs işinə Gezin inayət göstərməsini arzu etdi. Nəhayət, epikürçü və heç bir allaha inanmayan epirli Fessaloni ayağa qalxıb dedi:

– Mən sizin etiqaadınıza hörmət bəsləyirəm... və sizə qibtə edirəm... Amma onlara inanmıram, çünki allahlar qara camaatın qorxudan uydurduğu şeylərdir, – ilahi Epikür təlimində belə deyir. Başlı-

mıza müsibət gələndə dinə, təbiətin fəvqündə olan qüvvələrə əl atmaq, bu yolla özümüze ürək vermək, təsəlli tapmaq pis olmur! Lakin adam inananda ki, təbiət özü hər şeyi yaradır və məhv edir, hər şeydə də – bizə məlum olmayan – öz qüvvəsindən istifadə edir, – onda allah deyilən şeyə inanmaq olarmı? İcazə verin, dostlar, bizim bu müqəddəs işimizi mən öz təsəvvürüm və əqidəm nöqtəyindən nəzərindən alqışlayım!

Azca susduqdan sonra əlavə etdi:

– İçək qladiatorlar ordugahındakı köüllər dostluğunun, yenilməz ürəklərin, qılınclar əzəmətinin şərəfinə!

Hamı epikürçünün söylədiyini sağlığa qoşulub qədəhlərini boşaltdı, sonra yenə də oturub, ürəkəcan, şirin söhbət etdilər.

Mirtsa qonaqlığa başçılıq edirdi, özü isə qonaqlarla oturmurdu. O, mavi rəngli ensiz gümüşü zolaqlı kətandan tikilmiş qəşəng peplum geymişdi; kənarda durub, gözlərini ayırmadan, şanlı qələbələrinin bayramı edilən qardaşına məhəbbət və nəvazişlə baxırdı. Çoxdan bəri ancaq göz yaşı görünən, həmişə solğun və kədərli olan üzündə bu gün sevinc və xoşbəxtlik duyulurdu. Lakin bu xoşbəxtliyin necə öteri olduğunu, qəlbindəki gizli iztirabı və kədəri necə pis gizlətdiyini anlamaq çətin deyildi.

Artoriks Mirtsaya məhəbbət dolu nəzərlə baxırdı, sanki mehriban baxışları ilə onu təqib edirdi. Mirtsa da arabir, sanki iradəsi əleyhinə olaraq, oğrun-oğrun bu ləyaqətli cavana göz qoyurdu. Artoriks son günlərdə solmuş və arıqlamışdı; qəlbini dolduran, Mirtsanın cavabsız qoyduğu məhəbbəti ona əzab verirdi, bir an da olsa onu rahat qoymurdu, xəstəlik kimi sağlam canını üzürdü.

Artoriks heç kəsə fikir vermirdi, oraya yığışan qonaqların şirin, xoş söhbətində iştirak etmirdi; sakitcə oturub, dinməz-söyləməz Mirtsaya, Mirtsa da gözünü çəkmədən qardaşına baxırdı. Mirtsa Spartaka sədaqətli olduğundan, onunla son dərəcə fəxr etdiyindən Artoriks qəlbində daha da yüksəlirdi, nəzərində daha gözəl olurdu. Artoriks qıza çox baxdı, birdən həyəcan coşqunluğu içində utancaqlığını unudub, heç gözlənilmədiyini halda, qədəhini qaldırdı:

– İçək dostlar, bizim əziz rəhbərimizin sevimli bacısı Mirtsanın xoşbəxtliyi şərəfinə!

Hamı içdi; bu zaman oğlanın qızardığını Mirtsadan başqa heç kəs görmədi. Artoriks Mirtsanın adını çəkəndə qız diksinib, cəld ona

sarı döndü və sanki qeyri-şüuri olaraq, minnətdarlıqla, eyni zamanda məzəmmətlə ona nəzər saldı. Mirtsa həmişə Artoriksə münasibətində təmkinli olmağı qət etmişdi, lakin indi bu hüdudu aşdığını anlayaraq bərk qızardı, utanıb başını aşağı saldı. Bir daha başını qaldırıb qonaqlardan heç birinə baxmadı, yerindən tərpənmədi, bircə kəlmə də söz demədi.

Qonaqlıq bir saat davam etdi. Onlar söhbət edir, zarafatlaşır, hazır-cavablıq edərək gülüşürdülər, – səmimi dostlar arasında söhbət həmişə belə olur.

Spartakın dostları onunla görüşüb ayrılanda günəş qüruba enirdi. Spartak təbiəti etibar ilə düşünməyə, xəyalə dalməğa meyl etdiyindən qonaqları ötürəndən sonra çadırın ağzında xeyli dayanıb, qladiatorların bu nəhəng ordugahını gözdən keçirdi, günün batmasını seyr etdi.

Başında cürbəcür fikirlər dolaşır. O, sehrli “azadlıq” sözünün əzəməti barədə düşünürdü: bu söz – zülm altında əzilən, bütün hüquqlardan, ümiddən, gələcəkdən məhrum edilən, düşdükləri rəzələt içində kobudlaşan, insanlıq simasını itirən əlli min qladiatoru bir ildən də az vaxtda ayağa qaldırdı. “Azadlıq” sözü onları dünyanın ən yaxşı əsgəri etdi, onların qəlbində böyük qəhrəmanlıq, fədakarlıq, ləyaqətini anlamaq hissələrini oyatdı. Spartak bu sözün ecazkar, sehrli mahiyyətini düşünürdü; bu söz onu, – zavallı, mənfur bir qladiator ikən düşmən üçün dəhşətli, şanlı bir qoşunun şücaətli rəhbəri etdi. Bu söz onun iradəsini elə möhkəmləndirdi ki, o özündə hər bir ehtirasa, hətta Valeriyaya olan böyük, nəcib hissənə də qalib gələ bildi, – Valeriyanı o öz canından min qat artıq istəyirdi, lakin bu sevgi bütün həyatını həsr etdiyi müqəddəs işdən qüvvətli deyildi!

Valeriya! Bu nəcib qadın mənsub olduğu aristokrat təbəqəsinin bütün mövhumı fikirlərinə, ənənələrinə meydan oxudu, öz zadəganlığına etinasızlıq göstərdi, vətəndaşlarının həqarətindən, qohum-əqrəbasının nifrətindən çəkinmədən, qüdrətli məhəbbətin coşqun ehtirasında qəlbini, ismətinə, bütün varlığını Spartaka bəxş etdi.

Valeriya ona sevimli bir övladın atası olmaq xoşbəxtliyini verdi; həyatını onunla bağlayaraq, gözəl gələcəyə qovuşmaq, bəlkə də, xoşbəxt olmaq ümidindən həmişəlik üz döndərdi: Spartak öz-özünü aldatmırdı, başa düşürdü ki, əgər o sonralar da Roma legionerlərinə qalib gəlib, qarşıda duran bir çox təhlükələrdən sağ-salamat çıxsa da, məqsədinə çatıb, əldə etdiyi qalibiyyəti şərəfli bir sülhdə möh-

kəmləndirə bilsə də, onun üçün ən böyük xoşbəxtlik – nifrətdən qaçıb gizlənmək imkanı olacaqdır. Onun fikrinə, hissənə hakim kəsilən Valeriya isə orada yoxsulluq içində yaşayacaq, heç kəs tərəfindən tanınmayacaq. Lakin sərvət və dəbdəbə içində doğulan, cah-cələla, ehtişama vərdiş edən, ən məşhur patrisi ailəsindən olan bir Roma xanımı buna dözə bilermi?

Qladiatorlar rəhbəri belə düşüncələr içində qəlbinin vərdiş etmədiyi bir kədərdən sıxıldığını hiss etdi; bu yenilməz, mətanətli döyüşçü ruhdan düşdü; bəlkə də, o bir daha Valeriyanı, Postumiyanı görməyəcəkdi... Boğazı qəhərləndi, əlini üzünə çəkəndə gözlərinin yaşdan islandığını hiss etdi; onun gözlərindən, özü duymadan, yaş axırmış. Ancaq qadınlara əfv olunan belə zəiflik üstündə öz-özünə acığı tutdu, özünü ələ alıb, iti addımlarla ən yaxındakı kvestoriyə¹ sarı irəlilədi. Kvestorini də həyəcan içində keçib, ordugahın geniş, boş hissəsinə getdi; bura, romalılarda olduğu kimi, pretoridən, kvestoridən və forumdan kənarda idi. Dkuma qapısına qədər uzanan bu yer müttəfiqlərin və təsadüfən köməyə gələnlərin çadırları üçün idi.

Nola ətrafında qurulan geniş ordugahın həmin yerində, öz ağalarının əlindən qaçıb üsyançıların yanına gələn qladiatorlar və qullar üçün də çadır qurulmuşdu; burada onlar legionlardan birinin koqortasındakı manipulaya qeyd olunana kimi qalırdı. Evtibidanın da çadırı burada idi, Akvin ətrafında əsir alınan altı lictor da başqa bir çadırdı, keşikçilərin nəzarəti altında yaşayırdı.

Spartak burada, təkbaşına ətrafı bürüyən qaranlıqda yeyin-yeyin, xeyli o baş-bu başa gəzişdi, sanki daxili bir təşviş onu qovurdu; kənarından onu görənlər olmazdı. Ağır-ağır nəfəs alır, sinəsindən iniltilər qopurdu; bu iniltilər yırtıcı heyvanın boğuc nəritləsinə oxşayırdı; elə bil ki, bu yeyin gəzintidən bir yüngüllük hiss edirdi. O yavaş-yavaş özünə gəldi. Yerişi adi qaydaya düşdü; sakitləşdi; başqa fikirlərə daldı, – bayaqkı fikirləri bundan daha ağırdı.

O yenə də düşünə-düşünə çox gəzişdi. Gecə yarısına kimi bu nəhəng ordugahın hər yerində əlli min qayğısız, gümrəh, dəliqanlı qladiator o tərəf-bu tərəfə gedib-gəlirdi, yeyib-içirdi, gurultulu şənlik qoparırdı, qələbələrini tərifləyərək şadlıq edirdi, lakin indi hər yerə dərin sükut çökmüşdü.

¹ Kvestori – kvestor (qoşun intendantı və xəzinədarı) və intendant anbarları üçün baş komandanın çadırı yaxınlığında ayrılan yerə deyilərdi (*Müəllifin qeydi*).

Səs-küy yavaş-yavaş kəsildikdən sonra Spartakın qulağına danışq səsi gəldi, deyilən anlaşılmaz sözlər aydın eşidildi: çadırlardan birində kim isə astadan danışdı. Bu çadır hər gün özləri kimi müsibətli yoldaşlarının yanına gələn qladiatorların və qulların çadırlarından biri idi. Sakitlik içində daha aydın eşidilən bu sözlər Spartakın diqqətini cəlb etdi. Qladiatorların rəhbəri həmin çadırın yanında dayandı; çadırın qapısı o biri tərəfdə idi. Spartak diqqətlə qulaq asdı: kim isə çox gözəl latın dilində sərt, qüvvətli bir səslə deyirdi:

– Simplitsian, sən doğru deyirsən, tale bizi biabırçı vəziyyətə salıb, biz buna layiq deyilik. Belə böyük müsibətə düşməkdə təqsirimiz varmı? Pretor Varinini Spartakın şiddətli zərbəsindən xilas etmək üçün biz, ölümdən qorxmayıb, igidliklə vuruşmadıqmi? O səni vurub yıxdı... Mən yaralandım... Biz əsir düşdük, hədsiz-hesabsız düşmən bizə üstün gəldi! Biz nə edə bilərdik? Böyük allahlar bu vaxta qədər şanlı Roma qartallarını taleyin bütün dönüklüyündən mühafizə etdiyi halda, indi Romadan üz döndəribse, onların mənfur qladiatorun qabağında biabircasına qaçmasına yol veribsə, buna bizim kimi miskin adamlar nə edə bilərdi?

Kim isə qorxu duyulan boğuq, xırıltılı səslə yavaşca dedi:

– Ottatsili, ehtiyatlı ol, bir fikirləş gör nə danışsən, necə danışsan, keşikçi səsinə eşidər, dilindən belaya düşerik.

Bir başqası sərt və ciddi səslə ona cavab verdi; lakin bu bayaqki adamın səsi deyildi:

– Ah, sən susacaqsan, ya yox?! Sus, Memmi, bu qorxaqlığından utan!

Ottatsili deyilən adam yenə danışdı:

– Bir də ki, keşikçi latınca bircə söz də bilmir... O kobud, barbar qalldır. Güman edirəm ki, heç öz dilini də bilmir...

Danışan üç adamın sonuncusu ciddi, sərt bir ifadə ilə onun sözünü kəsdi:

– Sən düzgün danışmırsan. O alçaq qladiator bizim dilimizi bilsə də, sən sözündən belə çıxır ki, biz gərək Roma vətəndaşına layiq sözlər danışmaqdan çəkinək? Bu nə murdar qorxaqlıqdır! And olsun Regil gölü¹ ətrafında bizdən ötrü latınlarla vuruşan Roma hamiləri

¹ Regil gölü – Roma əfsanəsinə görə, Kastor və Polluks, Roma tarixinin 257-ci ilində, Regil gölü ətrafında romalılardan ötrü latınlarla vuruşmuşdur (*Müəllifin qeydi*).

Kastora və Polluksa, sən özün döyüş meydanlarında azı bir əlli dəfə ölümlə üz-üzə gəlməmişəm? Alçaq qladiatorun qabağında konsul fastsisi ilə yeriməyə məcbur olub, belə biabırçı vəziyyətə düşməkdənsə, ölmək yaxşı deyilmi?

Danışan adam susdu. Spartak çadıra yaxınlaşdı, bildi ki, Publi Varininin əsir alınmış altı liktoru bu çadırdə keşikçilərin nəzarəti altındadır.

Bir az sükutdan sonra yenə də liktor Simplitsianın səsi eşidildi:

– Ah, and olsun on iki Razılıq allahlarına! And olsun Xilaskar Yupiterə! And olsun Kvirin xalqının hamisi Marsa! Mənim heç ağılıma da gəlməzdi ki, altmış iki yaşında belə biabırçılıqda iştirak edəcəyəm! Mənim on altı yaşım olanda, Roma tarixinin altı yüz otuz beşinci ilində konsul Lutsi Setsili Metellin başçılığı altında vuruşmuşam. Lutsi Metell dalmatlara qalib gəlmiş konsul idi. Sonra da Numidiyalı Kvint Setsili Metellin, daha sonra şanlı Qay Marinin başçılığı altında Afrikada Yuqurta ilə vuruşmuşam. Tevtonlar və kimvrlərlə olan vuruşmalarda, onların darmadağın edilməsində iştirak eləmişəm. Arpinin məğlubedilməz övladının zəfər arabası ardınca getmişəm. O daha çox ona görə şöhrət qazanmışdı ki, zəncirlənmiş iki padşah – Yuqurta ilə Bokx onun ardınca yeriyirmiş. Səkkiz dəfə yaralanmışam, buna görə mənə iki mülki çələng verdilər. Vətən qarşısında xidmətlərimə görə mənə liktorlar korpusuna yazdılar. Yeddi dəfə, axırıncı dəfə də altı yüz əlli üçüncü ildə konsul seçilmək şərəfinə nail olan Qay Maridən başlamış, bu il konsul seçilən Lutsi Litsini Lukull və Mark Avreli Kotta kimi, iyirmi altı il bütün Roma konsullarının qabağınca getmişəm. And olsun Herkulesə! İndi mən elə bir qladiatorun qabağınca getməliyəm ki, onu öz gözümle sirk meydançasında biabırçı tamaşalarda iştirak edən görmüşəm, belə şey olar? Yox, and olsun bütün allahlara, buna dözməyə mənim gücüm çatmaz... bu, taleyin çox amansız zərbəsidir... Mən taleyə boyun əyə bilmərəm... buna tab getirə bilmərəm...

Liktorun səsində böyük ümitsizlik duyulurdu, – Spartak bundan mütəəssir oldu. Onun fikrincə, bu qoca naməlum əsgərin kədərində elə ləyaqət, elə nəcib təkəbbür, elə sərt özəmət vardı ki, bu ona qarşı hüsn-təvəccöh və hörmət doğururdu, həm də o buna layiqdi.

Liktor Ottatsili bir az susduqdan sonra Simplitsiandan soruşdu:

– Axı, nə olsun ki? Allahların tədbiri əleyhinə nə edə bilərsən və nə etmək istəyirsən? Taleyin dönüklüyü ilə, qara bəxtimizlə sən necə mübarizə edə bilərsən? Taleyin göndərdiyi, nə sənin, nə bizim layiq olmadığımız bu bədbəxtliyə, rüsvayçılığa dözməkdən başqa ayrı əlacımız yoxdur...

Simplitsian təkəbbürlə dedi:

– And olsun göyün, cəhənnəmin allahlarına, mən romalının məğrur başını belə dözülməz rüsvayçılığın qabağında əymərəm, haqsızlıq edən taleyə tabe olmaram! Mən romalıyam, allahlar mənə Tibr sahilində doğulmaq xoşbəxtliyini qismət elədi, belə bir adamı layiq olmadığı hərəkətdən ölüm xilas edə bilər...

Spartak çadırdan gələn çığırtını eşitdi: beş liktor dəhşətlə çığırmışdı. Oraya yüyürən adamların ayaq səsi, başqa səslər və həyəcanlı sözlər eşidildi:

- Ah, sən nə elədin?!
- Bədbəxt Simplitsian!
- Bəli, bu xalis romalı idi!
- Kömək eləyin, ona kömək eləyin!
- Köməyə gəlin, köməyə gəlin!
- Qaldır onu! Bu tərəfdən yapış!
- Bura qoy!

Spartak bir anda hərlənib, çadırın ağzına gəldi. Yan çadırdə əsirlərin keşiyini çəkən qladiatorlar də çığırtını eşidib oraya yüyürüşdülər.

Spartak çığıraraq dedi:

– Mənə yol verin!

Qladiatorlar hörmətlə yana çökilib, rəhbərlərinə yol verdilər. Spartak içəri girəndə dəhşətli bir mənzərə gördü. Qoca Simplitsian bəlim yığını üstündə yıxılıb qalmışdı, qalan beş liktor da onun başına yığılmışdı. Simplitsianın ağ tunikası cırılmış və tamam qana bulanmışdı: qan sol döşü altındakı dərin yaradan – indicə vurduğu xəncərin yerindən axırdı. Liktorlardan biri yerdən nazik, iti xəncər götürüb əlində tutmuşdu, – Simplitsian bunu dəstəyinə kimi üreyinə soxmuşdu.

Qan onun yarasından axıb tökülürdü; bu cəsəətli qoca liktorun gündən qaralmış üzünə sürətlə ölüm solğunluğu çökürdü; lakin sakit,

sərt sifətində bircə əzələ də tərpənmirdi, bircə hərəkət də onun peşman olduğunu, əzab çəkdiyini göstərmirdi.

Spartak hörmət ifadə olunan bir təəccüblə bu ölən adama baxaraq, həyəcandan titrəyən səslə dedi:

– Mərd qoca, nə elədin?! Fastsi ilə mənim qabağında getmək sənə ağır gəlirdisə, niyə məndən xahiş eləmədin ki, səni bu işdən azad eləyim?.. Qüvvətli adam həmişə qüvvətli adamın vəziyyətini başa düşər, mən də sənə vəziyyətini başa düşürdüm, mən də...

Ölən adam zəifləyən səslə, vüqarla dedi:

– Qullar azad adamların vəziyyətini başa düşməz.

Spartak başını yırğaladı, qocaya yazığı gələrek, acı-acı gülümşədi:

– Ey böyük insan kimi doğulan, lakin tərbiyə olunduğu mühitin puç fikirləri, pis adətləri, boş iddiaları içində xırda lənətləndirilmiş adam!.. Yer üzündəki insanlar arasında kim belə bölgünü qoydu: kim onları qullar, azad insanlar deyə iki yerə böldü? Romalıları Frakiyanı tutana kimi mən azad deyildimmi? Akvin ətrafındakı vuruşmada məğlub olandan sonra sən də mənə kimi qul ola bilməzdinmi?

– Barbar... sən anlamırsan ki... ölməz allahlar... bütün xalqlara hakim olmaq səlahiyyətini romalıları vermişdir... burada olmağınla mənə son dəqiqələrimdə əhvalımı pozma...

Yoldaşları tunikalarından cırdıqları şünləmlərlə onun yarasını bağlamaq istəyirdilər, Simplitsian hər iki əli ilə onları kənar edir, can vermə xırıltısından boğula-boğula deyirdi:

– Nahaqdır... Zərbə... düz yerinə düşmüşdür... buna müvəffəq olmasaydım... sabah bir də təkrar elərdim... Marinin, Sullanın... qabağınca gedən Roma liktoru... qladiatorun qabağınca getməklə... öz fastsisini bədnam eləməz... nahaqdır... nahaq...

Başını geri ataraq yerə düşüb öldü.

Qladiatorlardan biri astadan dedi:

– Ay axmaq qoca!

Spartak sərt dedi:

– Yox, bu, hörmətə layiq qocadır! – Spartakın rəngi qaçmışdı, üzündə ciddi və düşüncəli ifadə vardı. – O böyük qəlblə insandı! O, öz ölümü ilə sübut edə bilirdi ki, belə adamları olan bir xalqın, doğrudan da, dünyaya hökmranlıq etməyə haqqı vardır!

SPARTAK BAŞQA BİR PRETORUN DA QOŞUNUNU DARMADAĞIN EDİR VƏ BÖYÜK EHTİRASA ÜSTÜN GƏLİR

Akvin ətrafında pretor Publi Varininin məğlubiyyətindən sonra Kampanyada əmələ gələn vəziyyət Afrika və Asiyada qalibiyyət qazanan iddialı şəxsləri bir qədər qorxuya saldı. Roma Mitridatla və Sertori ilə müharibə etsə də, qladiatorların üsyanından çox narahat olmağa, ona ciddi fikir verməyə başladı. Əlli min silahlı qladiator bir neçə əhəmiyyətsiz şəhərdən başqa, bütün Kampanya əyalətini tutmuşdu, orada Romanın nüfuzu və hakimiyyəti kökündən sarsılmışdı. İndi hamı, xəcalətdən utanıb-qızarsa da, etiraf etməyə məcbur olmuşdu ki, qladiatorlara başçılıq edən adam çox şücaətli, mərd, hətta müəyyən dərəcədə təcrübəli sərkərdədir. Romanın astanası hesab edilən Samniya ilə Latianı qorxu altına alan əlli min qladiator çox ciddi təhlükə idi. Bundan sonra onunla mübarizəyə xırda şey kimi baxmaq, ona dözülməz laqeydliklə yanaşmaq olmazdı.

Bu il toplaşan komitsiyalarda Roma senatı bir səsle Siciliyanı idarə etməyi və Romanın adını ləkələyən qladiatorlar üsyanını yatırmağı pretor Publi Variniyə deyil, patrisi Qay Anfidi Orestə tapşırırdı.

Qay Anfidi Orest qırx beş yaşlı, hərbi işdə çox təcrübəli bir adamdı. Bir çox illər tribun, üç il kvestor, Sullanın hökmdarlığı vaxtında pretor seçilmişdi. O öz igidliyi, ağılı, gələcəyi görmə qabiliyyəti ilə həm plebeylər arasında, həm də senatda böyük şöhrət və etibar qazanmışdı.

Əvvəlki beş fəsildə söylənilən hadisələrin baş verdiyi vaxtdan sonra, 681-ci ilin ilk aylarında Qay Anfidi Orest yeni konsulların – Terentsi Varron Lukullun və Qay Kassi Varın razılığı ilə üç legiondan ibarət güclü qoşun yığdı. Legionlardan biri romalılardan, biri italiyalılardan, üçüncüsü də dalmatlardan və illiriyalılardan ibarətdi. Bu üç legionda iyirmi min adam vardı. Akvin ətrafındakı məğlubiyyətdən qaçıb qurtaran on min əsgəri də Orest öz qoşununa daxil etdi. Bu qayda ilə otuzminlik qoşunu oldu. Latiyada onlara təlim verdi. Yaz girəndə bu ordu ilə Spartakın qüvvəsini darmadağın etmək ümidində idi.

Yaz gəldi, özü ilə də günəşin hər tərəfə saçdığı istiliyi, göylərin şəffaf maviliyini, güllərin məstedicisi ətrini, xoş qoxulu otların bəzəkli xalısını gətirdi. Quşlar öz nəğməsi ilə baharı tərənnüm etdi; bu nəğmələrdə onların sirli məhəbbəti, məhəbbət tərənesi səsləndi. Bu zaman Roma qoşunu ilə qladiatorlar qoşunu, İtaliyanın yaşıllanmış çöllərini insan qanı ilə suvarmaq üçün, biri Latiyadan, o birisi də Kampanyadan eyni vaxtda hərəkətə gəldi.

Pretor Anfidi Orest Norbadan çıxıb Appi yolu ilə Fundiyə sarı getdi. Ona xəbər gətirdilər ki, Spartak Domitsi yolu ilə Liternodan irəliləyir. Orest bunu biləndə Fundi ətrafında ordugah qurub, orada qaldı, özü də elə mövqə tutdu ki, bu ona altıminlik qüvvətli atlı dəstəsini dərhal işə salıb, vuruşmaq imkanını verdi.

Spartak bir neçə gündən sonra Formiyə çatdı, iki təpə üstündə ordugah salıb yerləşdi, bu qayda ilə Appi yolunu nəzarət altına alan hakim bir mövqə tutdu. Sonra da düşmənin mövqeyini yoxlamaq, nə fikirdə olduğunu bilmək üçün üç yüz atlısı ilə onların ordugahına yaxınlaşdı.

Lakin pretor Anfidi Orest Spartakla vuruşan əvvəlki sərkərdələrdən hərbi işdə daha bilikli və təcrübəli olduğundan, elə o saat altıminlik qüvvətli atlı qoşunu ilə qladiatorlara hücum etdi. Həllədicisi əhəmiyyəti olmayan qısa vuruşmadan sonra Spartak tez-tələsik Formiyə geri çəkilməyə məcbur oldu, yüzə qədər də qladiator tələf oldu.

Burada düşməni gözləmək qərarına gəldi: Spartak elə güman edirdi ki, düşmən belə asanlıqla əldə etdiyi müvəffəqiyyətdən ruhlanaraq, yenə də qladiatorlara hücum edər. Lakin o nahaq yerə burada on beş gün vaxt itirdi: Anfidi Oresti tələyə salmaq çox da asan deyildi.

Spartak onda ancaq böyük sərkərdələrin ağılına gələn hərbi hiylələrdən birinə əl atdı. Hava qaralandan sonra Enomayı iki legionla və süvarilərlə ordugahda qoydu, özü isə səkkiz legionla, böyük sükut içində hərəkət etdi. Bütün gecəni sahillə irəlilədi. Yolda rast gəldiyi bütün kəndliləri, kolonları¹, balıqçıları, arvadları, uşaqları da özü ilə apardı ki, onların hərəkətini gedib düşməne xəbər verən olmasın. Yolu odunçulardan, kömürçülərdən soruşa-soruşa, Tarratsini indi də əhatə edən meşədən sürətlə keçdi, həmin meşənin kənarında, düşmənin arxa tərəfində ordugah qurdu.

¹ Kolon – qədim Romada mülkədarın torpaq icarə edən kəndli.

Orest qladiatorların arxa tərəfə keçdiyini eşidib, buna çox təəccübləndi, lakin ağıllı və ehtiyatlı hərəkət edərək, legionerləri, döyüşə can atsalar da, vuruşmağa qoymadı: legionerlər, qladiator sapandçılarının ordugah hasarına yaxınlaşdığını görüb vuruşmaq istəyirdi.

Spartak səkkiz gün romalıları döyüşə cəlb etsə də, bundan bir şey çıxmadı: düşmən yerindən tərpənmirdi, onun üçün əlverişli olmayan bir şəraitdə vuruşmaq istəmədiyini də gizlətmirdi.

Onda qladiatorların rəhbəri əmələ gələn vəziyyətdən və əlverişli şəraitdən istifadə etmək qərarına gəldi. Bir gün Anfidi Orest kəşfiyyatçılarından xəbər tutdu ki, qladiatorlar Tarratsin ətrafında, meşə kənarında qurduqları ordugahdan başqa, Fundi ilə İnteramna arasında, yaxşı möhkəmləndirilmiş bir yerdə, həm də Fundi ilə Piverni arasında iki ordugah qurmuşlar, bununla da Appi yolu üzərində əsas mövqeləri tutmuşlar, bu onu heyrətə saldı, həm də yaman dilxor elədi.

Doğrudan da, Spartak bir neçə gün hərəkət edərək, dörd legionu Qranikin başçılığı altında İnteramnadan çıxarıb ömr etdi ki, hündür yerdə ordugah qursunlar, ətrafına hündür hasar çəkib, hər tərəfində enli xəndək atsınlar. İyirmi min qladiator iki gün, iki gecə çalışaraq bu işi yerinə yetirdilər. Eyni zamanda Kriks də iki legionu ilə, Spartakın Fundi ilə Piverni arasında göstərdiyi yeri möhkəmləndirib ordugah qurdu.

Bu qayda ilə Spartak Anfidi Orestin ordugahını hər tərəfdən mühasirəyə alıb elə bir vəziyyət yaratdı ki, o gərək ya vuruşa idi, ya da aclıq səkkiz gündən sonra onu təslim olmağa məcbur edəcəkdə.

Pretor Orest çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. Bu çətinlikdən çıxmaq üçün qladiatorların ordugahlarından birinə mütləq hücum edəcəyinə zərər qədər də ümidi yox idi. O bilirdi ki, düşmən qoşununun üç hissəsi ilə də vuruşmalı olacaqdır, çünki Kriksin və Qranikin başçılıq etdiyi legionların müqaviməti nə qədər qısa olsa da, üç saatdan az davam etməyəcəkdə, bir də ki, tezliklə kömək gəlməsi onları ruhlandıracaqdı; üç saata kimi də Kriks Qranikin, Qranik də Kriksin köməyinə gələ bilirdi. Spartak da bu zaman arxadan hücum edərdi. Sonra da vuruşma yerinə Enomay öz legionları ilə gələrdi, Roma qoşunu darmadağın edilərdi.

Orest gecə-gündüz dərddi-dərddi düşünür, bu təhlükədən qurtarmaq yolunu tapa bilmirdi. Legionerlər də məyus olub ruhdan düş-

müşdü. Onlar pretor Oresti əvvəl pıçılıtlı ilə söyürdülər, sonra da onun bacarıqsız, qorxaq sərkərdə olduğunu ucadan söyləməyə başladılar, çünki o, qalib gəlməyə ümid varkən, vuruşmaqdan boyun qaçırmışdı, indi isə mütləq məğlub olub məhv ediləcəkdilər. Onlar Kavdin dərəsi yaxınlığında Roma qoşununun biabırçı halda darmadağın edildiyini dəhşətlə xatırlayıb gileyənir, açıqca deyirdilər ki, Anfidi Orest – Postumi və Veturi¹ adlı konsullardan da nadan adamdır. Postumi və Veturi şəraitin pis olması nəticəsində çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdülər, Anfidi Orest isə öz sarsaqlığı üzündən açıq bir sahədə düşmən tərəfindən yolunun kəsilməsinə imkan vermişdi.

Belə bir vəziyyət qarşısında pretor Orest kahinlərə müraciət edərək hiyləyə əl atdı; ağılca və mənəvi cəhətdən zəif adamlar, həm də hiyləgər şəxslər kahinlərə müraciət edirdilər. Bu hiyləgər şəxslər camaatın çoxunun mövhumata inanmasından, xariqülədə qüvvələrdən qorxuya düşməsindən istifadə edərək, şəxsi və pis niyyətləri üçün onları özlərinə tabe etmək istəyirdilər.

Roma ordugahının hər yerində elan edildi ki, Yupiterə, Marsa, Kvirinə böyük qurbanlar kəsiləcək: bu allahlar avqurlara ilham verəcək, onlar da Roma qoşununu məğlubiyyətdən qurtarmaq üçün nə etmək lazım gəldiyini söyləyəcəklər.

Roma ordugahındakı pretoriyanın sağ tərəfində qurban kəsmək üçün – qurbangah deyilən yer vardı: bu, yuxarı tərəfi çökək, girdə torpaq kütləsindən ibarətdi; həmin çökəkdə od yandırıldılar. Qurbangahın bir tərəfində deşik vardı, bura şərab nəziri vermə ayini ilə əlaqədar olaraq içki tökülərdi, ətrafına hündür payalar vurulmuşdu; payalar qızılgüldən və başqa çiçəklərdən hörülmüş çələnglə bəzəndilmişdi. Yupiter, Mars və Kvirin allahlarının kahinləri bura yığılmışdı. Kahinlərin əynində ağ yun parçadan tikilmiş, yaxa yerindən sancaqlanmış uzun plaş, başlarında ağ yun parçadan ucu şiş papaq vardı.

Kahinlərin dalında avqurlar dayanmışdı: onlar özlərinə məxsus kahin paltarları geymişdilər, əllərində əyri əsa vardı. Onların fərqlənmə nişanı olan bu əsalar indiki çobanların çomağına oxşardı. Avqurların arxasında kahinin köməkçisi durardı. O, heyvanları qurbangaha gətirib

¹ Spiri Postumi Albin və Tit Veturi Kalvin adlı konsulla (e.ə. IV əsrdə) Kavdin dərəsi yaxınlığındakı vuruşmada biabırçı məğlubiyyətə uğramışlar, samitlərlə Roma adını ləkələyən sülh bağlamağa məcbur olmuşlar.

kəsərdi. Kahinin bir köməkçisi də xırda heyvanları kəsib qanını axırdı. Köməkçilərin hər ikisi ayaqlarına qədər çatan uzun döşlük taxmışdı; döşlüklərin ətəyinə tünd-qırmızı parçadan köbə qoyulmuşdu. Popa deyilən birinci köməkçi çiyinə qoyduğu nacağı sağ əli ilə tutmuşdu, o birisi, itilənmiş, enli xəncərin şirmayı dəstəsindən yapışmışdı. Həm onların, həm də kahinlərin və avqurların başında gül-çiçəkdən hörülmüş çələng vardı, boyunlarına sarınmış ağ, qırmızı yun qotazlı lentlər paltarlarının üstü ilə aşağı sallanırdı. Qurbanlıq öküzün, qoyunların ya donuzların da başı belə çələnglə, lentlə, qotazla bəzənmişdi. Bu kahinlərin ardınca aşağı rütbəli mərasim xidmətçiləri gəlirdi. Onların əlində popanın ən əvvəl öküzün təpəsinə vurub onu gicəlləndirən ağac toppuz, nəzirlik qutab, gümüşdən qayrılmış və buxur saxlanılan ətir mücrüsü, buxur qoyulmuş gümüş kasa, – buxurdana bu kasadan buxur qoyulardı, – şərab dolu ikiqulplu kuzə, nəzirlik şərabı içmək üçün patera deyilən xüsusi bir qab vardı. Ən axırda müqəddəs toyuqları saxlayan kahin gəlirdi; o, qurbanlıq toyuqları əlindəki qəfəsdə gətirdi. Mərasimi fleytaçılar tamamlayırdı: qurban mərasimi icra edilərkən nəğmə oxunur, musiqiçilər də fleytalarını çalır.

Qurbanlıq mərasiminin dalınca ordugahı qorumaq üçün saxlanılan əsgərlərdən başqa, bütün qoşun gəlirdi. Qoşun, başda pretor Qay Anfidi Orest olmaqla, qurbangahın ətrafında yerləşdi, sonra kahinlər dini ayin üzrə müəyyən edilmiş təmizlənmə mərasimini icra etməyə başladılar, buxurdanlara buxur qoydular, qurbanlıq heyvanların üstünə un tökdülər, qurbangaha gətirilmiş qutablar və şərab ayinini bitirdilər; daha sonra popa aşağı rütbəli dini xidmətçilərin köməyi ilə öküzün başını qaldırdı, – ancaq yeraltı allahlara qurban kəsildə qurbanlıq heyvanın başı aşağı öyilməli idi, – ağac toppuzu öküzün təpəsinə vurdu, sonra da balta ilə öldürdü; bu zaman onun köməkçiləri xırda heyvanların başını kəsdi, qanını bir az sonra bütün qurbangaha çildilər, ətini də bir hissəsini qurbangahın çuxurunda yanan odun üstünə qoydular. Qurban kəsilən heyvanların ıçalatını ehtiyatla bürünc lövhənin üstünə yığdılar: bunun üçün xüsusi olaraq hazırlanmış lövhənin ortası azca çuxurdu, dörd də bürünc ayağı vardı.

Ayinlər qurtardıqdan sonra kəsilən qurbanların ıçalatını avqurlara verdilər, onlar da özlərini tox tutaraq, çox ciddi tövr ilə gələcəkdə nələrlə olacağını bu ıçalatla söyləməyə başladılar.

Roma cavanlarının çoxunun yunan fəlsəfəsi ilə tanışlığı¹, Epikür nəzəriyyəsinin sürətlə yayılması onları allahlara inanmaq kimi mənasız dini etiqaddan xilas etmişdisə də, riyakar kahinlərin nalayiq hərəkətlərinin mahiyyətini açıb göstərmişdisə də, xalq ıçərisində avam, cahil adamlar hələ də allahlara çox inanırdı, buna görə Fundi ətrafındakı ordugahda qurbangahın başına yığışan otuz üç min adamdan – onlar döyüşdən çıxmış igid əsgərlərdi, – heç biri xeyli vaxt davam edən bu müqəddəs ayinin qayda-qanununu pozmadı. Ancaq saat yarımından sonra avqurlar xəbər verdi ki, heyvanların ıçalatı üzərində aparılan müşahidələrin göstərdiyi əlamətlər romalıları üçün əlverişlidir; onlar pis əlamət hesab oluna bilən xırda bir ləkə də görməmişlər.

Nəhayət, müqəddəs toyuqları yemləmək vaxtı çatdı. Görünür, onları çox ac saxlamışdılar: atılan dəni elə o saat yeməyə başladılar. Toyuqlar dəni yedikcə əsgərlər sevinə-sevinə əl çalırdılar; çünki onlar toyuqların bu iştahında Yupiterin, Marsın, Kvirinin böyük himayəsini, Roma qoşununa kömək etməyə hazır olduqlarını görür, bunu yaxşı əlamət hesab edirdilər.

Bu xoş xəbər mövhumata inanan Roma əsgərlərinə cəsarət verdi. Onların narazılığı, lənət və nifrinləri kəsildi, nizam-intizam möhkəmləndi, sərkərdələrinə etimadları yenə artdı. Anfidi Orest də öz fikrini yerinə yetirmək, Spartakın onu saldığı ağır vəziyyətdən az tələfatla çıxmaq üçün əsgərlərinin ruh yüksəkliyindən istifadə etməyi nəzərdən qaçırmadı.

Ertəsi gün, yəni müqəddəs toyuqlar yemləndəndən, heyvanların ıçalatı üzrə romalıların qalib gələcəyi avqurlar tərəfindən xəbər verildəndən sonra Orestin ordugahından qaçan beş əsgər qladiatorların ordugahına gəldi. Onları Spartakın yanına gətirdilər. Bu adamlar eyni şeyi söylədilər; dedilər ki, pretor bu gecə gizləncə ordugahdan çıxıb, Formi yaxınlığındakı qladiatorlara hücum edəcək, onları darmadağın edib, sürətlə Kalaya sarı gedəcəkdir, fikri də budur ki, Kapuyanın qala divarları ıçərisində özünə sığınacaq tapsın. Onlar Roma ordugahından

¹ Respublikanın sonlarında oxumuş adamların sayı xeyli artmışdı. Roma uşaqları, on iki yaşından on altı yaşına qədər, yunan məktəbi şəklinə açılmış qrammatiklər məktəbinə gedirdilər. Romaya yunan dili ilə bərabər yunan mədəniyyəti də gəlməyə başlayır. Aristokrat ailələrindən olan cavan romalıları, əsas etibarilə yunan fəlsəfəsini öyrənmək üçün Afinaya və ya Rodosa gedirdilər. Romanın özündə yunan ritorlarının və filosoflarının sayı artırdı.

qaçmalarını belə izah edirdilər, deyirdilər ki, biz Orestin qalib gəlməsinə qətiyyənlə inanmırıq, buna görə nahaq yerə ölmək istəmədik; Orest müvəffəqiyyət qazana bilməyəcək, çünki Spartak Roma legionlarını mühasirəyə almış, onları çıxılmaz vəziyyətə salmışdır.

Spartak bu adamların söylədiyinə diqqətlə qulaq asdı, müxtəlif suallar verdi, – bu zaman o, mavi gözlərini əsgərlərin üzündən çək-mirdi, çox ciddi, yoxlayıcı nəzərlə onlara baxırdı. Spartakın baxışı iti qılınc kimi əsgərlərin qəlbinə soxulur, onları karıxdırırdı. Onların cavabı bəzən bir-birilə düz gəlmirdi, əvvəlcə söylədiklərinə zidd sözlər deyirdilər. Xeyli susdular. Spartak başını aşağı salıb dərin fikrə getdi. Nəhayət, başını qaldıraraq, öz-özü ilə danışmış kimi dedi:

– Başa düşürəm... bəli, belədir ki, var...

Təyin etməyə məcbur olduğu kontubernallardan birinə dönüb (o birisi pretor çadırında idi) əlavə etdi:

– Flavi, bu adamları çadıra apar, keşikçilərə tapşır ki, onları göz-dən qoymasınlar.

Kontubernalları qaçıb gələn əsgərləri apardı.

Spartak bir neçə dəqiqə dinib–danışmadı. Sonra legion başçısı Artakı yanına çağırırdı, onu kənara çəkib dedi:

– Bu qaçıb gələn əsgərlər casusdur...

Gənc frakiyalı təəccüblə dedi:

– Yox a?!

– Anfidi Orest məni çaşdırmaq üçün bunları göndərib.

– Doğrudanmı?

– O istəyir ki, mən qaçan əsgərlərin söylədiyi uydurmaya inanım, amma özü tamamilə başqa cür hərəkət etsin.

– Yəni necə?

– Bax belə. Orestin vəziyyətinə düşən hər bir sərkərdə üçün, onun özü üçün də, bizim cəbhəni Kapuya tərəfdən deyil, Roma tərəfdən yarmaq daha təbii və məntiqli olardı. O bizim cəbhəmizi yarıb keçə bilsə, sarsılmış, çoxlu tələfat vermiş qoşunu ilə Kapuyada sığınacaq tapacaq, onda Latiyaya olan yol bizim üçün açıq olacaq, biz də bu yolla lap asanca Romanın qapılarına qədər gedə bilərik. Orest Romanı bizdən müdafiə etmək üçün Romaya hərəkət etməlidir. Roma onun bazasıdır. Roma onun arxa tərəfində olsa, o, indikindən daha az qüvvə ilə bizdən ötrü ciddi bir təhlükə ola bilər. Buna görə, göndərdiyi adamların söylədiyi kimi, Formi tərəfdən deyil, bu tərəfdən var qüvvəsi ilə bizə hücum edəcəkdir.

– And olsun Merkuriyə, düz fikirləşmişəm.

– Buna görə biz, meşə tərəfdən yaxşı qorunan ordugahımızı bu axşam buraxıb, Appi yolunun o biri tərəfi ilə hərəkət edirik. Orada mümkün qədər az təhlükəli bir yerdə ordugah qurub qalırıq. Bu maneə ilə Kriksə yaxınlaşırıq, – yanılmırsansa, romalılar sabah səhər başlıca qüvvələri ilə Kriksə hücum edəcək. Enomay da bu axşam Formi yaxınlığındakı ordugahını buraxıb, düşmən ordugahına yaxınlaşmalıdır.

Cavan frakiyalı buna ürəkdən sevinərək həyəcanla dedi:

– Bu qayda ilə sən düşmən boynuna salınan kəməndi daha bərk çəkmiş olarsan. – Spartakın bütün planı indi ona aydın oldu. – Bir də ki...

Spartak onun sözünü kəsdı:

– Bir də ki, o hansı yolla getsə, mən elə bir mövqə tutaram ki, qalib gələm. Çünki Orest öz qoşununu Enomaya tərəf çəkərsə, Fundiyə yaxınlaşacaq, deməli, biz də elə o saat Enomayın legionlarına kömək elərik.

Spartak üç nəfər kontubernallı yanına çağıraraq, atlarını dördnala çapa–çapa Formi ətrafındakı ordugaha getmələrini əmr etdi, sərəncam verdi ki, Enomay öz qoşununu gətirib Fundinin altı–yeddi milliyində saxlasın. Bundan başqa kontubernallar – düşmənin hücum edə biləcəyini Kriksə söyləməli, onu xəbərdar etməli idilər.

Spartakın çaparları axşamüstü Enomayın ordugahına çatdılar. Onlar gələndən iki saat sonra Enomayın qoşunu, başda üç min atlı, çox ehtiyatla Fundiyə sarı hərəkət etdi. Enomay gecə yarısı, tam sükut içində öz legionlarına əmr etdi ki, böyürtkən kolu basmış təpənin yanında dayanıb ordugah qursunlar. Hava qaralandan sonra bir neçə saat idi ki, narın yağış yağır, adamı sümüyünə kimi isladırırdı. Buna baxmayaraq, Enomay yeni ordugahın ətrafında xəndək qazmağı, hasar qurmağı əmr etdi, özü isə hamıdan əvvəl işə girişdi.

Hər şey Spartakın düşündüyü kimi də oldu: səhər tezdən Kriksin ordugahı qabağında duran keşikçilər, – onlardan bəzisi lap Appi yolu kənarında idi, – xəbər gətirdi ki, düşmən yaxınlaşır.

Kriks gecə yarısından vuruşmaya hazır olan üçüncü və dördüncü legionları ordugahdan çıxarıb nizamlı düzdü, sapandçılara cəld qabağa yeriyib romalılara mizraq və daş atmağı əmr etdi.

İlk mizraqlar atılan kimi Orest legionlarını qabağa verib hücumu keçdi. Elə o saat yüngül silahlı əsgərlərinə və sapandçılara əmr

etdi ki, legionların baş xətti aralarından qabağa çıxsınlar: onlar qabağa çıxıb, yan-yanı düzülərək qladiatorların üstünə yeridilər.

Romalıların yüngül silahlı piyada əsgərləri bir neçə mizraq atdıqdan sonra dərhal baş xəttə sarı geri çəkilib, öz yerlərini üç min atlıya verdilər. Atlılar düşmən sapandçıları üstünə şiddətli hücumə keçdilər. Kriks dərhal şeypurla toplanma əmrini verdi; lakin qladiatorlar tez geri çəkilə bilmədilər. Roma atlıları düşmənin üstünü alıb sıralarını pozdu, onları vahiməyə saldılar. Qladiatorların tələfatı çox oldu: bir anda dörd yüzdən artıq adam öldürüldü. Xoşbəxtlikdən enli çay romalıların qabağını kəsdi: qladiatorlar çayın o biri tərəfinə keçdi.

Roma atlıları çay qırağında durmuşdu. Kriks birinci legionu qabağa verib, onların üstünə mizraqları yağış kimi yağdırdı; atlılar nizamsız halda geri çəkilməyə məcbur oldular.

Orest atlılarını geri çəkdi, legionlarını tez Kriksin üstünə yeritdi: o gərək ləngimədən tez qalib gələydi; çünki işin az da olsa uzanması düşməne kömək gəlməsinə imkan verərdi, bu da onu məhv edə bilərdi.

Buna görə romalıları qladiatorlara elə şiddətlə hücum etdi ki, Kriksin üçüncü legionu sarsıldı, az qaldı ki, pozulub dağılsın. Artoriks şücaəti və sözləri, Kriksin fəvqəladə igidliyi qladiatorları ruhlandırdı. Artorikslə Kriks ön sırada vuruşur, hər qılinc zərbəsi ilə düşməni yerə sərirdi. Romalıların şiddətli hücumu ilə qladiatorların misilsiz igidliyi qarşı-qarşıya dururdu. Bu çox qanlı vuruşma idi.

Göy üzünü boz buludlar almışdı. Adamın sümüyünə işləyən narın yağış ara vermədən yağdı. Silah səsi, vuruşanların bağırtısı ətrafa yayılırdı.

Romalıların bir legionu da qladiatorları cinahdan vurmaq üçün sağ tərəfə getdi. Qladiatorların dördüncü legionu Bortoriks başçılığı altında onun qabağına çıxdı. Lakin Bortoriks düşmənlə döyüşə başlayan kimi Orestin son legionu dövrələmə irəliləyərək, qladiatorların sol cinahına doğru hərəkət etdi. İndi igidlik deyil, qoşunların sayı vuruşmanın taleyini həll edəcəkdə. Kriks başa düşürdü ki, yarım saatdan sonra düşmən onu hər tərəfdən mühasirəyə alıb darmadağın edəcək, on min döyüşçüsü məhv olacaqdır.

Spartak bu yarım saatda köməyə gələ biləcəkmi?

Kriks bunu bilmirdi, ona görə sıraları pozmadan döyüşə-döyüşə geri çəkilməyi Bortorikse əmr etdi. Üçüncü legionu da belə bir əmr verdi.

Qladiatorlar misilsiz qəhrəmanlıq göstərsə də, geri çəkilmək çox da elə mütəşəkkil olmadı, xeyli adam qırıldı. Qladiatorlar romalıların şiddətli hücumu nəticəsində iki koqortanın köməyi ilə, ordugaha qayıtmaq istədilər, qoşunu xilas etmək üçün onları qurban vermək lazım gəldi.

Bu min nəfər qall fəvqəladə qəhrəmanlıq göstərdi. Onlar ancaq qəhrəman kimi deyil, həm də sevinə-sevinə ölürdülər. Az vaxtda dörd yüz nəfərdən artıq qall öldürüldü, hamısı da sinəsindən yaralanmışdı. Onlardan sağ qalanını xilas etmək üçün, ordugaha qayıdan qladiatorlar hasarın üstündən romalıların üstünə o qədər mizraq və daş atdılar ki, düşmən geri çəkilib döyüşü dayandırmağa məcbur oldu.

Orest bunu görüb şeypurla toplaşmaq əmrini verdi. İki saata qədər davam edən amansız döyüşdə onun legionlarından çox adam ölmüşdü. Var qüvvəsi ilə qoşunu nizama salmağa çalışırdı, onların çox ehtiyatla Piverniyə sarı getmələrini əmr etdi. İşlətdiyi hərbi hiylədən məmnun qalaraq öz-özünü təbrik edirdi, elə hesab edirdi ki, bu manevr Spartak Tarratsinadan uzaqlaşmış, Formiyə yaxınlaşmağa məcbur edəcəkdir.

Lakin Roma qoşununun ön hissəsi Appi yolu ilə heç iki mil getməmişdi ki, Spartakın sapandçıları pretor Orestin Piverniyə və Romaya gedən legionlarının sol cinahına hücum etdi.

Orest bunu görüb ruhdan düşdü. Bununla belə qoşununa dayanmaq əmrini verdi, atlılarının bir hissəsini sapandçılara qarşı göndərdi; dörd legionu da elə təşkil etdi ki, onlardan ikisi Spartaka qarşı dursun, ikisi də onların arxa tərəfinə keçsin, Kriksin hücumunu dəf etməyə hazır olsunlar: Orest onun yenə də hücum edəcəyini başa düşürdü.

Doğrudan da, qladiatorların beşinci, altıncı legionları romalılarla döyüşə başlayan kimi, Kriks çox seyrəkləşmiş legionlarını (onlardan çox adam tələf olmuş və yaralanmışdı) sıraya düzdü, ordugahdan çıxıb, pretorun legionlarına hücum etdi.

Çox amansız, qanlı vuruşma oldu. Yarım saata qədər davam edən bu vuruşmada tərəflərdən heç biri üstün gələ bilmədi. Birdən Enomayın qoşununun ön hissəsi təpələrin üstündə görüldü. Fundini bu təpələr vuruşanların gözündən gizlədirdi. Enomayın legionları dərədə gedən vuruşmanı görüb, “barra” deyər çıxıraraq romalıların üstünə cumdu. Romalıları üç tərəfdən mühasirəyə alınaraq, sayca

artıq qladiatorların get-gedə artan hücumunu çətinliklə dəf edirdilər. Nəhayət, sıraları sarsıldı, az sonra da Appi yolu ilə, Piverniyə sarı dağıniq halda qaçmağa başladılar.

Qladiatorlar onları təqib edirdi. Spartak ömr etdi ki, romalıların təqib edilməsi bircə dəqiqə də dayandırılmasın, bununla da düşmən atlılarının əməliyyatına yol verilmirdi: belə olduqda onlar qladiatorlara hücum edə bilməzdilər, hücum etsələr də, qladiatorlarla bərabər qaçmaqda olan romalıları da məhv edərdilər.

Döyüş meydanına ən axırda Qranik gəldi, çünki onun qoşunu bütün qoşunlardan uzaqda idi. Qranikin gəlişi qladiatorların tam qələbə çalmasını sürətləndirdi. Qranik ağıllı, fərasətli, hərbi işdə təcrübəli adamdı. Kriksin göndərdiyi məlumatı aldıqdan sonra Appi yoluna tərəf hərəkət etdi, düzünə istiqamət alaraq, Fundi ilə Piverni arasındakı çətin yolu keçdi, bu yol onu Fundidən artıq Piverniyə yaxınlaşdırdı. O qabaqcadan bilirdi ki, döyüş meydanına sonuncu gəlməklə, romalıları əzilmiş görəcək, pretorun qoşunu qaçanda onların sağ cinahına hücum edəcəkdir. Belə də oldu.

Bu misilsiz bir döyüş idi: yeddi mindən çox romalı öldürülmüşdü, dörd minə qədər də əsir alınmışdı.

Vuruşmadan çox az tələfatla çıxan atlılar qaçıb Pivernidə yerləşdi, darmadağın edilmiş legionlardan tökülüb qalan əsgərlər gecə vaxtı, yorğun-arğın özlərini Piverniyə yetirdilər.

Qladiatorlardan da tələf olan çox idi: iki mindən çox adam ölmüş, bir o qədər də yaralanmışdı.

Ertəsi gün səhər tezdən qladiatorlar döyüşdə ölənlər yoldaşlarını hörmətlə dəfn edərkən pretor Anfidi Orest də yerdə qalan qoşunu ilə Pivernidən çıxıb, sürətlə Norbaya sarı çəkildi.

Bu qayda ilə romalıların Spartaka qarşı yenicə başlanan ikinci hərbi səfəri ay yarımından sonra qurtardı. Qladiatorların rəhbəri – düşməni dəhşətə salan qorxunc sərkərdə şöhrəti qazandı. Onun adı romalıları titrədir, senatı da bu barədə ciddi düşünməyə vadar edirdi.

Funi ətrafındakı vuruşmadan sonra Spartak qladiator başçılarının hərbi şurasını çağırırdı. Onlar hamısı etiraf etdi ki, Roma şəhəri üstünə hücum etmək mənasız olardı, çünki şəhər əhəlisinin hər biri əsgərdir, şəhər bir neçə gündə qladiatorların qabağına yüz on minlik ordu çıxara bilər. Ona görə belə bir qərara gəldilər ki, Samniya, oradan da Apuliya tərəfə getsinlər, bu mahalların içindən keçib, öz ağalarına

qarşı üsyan edən qulları o yerlərə toplusınlar; indi orada qladiatorlar üçün təhlükəli bir şey yox idi.

Spartak bu tədbiri yerinə yetirmək üçün, öz qoşununun başında, heç bir maneəyə rast gəlmədən, Boviandan keçib Samniya mahalına girdi, oradan da gündüzlər qısa mənzillərlə Apuliyaya sarı hərəkət etdi.

Bu zaman Fundi ətrafında pretor Orestin məğlub olması xəbəri Romaya yayılıb, şəhər əhəlisini bərk qorxuya salmışdı. Senat gizlin iclas çağıraraq üsyanı necə yatırmaq məsələsini müzakirə etdi. Bu üsyan onlara əvvəl gülünc qiyam kimi görünmüşdü, lakin sonra Roma qoşununun adını ləkələyən çox ciddi bir müharibə şəklini almışdı.

Senatorların nə kimi qərar qəbul etdikləri gizlin qaldı. Ancaq bir şey məlum oldu: həmin iclas çağırılan günün gecəsi konsul Mark Terentsi Varron Lukull fərqlənmə nişanlarını götürmədən, liktorsuz, ancaq bir neçə xidmətçinin müşayiəti ilə, adi adam kimi, Romanın Eskvilin qapısından çıxıb, atını çapa-çapa Prenesta yolu ilə harasa getdi.

Spartak Fundi ətrafındakı döyüşdən bir ay sonra öz qoşunu ilə Venusinin yaxınlığında yerləşib, iki yeni legionun təlimi ilə məşğul oldu: legionlardan biri frakiyalılardan, biri də qallardan ibarət idi. Bir ayda Apuliya şəhərlərindən qladiatorların ordugahına həmin milliyətlərdən on mindən artıq qul qaçıb gəlmişdi. Günortaya yaxın idi, ordugaha Roma senatından elçi gəldiyini Spartaka xəbər verdilər.

Spartakın gözləri fərəhlə parıldadı; o ucadan dedi:

– Pah! And olsun Yupiterin ildırımlarına, belə şey olar! Yoxsa latın təkəbbürü o qədər alçalmış ki, senat mənfur qladiatorlarla danışığa girmək qərarına gəlmişdir?

Bir az sonra əlavə etdi:

– And olsun Olimpın böyük allahlarına, əgər onlar məni belə bir şərəfə layiq görmüzlərsə, belə fərəh duymağa mənə imkan vermişlərsə, görünür, ləyaqətli bir adamam, həyatımda bir çox mühüm və şanlı işlər görmüşəm.

Qaraya çalan plaşını çiyinə atdı, – imperator plaşını legionları sevindirmək üçün tənənəli günlərdə geyərdi, – çadırının ağzında, pretor meydançası qabağında qoyulan skamyada oturdu, Artoriksə, Evtibidaya və başqa beş-altı nəfər kontubernalına sarı dönüb

dostcasına söhbət eləməyə başladı, – Spartak gəzintiyə çıxanda bu kontubernallar onun yanınca gedərdi. Elə bu zaman senat elçisinin onu görmək istədiyini xəbər verdilər. Spartak gülümsəyərək söhbət etdiyi adamlara dedi:

– Bağışlayın mənə, sizinlə söhbət etmək Roma elçisini qəbul etməkdən mənim üçün daha xoşdur, ancaq gərək onun nə demək istədiyini biləm.

Əlini dostcasına qaldıraraq yoldaşlarından ayrıldı, gülümsəyərək, senat elçisinin gəldiyini söyləyən dekana dedi:

– İndi buyruq ver, o Roma elçisini bura gətirsinlər!

Elçi dörd xidmətçisinin müşayiəti ilə pretor meydançasına gəldi. Adət üzrə onların gözü bağlı idi. Elçi ilə xidmətçilərinin ardınca onlara yol göstərən qladiatorlar gəlirdi.

Dekan, özünü elçi adlandıran adama dedi:

– Romalı, indi sən bizim ordugahda, bizim rəhbərin qabağındaasan.

Romalı elə o saat zəhmli və qəti səslə dedi:

– Salam sənə, Spartak! – Elçi üzü çevrilən tərəfə, tam ləyaqət ifadə olunan əl hərəkəti ilə salam işarəsi etdi, – o elə zənn edirdi ki, Spartak onun üzü çevrildiyi tərəfdədir.

Spartak da cavab verdi:

– Salam sənə də!

Elçi əlavə etdi:

– Mən sənənlə gərək tək-təkinə danışam.

Spartak da:

– Biz tək olacağıq, – dedi.

Spartak dekana və beş nəfər romalını gətirən əsgərlərə dedi:

– Onları qonşu çadıra aparın, gözlərinə bağlanan sarğını açın, yemək verin.

Dekan, qladiatorlar və elçinin adamları gedəndən sonra Spartak romalıya yaxınlaşıb, gözlərinə bağlanan sarğını açdı, özü oturduğu skamyanın qabaq tərəfindəki skamyanı göstərdi:

– Otur, indi sən mənfur və alçaq qladiatorların ordugahına istədiyən qədər baxıb, onu öyrənə bilərsən.

Spartak yenə oturdu. O, Roma patrisisindən gözünü çəkmir, yoxlayıcı nəzərlə anqustiklavası göstərirdi.

Elçi ucaboyle, möhkəm bədənli, azca dolğun bir adamdı; ağ saçları qısa vurulmuşdu; üzündə mənalı və nəcib ifadə, boy-buxununda əzəmət, hətta təkəbbür vardı. Spartaka cavab verərkən görünür o, təbəssümü, əl-qol hərəkəti, başını əyməsi ilə ifadə olunan incə nəzakəti altında öz təkəbbürünü gizlətmək istəyirdi. Spartak elçinin gözlərindən sarğını açan kimi o, qladiatorların rəhbərinə diqqətlə baxmağa başladı.

Onlar bir-birinə baxaraq susdular. Spartak sözə başladı:

– Otur. Doğrudur, bu, sənənin öyrəşdiyən hakimiyyət kreslosuna qətiyyənlə bənzəmir, ancaq bunda oturmaq sənənin üçün ayaq üstündə durmaqdan rahat olar.

Patrisi qladiatorlarla üz-üzə oturaraq dedi:

– Ah, Spartak, bu iltifatınıza görə bütün qəlbimlə sizə təşəkkür edirəm.

Romalı gözləri önündə canlanan bu böyük ordugaha baxırdı. Pretori¹ yerləşən tərənin üstündən ordugah ovuc içi kimi görünürdü. Elçi buna valeh olaraq, öz təəccübünü göstərməyə bilmədi. Ucadan dedi:

– And olsun Razılığın on iki allahına, mən hələ ömrümdə belə ordugah görməmişəm. Ancaq Qay Marinin Akva Sekstil ətrafındakı ordugahı buna tay ola bilərdi!

Spartak bu sözün qabağında acı istehza ilə dedi:

– Pah, o, Roma ordugahı idi, amma biz ancaq mənfur qladiatoruq.

Romalı öz ləyaqətini mühafizə edərək dedi:

– Mən bura sənənlə dalaşmağa və ya sənəni təhqir etməyə, sənənlə təhqirli sözlər eşitməyə gəlməmişəm. İstehzanı burax, Spartak, mən, doğrudan da, valehəm.

O susdu. Təcrübəli, qocaman döyüşçü kimi ordugahın quruluşunu keyli gözəndən keçirdi. Sonra Spartaka tərəf dönüb dedi:

– Spartak, and olsun Herkulesə, sən qladiator olmaq üçün doğulmamısan!

– Nə mən, nə bu ordugahdakı altmış min bədbəxt insan, nə də kobud qüvvə ilə qul etdiyiniz milyonlarca sizin kimi insan özləri kimi adamlara qul olmaq üçün doğulmamışdır.

Elçi təəssüf edirmiş kimi başını yellədi:

¹ Pretori – Roma ordugahında baş komandanın səfər çadırının və qərargahının olduğu yer (pretorun və ya konsulun)

– İnsan özünə yaxın insanı öldürmək üçün qılınc qaldırdığı gündən qul olmuşdur. İnsan insan üçün öz təbiəti, xasiyyəti etibarilə yırtıcı heyvandır. İnan mənim sözlərimə, Spartak, sənın xəyalların – nəcib bir qəlbin baş tutmayan arzularıdır. İnsan təbiətinin qanunu belədir: ağalar, qullar gerek olsun, – həmişə belə olmuş, belə də olacaq.

Spartak odlu bir ifadə ilə dedi:

– Yox, bu biabırçı ayrılıq həmişə olmamışdır. Bu o zamandan olmuşdur ki, torpaq onun üstündə yaşayan insanlara daha məhsul verməmişdir; bu o zamandan olmuşdur ki, əkinçi – sinəsində doğulduğu, onu bəsləyən torpağı daha becərməmişdir; bu o zamandan olmuşdur ki, kənd əhalisi arasında yaşayan ədalət Olimp dağına çökəlmişdir. Bax, onda hədd–hüdüdü bilməyən istahalar, baş alıb gedən ehtiraslar, eys–işrət, israfçılıq, dəbdəbə, ixtilaflar, müharibələr, qırğınlar meydana gəlmişdir.

– Sən insanları keçmiş ibtidai həyata qaytarmaq istəyirsən. Zənn edirsən ki, buna müvəffəq olacaqsan?

Spartak susdu. Bu sadə, həm də dəhşətli sual onu sarsıtmış, dəhşətə gətirmişdi. Bu sanki onun gözünü açmış, nəcib xəyallarının baş tutmayacağını ona göstərmişdi. Patrisi sözünə davam etdi:

– Qüdrətli senat da sənə qoşulsaydı, lap onda da sənın düşündüyün məsələ baş tutmayacaqdı. İnsan təbiətini ancaq allahlar dəyişə bilər.

Spartak bir neçə dəqiqə fikirləşdikdən sonra dedi:

– Əgər yer üzündə dövlətli ilə kastın olması zəruridirsə, onda quldarlığın da olması zəruridirmi? Məgər, qaliblərin baxıb da öylənməsi, şadyanalıq etməsi üçün bədbəxt qladiatorların bir–birini öldürməsi də zəruridirmi? Bu yırtıcı, vəhşi heyvan instinkti insan təbiətinin ayrılmaz xüsusiyyətini, insan xoşbəxtliyinin zəruri ünsürümü?

İndi romalı susdu. O, qladiatorun bu haqlı sualları qarşısında mat qaldı. Başını endirib fikrə getdi.

Spartak sükutu pozub elçidən soruşdu:

– Bura nə üçün gəlmisən?

Elçi özünə gəlib dedi:

– Mənim adım Qay Ruf Ralladır, atlılar təbəqəsinə mənsubam, konsul Mark Terentsi Varron Lukull məni iki məsələ üçün sənın yanına göndərmişdir.

Spartak gülümsündü, onun təbəssümündə istehza və şübhə vardı. Elə o saat da soruşdu:

– Birincisi?

– Sizə təklif edim ki, Fundi ətrafındakı vuruşmada əsir aldığımız romalıları saziş əsasında bizə qaytarasınız?

– Bəs ikincisi?

Elçi elə bil özünü itirdi; ağızını açıb nəsə demək istədi, lakin tərəddüd etdi, nəhayət, dedi:

– Mən istərdim ki, sən əvvəlcə mənim birinci təklifimə cavab verəsən.

– Mən sizə dörd min əsiri qaytarıram, bunun da əvəzində siz mənə on min ispan qılıncı, on min qalxan, on min dəmir geyim, yüz min sizin yaxşı silahqayıranlarınız tərəfindən əla hazırlanmış mizraq verməlisiniz.

Qay Ruf Ralla soruşdu:

– Necə? – Onun səsinə təəccüb və qəzəb duyulurdu. – Sən tələb edirsən... sən istəyirsən ki, bizimlə müharibəni davam etdirmək üçün biz özümüz sənə silah verək?

– Bir də sənə deyirəm: tələb edirəm ki, bunlar ən yaxşı silah olmalıdır. Bu silahlar iyirmi gündən sonra mənim ordugahıma göndərilməlidir. Belə olmasa, o dörd min əsir sizə qaytarılmayacaq.

Bir az sonra əlavə etdi:

– Mən bu silahların hazırlanmasını qonşu şəhərlərə də sifariş edə bilərdim, ancaq buna çox vaxt gedər. Amma mən son günlərdə gəlmiş iki legion qulu da mümkün qədər tez, həm də tamam silahlandırmağım, bir də ki...

Elçi qəzəblə dedi:

– Elə buna görə də əsirlər sənə qalacaq, biz də sənə silah verməyəcəyik. Biz romalıyıq. Herkules Musaget və Attili Reql öz hərəkətləri ilə bizi öyrətmişlər ki, necə böyük tələfat hesabına olsa da, heç vaxt vətənə zərər, düşməyə xeyir gətirən işləri görməyin.

Spartak sakitcə dedi:

– Yaxşı, iyirmi gündən sonra tələb etdiyim silahı mənə göndərsiniz.

Qay Ruf Ralla qəzəbini güclə saxlayaraq ucadan dedi:

– And olsun Feretra Yupiterinə, görünür mənim söylədiyimi başa düşməmişən. Bir də deyirəm, sənə silah verilməyəcək! Əsirlər də qoy sənə qalsın.

Spartak səbirsizliklə dedi:

– Yaxşı da, baxarıq. Konsul Varron Lukullun ikinci təklifini söylə.

Yenə də istehza ilə gülümsədi.

Romalı bir neçə dəqiqə dinmədi, sonra yumşaq, oğrun səsle sakitcə dedi:

– Konsul mənə tapşırı ki, hərbi əməliyyatı dayandıрмаğı sənə təklif edirəm.

Spartak qeyri-ixtiyari olaraq dedi:

– Ba! Maraqlıdır, hansı şərtlər üzrə?

– Sən məşhur bir nəslin kübar xanımını sevirsen, o da səni sevir. Valerilər nəslə – Romalı təsis edən Romulun padşahlığı vaxtında Tatsi ilə Romaya gəlmiş sabinalı¹ Voluzidən başlanır; Voluzi Valeri Publikola isə Roma respublikasının ilk konsulu olmuşdur.

Spartak Ruf Rallanın ilk sözlərini eşidəndə cəld yerindən qalxdı; üzü od kimi qızarmışdı, gözləri qəzəbdən alışıb yandı. Sonra bir az sakitləşdi; birdən rəngi ağardı; yenə öz yerində oturub, Roma elçisindən soruşdu:

– Bunu kim dedi... Konsula bu barədə nə məlumdur? Mənim şəxsi əlaqələrimdən sizə nə? Bunun hərbi işlərlə, mənə təklif etdiyiniz sülh haqqındakı danışıqlarla nə əlaqəsi var?..

Elçi sualları eşidib karıxdı. Tərəddüd içində bir neçə söz söylədi. Nəhayət, qəti qərara gələrək, cəld və inamla dedi:

– Sən Sullanın dul qalmış arvadı Valeriya Messalanı sevirsen, o da səni sevir. Senat da, bu sevgidən ona töhmət gəlməsin deyər, Valeriyadan xahiş etmək istəyir ki, sənin arvadın olsun. Sevdiyin qadınla evləndikdən sonra konsul Varron Lukull sənə iki şeydən birini seçməyi təklif etmək istəyir: istəsən ki, şücaətini döyüş meydanında göstərəsən – kvestor adı ilə Pompeyin başçılığı altında İspaniyaya gedə bilərsən; ya da, ailə larası² himayəsi altında sakit həyat

¹ Sabina – mərkəzi İtaliyada sabina tayfası yaşayan bir mahalın adıdır.

² Lara – romalıların etiqadınca, insanın ruhu bədəni ilə bir yerdə ölmür, yenə evdə yaşayır, ailənin taleyində iştirak edir. Ölmüş ata-babaların bu ruhuna lara, ya mana, ya da penata deyirdilər (çünki onlar evin latınca penetrasiya deyilən uc hissəsində yaşamışlar). Laralar ailənin hamisi hesab olunarmış. Ailənin həyatında mühüm hadisələr baş verəndə (uşaq doğulanda, toy olanda, səfərə çıxanda, ya səfərdən qayıdılan vaxt) lara qurban kəsilməmiş. Yalnız hər ailəni deyil, hər yerin də öz larası olarmış. Yol ayrıclarında lara qurban itihaf edilmiş kiçik ibadətqah tikilmiş.

keçirməyi üstün tutsan, onda könlün istəyən Afrika şəhərlərindən birinə prefekt təyin olunarsan. Onda Sullanın arvadı ilə günahkar əlaqə nəticəsində meydana gəlmiş qızını, Postumiyanı da özünə apararsan. Belə olmasa, qız, hökmdarın o biri uşaqları kimi, Favstin və Favstanın qəyyumlarına veriləcək, sən də Postumiyanı öz qızın adlandırmaq hüququndan məhrum olmaqdan başqa, bir də onu qucaqlayıb bağrına basa bilməyəcəksən.

Spartak ayağa qalxdı. Sol əlini çənəsi hündürlüyündə qaldırıb, sağ əli ilə saqqalını tumarladı. Dodaqlarında istehzal bir təbəssüm vardı; qəzəb və nifrətlə alışıb yanan gözlərini elçidən ayırmır, ona diqqətlə qulaq asırdı. Romalı susanda da qladiator düz onun üzünə baxaraq arabil başını yelləyir, sağ ayağını yavaş-yavaş yerə vururdu.

Onlar xeyli susdu. Nəhayət, Spartak astadan və sakitcə dedi:

– Bəs mənim yoldaşlarım?

– Qladiatorlar ordusu dağıdılmalıdır: qullar erqastullara¹ qayıtmalıdır, qladiatorlar da öz məktəblərinə.

Spartak hər sözü yavaş-yavaş söyləyərək ondan soruşdu:

– Məsələ də... bununla bitir?

– Senat bu şeyləri yadımdan çıxarar, sizi əfv edər.

Spartak istehza ilə ucadan dedi:

– Acizənə təşəkkür edirəm! Senat necə də mərhəmətlidir, alicənabdır, lütfkardır!

Ruf Ralla təkəbbürlə dedi:

– Yoxsa elə deyil? Senat əmr etməli idi ki, bütün üsyançıları çarxıma çəksinlər, amma onları əfv edir. Bu kifayət deyilmədi?

– Ba! Kifayətdən də çox artıqdır... Senat silahlı, hələ bir üstəlik də qalib gəlmiş düşməni əfv edir... Doğrudan da, hələ heç yerdə misli-bərabəri görünməmiş bir alicənablıqdır!

Spartak bir anlığa susdu, sonra dərdli-dərdli əlavə etdi:

– Bəli, ömrümün səkkiz ilini, bütün bacarığımı, qəlbimin bütün qüvvəsini ədalətli, müqəddəs, nəcib bir işə sərf etdim. Hər təhlükəyə cəsarətlə can atdım. Özüm kimi altmış min müsibətli yoldaşımı silahlanmağa dəvət etdim, onları qalibiyyətə doğru apardım. İndi də, günlərin birində mən onlara deməliyəm: “O şeylər ki, sizə qalibiyyət kimi görünürdü, – bunlar məğlubiyyətdən başqa bir şey deyilmiş.

¹ Erqastul, ya erqasteri – qulların zəhmətindən istifadə edilən emalatxana

Biz azadlığa çata bilməyəcəyik. Öz ağalarınızın yanına qayıdın, əllərinizi uzadın, qoy onlar yenə də sizin vərdiş etdiyiniz zəncirləri qollarınıza vursun”. Axı niyə, niyə?

– Deməli, sən, sənin kimi bir barbara bəxş edilən şərəfin qədr-qiyətini bilmirsən: sən alçaq rudiarilikdən Roma kvestoru, ya prefekt dərəcəsinə yüksəliyorsən. Bundan başqa sənə aristokrat Roma xanımı ilə evlənməyə icazə veriləcək!

– Roma senatının qüdrəti belə böyükmüş? O ancaq bütün torpaqlara deyil, bu torpaq üstündə yaşayan insanların hissələrinə də hakimlik edirmiş?

Onlar susdular. Sonra Spartak sakit halda Ruf Ralladan soruşdu:

– Qladiatorlar mənim sözümə, məsləhətimə baxmasalar, dağılıb getməsələr nə olar?

Roma patrisisi başını aşağı saldı, toqasının ətəyini eşə-eşə, ağır-ağır və tərəddüdlə dedi:

– Onda... onda... sənin kimi təcrübəli bir sərkərdənin... elə bir sərkərdə ki... hər halda ancaq bu bədbəxtlərin xeyri üçün... əlinə imkan düşər... belə bir imkan həmişə onun əlinə düşə bilər... qoşunu elə bir yerə apara bilər ki...

Spartakın rəngi birdən bərk ağardı. Onun qəzəb və nifrət dolu gözləri üzünə sərt, amansız bir ifadə verirdi, lakin o təmkinlə və sakitcə dedi:

– Orada konsul Mark Terentsi Varron Lukull öz legionları ilə onları gözləyəcək. O, qladiatorlar qoşununu mühasirəyə alacaq, onlar da səssiz-küysüz konsula təslim olacaq, hətta konsul əvvəlcədən hazırlanmış bu yüngül qalibiyyəti özü üçün şan və şərəf hesab edə bilər. Elə deyilmi?

Romalı başını aşağı salıb, bircə kəlmə də söz demədi.

– Elə deyilmi? – Spartak elə gurultulu səslə bu sözü dedi ki, Ruf Ralla diksinib başını qaldırdı.

Elçi Spartaka baxdı: qladiatorların rəhbəri çox qəzəbli idi, gözlərindən nifrət alovu saçılırdı, – romalı qeyri-ixtiyari olaraq bir addım geri çəkildi.

Spartak vüqar və təhdidlə dedi:

– Ah, and olsun bütün Olimp allahlarına, səni himayə edən allahlara şükür elə ki, alçaq və mənfur qladiator başqasının hüququna hörmət etməyi bacarır, qəlbindəki hirs onun şüurunu dumanlandırmır;

sən bura elçi kimi gəlməyini yadımdan çıxartmır... Sənin senatın, sən xalqın alçaq və şərəfsiz olduğu kimi, sən də bura belə alçaq və şərəfsiz bir təklifi – xəyanət təklifini söyləməyə gəlmisən, – ən biabırçı, ən iyrenc bir xəyanət!.. Sən qəlbimin ən dərin, ən gizlin sirlərinə toxunmağa çalışdın!.. Sən silah gücü ilə əldə edə bilmədiy qalibiyyəti, sevən, həm də ata olan bir adamı tamahsızlandırıb yoldan çıxarmaqla, aldatmaqla əldə etmək istədin.

Ruf Ralla bir neçə addım geri çəkildi, gözlərini Spartakdan ayırmayaraq qəzəblə ucadan dedi:

– Ey barbar! Görünür, kim ilə danışdığını yaddan çıxarmısan!

– Sən ey alçaq, şərəfsiz Roma konsulu – Mark Terentsi Varron Lukull, harada olduğunu, kim ilə danışdığını sən yaddan çıxarmısan! Yoxsa elə bildin ki, səni tanımadım! Sən bura uydurma ad ilə gizlin gəlmisən, gəlmisən ki, məni tovlayıb yoldan çıxarasan. Elə zənn etmişən ki, mən də sən kimi adamam, sən etdiy alçaqlığı mən də edə bilərəm, – ah, alçaqlar alçağı! Get... Romaya qayıt, təzə legionlar yığ, mənimlə döyüş meydanında vuruşmağa gəl. Onda cəsarət edib mənimlə, indiki kimi üz-üzə dura bilsən, sən alçaq təklifinə lazımı cavab verərəm.

Konsul Varron Lukull hədsiz bir nifrətlə dedi:

– Zavallı axmaq adam, sən ümid edirdin, ya hələ də ümid edirsən ki, bizim legionların hücumu qabağında uzun zaman dayanıb dura biləcəksən; həmişə xoşbəxtlik üz verən qüdrətli Romaya tamamilə qalib gəlmək ümidi ilə özünə təsəlli verirsen?

– Mən bu bədbəxt qulları öz vətənlərinə yetirmək ümidindəyəm, mən orada, bizim yerlərdə bütün məzlum xalqları zalımların əleyhinə qaldırmaq istəyirəm, ümid edirəm ki, sizin mənfur hakimiyyətinizə son qoyacağam.

Spartak sağ əli ilə konsula çıxıb getməyi əmr etdi.

Konsul Varron Lukull təkəbbürlə toqasına bürünüb gedəndə dedi:

– Döyüş meydanında görüşərik.

– Allah eləsin... ancaq buna inanmıram...

Varron Lukull pretorinin aşağısından gedən yol ilə uzaqlaşanda, Spartak onu səsləyib dedi:

– Roma konsulu, qulaq as, gör nə deyirəm... Mənə məlumdur ki, müharibədə mənim əsgərlərimdən bəziləri sizin əlinizə düşəndə, siz onların hamısını çarxıya çəkirsiniz. Belə görürəm ki, siz romalılar

biz qladiatorları insan hüququndan kənar tutursunuz, buna görə sənə xəbərdarlıq edirəm: iyirmi gündən sonra mənə lazım olan silahı, dava geyimini bax burada, mənim ordugahımda almasam, Fundi ətrafında əsir düşən dörd min əsgəriniz çarmıxa çəkiləcəkdir.

Konsulun acığından rəngi ağardı:

– Necə?.. Sən buna cəsarət edərsən?..

– Sizin kimi adamlar haqqında hər şey eləməyə icazə verilir, çünki sizdən ötrü müqəddəs şey yoxdur; elə şey yoxdur ki, siz ona hörmət etmiş olasınız... Şərəfsizliyə qarşı şərəfsizlik, ölümə qarşı ölüm, qırğına qarşı qırğın – bax, sizinlə belə rəftar etmək lazımdır! Get!

Konsula çıxıb getməsini əmr etdi.

Spartakın çağırışına dekan, həm də elçi ilə xidmətçilərini gətirən qladiatorlar gəldi. Spartak onlara romalıları, ordugahın qapısına qədər ötürmək buyruğunu verdi.

Tək qaldıqdan sonra çadırın qabağında xeyli gəzişdi. O, çox dərdli və qəmli fikirlərə dalmışdı; yeridikcə də addımlarını gah yeyinlədir, gah da yavaşdırdı.

Bir qərdərdən sonra Kriksi, Qraniki, Enomayı yanına çağırıb, Terentsi Varron Lukullun ordugahına gəldiyini, söylədiyi təkliflərini onlara danışdı, ancaq Valeriyaya olan sevgisini – qəlbinin bu gizli sirtini demədi. Yoldaşları rəhbərin hərəkətini bəyəndilər, qəlbinin nəcibliyinə, alicənablığına, fədakarlığına valeh oldular. Şanlı yoldaşlarına, baş rəhbərlərinə hörmət və məhəbbətləri daha da artdı, bu hiss ilə də onun yanından getdilər.

Hava qaralmağa başlayanda Spartak öz çadırına getdi. Mirtsa ilə söhbət elədi. Bacısı onu qəmgin və qaşqabaqlı görüb, xoş sözlərlə fikrini dağıtmaq istədi. Sonra Spartak bacısından ayrılıb, bu böyük çadırın o biri hissəsinə keçdi, – onun təzə bəlimdən hazırlanmış, üstünə də bir qoyun dərisi salınmış yatağı burada idi; yatağı əsgərlər düzəltmişdi.

Spartak bütün günü öynində olan dəmir geyimini çıxartdı, silahı açıb yerə qoydu, yatağına girdi. Dərindən ah çəkə-çəkə o yan-bu yana çevrildi, xeyli yata bilmədi. Gözünə yuxu gedəndə gecədən çox keçmişdi. Saxsı çırağı yadından çıxarıb söndürməmişdi, hələ də piltəsi yanırdı.

O, Valeriyanın bağışladığı, həmişə də boynunda gəzdirdiyi medalı əlində bərk-bərk sıxıb yatmışdı. Yatdığı da yəqin ki, iki saat olardı. Birdən odlu bir öpüş onu yuxudan oyatdı. Qalxıb yatağında oturdu. Kim isə ağır-ağır nəfəs ahırdı. Başını o tərəfə çevirib uca-dan dedi:

– Kimdir o?.. Buradakı kimdir?..

Gözəl qadın Evtibida diz çöküb onun yatağı qabağında durmuşdu. Sarışın, sıx saçları çiyinlərinə tökülüb, qar kimi ağ sinəsi üstə dağılmışdı. Xırdaca əllərini yalvarışlı bir ifadə ilə bir-birinə sıxaraq pıçıldayırdı:

– Rəhm elə, rəhm elə mənə... Spartak, sənə olan məhəbbətim məni öldürür!

Qladiatorların rəhbəri əlindəki medalyonu sıxaraq heyrətlə dedi:

– Evtibida! Sən, sən buradasan? Niyə gəlmişən?..

Evtibida yarpaq kimi əsə-əsə yavaşca dedi:

– Gör necə gecədir ki, mən o küncə – əli ilə küncü göstərdi, – sıxılıb sənənin yatmağını gözləyirəm. Yatandan sonra yatağının qabağında diz çöküb sənənin üzünə, əzəmətli, gözəl üzünə tamaşa edirəm. Sənə pərəstiş edirəm, səssizlik içində ağlayıram, çünki sənə məftunam, Spartak, allahlara pərəstiş edilən kimi, mən də sənə pərəstiş edirəm. Məni rədd etdiyindən halda, heç bir ümid yeri qalmadığı halda, beş ildən çoxdur ki, səni sevirəm, bir divanə kimi sevirəm, bu beş il mənə əbədiyyət qədər uzun göründü. Sənənin surətini xəyalımdan silib atmaq istədim, mümkün olmadı... Sənənin surətini odlu hərflərlə hafizəmə həkk olunmuşdur. Bu böyük ehtirasımı unutmaq istədim, mümkün olmadı; onu şərab içində, kef məclislərində, eys-ışrət çılğınlığında qərq etmək istədim, – mümkün olmadı. Səni gördüyüm, tanıdığım yerlərdən uzaq olmaqla qəlbimə təskinlik vermək istədim, – mümkün olmadı: Yunanıstanda da, Roma kimi, sən mənim qabağında idin; doğulduğum yerlər də, məsum gəncliyimin xatirələri də, vətən dilinin səsləri də – heç bir şey, heç bir şey səni qəlbimdən qova bilmədi... Səni sevirəm, Spartak, sevirəm səni! İnsan dili mənim sevgimi ifadə etməyə acizdir... Mənim sevgimdə elə böyük qüvvət var ki, o mənim kimi qadını sənənin ayaqlarına atmışdır, – elə qadın ki, Romanın ən məşhur ərlləri mənim ayaqlarıma düşərdi! Ah, mənə yazığın gəlsin, məni rədd eləmə, mən sənənin qulluğun olaram, kənzin olaram... ancaq qovma məni, yalvarıram sənə!

Bir də məni rədd eləsən, onda məni hər şeyə əl atmağa vadar edəcəksən... hətta ən dəhşətli, ən qorxunc cinayətlərə belə!

Vurgun qız həyəcanla yalvara–yalvara Spartakın əlini tutub, ehtirasla öpürdü. Bu ardı–arası kəsilməyən söz axınından, ehtirash busələrdən Spartakın üzü gah qızarıb, gah kətan kimi ağarırdı, bütün bədəni titrəyirdi; onda Valeriyanın və Postumiyanın saçları olan medalyonu əlində bərk–bərk sıxırdı: yunan qızının füsunkar gözəlliyi qarşısında dayanıb–durmaq üçün ancaq bu medalyon ona, sehrlili tilsim kimi, qüvvət verirdi.

Evtibida onun əlini bərk–bərk sıxırdı. Spartak iradəsini toplaya–raq əlini üsulluca onun əllərindən geri çəkdi, sakit olmağa çalışaraq, bir ata mehribanlılığı ilə dedi:

– Sakit ol... sakit ol... səfeh qız... Mən başqa bir qadını... ilahi gözəlliyə malik olan bir qadını sevirəm... o mənim balamın anasıdır... Bunu bil ki, Spartakın ancaq bir etiqaadı var: necə ki, mənim qəlbim məzlumların işinə həsr edilmişdir ki, mən onun üçün yaşayaram, onun üçün də öləcəyəm, elə də mən ancaq bir qadını sevirəm, başqa bir qadını sevməyəcəyəm... Mənim haqqımda olan fikirlərini odlu xəyalından çıxart... Mənim qəbul etmədiyim hissələrini açıb mənə söyləmə... sənə verə bilməyəcəyəm məhəbbətdən danışma...

Spartak son sözləri söylərkən Evtibidani yavaşca özündən kənar elədi; yunan qızı həyəcanla dedi:

– Ah, and olsun intiqam ilahələrinə, bunu eləyən Valeriyadır, o məlun Valeriyadır, sənə nəvazişindən, busələrindən məni məhrum edən odur!

Spartak acıqlanaraq ucadan dedi:

– Qadın! – Onun üzünü tutqunlaşmış qorxunc bir şəkili aldı.

Evtibida əllərini gəmirə–gəmirə susdu. Qladiatorların rəhbəri hiddətini boğaraq, bir az sonra sakitcə, lakin bayaqki kimi, sərt dedi:

– Mənim çadırımdan get, bir də bura gəlmə. Sabah sən o biri kontubernallarla Enomayın yanına gedərsən: sən daha mənim kontubernalım olmayacaqsan.

Kurtizan qadın hönkür–hönkür ağlamaqdan özünü güclə saxlayaraq, başını aşağı saldı, əllərini gəmirə–gəmirə, ağır–ağır çadırdan çıxdı. Spartak da medalyonu açıb dodaqlarına apardı, orada olan saçları dönə–dönə öpdü.

ASLAN QIZIN AYAQLARINA DÜŞÜR. CƏZALANDIRILMIŞ ELÇİ

Evtibida adı qadınlardan deyildi. Əqli həmişə ehtirasının şiddətli hücumlarına tabe olurdu, ehtirasının isə həddi–hüdudu yox idi. Çox vaxt düşüncəsinin bütün dəlilləri ucsuz–bucaqsız fantaziyasının coşqun uçuşlarında boğulurdu. Onun malik olduğu fəvqəladə daxili qüvvəsi incə, zərif bədəninə heç də uyğun gəlmirdi; o qadıncıdan artıq cavan qıza oxşayırdı. Oxucular bilir ki, Evtibida lap cavan yaşlarından şəhvət düşkünə olan, əxlaqsız bir patrisinin əlində olmuş, biabırçı eys–işrət məclislərində və Saturn şənliklərində¹ iştirak etmişdi. O, qadınlığın iki ən gözəl keyfiyyətindən – ismətlə, yaxşılığı pislikdən ayırmaq qabiliyyətindən məhrum olmuşdu.

O öz arzularının qabağını ala bilmirdi, nə vasitə ilə olur–olsun istədiyini əldə edirdi. Onun üçün yaxşılıq – arzusunda olduğu şeyə nail olmaqdan ibarətdir. Sarsılmaz mətanətlə qarşısında qoyduğu məqsədə doğru gedirdi, fəvqəladə iradəyə malik olduğundan həmişə də arzusuna çatırdı.

Evtibida zövq–səfadən doymuş ən qəşəng, ən varlı patrisilərin pərəstişkarlığından ərköyünlənmiş çox dövlətli bir qadıncı idi. Spartakı o, igidliyinin, gözəlliyinin, şücaətinin ən parlaq çağında, sirk meydanındaki qanlı döyüşlərdə qalibiyyət qazanarkən görmüşdü. O zaman Evtibidani həyatda daha heç bir şey maraqlandırmırdı, heç bir şey onu öz füsunkarlığı ilə cəzb etmirdi, xoşbəxt olmaq ümidini tamam itirmişdi. Lakin Spartakı görüb məftun oldu. Ona elə gəldi ki, çox asanlıqla öz şıltaqlığını təmin edə biləcəkdir. Bəlkə də bu sevgi idi: Evtibidani, onun iradəsi xaricində olaraq, bu qüvvətli adama cəzb edən hissini nə demək olduğunu ilk vaxtlar başa düşmürdü. Odnu təsəvvüründə indidən bu yeni ehtirashla məst olurdu; elə zənn edirdi ki, bu ehtirash daha dözülməz həyatının yeknəsəqliyini pozacaq, ona böyük fərəh gətirəcəkdir.

¹ Saturn şənlikləri – qədim Romada Saturn allahı tərəfindən bayram (17 dekabr). Əvvəllər bir gün, sonra yeddi gün olmuşdur. Saturn bayramında heç kəs işləməmiş, qullar bu günlərdə azad edilər, ağaları ilə bir yerdə şənlik edəmiş.

Lakin heç gözlənilməyən maneələr meydana çıxanda, bir çoxlarının qəlbini zəbt edən füsunkar gözəlliyinə Spartakın laqeyd olduğunu yəqin edəndə, sevdiyi adamı başqa bir qadının da sevib, onun qəlbinə hakim olduğunu biləndə, bu kurtizan qadının təmin olunmamış arzusu, dəlicəsinə qısqançlığı xəyalını odlandırdı. Qanı damarlarında qaynadı, qəlbi çırpındı, – hələ indiyə qədər onun qəlbi belə çırpınmamışdı, – yuxarıda gördüyümüz kimi, onun hissi, arzuları çılğın ehtirasa çevrildi. Pozğun, lakin böyük daxili qüvvəyə malik olan, qərarından dönməyən bu cəsarətli qadının ehtirası az vaxtda ən yüksək nöqtəsinə çatdı.

Evtibida Spartakı yadından çıxartmaq istədi, bunun üçün ən azgın, ən çılğın eys-ışrətə qapıldı. Onun Romadakı imarətindən festsen nəğmələri ucalırdı, biabırçı çığırtılar eşidilirdi, lakin heç bir şey Spartakı onun qəlbindən çıxara bilmədi. Səyahətə çıxdı. Vətəni Yunanıstana getdi. Lakin təmin olunmayan ehtirası onu hər yerdə təqib edirdi, onu yaşamağa qoymurdu. Evtibida yenə də Spartakın qəlbini ələ almaq təşəbbüsünə başladı, – Spartak bu zaman Roma hökmranlığına qarşı məzлумların üsyanını qaldırmış, qorxunc, özəmətli bir qüvvə olmuşdu.

Dörd il keçdi. Spartak Valeriyani unuda bilərdi, bəlkə də, unutmuşdu. Evtibida belə zənn edirdi. Vaxt gəlib çatmışdı, indi Spartakın qəlbinə tamamilə hakim ola bilərdi. O, bütün qiymətli şeylərini satdı, bütün sərvətini toplayıb qladiatorların ordugahına getdi. Fikri də bu idi: qəlbində belə odlu, belə qüvvətli ehtiras oyadan adama özünü, şərq kənzininin hədsiz sədaqəti ilə həsr etsin, onun xidmətində olsun.

Spartak onu qucaqlayıb bağrına bassaydı, o özünü xoşbəxt hesab edərdi. Kim bilir, bəlkə də, xeyirxah, şəfqətli bir qadın olardı. O, hər cür şəərəfli, cəsarətli iş görməyə qabil olduğunu hiss edərdi, tək onun nəzərində möhtəşəm bir yarımallah şəklini almış adamın məhəbbətini qazana bilsin.

Evtibida gözləyirdi, ümidini kəsmirdi; lakin onun gözləməsindən bir şey çıxmıdı... Spartak ikinci dəfə onu rədd etdi. Evtibida sifəti dəyişmiş halda, gözü yaşlı qladiatorlar rəhbərinin çadırından çıxdı. Onun gözləri qəzəblə parıldayırdı, duyduğu həqarətdən üzü qızarmışdı, xəcalət çəkirdi.

Əvvəl o, böyük həyəcan içində, sakitləşmiş ordugahla gedir, sanki heç bir şey görmürdü: ayaqları çadır mıxlarına ilişir, atlar saxlanan yerin kəndir hasarının dirəklərinə toxunurdu. Heç özü də səbəbini bilmədən gəlib ağac hasarın yanına çatdı. Fikirləri dağınmıqdı; qızgın beynində nə öz həyəcanları haqqında aydın təsəvvür vardı, nə də xarici aləmi düzgün dərk edə bilirdi. Qulaqları guruldayırdı. O ancaq dəhşətli bir əzab çəkdiyini, qəlbinin amansız qanlı bir intiqam eşqi ilə çırpındığını anlayırdı.

Sərin, saf səhər mehi Evtibidanın bədəninə toxunur, onun sinəsini, çiyinlərini üşüdüdü. Səhər mehi onu yavaş-yavaş keylikdən qurtardı, hisslərini canlandırdı, o, həqiqi aləmi duymağa başladı. Pəp-lumuna büründü, ətrafına göz gəzdirdi, sanki bayğınlıqdan, ya sərsəmlikdən sonra özünə gəlir, fikirlərini toplayıb harada olduğunu anlamaq istəyirdi. Nəhayət, başa düşdü ki, səkkizinci legionun çadırları arasında durmuşdur. Buradan ən qısa yol ilə Kvint küçəsinə keçdi, oradan da altıncı legionu beşinci legiondan ayıran yol ilə öz çadırına gəldi.

Birdən əllərinin qanlı olduğunu gördü; yadına düşdü ki, özü onları amansızcasına dişləyib qanatmışdır. Dayanıb, qəzəb saçan yaşıl gözlərini, xırdaca, qanlı əllərini göyə qaldırdı, dərin bir nifrətlə göylərin bütün allahlarına fikrində and içdi ki, başına gələn bu həqarətin, alçaqlığın intiqamını alacaqdır; eyni zamanda Spartakın başını intiqam ilahələrinə, yeraltı allahlara qurban gətirmək üçün əlini bulayan qana and içdi.

Spartak Fundi ətrafında pretor Anfidi Orestin ordugahını mühasirə etdikdən sonra Qranikin, Kriksin və Enomayın arasında əlaqə saxlamaq üçün dörd kontubernalı olmasını qərara almışdı. Evtibida ilə olan söhbətin səhəri Enomaya dedi ki, kontubernalımdan birini sənin xidmətinə göndərirəm.

Enomay buna təəccüb etmədi; lakin Evtibidani görəndə mat qaldı. Qadının gözəlliyi, bədəninin qəşəngliyi çox xoşuna gəlirdi, lakin Evtibidani Spartakın sevgilisi hesab etdiyindən hələ onunla danışmamışdı. İndi Evtibidani görüb valeh oldu, ucadan dedi:

– Necə?!.. Sənsən?! Spartak mənim yanıma səni kontubernal göndərir?

Qız cavab verdi:

– Bəli, məni göndərir! – Onun üzündə qayğı və kədər ifadə olunurdu. – Niyə sən buna təəccüb elədin?

– Niyə... niyə... Mən elə bildirdim ki, sən Spartak üçün çox əziz-sən...

Evtibida acı və istehzal bir təbəssümlə dedi:

– Ba! Spartak yüksək əxlaq sahibidir, o ancaq bizim qalib gəlməyimizi düşünür...

– Lakin bu heç də ona mane olmazdı ki, sənin gözəl qız olduğunu görsün: heykəltəraşlara ilham verən gözəllərin ən gözəli, Yunanıstan günəşi altında doğulan qızların ən füsunkarı...

Evtibidanın gözəlliyi Enomaya elə təsir etdi ki, ayı birdən əhli-ləşib əl ayısı oldu, kobud, vəhşi bir adam birdən dönüb nəzakətli bir adam oldu.

– Əminəm ki, sən mənə eşq elan etmək fikrinə düşməyəcəksən! Mən bura bizə zülm edənlərlə mübarizəyə gəlmişəm. Bu müqəddəs iş üçün dövlətimdən, sevgimdən, cah-cəlal içrə, kef içində keçən həyatımdan əl çəkdim. Təmkinli və təvazökar olmağı Spartakdan öyrən.

Evtibida bu sözləri lovğa-lovğa deyib çevrildi, yandakı çadıra sarı getdi: Enomayın kontubernalları orada yaşayırdı.

Enomay yunan qızının gözəlliyinə və əxlaqına valeh olub ucadan dedi:

– And olsun bütün mövcudatın anası Freyanın¹ gözəlliyinə, bu qız Valikariyaların ən lovğa, ən gözəlindən də lovğa və gözəldir. – Birdən Enomay, heç ona xas olmayan mehribanlıqla qızın gözəl vücudunu, füsunkar üzünü düşünməyə başladı, – bu onun özü üçün də gözlənilməz bir şeydi.

Evtibidanın nə fikirdə olduğunu anlamaq çətin deyildi: o istəyirdi ki, bu lovğa germanı özünə cəlb etsin. Bundan məqsədi nə idi, bunu kim deyə bilərdi? Görünür, Evtibidanın düşündüyü intiqamla Enomaya olan sevgisi arasında bir əlaqə vardı.

Hər halda Evtibida kimi gözəl, füsunkar, kişini cəlb etməyin bütün sirlərinə bələd olan bir qadının kobud, sadələvh bir germanı tovlayıb, az vaxtda öz toruna salması çətin deyil. Çox keçmədi, Enomayın qəlbinə o tamamilə hakim oldu.

¹ Freya – Skandinaviya və german mifologiyasının ilahəsi, Votanın (Odinin) arvadı

Bu zaman Spartak Venusi ətrafındakı ordugahda, dinclik bilmədən iki yeni legionuna hərbi təlim verirdi. Spartakın konsul Mark Terrentsi Varron Lukull ilə görüşündən düz on səkkiz gün sonra, bu iki legion üçün qladiatorlar ordugahına, dörd min əsir in əvəzinə tələb olunan on min demir geyim, on min qalxan, on min qılınc və yüz min mızraq gətirildi, əsirlər də tamamilə tərksilah edilib Romaya göndərildi.

İki son legion silahlandırılan kimi, onlardan biri dörd legionu başçılıq edən Kriksin, o birisi Qranikin komandanlığına verildi; birinci legion qallardan, ikincisi frakiyalılardan ibarət idi. Spartak Venusi ətrafındakı ordugahı buraxıb, qısa mənzillərlə Apuliyaya doğru hərəkət etdi. Əvvəl Bariyə getdi, sonra Brundizinin qala divarlarına yaxınlaşdı; Brundizi romalıların Adriatik dənizində ən mühüm, ən böyük hərbi limanı idi. İki ay davam edən bu yürüşdə romalıların qladiatorları arasında elə bir mühüm toqquşma olmadı. Bəzi şəhərlərin çox asanlıqla dəf edilən zəif müqavimətini heç də ciddi vuruşma adlandıрмаq olmazdı.

Spartak avqustun sonunda, gözəl istehkamı olan Brundizi şəhərindən uzaqlaşdı, Qnatinin yaxınlığında ordugah qurdu; o heç Brundiziyə girmək fikrində də deyildi. Qnati çox əlverişli yerdə idi. Buranı, adəti üzrə, daha da möhkəmləndirib, ordugahının ətrafında enli xəndək qazdırdı, çünki qışı bu əyalətdə keçirmək istəyirdi: buranın münbit torpağı, gözəl otlaqları, çoxlu mal-qarası onun ordusunu ərzaqla təmin edirdi.

Eyni zamanda qladiatorların rəhbəri başladığı müharibəni daha çəti bir şəkllə salmaq üçün çox düşündü. Şəraiti diqqətlə və açıq fikirlə təhlil etdikdən sonra öz sərkərdələrini gizli hərbi iclasa çağırırdı. Sonrakı tədbirlər haqqında çox danışıldı. Görünür çox mühüm qərarlar qəbul edildi, lakin qladiatorlar ordugahında heç kəs bundan xəbər tuta bilmədi.

İclas axşam qurtarmışdı. Gecə Evtibida üstündəki silahlarını açıb götürdü, yarıçılpaq şəkildə pepluma bürünərək çox məhəratlə sinəsini və çiynlərini açıq qoydu, sonra çadırdakı skamyada oturdu.

Çadırın orta dirəyindən sallanan kiçik mis çıraqdən içəriyə zəif işıq düşürdü.

Evtibidanın rəngi qaçmışdı, tutqun, acıqlı gözləri çadırın qapısına dikilmişdi. O sanki qeyri-şüuri olaraq diqqətini ora toplamışdı,

çünkü fikri tamamilə başqa məsələlərlə məşğul idi. Birdən ayağa qalxdı, diqqətlə qulaq asmağa başladı, gözləri sevincindən parıladı: ayaq səsi get-gedə daha aydın eşidildi; bu sanki gözlədiyi və görmək istədiyi adamın gəldiyini sübut edirdi.

Çox keçmədi, çadırın astanasında Enomayın nəhəng vücudu göründü. Başını əyərək, Evtibidanın zarafatla "Veneranın məbədi" adlandırdığı çadırına girdi.

Bu nəhəng adam yunan qızına yaxınlaşaraq dizləri üstə düşdü, onun əllərini əlinə alıb dodaqlarına apardı:

– Ah, mənim ilahəm Evtibida!

Enomay dizləri üstə çöxsə də, skamyada oturan qızdan xeyli hündür idi; ancaq çöməltmə oturduqdan sonra balaca, qara gözləri ilə gözəl qıza baxa bildi.

Enomayla Evtibidanın başı və sifəti böyük bir ziddiyyət təşkil edirdi. Evtibidanın ağılığı, üzündəki xətlərin düzgünlüyü və qəşəngliyi Enomayın sifətini daha kobud, daha bədrəng və qara göstərirdi; lakin Enomayın qarışıq saçı, gül rənginə çalan pırtlaşmış şabalıdı saqqalı bu füsunkar kurtizan qadının sarışın saçının gözəlliyini daha da artırır.

Evtibida ayaqlarına döşənən bu iri bədənli germana xeyirxahlıqla və mehriban bir nəzərlə baxaraq soruşdu:

– İclasınız uzun çəkdi?

Enomay cavab verdi:

– Çox uzun... təəssüf ki, lap uzun çəkdi. İnan ki, bu iclaslar lap zəhləmi töküb. Mən döyüşçüyəm, and olsun Torun¹ ildırımına bu iclaslar heç ürəyimcə deyil.

– Axı, Spartak iş adamıdır; onun igidliyinə ehtiyatkarlıq da əlavə olunsa, bu ancaq bizim işimizin qalibiyyətlə nəticələnməsinə kömək elər.

– Bu belə olmasına belədir... mən bunu inkar eləmirəm... Ancaq mən bir baş Roma şəhərinə hücum etməyi üstün tutardım.

– Ağılsız fikirdir! Biz belə cəsarətli işə ancaq onda girişə bilərik ki, qoşunumuzun sayı iki yüz minə çatmış olsun.

Hər ikisi susdu. Enomay yunan qızına elə sədaqət və mehribanlıqla baxırdı ki, elə bil bu uzun qıçlı, uzun qollu kobud adam belə

sədaqət və mehribanlıq göstərməyə heç qabil deyildi. Evtibida da, Enomaya heç məhəbbəti olmadığı halda, guya odlu hissələrlə alışıb yandığını bürüzə verməyə çalışırdı, özünü füsunkar göstərmək məharətindən istifadə edərək yalandan mehriban baxışlarla bu sadələvh germanı süzürdü.

Evtibida, əhəmiyyətsiz bir şey soruşmuş kimi, laqeydliklə dedi:

– Siz bugünkü iclasda ciddi və mühüm məsələlər həll etdiniz?

– Hə... ciddi və mühüm... Onlar belə deyirdi... Spartak da, Krik də, Qranik də...

– Siz yəqin qarşıda duran hərbi əməliyyatın planından danışmısınız?..

– Çox da elə yox... ancaq bizim danışdıqlarımızın çoxu buna aid kimi idi. Biz danışdıq ki... – O birdən nə söyləmək istədiyini anlayaraq, özünü saxlayıb ucadan dedi: – Ah, hə... biz axı and içmişik ki, orada danışdığımız məsələləri heç kəsə söyləməyək. Amma mən, heç özüm də bilmədən, az qalmışdı ki, hamısını açıb danışam.

– Axı, sən öz planını yəqin ki... düşməne açıb söyləmirsən...

– Ey mənim füsunkar Veneram... Yoxsa sən elə güman edirsən ki, əgər qərarlarımızı açıb sənə söyləmirəmsə, deməli, sənə inanmıram?! Evtibida acıqlanaraq həyəcanla dedi:

– Elə birçə bu qalmışdı! And olsun Delfa Apollonuna! Elə birçə bu qalmışdı! Mən bütün sərvətimi məzlumların mübarizəsi yolunda qoydum, dəbdəbə və kef içində keçirdiyim həyatı ona qurban verdim, özüm də zəif bir qız ikən gəlib azadlıq hərəkatının döyüşçüsü oldum, – belə olduqda, sənün ya bir başqasının cəsarəti çatır da mənim sədaqətəmə şübhə eləsin?!

– Ah, Odin allahı mənə belə şübhədən uzaq eləsin! İnan mənə, mən ancaq sənün gözəlliyini ilahiləşdirib ona pərəstis etməirəm, mən sənün alicənablığına da, qəlbinin əzəmətinə də böyük hörmət bəsləyirəm ki, and içmiş olsam da, hamısını açıb...

Evtibida dedi:

– Yox, yox, lazım deyil! – O özünü elə göstərdi ki, guya daha artıq hirsələnmişdir, Enomayın nəvazişini daha istəmir. – Sizin gizlin işlərinizdən mənə nə! Mən onları heç bilmək istəmirəm!..

Enomay Evtibidanı sığallaya-sığallaya, yazıq-yazıq, ağlar səslə dedi:

¹ Tor – qədim german xalqlarının etiqadınca, müharibə allahı

– Yenə də mənə acığın tutur... Niyə axı mənə acığın tutur?! Ey mənim pərəstiş etdiyim qız! Qulaq as mənə, xahiş edirəm... bil ki...

Kurtizan qadın istehza ilə dedi:

– Sus, sus, mən istəmirəm ki, sən andını pozasan, bununla bizim işimizi təhlükə altında qoyasan... Sən mənə inansaydın... mənə hörmət eləseydin... mənə istəseydin... necə ki, özün deyirsən... sən mənim bir hissəm olduğun kimi, mən də sənə bir hissən olsaydım... onda başa düşərdin ki, içdiyən and danışılan sözləri məndən yox, başqalarından gizlətməyə səni vadar edir... əgər mən dediyin kimi, doğrudan da, sənə qəlbin, canın olsaydım, bütün fikirlərin, düşüncələrin mənim olardı... Lakin sən məni hədd-hüdudu olmayan, adamı sevgilisinin qulu edən, saf, təmiz, sədaqətli mehəbbətlə sevmirsən... Sən mənim surətimdə ancaq mənim o lənətə gəlmiş gözəlliyimi görürsən... Sən ancaq mənim öpüşlərimin həsrətini çəkirsən... mama sənə mehəbbətin səmimi, böyük mehəbbət deyil... ümidlərim boşa çıxdı... bu ancaq xəyal imiş...

Evtibidanın səsi titrəyir, bu səsdə həyəcan və göz yaşları duyulurdu, nəhayət o, yalandan hönkür-hönkür ağlamağa başladı.

O, işvəbazlıqla, cürbəcür hiylələrlə Enomaya istədiyi təsiri bağışlaya bilmişdi. Son iki ayda bir neçə dəfə idi ki, öz füsunkarlığının təsirini onun üzərində sınaqdan keçirmişdi.

Bu azman adam özünü itirmişdi: təşviş içində rabitəsiz sözlər mızıldaya-mızıldaya qızın ayaqlarını öpməyə, yalvara-yalvara ondan üzr istəməyə başladı. Heç bir şeydə ondan şübhələnmədiyinə and içirdi. Onu lap tanıdığı gündən sevdiyini, müqəddəs bir şey kimi ona pərəstiş etdiyini, allahı necə sevirərsə, onu da elə sevdiyini söyləyir, odu, səmimi sözlərlə Evtibidani inandırmağa çalışırdı. Lakin yunan qızı yenə də özünü acaqlı göstərir, özgülərin sirrini bilmək arzusunda olmadığına onu əmin edirdi, buna görə Enomay öz dininin bütün allahlarına and içir, odu bir dil ilə qızdan ona qulaq asmasını xahiş edirdi; mənə inan deyirdi: indi də, bundan sonra da mən nəyə and içsəm də, bütün sirləri açıb sənə söyləyəcəyəm; çünki sən mənim canımın canısan, həyatımın həyatısan.

Qladiatorlara başçılıq edən sərkərdələrdən nəyi müzakirə etdiklərini qısaca danışdı. Dedi ki, müzakirələrdən sonra qərara alındı: biz gərək, ağır borca düşən, dəyişiklik həsrətində olan üsyankar əhvali-ruhiyyəli Roma patrisilərini və cavanlarını öz tərəfimizə

çəkək; buna görə qət olundu ki, sabah Katilinanın yanına etibarlı bir adam göndərilsin, ondan xahiş edilsin ki, gəlib qladiatorlar qoşununun komandanlığını öz üzərinə götürsün. Rutili bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün Romaya getməyə özü razılıq verdi.

Evtibidanın bütün hiylələrdən, kələklərdən məqsədi bu idi ki, onların sirrini bələd olsun, Enomay da bunu açıb söylədi. Lakin o yenə bir qədər qasqabağını tökdü, özünü yalandan narazı göstərdi. Sonra, guya ki, kefi açıldı. Enomaya baxıb gülümsəməyə başladı. Enomay da yerə sərildi, yunan qızının balaca ayaqlarını başına qoyub dedi:

– Bir bax, Evtibida... mən sənə qulun deyiləmmi... xırdaca ayaqlarınla başımı tapdala... mən sənə ayaqlarının altındayam... başım da ayaqlarının skamyası olub...

Kurtizan qadın dedi:

– Ey mənim sevgilim Enomay, qalx, ayağa qalx! – Onun səsinə təşviş və qorxu duyulurdu, lakin bu azman adamı ayaqları altında görüb fərəhindən gülümsəyir, gözlərindən tutqun işıq saçır. – Qalx, ora sənə yerin deyil, qalx... yanıma gəl... lap yanıma... qəlbimə yaxın ol.

Qladiatorun əllərindən tutub incə bir əda ilə özünə çəkdi. Enomay dərhal yerindən qalxdı, ehtiras çılğınlığı içində qızı qucaqlayıb qolları üstə qaldırdı, dəlicəsinə öpüşlərlə az qaldı ki, onu boğsun.

Nəhayət, Evtibida bir neçə kəlmə söz söyləmək imkanında olanda dedi:

– İndi... burax məni... mən gərək atlarıma yanına gedəm. Hər gün gedib onları yoxlayıram, görüm Zenokrat atlara yem veribmi, onlara yaxşı baxırmı... Sonra görüşerik... ordugah sakitləşəndən sonra... Səhərə yaxın yenə də yanıma gələrsən... Yadında saxla ki, heç kəs gərək bizim sevgimizdən xəbərdar olmasın, heç kəs... xüsusilə, Spartak!

Enomay dinməz-söyləməz Evtibidani yerə qoydu, onu axırıncı dəfə bir daha bərk-bərk və ehtirasla öpüb çadırdan çıxdı, yunan qızının çadırından bir az kənarda olan öz çadırına sarı getdi.

Evtibida bir neçə dəqiqədən sonra çadırdan çıxıb, atlarının yaxınlığında olan çadıra getdi: orada iki nəfər ən sədaqətli, ən etibarlı xidmətçisi olurdu. Evtibida belə düşünürdü:

“Bəli, bəli! Pis fikir deyil... pis deyil. Katilinanı çağırınsınlar, gəlib altmış min qula başçılıq eləsin! Bu o deməkdir ki, həm qoşuna, həm

də üsyana nəcib bir ad versinlər... Ən zadəgan, ən cəsəretli Roma patrisiləri onun ardınca gedər... bəlkə Tibr plebeyləri də üsyan qaldırdı... Qullar üsyanı mütələq məğlub olacaqdır, amma indi ciddi bir vətəndaş müharibəsi şəklini alar, bunun da nəticəsində, yəqin ki, dövlət quruluşu tamamilə dəyişər... Katilina rəhbər olarsa, Spartakın nüfuzunun sarsılacağına ümid etmək olmaz: Katilina çox ağıllı adamdır, o başa düşəcək ki, Spartaksız vəhşi qladiatorlar yığınının öhdəsindən gələ bilməz... Yox, yox, bu mənim məqsədimə uyğun deyil... O yüksək əxlaqlı, xeyirxah, şanlı Spartak buna müvəffəq olmayacaq!”

Evtibida belə düşünə-düşünə iki sədaqətli xidmətçisinin çadırına çatdı. Zenokrati kənara çağırıb, yunan dilində onunla qızğın halda keyli danışdı.

Ertəsi gün səhər tezdən, Brundizidən Beneventə gedən Qnati konsul yoluna çıxan olsaydı, o, boylu-buxunlu, qüvvətli bir cavan oğlan görürdü. Onun əynində qaba yun parçadan toxunmuş adi tunika, başında xəz papaq vardı. Çiyinə enli qara penul atmışdı. Mindiyi kəhər Apuliya atını yorta-yorta sürürdü, Qnatidən Bariyə sarı gedirdi. Bir adam bu cavan oğlana rast gəlib onun qarayanız üzünə, sakit, sərbəst görünüşünə baxsaydı, əynindəki geyimindən onu bu yerdə yaşayan, öz işi üçün Bari bazarına gedən varlı bir əkinçi hesab edərdi.

Atlı üç saat yol gedəndən sonra poçt stansiyasına çatdı. Stansiya təxminən Qnati ilə Bari arasındakı yolun ortasında idi. Burada dayanıb, atına dinclik vermək, həm də özü bir şey yemək istədi.

Qabağına çıxan stansiya sahibinin xidmətçisinə dedi:

– Salam sənə, dostum!

Cavan oğlan atdan düşdü, evin astanasında görünən yoğun, qırmızıyanaq, yekəpər bir adamı görüb əlavə etdi:

– Allahlar səni və sənin ailəni öz himayəsində saxlasın!

– Bu səfərdə Merkuri¹ səni himayə etsin! Sən uzun yoldan sonra dincəlib bir şey yemək istəmirsən? Gözəl, nəcib Apuliya atının yorğunluğundan görünür ki, uzaqdan gəlirsən.

Müsafir cavab verdi:

– Altı saatdır ki, yoldadır. – Elə o saat da əlavə etdi: – Bu Apuliya atım xoşuna gəlirmi? Qəşəng atdır, elə deyilmi?

¹ Merkuri – bəzi əfsanəyə görə, ölənlərin ruhunu ölümlər məskəninə qədər yola salan allah. Sonralar ticarət və dənizlə yola çıxanların hamisi hesab edilmişdir.

– And olsun ilahi Peqasa, belə qəşəng at çox az tapılar!

Müsafir stansiya sahibinin evinə girə-girə, ah çəkərək dedi:

– Ah, yazıq at! Kim bilir, bir aydan sonra o nə hala düşəcək!

Stansiya sahibi müsafirin dalınca gələ-gələ dedi:

– Niyə ki? – Elə o saat zalda, divar dibində qoyulmuş üç balaca stoldan birinin yanında skamyada oturmasını təklif etdi. Sonra da soruşdu:

– Bir şey yemək istəmirsən? Axı niyə bu yazıq heyvan... Köhnə formian şərəbi içmək istəmirsən? Gözəl tamam ilə o lap Yupiterin nektarı ilə bəhsə girişə bilər... Niyə axı bir aydan sonra sən atın elə pis hala düşəcək?.. Qoyun əti qızartması ilə aran necədir? Bu çox ləzzətli, şirin quzu ətidir, lap anasının südü kimi şirindir. Sənə ləzzətli yağ da təklif eləyə bilərəm... təzəcə pendir də... üstündə süd damcıları... bu damcılar zərif ot üstə düşən şəhə oxşayır... bu pendir o şegli otda otlayan inəklərin südündən tutulub... İndicə dediyin o yazıq at ki var...

Müsafir başını qaldırıb bir az təəccüblə, bir az da istehza ilə stansiya sahibinə baxdı: o, vurnuxa-vurnuxa əlləşirdi, ara vermədən gəvəzələyirdi, heç qonağına baxmağa da macal tapmırdı; süfrəni hazırlaya-hazırlaya tez-tez ora-bura gedib gəlirdi.

Yeni müsafirin gəlməsi ilə stansiya sahibinin danışığı kəsildi. Gələn adam qızarmış, qüvvətli bir atdan düşdü; atın ağız köpüklənmişdi; o tövşüyürdü, burun pərələri geniş açılır, böyürləri qalxıb düşürdü. Görünür at çapa-çapa çox yol gəlmişdi.

Yeni müsafir ucaboyle, dolğun, çox möhkəm əzələli adamdı. Gündən qaralmış saqqalsız üzündə ağıl və fərasət ifadə olunurdu. Əynindəki geyimindən onu arlı, zadəgan ailədə qulluq edən qula, ya azad edilmiş qula oxşatmaq olardı.

Stansiya sahibi içəri girən müsafirə dedi:

– Allahlar köməyin olsun! Sən bu möhkəm atına qüvvət versinlər! Görünür, sən atın çox qüvvətli atdır, ancaq sonra da onu belə qovsan, o çox davam gətirməz. Uzaqdan gəlirsən?.. Oturub çörək yemək istəmirsən? Qoyun qızartması ilə aran necədir? Çox yumşaq quzu ətidir, lap anasının yediyi yaşıl ot kimi yumşaqdır. Görünür çox uzaqdan gəlirsən... yaman da çapa-çapa gəlmisən... yolun uzun imiş... Sənə köhnə formian şərəbi təklif eləyə bilərəm. Yupiterin süfrəsinə qoyulan nektar da ondan yaxşı ola bilməz. Belə uzun yoldan sonra

bir kasa tünd şərab içməkdən yaxşı nə ola bilər? Sən də çox yol gəlmişən elə deyilmi? Sonra sənə çox gözəl yağ da, pendir də verərəm... elə də ətri var ki, adam valeh olur!.. Bir otur da, yəqin çox yorulmuşsan...

Gələn adamın səbri tükənmişdi, o sərt dedi:

– Sənin boşboğazlığından!.. And olsun Saturna¹, bu boşboğazlığınla lap zəhləmi tökdün!

Əvvəl gələn müsafir də əlavə etdi:

– Lap yaxşı olardı ki, o axmaq-axmaq suallarınla, bizə vermək istədiyən yeməkləri tərifləməklə, mədəmizi doldurmaqdansa, elə bu yeməkləri – quzu əti qızartmasını da, yağı da, pendiri də, şərabı da gətirib süfrəyə qoyaydın... – Sonra da təzə gələn adamdan soruşdu: – Düz demirəm?

Qul olan, ya köləlikdən azad edilən adam dedi:

– Salam olsun sənə! – O apuliyalıni salamlayaraq əllərini, hörmət ifadəsi olaraq, dodaqlarına apardı. – Əlbəttə, düz deyirsən.

Bu sözləri söyləyib stolun yanında oturdu. Stansiya sahibi də yeməyi hazırlayıb qurtarmışdı:

– Bu saat verirəm! Bir azdan sonra özünüz söyləyə bilərsiniz: yeməyi tərifləməkdə mən haqlıyam, ya yox.

Bu sözü deyib getdi.

Apuliyalı dedi:

– Şükür olsun o xeyirxah, böyük, xilaskar Yupiterə ki, bizi bu yanşağın boş-boş danışıqlarından xilas etdi:

– Yamanca zəhlətökən adamdır!

İki nəfər müsafirin də söhbəti bununla qurtardı.

Azad edilmiş qul sanki fikrə dalmışdı, apuliyalı stol üstündəki bıçağı əli ilə oynada-oynada ona diqqətlə baxırdı.

Stansiya sahibi qayıdıb gəldi, onların hərəsinə balaca bir boş-qabda qoyun əti qızartması gətirdi, müsafirlər də iştahla yeməyə başladılar. Bu zaman stansiya sahibi hər müsafirin qabağına bir dolu qab təriflənmiş formian şərabı qoydu. Şərabı onlar Yupiter süfrəsinə layiq görməsələr də, ev sahibinin mübaliğəli təriflərini birtəhər doğrultmaq üçün ona pis də demədilər.

¹ Saturn – qədim yunanların etiqadınca, əkinçilik allahıdır. Atası Yupiter tərəfindən göyden qovulub, gəlib İtaliyada məskən salmışdır; orada adamlara əkinçilik öyrətmişdir.

Apuliyalı qoyun əti qızartmasını yedikdən sonra stansiya sahibinə dedi:

– Mən belə görürəm ki, atım xoşuna gəlir, elə deyilmi?

– And olsun Herkulesə!.. O mənim xoşuma gəlirmi?.. Əlbəttə, gəlir... Xalis Apuliyalı cinsidir... gözəl... qızgın... böyürləri azca qalxır... ayaqları nazik, əsəbi... boynu çox qəşəng, nazik... Apuliyalı cinsinin bütün məziyyətləri bunda var. Mən iyirmi ildən çoxdur ki, bu poçt stansiyasının sahibiyəm, atlardan az-çox başım çıxır, siz də deyə bilərsiniz, mən atları tanıyıram. Bir də ki, mən özüm də apuliyalıyam, bizim atların bütün yaxşı və pis cəhətləri mənə tamamilə məlumdur. Təsəvvür edin ki...

Apuliyalının səbri tükəndi:

– Sən iyirmi atından birini mənim atımla dəyişərsənmi? Qırx atımdan, vətəndaş, qırx atımdan birini, çünki mənim stansiyam axırıncı stansiya deyil, birinci dərəcəli stansiyadır, bilirsənmi...

Apuliyalı acıqlanaraq çığırdı:

– Yaxşı da, sənin tövlələrinde olan o qırxımı, yüzümü, minmi atdan birini mənə verərsənmi? Səni görüm Eskulap¹ dilini qurutsun!

Stansiya sahibi onun qarğısına əhəmiyyət verməyərək, qulağının dalını qaşıya-qaşıya, yaxşı gizlədə bilmədiyi təşvişlə dedi:

– Ancaq ki... bilirsən... sənə deyim ki, adam elə bir atı dəyişər ki, ona yaxşı bələddir... dəyişər başqa bir at ilə... O qəşəng də olsa... baxanda cavan da görünə... mən axı o ata bələd deyiləm... Bu məsələ mənə çox da tamahsızlandırmır... çünki, sənə deməliyəm ki, beş il bundan qabaq mənim başıma, elə həmin bu cür bir əhvalat gəldi...

– Mən heç də atımı sənə vermək fikrində deyiləm, onu heç sənənin ən yaxşı atına da dəyişməyərəm, onu ancaq sənənin yanında girov qoymaq istəyirəm... Ən yaxında olan stansiyaya gedənə qədər sən atlarından birini mənə ver. Orada sən verən atı qoyub, başqa bir at götürəcəyəm, bu qayda ilə ta istədiyim yerə gedənə kimi...

Apuliyalı burada dayanıb, boşboğaz stansiya sahibinə deyil, susan və ədəblə oturan azad edilmiş qula, ya hələ də qul olan adama şübhə ilə baxdı. Sonra sözünü qurtardı:

– Bəli, istədiyim yerə gedənə kimi... Geri qayıdanda da atları dəyişə-dəyişə gələcəyəm; bura çatanda öz Ayaksıma minib gedəcəyəm. Mənim kəhər atımın adı Ayaksdır.

¹ Eskulap – qədim yunanların etiqadınca, təbətəbət allahı

– Sən öz atından narahat olma. Gəlib onu kökəlmiş, gümrəh görəcəksən. Mən bilərəm ata necə qulluq etmək lazımdır. Sən buna şübhə eləmə. Bax, görürsənmi, mən o saat bildim ki, sən tələsirsən, uzağa gedəcəksən... Yəqin Beneventə gedirsən?

Apuliyalı gülümsəyərək cavab verdi:

– Ola bilər.

– Ya, bəlkə, Kapuyaya gedirsən?

– Ola bilər.

– Kim bilir, bəlkə, lap Romaya gedəcəksən?

– Ola bilər.

Onlar susdu.

Stansiya sahibinin gətirdiyi yağı və pendiri daha çox xoşlayan apuliyalı bu sadələvh boşboğaza baxaraq yenə gülümsəyirdi. Stansiya sahibi məyus olmuşdu, narazı idi, çünki bu “ola bilər”lər onun marağını təmin etməmişdi, o çox axmaq bir vəziyyətdə qalmışdı.

Müsaafir soruşdu:

– Axı niyə susdun? Bəlkə də, mən Korfiniyə, Askula, Kamerinə, qallar senonu Senasına, Ravennaya gedirəm?.. Niyə də Faleriya, Spoletaya, Xiosa, Kortonaya, Arretiyə, Florensiyaya getməyim? Ya da qall boiyləri ölkəsinə, ya liquriyalıların yanına? Niyə axı...

Stansiya sahibi bu sözlərdən pört oldu:

– Qoy böyük Yupiter sənin səfərinə uğurlu eləsin! Yoxsa mənə ələ salırsan?

Apuliyalı təmiz ürəklə gülümsəyərək, stansiya sahibinə bir dolu qab formian şərabı verib dedi:

– Zarafat eləyirəm. Dostluq camından iç, sənənlə zarafat eləyəndə, marağını artıranda məndən incimə. Görünür, sən yaxşı adam-san... ancaq boşboğazsan, hər şeylə də çox maraqlanırsan...

Saf qəlblə stansiya sahibi də dedi:

– Pis niyyətlə maraqlanmıram, and olsun göy və cəhənnəm allahlarına, mən mömin və düz adamam, yalan deyirəmsə, qoy arvadım da, uşaqlarım da taundan qırılsın!

– Özünə qarşı eləmə, sənə inanıram. İç!

– Sənə uğurlu yol, xoş güzəran arzu edirəm. – Stansiya sahibi bunu deyib, formian şərabından iki-üç qurtum içdi, sonra camı apuliyalıya verdi.

Apuliyalı camı almadı, dedi ki:

– İndi sən onu o biri müsafirə ver, qabaqca da onun sağlığına iç. Sonra azad olunmuş qula sarı dönüb əlavə etdi:

– Sən, deyəsən, azad edilmiş qulsan?

Bu nəhəng bədənli adam ədəblə cavab verdi:

– Bəli, mən azad edilmiş qulam, özüm də Manli İmperioz nəslindənəm...

Stansiya sahibi dedi:

– Məşhur və qədim nəsidir. O nəslin əcdadlarından biri – Mark Manli Vulson Roma tarixinin iki yüz səksəninci ilində konsul olmuş, o birisi də...

– Mən Romaya gedirəm; Tit Manlinin Brundizi yaxınlığındakı villasına, bizim bu yerlərə gəlmiş üsyankar qladiatorlar tərəfindən vurulan zərər bərəsində ona xəbər verməliyəm.

Stansiya sahibi qeyri-ixtiyari olaraq diksinib yavaşca dedi:

– Hə, qladiatorlar! Stator Yupiteri xatirinə onlardan danışmayın! İki ay əvvəl onların buradan keçib Brundiziyə getməsi yadıma düşür, onda yaman qorxmışdum.

Apuliyalı yumruğunu stola çırpıb, acıqlı-acıqlı ucadan dedi:

– Qoy onlar da, onların mənfur rəhbəri də lənətə gəlsin.

Sonra stansiya rəhbərindən soruşdu:

– Onlar sənə çox ziyan vurdular?

– Düzünü desəm, yox... doğru danışmaq lazımdır. Onlar mənə də, mənim ailəmə də hörmət elədilər... Qırx atımı apardılar... amma əvəzində qızıl pul verdilər... Burası var ki, atların dəyərini tamamilə vermədilər... axı... bundan da pis ola bilərdi...

Azad edilmiş qul stansiya sahibinin sözünü kəsdi:

– Hər halda onlar atları aparıb, sənə bir quruş da pul verməyə bilərdilər.

Stansiya sahibi yenə də qorxa-qorxa astadan dedi:

– Əlbəttə! Amma düzünü demək lazımdır: bu dəhşətli müharibə romalılar üçün rüsvayçı müharibədir. Pah, buradan keçib gedəndə onları görəydiniz!.. Saysız-hesabsız bir qoşundu... Ucu-bucağı görünmürdü... Legionlar da necə nizamlı gedirdilər... Bizim şanlı əsgərlərimizi o quldurlarla tutuşdurmaq bədnamlıq olmasaydı, mən deyərdim ki, onların legionları bizim legionlardan heç fərqlənmirdi...

Azad olmuş qul dedi:

– Açıq danış, qoy bu lap rüsvayçılıq olsun, sözün düzünü demək lazımdır: Spartak böyük sərkərdədir, o altmış minlik quldan və qladiatorlardan altmış minlik igid, intizamlı əsgəri olan bir qoşun yaratdı.

Apuliyalı buna təəccüb edərək, azad edilmiş qula qəzəblə dedi:

– And olsun romalıların Razılıq allahlarına! Necə? O alçaq qladiator sənin ağanın, xeyirxah olan bir adamın villasını viran qoymuş, amma sən, yaramaz adam, cəsarət edib onu müdafiə də edirsən, tərifləyirsən də?

Azad edilmiş qul ədəblə ona etiraz etdi:

– Böyük Yupiter xatirinə belə fikirdə olma! Mən belə demədim!.. Amma sənə söyləməliyəm ki, qladiator legionları mənim ağamın villasını heç də viran etməyib...

– Bəs onda niyə indicə dedin ki, qladiatorların bu yerlərə gəlməsi ilə Tit Manli İmperiozun villasına dəyən zərəri onun sahibinə xəbər vermək üçün Romaya gədirəm?

– Qladiatorlar ağamın villasına, torpağına ziyan yetirməyib... Söhbət villaya xidmət edən altmış quldan əlli dördü haqqında gedir. Qladiatorlar onları azad eləyir, özlərinə də ixtiyar verir ki, fikirləşin: bizimlə gedib, bizim bayrağımız altında vuruşmaq istəyirsinizmi? Villada altmış nəfər quldan ancaq altısı mənimlə qaldı, bunlar da qoca, şikəst qullardı; qalanları Spartakın ordugahına getdi. Yaxşı, sən buna nə deyirsən? Bu az zərərdir? İndi mənim ağamın malikanələrində kim işləyəcək, kim yer sürəcək, toxum səpəcək, kim üzüm bağlarını becərəcək, məhsul yığacaq?

Apuliyalı lovğa-lovğa və nifrətlə dedi:

– Spartakı da, qladiatorları da cəhənnəm olsun! İçək onların məhv edilməsi və bizim tərəqqimiz şərəfinə!

Stansiya sahibi azad edilmiş qulun sağlığına bir də içdikdən sonra, azad edilmiş qul da bu iki nəfərin sağlığına içib, camı apuliyalıya verdi, o da stansiya sahibinin və azad edilmiş qulun şərəfinə içdi.

Sonra da apuliyalı yeməyin pulunu verib, at seçmək üçün tövləyə getmək istədi.

Stansiya sahibi dedi:

– Hörmətli vətəndaş, azca dayan. Mən istəmirəm bir adam desin: mötəbər bir adam Azellionun stansiyasına gəlib getdi, amma ondan qonaq cədvəli almadı.

Azellion bunu deyib getdi. Otaqda apuliyalı ilə azad edilmiş qul qaldı.

Azad edilmiş qul dedi:

– Görünür, bu doğrudan da, ləyaqətli adamdır.

– Əlbəttə. – Apuliyalı qapı ağzında dayandı, qıçlarını geniş açıb, əllərini dalına qoydu. Samniya, Kampanya, Apuliyalı çobanlarının və kəndlilərinin ən çox xoşladıkları Pan¹ allahı şərəfinə deyilən nəğməni oxudu.

Çox keçmədi stansiya sahibi qayıtdı. Onun əlində balaca bir taxta cədvəl vardı; cədvəlin üstünə Azellion adı yazılmışdı. Taxtanı iki yerə böldü, üstünə “lion” yazılmış hissəsini apuliyalıya verdi:

– Yolda bunun sənə köməyi ola bilər. Bunu göstərəndə o biri poçt stansiya sahibləri sənə əllərindən gələn hörməti elərlər, atın da ən yaxşısını verərlər, başqa şeylər də elə. Həmişə də belə olub: kiminki əlində mənim qonaq cədvəlimin yarısı olub, ona çox hörmət eləyiblər. Yadımdadır, yeddi il bundan qabaq, məşhur Sullanın azad etdiyi qul – Korneli Xrisoqon burdan keçəndə...

Apuliyalı Azellionun sözünü kəsərək dedi:

– Göstərdiyin bu iltifatına görə bütün qəlbimlə sənə təşəkkür edirəm. Əmin ol ki, boşboğazlığına baxmayaraq, Qnatinin vətəndaşı – Portsli Mutili sənə yaxşılığını yadımdan çıxarmayacaq, sənə olan dostluq hisslərini mühafizə edəcəkdir.

Azellion apuliyalının adını təkrar etdi:

– Portsli Mutili!.. Yaxşı... Adını papirusa, xatirələr gündəliyə yazaram ki, yadımdan çıxmasın... Gör hər gün buradan nə qədər adam keçib gedir... nə qədər ad eşidirəm... nə qədər iş olur... çox asanlıqla...

Azellion getdi, çox keçmədi, yenə qayıdıb gəldi, Portsli Mutilini tövləyə apardı: o, gerek özünə at seçəydi.

Elə bu zaman bir müsafir də gəldi. Paltarından kiminsə xidmətçisi olduğu görünürdü. Atını tövləyə apardı. Portsli Mutili də tövlədə idi: seçdiyi atı mehtərin yəhərləməsinə baxırdı. Təzə gəlmiş müsafir “salam sizə” deyərək adi qayda ilə Portsini və Azellionu salamladı,

¹ P a n – qədim yunanların etiqadınca, çöl, çəmən, meşə və mal-qara allahı. O keçiyə ayaqlı, keçiyə buynuzlu, keçiyə saqqallı, çoban tütəkli təsvir edilirdi; tütəyi də o icad etmiş. Meşələrdə, dağlarda eşidilən, adamları qorxudan anlaşılmaz səslər Panın səsi hesab edilirmiş.

atını divar dibindəki mərmər axurlarından birinin qabağına çəkdi, cilovunu, qayış-quşqununu açıb götürdü, qabağına da torbada yulaf qoydu.

Bu adam atını rahatlıqla Manli İmperiozun azad edilmiş qulu tövləyə girdi: öz atına baxmağa gəlmişdi. Atının ora-burasını tumar-lamağa başladı; Portsi Mutilidən və Azelliondan gizlin, təzə gələn adamla tez baxışdılar.

Təzə gələn adam atını rahatlayıb gedirdi, azad edilmiş qulun yanından keçəndə özünü elə göstərdi ki, guya onu indicə görürdü. Ucadan dedi:

– And olsun Kastora! Sən ki, Lafrenisən!..

Azad edilmiş qul tez döndü:

– Kimdir? Hə, Krebriksən?.. Sən hara, bura hara? Haradan gəlirsən?

– Bəs sən haradan gəlirsən?.. Mən Romadan gəlib Brundiziye gedirəm.

– Amma mən Brundizidən gəlib Romaya gedirəm.

Bu iki adamın bir-birinə rast gəlməsi, onların danışıqı Portsi Mutilinin diqqətini cəlb etdi, onlara ehtiyatla göz qoymağa başladı. Lakin təzə gələn adamla azad edilmiş qul duydu ki, Mutili oğrun-oğrun onlara baxır, danışıqlarına da qulaq asır. Çox yavaşdan danışmağa başladılar, bir az sonra bir-birinin əlini sıxıb və bir-birinə nəse pıçıldayaraq ayrıldılar, lakin onlar çox da astadan pıçıladaşmamışdılar. Portsi getmək bəhanəsilə, sanki bu iki adama əhəmiyyət verməyərək, onlara yaxınlaşanda bu sözü eşitdi:

– Quyunun yanında!

Təzə gələn adam tövlədən çıxdı, lakin azad edilmiş qul yenə də atını tumarlamağa başladı. Portsi də qladiatorların bu nəğməsinə oxuya-oxuya tövlədən getdi:

Bu pişik işdən halıydı,
Kələkbazdı, ağıllıydı...
Tutdu siçanı bir anda.

Azad edilmiş qul Lafreni də bir nəğmə oxuyurdu, ancaq onun oxuduğu yunan dilində idi. Portsi Mutili tövlədən çıxan kimi Azellionla dedi:

– Məni bircə dəqiqəliyə burada gözlə... indicə gəlirəm.

Evin dal tərəfinə keçəndə bir həyəət gördü. Həyətdə, doğrudan da, quyu vardı. Quyunun suyu ilə bostanı sulayırlarmış. Portsi quyunun bostana baxan girdə möhrəsi dalında gizləndi.

Orada heç üç dəqiqə də durmamışdı ki, birdən ayaq səsi eşitdi: kim isə evin sağ tərəfindən quyuya yaxınlaşırdı, sol tərəfdən də bir adam gəlirdi.

Lafreni (Portsi onu səsindən tanıdı) soruşdu:

– Sonra?

O birisi tez və astadan dedi (Portsi başa düşdü ki, bu sonra gələn müsafirdir):

– Mənə aydın oldu ki, qardaşım Marbik bizim qardaşlarımızın ordugahına getmişdir. Mən də öz ağamın yanından qaçmışam, ora gedirəm.

Lafreni yavaşca dedi:

– Mən də Romaya, Tit İmperioza, qullarının qaçmasını xəbər vermək bəhanəsi ilə, öz istəkli oğlum Qnatsinin dalınca gedirəm: onu zalımların əlində qoymaq istəmirəm. Sonra da, onunla bərabər dərhal bizim şanlı rəhbərimizin ordugahına gedəcəyəm.

– Ehtiyatlı ol, bizim kim olduğumuzu duya bilərlər: bu apuliyalı bizə çox şübhə ilə baxırdı...

– Hə, deyəsən, o bizi güdür, bundan qorxuram. Salamət qal. Sənə xoşbəxtlik arzu edirəm.

– Sədaqət!

– Və qalibyyət!

Portsi Mutili onların dərhal çəkilib getdiyini eşitdi. Gizləndiyi yerdən çıxıb təəccüblə ətrafına baxdı, bunun yuxu olduğunu zənn etdi. Öz-özündən soruşdu: üstünü açmaq istədiyim böyük sırr bu idimi, qəfildən yaxalamaq istədiyim düşmənlər bunlardırmı? Bu hadisə haqqında düşünərək başını yelləyib gülümsədi, sonra yenə də Azellionla vidalaşmağa başladı. Stansiya sahibi Portsiyə çox-çox baş əyərək ona yaxşı yol və tez qayıtmasını arzu edirdi, həm də o gələne kimi çox gözəl massik şərabı hazırlayacağına söz verirdi, – elə şərab ki, Yupiterin nektarını da kölgədə buraxacaq! Portsi ata mindi, atı mahmızlayıb Bari tərəfə sürəndə, Azellion on-on beş addım Portsini dalınca yüyürdü, yüyürdükcə də çıxırırdı:

– Yaxşı yol! Qoy allahlar sizə həmrəh olsun, sizi hifz eləsin!.. Ah, nə gözəl çapır!.. Mənim Artakserksim gözəl atdır. Əlvida, əlvida, Portsi Mutili!.. Nə eləyim axı!.. O mənim çox xoşuma gəldi!.. Çox təəssüf ki, gedir...

Elə bu anda onun müsafiri stansiyadan bir az kənarda, yol döngəsində gözəndən itdi.

Azellion qəmgin halda evinə qayıtdı; o öz-özünə deyirdi:

“Nə edim axı... beləyəm də... ürəyim çox yumşaqdır...”

Bunu deyib, üzündən axan göz yaşını əlinin dalı ilə sildi.

Portsi Mutili atını yortma yerləşlə sürür, stansiyada baş verən o qəribə hadisə haqqında düşünürdü. Oxucular yəqin ki, Spartak tərəfindən Romaya, Katilinanın yanına göndərilən legion başçısı, azad doğulmuş Rutili olduğunu bildilər. Hava qaralandan bir saat sonra Portsi Mutili Bariyə çatdı. Lakin şəhərə girməyib, Qnatiyə gedən yol qırağındakı yeməkxanaya düşdü. Mindiyi Artakserksi tövləyə göndərdi, – bu, doğrudan da, çox gümrəh və qüvvətli at idi. Özü üçün də yataq düzəldib, şəhərə kimi yatıb dincəldi.

Rutili ertəsi gün, hələ gün çıxmamışdan, Qnati yolu ilə atını çapa-çapa Buruntiyə sarı gedirdi. Günorta vaxtı stansiyaya çatdı. Orada Artakserksi Aqanippa adlı qara madyanla əvəz etdi, bir az yemək yedikdən sonra Kanuziya sarı yola düşdü.

İkinci vaxtı Butunti ilə Kanuzi arasında toz qalxdığını gördü, – yəqin yol ilə atlı gedirdi. Rutili ehtiyatlı, işinin dalını-qabağını göz-ləyən adamdı, elə o saat atını mahmızlayıb daha bərk sürdü, bir az sonra qabaqda gedən atlıya çatdı. Bu, Bari yaxınlığında, Azellionun stansiyasında rast gəldiyi azad edilmiş qul Lafreni idi.

Azad edilmiş qul kim gəldiyini görmək üçün heç başını da çevirməyib dedi:

– Salam olsun!

Rutili onun salamını aldı:

– Salam sənə, Lafreni İmperioza!

Lafreni tez dönüb təəccüblə soruşdu:

– Sən kimsən?

Rutilini görüb rahat nəfəs aldı:

– Hə, sənsən, hörmətli vətəndaş!.. Allahlar səni öz pənahında saxlasın.

Alicənab, xeyirxah bir adam olan Rutili Lafreninin sözündən mütəəssir oldu: o bilirdi ki, azad edilmiş zavallı qul Romaya gedib oğlunu qaçırmaq, sonra da onunla bərabər qladiatorlar ordugahına getmək istəyir. Rutili dinməz-söyləməz ona baxırdı. Sonra onunla zarafat etmək fikrinə düşərək, ciddi bir səsle dedi:

– Deməli, Romaya gedirsən ki, sənə xeyirxahlıq edən ağanın evindən oğlunu qaçırısan, sonra da onunla bərabər alçaq və satqın Spartakın ordugahına gedəsən?

Lafreni özünü itirib mızıldana-mızıldana dedi:

– Mən? Sən nə danışırsan? – Onun rəngi qaçdı, ya bəlkə, Rutiliyə elə göründü.

– Dünən bütün danışığımızı eşitdim: mən onda Azellionun stansiyasındakı quyunun dalında durmuşdum. Hiyləgər, nanəcib xidmətçi, mənə hər şey məlumdur. Şəhərə çatan kimi əmr edəcəyəm ki, səni tutsunlar. Pretorun qabağında sənə işgəncə veriləcək, sən də xəyanət etdiyini boynuna alacaqsan...

Lafreni atını saxladı; Rutili də.

Azad edilmiş qul tutqun halda və təhdidedici səsle dedi:

– Mən heç bir şeyi boynuma almaram, çünki ölümdən qorxmuram.

– Çarmıxa çəkilməkdən də qorxmursan?

– Lap çarmıxa çəkilməkdən də... çünki bundan xilas olmaq yolunu bilirəm.

Rutili sanki buna təəccüb edərək soruşdu:

– Necə xilas ola bilərsən?

Lafreni qəzəblə:

– Sənin kimi çuğulu öldürməklə! – deyib atın çulu altında gizlətdiyi qısa, lakin ağır dəmir toppuzunu çıxartdı, atını mahmızlayıb Rutilinin üstünə cumdu. Rutili qəhqəhə ilə gülüb çıxırdı:

– Dayan, qardaş!.. Sədaqət və...

Lafreni sol əli ilə atını saxladı, toppuz olan sağ əlini yuxarı qaldırıb təəccüblə dedi:

– Ba!..

Rutili:

– ...və... – deyərək, parolun ikinci hissəsinin Lafreni tərəfindən söylənilməsini gözlədi.

Lafreni heyrətdən hələ də özünə gəlməyərək mızıldadı:

– ...və qalibiyyət!

Rutili əlini Lafreniyə uzadaraq şəhadət barmağını üç dəfə onun sol əlinin ovcuna basdı, bununla da Lafrenini tamam sakitləşdirdi. O indi yol yoldaşından arxayındı, tərəddüd etmədən onu Məzmlular İttifaqındakı yoldaşlarından biri hesab etdi.

Hava qaralır. Onlar qucaqlaşdılar; sonra da atlarını yan-yanə sürərək söhbət eləməyə, müsibətli günlərindən danışmağa başladılar.

Rutili deyirdi:

– Sən, doğrudan da, mənim tək azad doğulmuş adamın lanistaya qladiator kimi satılmağına təəccüb eləyə bilərsən. Bunu bil ki, mən var-dövlət içində dünyaya gəlmişəm və böyümüşəm. Lap cavan vaxtımdan eyş-işrətə qoşuldum, bədxərcliyə başladım. Bu arada atam da dövlətinin çoxunu qumarda uduzdu. Sonra atam öldü. Onda mənim iyirmi yaşım vardı. Atamdan az-çox nə qalmışdısa hamısı borca getdi. Anam da, mən də lap dilənçi halına düşdük. Ehtiyac məni qorxutmurdu; cavandım, güclü idim, qoçaqdim, cəsəətli idim, amma mənim yazıq anam... Mən on iki ya on beş min sestersi pul düzəltdim, keçmiş var-dövlətdən qalan ancaq bu idi, – özümü də lanistaya satdım, bu pul ilə bədbəxt anamın həyatını, lap qocalana kimi, təmin etmiş oldum. Ancaq anamın xatiri üçün mən öz azadlığımı satdım!.. Bunun üstündən səkkiz il keçib, anam da ölüb, hədsiz-hesabsız əzab-əziyyət çəkdikdən, təhlükəli vəziyyətlərə düşdükdən sonra yenə azadlığımı əldə etməyə imkan tapdım.

Rutili titrək səslə sözünü qurtardı. Onun gözündən axan bir neçə damcı yaş yanaqlarından aşağı süzüldü. Həyəcandan rəngi qaçmışdı.

Qaranlıq qatılaşırdı. Onlar dik yolla qalxırdılar; yolun hər iki tərəfi meşə di. Enli xəndək meşəni yoldan ayırırdı.

On beş dəqiqə dinməz-söyləməz getdilər. Birdən Lafreni İmperiozun atı, – çıxan ayın işığı ilə yola düşən ağac kölgəsindəmi, ya başqa bir şeydənmi, – ürkerək şahə qalxdı, iki-üç dəfə dəlicəsinə sıçrayıb, Butuntidən Kanuziyə gedən yolun sol tərəfindəki xəndəyə yıxıldı.

Rutili Lafreninin köməyə çağırən səsini eşidib, o saat atdan düşdü, atı cilovundan kola bağladı, xəndəyə atılıb, tələsə-tələsə yoldaşının köməyinə getdi.

Lakin Rutili nə olduğunu anlamamışdı ki, birdən kürəyinə şiddətli zərbə endirildiyini duydu. Zərbənin təsirindən yıxıldı. Rutili nə olduğunu bilmək istərkən çiyininə ikinci zərbə endirildi.

O başa düşdü ki, məharətlə və hiyləgərliklə qurulmuş tora düşmüşdür. Tunikası altından xəncərini çıxartdı, lakin bu anda Lafreni dinməz-söyləməz bir zərbə də onun təpəsinə endirdi. Rutili özünü yerdən qaldırdı, çığıraraq qatilin üstünə cumdu, xəncəri onun sinəsinə ilişirdi.

– Ah, xain, alçaq adam! Mənə açıq-açığına hücum etməyə cəsəətin çatmadı!

Rutili qatilin tunikası altında dəmir geyim olduğunu başa düşdü. Yaralanmış və az qala ölməkdə olan Rutili ilə, qüvvətli və heç zərbə dəyməmiş Lafreni arasında qısa, lakin şiddətli vuruşma oldu. Lafreni sanki düşmənin mərdliyinə, alicənablığına valeh olaraq özünü itirmişdi. Bu əlbəyaxa vuruşmada ancaq inilti, çığırtı, lənət və söyüş səsləri eşidilirdi.

Az sonra bir bədənin cansız halda yerə yıxıldığı, Rutilinin zəif səsi eşidildi.

– Ah, alçaq xain!

Sonra sakitlik oldu.

Lafreni yıxılan adama sarı əyilib qulaq asdı, nəfəs almadığını yəqin etdikdən sonra ayağa qalxdı, əlləri ilə tuta-tuta xəndəkdən yola çıxdı, Rutilinin atına sarı gedə-gedə nəşə pıçıldamağa başladı.

Birdən şüurunu itirdiyini hiss edərək ucadan dedi:

– And olsun Herkulesə, görəərəm ki... Mənə nə olur axı?..

Səndirlədi. Get-gedə zəifləyən bir səslə inildədi:

– Bax, buram ağrıyır... – Sağ əlini boynuna apardı, elə o saat da geri çəkdi. Əli qana bulaşmışdı. – Ah, and olsun allahlara!.. O... məni yaralamış... özü də buradan... dəmir geyimdən... açıqda qalan... ancaq bura idi.

Səndirləyib qan gölməsinə yıxıldı: qan onun yuxu damarından fəvvərə vururdu.

Özünü Lafreni İmperioz adlandıran, əslində isə Evtibidanın intiqamını alçaqcasına yerinə yetirən bu adam yol üstündə, gecənin səssizliyi içində, ayağa qalxmağa can ataraq köməyə adam çağırma-çağıra, amansız və dəhşətli canvermə əzabı içində, xəndəkdən bir neçə addım kənardə öldü. Xəndəkdə isə, qatilin vurduğu səkkiz xəncər zərbəsi ilə öldürülmüş zavallı Rutilinin cəsədi düşüb qalmışdı.

ARTORİKS OYUNBAZLIQ EDİR

Roma tarixinin 682-ci ilində, yanvar kalendasına on dörd gün qalmış (19 dekabr 681-ci il) Kvirin¹ nəslinin gurultulu şənlik günü idi. Kef eləyən camaat dəstə-dəstə yollara tökülüşür, Forumu, məbədlərə, bazilikalar, baş küçələrə, içki dükanlarına, yeməxanalara, mey-xanalara doluşur, hədd-hüdd bilməyən çılğın eys-ışrətə uyurdular.

Həmin gün Saturn bayramı başlanmışdı. Saturn allahı şərəfinə düzəldilən bu bayram üç gün davam edəcəkdi. Bəzilərinin fikrincə, Saturn bayramı qədim yerli əhalinin padşahı Yanusun² zamanında, yəni Roma şəhəri təsis ediləndən çox əvvəl, bəzilərinin də fikrincə, Herkulesin yoldaşları – pelasqlar dövründə meydana gələn qədim bayramdır; bəziləri də elə düşünür ki, Tulli Qostili³ padşahın vaxtından qalma adətdir. Tulli Qostili həmin şənliyi – albanlar və sabinalılarla gedən müharibənin qalibiyyətlə qurtarması şərəfinə düzəltmişdi. Saturn bayramında qullara azadlığa bənzər bir şey verilərdi: onlar azad vətəndaşlarla, senatorlarla, atlılarla, arvadlı-kışılı, böyüklü-küçüklü bütün plebeylərə qarışar, onlarla süfrə dalında oturub, bu üç gün istədikləri kimi bayram edərdilər.

Saturn bayramının çox qədim zamanlardan qalma şənlik olduğunu qəbul etmək daha doğrudur. Amma bu bayramı qaydaya salan Avl Semproni ilə Mark Minutsi Avqurion adlı iki konsul olmuşdur. Onlar Roma tarixinin 257-ci ilində, padşahların qovulmasından 13 il sonra Forumdan Kapitoliyə gedən küçədə, Kapitolu təpəsinin etəyində Saturn məbədi tikirdilər.

Çox ehtimal ki, Saturn bayramının ilk dəfə müntəzəm surətdə keçirilməsi bu dövrdən başlanır. Bu bayramda kahinlər başıaçıq qurban kəsərdilər, lakin başqa allahlara qurban kəsəndə başlarına kahin papağı qoyardılar.

Əkinçilik allahı – Saturna həsr edilən şənlik əvvəllər kənd və çoban bayramı idi. Çox vaxt əxlaqsızlığa çevrilən bu üç günlük

¹ Kvirinlər – qədim Romada tamhüquqlü vətəndaşlara verilən ad. Əfsanəyə görə, kvirinlər – Kvirin allahının oğulları deməkdir. Romanı təsis edən Kvirin olmuşdur.

² Yanus – qədim romalılarda qapının, girilən-çıxılan yerlərin allahı, hər başlanğıcın hamisi.

³ Tulli Qostili (e.ə. 672-640) – Romanın üçüncü padşahı.

eys-ışrət də qullara verilən azadlıq – Saturnun “qızıl dövrü” xatirəsi üçün edilərdi: rəvayətə görə, o xoşbəxt zamanlarda quldarlıq yox imiş, bütün insanlar azad imiş və bərabər yaşarmış.

Qoy oxucular nəhəng Roma şəhərini təsəvvüründə canlandırsın; elə bir şəhər ki, qədim dövrdə qala divarlarının uzunluğu səkkiz mildən çox idi, iyirmi üç qapısı vardı; əzəmətli məbədlər, nəhəng saraylar, gözəl portiklər, dəbdəbəli bazilikalar ona zinət verirdi. Qladiatorlar üsyanından on bir il əvvəl, Lutsi Korneli Tsinninin üçüncü, Papiri Karbonun birinci konsulluğu vaxtında aparılan son siyahıya görə, dörd yüz altmış üç min əhalisi olan bir paytaxtı xəyalınıza gətirin; hələ bundan başqa orada iki milyon qul yaşarmış. Siz bu şəhərin saysız-hesabsız əhalisinə münbit torpaqlı ətraf kəndlərdən, qonşu şəhərlərdən Saturn şənliyinə min-min axışıb gələn adamları da əlavə edin. Küçələrdə qaynaşan, bayram əhval-ruhiyyəli bu üç milyon adamın dəli kimi: “*Lo, bona Saturnalia! Lo, bona Saturnalia!*” (“Yaşasın şən Saturn bayramı!”) deyə bağırtdıklarını təsəvvür edin! Oxucular bunları xəyalında canlandırsa da, o fəvqəladə, əzəmətli, nəhəng mənzərəni çox sönük şəkildə təsəvvür etmiş olar. Bəli, belə bir mənzərə dekabrın 19-da, 681-ci ildə Romaya gələn səyyar bir oyunbazın da qarşısında canlandı.

Oyunbazın dalında balaca bir nərdivan, bir neçə bağlı kəndir, bir neçə böyüklü-küçüklü dəmir halqa, sol çiynində xırdaca bir meymun vardı, ardınca da bir it gəlirdi. Bu cür də o, Prenesta yoluna çıxan Eskvilin qapısından Romaya girdi.

Oyunbaz sarışın saçlı, boylu-buxunlu, çevik, cəld hərəkətli, arıq, solğun üzlü qəşəng bir oğlandı; mavi gözlərindən ağıllı olduğu görünürdü; sözün qıyası, onun cazibədar xoş siması vardı. Əyninə – kobud, boz yun parçadan tikilmiş qısa tunika, onun da üstündən xəz penul geymişdi, başına keçə papaq qoymuşdu.

Bu oyunbaz Artoriks idi.

O, şəhərə girəndə, qapıya yaxın küçələr bomboş idi, sakitdi, adam görünmürdü. Hətta Romanın belə ucqar yerində də, – nəhəng bal arısı pətəyindəki uğultuya bənzər, – tutqun səslər eşidilirdi: bu, böyük şəhərin mərkəzində hökm sürən çılğın şənliyin uzaqdan gələn səsi idi. Artoriks yavaş-yavaş irəliləyir, Eskvilinin dolanbac küçələri ilə qabağa gedirdi. Şəhərin mərkəzindən gələn səsləri burada daha aydın eşitmək olurdu. Lakin Suburanın dar küçələrinə ayaq qoyanda, belə bağırtdılar eşitdi:

– *Lo, bona Saturnalia! Lo, bona Saturnalia!*

Karin küçəsinə çatanda – cürbəcür təbəqələrə mənsub müxtəlif simalı bir yığın adam gördü. İzdihamın qabağınca müğənnilər və kifaraçılar gedirdi: onlar Saturnun şərəfinə mahnılar oxuya-oxuya dəli kimi oynayırdılar. Camaatın içərisində də oxuyanlar və oynayanlar vardı.

Artoriks Roma heyatına bələd olduğundan, bu müxtəlif simalı izdiham içərisində bir-birinə qarışmış təbəqələrin adamlarını tanıya bildi: anqustiklava geyimli atlıların yanınca boz tunikalı şəxslər, qar kimi ağ stola geymiş xanımlarla yan-yana yoxsul qullar gedirdi.

Oyunbaz dəlicəsinə bağıra-bağıra irəliləyən bu qatmaqarışıq izdihama yol vermək üçün kənara çəkilib, divara sıxıldı. O heç kəsin diqqətini cəlb etməməyə, sənətini bürüzə verən meymunu, nərdivanı, dəmir halqaları gizlətməyə çalışırdı: o heç də çılğın adamlara öz sənətini göstərib yolundan qalmaq fikrində deyildi.

Lakin Artoriksin arzusu baş tutmadı. Adamlar onu gören kimi oyunbaz olduğunu bildilər. Çığırsıb qabaqda gedənlərin dayanmasını tələb etdilər. Qabaqda gedənlər də, çığırsanlar da dayandılar, bu qayda ilə daldan gələnləri də dayandırdılar.

Şənlik edən bu avara adamlar əl çala-çala bağırsdılar.

– *Lo, circulator! Lo, circulator!* (Yaşasın oyunbaz!)

Sonra hamısı bir ağızdan çığırdı:

– Yaşasın, yaşasın oyunbaz!

Birisi bağıra-bağıra dedi:

– Oyunu göstər görək!

Bir başqası da çığırdı:

– Saturna hörmət elə!

Biri də ucadan dedi:

– Bir göstər görək, sən bu meymunun nə oyun çıxara bilir?!

– Qoy itin atılıb düşsün!

– Yox, meymunu oynat, meymunu!

– İti!.. İti!..

– Geri çəkilin, meydan verin!

– Onun üçün yer açın!

– Dövrələmə durun!

– Geri çəkilin! Geri çəkilin!

Hər yandan çığırsı-çığırsı tələb edirdilər: hamı geri çəkilsin, oyunbaza yol versin! Basabas başlandı, hamı özünü qabağa verməyə çalışırdı. Artoriksi lap divara sıxışdırdılar: indi o tamaşa vermək deyil, heç bir addım da ata bilməzdi.

Qabaqda duranlar, camaatı əyləndirmək üçün, oyunbazı dilə tuturdu, qılığına girirdi, onu yola gətirməyə çalışırdı.

– Ay yazıq, qorxma!

– Yaxşı pul qazanacaqsan!

– Papağını teruntsi¹ ilə dolduracağıq!

– Sənə ən yaxşı massika şərabı verəcəyik!

– Nə gözəl meymunun var!

– Heç itini demirsən! Nə gözəl Epir itidir!

Bəziləri iti, bəziləri də meymunu sıgallayırdı. Kimisi nərdivanı əlləyirdi, kimisi də əlini kəndirlərə, dəmir halqalara sürtürdü, heç ağlasığmayan fikirlər, mülahizələr söyləyirdilər. Axırda bu səs-küy, basabas Artoriksin lap zəhləsini tökdü:

Yaxşı da, yaxşı, sizə tamaşa verərəm! Mən də, mənim artistlərim də çalışırıq ki, Saturnun şərəfinə layiq tamaşa göstərək, sizi də əyləndirək. Ancaq bunun üçün, hörmətli kviritlər, mənə yol verin!

– Doğrudur!

– O doğru deyir!

– Doğru deyir, doğru deyir!

– Meydan verək!

– Geri çəkilin!

– Geri durun!

Hamı çığırdı, amma heç kəs yerindən tərpənmirdi.

Birdən kim isə çığırdı:

– Qoy bizimlə Karina kuriyasına getsin!..

– Hə, hə, Karina kuriyasına! – deyərək əvvəl on, sonra iyirmi, daha sonra yüz adam bağırdı.

– Karina kuriyasına! Karina kuriyasına!

Hamı kuriyaya getmək arzusunda olsa da, heç kəs yerindən tərpənmirdi. Axırda oyunbazın yanında duranlar dirsəklərini işə salaraq, adamları geriye basıb kuriyaya sarı irəlilədilər, izdiham da onların ardınca getdi.

¹ Teruntsi – xırda qara pul

İzdihamın lap sonunda olanlar qabaq sıraya düşdülər, bayaqdan camaatın qabağında gedən musiqçilər və müğənnilər hamıdan dalda qaldı. Lakin bu heç də onlara Saturnun şərəfinə mahnı oxumağa və oynamağa mane olmurdu. Onlar oxuduqca minlərlə adam bir ağızdan bu nəqəratı təkrar edirdi:

– *Lo, bona Saturnalia!*

Yolda rast gələnlər camaata qarışır, adamların sayı daha da artırdı. Çox keçmədi, izdiham şəhərin bölündüyü on üç kuryadan, Karina deyilən üçüncü kuryanın binası olan açıqlığa çatdı, camaat da coşğun sel kimi axışır hər tərəfə yayıldı. Onların gəlişi daha əvvəl gələnləri narahat etdi: bu adamlar tez-tələsik hazırlanmış stolların dalında oturub cürbəcür xörək yeyir, şərab içirdilər; bir ucdan da zarafat edir, məzəli şeylər görüb qəhqəhə ilə gülürdülər, dəlicəsinə çıxırırdılar.

Meydanda əvvəl qarışıqlıq əmələ gəldi; adamlar bir-birini yamartlayıb söyür, hədələyirdilər. Lakin bu deyişmə içərisində camaatı sakitləşməyə, bir-biri ilə yola getməyə çağıran, öyüd-nəsihət verən səslər də eşidilirdi. Sonra da söz yayıldı ki, meydanda bir oyunbaz oyun çıxarmağa hazırlaşır. Hamı sevindi. Yenə də basabas başlandı. Adamlar bir-birini itələyə-itələyə meydanın ortasında əmələ gələn dairəyə yaxınlaşmaq istəyir, birinci sırada olmağa çalışırdılar. Daha çox maraqlananlar pəncələri üstə qalxırdı, skamyaların, stolların, pillələrin üstünə çıxırdı, yaxındakı evlərin aşağı mərtəbələrinin pəncərələrinə vurulan dəmir barmaqlığa dırmaşırdı. Çox keçmədi, tam sakitlik oldu, hamı gözünü Artoriksə dikib, oyunu intizarla gözləyirdi. Artoriks də hazırlaşdı.

O, oyun şeylərini yerə düzüb, bir neçə dəqiqə fikrə getdi, sonra tamaşaçılardan birinə yaxınlaşdı, ona şirmayıdan qayrılmış balaca bir şar verib dedi:

– Ötür adamlara.

Sonra belə bir şar da, lap qabaqda duran kefli bir qula verdi. Qulun qızarmış üzünü gülümsəyirdi: o, daha böyük sevinclər gözləyən xoşbəxt adama oxşayırdı. Oyunbaz ona dedi:

– Əldən-ələ ötür.

Sonra cavan qall meydanın ortasına gəlib itini çağırırdı. Bu ağıl-qaralı ala, iri Epir iti çöməltmə oturub ağıllı gözlərini sahibinə dikmişdi.

– Endimion!

İt dərhal yerindən qalxıb quyruğunu buladı, diqqətlə oyunbaza baxdı, elə bil ki, deyirdi: sən bütün ömrlərini yerinə yetirməyə hazıram.

– Get bu saat ağ şarı tap!..

İt də dairə şəklində duran adamların əldən-ələ verdiyi ağ şara tərəf cumdu.

Artoriks:

– Yox, qırmızı şarı tap! – dedi:

Endimion o saat qul dayanan tərəfə döndü: onun ötürdüyü qırmızı şar otuz adamın əlindən keçmişdi. İt tamaşaçılar arasından keçib, əlində şar olan adamın yanına getmək istəyirdi ki, Artoriks, əsgər manipulasına komanda vermiş kimi, birdən çığırdı:

– Dayan!

İt dərhal dayandı. Oyunbaz camaata sarı dönüb dedi:

– Şarlar kimin əlindəsə, daha heç kəsə verməsin, özündə saxlasın, mənə itim gedib onları gətirəcək.

Camaat pıçıldaşdı: onlar həm maraqlanır, həm də buna inanmırdılar; sonra yenə sakitlik oldu. Minlərcə göz diqqətlə itə baxırdı.

Artoriks əllərini sinəsində çarpazlayaraq əmr etdi:

– Ağ şarı tap, mənə gətir.

Endimion başını yuxarı qaldıraraq azca dayandı, sonra qəti hərə-kətlə müəyyən bir istiqamətə yönəldi; tamaşaçıların arasından tez keçib, ağ şarı saxlayan adamın yanına getdi, qabaq ayaqlarını onun sinəsinə qoydu: ağıllı, mənəli baxışları ilə sanki ondan xahiş edirdi: şarı ver.

Bu adamın əynindəki tunikasının tünd-qırmızı köbəsindən patrisi olduğu görünürdü; o, toqası altından şarı çıxarıb itə uzatdı, it də onu üsulluca ağzına alıb, yüyürə-yüyürə sahibinin yanına gəldi.

Tamaşaçılar buna valeh oldular. Sonra it gedib belə cəldliklə qırmızı şarı da tapıb gətirəndə qulaqbatırıcı çığırtılar və alqış səsləri qopdu.

Bu dəfə Artoriks özü ilə gətirdiyi – iki hissədən ibarət, yuxarı tərəfindən bir-birinə bağlanan nərdivanı aralayıb yerə bərkitdi. Sonra kəndirə üç dəmir halqa keçirib, onun bir ucunu nərdivanın yuxarisına bağladı, o biri ucunu əlinə alıb bir qədər geri çəkildi, kəndiri dartdı, kəndir dörd fut hündürlüyündə tarım durdu. Çiyindəki meymunu kəndirin üstünə qoyub dedi:

– Psixeya, indi sən Kvirinin bu şanlı oğullarına öz hünərini, bacarığını göstər.

Bu balaca meymun da dal ayaqları üstə durub, çox məhəmətlə kəndirdə yeriməyə başladı; Artoriks də ondan gözünü çəkməyən itini səslədi:

– Endimion, sən də Mars şəhərinin bu adlı-sanlı vətəndaşlarına göstər ki, nərdivana necə çıxma bilərsən!

Meymun ipin üstündə yeriyəndə, it də tamaşaçıların alqışı altında, çox çətinliklə nərdivanı pillə-pillə qalxırdı. Meymun birinci dəmir halqaya çatıb halqanın içinə girdi, orada bir neçə dəfə hərləndikdən sonra yenə kəndirə qalxdı. Kəndirin üstündə yeriyə-yeriyə ikinci dəmir halqaya çatanda halqada mayallaq vurub kəndirə atıldı. İt nərdivanla qalxanda az adam əl vurdusa, indi gurultulu alqış qopdu.

İt də bu zaman nərdivanın başına qalxdı. Artoriks başını bulaya-bulaya, itə yazığı gəlirmiş kimi dedi:

– Zavallı Endimion, indi sən neyniyəcəksən? Oradan necə düşəcəksən?

İt də sahibinə baxıb quyruğunu bulayırdı.

Meymun üçüncü həlqədə hərlənəndə, Artoriks itinə ucadan dedi:

– Sən ora çıxmağına çıxdın, özü də çox çətinliklə, bəs indi necə düşəcəksən, heç özüm də bilmirəm!

İt yenə də sahibinə baxıb quyruğunu bulayırdı.

Artoriks yenə itdən soruşdu:

– Sən bu çətinlikdən necə çıxacaqsan?

İt nərdivandan bir baş yerə hoppanıb qalibiyyətlə tamaşaçılara baxdı, sonra da şöngüyüb oturdu.

Oyunbazın təklif etdiyi çətin məsələni Endimionun belə ağıllı tədbirlə həll etməsi tamaşaçıların sürəkli alqışına səbəb oldu. Meymun da nərdivanın ən yuxarı pilləsinə çatıb, orada şöngüyüb oturdu, bu da camaatın alqışı ilə qarşılandı.

Camaat arasından bir atlı çıxıb Artoriksə dedi:

– Papağını mənə ver. Sənin üçün olmasa da, sənin o gözəl heyvanlarına pul yığacağam.

Artoriks papağını başından götürüb atlıya verdi. O hamıdan əvvəl papağın içinə bir sestəsi atdı, sonra da adamlardan pul yığmağa başladı. Oyunbazın papağına çoxlu aslar, semisslər¹, teruntsilər atırdılar.

Bu arada oyunbaz tunikasının altından kubik şəkildə iki balaca, şirmayı oyun zəri çıxarıb fincana atdı, sonra da artistlərinə dedi:

– Psixeya, Endimion, indi zər atın, bu necib, səxavətli tamaşaçılara göstərin: kimin əli gətirir, kim də biclik eləyə bilər.

İt ilə meymun üz-üzə oturub oynamağa başladılar. Tamaşaçılar onlara baxıb bərkəndən gülüşürdü. Əvvəl Endimion zər atdı: sahibi tərəfindən qabağına qoyulan fincana pəncəsini elə vurdu ki, fincan çevrildi, zərlər xeyli uzağa, bəzi tamaşaçıların ayaqlarına qədər diyləndi. Hamı bu qəribə oyunla maraqlanaraq, əyilib Endimionun neçə xal əldə etdiyini görmək istədi. Bir çoxları əl vura-vura çığırdı:

– “Venera!”... “Venera!”... Afərin, Endimion!

İt sevinə-sevinə quyruğunu buladı, o sanki yaxşı zər atdığını başa düşürdü.

Artoriks zərləri yığıb yenə də fincana atdı, fincanı meymuna sarı uzatdı.

Psixeya fincanı ikiəlli tutub, ağız-burnunu əyə-əyə, üz-gözünü qırıqdıra-qırıqdıra, əzilə-büzülə, bununla da tamaşaçıları güldürə-güldürə fincanı silkələyib zərləri yerə atdı.

Camaat arasında çığırdılar:

– “Venera!”... “Venera!”... Bununku da “Venera”dır! Yaşasın Psixeya! Afərin sənə, Psixeya!

Meymun dal ayaqları üstə qalxdı, qabaq əlləri ilə camaata, minnətdarlıq əlaməti olaraq, öpüşlər göndərirdi, camaat da onun bu hərəkətini gurultu ilə alqışlayır, qəhqəhə ilə gülürdü.

Pul yığan Roma atlısı xırda pulla dolmuş papağı gətirib oyunbaza verdi. Artoriks bu iltifata qarşı təşəkkür edib, pulu toqqasından asılan meşin kisəyə tökdü.

Artoriks öz qumarbazlarına bir də zər atdırmaq istəyirdi ki, ora yığışan camaat birdən hay-küy eşitdi; səs uzun bir küçədən gəlirdi. Bu küçə Böyük sirkın yanından, Kapen küçəsindən başlayaraq Palatindən, sonra da Sali və Tserera kuryasından keçir, Karin kuryası olan meydana çıxırdı. Artoriks də bu meydanda başına toplaşmış camaatın içərisində tamaşa göstərirdi.

Adamlar itin və meymunun oyununa maraqla baxırdı, lakin yeni tamaşa onların diqqətini cəlb etdi: qəribə bir şəkildə qrimlənmiş və ya qeyri-adi maskalar taxmış mimlər və təlxəklər meydana göründü; onlar çalınan fleytaların, kifaların musiqisinə uyaq,

¹ Semiss – Romada işlədilən xırda pul

atılıb-düşürdülər, oynayırdılar, dallarınca da camaat axışıb gəlirdi. Hamısı da Karina kuriyasına sarı hərəkət edirdi.

Artoriksin başına yığışan camaat yeni əyləncəyə tərəf yüyürüşdü. Onun Karin küçəsində rast gəldiyi musiqiçilər öz alətlərini çalırdı. Yenə də Saturnun şərəfinə qulaqbatırıcı xor səsi ucaldı. Artoriks bir az tək qaldı. Nərdivanı qatladı, oyunbazlıq şeylərini yığışdırdı, meymunu çiyinə qoydu, bu zəhlətökən camaatdan yaxa qurtarmaq üçün kuriya binasının yaxınlığında olan yeməxanaya getdi. Orada bir cam tsekub şərabı gətirib birməfəsə içdi. Artoriks düşündüyü kimi də oldu: çox keçmədi, iki dəstə camaat bir-birinə qarışaraq meydanı doldurdu. Mimişlər kuriyanın pillələrinə qalxaraq tamaşa verməyə başladılar: bu, əyləncəli, gülməli, həm də ədəbsiz pantomima¹, ən aşağı dərəcəli biabırçı fars² idi. Camaat bu şeylərə baxıb utanmadan qəhqəhə ilə gülür, çığıra-çığıra onları alqışlayırdılar. Hay-küy bütün meydanı ağzına götürmüşdü.

Artoriks bu əlverişli vəziyyətdən istifadə etdi: divarın dibi ilə gedərək, gözə görünmədən meydandan çıxmaq istədi. Buna çox çətinliklə müvəffəq oldu: ancaq on beş dəqiqədən sonra özünü Böyük Sirkə doğru uzanan küçəyə sala bildi.

Küçə hay-küylə şadlıq edən camaatla dolmuşdu. Artoriks küçə ilə gedərkən, biz onun oyunbaz geyimində nə üçün və necə Romaya gəlməsindən oxuculara qısaca məlumat verək.

Zavallı Rutilinin öldürüldüyü günün səhəri bir dəstə qladiator atlısı yem üçün Bariyə qədər getmişdi. Onlar Qnatiyə gedən yolda dünən qərribə bir cinayət olduğunu eşitdilər: bir-birindən azca kənarda, heç kəsin tanımadığı iki adamın meyiti tapılıbmış. Görünür onlardan biri – yerli camaatdan varlı bir kəndli, o birisi də dövlətli bir patrişi ailəsinin xidmətçisi, azad edilmiş qul imiş.

Atlı dəstənin başçısı bu hadisədən istifadə edərək, Kanuzidə yaşayan sevdiyi qəşəng kəndli qızını görmək fikrinə düşür: üsyançılar qoşunu Venusunin yaxınlığında ordugah qurub qalanda, həmin qız ilə iki ay bundan əvvəl tanış olubmuş. İndi, konsul yolunda baş verən cinayəti guya yoxlamaq üçün öz dəstəsini Kanuziyə apardı. Bir də ki, cinayəti bu yerlərin sahibi olan qladiatorların üstünə ata bilərdilər;

lakin qladiatorlar çox ciddi bir nizam-intizama riayət edərək, heç kəsin malına, canına toxunmurdular. Atlı dəstəsinin başçısı ancaq sevdiyi qızı görmək üçün oraya getmişdi.

Athlar ölənlərin birini tanıdılar və buna çox təəccüb etdilər: o, Apuliya kəndlisi paltarını geymiş, qladiatorlar legionu başçısı igid Rutili idi (onun nə üçün başqa paltar geyməsinin səbəbini də anlaya bilmədilər).

Spartak bu müsibətli hadisədən xəbər tutanda şübhələndi: yəqin onun tədbirinə qarşı durmaq, planlarını pozmaq istəyən xain bir adam vardır, o bəlkə də, qladiatorlar ordugahında gizlənmişdir. Rutili başqası tərəfindən qurulan tələyəmi düşmüşdü, ya heç gözlənilməyən bir hadisə nəticəsində tələf olmuşdu, ya bəlkə, yolda bir adamla dalaşaraq öldürülmüşdü, – Spartak bunu müəyyənləşdirə bilmədi.

Rutili təntənə ilə dəfn edildikdən sonra, hər halda Romaya, Katilinin yanına başqa bir elçi göndərmək məsələsini düşünmək lazım idi. Qoşun başçılarından müşavirəsində Katilinin yanına adam göndərilməsi qət olunduğundan, Spartak güman edirdi ki, belə ciddi və mühüm iş üçün adam seçməyi başqaları ilə məsləhətləşməyə də bilərdi; bir neçə adamı fikrindən keçirərək, nəhayət, sədaqətli və əziz dostu Artoriksi göndərmək qərarına gəldi, bunu da ordugahda heç kəs bilməməli idi.

Artoriks yolda qarşısına çıxan əngəllərdən və təhlükələrdən qorunmaq üçün oyunbazlıq adı ilə səfərə çıxmağı lazım gördü. Bunun üçün oyunbazlıq sənəti ustalarından bu işi öyrənməli idi. O, qladiatorlar məktəbində yaşarkən boş vaxtlarında oyunbazlıqla məşğul olmağı xoşlardı, – lap uşaqlıq vaxtından bu onun xoşladığı əyləncə idi.

Ətrafda yaşayan bir oyunbazı ordugaha gətirdi, öz çadırında, çox gizlin olaraq, onun sənətini öyrənməyə başladı, meymunla iti də ondan aldı: Romada, Karin meydanında göstərdiyi də onun öyrətdiyi oyunlardan idi. Artoriks avqust ayından noyabra kimi bununla məşğul olub, lazımı vərdişlər əldə etdi. Sonra da gizləncə qladiatorlar ordugahından getdi; iki gündən sonra dəmir geyimini çıxarıb oyunbaz paltarı geydi, şəhərlərin, kəndlərin çoxunda azca dayana-dayana Romaya yetişdi, – Spartakın tapşırığını orada yerinə yetirməli idi. Oxucular, onun mərhəmətli kviritlər qarşısında oyunbazlıq etməyə məcbur olduğunu gördülər. İndi də bu qoçaq oğlanın hara getdiyini izləyək. Artoriks Palatinin yanından keçib, Böyük Sirkə

¹ P a n t o m i m a – mimika və hərəkətlərlə ifa olunan teatr tamaşası

² F a r s – yüngül, çox vaxt da nalayiq məzmunlu komediya

gedən küçə ilə irəlilədi, az vaxtda Sali kuriyasına çatdı: stolların ətrafında, müxtəlif ictimai təbəqələrə, mövqelərə mənsub saysız-hesabsız adam oturmuşdu; buradan adamların şən səsləri, hay-küyü, bağırtıları eşidilirdi.

Saturn bayramında ən çox xoşlanan donuz əti idi: bundan cürbəcür xörək bişirərdilər.

Stol dalında oturan nəhəng boylu kappadokiyalı qul çıxırırdı:

– Hə, yaşasın Saturn! – Artoris gəlib onun yanında dayandı.

– Yaşasın Saturn, yaşasın məşhur yeməxanaçı Kurionun hazırladığı gözəl sosiska! Donuz ətindən xörək bişirməkdə heç kəs ona tay ola bilməz!

Kurion balaca boylu, kök, yumru bir adamdı; o yan stolda oturanlar üçün bir yekə qab isti sosiska gətirmişdi.

– Qoy, allahlar məni lovğalıqdan uzaq eləsinlər! Amma ki, özümü öymək də olsa, deməliyəm ki, belə kolbasanı, yelini, iç-içalat qovurmasını mənim yeməxanamdan başqa heç yerdə yeyə bilməzsiniz. And olsun mənim evimin hamisi Yunonanın qara hörüklərinə, heç Lukullun, Mark Krassın süfrəsində də belə xörəklər yemirlər.

Keflənmiş bir qul bağırdı:

– *Lo, bona Saturnalia!* – O sanki qonaqlığın başçısı vəzifəsini ifa edirdi, ayağa qalxıb, şərab dolu camını götürdü; süfrə yoldaşları da yerindən qalxıb bir ağızdan:

– *Lo, bona Saturnalia!* – deyə çıxıraraq, əllərində tutduqları şərabı birnəfəsə içdilər.

Səs kəsiləndən sonra kappadokiyalı ucadan dedi:

– Böyük allahlar öz inayətini bizim üstümüzdən əskik eləməsin!

– Hamı öz yerində otursa da, o ayaq üstündə dururdu. – Qoy Saturnun qızıl dövrü qayıdıb gəlsin, yer üzündən quldarlığın bütün izi yox olsun!

– Onda sən daha Kurionun sosiskasını yeməyəcəksən, bu gözəl tsekub şərabını içməyəcəksən!

Qul hiddətlə ucadan dedi:

– Nə olsun ki, tsekub, falern şərabı həyat üçün çox lazımdırımı? Mənim yurdumun dağlarındakı bulaqlar azad insanın susuzluğunu yatırmırımı?

Başqa qul ona istehza ilə cavab verdi:

– Çox gözəl sudur... əl-üz yumaq, çimmək üçün... Mən tsekub şərabını daha çox xoşlayıram.

Kappadokiyalı qul əlavə etdi:

– Həbsxanaçının qamçısını da! Ay Ginezi, ay Afina düdəməsi! Uzun illər qul olmaq gör səni necə alçaltmışdır!

Artoriks Tuskul şərabı içmək üçün dayanıb, kappadokiyalı ilə yunanın danışıqına qulaq asırdı.

Bir vətəndaş kappadokiyalıya dedi:

– Pa-ho! Əzizim Ediok, sən, deyəsən, Saturn bayramı pərdəsi altında, qullar arasında Spartakın xeyrinə təbliğat aparırsan!

Bir patrisi bu qorxunc adı eşidəndə acıqlı-acıqlı çıxırdı:

– Cəhənnəm olsun o məlun qladiatoru!

Vətəndaşlardan biri elə o saat ucadan dedi:

– Qoy Minos¹ cəhənnəmdə bütün qisas ilahələrini ona həmişə yol yoldaşı eləsin!

Kappadokiyalı ilə bir süfrədə oturan altı-yeddi nəfər adam da çıxırışdı:

– Onu lənətə gəlsin!

Kappadokiyalı sakit halda istehza ilə dedi:

– Ey şanlı-şövkətli igidlər! O alçaq, mənfur qladiatora belə uzaqdan nizə atmağın əhəmiyyəti varmı?

– Alçaq qul, and olsun Romanı öz himayəsində saxlayan allahlara; sən cəsarət edib bizi, Roma vətəndaşlarını təhqir eləyirsən! O murdar barbarı müdafiəyə qalxırsan!

Ediok dedi:

– Sakit olun! Mən heç kəsi, xüsusilə sizi, hörmətli patrisilər və vətəndaşlar, təhqir eləmirəm, bir də axı mənim ağam da patrisidir, özü də buradadır. İndiyə kimi mən Spartakın dalınca getməmişəm, bundan sonra da getməyəcəyəm, ona görə ki, onun qalib gəlməsinə inanmıram, ona görə ki, allahların sevimlisi – Romanın xoşbəxt taleyi onun əleyhinədir. Mən onun ardınca getməsəm də, ona sizin kimi nifrət eləməyi, onu yamanlamağı özümə borc bilmirəm. Spartak həm özünə, həm də yoldaşlarına mübarizə yolu ilə azadlıq qazanmaq ümidindədir. O, əlinə silah alıb Roma legionlarına qarşı cəsarətlə vuruşur.

¹ Minos – qədim yunanların etiqadınca, Krit adasının padşahı, öləndən sonra yeraltı dünyanın hakimi olmuşdur.

Mən istədiyimi deyə bilərəm, buna ixtiyarım var: axı müqəddəs Saturn bayramında, bu üç gündə hamıya tamam ixtiyar verilmişdir: kim nə istəsə eləyə bilər, nə istəsə danışa bilər.

Kappadokiyalının sözləri böyük narazılığa səbəb oldu, onun ağası acıqlı-acıqlı dedi:

– Paho, ismət ilahəsinin ağ örtüyünə and olsun, gör mən nə eşidirəm!.. Ağılsız qul, sən məni, mənim arvadımı söysəydin, evimin namusunu təhqir etsəydin – bundan daha az mənim xatirimə toxunmuş olardın!.. Allahlara yalvar ki, Saturn bayramı keçəndən sonra bu mənasız sözlərin mənim yadıma düşməsin!

– Qladiatorun tərəfini saxlayır! Gör ha!

– Onun əclaf işlərini göylərə qaldırır!

– Bu alçaq qulduru tərifləyir!

– And olsun Kastorla Poluksa!

– And olsun Herkulesə! Bu həyasızlıqdır!

Ediokun ağası ucadan dedi:

– Özü də bu sözlər bu gün deyilir, – Spartak üsyanının dağıdıcı nəticələrini daha artıq hiss etdiyimiz bu gündə! Elə bir gün ki, Spartakın iltifatı üzündən Romada heç yüz nəfər, heç on nəfər də qladiator qalmamışdır! Bu gün sirkdə Saturn allahı şərəfinə kəsmək üçün adam yoxdur!

Onun yeddi-səkkiz nəfər süfrə yoldaşı təəccüb və qəmgin halda soruşdular:

– Doğrudanmı!

– And olsun Herkulesə! Eritsina Venerasına, bu il Saturn bayramında qladiatorlar döyüşü olmayacaqdır! Bu həyasızlıqdır!

Artoriks Tuskuş şərəbini qurtum-qurtum içə-içə istehza ilə öz-özünə dedi:

– Belə də bədbəxtlik olar!

Patrisi sözünə davam etdi:

– Amma ki, həmişə müqəddəs sayılan qədim adətə görə, Saturn allahının şərəfinə gərək insandan qurbanlar kəsilsin! Axı Saturn allahı ilk əvvəl göylər allahı deyil, cəhənnəm tanrısı olub, buna görə, ancaq insan qanı ilə onun mərhəmətini qazanmaq olar.

Patrisinin yanında oturan azad doğulmuş bir vətəndaş qadın həyəcanla dedi:

– Saturn allahı bu əclaf qladiatoru yandırıb kül eləsin! – Tsekub şərəbini içməkdən onun üzünü qızarmışdı. – Belə bədbəxtliyə səbəb olan yeganə bir adam varsa, o da Spartakdır!

Patrisi cəld yerindən qalxıb çığırdı:

– And olsun bütün allahlara, biz belə rüsvayçılığa yol verə bilmərik! Biz Saturn allahına pərəstiş edirik: ona ki, insanlardan qurban kəsmək lazımdır – bu qurbanlar kəsilməlidir. Bu məsələdə mən birinci ola bilərəm: mən allahın qurbangahında kəsilmək üçün qullarımdan birini kahinlərə apararam. Başqa dindar da tapılar, – Roma havayı yerə öz mömin adamları ilə şöhrət qazanmayıb ki! Onlar da mənim kimi edirlər, Saturn allahına da insan qurbanları kəsilmiş olar, – keçmişlərdə kəsilən kimi!

– Bizi ən çox xoşladığımız qladiatorlar döyüşü tamaşası ilə kim sevindirə bilər!

Romalı qadın çox təəssüflə ucadan dedi:

– Kim, kim sevindirə bilər?! – O, təsəlli tapmaq üçün tsekub şərəbini onuncu camını tez başına çəkdi.

Süfrədə oturan səkkiz adamın hamısı dərdli-dərdli ucadan dedi:

– Kim, kim bizə bu xoş tamaşanı göstərəcək?

Bir anlığa hamı susdu, Artoriks əlləri ilə üzünü örtüdü: özünün də insan övladına mənsub olduğunu düşünərək xəcalət çəkdi.

Patrisi dedi:

– Gələcək üçün konsul seçilən bizim şanlı döyüşçülərimiz – Lutsi Helli Publikola ilə Qney Korneli Lentul Klodian bunu edəcəkdir. Yazda onlar qladiatorlarla vuruşmağa gedəcəklər. – Patrisinin gözlərində zalımlıq sevinci parladı. – Hər konsulun otuz minə qədər əsgəri olacaq... And olsun Müzəffər Herkulesə, onda baxarıq, baxarıq görək, o mal oğrusu barbar dörd konsul legionunun, onların köməkçi hissələrinin, müttəfiqlərinin qabağında dayanıb dura biləcəkmi!

Kappadokiyalı istehza ilə astadan dedi:

– Guya Fundi ətrafında darmadağın edilən legionlar konsul legionları deyildi.

– Ba-a! Pretor qoşunu ilə iki konsul ordusu arasında böyük fərq vardır. Barbar, bu sənə qandıqın şey deyil! Mars allahının ecəzkar qılıncına and olsun, qladiatorlar az vaxtda darmadağın ediləcək, ələ keçən əsirlər bizim zindanlarımıza düşəcək, oradan da sirkələrə min-min göndərilib məhv ediləcəklər.

– Onlara aman yoxdur!
– Bu quldurlara heç mərhəmət göstərilməyəcək!
– Bax onda biz kef çəkəcəyik! Yoxsa bu nədir axı?! Nə vaxtdandır qladiatorlar döyüşünü görmürük! Buna dözmək olar?!

– Bəli, and olsun Musahet Herkulesinə, biz bunun əvəzini çıxacağıq!

– Heç görünməmiş qladiator döyüşləri düzəldəcəyik, elə döyüşlər ki, bir il davam eləsin!

– Mən istəyirəm ki, bu otuz min quldurun canvermə xırıltısından, ölüm əzabından həzz alım!..

– Amma nə bayram olacaq! Nə şadlıq olacaq!..

– Əylənəcəyik! Kefə baxacağıq!..

Hirsindən Artoriksin rəngi ağardı, bütün bədəni tir-tir əsdi; acıqlı-acıqlı mızıldandı:

– Baxarıq...

Bu insan sifətli yırtıcı heyvanlar qanlı qırğınları xəyallarında canlandıraraq, bundan ləzzət alarkən, Artoriks içdiyi şərabın pulunu verib, oyunbaz şeylərini götürdü, dördayaqlı artistləri ilə yola düşdü. Palatin tərəfə gedərək, yuxarı Müqəddəs küçəyə döndü. Bir yığın adam bağıra-bağıra, yavaş-yavaş küçə ilə gəlirdi. Artoriks dirsəklərini işə salaraq bu izdihamın içərisindən güclə keçib getdi.

İzdiham yuxarı Müqəddəs küçəsindən keçib, Palatin təpəsi ətrafındakı küçələrə doluşdu. Artoriks təpənin şimal döşü ilə yuxarı qalxmaq üçün bu küçədən keçməli idi. Katilinanın evi orada idi.

Basabas, tünlük Artoriksin lap zəhləsini tökmüşdü, dəlicəsinə hay-küydən, çığırtıdan az qalırdı qulağı batsın. Nəhayət, gəlib patrisinin evini zinətləndirən portikə çatdı. Portikdə saysız-hesabsız kliyent, azad edilmiş qul və Sergi Kamiliyasının qulları vardı. Onlar istədikləri kimi oturub acgözlüklə yeyib-içir, əyyaşlıq edirdilər. Məğrur qudurğan senatorun evi qonaqla dolu idi: oradan gələn çığırtılar, nəğmə səsləri bunu aydın göstərirdi.

Oyunbazın gəlməsi dəlicəsinə bir alqışla qarşılandı. Artoriks üç saat əvvəl Karin küçəsində rast gəldiyi adamlara göstərdiyi oyunları bu sərxoşlar yığını qarşısında da təkrar etməyə məcbur oldu.

Endimionla Psixeya ondakı kimi gözəl oyunlar çıxartdı: alqışların, şiddətli gülüşlərin, təriflərin ardı-arası kəsilmirdi.

Katilinanın qonaqlarından biri oyunbaza pul yığarkən, Artoriks camaatı əyləndirə-əyləndirə ətrafına göz qoyurdu. Bir adam portikdə, mətbəxdə işləyən qullara sərəncam verirdi. Artoriks onun geyimindən, amiranə səşindən bildi ki, bu, evə baxan adamdır. Ona yaxınlaşıb xahiş etdi ki, Katilinaya deyin, sizə bir adam mühüm xəbər gətirib.

Evəbaxan onu başdan-ayağa süzdü, sonra da nifrət dolu etinasızlıqla dedi:

– Ağam evdə yoxdur.

Üzünü çevirib getmək istədi.

Artoriks yavaşca dedi:

– Bəlkə də, mən Tuskul təpələrindən gəlmişəm, Avreli Orestilinin tapşırığını ona yetirmək istəyirəm!

Evəbaxan dayandı, çevrilib astadan soruşdu:

– Hə... sən gəlmisən?

Sonra da bic-bic gülümsəyərək əlavə etdi:

– Başa düşürəm... Oyunbazlıq sənəti allahların qanadlı qasidi olmağa da imkan verir... Hə-ə-ə... başa düşürəm.

Artoriks incə bir istehza ilə dedi:

– Sən yaman arif adamsan!

Elə o saat da açıq ürəklə dedi:

– Nə etmək olar? Əlimdən gələn budur.

– Yaxşı da, buna mənim sözüüm yoxdur. – Sonra da əlavə etdi: – Katilinanı görmək istəyirsənsə, Foruma get... Orada yəqin ki, onu taparsan.

Evəbaxan uzaqlaşdı.

Artoriks, təriflər yağdıran yeni pərəstişkarlarından yaxa qurtaran kimi, Palatindən endi, küçələri dolduran camaat arasından mümkün qədər tez-tez irəliləyərək, Foruma sarı yönəldi. Burada şəhərin başqa yerlərindən daha artıq basabas və hay-küy vardı.

Qadınlı-kişili, uşaqılı-böyüklü, müxtəlif ictimai vəziyyətli üç min insan axını yavaş-yavaş üz-üzə hərəkət edirdi: bəziləri Saturn məbədinə gedirdi, bəziləri də oradan qayıdırdı.

Forumun ətrafındakı Razılıq, Kastor və Polluks, Vesta, Qrekostaz məbədlərinin və Qostiliya Kuriyasının portikləri, Portsisi, Semproni, Fulvi və Emili bazilikaları patrisilərlə, atlılarla, plebeylərlə, xüsusilə, müxtəlif ictimai təbəqələrdən olan ən gözəl qadınlarla dolu idi.

Burada basabas az olduğundan onlar böyük Forumda şadlıq edən camaata, bu əzəmətli mənzərəyə tamaşa edirdilər.

Saturn allahı şərəfinə düzələn bu bayramda, onun məbədinə gedən ziyarətçilər oradan çıxan ziyarətçilərlə qarşılaşdılar. Hər iki dəstənin qabağınca mimlər, fleytaçılar, musiqiçilər, kifaraçılar gedirdi. Onlar ulu ata Saturnun şərəfinə mədhiyələr oxuyur, dəlicəsinə çığıra-çığıra onun adını çəkirdilər.

Saysız-hesabsız hoqqabazların, təlxəklərin, oyuncaq və yeyinti satan alverçilərin, xırdavətçilərin çığırtıları təsviri mümkün olmayan bu qulaqbatırıcı hay-küyü daha da artırır.

Artoriks insan axınına düşərək, istər-istəməz onun cərəyanı ilə getməli idi: yavaş-yavaş, lakin dayanmadan hərəkət edən izdiham dalğaları onu – şərəfinə bayram edilən allahın məbədinə qədər apardı.

İzdiham bir neçə addım irəliləyərək azca dayanır, sonra yenə qabağa gedirdi; Artoriks də bu sıx insan yığını içərisində yeri-yeri gah sağa, gah sola baxır, Katilinanı görmək istəyirdi.

İt də sahibinin yanı ilə qaçırdı. Artoriks arabir onun yazıq-yazıq zingildədiyini eşidirdi: yazıq it adamların arasında tez-tez və ehtiyatla keçsə də, bu dəhşətli basabasdə onun ayaqlarını tapdayan da olurdu.

Artoriksdən bir neçə addım qabaqda bir qoca, iki də cavan oğlan gedirdi. Qoca çox qiymətli, hətta zinətli paltar geysə də, Artoriks dərhal onun kim olduğunu bildi. Bu adamın yaşı, heç şübhəsiz, əllidən keçmişdi. O nə qədər əhlik-kirşən sürtsə də, bu onun ən alçaq ehtiraslar ifadə edən, saqqalsız, yıpranmış, arvad sifətli üzündəki dərin qırışıqları gizlədə bilmirdi. Mimin yanındakı cavan oğlanlar patrisi idi, – bunu geydikləri ağ tunikanın tünd-qırmızı köbəsi göstərirdi. Oğlanlardan birinin iyirmi iki-iyirmi üç yaşı olardı; ortaboylu adamdan bir qədər uca idi, qəşəng boy-buxunu, qara qıvrım saçı, solğun üz, qara gözləri vardı; üzündə sakit bir kədər, gözlərində ağıl ifadə olunurdu. O birisi boyca qısa, cılız bir oğlandı; on yeddi yaşı olardı; qəşəng üz diqqəti cəlb edirdi; üzünün düzgün, aydın xətlərində təmiz qəlbə, dərin hisslərə, möhkəm iradəyə, qəti xarakterə malik olduğu duyulurdu. Qoca – Metrobi idi, cavanlardan biri də Tit Lukrets Kar, o birisi Qay Kassi Longin idi.

Metrobi yanındakı cavanlara deyirdi:

– And olsun mənim ölməz, şanlı dostum Lutsi Korneli Sullaya!
– Görünür, onlar başladıqları söhbəti davam etdirirdi. – And içirəm, inanın, mən hələ ömrümdə Klodiyadan gözəl qadın görməmişəm!

– Qoca şəhvətpərəst, bəlkə də, sən pozğun həyatında belə gözəllərə rast gəlmisən, amma belə əxlaqsız qadın görməmişən. Elə deyilmi, qoca kələkbaz?

Lukretsinin sözləri Metrobinin xoşuna gəldi:

– Şair, şair, mənle öcəşmə! And olsun Musahet Herkulesinə, biz də sənə bəndə bəzi şeylər bilirik.

Kassi Vesta məbədinin portikinə gözlərini dikərək, həyəcanla dedi:

– And olsun Mnemosinə, mən bu Klodiyadan ötrü dəli-divanə-yəm! – Bu zaman məbədin qabağına bir dəstə adam toplaşmışdı, Klodiya da orada idi. O, üzdən hələ uşağa oxşayan qardaşının yanında durmuşdu. Kassi odlü gözlərini ondan ayırmırdı. – Nə gözəldir!.. Onda ilahi gözəllik var!

Lukretsi gülümsədi:

– Kassi, əgər sən, doğrudan da, onun öpüşünə nail olmaq istəyirsənsə, onda Klodiyanı ələ almaq çətin deyil.

Metrobi əlavə etdi:

– İnan ki, ona çox da elə yalvarıb-yaxarmaq lazım gəlməyəcək.

– Görürsən, qardaşına necə oxşayır?

– Elə bil bir badamın qoşa ləpəsidir... Klodiya kişi paltarı geysəydi, onları bir-birindən ayırmaq olmazdı.

İzdiham hər on addımdan bir dayandığı kimi, indi də birdən dayandı, Artoriks Kassinin məftuniyyətlə baxdığı qadını yaxından görə bildi. Klodiya portikin sütunları qabağında durmuşdu; iyirmi-dən çox yaşı olmazdı; ucaboylu, gözəl biçimli, cavan bir qadındı. Ən zərif yun parçadan tikilmiş, tünd-qırmızı haşiyəli qısa ağ tunikası bədən bədənə yapışmışdı, bununla da qəşəng, çevik qamətinin ehtiras oyadan gözəlliyini bürüzə verirdi. Onun əlləri, boynu, çiyinləri nə qədər ağ olsa da, üz daha ağ görünürdü. Ancaq zərif, al yanaqları göstərirdi ki, bu üz, bu boyun, bu çiyinlər, bu sinə ölməz heykəltəraş Fidinin¹ ağ Paros mermərindən qayırdığı heykəl deyil, canlı bir qadının üz, boynu, çiyinləri, sinəsidir. Sıx, yumşaq sarışın saç

¹ F i d i – Afina heykəltəraşı (e.ə. 431-ci ildə ölmüşdür)

üzünü halə kimi bürümüşdü; cəsarət, hətta dikbaşlıq ifadə olunan parlaq, mavi gözləri çöhrəsini canlandırırtdı. İlk əri tərəfindən rədd edilən bu gözəl qadının yanında – ona son dərəcə oxşayan qardaşı Klodi durmuşdu. Klodinın on dörd yaşı tamam olmuşdu. Onun uşağcasına məsum sifətinə baxan heç deyə bilməzdi ki, o gələcəkdə üsyankar xalq tribunu, daşqəlblı, amansız bir adam olacaq, bu adam yaxın gələcəkdə Romanın başına müsibətlər açacaq, ədavət, nifaq, itilaf salacaq, qırğınlara səbəb olacaqdır.

Kassi bir az Klodiyaya məftuniyyətlə baxdıqdan sonra ucadan dedi:

– Venera¹ ilə Diananı² avam xalq necə gözəl təsəvvür edirsə etsin, onlar Klodiyadan gözəl ola bilməz!

Tit Lukretsi Kar gülümsədi:

– Venera, əlbəttə, Veneradır, o öz yerində; sən gəl Diananı sakit burax: Diana ismətli ilahədir, onu bu satqın, bu kvadrantariya³ qadınla müqayisə etmək olmaz.

Kassi bərk acıqlandı:

– Kim Klodiyaya bu biabırçı ləqəbi verib? Kim onun abırını tökməyə cürət edib, kübar qadınlar! Lakin onlar əxlaqsızlıqda Klodiyadan geri qalmırlar, ancaq onun qədər utanmaz, onun qədər gözəl deyillər. Buna görə də onu gözləri götürmür, ona hədsiz dərəcədə nifrət edirlər, onu ələ salırlar.

Metrobi həyəcanla dedi:

– Odur ey, baxın! Klodiyanı ilk dəfə bu ləqəblə mükafatlandıran odur!

Metrobi, geyimindən patrisi xanımına oxşayan, ucaboylu bir qadını göstərdi. Onun boy-buxunu qəşəngdi, lakin üzündə ciddiyyət, hətta sərtlik duyulurdu. Klodiya ilə qardaşının durduğu yerdən bir az kənardə, – hündür boylu, qalın qaşlı, çox geniş alınlı, qartal burunlu, bir az sönük baxışlı, yaxından görən bir adamın yanında dayanmışdı. Onun yaşı otuzdan çox olardı. Əzəmətli görünüşü və duruşu vardı; adi üzlərdən fərqlənən sifətindəki dalğınlıq diqqəti cəlb etdi.

– Bu qadın kimdir? Terentsiya? Siseronun arvadı?..

– Bəli, özüdür ki, var... O öz hörmətli ərinin yanında durmuşdur. Lukretsi istehza ilə gülümsədi:

– Ba, qüsuru, əxlaqsızlığı qamçılamaq lap ona yaraşır! Onun bacısı – Vesta kahini Fabiya Katilina ilə olan, dinə toxunan əlaqəsi ilə havayı yerə şöhrət qazanmamış ki! And olsun Herkulesə, Klodiyanın əxlaqsız hərəkətlərini sensor yoxlamalı olsa, onda Fabiyanın pozğun həyatı ilə məşğul olmağa onun daha artıq əsası olacaqdır.

Metrobi etinasız halda başını yırğaladı:

– Eh! Biz rüsvayçılığın elə bir dərəcəsinə gəlib çatmışıq ki, Katon bizim zamanımızda yaşasaydı, o özü bu pozulmuş əxlaqın düzəlməsi üçün nədən başlamaq lazım gəldiyini bilməzdi. Məlumdur ki, Katon satqınlığa uymayan ən ciddi, ən amansız, yenilməz sensor olmuşdur, Roma bu vaxta qədər belə sensor görməmişdir. And olsun Kastora və Polluksa, əgər Katon Romada yaşamağa ixtiyarı olmayan qadınları qovsaydı, onda Roma, Romulun xoşbəxt dövründə olduğu kimi, ancaq kişilər şəhəri olardı, buna görə Kvirin nəslini saxlamaq üçün yenə də Sabina qadınlarını götürüb qaçmaq lazım gələrdi. Lakin indiki Sabina qadınları qaçırılmağa layiqdirlərmi?

Lukretsi ucadan dedi:

– Afərin, afərin! İlahi Epikürə and olsun, bax buna varam! Metrobi əxlaqın pozğunluğuna qarşı nitq söylədi! İlk seçkilərdə mən sənə səs verəcəyəm, təbliğat aparacağam ki, səni sensor seçsinlər!

Bu anda izdiham yenə hərəkətə gəldi, Kassi öz dostları ilə Vesta məbədi portikinin pilləkəninə lap yaxınlaşdı; o indi Klodiyadan azca kənardə dururdu. Kassi sağ əlini dodaqlarına qoyub onu salamladı, sonra da ucadan dedi:

– Salam olsun sənə, Klodiya, ey Roma gözəllərinin gözəli!

Klodiya başını azca əyərək, incə təbəssümlə Kassinin salamını alıb, odlu nəzərlə ona xeyli baxdı.

Lukretsi gülümsəyərək Kassiye dedi:

– Onun bu baxışı çox şeylər vəd edir...

Metrobi əlavə etdi:

– Şanlı Kassi, sənın ehtirasın tamam yerində imiş... Doğrudan da, mən ömrümdə belə gözəl görməmişəm...

¹ Venera – sevgi və gözəllik ilahəsi

² Diana – qədim romalılarda ovçuluq ilahəsi

³ Kvadrantariya (kvadrant sözüdür, kvadrant – qara puldur) – özünü kvadranta satan qadın. Siseron deyir ki, Klodiya əxlaqsız qadın olduğu üçün bu ləqəbi ona Romanın kübar, ərli qadınları vermişdir.

Bircə qadın vardı, o da Klodiya kimi gözəldi: o yunan kurtizan qadını Evtibida idi!

Lukretsi bu adı eşidəndə sarsıldı; bir az susduqdan sonra yüngülcə ah çəkdi:

– Gözəl Evtibida! O indi haradadır?..

– Sən onu öz gözünlə görsəydin inanmazdın: o indi qladiatorların ordugahındadır!

Lukretsi dedi:

– Əksinə, mən bunu çox təbii bir şey hesab edirəm. Onun əsil yeri oradır!

– Evtibida bu quldurlar ordugahına ona görə getmişdir ki, onlardan birinin sevgisinə nail ola bilsin: o, Spartaka dəlicəsinə vurulmuşdur...

– Mərhəba! And olsun, Herkulesə!.. Nəhayət, o özünə layiq oynaşını tapmışdır!

– And olsun Stator Yupiterinə, yanılırsan!.. Spartak onu nifrətlə rədd etmişdir!

Üçü də bir anlığa susdu.

Bir az sonra Metrobi Lukretsiyə dedi:

– Sən bilmirsən ki, gözəl Evtibida bir neçə dəfə mənə qladiatorlar ordugahına çağırılmışdır.

Lukretsi təəccüblə soruşdu:

– Gedib orada nə eləyəcəksən?

Kassi əlavə etdi:

– Əyyaşlıq eləyəcəksən? Sən Romada da bu işlə lap yaxşı məşğul olursan!..

– Siz gülürsünüz, zarafat eləyirsiniz... Amma mən ora getmək istərdim...

– Hara?

– Spartakın ordugahına. Qiyafəmi dəyişib ora gedərdim, başqa bir ad altında Spartakın qılığına girərdim, onun rəğbətini qazanardım, bütün planlarını, məqsədini öyrənərdim, bilərdim ki, o nəyə hazırlaşır, bunun da hamısını gizləncə konsula xəbər verərdim.

Yanıdakı patrisilər qəhqəhə ilə güldülər. Metrobi bundan inciyib, acıqlı-acıqlı dedi:

– Hə, gülürsünüz?! İki il bundan əvvəl qladiatorların üsyana hazırlaşdıqlarını konsul Lutsi Litsini Lukulla mən xəbər vermədimmi?

Onların qiyam qaldıracaqlarını mən Furina ilahəsi meşəsində bilib üstünü açmadımmı?

Artoriks öz-özünə dedi: “Hə-ə, yadda saxlarıq!” Onun üzü qızardı, bir az kənarda gedən Metrobiyə acıqlı-acıqlı baxdı.

Bu zaman izdiham Kapitoli təpəsinin ətəyinə, Saturn məbədinə çatdı. Bu əzəmətli, möhkəm binada həm Saturnun qurbangahı vardı, həm də təsdiq olunmuş qanunlar və dövlət xəzinəsi saxlanırdı. Burada adam daha çox idi, hərəkət daha artıq yavaşdı.

Kassi ucadan dedi:

– And olsun Romanı himayə edən allahlara, burada adam boğula bilər.

Lukretsi də onun sözüne qüvvət verdi:

– Doğrudan da boğula bilər!

Metrobi ucadan dedi:

– And olsun Vaxsla Dionisin¹ sarmaşığı çələnginə, elə belə də olacaq.

Lukretsi dedi:

– Başa düşürəm, niyə biz bu basırığa gəldik?!

İnsan izdihamının təzyiqi get-gedə artırdı, basabasa dözmək olmurdu. Nəhayət, on beş dəqiqədən sonra Metrobi, Lukretsi, Kassi, onların da ardınca Artoriks tısbığa yerləşdi ilə məbədə girdi, orada Saturn allahının tunc heykəlini gördülər. Onun əlində balaca bir oraq vardı, elə bil ki, biçinə hazırlaşdı. Heykəlin ətrafında əkinçilik alətləri, kənd işlərinin və çoban həyatının alleqorik təsəvvürləri vardı.

Metrobi dedi:

– Bax, bax, odur ilahi Sezar, baş kahin! O indicə Saturnun şərəfinə qurban kəmiş, indi də kahin paltarını dəyişib məbəddən çıxır.

– Gör Semproniya ona necə baxır, – o gözəl, o ağıllı Semproniya!

– İpə-sapa yatmayan Semproniya desəydin daha yaxşı olardı.

– Qaragözlü gözəl! And olsun Razılığın on iki allahına, yetkin Roma gözəlliyinin ən mükəmməl surətidir.

– Bir bax, onun qara gözlərindən sanki ehtirasın ildırımları, odu saçılır! Gör qəşəng Sezara baxıb necə gülümsəyir!

– Sezara gör hələ nə qədər kübar xanımlar, qızlar sevə-sevə baxırlar!

¹ D i o n i s – qədim yunanlarda şərab və şənlik allahı.

– O sarışın Favstaya bax!
– Mənim ölməz dostum Xoşbəxt Lutsi Korneli Sullanın – hökm-
darın qızı!

– Sən o dəhşətli yırtıcının dostu olmusan, özü də həyasız dostu,
biz bunu çoxdan bilirik, daha hər addımda bunu təkrar etməyin
mənası yoxdur!

– Yenə bu hay-küydür?

– Bu nə çığırtıdır?

Həmü üzünü məbədin qapısına tərəf çevirdi, oradan yenə Satur-
nun şərəfinə oxunan mədhiyələrin səsi gəlirdi.

Çox keçmədi, saturnu ziyarət etmək üçün təzədən bir yığın adam
gəlib, məbədi dolduran adamları sıra sütunlar eyvanına və divarlara
sıxışdırdı. Onların içərisində əlliyə qədər arıq, qaşqabaqlı ziyarətçi,
şəhər pretorunu zəfər mərasimində olduğu kimi, təntənə ilə gətirdi,
hərəsinin də əlində dəmir zəncir vardı:

Lukreysi dedi:

– Hə, indi başa düşdüm! Bunlar Mamertin həbsxanasına salınan
canilərdir; cəzalanmalı idilər, amma indi, adətə görə, günahlarından
keçmişlər.

Metrobi əlavə etdi:

– Əllərinə, ayaqlarına vurulan zəncirləri də, adətə görə, gətir-
mişlər ki, Saturn allahının mehrabından assınlar.

Kassi qurbangahı göstərib həyəcanla dedi:

– Bax, bax, bütün Romanı qorxu altında saxlayan o dəhşətli Kati-
lina oradadır! – Bu məğrur, pozğun patrisi qurbangahın yanında
dayanıb, Vesta kahin qızlarını seyrə dalmışdı, cavan qızlardan birini
gözləri ilə yeyirdi. Katilina sevgidə də amansızdır, – bunu inkar
etmək olmaz. Görürsünüzmü, o necə yırtıcı heyvan acgözlüyü ilə
Teretsinin bacısına baxır!

Lukreysi, Metrobi, cavan Longin Kassi ilə Katilinanın qeybətini
edib, onun günahkar sevgisindən danışarkən, Artoriks patrisini gördü,
gözləri sevinclə parıldadı. Katilinanın yanına getmək üçün yavaş-
yavaş izdiham arasından irəliləməyə başladı.

Lakin bir şeyi arzu etməklə – onu yerinə yetirmək başqa-başqa
şeylərdir: cavan qall ancaq yarım saatdan sonra, o da məbəddən çıxan
izdihamla yavaş-yavaş irəliləyərək, Lutsi Sergi Katilinaya yaxınlaşa
bildi. O yenə də Vesta kahin qızları seyrə dalmışdı. Artoriks yavaşca
onun qulağına dedi:

– İşıq və azadlıq!

Katilina diksinib cəld döndü, boz gözləri ilə oyunbaza diqqətlə
baxaraq qaşlarını çatdı, sərt, bir az da təhdidlə soruşdu:

– Bu nə deməkdir?

Artoriks astadan cavab verdi:

– Məni Spartak göndərib. Apuliyadan bu qiyafədə gəlmişəm.
Şanlı Katilina, səninlə çox ciddi məsələ barəsində danışmaq istə-
yirəm...

Patrisi oyunbaza bir də diqqətlə baxdı:

– Yaxşı... Məbəddən çıxana qədər yanımcə gəl... Sonra da, tənha
bir yerə çatana kimi, uzaqdan ardımca gələrsən.

Özbaşınalıq edən qüvvətli, həyasız bir adam nifrətiylə, Katili-
nada bu nifrət kobudluğa, insanlara qarşı etinasızlığa qədər varırdı,
– o, güclü əlləri ilə adamları itələyir, ona yol verilməsini yoğun
səslə əmr edirdi. Katilina bu qayda ilə hərəkət edərək, o birilərdən
daha tez məbəddən çıxdı. Artoriks də onun ardınca elə gəlirdi, sanki
ətəyinə tikilmişdi.

Onlar bu cür yeri-yeri portikdən keçib küçəyə çatdılar, yarım
saatdan sonra da izdihamın içindən çıxıb Mal-qara meydanına sarı
yönəldilər: burada öküz alıb-satan adamlar yığılmışdı. Mal-qara
alveri üçün ayrılan bu böyük meydanda camaat çox deyildi, buna
görə Katilina ilə Artoriks çox çətinlik çəkmədən gəlib dəyirmi Zəfər
Herkulesi məbədinə yetişdilər. Artoriks bir az kənardan Katilinanın
ardınca gedirdi.

Katilina Herkules məbədinin yanından keçib, Patrisi qızlarının
isməti deyilən böyük bir məbədə yaxınlaşdı. Burada dayanıb oyun-
bazı gözlədi. Artoriks də onun yanına gəldi.

Artoriks Spartakın tapşırığını Katilinaya yetirdi. O, legionların
qüvvəsini düzgün və inandırıcı şəkildə gözəl ifadələrlə təsvir etdi.
İsbat etdi ki, əgər Lutsi Sergi Katilina, bir çox döyüşdə sınaqdan çıx-
mış altmış min qulun başında durarsa, onların sücaəti birə on artar,
sayı da az vaxtda yüz iyirmi minə çatar. Bunu nəzərə alaraq, heç də
mübaligə etmədən qəti demək olar: bu qoşunla bir sıra qalibiyyət
əldə edilər, bir ildən sonra da belə müzəffər ordu ilə Romanın qala
qapılarına yaxınlaşmaq mümkündür.

Bu sözləri dinlərkən Katilinanın gözləri qanla doldu, amansız,
sərt ifadəli üzünün özələləri düynələndi, qüvvətli yumruqları arabir

qorxunc halda sıxıldı, məmnuniyyət hissi ilə bir neçə dəfə dərin-dən ah çəkdi, – sinəsindən qopan bu ahlar yırtıcı heyvan nərlətinə oxşayırdı.

Artoriks sözünü qurtardıqdan sonra Katilina həyəcanla və qırıq-qırıq danışmağa başladı:

– Sən mənə yoldan çıxarırsan... ey cavan... mən heç bilmirəm... nə deyim... Səndən gizlətmək istəmirəm... Mənim kimi bir patrisinin, romalının... qullar qoşununa başçılıq etməsini düşünmək özü mənə alçaqlıq görünür... qoy onlar lap igid olsunlar, şücaətli olsunlar... hər necə olsa üsyankar quldurlar. Lakin mənim ixtiyarımda belə əzəmətli ordunun olması fikri, onunla qalibyyət əldə etmək fikri... Axı mən böyük işlər üçün doğulmuşam, hələ indiyə qədər bir əyalətə də başçı olmaq imkanını əldə edə bilməmişəm, – belə bir əyalətdə böyük işlər görmək üçün əlimə fürsət düşərdi. Hiss edirəm ki, bu fikir...

– Bu fikir qoy səni elə məst eləməsin, əqlin elə zəhərlənməsin ki, sən patrisi kimi doğulduğunu, bir romalı olduğunu yaddan çıxarsan! Sən gərək yaddan çıxarmayasın ki, biz hökmranlıq edən oliqarxiya – barbar qulların cinayətə köməyi ilə deyil, azad doğulmuş romalının əli ilə, Roma silahı ilə məhv edilməlidir!

Bu sözləri ucaboylu, necib biçimli, məğrur simalı bir adam söylədi. Onun otuz yaşı olardı. O, Katilinanın ardınca gəlmiş; İsmət məbədinin tinindən çıxmışdı: Lutsi Katilina ilə Artoriks burada söhbət edirdi.

Katilina təəccüblə dedi:

– Lentul Sura! Buradasan?..

– Sənin ardınca gəlirdim: mənə elə gəlir ki, bu adam səni təqib edir; bu mənə şübhəli göründü. Sənə bir neçə dəfə demişəm: tale üç Kornelinin Romaya hökmranlıq edəcəyini əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Korneli Tsinna ilə Korneli Sulla qismətlərinə düşən bu hökmranlığı yerinə yetirmişlər. Romada hökmran olmaq üçün tale tərəfindən seçilən üçüncü adam sən sən. Mən səni səhv iş tutmaqdan çəkindirmək istəyirəm. Yanlış bir addım səni məqsədə yaxınlaşdırmaq əvəzinə, daha da uzaqlaşdırar.

– Deməli, Lentul, sən düşünürsən ki, Spartakın təklifi kimi başqa bir əlverişli fürsət də ələ düşə bilər? Deməli, sən düşünürsən ki, sonralar biz qladiatorlar qoşunu kimi legionlar əldə edib, planımızı yerinə yetirəcəyik?

– Mən düşünürəm ki, Spartakın təklifini qəbul etsək, onda həm xalqımızın nifrətini, həm də bütün İtaliyanın lənətini qazanmış olacağıq. Bundan başqa, bu iş nə Roma plebeylərinin, nə mirasdan məhrum olanların, var-yoxu əlindən çıxanların, borca düşənlərin xeyrinə deyil, ancaq barbarların, Roma xalqı düşmənlərinin xeyrinə olacaq. Bizim dostlarımızın nüfuzu və köməyi sayəsində onlar Romada ağalığa etsələr, sən elə düşünürsən ki, onlar qanuna tabe olacaq, biz də onları cilovlaya biləcəyik? Sən elə düşünürsən ki, onlar bizə Romanı idarə etməyə, hökmranlıq etməyə ixtiyar verəcəklər? Romanın hər bir vətəndaşına onlar düşmən kimi baxacaq. Onlar bizi qırğına, bir-birimizi öldürməyə sövq edəcək – amma biz həddindən artıq sadələşməyə, ancaq optimatları məhv etmək fikrində idik.

Lentul qəti və sakit danışdı; danışdıqca da Katilinanın həyəcanı azalırdı, hər hərəkəti qızgınlığının söndüyünü göstərirdi. Lentul sözünü qurtaranda, Qratidianın qatili başını yorğun halda aşağı əydi, dəridən ah çəkib yavaşca dedi:

– Sənin məntiqin dəhşətlidir, elə bil ki, itilənmiş ispan qılıncıdır.

Artoriks Lentula nəşə demək istədi, lakin Lentul əmredici əl hərəkəti ilə onu danışmağa qoymayıb, qəti dedi:

– Qayıt get Spartakın yanına. Ona de ki, biz sizin şücaətinizə valehik, biz ancaq hər şeydən əvvəl romalıyıq. Vətənimiz böyük təhlükə qarşısında qalanda Tibrdə bütün çəkişmələr sakitləşir. De ki, qoy, taleyin ona bəxş etdiyi əlverişli vəziyyətdən istifadə eləsin, sizi Alpin o tərəfinə aparsın, hamınızı öz ölkəsinə çatdırsın, bundan sonra İtaliyada aparacağınız müharibə sizin üçün faciə ilə qurtaracaq. Get, qoy allahlar sizə yar olsun!

Katilina qaşqabağını tökərək fikrə dalmışdı, dinib-danışmırdı. Lentul Sura sözünü qurtarıb onun qoluna girdi, Mal-qara meydançasına sarı apardı.

Artoriks dalğın halda xeyli onların ardınca baxdı. Endimion onu bu dalğınlıqdan ayıltı: üstünə atılıb əllərini yalamağa başladı. Onda yalançı oyunbaz getmək qərarına gəldi, qədim Muqion qapılarına gedən yol ilə yavaş-yavaş irəliləyərək, Germal kuryasına sarı yönəldi.

Artoriks kuryaya çatanda gün batmağa əyilirdi. Kuryada da şənlik edən çox adam vardı. O, Lentulun sözlərindən çox mütəəssir olduğundan, hələ də dərddli fikirlərdən özünə gəlməmişdi, buna görə,

Metrobinin xeyli vaxtdan bəri onun ardınca gəldiyini duymamışdı. Metrobi gah qabağa keçir, gah da geri qalaraq ona diqqətlə baxırdı. Ancaq Germal kuryası olan meydana çatanda mimi gördü, o saat da tanıdı, çünki Artoriks uzun zaman Sullanın Kumadakı villasında yaşamışdı, onu tanıyırdı: Metrobi tez-tez hökmdarın evinə qonaq gəlirdi. Artoriks Metrobini görəndə narahat oldu, qorxdu ki, onu tanısan, vaxtilə Sullanın qladiatoru olduğunu bilsin.

Bir az fikirləşərək düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq istədi, addımlarını yeyinlətdi: bəlkə, Metrobi təsadüfən bura gəlmişdir, onu tanımamışdır. Lap bəd ayaqda izdihamın içərisinə soxular, onu təqib edən adamın gözündən yayınar.

Sanki tale onu himayə edirdi. Bir patrisinin qapısı qabağına onun kliyənləri toplaşmışdı, hərəsinin də əlində bir şam vardı: onlar, adət üzrə, Saturn bayramı münasibətilə şamları bu evin sahibinə, himayəçiləri olan senatora hədiyyə gətirmişdilər.

Artoriks yüyürə-yüyürə tez bu kliyənlər dəstəsinin yanına gəldi, adamları itələyə-itələyə özünü onların içinə verdi, onlarla bərabər patrisinin evinə girdi. Qapıçı ondan soruşdu: sən hara gedirsən, niyə gedirsən? Artoriks cavab verdi ki, istəyirəm kliyənlərə tamaşa verməyi onların hamisinə təklif edəm, bununla da senator kliyənlərə, gətirdikləri hədiyyə üçün, təşəkkür etmiş olar.

Qapıçı oyunbazı da kliyənlərlə bərabər içəri buraxdı. Artoriks dövlətli romalıların ev quruluşuna yaxşı bələddi, – adətən onlar bir qayda ilə tikilərdi. Elə o saat iç həyətə girdi. Həyətin ortasında qurbangah, qurbangahın yanında lalalar üçün mehrab vardı. Artoriks bağın içindən çıxmaq üçün başqa yol olub-olmadığını axtardı; belə bir yol, doğrudan da, vardı. Saturn bayramı münasibəti ilə evdə olan, kliyənlərin gəlməsi ilə daha da artan qarışıqlıqdan istifadə edərək, gizlincə implividən peristilə, oradan baş zala, baş zaldan uzun koridorla gedərək bağa girdi; bağdan da evin o biri tərəfindəki qapıya getdi. İkinci qapıçıya dedi ki, tamaşa verirdim, ağa da tamaşaya baxırdı, indi tələsirəm, öz işimə gedirəm, vaxtım çox azdır, mənə başqa yerlərdə gözləyirlər, buna görə çox xahiş edirəm, mənə bağ qapısından burax, çünki baş qapıya çoxlu camaat yığılmışdır, oradan çıxmaq mümkün deyil. Qapıçı onun xahişini düzgün hesab edib qapını açdı, oyunbazı xoş təbəssümlə yola saldı. Artoriks Təzə küçəyə çıxan bir dalana düşdü.

Hava qaralırdı. Artoriks yaxındakı bir qala qapısından mümkün qədər tez şəhərdən çıxmaq qərarına gəldi. Qısa yolla Təzə küçəyə gəldi; bu küçə Böyük sirkin yanından keçib çaya çıxırdı. Gəlib qəşəng bir sahil küçəsinə çatdı: küçə Tibr çayının sol sahili ilə Flumentan qala qapısından Üçqat qala qapısına qədər uzanırdı. Artoriks elə o saat sola dönüb, Üçqat qapıya sarı yönəldi, çünki bu qala qapısı o biri qapılardan yaxındı. Küçə mərkəzdən uzaq olduğu üçün boş idi. Artoriks yeyin gedirdi. O ancaq sirkə tələsən bir neçə vətəndaşa rast gəldi. Küçənin sükutunu yağan yağışlardan suyu çoxalan və bulanmış çayın şırıltısı, bir də nəhəng şəhərin mərkəzindən gələn qatmaqarış səsləri pozurdu.

Artoriks küçə ilə heç üç yüz addım getməmişdi ki, arxadan kiminsə tələsə-tələsə gəldiyini eşitdi. Bir anlığa dayanıb qulaq asdı: ayaq səsi daha aydın eşidilir və daha da yaxınlaşırdı. Sağ əli ilə penulunun altından xəncərini çıxartdı, yenə tez-tez getməyə başladı.

Daldan gələn adam, görünür, ona çatmaq istəyirdi. Ayaq səsi daha da yaxınlaşırdı. Artoris küçənin döngəsindən istifadə edərək, ətrafına kölgə salan qoca palıd ağaclarından birinin altında dayandı, sonra onun yoğun gövdəsi dalında gizlənib nəfəsini qısdı. O bir şeyi qəti bilmək istəyirdi: gələn Metrobimi idi, ya öz işinin dalınca, tələsə-tələsə gedən bir vətəndaşdımı? Gələn adamın bir az sonra ağır-ağır nəfəs aldığını eşitdi. Gələn... Metrobi idi.

Metrobi daha Artoriksi görməyib dayandı, yan-yörəsinə baxaraq təəccüblə dedi:

– Bu axı necə oldu?

Artoriks gizləndiyi yerdən çıxıb dedi:

– Mən buradayam, əzizim Metrobi! – Artoriks onu öldürmək qərarına gəlmişdi; bununla da qladiatorlara qarşı etdiyi yamanlığın, xəyanətin, qladiatorlar işinə vurduğu ziyanın qisasını almaq, həm də düşdüyü təhlükədən qurtarmaq istəyirdi.

Küçənin o biri tərəfində təxminən adam boyunun yarısı hündürlükdə çayın qırağında barı vardı, Metrobi barı tərəfə bir neçə addım geri çəkilib, yaltaqlıqla dedi:

– Hə, heç demə bu adam, doğrudanmı, sənsənmiş, qəşəng qladiator!.. Səni tanıdım... buna görə də ardınca gəldim... Biz Sullanın Kumadakı villasında tanış olmuşduq... İstəyirəm ki, səni axşam yeməyinə dəvət edəm... əla, köhnə falern şərəbi içərik...

Artoriks mimə yaxınlaşaraq, yavaşca, həm də təhdidedici səsle dedi:

– Sən məni axşam yeməyi üçün Mamertin zindanına dəvət edirsən, qoca xain! İstəyirsən ki, məni çarmıxa çəkələr, cəsədim də Eskvilin qarğalarına yem olsun?!

Metrobi gəldiyi tərəfə geri çəkilərək, titrək səsle cavab verdi:

– Nə danışırsan? Bu haradan sənin ağına gəldi? Yalan deyirəmsə, qoy Yupiter öz ıldırımları ilə məni yandırıb külə döndərsin! Mən səni çox əla falern şərabına qonaq etmək istəyirdim!..

Qladiator yavaşca dedi:

– Yox mələm əyyaş, sən bu gün Tibrin bulanıq suyunu içəcəksən! – Nərdivanı, kəndirləri, meymunu özündən kənara atıb qoca mimin üstünə cumdu.

Metrobi Təzə küçəyə sarı qaça-qaça çığırdı:

– Köməyə gəlin! Kömək eləyin... dostlar... bu məni öldürür!.. Bura gəlin! Köməyə gəlin! – Metrobi fəryadını qurtarmamışdı ki, Artoriks dişində xəncər, özünü ona yetirib boğazından tutdu, Metrobinin səsi kəsildi.

Artoriks astadan acıqlı-acıqlı dedi:

– Ah, əclaf, sən öz dostlarını da məni çağırдың axşam yeməyinə çağırmışdın!.. Hə, hə, budur onlar... yüyürə-yüyürə gəlirlər!

Xəncərini sağ əlinə alıb bərk-bərk sıxdı, lakin Metrobi yenə də senatorun qullarını və kliyentlərini köməyə çağırmağa başladı: onlar bayaq Artoriksın sığındığı evin qulları və kliyentləri idi, Metrobinin sözü ilə Artoriksi təqib edirmişlər. Onların əlindəki məşəllərdən Metrobi də, Artoriks də gördü ki, Təzə küçədən, Tibrin sahili ilə bir dəstə adam, Metrobinin bağirtisini və fəryadını eşidib, yüyürə-yüyürə gəlirlər. Artoriks bunu görüb xəncəri bir neçə dəfə Metrobinin sinəsinə soxdu, acığından nəfəsi tutula-tutula, boğuş səsle dedi:

– Onlar səni xilas etməyə macal tapmayacaq, məni də tuta bilməyəcəklər. Alçaq, əclaf!.. – Metrobi qanı axa-axa, ölümçül halda zarıldayırdı: Artoriks onu qaldırıb çaya atdı, ardınca da çığırdı: – Qoca əyyaş, bu axşam sən ömründə birinci və sonuncu dəfə olaraq su içəcəksən!

Sonra da suya düşən bədənin şappıltısı, dəhşətli fəryad eşidildi: Metrobi gurultu ilə axan çayın bulanıq dalğaları arasında yox oldu.

– Biz gəldik!.. Metrobi!..

– Qorxma!..

– Biz o əclaf qladiatoru çarmıxa çəkərik!

Hay-küyə yüyürə-yüyürə gələn vətəndaşlar və qullar çığırdı:

– O bizim əlimizdən qaçıb qurtara bilməyəcək! – Onlar Artoriksdən əlli-altmış addım uzaqda idilər.

Artoriks penulunu çıxartdı, Endimionu qamarlayıb çaya atdı, sonra da barının üstünə qalxıb, Tibrə atıldı:

Metrobi çayın üzündə görünərək bir də çığırdı:

– Kömək eləyin!.. Ölürəm!.. Kö... – Bulanıq dalğalar onu Üçqat qala qapısına tərəf sürükləyib apardı.

Köməyə gələn adamlar bu qanlı hadisənin baş verdiyi yerə çatdı: onlar tövşüyə-tövşüyə çayın barısının yanında vurnuxur, çığırdılar, ancaq batan adamı axtarmaq üçün bir şey eləmədilər.

Artoriks bu zaman suları yara-yara çayın o biri sahilinə üzürdü.

Çay qırağına yığışan adamlar Artoriksi söyüb qarğıyır, Metrobinin halına yanırıdılar. Metrobi bir daha çayın üzündə görünmədi. Artoriks sürətlə üzərək sahile çıxdı, yeyin-yeyin Yanikul təpəsinə sarı getdi. Təpə qaranlıq içində görünmürdü. Zülmət Əbədi şəhəri daha artıq bürüyürdü.

On səkkizinci fəsil

KONSULLAR MÜHARİBƏDƏ. KAMERİN ƏTRAFINDA VURUŞMA. ENOMAYIN ÖLÜMÜ

Qladiatorlar Sergi Katilinanın orduya başçılıq etməsindən ümidlərini tamam kəsdikdən sonra, onlar Spartakın təklifini qəbul etdilər, qət olundu ki, qoşun yazda Alp dağlarına sarı hərəkət etsin, dağları keçəndən sonra buraxılsın, hərə öz ölkəsinə getsin, orada camaatı Romaya qarşı qaldırmağa çalışsın. Spartak çox ağıllı, uzaqgörən adamdı, buna görə zamanının ən yaxşı sərkərdələrindən biri olmuşdur. O çox gözəl bilirdi ki, bundan sonra İtaliya ərazisində Roma ilə müharibə etmək ancaq romalıların qalibiyyəti ilə qurtara bilər.

Spartak 682-ci ildə, fevralın sonunda on iki legionla Apuliyadan çıxdı. Hər legionda beş min adam vardı. Bundan başqa, onun beş min yüngül silahlı əsgəri, səkkiz min də atlısı vardı; bütün qoşunu yetmiş mindən çox idi, hamısı da əla təlim keçmiş, yaxşı silahlanmışdı. Bu qoşunla o, Samniyaya, dənizə yaxın yerlə hərəkət etdi.

On günlük səfərdən sonra peliqnalar mahalına çatdı. Orada xəbər tutdu ki, konsul Lentul Klodian Umbriyada otuz minlik ordu düzəldir, məqsədi də qladiatorların Padu çayına gedən yolunu kəsməkdir. Latiyadan da konsul Helli Publikola üç legionla və köməkçi qoşunlarla irəliləyir, fikri də budur ki, arxadan Spartaka hücum eləsin, Apuliyaya qayıtmaq istəsə, yolunu kəssin, yəni onları xilas olmağa qoymasın.

Qullar üsyanı Roma ləyaqətini təhqir etdiyindən senatı əvvəl acıqlandırmışdı; lakin indi onlar qorxuya düşərək, böyük təhlükə qarşısında olduqlarını aydın görürdü, buna görə qullar müharibəsini ən çətin, ən təhlükəli müharibə hesab edib, ona qarşı iki konsulunu göndərdi. Onların ixtiyarına iki böyük ordu verilmişdi və tapşırılmışdı ki, qladiatorlar müharibəsinə son qoysunlar.

Konsullar bir neçə gündən sonra – biri Latiyadan, o biri də Umbriyadan qoşun yığdı. Lakin nə Lentul, nə də Helli bu müharibənin təcrübəsindən, pretor Varinin, kvestor Kossininin, Orestin məğlubiyyətindən heç bir şey öyrənməmişdi. Onlar rəqabət hissəsinə uyaraq təkbaşına şöhrət qazanmaq arzusundamı, ya səhv taktika mülahizəsindənmi – Spartaka qarşı bir yerdə hərəkət etmək fikrində deyildilər. Hər necə olsa, konsullar ayrılıqda hərəkət etmək qərarına gəldilər, bu işə Spartaka hər iki konsulun qoşununu ayrılıqda darmadağın etməyə imkan verirdi, – keçən iki ildə də o belə etmişdi.

Romada konsulların hərbi səfərinə böyük ümid bağlayırdılar, belə düşünürdülər ki, Romanı rüsvay edən qullar müharibəsi bununla qurtaracaqdır.

Spartak düşmənin məqsədini bildikdən sonra, qoşununun hərəkətini sürətləndirdi, həm də əvvəl Hellinin qarşısını almaq qərarına gəldi: Helli Latiyadan ona hücum edəcəkdi. Spartak onu Korfini ilə Amiterno arasındakı yol üstündə qarşılamaq fikrində idi.

Bura gəldikdə ətrafdakı şəhərlərin qullarından xəbər tutdu ki, Helli hələ Anaqnidədir, atlı dəstəsinin gəlməsini gözləyir, ancaq iki həftədən tez yola düşməyəcəkdir. Buradakı qullar cəsarət edib

qladiatorlar ordugahına qaçmamışdı, amma mühüm məlumatlar verməklə böyük xidmət göstərirdilər.

Spartak Pitsen vilayətinə sarı irəliləmək qərarına gəldi: orada, Umbriyadan gələn Lentulun qoşununu darmadağın etmək, sonra geri qayıdıb Helliyə qalib gəlmək; daha sonra Paduyaya sarı irəliləmək, ya da konsulların heç biri ilə vuruşmayıb birbaşa Alp dağlarına getmək fikrində idi.

Truenti çayı qırağındakı Askula çatdıqda, o bir çox sədaqətli kəşfiyyatçılardan bildi ki, Lentul Peruzidən otuz mindən artıq bir qoşunla yola düşmüşdür. Spartak onu qabaqlamaq üçün Kamerinə getdi. Yaxşı bir mövqe tutub, qərargah qurdu, bu yeri möhkəmləndirdi, – Lentulla burada vuruşacaqdı. Lentulun Kamerinə gəlib çatması üçün dörd-beş gün vaxt lazım idi, Spartak bu bir neçə günü burada qalib onu gözləyəcəkdi.

Qladiatorlar Askul yaxınlığında ordugah qurdular. Spartak ətrafi gözden keçirmək üçün ertəsi gün səhər min atlı ilə ordugahdan çıxdı. O, atlı dəstəsinin qabağınca gedirdi, tutqun üzündən dərin və kədərli fikirlərə daldığı görünürdü.

O nə düşünürdü?

Evtibida Enomayın məşuqəsi olan gündən, Enomay kurtizan qadının təsiri altına düşərək, get-gedə tutqun və qaşqabaqlı görünürdü, Spartaka əvvəlki kimi hörmət və məhəbbət bəsləmədiyini də bir neçə dəfə göstərmişdi. Alp dağlarının o tayına keçib, hər kəsin öz ölkəsinə getməsi qərarına da ancaq Enomay etiraz etmişdi: bu da, Qnati ətrafındakı ordugahda baş verən son müşavirədə, Katilinanın qladiatorlar ordusuna başçılıq etmək istəməməsi xəbərindən sonra olmuşdu. Spartaka etiraz edərkən, kobud və sərt ifadələr, qəribə, həm də təhdidedici cümlələr işlətməmişdi, dözülməz despotizmdən, lovğalıqdan, hakimiyyətdən sui-istifadə edilməsindən mızıldana-mızıldana rabitəsiz sözlər söyləmişdi, demişdi ki, buna daha dözmək olmaz; eyni zamanda bərabərlik haqqında da danışaraq, qladiatorların bunu əldə etməsi üçün silaha sarıldığını qeyd etmişdi. “İndi isə bu bərabərlik sözü hökmdarlıq üzündən boş bir şeyə çevrilmişdir, qladiatorlar da, bu hökmdarlığın təzyiqi altına düşmüşlər. Daha bu hökmdarlığa boyun əyməmək vaxtı gəlib çatmışdır. Allahlara çox şükür ki, biz daha mürəbbi çubuğundan qorxan uşaq deyilik!”

Spartak Enomayın bu uydurma sözlərindən, bu pis hərəkətindən hiddətlənərək cəld yerindən qalxdı, sonra yenə də oturub, bir dost kimi mehribanca danışdı, xatirini istədiyi bu adamı sakitləşdirməyə çalışdı. Lakin Enomay Kriksin, Qranikin və başqa hərbi başçıların Spartakın tərəfində olduğunu görüb, daha öz silahdaşlarına qulaq asmaq istəmədi, dəlicəsinə qəzəblənərək çadırdan çıxdı.

Enomayın hərəkəti Spartakı çox narahat edirdi: o bir neçə gün idi ki, Spartakla görüşmək istəmirdi. Təsadüfən rast gələndə də danışmırdı, şaşqın halda susurdu, Spartak bunun səbəbini ondan soruşanda o, izahat verməkdən boyun qaçırırdı.

Məsələ belə idi. Enomay Evtibidanın təsiri altında dikbaş və acıqlı olmuşdu, lakin Spartakla üz-üzə gələndə Spartakın səmimiyyəti, ürək saflığı, hədsiz sadəliyi, mehribanlıığı qarşısında acığı tamam soyuyurdu; Spartak belə əzəmətli günlərdə də ona öz münasibətini dəyişməmişdi. Enomayın vicdanı yunan qızının kinli uydurmalarına üsyan edirdi, buna görə, böyük rəhbərinə rast gələndə utanıb xəcalət çəkirdi, istər-istəməz onun ağıl, həm də mənəvi cəhətdən yüksək olduğunu öz-özlüyündə etiraf edirdi. O həmişə Spartakın xatirini istəmişdi, ona hörmət etmişdi, indi də ona ədavət bəsləyə bilmirdi.

Spartak çox çalışdı, böyük məhəbbət, səmimi münasibət bəslədiyi bu adamda birdən-birə əmələ gələn dəyişikliyin səbəbini tapa bilmədi.

Evtibida Enomayı itaətkar bir quzuya çevirərək, germanlar komandanı ilə cinayətkar əlaqəsini yaxşı gizlədə bilmişdi. Təbiətə alicənab və namuslu olan Spartakın heç ağılına da gəlmirdi ki, buna kurtizan qadınının çirkin hiyləsi, fitnə-fəsadı səbəb olmuşdur. Spartakın heç fikrinə də gəlməzdi ki, Enomayın bu anlaşılmaz, qəribə hərəkətində Evtibida müqəssirdir. Evtibida onun lap yadından çıxmışdı, kurtizan qadın da qladiatorların baş rəhbərinə rast gəlməkdən çəkinirdi.

Spartak Askulun ətrafını gözdən keçirdi, qəmgin və düşüncəli halda qayıdıb öz çadırına getdi, kontubernallarından birinə Enomayı çağırmağı əmr etdi.

Kontubernal əmri yerinə yetirməyə getdi, Spartak da tək qalıb fikrə daldı. Kontubernal çox tez qayıdıb dedi:

– Enomaya rast gəldim, o özü sənin yanına gəlirdi. Budur gəlib çıxdı.

Kontubernal yana çəkilib Enomayı içəri buraxdı. O da qaşqabağını tökərək Spartaka yaxınlaşdı:

– Salam olsun qladiatorların baş rəhbərinə! Səninlə danışmaq istəyirəm, bir də ki...

Spartak onun sözünü kəsərək:

– Mən də səninlə danışmaq istəyirəm, – deyib yerindən qalxdı, kontubernala çıxıb getməsinə işarə ilə bildirdi. Sonra da Enomaya sarı dönüb mülayim səsle, mehribancasına dedi:

– Salam sənə! Xoş gəlmisən Enomay! Söylə görüm, mənə nə demək istəyirdin?

Enomay təhdidedici bir səsle və nifrətlə, lakin Spartakın qabağında başını aşağı əyərək dedi:

– Mən istəyirdim... Mən yoruldu, sənin şiltaqlarının... oyuncağı olmaqdan tənə gəldim... Qul olmaqdırsa... mən romalılara qul olmağı daha üstün tuturam... mən düşmənle vuruşmaq istəyirəm, sənin qabağında qulluq göstərmək fikrində deyiləm...

Spartak təəssüflə Enomaya baxaraq, dərdli-dərdli əlini əlinə çırpdı:

– Ah, and olsun Yupiterin ildırımlarına, sən deyəsən dəli olmusan, Enomay, bir də ki...

Enomay onun sözünü kəsdi:

– And olsun Fyeranın gözəl hörüklərinə! – Başını qaldırıb, parıldayan xırda gözləri ilə Spartaka baxdı: – Hələ ki, mənim ağılım yerindədir.

– Qoy allahlar sənin köməyin olsun! Sən hansı şiltaqları deyirsən? Mən axı nə vaxt səni, ya bizim kimi müsibətli silah yoldaşlarımızdan hansını oyuncağa çevirmək istəmişəm?

Enomay yenə başını endirib, şaşqın halda cavab verdi:

– Mən bunu demirəm... mən bilmirəm, sən sənmi... Bilmirəm, sən sənmi... ancaq bunu bilirəm ki, hər halda mən də adamam...

– Əlbəttə! Özü də namuslu, mərd, igid adam! Sən həmişə belə olmusan, sonralar da belə ola bilərsən! – Spartak iti baxışlı, parlaq gözlərini Enomaya zilləmişdi, sanki onun ən gizlin fikirlərini oxumaq istəyirdi. – Lakin sənin söylədiyən sözlərin mənə söyləmək istədiyən sözlərlə nə əlaqəsi var? Mən haçan sənin nüfuzunu bizim ordugahda şübhə altına almışam? Haradan sənin ağılına gəldi ki, mənim səndən zəhləm gedir, sənə lazım olan hörməti eləmirəm?

Səni lap azca tanıyan adam da sənin igidliyini, şücaətini görüb sənə hörmət bəsləyər!.. Necə olur ki, mənim bərəmdə sən elə fikirləşirsən? Sənin bu şübhələrin haradandır? Mənə olan bu anlaşılmaz, izah edilməz əlaqənin səbəbi nədir? Sən nə üçün məndən incimisen, sənə nə eləmişəm? Nə eləmişəm ki, şəxsən sənin, həm də bizim ümumi işimizin qabağında təqsirkar olmuşam, – mən axı bu işi yerinə yetirməyə girişmişəm, bütün həyatımı bu işə həsr etmişəm!

– İncitmisen... təqsirkar olmusan... əslində belə deyil... düzünü deyim ki, sən heç bir şeydə məni incitməmişən... heç bir şeydə bizim hamımızın qabağında təqsirkar deyilsən... əksinə, sən təcrübəli, bacarıqlı sərkərdəsən... Sən bunu dəfələrlə sübut eləmişən... Sən həmişə müvəffəqiyyət qazanmışan, dönə-dönə qalib gəlmişən... Yanına gələn qladiatorlar yığınının nizam-intizama tabe olan qoşun səviyyəsinə qaldırmışan, elə bir qoşun ki, düşməni qorxuya salmışdır... Buna söz ola bilməz... mən heç bir şeydən şikayətlənmirəm...

Enomay Spartaka belə cavab verdi. O əvvəl kobud və təkəbbürlü danışsa da, heç özünün də xəbəri olmadan, yavaş-yavaş yumşaldı, itaətkar oldu, sözünü də dostcasına və mehribanlıqla qurtardı.

– Bəs onda niyə axı mənə olan münasibəti birdən dəyişdin? Niyə mənim bərəmdə belə pis şeylər danışsın? Mən axı həmişə ancaq qladiatorların xeyri, qalibiyyəti haqqında düşünürəm. Baş rəhbər olmaq üçün mən heç bir şey eləməmişəm, bu adı qazanmağa çalışmamışam, neyniyim ki, məni bir neçə dəfə baş rəhbər seçmişlər. Özüm kimi müsibətli yoldaşlarımla, xüsusilə səninlə həmişə dost olmuşam, özümü onların həqiqi yoldaşı, silahdaşı kimi göstərmişəm.

Spartak belə dedi. Onun nəcib üzündə kədər və ovqattəlxlik ifadə olunurdu. Enomayla danışdıqca qəlbinin lap dərinliyinə nüfuz etmək istəyirdi.

Enomay acıqlı-acıqlı mızıldandı:

– Dayan, Spartak, elə danışma, mənə elə baxma! – Lakin onun səsindən mütəəssir olduğu, həyəcanını güclə saxladığı hiss olunurdu. – Mən axı demirdim ki... Mənim heç ağıhma da gəlmirdi... Mən demək istəməirdim...

– Əgər mən hər kəsin öz ölkəsinə getməsi fikrinin üstündə durursam, bunun səbəbi vardır; mən uzun zaman və ağıllı-başlı düşündükdən sonra yəqin etdim ki, biz ancaq İtaliyada vuruşmaqla Romaya heç vaxt tamamilə qalib gələ bilmərik. Roma!.. Romaya qalib gəlmək, onun əzəmətini yıxmaq... onun qəddar hakimiyyətini məhv

etmək! Yoxsa sən elə bilirsən ki, bu məni düşündürmür, gecələr istirahətimi pozmur, yuxuda da məni təqib etmir?.. Brenn¹, Pirdən², Hannibaldan yüksək olmaq!.. Ən məşhur sərkərdələrin edə bilmədiyini etmək!.. Bu mənim üçün böyük şərəf olmazdı? İtaliya hüdudu daxilində Romaya qarşı müharibə edilərkən, Roma Antey³ olur: Herkules Anteyə qalib gəlir, onu yerə yıxır, lakin o əvvəlkindən də qüvvətli olaraq ayağa qalxır. Tutaq ki, biz çox əziyyətlə Roma legionlarını darmadağın elədik, çoxlu qan tökdük, lakin Roma bir neçə gündən sonra bizə qarşı yeni-yeni ordular düzəldəcək, bizim üstümüze yenə yetmiş, səksən legion göndərəcək, bizi tamam məhv etməyincə geri durmayacaq. İlahi Herkules Anteyə qalib gəlmək üçün onu bir daha yerə yıxmamış, havaya qaldıraraq qüvvətli əlləri ilə boğmuşdur. Romanı yıxmaq üçün biz gərək bütün xalqları eyni vaxtda onun əleyhinə qaldıraaq, biz gərək, bütün imperiyanı mühasirəyə alağ, hər tərəfdən İtaliyanın üstünə hücum edək, bu mühasirəni Servi Tullinin⁴ qala divarları ətrafında get-gedə darlaşaraq, altı yüz-yeddi yüz minlik ordu ilə bu məşum xalqa, bu məşum Romaya üstün gələk, onları boğaq. Romaya qalib gəlmək üçün bu yeganə vasitədir. Romanın əzəmətini məhv etmək üçün bu yeganə yoldur. Biz buna müvəffəq ola bilsək, bizim nəvələrimiz, nəticələrimiz bu qalibiyyəti əldə edəcəklər. Romaya ancaq belə qalib gəlmək olar; başqa müharibə, başqa mübarizə heç bir nəticə verməyəcək. Hannibal, Reyn xalqları, parfiyalılar, karfagenlilər, yunanlar, iberiyalılar məğlub ediləydi kimi, Mitridat da məğlub ediləcək. Ancaq vahid zülmkara qarşı bütün məzlumların vahid ittifaqı bu nəhəng əjdahaya qalib gəlməyə imkan verəcəkdir; elə bir əjdaha ki, nəhəng caynaqlarını yavaş-yavaş bütün yer üzünə uzadır, heç kəsin də buna qarşı durmağa gücü çatmır.

¹ Brenn – e.ə. 390 ya 387-ci ildə Romaya hücum edən. Romanın şimalında Alliya (Tibr çayının sol qolu) ətrafında Roma qoşununu darmadağın edən qalların sərkərdəsi

² Pird – Epirin padşahı. E.ə. 280 və 279-cu illərdə Herakle və Askul ətrafında Roma qoşununa qalib gəlmiş, lakin özünün də böyük tələfatı olmuş, qoşunu zəifləmişdir, buna görə qalibiyyəti lazımı nəticə verməmişdir.

³ Antey – yunan mifologiyasına görə, nəhəng bir azmandır. Yer ilahəsinin oğlundur. Torpaq üstündə durduqca heç kəs onu yıxa bilməmiş, çünki o, anası olan Yerdən qüvvət almış. Herkules çox mübarizədən sonra Anteyi havaya qaldırmaqla ona qalib gəlmişdir.

⁴ Servi Tulli – rəvayətə görə, e.ə. V əsrdə Romanın altıncı padşahı olmuşdur.

Spartak həyəcanlanmışdı, bütün bədəni sanki od tutub yanırdı; ilham və ehtirasla danışır, gözləri parıldaırdı, Enomay təmiz qəlbli səmimi bir adam, sədaqətli dost olduğundan, Spartaka qulaq asdıqca, qeyri-ixtiyari olaraq, cəzb edildiyini duyurdu. Spartakın gözəl danışığı onu məftun etmişdi. Qəlbindəki qəzəbin söndüyünü hiss edirdi: Evtibida bu qəzəbi öz hiyləsi, fitnə-fəsadı ilə onun qəlbində çox çətinliklə yaratmışdı. Qladiatorların rəhbəri susanda Enomay heç özünün də xəbəri olmadan, ona lap yaxınlaşmışdı: yalvarışlı tövr ilə əllərini bu anda sehrlı bir işıq haləsi ilə əhatə olunan bu gözəl, bu əzəmətli qullar xilaskarına uzatdı, yalvarışla dedi:

– Ah, Spartak, məni bağışla, bağışla məni... sən insan deyilsən, yarımallahsan!..

Spartak bundan mütəəssir olub, qollarını Enomayın qarşısında açaraq, həyəcanla dedi:

– Yox... mən dünyada ən xoşbəxt adamam, çünki yenə də öz qardaşımı əldə edə bildim! – Enomay onun qolları arasına atılıb boyununu qucaqladı.

– Ah, Spartak, Spartak... sənın xatirini əvvəlkindən də çox istəyirəm, əvvəlkindən də artıq sənə hörmət edirəm!

İki dost qardaş kimi bir-birini qucaqlayıb susurdu. Əvvəl Spartak onun qolları arasından ayrıldı, yenə də həyəcan duyulan bir səsle soruşdu:

– İndi de görüm, Enomay, mənim yanıma niyə gəlmişdin?

– Mən?.. ancaq... özüm də heç bilmirəm... Bunu niyə yada salaq?.. Bu barədə heç danışmaq lazım deyil!

Bir anlığa susdu, sonra cəld əlavə etdi:

– Mən ki, sənın yanına gəlmişəm, yəqin sən də elə güman edirsən ki, bir şey xahiş etməyə gəlmişəm, onda səndən bir xahişim var: konsul Lentul ilə ki, biz vuruşacağıq, onda qoy mən də, mənim germanlarım da ən təhlükəli mövqə tutsunlar.

Spartak ona mehribanlıqla, məhəbbətlə baxaraq ucadan dedi:

– Sən yenə əvvəlki kimisən! Yenə igidsən, yenə mərdсэн! Yaxşı, sən ən təhlükəli yerdə vuruşacaqsan!

– Qəti söz verirсэн?

Spartak əlini Enomaya uzadaraq cavab verdi:

– Bəli. Sən bilirсэн ki, mənim qəlbimdə nə yalana, nə qorxuya yer yoxdur.

Enomay Spartakla söhbət edə-edə pretoridən getdi: Spartak onu germanların çadırlarına kimi ötürmək istəyirdi.

Spartak pretori meydançasından stadinin¹ dördüdə biri qədər yol getməmişdi ki, Artoriks tez-tez yeriyərək özünü ona yetirdi: qladiatorların rəhbəri onu üç gün əvvəl, Hellinin qoşunu haqqında məlumat toplamaq üçün min atlı ilə Reata tərəf kəşfiyyata göndərmişdi. Artoriks Spartakın indicə Enomayla keçdiyini bilib, onların ardınca getdi; german legionlarının çadırları yanında onlara çatıb dedi:

– Salam sənə, Spartak! Hellinin atlı qoşununun bir hissəsi başçıların yanına gəlmişdir. Onlar Anaqidən çıxıb Karseola gedirlər, sabah axşam oradan Reata yola düşəcəklər, beş gündən gec olmayaraq sənə hücum edəcəklər.

Spartak bu məlumatı eşidib fikirləşdi; bir az düşündükdən sonra dedi:

– Biz sabah axşam ordugahdan çıxıb Kamerin tərəfə gedəcəyik. O birisi gün, on saat yol getdikdən sonra, günortaya bir neçə saat qalmış o yerə çatacağıq. Yol da asan yol olmayacaq. Yəqin ki, Lentul ora sabah yox, o birisi gün axşam, uzaqbaşı, dördüncü gün səhər çatacaq. Onun qoşunu yorğun olacaq. Amma biz o vaxta kimi dincələrik; dincini almış qoşunla da Helliyə hücum edərik. Sonra da maneəsiz olaraq yolumuza davam edib, Alp dağlarına sarı gedərik. Enomay, bu barədə sənın fikrin nədir?

Enomay da cavab verdi:

– Böyük sərkərdəyə layiq gözəl plandır!

Artoriks getdikdən sonra Enomay dostunu çadırına çağırdı, kontubernalları ilə stolun yanında oturdu. Kontubernallar içində yalnız Evtibida yox idi: Spartakın gözünə görünməmək üçün onun bəhanəsi çox idi.

Onlar dostcasına söhbət edə-edə şərab içdilər. Şərab ağız büzüşdürsə də, gözəl şərabdı. Vaxt tez gəlib keçdi. Spartak Enomayın çadırından çıxanda hava qaralmışdı. Enomay keflənmişdi, çünki o, şərab içəndə ölçü-biçi bilmirdi. Spartakı pretori meydançasına kimi yola salmaq istədi, Spartak razı olmadı; lakin kontubernalların xahişini yerə salmadı: onu pretori meydançasına kimi ötürməyə icazə verdi.

Enomayın çadırının bir tərəfində Evtibida üçün kiçik otaq qayrılmışdı. Spartak gedəndən sonra, Enomay tək qalan kimi Evtibida

¹ Stadi – yunanlarda 184,97 metr uzunluqda məsafə ölçüsü

qapı ağzında göründü: onun rəngi qaçmışdı, sıx tünd-sarışın saçları çiyinlərinə tökülmüşdü. Əllərini sinəsində çarpazlayaraq gəlib Enomayın qabağında dayandı. Enomay skamyada oturub, Spartak haqqında fikrə dalmışdı.

Evtibida qəzəb və nifrət dolu gözlərini Enomaya zilləyərək dedi:

– Hə, belə... Deməli, Spartak öz atını çəkib aparana kimi səni də yenə hara istəsə öz ardınca çəkib aparacaq: özünü yüksəltmək üçün yenə sənin gücündən, igidliyindən istifadə edəcək?

Enomay vəhşi bir nəzərlə ona baxaraq, hədələyici, boğuş səslə dedi:

– Ah, yenə başladın? Sən nə vaxt bu çirkin böhtanlarından əl çəkəcəksən? Nə vaxta kimi mənim qəlbimi öz uydurmalarının zəhəri ilə zəhərləyəcəksən? Məlun arvad, sən canavar Fenrisdən¹ də yırtıcısan!

– Yaxşı, yaxşı!.. And olsun Olimpın bütün allahlarına! Sən kobud, vəhşi, ağılsız heyvansan, acığını mənim üstümə tökürsən... Amma mən axmaq, mən yaramaz səni sevirəm, əslində mən gərək sənə nifrət edəm, sənə heç əhəmiyyət verməyəm!.. Mənə lap yerində olur!

– Əgər məni sevirənsə, niyə onda Spartaka qarşı məndə mütləq nifrət oymatmaq istəyirsən, – özü də elə alicənab, elə böyük qəlbli, yüksək zəkali bir adama qarşı?! Axı onda olan gözəl məziyyətlərdən heç biri məndə yoxdur!

– Ay axmaq adam, onun guya yüksək məziyyətlərə, xeyirxahlığa malik olması məni də yoldan azdırmışdı, mən də elə hesab edirdim ki, o insan deyil, yarımallahdır. Özü də mənim kimi bir adam: axı mən ağılca da, təhsilcə də səndən yüksəkdə dururam. Uzun zaman mən inanmışdım ki, onun qəlbində ən yüksək duyğular yaşayır, lakin sonra yəqin bildim ki, o yalançıdır. Onun hər hərəkəti, hər sözü hiylədir, riyakarlıqdır. Onun qəlbində bircə hiss, tək bircə hiss alovlanır – o da şöhrətpərəstlikdir. Mən bunu gördüm, anladım, yəqin etdim, amma sən axmaqsan, qoyundan da axmaqsan...

– Evtibida... – Onun bütün bədəni əsirdi, səsi aslanın boğuş nərilişinə oxşayırdı.

Evtibida cəsarətlə sözünə davam etdi:

¹ Canavar Fenris – qədim germanların etiqadınca, adamlara cəhənnəm özəbi verən ən kinli ruhlardan biri (*Müəllifin qeydi*)

– Qoyundan da axmaqsan! – Onun gözləri hirsindən parıldıyırdı. – Sən heç bir şey görməmişən, görmürsən də. Axı sən indicə qədərdən artıq şərab içə-içə ən miskin qul kimi, onun ayaqlarına sərilib, mədhlər oxuyurdun.

Enomay güclə özünü saxlayaraq bir də dedi:

– Evtibida!

Yunan qızı nifrətlə:

– Sənin hədələməndən qorxmuram, – dedi. – Mən niyə sənin məhəbbətindən dəm vuran sözlərinə inandım, belə olmasaydı, indi sənə nifrət etdiyim qədər də kin bağlaya bilərdim!

Enomay bağırdı:

– Evtibida! – qəzəblə yerindən qalxdı, yumruqlarını qaldırıb qızın üstünə yeridi.

Evtibida meydan oxuyurmuş kimi ayaqlarını yerə vura-vura, qladiatora təkəbbürlə baxaraq, lovğa-lovğa dedi:

– Hünərin var, vur! Hə, cürətli ol, vur, yıx, yırtıcı pəncələrinlə bu yazıq qızı boğ!.. Bu sənə sirkdə öz yerlilərini öldürməkdən daha artıq şərəf gətirər!.. Hə, cəsarətli ol! Cəsarətli!..

Enomay bu sözləri eşidəndə qəzəblə Evtibidanın üstünə cumdu, onu boğmaq istədi, lakin məşuqəsinə yaxınlaşanda birdən özünə gəldi, hirsindən nəfəsi tutula-tutula, yumruqlarını silkələyərək boğuş səslə dedi:

– Get buradan... Evtibida...: nə qədər ki, ağılımı tamam itirməmişəm... öz allahlarının xatirinə... get buradan!..

– Səni sevən, yer üzündə ancaq sənə məhəbbət bağlayan bir qadına deyəcəyən söz elə budur? Mənim sevgimin əvəzini beləmi verirən? Sənə göstərdiyim qayğılardan qabağında etdiyən təşəkkür bumu? Neçə aydır ki, ancaq səni, sənin şöhrətini, sənin şanlı adını düşünürəm, – bunun qabağında sənin minnətdarlığın bumu? Əcəb! Çox gözəl! Səndən elə bunu gözləmək lazımdır! – Gəl indi insanlara yaxşılıq elə! – Enomayın skamyada oturduğunu görüb, əsəbi halda, yeyin-yeyin o baş-bu başa gedərək, bir az mülayim səslə əlavə etdi: – Belədi də, sən insanların, yaxın adamların xoşbəxtliyini, rifahını düşünürsən, – bu da aldığın mükafat! Gör mən nə axmaqam! Niyə axı səni düşünürdüm, niyə sənin şöhrətinin dərdini çəkirdim? Sən niyə axı bu vəhşi qəzəbin dəhşətli lənətini mənim üstümə

töküdün, niyə? Sənə qarşı fitnə-fəsad törədirlər, mən ancaq səni bu fitnələrdən xilas etməyə çalışırdım.

Bir az susduqdan sonra titrək, həyəcanlı səslə əlavə etdi:

– Yox, mən nahaq belə eləmişəm! Mən görə bu işə qarışmaydım. Qoy səni tapdalayıb əzəydlər, məhv edəydilər... Ah, nə olaydı, mən bu şeylərə laqeyd baxa biləydim! Heç olmasa bu gün əzab çəkməzdim, – bu əzab mənə ölümdən də ağırdır... İndi də durub məni təhqir eləyirsən, yamanlayırsan... özü də elə adam məni təhqir eləyir, yamanlayır ki, onu mən bütün qəlbimlə sevirəm... o mənə mənim həyatımdan da əzizdir... Ah, buna dözmək olmaz... Gör mən necə əzab çəkirəm... Keçmişdə mənim günahım nə qədər çox olsa da, bunun üçün bu qədər dərd çəkməyə layiq deyiləm!

Evtibida bunu deyib hönkür-hönkür ağladı.

Zavallı Enomayı aldatmaq üçün bu kifayətədi, kifayətdən də artıqdı. Onun hirsli soyudu; qəlbində şübhə və tərəddüd, sonra da mərhəmət, şəfqət, axırda da məhəbbət meydana gəldi. Evtibida əlləri ilə üzünü örtüb qarıya sarı gedəndə cəld yerindən qalxdı, onun yolunu kəsərək müti halda dedi:

– Bağışla məni, Evtibida... mən heç özüm də bilmirəm nə danırsam... nə eləyirəm... məni atıb getmə... səndən xahiş eləyirəm!

Kurtizan qadın başını lovğa-lovğa qaldırıb Enomaya nifrətlə baxdı:

– Afınanı himayə edən allahlar naminə, geri çəkil! Çəkil... məni rahat burax, qoy səndən uzaqda bu biabırılığın, bu dərdin cəfasını çəkim, rədd edilmiş, qırılmış sevgimin xoş xatirələrinə dalım!

Enomay qızın əllərindən tutdu, onu mehribancasına çadırının iç tərəfinə çəkə-çəkə dedi:

– Ah, yox... yox... səni getməyə qoymaram. Səni buraxmaram, belə getməyinə icazə vermərəm... Sən görə mənə qulaq asasan, özümü təmizə çıxarmaq üçün dediyim sözləri eşidəsən... Məni bağışla, bağışla məni, Evtibida... səni incitmişəmsə, məni bağışla... heç özüm bilmirəm... elə bil ki, o sözləri mən deməmişəm... məni bürüyən qəzəb deyib... Yalvarıram sənə, qulaq as, gör nə deyirəm...

– Yoxsa mən görə yənə sənə təhqirlərini, söyüşlərini eşidəm? Burax, burax məni, Enomay, mən bir də o dəhşətli müsibəti duymaq – üstümə cumduğunu görmək istəmirəm. İstəmirəm ki, sənə

əllərində ölüm, “mənim qatilim oldum” fikri ilə, bu dəhşətli fikirlə ölmək istəmirəm.

– Yox, yox, Evtibida, düşünmə ki, mən belə bir şey edə bilərəm! Bu gün sənə verdiyim ixtiyardan – mənə nifrət etmək ixtiyarından istifadə etmə! Mənim vəhşi qəzəbimin sənə verdiyi əlverişli vəziyyətdən istifadə etmə!.. Ağlımı başımdan alma! Evtibida, qulaq as, gör nə deyirəm, yoxsa, and olsun müqəddəs Midhard¹ ilanına, sənə gözünün qabağında boğazımı kəsərəm!

Bunu deyib, belindəki xəncərə əl atdı.

Kurtizan qadın guya onun hərəkətindən dəhşətə gələrək, əllərini yalvara-yalvara bu nəhəng adama uzadıb həyəcanla dedi:

– Ah, yox, yox! Səni and verirəm Yupiterin ildırımlarına, bunu eləmə!

Sonra zəif səslə dərdli-dərdli əlavə etdi:

– Sənə həyatın mənim üçün həddindən artıq əzizdir, həddindən artıq qiymətli... ey mənim pərəstiş etdiyim Enomay, ey mənim sevgilim!

Enomay mehribanca dedi:

– Ah, Evtibida! Ey mənim Evtibidam! – Onun səsində saf bir məhəbbətin səmimiyyəti duyulurdu. – Məni bağışla, mənim bu ağılsız hərəkətimi, bu yersiz qəzəbimi bağışla, bağışla, bağışla məni...

Evtibida bundan mütəəssir olaraq, ayaqlarına sərilmiş bu azman adamın boynunu qucaqlayıb gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Ah, nə gözəl qəlb, nə alicənab insan! Səni qəzəbləndirib belə hala saldığım üçün sən də məni bağışla.

Enomay Evtibidamı bərk-bərk bağına basıb, öpməyə başladı. Kurtizan qadın bu zaman pıçılda-pıçılda deyirdi:

– Səni çox sevirəm! Sənsiz yaşaya bilməzdim! Gəl bir-birimizi bağışlayaq, bu hadisəni də yaddan çıxaraq!

– Mənim mərhəmətli... alicənab Evtibidam!

Onlar bir-birini bərk-bərk qucaqlayaraq susdular: Enomay Evtibidamın qabağında dizləri üstə durmuşdu.

Evtibida sükutu pozaraq, hiylə və yaltaqlıqla soruşdu:

– Səni sevdiyimə inanırsanmı?

¹ Midhard – qədim germanların mifologiyasında: allah Odinin dənizdə batdığı nəhəng ilan. Bu ilan dənizdə quyruğunu dişləyərək, öz bədəni ilə bütün yer üzünü bürümüşdü (*Müəllifin qeydi*).

– Ölməz Odinin qüdrətinə, bir də ki, mənim ruhum bədənimdən ayrılanda Odinin mənə üçrəngli böyük körpüdən keçib, böyük xoşbəxtlik şəhərinə getməyə, orada İdrazilin nəhəng göyriş ağacı kölgəsində dincəlməyə icazə verəcəyinə inandığımı kimi buna inanıram!

– Bəs onda, Diananın qızıl oxları xatirinə, de görüm necə oldu ki, sənə yaxşılıq etməyimə bir an da olsa şübhələndin?

– Mən buna heç şübhələnməmişəm.

– Əgər buna şübhələnməmişənsə, indi də şübhələnmirsənsə, bəs niyə mənim məsləhətimi rədd edirsən? Niyə səni öz canından çox istəyən, sənə böyük və xoşbəxt olmağın arzu edən qadına deyil, səni satan o xain dostuna inanırsan?

Enomay köksünü ötürüb cavab vermədi, ayağa qalxıb çadırda o baş-bu başa gəzişməyə başladı.

Evtibida ona oğrun-oğrun baxırdı, skamyada oturub, qabağındakı stola dirseklənmişdi: başını sağ əlinə dayamış, sol əli ilə qolundakı gümüş bilərziyini oynadırdı; bilərzik öz quyruğunu sancan ilan şəklinə idi. Sonra bilərziyini çıxarıb stola qoydu.

İki dəqiqə keçdi. İkisi də susurdu. Sonra Evtibida öz-özü ilə danışmış kimi dedi:

– Bəlkə də, ona bu şeyləri söyləməklə, nəcib qəlbinin duyğularını həddindən artıq açıb göstərməklə, təmiz adam olduğu üçün kor-korana başqalarına inanmaqdan çəkənməklə həm ona, həm də azad olmaq ümidi ilə üsyan qaldıran, qəhrəmanlıq möcüzələri göstərən zavallı qladiatorlara ən dəhşətli xəyanət hazırlandığını, hiyləgərliklə fitnə-fəsad düzəldildiyini bildirməklə öz mənəfəətimi güdürəm? Lakin bu vəziyyətdə onlar əvvəlkindən yüz qat artıq müsibətə düşəcəklər, – bəlkə də mən bunları açıb göstərməklə öz xeyrimə çalışıram?

Enomay Evtibidanın qabağında dayanıb ucadan dedi:

– Heç belə bir şeyi deyən olubmu? Bu heç kəsin ağlına gəlməyib!

Kurtizan qadın sərt dedi:

– Bunu sən demisən, sən!

Enomay əllərini sinəsinə qoyaraq donub qaldı:

– Mən?!

– Bəli, sən! İki şeydən biridir: ya sən inanırsan ki, mən səni sevirəm, sənə yaxşılıq etmək istəyirəm, onda gərək mənim sözüme

inanasan, biləsən ki, Spartak sənə xəyanət eləyir, səni ələ verir: ya da gərək Spartaka inanasan: guya Spartak saflığın, düzlüyün, bütün xeyirxahlıqların mücəssəməsidir; onda gərək məni yalançı, hiyləgər, xain hesab eləyəsən!

Zavallı german az qaldı ki, ağlasın, həyəcanla dedi:

– Yox, ey, yox! – o məntiqdə, mübahisədə qüvvətli deyildi, buna görə bir-birinə zidd şeylərdən, belə əzablı məsələlərdən uzaqlaşmaq istəyirdi.

Evtibida sözüne davam etdi:

– Başa düşmək olmur: nə üçün mən sənə xəyanət edə bilərdim?

– Bağışla məni, mənim ilahi Evtibidam, mən heç başa düşmürəm, heç ağılıma da gəlmir ki, sən mənə xəyanət edə bilərsən, ya da xəyanət etmək istəyirsən. Məni sevdiyini sən dəfələrlə sübut eləmişən... Lakin, bağışla məni... Spartak niyə axı məni ələ vermək istəsin, mən bunun səbəbini anlaya bilmirəm, belə bir səbəb də görmürəm!

Evtibida cəld yerindən qalxıb Enomaya yaxınlaşdı.

– Niyə? Niyə? – Enomay sanki cavab verməkdən qorxaraq başını aşağı əymişdi.

Kurtizan qadın bir az sonra xırdaca əllərini bir-birinin üstə qoyaraq, parıldayan gözlərini göylərə qaldırıb həyəcanla dedi:

– Ah!.. Sən hələ soruşursan da? Ağılsız, kor insan!

Azca susduqdan sonra əlavə etdi:

– De görüm, ay avam adam, Fundi ətrafındakı vuruşmadan sonra Spartak sizə demədimi konsul Varron Lukull mənim yanıma gəldi, mənə ispan ordusunda böyük mövqelər, ya da Afrikada prefekt vəzifəsini təklif etdi, bu şərt ilə ki, o sizi başlı-başına buraxsın?

– Bəli, o bunu dedi, sən axı bilirsən ki, Spartak konsula cavab verdi ki...

– Ay zavallı, axmaq adam! Onun niyə belə cavab verdiyini sən başa düşürsən? Çünki ondan tələb olunan şeyin qabağında ona çox az şey vəd edirdilər.

Enomayın heç səsi çıxmıdı; o yenə də başını aşağı salıb o baş-bu başa gedirdi.

– Spartak belə hesab edirdi ki, kvestorluq rütbəsi ya prefekt vəzifəsi onun üçün kifayət deyil...

Enomay yenə də gəzişərək susurdu.

– İndi ona yeni təkliflər etmişlər: verilən vədləri ikiqat, üçqat artırmışlar, lakin bu bərədə o sizə heç bir şey demir.

Enomay Evtibidanın qabağında dayanıb soruşdu:

– Sən bunu haradan bilirsen?

– Bəs, sənin fikrincə, Rutili Apuliya kəndlisi paltarında Romaya niyə getmişdi? Elə bilirsen, Katilinaya qladiatorlar qoşunu koman-danlığını öz üzərinə götürməyi təklif etmək üçün getmişdi?

– Bəli, elə bilirəm...

– Əlbəttə, Spartak sizi buna inandıra bilərdi, – o hiyləgər, xain adamdır... Lakin o məni aldada bilməz. Mən çox yaxşı başa düşdüm ki, elçi Romaya – Fundidə konsul Lukull ilə başlanılan danışıq davam etdirmək üçün göndərilmişdi.

Enomay yenə çadırdə gəzişməyə başladı.

– Əgər belə deyilsə, bəs onda niyə Rutili göndərilmiş – latın və ata-anası qul olmayan Rutili?

Enomay susurdu.

– Bəs niyə axı Rutili qəribə bir şəkildə öldürüləndən sonra Spartak sizin heç birinizlə məsləhətləşməyib: – əslinə qalanda siz də onun kimi, bəlkə, ondan da igid və ləyaqətli sərkərdəsiniz, – sizin heç birinizlə məsləhətləşməyib, ona sədaqətli olan Artoriksi bir oyun-baz qiyafəsində Romaya göndərdi? Niyə axı Artoriksi – bacısı Mirtsanın oynaşı olan Artoriksi? Niyə ancaq onu, başqasını yox?

Evtibida bir az susub Enomaya baxdı: Enomay çadırdə yenə o baş-bu başa gedirdi.

– De görüm, mənim sevgilim, bu dəyişiklik nə üçün? Artoriks Romadan qayıdan kimi, Spartakın təkidi ilə belə qərar qəbul edildi: İtaliyanı tərk edib, Frakiyaya, Qalliyaya, İlliriyaya, Germaniyaya gedilsin, niyə?

Enomay dayandı, başını aşağı salıb durdu, vəhşi baxışını çadırı tarım saxlamaq üçün yerə vurulmuş dəmir qarmaq keçirilən dəmir halqalardan birinə dikdi. O sağ əlinin dırnaqlarını çeynəyir, sol əlini qeyri-şüuri olaraq belinə vurmuşdu.

Evtibida bir az sonra dedi:

– Bunlar təbiimi? Məntiqi şeymi? Ədalətli, düzgün hərəkətmə? – Bir az susdu, əlavə etdi: – Vəziyyət belədir: gücdən düşmüş Roma bilmir ki, haradan legionlar düzəldib, İspaniyada Sertorinin, Asiyada Mitridatın qalib gəlmiş ordularına qarşı qoysun. Roma üçün belə təhlükəli vaxtda biz, – gözəl intizamlı, çox yaxşı silahlanmış, dəfərlə

qalib gəlmiş yetmiş minlik bir ordu olduğu halda, bu qoşunu düşmən şəhərinin üstünə yeridib, onu asanlıqla tutmaq əvəzinə ondan qaçırıq! Bu heç məntiqə sığırımı? Bu təbii bir şeymi?

Enomay ayaq üstə donub qalmışdı, arabir başını yavaş-yavaş yel-ləyirdi.

– Lentul, Helli, onların iki ordusu... bu ancaq Spartakın uydurduğu bir nağıldır. Bu da ona görə uydurulmuşdur ki, belə biabırçı, belə anlaşılmaz şəkildə düşmən qabağından qaçmasına bəraət qazandırsın, aldatdığı adamlardan bu dəhşətli, bu aydınca görünən xəyanəti gizlətsin! – Evtibida öz mühakiməsini yürüdür, sanki öz-özü ilə danışırdı. – Helli!.. Lentul!.. Onların ordusu! Bəs niyə axı Lentulun bu bədnam ordusuna qarşı özü min atlı ilə kəşfiyyata getdi? Niyə axı Hellinin uydurma ordusunu müşahidə etmək üçün Reataya Artoriksi göndərdi? Niyə axı həmişə Artoriks ora-bura göndərilir? Niyə axı sizin heç birinizi göndərmir?

Enomay güclə eşidilən bir səslə mızıldandı:

– Sən haqlısan!.. Çox təəssüf ki... haqlısan...

Evtibida ucadan dedi:

– Ah, bütün göy allahları xatirinə and verirəm! Xəyanətin səni endirdiyi o uğursuz, ölümcül yuxudan ayıl! Səni bütün allahlarına and verirəm, ayıl, gözlərini aç, bax, səni dəhşətli bir uçurum kənarına sürükləmişlər, səni ora atmaq istəyirlər. Gör dostunun əlləri səni haraya gətirib çıxarmışdır... Əgər sənə yenə sübut lazımsa, əgər sən bunun səbəbini – Spartakın bu xəyanətə kimin yönəltdiyini bilmək istəyirsənsə, hər şeyi yadına sal: Spartak Roma patrisi qadını Valeriya Messalanı, Sullanın dul qalmış arvadını dəlicəsinə sevir, bu qadının və bu qadına olan sevginin xatirinə o sizin hamınızı Roma senatına satır, senat da bu xəyanətin mükafatı olaraq, sevdiyi patrisi qadını ona arvadlığa verir, üstəlik də villalar, sərvət, şan-şöhrət...

Bu son dəlil Enomayı lap sarsıtdı: bu uğursuz dəlillər yığını onu tamamilə məğlub etdi. O çığıraraq dedi:

– Dayan! Bu doğrudur! Doğrudur!.. – Evtibidanın söylədiyi bu şeylər Spartakın xain olduğunu bütün açıqlığı ilə sübut edirdi. – Spartak xaindir, onu görüm lənətə gəlsin! Qoy dəhşətli, murdar Maniqarmor¹ köpəyi onu nifləym girdabında həmişə didib parçalasın!

¹ Maniqarmor – qədim germanların mifologiyasına görə, cəhənnəmdə (nifləymdə) Maniqarmor adlı dəhşətli bir köpek vardır, günahı olanları didib parçalayır (Müəllifin qeydi).

Evtibida Enomayın qarğışını eşidib gözləri vəhşi sevinclə parıldadı, ona yaxınlaşıb, tövşüyə-tövşüyə pıçıldayaraq tez-tez dedi:

– Daha nə durmusan? Yoxsa istəyirsən ki, səni, sənin sədaqətli german yoldaşlarını aparıb elə bir dərəcə salsınlar ki, orada vuruşmaq imkanından məhrum olasınız, istər-istəməz, rüsvayçılıqla silahlarınızı təslim edəsiniz?! Sonra da hamınızı çarxıya çəkəcəklər, ya da sirk meydanlarına yırtıcı heyvanlara atacaqlar, onlar da sizi parçalayacaq!

Enomay özündən çıxaraq bağırdı:

– Yox, yox! And olsun Torun ildırımlarına, buna yol vermək olmaz! – Çadırın küncündə olan nəhəng dəmir paltarları götürüb əyninə geydi, dəbilqəni başına qoydu, qılıncını qayısa bağladı, qalxanını qoluna taxıb çığırdı, – yox... qoymaram o məni, mənim legionlarımı elə versin... lap indicə, elə bu saat... mən o xainin ordugahından gedərəm!..

– Sabah o birilər də ardınca gələcək: qullar da, illiriyalılar da, samnitlər də! Ancaq frakiyalılarla yunanlar onun yanında qalacaq... Səni baş rəhbər elan edirlər. Romanı almaq şərəfi və şöhrəti ancaq sənə müyəssər olar... Get... get... Qoy sənin germanların səssizcə yerindən qalxsın... Elə et ki, qalların bütün legionları da həy-küysüz hərəkətə gəlsinlər... çıx get... Elə bu gecə gedərik... Mənim məsləhətlərimə qulaq as. Axı mən səni sevirəm, sənə pərəstiş edirəm, istəyirəm ki, sən şan-şöhrət qazanasan, bütün dünyada ən böyük adam olasan!..

Evtibida özü də, bu sözləri deyə-deyə, dəmir paltarını geydi, dəbilqəsini başına qoydu. Enomayın çadırdan çıxdığını görüb, ardınca çığırdı:

– Get, mən əmr edirəm atları yəhərləyərlər!

Bir neçə dəqiqədən sonra german legionlarının buksinçiləri xəbərdarlıq işarəsi verdilər. Enomayın on min əsgəri bir saatda çadırlarını yığışdırıb nizamlı düzülülər, ordugahdan çıxmağa hazır oldular.

German legionları ordugahın sağ tərəfindəki yan qapının səmtində yerləşirdi. Enomay qapının qabağında duran qarovulun rəisinə parolu söylədi, sonra da legionlarına əmr etdi ki, ordugahdan səssiz çıxsınlar. German buksinçiləri yan tərəfdə yerləşən qalları da oyatdılar. Bəziləri elə düşündü ki, bütün qoşuna ordugahdan getmək

əmrini verilmişdir, bəziləri də düşmənin ordugaha yaxınlaşdığını zənn etdi. Hamı cəld yerindən qalxdı, tez-tələsik yaraqlandılar, çadırlarından çıxdılar, şeypurçular da əmr almadan hamını ayağa qaldırmaq üçün şeypurlarını çaldılar. Çox keçmədi, bütün ordugah ayağa qalxdı. Bütün legionlar çaxnaşmaya düşüb silaha əl atdılar, – ən intizamlı qoşunlar da düşmənin qəfildən yaxınlaşdığını eşidəndə əl-ayağa düşdülər.

İlk ayağa qalxanlardan biri də Spartak oldu. O, çadırdan baxaraq, pretoridə duran qarovulçulardan soruşdu ki, nə olub?

Onlar da cavab verdi:

– Deyəsən, düşmən yaxınlaşır.

Spartak belə bir cavabdan təəccübləndi:

– Düşmən yaxınlaşır? Haradan? Hansı düşmən?

Tez çadırına qayıtdı. Spartak bilirdi ki, müharibədə hər şey ola bilər. Lakin bu hadisəyə son dərəcə təəccüb etsə də, fikirləşdi ki, konsullardan biri sürətlə hərəkət edərək, naməlum bir yolla Askuldan keçib gələ bilər. Tələsə-tələsə silahlanıb, elə o saat ordugahın mərkəzinə getdi.

Orada bildi ki, Enomay öz legionları ilə ordugahın sağ tərəfindəki yan qapıdan çıxır, o biri legionlar da silahlanaraq onun ardınca getməyə hazırlaşır, özləri də qəti surətdə əmindirlər ki, bu Spartakın əmridir.

Spartak əlini alnına vuraraq ucadan dedi:

– Bu nə olan şeydir? Yox, ölə bilməz!

Müxtəlif yerdə yanan məşəllərin işığında yan qapıya sarı tez-tez getdi.

Ora çatanda ikinci german legionu ordugahdan çıxırdı.

Qüvvətli qolları ilə özünə yol açaraq, son sıraların yanından keçib qapıdan çıxdı. Dörd-beş yüz addım yüyürüb Enomay olan yerə çatdı: Enomay at üstündə idi, kontubernalları da başına yığışmışdı; o, ikinci legionun çıxıb qurtarmasını gözləyirdi.

Silahlı bir adam da özünü Spartaka yetirdi; Spartak dərhal onu tanıdı: o, Kriks idi. Onlar qaça-qaça Enomaya çatanda, Spartak yüyürməkdən tövşüyən Kriksin səsini eşitdi: o aydın bir səslə çığıra-çığıra deyirdi:

– Enomay, sən neynirsən? Nə olub? Niyə bütün ordugahı ayağa qaldırmısan? Hara gedirsən?

O belə cavab eşitdi:

– Xainin ordugahından uzaq olmaq lazımdır! – Enomayın səsi gur, lakin üzdən sakit idi. – Əgər alçaqcasına bir hiylənin və xəyanətin qurbanı olmaq istəmirsənsə, sənə məsləhət görürəm, sən də legionlarla mən elədiyimi elə. Gedək mənimlə. Bir yerdə Romanın üstünə gedək!

Kriks bu sözlərə heyrət edib, Enomaya cavab vermək istəyirdi ki, Spartak özünü yetirdi, ağır-ağır nəfəs alaraq soruşdu:

– Enomay, sən hansı xəyanətdən danışsan? Kimi nəzərdə tutursan?

– Səni nəzərdə tuturam, səni deyirəm! Mən Roma ilə vuruşuram, Romanın da üstünə gedirəm! Alp dağlarına getmək istəmirəm ki, orada, guya “uğursuz bir təsadüf nəticəsində”, dərin dərələrdə düşmənin caynaqlarına düşəm!

Spartak özündən çıxaraq hirsli-hirsli ucadan dedi:

– And olsun o mərhəmətli, qüdrətli Yupiterə, sən yəqin zarafat eləyirsən, ancaq sənin bu zarafatın dəli adamın ağına gələn zarafatların ən pisidir!

– Mən zarafat eləmirəm, and olsun Freyaya... zarafat eləmirəm... Mən bu sözü ciddi deyirəm, özü də ağılım başımdadır.

Spartak hirsindən boğula-boğula çığırdı:

– Sən məni xain hesab eləyirsən?

– Hesab eləmək bir yana dursun, mən buna tamamilə əminəm, hamının da qabağında bunu deyirəm.

Spartak dəhşətli bir səslə:

– Yalan deyirsən, sərxoş vəhşi! – deyə bağırıb, iri qılınıcı sıyıraq, Enomayın üstünə cumdu. Enomay da qılınıcı sıyırib, atını onun üstünə sürdü.

Lakin Enomayın kontubernalları dərhal onu tutub saxladılar, Enomayın yanında duran Kriks də atın cilovundan yapışdı, atı geri oturdaraq çığırdı:

– Enomay, sənin bu hərəkətin göstərir ki, sən dəli olmusan, yox, dəli olmamısan, onda mən qəti deyirəm: xain o deyil, sənsən! Sən Roma qızılına satılmışsan, Romanın da sözü ilə hərəkət edirsən!..

Enomay acığından əsə-əsə çığırdı:

– Sən nə deyirsən, Kriks!

Kriks də hirsindən titrəyərək dedi:

– Ah, and olsun qüdrətli Belenin¹ şüalarına, sənin yerinə Roma konsulu olsaydı, o da sənin kimi hərəkət edərdi!

Bu arada Qranik, Artoriks, Bortoriks, Fessaloni, iyirmi nəfər də başqa hərbi rəis Spartakın başına yığılmışdı. Lakin Spartak qəzəb coşqunluğuna tutularaq, qüvvətli qolları ilə onları itələyib Enomaya yaxınlaşdı.

Qılınıcı sakitcə qınını qoyub, gözlərini ona dikdi: bir az əvvəl nifrət və qəzəblə alışıb yanan gözləri indi yaşarmışdı. Enomaya diqqətlə baxa-baxa titrək səslə dedi:

– Yəqin ki, sənin ağızla intiqam ilahələrindən biri danışır. Bəli, bəli, buna şübhə eləmirəm... Yoxsa mənimlə bərabər Romadan Kapuyaya qədər qorxulu bir yol keçən, üsyan başlandı bəri bütün təhlükəli və ürək açan işlərimizdə mənimlə bərabər əlləşən Enomay, mənim yoldaşım bugünkü kimi danışa bilməz. Mən bilmirəm... başa düşürəm... Ya bəlkə, elə sən də, mən də dəhşətli bir sui-qəsdin, fitnənin qurbanı olmuşuq, bu fitnə də Romadan başlanıb gəlir, ancaq başa düşürəm: bu fitnə bizim ordugahımıza necə girə bilmişdir... Bunun əhəmiyyəti yoxdur. Həmişə qardaş kimi istədiyim Enomay deyil, bir başqası cürət edib bu sözləri mənə desəydi, o sağ qalmazdı... İndi daha çıx get... qardaşlarının başladığı işi, bayraqlarını at get... Burada sənin qardaşlarının qabağında atamın qəbrinə, anamın xatirəsinə, bacımın canına, göylərin, cəhənnəmin bütün allahlarına and içirəm: sənin dediyin o alçaq işlərin heç birini mən eləməmişəm, bunların çoxunu heç başa da düşürəm. Əgər mən, lap elə bir an da olsa, lap elə azca da olsa, bir qardaş, bir rəhbər kimi boynuma götürdüyüm vəzifələrdən birinə xəyanət etmişəmsə, qoy Yupiterin ildırımları məni yandırıp kül eləsin, qoy mənim adım nəsillərdən-nəsillərə lənətlə yad edilsin, xəyanətin silinməz rüsvayçılıq damğasını uzaq nəsillər də qoy mənim adımın üstündə görsün, qardaş qatili Tiyestin², öz uşaqlarını öldürən Medeyanın, əclaf Dolonun adları üstündə hökm sürən lənətdən daha dəhşətli bir lənət mənim də adımın üstündə həmişə hökm sürsün!

Spartakın rəngi qaçmışdı, lakin özü sakitdi; onun haqlı olduğuna inanması, qəti, təntənəli bir səslə and içməsi qulaq asanlara çox böyük

¹ Belen – qallarda günəş allahı

² Tiye – yunanlarda, rəvayətə görə, ögey qardaş; Xrizippi öldürmüşdür.

təsir bağışladı, görünür, bu, vəhşi inadlı Enomayı da sarsıtmışdı. Lakin birdən sağ tərəfdəki yan qapının yaxınlığında üçüncü legionun (birinci qall legionu) buksinçiləri şeypurularını çaldı, səngərin bu tərəfində duran adamların hamısı buna heyrət etdi.

Bortoriks soruşdu:

– Bu nədir?

Artoriks təəccübləndi:

– Bu nə deməkdir?

Spartakın solğun üzü bərk qızardı; o ucadan dedi:

– And olsun cəhənnəmin allahlarına, görünür, qallar da gedir!

Hamı ordugahın qapısına yüyüdü.

Evtibida, xırda, qıvraq at belində, dəbilqəsinin üzünü salınmış halda, Enomayın yanında dayanmışdı; Enomayın yekə gövdəsi ardında o, az qalırdı, heç görünməsin. Evtibida Enomayın atının cilovundan tutub tez onu yola çıxartdı: həmin yoldan onun iki legionu keçib getmişdi. Germanın və yunan qızının dalınca da Enomayın o biri kontubernalları getdi.

Krikslə Spartak yeyin-yeyin yan qapıya sarı gedəndə ordugahda ləngiyib qalan otuz nəfər oxatan german at belində qapıdan çıxırdı. Onlar həmyerlilərinə çatmaq üçün atlarını çapırdılar. Spartakla Kriksi görüb acıqlı-acıqlı bağırışdılar.

– Budur ey, Spartak!

– Budur o xain!

– Öldürün onu!

Hamısı ox-yayını qaldırıb rəhbərlərin ikisini də nişan aldılar. Dekurion çığırdı:

– Al gəldi, Spartak, al, Kriks! Alın, xainlər!

Spartak və Kriksə tuşlanan otuz ox yaylarından çıxaraq vıyıldadı. Onlar güclə macal tapıb başlarını qalxanları ilə qorudular. Oxlardan bir neçəsi, qalxanlara sancıldı. Kriksi qalxanını qaldırdı, öz bədənini Spartakın qabağına verib çığırdı:

– İşimizin xatirinə and verirəm, xəndəkdən atıl!

Spartak yolun qırağı ilə uzanıb gedən xəndəyin üstündən bir anda atılıb yandakı çəmənliyə çıxdı. Kriks də ağıllı tərپənərək, xəndəkdən atılıb onun yanına getdi. Bu qayda ilə onlar ordugahdan qaçan german oxçularının xatasından qurtardılar. Atlı germanlar, onlara əhə-

miyyət verməyərək, öz legionlarına çatmaq üçün atlarını çapa-çapa getdilər.

Kriks ucadan dedi:

– Satqınlar, sizi lənətə gələsiniz!

Spartak da acıqlı-acıqlı əlavə etdi:

– Qoy konsul Helli sizi qırıb məhv eləsin!

Onlar xəndəyin qırağı ilə gedirdilər; çox çəkmədi, ordugahın qapısına çatdılar. Orada Artoriks ilə Bortoriks çox çətinliklə, gah xahişlə, gəh söyüşlə üçüncü legionun əsgərlərini saxlayıb ordugahdan çıxmağa qoymurdular: onlar da iki german legionunun ardınca getməyə can atırdılar.

Kriks qalların qabağını kəsdi; qüvvətli, gur səsi ilə onları ana dilində söyməyə, danlamağa başladı, hədələdi, yaramaz güruh, quldurlar yığnağı, satqınlar, xainlər dəstəsi adlandırdı, az vaxtda ön həyasızlarını da susdurdu. Sözüünün sonunda Gezə and içdi ki, səhər açılanda, – bu işi törədən müqəssirləri, pula satılan xainləri, qiyama səbəb olan adamları axtarıb tapacağam, onları çarmıxa çəkdirəcəyəm.

Qallar dərhal sakitləşdi, səssiz-küysüz, lap quzu kimi, öz yerlərinə qayıtdılar.

Lakin sözünü qurtaranda birdən Kriksin rəngi qaçdı, gur, aydın səsi zəiflədi, xırıldadı, qiyam qaldıran legionun ilk sıraları geri döən kimi, qəfildən səndirlədi, özünü pis hiss etdi, Spartak yanında olduğundan, onu tutdu.

Frakiyalı qəmgin halda həyəcanla dedi:

– And olsun allahlara, öz bədəninizlə məni qiyamçıların oxundan qoruyanda sən yaralanmısan!

Doğrudan da, bir ox onun ombasına, biri də əynindəki dəmir geyimin halqasını deşib, böyrünə, beşinci qabırğa ilə altıncı qabırğanın arasına dəymişdi.

Kriksi çadıra gətirib ona qayğı ilə baxmağa başladılar. Ondan çoxlu qan getsə də, həkim Spartakı arxayın elədi ki, yaraları təhlükəli deyil. Spartak rəngi qaçmış halda, həyəcan içində dostunun başı üstündə durmuşdu.

O bütün gecəni yaralının yanından ayrılmayaraq, baş verən hadisəni dərddli-dərddli düşünürdü. Enomayın bu anlaşılmaz hərəkəti,

ordugahdan qaçması onu acıqlandırmışdı, bir də ki, on min germanın təhlükəyə qarşı getməsi onu son dərəcə təşvişə salmışdı.

Ertəsi gün dan yeri ağaranda Spartak Kriksin təhriki ilə, əvvəldən düzəlmiş plan üzrə, öz legionlarına ordugahdan qalxmağı əmr edib, Kamerin tərəfə yola düşdü; müəyyən edilmiş vaxtda – gecə yarısı oraya çatdı. Konsul Lentul, otuz altı min qoşunla, o yerə bir gün sonra gəldi.

Konsul, müharibə işində çox da təcrübəli deyildi, lakin əsil patrisi olduğundan, latın qürur və iddiası onun bütün varlığını bürümüşdü; buna görə iyirmi dörd min döyüşçüden ibarət dörd Roma legionu, on iki min də yardımçı qüvvə ilə, – intizamsız, şərəfsiz, etiqadsız, pis silahlanmış yetmiş minlik qladiator yığınının iyirmi dörd saatda darmadağın edəcəyinə qəti surətdə əmindir, bunun əksini heç təsəvvür etmirdi. Hərçənd qladiatorlar pretorların qoşunlarını məhv etmişdi, lakin buna onlar öz qüvvəsi və qəhrəmanlığı sayəsində deyil, pretorların nadanlığı nəticəsində müvəffəq olmuşdu.

Buna görə bir neçə tərənin döşündə əlverişli mövqə tutub, legionlarını ruhlandırmaq üçün qoşunun qabağında lovğa-lovğa nitq söylədi, ertəsi gün də Spartakla döyüşə girişdi. Spartak öz qoşununun düşmən qoşunundan sayca çox olmasını nəzərə alıb, bundan çox bacarıqla istifadə etdi, üç saatdan az vaxtda düşməni mühasirəyə aldı: Roma legionları çox şücaətlə vuruşsalar da, geri çəkilməyə məcbur oldular: onlar arxa hücumdan qorxmışdular.

Spartak düşmənin təşvişə düşməsindən istifadə edərək, döyüş meydanının müxtəlif yerlərinə gəlir, fəvqəladə qəhrəmanlıq göstərərək qladiatorlara ürək verirdi, onlar da igidliklə romalılara hücum edirdi: bir neçə saatda düşmən qoşunu tamamilə darmadağın edilib, ordugahları və sursat arabaları ələ keçirildi.

Lentulun sağ qalan döyüşçülərindən, bəziləri sennonların¹ yanına, bəziləri də Etruriyaya qaçdı; konsul da onların içində idi.

Spartakın bu yeni gözəl qələbəsi – konsullardan birinə qalib gəldiyi üçün daha şanlı qələbə idi, bu hamını sevindirirdi; lakin Spartakı başqa bir şey narahat edirdi: o biri konsul Helli Enomaya hücum edib onun qoşununu darmadağın edə bilirdi.

¹ Sennonlar – Qalliyada, indiki İ-de-Frans və Şampan ərazisində yaşamış qüdrətli bir qəbilə.

Buna görə, Spartak Kamerin vuruşmasının ertəsi günü ordugahdan qalxıb geri qayıtdı, Askula sarı hərəkət etdi; özü də, həmişəki kimi, ən ehtiyatlı hərbi rəislərdən birinin başçılığı ilə, qabağa bir böyük dəstə atlı göndərdi, onlar çox qabağa gedərək, düşmən haqqında həmişə məlumat toplayıb Spartaka gətirirdi.

Spartak öz qoşunu ilə Askul ətrafında dincəldikdən sonra Trebula sarı yol aldı. İkinci vaxtı atlı dəstəsinin başçısı Mamiliyə çatdılar. Mamili ona dedi ki, Enomay Nursi dağının yaxınlığında ordugah qurub dayanmışdır. Helli də on min germanın Spartaka inanmayıb, onun fikri ilə razılaşmadıqlarından ayrılıb bu yerə gəldiklərini bilmiş, Enomayın legionlarını məhv etməyə hazırlanmışdır.

Spartak döyüşçülərinə altı saat dinclik verdikdən sonra, gecə yarısı Trebuladan çıxdı, Apennin dağlarının sıldırım qayaları arasından keçib, Nursiyə sarı irəlilədi.

Lakin Spartak Nursiyə sarı hərəkət edəndə, gecə yarısı konsul Helli Publikola iyirmi səkkiz minlik ordu ilə oraya gəlir, dan yeri ağaranda bütün qoşunu ilə Enomaya hücum edir, Enomay da düşünmədən, özündən çox–çox qüvvətli düşmənlə döyüşə girişir.

İki saat davam edən bu amansız, qanlı döyüşdə gah bir tərəf, gah o biri tərəf üstün gəlirdi, hər iki qoşun eyni qəzəb və inadla vuruşurdu. Lakin çox keçmədi Helli öz sıralarını genişləndirib german legionlarını mühasirəyə aldı. Mühasirə dairəsini daha da sıxlaşdırmaq üçün qladiatorlarla üz–üzə vuruşan iki legionu geri çəkmək əmrini verdi. Bu az qaldı ki, romalıları məhv eləsin: germanlar konsulun doğrudan da geri çəkildiyini zənn edərək Enomayın qəhrəmanlığından ruhlanaraq, elə dəhşətlə düşmən üstünə cumdular ki, romalıların sıraları bir qədər sarsıldı: onlar, doğrudan da, geri çəkilməyə məcbur oldular, Hellingin qoşununda böyük bir çaxnaşma əmələ gəldi.

Elə bu zaman cinahlardan romalıların yüngül silahlı piyada hissələri, arxadan da dalmat sapandçıları hücum etdilər, qladiatorlar bu ölüm içərisində sıxılıb qaldılar. Onlar xilas olmayacaqlarını görüb, bir qəhrəman kimi ölməyi qət etdilər, heç görünməmiş bir şücaətlə iki saatdan çox vuruşdular. Onların hamısı məhv oldu, lakin romalıları da böyük tələfat verdilər.

Ən axırda Enomay tələf oldu. O öz əli ilə bir hərbi tribunu, bir senturionu, çoxlu da legioneri öldürdü; lakin o yenə də yığın–yığın

ətrafına tökülən meyitlər içərisində fəvqəladə bir igidliklə vuruşurdu. O hər yerindən yaralanmışdı; axırda birdən-birə kürəyinə endirilən bir neçə qılınc zərbəsindən vəhşi nərə çəkərək, azca əvvəl yerə yıxılan Evtibidanın yanına düşdü.

Vuruşma belə qurtardı. Helli on min germanın hamısını qırmışdı; onlardan bir nəfər də sağ qalmamışdı.

Lakin vuruşma qurtaran kimi buktsinlərin kəskin səsi eşidildi: bu səs vuruşmada qalib gələn romalılarla düşmənin yeni hücumunu xəbər verirdi.

Bu – Spartak idi. Döyüş meydanına yenicə gəlib çıxmışdı. Qladiatorlar ağır yoldan yorulsalar da, Spartak dərhal onları döyüş nizamına düzüb, məzlum qardaşlarının intiqamını almağa dəvət etdi. Qladiatorlar konsul Hellinin təşvişə düşmüş legionlarına hücum etdi: bu hücum – qorxunc selə bənzəyirdi.

Helli yeni düşmənlə vuruşmaq üçün öz qoşununu döyüş vəziyyətinə salmaq və tez qruplaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etdi. Bayağından daha amansız, daha şiddətli vuruşma başlandı.

Ölməkdə olan Enomay inildəyir, arabir Evtibidanın adını çəkirdi.

Yeni vuruşma romalıları başqa tərəfə yönəltdi, germanların vuruşduğu çöl boş qaldı. Bu böyük müharibə meydanı meyitlə dolu idi, oradan yaralıların və önlənlərin gah ucadan, gah da astadan iniltisi, naləsi, fəryadı eşidilirdi.

Enomayın nəhəng bədəninə vurulan saysız-hesabsız yaralardan qan şiddətlə axırdı, lakin qəlbi hələ də döyünürdü; bu ölüm halında o, sevdiyi qızı çağırırdı; Evtibida yerdən qalxdı, yanında yığılıb qalan kontubernallardan birinin tunikasından bir parça cırıb qoluna bağladı, – onun qolunda böyük bir yara vardı. Yaradan qan axırdı. Qalxanı parça-parça olmuşdu. Helli qəfildən hücum etdiyi üçün Evtibida romalıların ordugahına qaçmağa, ya da döyüş meydanından uzaqlaşmağa imkan tapmamışdı, istər-istəməz döyüşdə iştirak etməyə məcbur olmuşdu. Yaralananda o, belə qərara gəldi: Enomayın yanına düşüb qalan səkkiz-on meyitin arasında uzansın, özünü ölümlüyə vursun, bu daha təhlükəsiz olardı.

Enomay get-gedə zəifləyən bir səslə astadan dedi:

– Ah, Evtibida!.. Mənim sevgilim!.. – Onun solğun üzünə yavaş-yavaş ölüm pərdəsi enirdi. – Sən sağmısan?.. Sağmısan?.. Nə böyük xoşbəxtlik! İndi mən sakit ölürəm... Evtibida, Evtibida!.. Susuzluq-

dan yanırım, boğazım quruyub... dodaqlarım çatdaq-çatdaq olub... mənə bir udum su ver... bir də son busə...

Evtibidanın solğun üzündə yırtıcılıq ifadə edən amansız kinli sevinc vardı, – göz işlədikcə hər tərəf insan cəsədi ilə dolu olduğundan, bu sevinc daha amansız görünürdü. Kurtizan qadının ölüm çölünə baxan yaşıl gözlərində istəyini əldə edən vəhşi qəddarlığı duyulurdu. Enomayın sözünü eşitsə də, ona sarı heç dönmədi də, ancaq bu dəhşətli mənərəni seyrə dalararaq, doyunca ləzzət aldıqdan sonra, başını laqeyd halda Enomaya tərəf çevirdi.

Enomay gözlərinə çökən ölüm dumanı arasından qızı gördü. Evtibidanın paltarı öz qanına, həm də bayaq yanında uzandığı meyitlərin qanına bulaşmışdı. O dəhşətlə düşündü: Evtibida da ölüm halındadır... Lakin gözlərinin kinli parıltısından, yerə sərilmiş meyitləri ayağı ilə itələməsindən başa düşdü ki, o ancaq yaralanmışdır, özü də yəqin yüngül yaralanmışdır. Birdən onun ağına qorxunc bir fikir gəldi, bunu özündən kənar etmək istədi, güclə eşidilən bir səslə dedi:

– Ah, Evtibida!.. Mənə bircə öpüş... bağışla... Evtibida!

Yunan qızı ölməkdə olan Enomayın yanından keçərkən, ona laqeyd nəzər saldı:

– Mənim vaxtım yoxdur!

Enomay həyəcanla dedi:

– Ah! Torun ildırımları... səni külə döndərsin! – Son qüvvəsini toplayaraq yerindən azca qalxdı, gözlərini geniş açıb, nə qədər gücü vardısı çığırdı: – Ah, indi mən başa düşdüm!.. Alçaq kurtizan qadın!.. Spartakın heç bir təqsiri yoxmuş... Sən yırtıcısən... Sən cinayətkar idin, cinayətkar olub da qaldın... Lənət sənə... lənət...

O, yerə yığıldı, daha bircə kəlmə də söz söyləmədi, heç qımıldanmadı da.

Evtibida Enomayın qarğısını eşidəndə döndü, qəzəb və təhdidlə ona baxdı, bir neçə addım da üstünə yeridi, lakin Enomayın öldüyünü görüb dayandı, qana bulaşmış balaca, ağ əlini uzadıb ona qarğıya-qarğıya çığırdı:

– Cəhənnəm ol!.. Axır ki, sənün ümitsiz halda öldüyünü gördüm! Qoy böyük allahlar mənə qismət eləsin: lənətə gəlmiş Spartakın da belə əzab içində öldüyünü görüm!..

Evtibida bunu deyib, yeni vuruşmanın uğultusu gələn tərəfə getdi.

MUTİN ƏTRAFINDA VURUŞMA. QIYAM. MARK KRASS İŞƏ BAŞLAMİŞDIR

Spartakla Helli arasında gedən vuruşmanın necə qurtaracağını qabaqcadan söyləmək çətin deyildi. Evtibida təxminən günorta vaxtı döyüş meydanındakı meyitlərin arasından keçib gedəndə uzaqdan gördü ki, romalılar qladiator legionlarının sarsılmaz hücumuna zəif müqavimət göstərir, qladiatorlar konsulun qoşununu sağdan və soldan əhatə etməyə başlamışdır, aydın görünürdü ki, onlar düşməne cinahlardan hücum etmək istəyir.

Bu igid qadın vuruşmanı gözdən keçirərkən düşünürdü: romalıların məğlubiyyəti onu intiqam almaq imkanından məhrum edəcəkdir, axı bu intiqamı o çoxdan arzu edirdi! Elə bu anda onun yanından mavi çullu, gözəl cilovlu-qayışlı bir at çapa-çapa keçdi. At qorxuya düşərək çaşıb qalmışdı, qulaqlarını şəklemişdi, gözlərindən dəhşət saçılırdı, o gah sağa, gah sola sıçrayırdı, cəsədlərə ilişib büdrəyirdi, ürküb geri çəkiliirdi, meyitlərin üstündən atılırdı, sonra yenə ayaqları altında meyit qalırdı.

Evtibida atı tanıdı: at Enomayın cavan kontubernali Uzilyakın idi; Uzilyak o qanlı vuruşmada səhər çağı Evtibidanın gözü qabağında ilk ölənlərdən biri idi. Kurtizan qadının atlarından biri də ağ idi. Evtibida uzaqgörən, ağıllı qadıncı, heç bir şey onun gözündən yayınmırdı: atı əldə edərsə, öz hiyləsi və xəyanəti üçün bundan necə fayda götürəcəyini dərhal anladı.

At ürkə-ürkə o tərəf-bu tərəfə qaçırdı. Evtibida ehtiyatla ata sarı getdi, muşqura-muşqura onu çağırmağa, sakitləşdirməyə, özünə cəlb etməyə başladı.

Lakin qorxuya düşmüş necib heyvan sanki başına nə kimi müsi-bət gələcəyini hiss etmişdi: nə sakitləşir, nə də kurtizan qadına yaxınlaşır. Evtibida çağırıdınca, o daha da ürkərək ondan qaçırdı. Birdən at meyitə ilişib yıxıldı, nə qədər çalışdısa qalxa bilmədi. Evtibida yüyürüb onun cilovundan tutdu, ayağa qalxmasına kömək etdi.

At ayağa qalxdıqdan sonra Evtibidanın əlindən xilas olmaq istədi: Evtibidanın tutduğu cilovu dartaraq başını bərk-bərk silkələyir, atılıb düşürdü, şahə qalxırdı, bərk şillaq atırdı, lakin Evtibida cilovu bərk

tutmuşdu, əl-qol hərəkəti ilə, səsi ilə atı sakitləşdirməyə çalışırdı. Nəhayət, özündən çıxmış at sakitləşdi, boynunun, belinin sığallanmasına etiraz etmədi, ona tabe oldu, daha qorxmadı, özünü yunan qızının ixtiyarına verdi, qız da onu cilovundan çəkə-çəkə apardı.

Konsul Hellingin legionları sayca üstün olan qladiatorlar qoşunu tərəfindən mühasirəyə alınıb, darmadağın edilmişdi, indi onlar nizam-sız halda german qoşununun məhv edildiyi döyüş meydanına sarı geri çəkiliirdi. Spartakın əsgərləri “barra” deyər dəhşətli səslə çıxıra-çığıra romalıların üstünə atılır, arxadan onlara şiddətli hücum edirdilər; qladiatorlar, məhv edilmiş on min german yoldaşının intiqamını almaq arzusu ilə alışıb yanırırdılar. Qalxanların cingiltisi, qılıncıların vıyılması, vuruşanların qorxunc bağırması get-gedə daha yaxından eşidiliirdi. Vuruşmanın necə qurtaracağı əvvəl müəyyən deyildi, lakin get-gedə aydınlaşmağa başladı. Evtibida ağ dişlərini qəzəblə bir-birinə sıxaraq, nifrət və kin dolu baxışlarla vuruşma meydanını izləyərək, qəmgin halda öz-özünə dedi:

– Ah, Olimp Yupiterinin əzəmətinə and olsun! Ədalət hanı? Germanların qladiatorlar ordugahından uzaqlaşması üçün mən nə qədər çalışdım, ümid edirdim ki, qallar da onların ardınca gələr, amma qallar ordugahda qaldı. Bu on min germanı Hellingin tələf etməsi üçün mən əlimdən gələni elədim, ümid edirdim ki, iki konsul Spartakın qoşununu mühasirəyə alıb qırar, amma o bütün qoşunu ilə özünü yetirdi, indi də Hellini əzişdirir, sonra da Lentula hücum edib onu darmadağın edəcək, bəlkə də darmadağın eləyib! Bu nə olan şeydir?! Yoxsa o, doğrudan da, məğlubedilməz bir adamdır? Ey Qisasçı Yupiter, yoxsa o doğrudan da məğlubedilməz insandır?!

Romalılar hər tərəfdən mühasirəyə alınaraq, hücum edən qladiatorlardan canlarını qurtarmağa çalışır, vuruşa-vuruşa səhərki qırğın meydanına yaxınlaşırırdılar. Evtibidanın hirsindən, duyduğu şiddətli çılgınlıqdan, təəssüfdən rəngi ağarmışdı. O, vuruşma meydanını müşahidə etdiyi yerdən uzaqlaşdı. Müti halda ardınca gələn ağ atın cilovundan çəkə-çəkə Enomayın soyumuş, cansız bədənini sarı getdi. Tələf olmuş adamların meyitləri arasında dayandı; özünü ölümlüyə qoyub burada uzananda yerdən tapdığı qısa qılıncı qınından çıxartdı, qılıncı birdən iki dəfə zavallı atın döşünə soxdu. Yaralanmış heyvan dəhşətli səslə kişnəyərək qaçmaq istədi, lakin Evtibida onun cilovundan bərk-bərk tutub buraxmadı. At iki-üç dəfə sıçrayıb dizləri üstə

düşdü, sonra da, iki böyük və dərin yarasından axan qana bulaşaraq yerə yıxıldı, çox çəkmədi, bütün bədəni tir-tir əsə-əsə, çapalaya-çapalaya öldü.

Yunan qızı atın yanında yerə uzandı, ayağını da atın boynu altına elə qoydu ki, kim gəlsə, atının da, atın da düşmənlə zərbəsi ilə yıxıldığı zənn eləsin: atlı bərk yaralanmış, at da ölmüşdür.

Vuruşma hay-küyü get-gedə artaraq, Evtibidanın uzandığı yerə yaxınlaşdı; qalların latınları qarğınası latınların ah-naləsi, feryadı daha aydın eşidilirdi. Romalıların tamam məğlub olduğuna Evtibida get-gedə daha artıq inanırdı.

Evtibida, heç gözləmədiyi halda, vaxtından əvvəl Spartakın bura gəlməsini, Hellini məğlubiyyətə uğratması ilə ümidlərinin puça çıxmasını, qurduğu hiylənin baş tutmamasını, Spartakı və qladiatorlar üsyanını məhv etmək üçün düşündüyü yeni fitnə-fəsadla əlaqədar olaraq qarşısına çıxacaq çətinlikləri, təhlükəni fikirləşdikcə təşviş duyurdu. Bir-birinə zidd hisslər onun mənəvi və maddi qüvvəsini sarsıdırdı, o gücdən düşürdü, bütün varlığını bürüyən anlaşılmaz bir süstlük onun nifrətini və cəsarətini zəiflədirirdi.

Birdən elə bil ki, günəşin qabağını duman aldı: onun gözləri qaranlıq gətirdi, sol qolunda bərk ağrı duydu. Sağ əlini ağrıyan yerə vuranda hiss etdi ki, bütün sol qolu qandan islanmışdır. Sol dirsəyi üstə azca qalxıb yaralı qoluna baxdı: sarğı tamam qan içində idi. Evtibidanın solğun üzünü mum kimi saraldı, gözləri dumanlandı, istədi köməyə adam çağırınsın, lakin rəngi qaçmış dodaqları arasında ancaq boğuş bir inilti çıxdı. Qalxmaq istədi, qalxa bilmədi, başını geri ataraq arxası üstə düşüb qaldı: bircə kəlmə də söz demədi, tərənəmədi də.

Romalılar nizamsız halda qaçırdılar; qladiatorlar onları təqib edir, dəhşətli bir azgınlıqla qırılan yoldaşlarını görüb, romalıları daha qəzəblə öldürürdülər. Hellinin qoşunu tamam darmadağın edildi. Bu amansız vuruşmada qladiatorlar on dörd mindən çox romalı qırdı. Yaralanmış konsul Helli isə ancaq atının sürətlə qaçması nəticəsində canını qurtara bildi. Konsulun qoşunundan sağ qalanlar qaçıb dağıldılar. Qüdrətli və qorxunc hesab edilən bir ordu elə pozuldu ki, heç yük arabalarını da, bayraqlarını da qoruyub saxlaya bilmədilər, nizam-intizamı da, döyüş qüvvəsi də tamam sarsıldı.

Bu gözəl qalibiyyətin sevinci kədərlə kölgələndi: Spartak ömrü etdi ki, bu gün zəfər bayramı günü deyil, tələf olmuş qladiatorların matəm günü hesab edilsin.

Ertəsi gün qladiatorlar vuruşmada ölmüş yoldaşlarının meyitlərini yandırmağa başladılar. Bütün çöldə iri tonqallar quruldu, hər tonqala yüzlərlə qladiator meyiti qoyuldu, – bunlar hamısı yandırılacaqdı.

Bir tonqala ancaq Enomayın meyiti qoyulmuşdu. Tonqalın ətrafında qoşun başçıları qəmgin halda sakitcə dayanmışdı, dörd legion dördbucaq şəklində nizama durmuşdu.

Azman vücutlu, igid germanın bədəni iyirmi yeddi yerdən yaralanmışdı. Onu əvvəl yudular, bədəninə xoş qoxulu yağlar, ətirli şeylər sürtdülər, – bunları Spartakın tələbi ilə yaxında olan Nursi şəhərinin qorxudan tir-tir əsən əhalisi göndərmişdi. Sonra meyiti zərif, ağ kətana bükdülər, üstünə çoxlu çiçək töküb tonqala qoydular. Spartak yaxınlaşıb onu bir neçə dəfə öpdü. O böyük kədərlə, rəngi qaçmış halda nitq söylədi, ağlamaq, hönkürtülər tez-tez sözünü kəsirdi. Spartak Enomayın sarsılmaz igidliyini, mərdliyini, düzlüyünü təriflədi, sonra məşəli alıb hamıdan əvvəl tonqala od vurdu. Ondan sonra yüzlərlə məşəl ilə tonqala od vuruldu. Tonqal alışdı, minlərlə tünd-qırmızı alov dilləri ətirli tüstü dumanı arasından havaya qalxdı.

Enomayın külünü dağ kətanı lifindən toxunmuş yanmaz parçaya yığıb bürünc urnaya tökdülər, – bunu da Nursi şəhərinin camaatı vermişdi. Spartak urnanı götürdü; onu ən müqəddəs, ən əziz xatirə kimi qoruyub saxlayırdı.

Enomayla bir yerdə vuruşan on min germandan ancaq əlli yeddi adam sağ qalmışdı: onları döyüş meydanında yaralı halda tapdılar. Bu əlli yeddi nəfərdən doqquzunu sağaldı. Evtibida da onlardan biri idi. Hamı elə bilirdi ki, döyüşdə o, igidlik göstərmiş, sol qolundan bərk yaralanmış, orada yıxılıb qalmışdır; üstünə düşən ağ at da, heç şübhəsiz, onun altında öldürülmüşdür: Evtibida bu zaman tələsə-tələsə Enomayın əmrlərini qoşuna yetirməyə çalışmış.

Qladiatorlar legionlarında belə ləyaqətli qızın igidliyini yaman tərifləyir, hamı onun cəsarətinə valeh olmuşdu. Spartak özü isə alicənab, yüksək qəlblə bir adam olduğundan, həmişə nəcib və gözəl hərəkətlərə hörmətlə yanaşardı, buna görə yunan qızını böyük şərəflə qarşıladı: o, Nursi ətrafında gedən vuruşmadan iyirmi iki gün sonra həmin döyüş meydanında, qladiatorların gurultulu alqışı altında, mülki çələnglə mükafatlandırıldı.

Evtibida bu qiymətli mükafatı alarkən bərk həyəcan keçirdi, var qüvvəsi ilə həyəcanını yatırmağa çalışırdı. Rəngi kətan kimi ağarmışdı, bütün bədəni əsirdi. Qladiatorlar onun həyəcanını təvazökarlıq

və utancaqlıq əlaməti hesab edirdi. Kim bilir, bəlkə də, bu, peşmançılıq nişanəsi idi!

Evtibida “fədakarlığa və igidliyə görə” mükafatı aldıqdan sonra, məzlumlar ordusu ilə getmək istədiyini bildirdi. Onun yarası tamam sağalmamışdı, qolu hələ də tənziflə boynundan asılmışdı. O, Kriksə kontubernal təyin edilməsini, belə bir şərəfə nail olmasını xahiş etdi, Spartak da, Kriks də buna razı oldu.

Spartak döyüşçülərin dincəlməsinə imkan verib, Nursi ətrafındakı vuruşmadan iyirmi beş gün sonra Apennin dağlarına yola düşdü. Dağları keçib yenə də pitsentlər ölkəsi ilə sennonlar mahalına tərəf hərəkət etdi, fikri də bu idi ki, Emili yolu ilə Padu çayına çatsın, çayı keçib Qalliyaya girsin.

İki gün yol getdikdən sonra Ravennaya çatıb, şəhərdən bir neçə mil kənarda ordugah qurdu: Spartak istəyirdi ki, sennonlar mahalı ilə irəliləyərkən onlara qoşulmuş təxminən on beş min quldan və qladiatorlardan üç yeni legion düzəlsin.

Bu üç yeni legion – ata-anası qul olmayan qladiator Qay Kanni, qall Kast və Kamerinlə Nursi ətrafındakı vuruşmalarda müstəsna igidlik göstərən frakiyalı İdumey başçı qoyuldu. Bu qayda ilə Spartakın yetmiş beş minlik ordusu oldu. Bu ordu ilə də Paduya tərəf hərəkət etdi.

Qay Kassi Lentul və Hellinin məğlub olduqlarını, Spartakın da böyük qüvvə ilə irəlilədiyini eşidib, bacardığı qədər tez-tələsik qoşun topladı, – bu da min Roma şəhəri keşikçilərindən, on min də yardımçı qoşundan ibarət idi. Qay Kassi keçən il konsul idi, indi də Tsizalpi Qalliyasına pretor təyin olunmuşdu. O, iyirmiminlik qoşunu ilə Plat-senti ətrafında Padu çayını keçdi: məqsədi də – qladiatorların qabağını kəsmək idi.

Spartak iki mənzil yol getdikdən sonra Bononi şəhərinə çatdı; axşam da, adəti üzrə, şəhərin ətrafında ordugah qurdu. Onlar şəhəri mühasirəyə almaq fikrində deyildilər. Spartak düşmənin planları və məqsədi, qoşununun və sərkdələrinin hərəkəti haqqında düzgün məlumat almaq üçün kəşfiyyata bir dəstə atlı göndərmişdi, onların gəlməsini gözləyirdi.

Ertəsi gün səhər tezdən Evtibida baş rəhbərin çadırına gəlib Mirtsanı soruşdu. Qladiatorlar bu zaman ordugahda müəyyən edilən təlim keçirdilər: Spartakın qoşununda qocaman döyüşçülərin özülünü təşkil

edən Ravenna və ya Kapuya məktəbləri qladiatorlarının hər biri on beş min yeni əsgərə ayrılıqda döyüş qaydalarını öyrədirdi.

Mirtsa Evtibidanın qabağına çıxdı; valeh olduğu igidliyinə, mənətinə görə bütün qoşunun hörmət bəslədiyi bu qərribə qadını gülər-üzlə, mehribanlıqla qəbul etdi.

Söhbətə başladılar. Spartakın sadələvh bacısı dostcasına və səmiyyətlə ürəyini açıb danışır, hiyləgər yunan qızı Evtibida isə saxta ifadələrlə Mirtsaya məhəbbət bağladığından dəm vururdu, deyirdi ki, mən həmişə sənə hüsn-rəğbət göstərmişəm, bütün orduda ancaq iki qadın olduğundan bizim aramızda görək sıx və mehriban dostluq olsun, bu da, mənəcə, çox təbii şeydir.

Mirtsa nəcib qəlbə malik olduğu üçün Evtibidanın sözlərini düzgün hesab edib çox sevindi. Onlar əbədi dost olacaqlarına, birgə yaşayıb, birgə öləcəklərinə and içdilər, bu dostluqlarını odlu buse ilə möhkəmləndirdilər. İki saatdan çox söhbət edib, ürəklərinin sirlərini bir-birinə söylədilər, həm də başqa əhəmiyyətsiz şeylərdən danışdılar. Onların gəvəzəliyi başdan-başa boş şeylərdən ibarət olsa da, quşların nəğməsini xatırladırdı: bu nəğmələr anlaşılmasa da gözəl və sevimli olur.

Nəhayət, Evtibida Mirtsanın yanından getmək istədi, qızı qucaqlayıb öpdü, qoşun səfərə çıxmasa yenə də gələcəyinə söz verdi. Frakiyalının bacısını özünə tabe etmək üçün bütün füsunkarlığını məharətlə işə saldı, yeni dostunu sevindirdi, özünə valeh edib getdi. Mirtsanın heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Kurtizan qadının fikrindən nələr keçirdi, Mirtsanın dostluğu ona nə üçün lazımdı, o nə etmək istəyirdi, – biz bunu sonrakı hadisələrdə görəceyik, indi isə onun ardınca ordugahın o biri tərəfinə – qalların çadırları olan yerə gedək.

Bir cərgə çadırı o biri cərgədən ayıran küçələrdə beş min qladiator qalla hərbi təlim verirdilər. Sennonlar mahalında yığılan bu qallardan on dördüncü legion təşkil edilmişdi. Kampanyada qladiator qoşunu əvvəl on legiondan ibarət idi. Apuliyada ona iki legion, bu yaxınlarda isə Ravenna ətrafında üç legion əlavə edilmişdi. Lakin indi Bononi ətrafında qladiatorların on üç legionu vardı, çünki tamam germanlardan ibarət olan iki legionu konsul Helli məhv etmişdi.

Bəli, ordugahda təlim keçirdilər. Hər yeni əsgərin qabağında qocaman bir qladiator dayanmışdı: o, ağac qılıncla əsgərə zərbə

endirməyi və zərbəni dəf etməyi, qılınc təliminin bütün üsullarını öyrədirdi. Ordugahın bu geniş hissəsində təlim verən beş min müəllimin səmindən ardı-arası kəsilməyən bir uğultu havanı bürümüşdü:

- Döyüşə hazır ol!
- Qalxanı qaldır!
- Qılıncın ağzını aşağı!
- Mənim gözümə bax!
- Başını yuxarı qaldır!
- Cəsarətlə bax!
- Başına endirilən zərbəni qalxanla dəf et! Qılıncı zərbə!
- Cəld ol, Tarana and verirəm!.. Əlindəki qılıncdır, ağac deyil!
- Bir addım qabağa!.. Bir addım geri... Cəld ol, diri tərən, Gezə and verirəm!

- Döyüşə hazır ol!
- Başını nizələyirəm, zərbəni dəf et!
- Sağa atıl!
- Vur!
- Qılıncını sola hərhlə!
- Döyüşə hazır ol!
- Geriyə atıl!
- Cəld ol! İrəli! Mənə hücum elə! İrəli!..

Beş min adam qəti, qüvvətli, döyüşkən səslə komanda sözlərini ucadan deyirdi, on min adam eyni vaxtda iyirmi min qolunu hərəkətə gətirirdi, – bu səslər və hərəkətlər qallar ordugahına canlı bir görkəm verirdi; uzaqdan baxan adamın gözləri qarşısında qərribə və özəmətli bir mənərə canlanırdı.

Evtibida gəlib Kvintan küçəsinə çatdı; həmin küçə üçüncü, dördüncü legionların çadırlarını beşinci, altıncı legionların çadırlarından ayırırdı. Dayanıb bu qərribə mənərəyə baxmaq istədi. Birdən onun diqqətini yan çadırdan gələn səslər cəlb etdi; buradakı beşinci legionun bayrağı göstərirdi ki, çadır həmin legionun başçısı qall Arvini- nin çadırıdır.

Evtibidanın başa düşdüyündən belə görünürdü ki, çadırdan qızgın söhbət, daha doğrusu, mübahisə gedir: bir neçə səs birdən eşidilir, sonra kəsilirdi; daha qüvvətli bir səs o biri səsləri batırırdı: bu adam sözlərə ara verməyərək inamla danışırdı. Evtibida səslərin çoxuna bələddi. Səsləri o yavaş-yavaş daha aydın eşitməyə başladı. Yalan-

dan qalların hərbi təlimi ilə maraqlandığını göstərüb özünü avamlığa vuraraq, daha artıq yaxınlaşmağa başladı.

Kim isə xırıltılı səslə çığırırdı:

– Hər halda, hər halda biz çobanın ora-bura qovduğu bir sürü qoyun deyilik! – Evtibida səs sahibini tanıdı: o numidiyalılardan və afrikalılardan təşkil edilmiş on birinci legionun başçısı Orsil idi.

Evtibidanın tanıdığı ikinci səs eşidildi:

– O bəzən nə ola bilirdi? – Danışan on üçüncü legionun başçısı, ata-anası qul olmayan Qay Kannitsi idi. – Bəzən necə olardı?

Brezovir acıqlı-acıqlı dedi:

– Ən adi bir adam... lap adidən də aşağı... hamının nifrət etdiyi alçaq bir qladiator!

Orsil əlavə etdi:

– And olsun Vaal! Allahının özəmətinə, nə mən, nə də mənim afrikalıları Qalliyaya getməyəcəklər. And içirəm, biz getməyəcəyik!

On dördüncü legionun başçısı Kast çığırırdı:

– Enomay haqlı idi... – Bu həmin on dördüncü legion idi ki, onun beş min cavan qallı elə bu saat hərbi təlim keçirdi.

Samnit Onatsi dedi:

– Yazıq Enomay!.. Spartakın açıqdan-açığa xəyanətinin qurbanı oldu! İndi biz bunu yəqin etdik. – Rutilinin ölümündən sonra Onatsi səkkizinci legionun başçısı təyin edilmişdi.

Yeddinci legionun başçısı epirli Fessaloni yoğun səslə hirsli-hirsli ucadan söyləndi:

– Pah, and olsun, təbiətin özəmətli qüvvəsinə! Spartak xaindir? Bu lap ağ oldu, lap ağ oldu!

– Bəli, xaindir, Krikslə, Qraniklə bərabər! Onlar bizi Roma senatına satıblar!

– Siz hamınız xainsiniz, satqınsınız! Bizi Padu çayından o tərəfə aparmaq istəyənlərin, Romadan uzaqlaşdırmaq istəyənlərin hamısı xaindir!

– Romaya hücum! Biz Romanın üstünə getmək istəyirik!

Yeddi ya səkkiz adam bir ağızdan çığırırdı:

– Romanın üstünə!.. Romanın üstünə!..

¹ Vaal – Finikayada və Karfagendə yaşayan xalqların baş allahı

– Mən Spartaka inanıram – o bütün insanlar içərisində ən nəcib, ən düzgün adamdır. Mən Krikslə Qranikə inanıram – onlar nəcib adamdır, ordugahımızda Spartakdan sonra ən yaxşı insanlardır. Mən sizin ardınızca deyil, mənə inanan legionumla bir yerdə onların ardınca gedəcəyəm!

Bortoriks ucadan dedi:

– Mən də!

Qay Kannitsi qəti dedi:

– Yaxşı da, gedin onların ardınca! Amma biz yeddi legionumuzla sabah səhər Ravenna yoluna çıxıb Romanın üstünə yeriycəyik!

Bortoriks istehza ilə dedi:

– Pah, siz Spartakın əqli və təcrübəsi olmayan yerdə yaman da tərifə layiq işlər görürsünüz!

Fessaloni əlavə etdi:

– Sizə rast gələn ilk pretor hamınızı parça-parça doğrayacaq.

Qay Kannitsi istehza ilə ucadan söyləndi:

– Biz üsyan qaldırdıq, silaha əl atdıq ki, azad olaq, amma indi sizin, özümüz kimi bir qulun qulu olduq. Bir də ki, sizin pərəstiy etdiyiniz Spartak, bəlkə də, lap sizdən də balaca adamdır.

Fessaloni çığırdı:

– Əgər siz azadlığı hərcmərclik, başıpozuqluq, qarışıqlıq kimi başa düşürsünüzsə, – elə bir azadlıq bizə lazım deyil! Biz nizam-intizamı, qayda-qanunu üstün tuturuq; o adamlar da bir yerdə olaca-ğın ki, o iki ildən çoxdur özünü ağıllı, şücaətli, şanlı bir sərkərdə kimi göstərmişdir!

Elə bu anda üçüncü legion qladiatorlarını silah başına çağıran kəskin şeypur səsi mübahisəni kəsdi. Evtibidanın da sevincini pozdu: Spartaka olan bu nifrət və bir çox legion başçılarının narazılığı Evtibidanı yaman ruhlandırılmışdı.

Yunan qızı diksinib, şeypur səsi gələn tərəfə döndü; ora gedəndə, Arvininin çadırına yığışan legion başçıları da heç gözləmədikləri həyəcan səsinə eşidib çadırdan çıxdılar, tələsə-tələsə öz legionları olan yerə getdilər.

Çox keçmədi, həyəcan səsinə dördüncü, sonra beşinci, az sonra da bütün ordugahın şeypurçuları təkrar etdi.

Əsgərlər çadırlarına yüyürüb dəmir geyimlərini geydilər, dəbilqələrini başlarına qoydular, silahlarını götürüb, manipula və koqorta şəklində sıraya düzüldülər.

Sonra üçüncü legionun verdiyi və bütün başqa legionların təkrar etdiyi şeypurun yenə səsi eşidildi, – bu, ordugahdan tərpənmək əmri idi.

İki saatdan sonra qladiatorlar ordugahı tərk etdi, bütün legionlar, tam qayda-qanunla, nizam-intizama riayət edərək, səfərə hazır oldular. Yeni şeypur səsi legion başçılarını baş rəhbərin yanına çağırırdı.

Legion başçıları atlarını mahmızlayaraq tez özlərini pretoriyə yetirdilər. Spartak dedi ki, pretor Qay Kassi bizim üstümüzə gəlir, axşama yaxın Mutində olacaq, buna görə sabah ona hücum etmək üçün elə bu saat yola düşməliyik: onun qoşununun qalan hissəsi özünü Kassiyə yetirənə kimi biz gərək ona hücum edək, gərək onlar bizə Padu çayını keçməkdə mane ola bilməsinlər.

Spartak sözünü qurtardıqdan sonra heç kəs dinmədi. Lakin Qay Kannitsi bir az tərəddüd içində səssizliyi pozdu, gözlərini yerə dikərək, aydınca hiss olunan təşvişlə astadan dedi:

– Kassiyə qarşı biz vuruşacağıq, amma Padu çayından keçməyəcəyik.

Spartak buna heyrət etdi:

– Necə? – O sanki Qay Kannitsinin söylədiyini başa düşməyərək qaşlarını çatdı, parlaq gözlərini samnitə dikərək soruşdu: – Sən nə dedin?

Numidiyalı Orsil Spartakın üzünə dik-dik baxaraq cavab verdi:

– O dedi ki, biz sənə ardınca Padu çayını keçməyəcəyik.

Sonra Qay Kannitsi dedi:

– Yeddi legion öz vətənlərinə qayıtmaq istəmir, onlar tələb edir ki, biz Romanın üstünə gedək.

Spartak acıqlı-acıqlı, həm də qəmgin halda ucadan dedi:

– Eləmi? Yenə qiyam? Bədbəxtlər, zavallı Enomayın o fəlakətli hərəkəti sizə dərs olmadımı?

Zəif bir narazılıq səsi eşidildi, ancaq heç kəs cavab vermədi.

Spartak azca susduqdan sonra qəti səslə dedi:

– And olsun bütün allahlara, siz ya dəli olmusunuz, ya da xainsiniz!

Qiyamın başçıları susurdu. Spartak az sonra dedi:

– İndi bizim üstümüzə düşmənlər gəlir, Kassini darmadağın edənlər kimi siz mənə tabe olacaqsınız. Sonra iclas quraraq, bizim xeyrimizə olan nədir – onu qərara alırıq. İndi gedin!

Əmredici əl hərəkəti ilə legion başçılarını buraxdı. Onlar atlarını mahmızlamaq istərkən, Spartak gur səsi ilə əlavə etdi:

– Baxın ha, nə yolda, nə döyüşdə zərrə qədər də itaətsizlik olmayacaq, yoxsa, and olsun ulu Yupiterə, kim bircə kəlmə sözlə, ya hərəkətlə itaətsizlik göstərsə, mənim qılıncımla məhv olacaq, – bu qılıncın da zərbəsi heç boşa çıxmayıb!

Sonra yenə əl hərəkəti ilə legion başçılarına yola saldı. Onlar Spartakın üstünlüyünə tabe olaraq, dinməz-söyləməz öz legionlarına getdilər.

Qladiatorların qoşunu Mutinə sarı hərəkət etdi. Bütün gecəni yol gedib səhərə bir saat qalmış ora çatdılar. Kassi burada iki hündür təpədə ordugah qurmuşdu; ordugahın ətrafında möhkəm ağac hasar çəkmiş, enli də xəndək atdırmışdı.

Spartak günortaya yaxın altı legionla Tsizalp Qalliyasının preto-runə hücum etdi. O da qoşunu qərargahdan çıxartdı, təpələrin döşündə yerləşdirib, çox əlverişli yer tutdu. Lakin qladiatorlar sayca üstün olduqlarından, həm də çox qızgın hücum etdiklərindən az vaxtda iyirmi min Roma qoşununa üstün gəldilər: pretor qoşununun çoxu Mari və Sullanın qocaman döyüşçüləri olub, çox igidliklə vuruşsalar da, iki saatdan sonra basıldılar; hər tərəfdən mühasirəyə alınaraq qaçmağa başladılar. Qladiatorlar get-gedə artan hücumla onları məhv elədi.

Bir neçə saat davam edən vuruşmada on minə qədər romalı tələf oldu, qalanları qaçıb dağıldı, pretorun altındakı at öldürüldü; lakin onun qaçıb qurtarması möcüzə hesab edilə bilərdi. Düşmənin çadırları, yük arabaları qladiatorların əlinə keçdi. Bu vuruşmada onların tələfatı az olmuşdu.

Bu ay içində Spartakın bu üçüncü qələbəsi idi. Döyüşün səhəri qladiator legionlarını Skultenna çayının kənarındakı düzənliyə yığıb dördbucaq şəklində sıraya düzdülər. Qabağa gedilsinmi, Padu çayını keçib hərə öz vətəninə qayıtsınmi, ya geriye dönüb Romanın üstünə hücum edilsinmi, – bu təklifləri müzakirə etmək üçün onları buraya çağırmışdılar.

Spartak birinci təklifin qladiatorlar üçün faydalı olmasından və üstünlüyündən, ikinci təklifin isə, əgər qəbul edilərsə, mütləq fəlakətlə nəticələnəcəyindən odlu-odlu danışdı, bunu canlı ifadələrlə təsvir etdi. Məzlumların müqəddəs işinə göstərdiyi xidmətlərini

yad edib, on il bu yolda can qoyduğunu söylədi. Spartak bunu şöhrət-pərəstlik məqsədi ilə deyil, özü kimi müsibətli qardaşlarını, müharibədə bir yerdə vuruşan, bir yerdə dərd çəkən, sevinən, qalibiyyət qazanan yoldaşlarını daha yaxşı inandırmaq üçün söylədi. O öz yoldaşlarını bir şeyə inandırmaq istəyirdi: İtaliyadan getmək lazımdır! Bunun üçün də çalışırdı, çünki İtaliyanı qladiatorların qəbri hesab edirdi, – necə ki, bu ölkə Brennin qalları, Pirrin yunanları, kərfagenlər, tevtonlar, kimvrlər və bir çox xarici ölkə qoşunları üçün qəbir oldu: onlar da İtaliyaya girib, onun torpağında vuruşaraq qalib gəlmək istəyirdi. O, tənənəli surətdə and içərək, ancaq qladiatorların xeyri üçün bu planı müdafiə etməyə məcbur olduğunu söylədi. Sonra da dedi ki, mən bir sərkərdə kimi də, adi bir əsgər kimi də sizinlə bir yerdə vuruşacağam, əgər sizinlə bir yerdə ölmək qismətim varsa, bunu özüm üçün xoşbəxtlik hesab edəcəyəm.

Spartakın sözləri gurultulu alqışla qarşılandı. Bəlkə də, elə o saat Spartakın təklifi səsə qoyulsaydı, qladiatorların çoxu onun tərəfini saxlardı. Lakin iki il müddətində əsasən Spartakın sayəsində öldə edilən şanlı qalibiyyətlər onlarda özünəgüvənmə və qudurğanlıq hissi əmələ gətirmişdi. Qladiatorlardan çoxu öz ürəyində Spartakın tərəfdarı olsa da, onun qoyduğu dəmir intizamın əleyhinə idi, çünki bu intizam talançılığa və oğurluğa yol vermirdi. Əvvəlcə ayrı-ayrı qladiatorlar astadan narazılıq etməyə, deyinməyə başladı; sonra bu narazılıq yavaş-yavaş, yoluxucu xəstəlik kimi yayılıb legionerlər kütləsinə sirayət etdi. Evtibidaya da elə gəldi ki, intiqam və qalibiyyət vaxtı gəlib çatmışdır: bu qədər ürəkdə yuva salan narazılıqdan istifadə etmək, legionları Spartakın əleyhinə qaldırmaq olardı. Bu məqsədlə onun Enomayı çox məharətlə özünə tabe etdiyini gördük: qiyam qaldıranlar Enomayı – heç olmasa igidliyinə və mərdliyinə görə, – Spartakın yerini tuta bilən ləyaqətli bir sərkərdə hesab edə bilərdilər. Lakin Kriks hədsiz enerji sayəsində qall legionlarının qabağını kəsib, onları germanların ardınca getməyə qoymadı. Evtibidanın da planları buna görə pozulub dağıldı.

Germanların darmadağın edilməsi o birilərə ibrət dərsi olmadı, bu ancaq bir çoxlarında Romanın üstünə yerimək arzusunu alovlandırdı: bəziləri məhv edilmiş legionların intiqamını almaq istəyirdi, bəziləri talanla böyük qənimət əldə etmək xəyalında idi, lakin çoxları belə bir fikirdə idi: Enomayın həyata keçirmək istədiyini, bu

yolda legionların məhv edildiyi planı bəyənməklə, ona öz məhəbət-lərini izhar edər, ruhunu sevindirən, xatirinə layiq bir iş tutmuş olardılar.

Legionları həyəcana gətirən bu ehtiraslardan, öləri hissələrdən Qay Kannitsi istifadə edə bildi. O, qladiatorluğa satılmamışdan əvvəl forumda avara-avara doluşar, cürbəcür tanışlıqlar edər. Qəşəng və inandırıcı danışmağı bacarırdı, lakin boşboğaz adamdı. İndi o, Spartakdan sonra çıxıb danışdı. Spartak qarşı ədavət bəsləməsin-dən şübhələnməsinlər deyər (bu onun sözlərinin təsirini azaldı), əvvəl onun irəlini görə, tədbirli, şücaətli sərkərdə olduğunu çox-çox təriflədi, sonra romalıların indi pis vəziyyətdə olduqlarını, yetmiş mindən ibarət şanlı qladiatorlar qoşununa hal-hazırda lazımınca müqavimət göstərə bilməyəcəklərini parlaq ifadələrlə təsvir etdi. Bəlkə də, belə fürsətin bir daha ələ düşməyəcəyini söyləyib, qladia-torları bundan istifadə etməyə, gedib Romanı tutmağa dəvət etdi, sözünün də sonunda, ələ günü sabah məzlumlar ordusunun Tibr çayına doğru yürüməsini təklif etdi.

Kannitsi sözünü qurtaranda ələ bil göy guruldadı: əlli min adam bir səslə bağırdı:

- Romaya! Romaya!..
- Romaya! Romaya!..

Təkliflər səsə qoyuldu: yeddi legion yekdilliklə Kannitsiyə səs verdi, qalan altı legionun yarısından bir az çoxu onun əleyhinə oldu, yalnız altı hissəsi Spartakın tərəfini saxladı; deməli, əlli mindən çox qladiator Romanın üstünə getmək arzusunda idi, Spartakın təklifinə isə iyirmi mindən də az adam səs verdi.

Spartak səs məsələsinin belə nəticə verəcəyini heç gözləməirdi; çox mütəəssir oldu: bu onun bütün planlarını alt-üst edirdi. Bu hadisə onları üsyanın məqsədinə, yəni Romanın zülmkar hakimiyyətini dağıtmaq məqsədinə doğru yaxınlaşdırmır, daha da uzaqlaşdırırdı.

O, məyus və tutqun halda xeyli dinməz-söyləməz durdu, nəha-yət, başını qaldırdı; onun rəngi ağarmışdı; üzünü Kriksə, Qranikə, Artoriksə çevirdi, – onlar da yanında durduqları rəhbərlərindən az sarsılmamışdı. Sonra acı istehza ilə dedi:

– Ah, and olsun Olimpin allahlarına, qladiatorlar üçün bu qədər zəhmət çəkdim, bu qədər təhlükələrə düşdüm, onların dərdinə qaldım, sınaqlardan çıxdım, – amma bu qladiatorlar arasında özümə

çox az tərəfdar qazana bildim!.. Düzünü deyim ki, vəzifə hissi, vicdan səsi mənim qabağımı kəsməsəydi, indi bir şey təəssüf etmiş olardım: niyə onda mən konsul Mark Teretsi Varron Lukullun təklifini qəbul etmədim!.. Yaxşı da... Çox gözəl! And olsun Herkulesə, çox gözəl!..

Yenə fikrə getdi. Sonra özünü ələ alıb, yığıncığın nə ilə qurtara-cığını sakitcə gözləyən legionları gözdən keçirərək bərkənd dedi:

– Qoy belə olsun, mən sizin qərarınıza tabe oluram: siz Romanın üstünə gedərsiniz, ancaq başqa adamın rəhbərliyi altında! Mən daha sizin baş rəhbəriniz olmuram, mənə göstərdiyiniz bu şərəfi istəmi-rəm: özünü də daha ləyaqətli başqa bir rəhbər seçin!

On ikinci legionun başçısı samnit Livi Qrandeni çağırdı:

– Yox... Allah xatirinə! Sən həmişə bizim baş rəhbərimiz olacaq-san, axı bizim aramızda sən kimi adam yoxdur. Bortoriks səsi yetdikcə çığırdı:

– Spartakın bizim baş rəhbərimiz olduğunu bir də təsdiq edək!

Yetmiş min qladiator qalxanlarını havada titrədərək bağırdı:

– Spartak bizim baş rəhbərimizdir! Spartak bizim baş rəhbəri-mizdir!

Səs kəsildikdən sonra Spartak səsi yetdikcə çığırib dedi:

– Yox... olmayacaq! Mən Romanın üstünə getməyin əleyhinə-yəm, sizi mən ora aparmayacağam!.. O adamı seçin ki, o qalib gələ-cəyinə arxayındır.

Otuz-qırx min adam təkrar edirdi:

– Rəhbər sən-sən!.. Rəhbər sən-sən... Spartakdır!.. Rəhbər sən-sən!..

Kriks səsi kəsmək üçün əlini qaldıraraq danışmaq istədiyini bildirdi. Hamı sakit oldu. O dedi:

– İstər biz əli silahlı yüz min qladiator olaq... istər ancaq yüz adam olaq... yalnız bir adam bizim rəhbərimiz olmalıdır... O da görək Akvin ətrafında, Fundi, Kamerin, Nursi, Mutin ətrafında qalib gələn adam olsun!.. Ancaq o bizim rəhbərimiz ola bilər, o bizə rəhbər olma-lıdır!.. Yaşasın imperator Spartak!

Qladiatorların yığıldığı bütün Panar vadisindən qulaqbatırıcı bir səs qopdu:

– Yaşasın imperator Spartak!

Spartak acıqlanaraq bu adı rədd edirdi; etiraz edirdi, təklif edilən rütbəni qəbul etmək istəmirdi, dostlarının təkidlə etdikləri xahişlərdən yaxa qurtarmaq üçün əlindən gələni edirdi. Lakin bütün legionların başçıları, birinci növbədə Arvin, Ortsil, Qay Kannitsi, altmış beş hərbi tribun, bütün senturionlar, dekanlar tökülüşüb onu dilə tuturdu, məcbur edirdi; senturionları, dekanları onun yanına manipulalar, hissələr göndərmişdi ki, gedib Spartakdan qladiator legionlarının baş komandanı olub qalmasını xahiş etsinlər. Yoldaşları onun fikri ilə razı olmasalar da, planına qarşı dursalar da, axırda Spartak bu adamların göstərdiyi coşqun məhəbbətdən və hörmətdən mütəəssir olaraq dedi:

– Siz bunu istəyirsiniz? Qoy siz deyən olsun. Komandanlığı boynuma götürürəm, çünki başqa bir adamın seçilməsi mütləq qladiatorlar içərisində çəkişməyə səbəb olacaq, mən bunu başa düşürəm. Buna görə sizə başçılıq edib sizinlə bir yerdə vuruşmağa və ölməyə razıyam.

Bunun üçün Spartaka təşəkkür etməyə, paltarından, əllərindən öpməyə, onun mərdliyini, xidmətlərini tərifləməyə başladılar, Spartak isə dərdli-dərdli gülümsəyərək əlavə etdi:

– Mən sizə bu vuruşmanın qalibiyyətlə qurtaracağına söz vermərəm, lazımcınca fikirləşmədən başlanılan bu işdə qalib gələcəyimizə çox da ümid eləmirəm. Amma hər necə olsa Romanın üstünə gedəcəyik. Sabah Bononi tərəfə yola düşürük.

Spartakın fikrincə, bu baş tutmayan bir məsələ idi, lakin, o məcburiyyət qarşısında bunu boynuna götürmüşdü. Ertəsi gün qladiatorlar ordugahı tərk edib, Bononi tərəfi ilə Armniyə hərəkət etdi.

Lakin qladiatorlar qoşunu sıralarında tez-tez itaətdən çıxmaq, nizam-intizamı pozmaq halları görünməyə başladı. Spartak kimi istedadlı sərkərdənin rəhbərliyi altında, dünyada birinci yer tutan bir xalqın qoşununa dəfələrlə qalib gələn, düşməni qorxuya salan bir ordu indi talana uyaraq pozulmağa, zəifləməyə üz qoymuşdu.

Spartak nə qədər çalışsa da, bunun qabağını ala bilmirdi; legionlardan gah biri, gah o birisi, bəzən də bir neçəsi sennonlar ölkəsindən keçərkən şəhərləri talan edirdilər. Bunun iki cür zərəri olurdu: qladiator legionları yaxşı təşkil olunmuş qoşun kimi şöhrət qazandıqları halda, indi talançılıq ehtirası onları bu addan məhrum edirdi, onlara quldur dəstəsi kimi baxırdılar; talanmış əhalinin nifrətini, lənətini

qazanırdılar. Bir də ki, talan məqsədi ilə tez-tez orda-burda dayanmaq yürüşün sürətini azaldırdı: indiyə qədər Spartakın əldə etdiyi qalibiyyətin əsas səbəbi – sürət idi.

Nizam-intizamın zəifləməsi Spartakı çox mütəəssir etmişdi, – bunu təsəvvür etmək, sözlə deməkdən daha asandır. Əvvəlcə o, Qay Kannitsinin başçılıq etdiyi on üçüncü legionu acıqlandı, onu söyüb danladı, üstünə çığırdı, çünki talanı hamıdan əvvəl onlar başlamışdı. Bununla o, legionun qladiatorlarını bir az sakitləşdirdisə də, talançılığın kökünü kəse bilmədi. İki gündən sonra, Spartak Faventsiyə gedəndə, qoşunun sonunda gələn beşinci, altıncı legion Korneli Forumuna girib onu qarət elədi. Spartakla Kriks üç legionla geri dönüb, onları qaydaya salmağa məcbur oldu. Spartak bu acınacaqlı vəzifəni yerinə yetirəndə, afrikalılardan ibarət on birinci legion Faventsi ətrafındakı ordugahdan çıxıb, sennonların Bertinor adlı kiçik bir şəhərini qarət elədilər. Spartak oraya gedib pozulmuş əsgərlərə divan tutmalı oldu.

Konsulların, sonra da Tsizalpi Qalliyası pretorunun böyük məğlubiyyətə uğraması xəbəri tez gedib Romaya çatdı. Senat və Roma xalqı yaman təşvişə düşdü. Lakin qladiatorların Romaya yürüş etmək qərarını eşidəndə hamını dəhşət aldı.

Gələn il üçün konsul seçməkdən ötrü xalq yığıncaqları hələ olmamışdı, lakin Lentulun və Hellinin məğlubiyyətindən sonra bu yüksək vəzifəyə seçilmək istəyənlərin sayı çox azaldı. Bununla belə, romalıların məğlubiyyəti Qay Anfidi Oresti ruhlandırdı, o, konsul olmaq həvəsinə düşdü. Orest deyirdi ki, Fundi məğlubiyyətindən ötrü mən görə günahkar hesab edilməyəydim, çünki onda mənim qüvvəm az idi; axı həmin iş altmış minlik qoşunu olan iki konsulun da başına gəldi, bu döyüşlər də mənim haqlı olduğumu göstərdi, çünki bu xidmətlər nəhaq yerə inkar edilmişdi; Kamerinlə Nursi ətrafındakı vuruşmalarla müqayisə edildikdə, Fundi vuruşması romalılar üçün elə sarsıdıcı olmadı, amma qladiatorlardan çox adam qırıldı. Kamerin və Nursi döyüşlərində isə Spartak iki konsulun qoşununu darmadağın elədi.

Bu çox qəribə mühakimə idi, həm də əqlə sığmayan bir şeydi, çünki Anfidi Orestin o birilərdən az tələfat verməsi – onun düzgün hərəkət etdiyini sübut etmirdi. Lakin qladiatorlar müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, Romada elə bir düşkünlük əmələ gəlmişdi ki, Anfidi

Orestin bu fikri tamamilə məntiqi hesab olundu. Bir də ki, konsul- luğa namizədlər də az idi. Buna görə, belə yüksək vəzifəyə gələn il üçün – Anfidi Orest, bir də Publi Korneli Lentul Fur seçildi, – Korneli Lentul, Spartakın Kamerin ətrafında darmadağın etdiyi kon- sul Lentul Klodianın qohumu idi.

Spartak bəzi legionların itaətdən çıxması və biabırçı hərəkətləri üzündən Roma səfərini dayandırdı, bunlar da “bizi Romanın üstünə apar” deyə bağıran legionlar idi. Bir ay Arminidə qalmalı oldular, Spartak, edilən xahişlərə baxmayaraq, komandanlıqdan əl çəkdi, bir neçə gün bayıra çıxmadı. Axırda bütün qoşun pretoriyə gəlib, Spartakın çadırı qabağında əllərini uzadaraq, tutduqları iyrenc işdən peşman olduqlarını ucadan söyləyib üzr istədilər.

Spartak qoşunun qabağına çıxdı: o arıqlamışdı, rəngi solmuşdu, çox qəmgin görünürdü; nəciblik ifadə olunan aydın üzündə əsgər- lərin nalayiq hərəkətlərindən çəkdiyi əzabın izləri vardı; xeyli vaxt dərdli-dərdli göz yaş tökdüyündən gözləri qızarmışdı, göz qapaqları şişmişdi. Qladiatorlar Spartakı gördükdə peşman olduqlarını daha ucadan bildirdilər, daha bərkdən çıxıraraq məhəbbət və hörmətlərini izhar etdilər.

O danışmaq istədiyini əl işarəsi ilə bildirdi. Hamı sakit olduqdan sonra legionları pis hərəkətləri üstündə çox bərk danladı, dedi ki, belə işlər tutduğunuz üçün siz daha azadlıq uğrunda vuruşan insan deyilsiniz, çirkin hərəkətli ən alçaq quldursunuz. Mən öz qərarımda dayanıb dururam: legionları talana, qiyama sövq edən adamları istə- diyim kimi cəzalandırmaq üçün mənə tam və geniş ixtiyar vermə- səniz, sizinlə qabağa getməyəcəyəm.

Legionlar yekdilliklə Spartakın tələbinə razılıq verdikdən sonra o yenə də komandanlığı öz üzərinə götürdü: amansız tədbirlərlə qladiatorların qəlbində sönən vəzifə hissələrini bərpa etməyə, ən ciddi nizam-intizamın zəruri olduğunu onlara anlatmağa başladı.

Bütün legion başçılarından ən vəhşisi olan, ən çox itaətsizlik göstərən, Bertinorda iyrenc cinayətləri ilə özünü ləkələyən numidi- yalı Orsili ölüm cəzasına məhkum etdi: bütün legionların qabağında onu numidiyalıların öz əli ilə çarmıxa çəkdi. Sonra iki legion başçısını – qall Arvni ilə samnit Qay Kannitsini çubuqla döydürüb ordugahdan qovdu. Bundan başqa iki yüz iyirmi qladiatoru da çar-

mıxa çəkdi: onlar, yoldaşlarının deməsinə görə, əhalini qarət edəndə ən çox, vəhşicəsinə zalımlıq göstərmişdilər.

Sonra bütün legionlar yenidən təşkil edildi: bu dəfə milliyyət əsas götürülmədi. İndi hər manipulaya və koqortaya müxtəlif millətlərdən olan əsgərlər, sayına görə, daxil edilirdi: belə ki, yüz iyirmi adamdan ibarət manipulanın tərkibində indi qırx qall, otuz frakiyalı, iyirmi samnit, on illiriyalı, on yunan, on da afrikalı vardı.

Bu qayda ilə təşkil olunan qoşun on dörd legionla bölündü, başçıları da bu qladiatorlar oldu:

- 1-ci legion – Brezovir, qall
- 2-ci legion – Fessaloni, epirli
- 3-cü legion – Kast, qall
- 4-cü legion – Onatsi, samnit
- 5-ci legion – Messembri, frakiyalı
- 6-cı legion – Livi Qrandeni, samnit
- 7-ci legion – İdumey, frakiyalı
- 8-ci legion – Bortoriks, qall
- 9-cu legion – Artak, frakiyalı

10-cu legionla – igidlikdə adı çıxan makedoniyalı Erosten, 11-ciyə – təhlükədən qorxmayan, qəhrəman simalı, çox ciddi və tələbkər numidiyalı Visbald, 12-ciyə – yaşa dolmuş, bədəninə əlli yara yeri olan, çox cəsarətli qall Elial başçı təyin edildi. 13-cü legionun başçısı – Teulopik adlı, iyirmi beş yaşlarında cavan illiri- yalı oldu; o, zadəgan nəslindəndi, Lubirnidə dövlətli bir ailədə ana- dan olmuşdu, əsir düşərək qladiatorluğa verilmişdi; Qranikə son dərəcə hüsn-rəğbət bəsləyən bu illiriyalı qoçaqlıqda ad çıxarmışdı. 14-cü legionla da – nəhəng vücutlu, yekə saqqallı, vəhşi simalı İndu- tiomar adlı bir qall qoyuldu; o fəvqəladə bir qüvvəyə malikdi, buna görə vətəndaşları arasında böyük nüfuz qazanmışdı.

Spartak bütün legionlardan üç korpus düzəltdi: altı legiondan ibarət olan birinci korpus Kriksin ixtiyarına keçdi; 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu legiondan təşkil olunan ikinci korpus Qranikə verildi; qalan dörd legion da Artoriksə tapşırıldı.

Səkkiz minlik atlı hissəsinin başçısı yenə də Mamili oldu.

Spartak öz qoşununu yenidən təşkil etdikdən sonra, Romanın üstünə getməmişdən əvvəl, yeni legionları möhkəmləndirmək qərarına gəldi. Buna görə əsgərlərin bir-biri ilə və təzə başçıları ilə yaxşı tanış olması üçün Ariminidən Semproni Forumu və Arretidən keçərək Umbriyə yavaş-yavaş hərəkət etdi.

Qladiatorların sennonları qarət etməsi xəbəri Romaya çatdı: bu xəbər ağızdan-ağıza keçərək, həm qladiatorlara edilən nifrətə görə, həm də qorxudan şişirdilir, cürbəcür şəkillərə salınırdı. Həyəcan və təşviş get-gedə artdı, xalq tribunları Forumda ucadan deyirdilər ki, daha vaxt gəlib çatmışdır, təhlükə qarşısında qalan vətənin qurtuluşu uğrunda düşünmək lazımdır.

Senat yığıldı. Bəziləri təəssüflə deyirdi ki, ata-senatorlar indiyə qədər qladiatorların qabağına bacarıqsız sərkərdələr göndərdikləri üçün indi bu məsələyə ciddi surətdə girişməyə məcbur olmuşlar. Əvvəllər qladiatorlar üsyanına gülməli bir şey kimi baxırdılar, lakin indi bu üsyan əsil müharibəyə, Romaya qarşı böyük təhlükəyə çevrilmişdir. Bəziləri də çığır-çığır deyirdi: “Biz ki, belə biabırçılığa gəlib çıxmışıq, indi daha ayağa qalxmaq, respublikanın bütün silahlı qüvvəsi ilə qladiatorların üstünə getmək lazımdır”.

Senat bunu da görürdü ki, konsullardan ikisi Spartak tərəfindən biabırmasına darmadağın edilmişdi, gələn il üçün seçilən iki konsuldan birinə qladiatorlar qalib gəlmişdi, o birisinin də hərbi işdə qabiliyyəti yox idi, ona bel bağlamaq olmazdı. Senat bunu nəzərə alıb, konsulların bu müharibəyə qarışmasını qadağan edən xüsusi qərar çıxartdı (“*Senatus consultum*”). Qərarda təklif edilirdi ki, təcrübəli bir sərkərdə bu müharibəyə başçılıq etməli, onun ixtiyarına böyük ordu, özünə də məhdudluq bilməyən geniş səlahiyyət verilməlidir, o, mümkün qədər tez vaxtda o qudurğan Spartakın işini bitirməlidir, çünki Spartak əldə etdiyi qalibiyətlərlə kifayətlənməyərək, indi Romanın qala divarlarını təhlükə altına almaq fikrindədir.

Buna görə qərara alındı ki, Spartakın üstünə getmək – Siciliya pretoruna tapşırılsın: bu günlərdə pretor seçilməli idi. Senatın qərarı eşidilən kimi, Siciliya pretoru olmaq istəyən adamlar, qarşıda duran çətin müharibədən qorxaraq, elə o saat öz namizədliyini geri götürdülər. Seçki günü yaxınlaşırdı. Hamı təşviş içində idi: seçilməyə adam gəlmirdi.

Vətəndaşların çoxu Metellin və Pompeyin burada olmamasına təəssüf edirdi: Metelli öz təcrübəsi, Pompey öz şücaəti sayəsində bu çətin işin öhdəsindən gələ bilirdi. Bəziləri Lukullu Asiyadan geri çağırmağı təklif edirdi: o şanlı və uzaqgörən sərkərdə kimi ad qazanmışdı.

Yuli Sezarın dostları bu hərbi səfərə başçılıq etmək üçün onu dilə tutur, senatdan və Roma xalqından səkkiz legion əsgər alıb onun ixtiyarına verməyi vəd edirdilər. Yuli Sezara sübut edirdilər ki, o qırx səkkiz min legionerlərlə, iyirmi ya iyirmi iki min yüngül silahlı piyada qoşunla, müttəfiqlərin atlı dəstəsi ilə çətinlik çəkmədən qladiatorlara qalib gələ bilər.

Lakin Pompeyin zəfər təntənələri, qalibiyətləri Sezarın gözüne yuxu getməyə qoymurdu, buna görə qladiatorlar müharibəsinə qarışmaqdan qəti surətdə boyun qaçırdı. Qladiatorlar müharibəsi Afrikada Marian Domitsi və Yarba padşahı ilə gedən müharibədən asan deyildi (elə həmin Afrika müharibəsi üçün Qney Pompey zəfər təntənəsi ilə qarşılanmışdı); ancaq bu müharibə bir cəhətdən pis idi: qladiatorlar müharibəsində qalib gələn sərkərdə zəfər təntənəsi ilə, hətta heç gurultulu alqışlarla da qarşılanmayacaqdı, çünki Roma qüruru mənfur qladiatorların – müharibə edən tərəf kimi şərəfli bir ada layiq görülməsinə razı olmazdı.

Əgər mən müharibə etməyi öz üzərimə götürsəm, onda elə bir müharibəyə girişərəm ki, qalibiyət qazanmış olsam, zəfər təntənəsi ilə qarşılanmağa ümid edə bilim, bu da mənə konsul rütbəsinə qalxmağa kömək edər.

Sezar dostlarına belə cavab verdi. Təklifi rədd edərkən, bəlkə də, onun qəlbində gizli saxladığı başqa bir səbəb vardı. Sezar qartal baxışları ilə bu zaman Roma respublikasını zəiflədən bütün yaraları görürdü, bunun keçmişdə olan səbəblərini bilirdi, gələcəkdə də nə kimi nəticələr verə biləcəyini düşünürdü. Bir şeyi o aydın görürdü: silaha əl atan qladiatorlar, onlara qoşulan bədbəxt qullar, bayraqları altına keçən Samniyanın kasıb naxırçıları üç yoxsul və məzlum sinifdir, Sezar məğrur, zülmkar oliqarxiya hakimiyyətini həmişəlik yıxıb məhv etmək üçün bu siniflərin qüvvəsindən və arzusundan istifadə etmək istəyir. O, başa düşürdü ki, bu bədbəxt adamların hüsn-rəğbətini qazanmaq, özünü onların xilaskarı kimi göstərmək istəyirsə, görək onların qanı ilə özünü ləkələməsin. Buna görə seçki

günü Foruma Sezarın yerinə qar kimi ağ toqaya bürünmüş Mark Litsini Krass gəlib, Siciliya pretoru olmaq üçün öz namizədliyini irəli sürdü. Bunu ondan ən nüfuzlu senatorlar, onun saysız-hesabsız kliyentləri xahiş etmişdi; xüsusilə Krassı bu rütbəyə sövq edən, ona dinclik verməyən şöhrətpərəstliyi idi: dövlət və nüfuz cəhətdən Romanın birinci adamı sayılmaq Krassa azlıq edirdi: hərbi şan-şöhrət arzusu ona əzab verirdi; – axı Pompey bir neçə ildir ki, belə şan-şöhrətə nail olmuşdu.

Mark Litsini Krassın qırxa yaxın yaşı olardı. Biz demişdik ki, o əvvəl vətəndaş müharibəsində, sonra da qiyamlar dövründə bir neçə il Sullanın başçılığı altında vuruşmuşdu; bu vuruşmalarda o, mətənətli, son dərəcə qoçaq, həm də çox ağıllı, tədbirli adam olduğunu, bundan başqa, çox bacarıqlı bir sərkərdə olacağını sübut etmişdi.

Krass pretor namizədliyi paltarında Foruma gələndə, camaat onu susmaq bilməyən sürəkli alqışlarla qarşıladı; bununla da belə həyəcanlı, qorxulu vaxtda ona tamamilə bel bağladıklarını, qladiatorlara qarşı müvəffəqiyyətlə vuruşacağına böyük ümid bəslədiklərini göstərdilər.

Nəhayət, sakitlik oldu. Xalq tribunu Lutsi Akvili Lennon söz alıb senata və camaata məsləhət gördü ki, Krassa yekdilliklə səs versinlər, çünki belə ağır vaxtda Spartaka qarşı müharibədə ondan yaxşı sərkərdə tapmaq olmaz. Sonra da, o, Krassa lazımınca hərbi qüvvə verilməsini əlavə etdi: elə bir qüvvə ki, Krass onunla üç ildən bəri davam edən bu biabırçı müharibəni qurtara bilsin.

Hamı Akvili ilə razılaşıdı, Krass da yekdilliklə və gurultulu alqışlarla Siciliyanın pretoru seçildi. Krassa altı legion yığmağa və buna münasib yardımçı qoşun düzəltməyə, həm də Lentulun və Hellinin dağılmış legionlarını toplayıb təşkil etməyə ixtiyar verildi. Lentulla Hellinin legionlarından qalan adamla dörd legion da düzəldə bilərdi. Bu qayda ilə Krassın altmışminlik qoşunu, iyirmi dörd min də yardımçı qüvvəsi olardı. Bu, səksən dörd mindən ibarət çox güclü ordu idi. Sulla, Mitridatla müharibə edib İtaliyaya qayıtdıqdan sonra belə qüvvə görünməmişdi.

Krass seçildiyi günün səhəri fərman verdi: həmin fərmanla vətəndaşları silah götürüb Spartakla vuruşmağa çağırırdı. Bu hərbi səfərdə Sullanın və Marinin qocaman döyüşçüləri iştirak etmək istərsə, onlara senatın xüsusi qərarı ilə böyük mükafatlar vəd edilirdi.

Senatın qərarı ilə Krassın fərmanı ümitsizliyə düşmüş Roma vətəndaşlarına ürək verdi. Adamların qəlbində döyüş hissi alovlandı, ən aristokrat ailələrin gəncləri arasında nəcib yarış başlandı: onlar Krassın yanınca gəlib, legionerlər siyahısına düşmələrini tələb edirdilər.

Krass fəvqəladə səylə ordusunu təşkil etməyə başladı. Romanın ən məşhur hərbi adamlarından, – onların ictimai vəziyyəti ilə hesablaşmadan, – kvestor və tribunlar seçib götürürdü. Belə ki, kvestor vəzifəsinə Publi Eli Skrofu təyin etdi. Bu qocaman döyüşçü Tiburtin əkinçisi olub, on bir müharibədə yüz otuz vuruşmada və hücumda iştirak etmişdi; bədənində iyirmi iki çapıq yeri vardı; ona çoxlu mükafat və çələng verilmişdi, lakin indi sakit həyat keçirirdi.

Krass özü Skrofun yanına gedib, qladiatorların işini bitirmək üçün aparılan bu müharibədə onun da iştirak etməsini xahiş elədi, bunu özünə əskiklik saymadı. Skrof Krassın gəlməsindən mütəəssir olub, onun qoşununda kvestorluğu məmnuniyyətlə boynuna götürdü. Skrof dinc həyatdan və Tiburtinin ürəkaçan təpələrindən ayrılıb, Krassın ardınca Romaya getdi. Mark Litsini Krass pretor seçiləndən iki həftə sonra köhnə əsgərlərdən ibarət dörd legionla Romadan çıxıb, ekələr və umbrlar torpağı sərhədində olan Otrikul şəhərinə sarı yol aldı: bu legionları o, Romadan və qonşu mahallardan toplamışdı. Krassın köməkçilərindən biri – Avl Mummi, Ortikul tərəfdə iki legion əsgər, həm də yardımçı hissələr yığıb düzəltmişdi.

Romadan çıxanda bütün camaat Krassı fərəhlə alqışladı; hamı axışib gəldi, onu, ordugahı olan Ratumen qapısından yola saldı. Bütün ictimai təbəqələrin vətəndaşları ona yaxşı yol arzu etdi, bundan başqa, heyvanların icalatı ilə fala baxan kahinlər dedi ki, allahların da inayəti Krassın üstündədir, allahlar ona və onun başladığı işə lütfkarlıq göstərir.

Birinci legionda minə yaxın seçmə döyüşçülərdən ibarət iki koqorta vardı: bunlar, adi əsgər kimi, Krassın ardınca getmək istəməyən dövlətli və aristokrat ailələrə mənsub gənclər idi. Onların içərisində – Mark Portsi Katon, Tit Lukretsi Kar, Qay Longin Kassi, Sullanın oğlu Favst, Anni Milon, Korneli Lentul Krus, Publi Vatini, Kossini Rebil, Vibi Pansa, Martsi Senzorin, Norban Flakk, Qney Azini Pollion və konsullar ailəsindən olan, sonralar özləri də konsul

seçilən yüzlərcə başqa gənclər, həm də atlılar ailəsinə mənsub yüzlərlə cavanlar vardı.

Gənclərin qohum-əqrəbası, dostları, kliyentləri Krassın legionlarını Milvi körpüsünə qədər ötürdü. Burada qoşun Flamina yolundan Kassi yoluna keçib Bakkana sarı irəlilədi. Krass dörd gün yol getdikdən sonra Otrikula çatıb, ordugah qurdu, qoşununun təliminə başladı; o əmindir ki, Spartak birbaşa Urmiyadan, ya pitsenlər mahalından gəlsə, Romanı bu yerdə qladiatorlar hücumundan qorumaq olar.

Bir aya qədər Krass – Ortikulda, Spartak Arretidə durub hərbi əməliyyata girişmədilər. Onlar ancaq döyüşə hazırlaşır, yeni plan qurur, yeni hərbi hiylələr düşünür, düşməni tora salmaq üçün yeni yollar axtarırdılar.

Spartak işə başlamaq vaxtının gəlib çatdığını bilib, qaranlıq, tufanlı bir gecədə legionlarına, səssiz-səmirsiz çadırlarını yıgıb, yola düşməyi əmr etdi. Ordugahda Mamilinin başçılığı altında yeddi minlik atlı dəstəsi saxladı, min atlı da kəşfiyyat üçün qabağa göndərdi. Tufandan istifadə edərək bütün gecəni, ertəsi gün də axşama kimi yol gedib İquviyə çatdı, oradan Kamerin, Askul, Sulmon, Futsin gölü və Sublakveydən keçib Romanın üstünə getmək istəyirdi.

Arreti ətrafındakı ordugahda qalan atlılar qoyulan qayda üzrə kəşfiyyatı davam etdirir, altmış minlik orduya ərzaq ehtiyatı toplamaq üçün yaxında olan şəhərlərə gedir, tir-tir əsən əhalini inandırır ki, qladiatorların qoşunu hələ Arreti ətrafındadır. Spartak güman edirdi ki, bunu Krassa bildirərlər, bu qayda ilə onu azdırmış olar.

Bu zaman Spartak Apennin dağları boynuna dayanmadan irəliləyir, gündə iyirmi bez-otuz mil yol gedirdi; pitsenlər mahalını keçib, özünü Romaya yetirməyə tələsirdi: Mark Krass, təsadüfən, Spartakın strateji planından xəbər tutmasa, frakiyalı heç gözlənilmədiyi halda qala divarına yaxınlaşacaqdı.

Krass düşmənin öz səngərlərindən kənara çıxmadığına arxayındı, lakin qladiatorlar qoşunu üç gün idi ki, Arreti ətrafından getmişdi; Krass düşməyə hücum edib, qəti bir döyüşlə müharibəni qalibiyyətlə qurtarmaq fikrində idi.

O, sürətli yürüşlə Ortikuldan yola düşdü, dörd gündən sonra qladiatorların Arreti ətrafındakı ordugahına yaxınlaşdı; Krass uzaqgörən

adamdı, istəyirdi ki, qladiatorlara Spartakın öz üsulu ilə qalib gəlsin. Mamili Roma qoşununun yaxınlaşdığını eşidib, baş rəhbərin əmrinə görə, gecə səssizcə, öz atlıları ilə ordugahdan çıxdı. Krassın kəşfiyyatçıları səhər açılarda üsyançıların səngərlərinə lap yaxın gəlib, gördülər ki, Spartakın qoşunu ordugahdan getmişdir.

Krass bu xəbəri eşidəndə mat qaldı. Spartakın hansı yolla getdiyini bilmək üçün, Arretidən uzanan bütün yolları yoxlamaq üçün dərhal atlı dəstəsini göndərdi: otuz mil dairədə kəşfiyyat aparmalarını onlara əmr etdi.

Az vaxtda ona məlum oldu ki, qladiatorların atlıları Roma qoşununun yaxınlaşdığını bilib, İquvidən keçib Kamerinə sarı yola düşmüşlər. Ona başqa bir xəbər də gətirmişdilər: Spartak da bir neçə gün əvvəl öz qoşunu ilə İquvidən keçib getmişdir: Krass uzaqgörən, görkəmli sərkərdə olduğundan Spartakın manevrinə qarşı əks bir manevr düşündü. Spartak Apennin silsiləsinin şərq yamacı ilə irəliləyirdi, Krass isə bu dağların qərb yamacı ilə hərəkət edərək dərhal Romaya qayıtmağı qərara aldı. Bu qayda ilə Krass Spartakla müvazi gedirdi; onun yolu Spartakın yolundan xeyli qısa idi: Krass bir mənzil yol gedəndə Spartak üç mənzil getməli idi. Krass zaman və məkan məsələsində Spartakdan üstün olmaq istəyirdi, belə bir üstünlük onun üçün əlverişli idi: bundan əvvəl həmin üstünlük Spartakın əlində idi.

Romanın legionları beş gün tərifəlayiq bir səy ilə ağır yollar keçdikdən sonra Reataya çatdı; Krass burada öz qoşununa bir gün dinclik verdi.

Spartak da çox sürətlə yol gedərək Futsin gölü yaxınlığındakı Kliternaya çatdı; lakin burada, bədbəxtlikdən, heç gözlənilməyən bir əngəl meydana çıxdı: Velin çayı daşmışdı. Bir neçə gün şiddətli yağış yağdığından çayı keçmək mümkün deyildi. Üzən körpü qayırmaq üçün iki gün vaxt sərf olundu, bir günə də qoşun çaydan keçirildi.

Krass həmişə onminlik atlı hissəsini kəşfiyyat üçün ordugahdan çox-çox qabağa göndərirdi. Onlar Spartakın Kliternaya yaxınlaşdığını Krassa xəbər verdilər. Krass, Avl Mumiyə – iki legion və altı min də yardımçı qoşun götürüb, Reata yanında Velin çayını keçməsinə, sürətlə çayın sol sahili ilə Alfabutselə irəliləməsinə, orada

**QARQAN DAĞI ƏTRAFINDA VURUŞMADAN
KRİKSİN DƏFNİNƏ QƏDƏR**

çayın sağ sahilinə keçib Kliternaya qədər getməsini əmr etdi, lakin Spartakla döyüşə girişməməsini, o özünü yetirib Spartaka arxadan hücum edəne qədər geri çəkilməsini qəti tapşırırdı.

Krassın köməkçisi olan Mummi verilən əmrə düzgün yerinə yetirdi. Ertəsi gün, səhər açılarda Alfabutselə çatdı, lakin burada orduqura bilmədi, çünki Spartak həmin yerə yaxınlaşdı.

Əsgərləri bərk yorulsa da, Mummi onları Apennin dərəsindən keçirib Sublakvey tərəfə apardı, orada, dağın sıldırım qayalı döşündə çox möhkəm yer tutdu, fikri də ertəsi gün buradan getmək idi.

Lakin tribunlar onu dilə tutub dedilər ki, indi düşmən qabağından geri çəkilmək vaxtı deyil, taleyin göndərdiyi bu gözəl fürsətdən istifadə etmək, Spartakın qoşununa Krassın köməyi olmadan qalib gəlmək lazımdır, çünki Spartakın qoşunu sayca çox olsa da, bu dar dərələrdə ondan lazımcı istifadə edə bilməyəcək. Tribunlar Mummini inandırırırdı ki, bu möhkəm yerdə Spartakı gözləmək lazımdır; ona öz legionları adından böyük zəfər qazanacağına söz verirdilər.

Qalibiyyət ümidi Mummini cəlb etdi, qələbə çalacağına qəti inandı. Ertəsi gün Spartak yaxınlaşanda Mummi döyüşə girişdi. Spartak gördü ki, belə yerdə onun on dörd legionu öz üstünlüklərindən istifadə edə bilməyəcək; buna görə on üçüncü və on dördüncü legionları düşmənlə vuruşarkən, bütün legionların yüngül silahlı əsgərlərindən və sapandçılarından bir korpus təşkil etdi, ətrafdakı dağların başına qalxıb, arxa tərəfdən romalıların üstünə iri daş atmalarını, onları oxa tutmalarını əmr etdi.

Yüngül silahlı qladiator hissələri Spartakın əmrini çox sürətlə yerinə yetirdi. Hər iki tərəf eyni mətanətlə vuruşurdu. Döyüş başlandıqdan üç saat sonra romalılar birdən gördü ki, bütün ətraf təpələr düşmənin yüngül silahlı əsgərləri və sapandçıları ilə dolmuşdur, – buna çox təəccüb etdilər, bu təəccüb qorxuya da oxşayırdı. Onların üstünə yağış kimi daş və ox yağdı. Sonra da qladiatorlar dağlardan enib, düşmənin arxasına və cinahlarına keçməyə başladılar. Romalılar bunu görüb qaçmağa üz qoydular: yaxşı qaçmaq üçün yol uzunluğunu silahlarını, qalxanlarını, bütün dəmir geyimlərini atırdılar.

Belə olduqda indiyə kimi romalılarla vuruşan iki legion, qayalardan enən yüngül silahlı piyada qoşun sürətlə düşmən üstünə atıldılar; döyüş qanlı bir qırğına çevrildi: yeddi mindən artıq romalı öldürüldü.

Sublakvey yaxınlığında baş verən vuruşma romalıların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Krass da bu tələfatın yerini doldurmağa müvəffəq olmadı, lakin Spartak əldə etdiyi qalibiyyətdən lazımcı istifadə edə bilmədi. O, Velin çayı sahillərində kəşfiyyət aparılmasını Mamiliyə tapşırırdı. Mamili xəbər gətirdi ki, Krassın əsas qüvvələri elə həmin gün çayı keçmişdir. Spartak da bundan belə nəticə çıxartdı: Krass arxada ikən Romanın üstünə getmək mümkün deyil. Buna görə döyüş gününün axşamı Sublakveydən çıxdı, Liris çayının mənbəyindən keçib Kampanyaya sarı irəlilədi. Krass isə həmin günün axşamı, qladiatorlar Sublakveyi tərk edəndən sonra yola düşdü, çünki köməkçisi Mumminin məğlubiyyət xəbəri ona ertəsi gün çatmışdı.

Mumminin, xüsusilə onun legionlarının hərəkəti pretor Krassı çox acıqlandırdı, çünki döyüşdən qaçan legionlar Romanın lap qala divarlarına gəlib çatdılar. Yeni məğlubiyyət xəbərini camaat eşidəndə şəhərə yaman çaxnaşma düşdü. Krassın çaparları Romaya gəlib, adamları başa saldı ki, Sublakvey ətrafındakı vuruşmanın elə bir əhəmiyyəti yoxdur, bundan qorxmaq lazım deyil. Ancaq bu məlumatdan sonra camaat sakit oldu. Çaparlar senata da məsələnin nə yerdə olduğunu danışdılar, həm də təklif etdilər ki, Mumminin legionlarından qaçan əsgərləri dərhal Krassın ordugahına göndərsinlər.

Qaçan əsgərlər bir neçə gündən sonra ordugaha qayıtdılar. Onların necə düşkün halda olduqlarını, utanıb xəcalət çəkdiqlərini təsvir etmək asandır.

Krass bütün qoşununu pretor meydanına yığıb, dördbucaq şəklinə düzdü, Mumminin legionlarından qaçan silahsız, rüsvay edilmiş, məyus olmuş əsgərləri də ortaya topladı. Krass gözəl danışmağı bacarırdı. Natiqlik beləğəti ilə qaçan əsgərləri qorxaqlıq üstündə bərk danladı, dedi ki, siz qorxaq arvad yığını kimi özünüzü biabır etdiniz, silahlarınızı atıb qaçdınız, lakin həmin silahla əcdadınız daha çətin hallarda bütün dünyanı fəth etmişdir. Sonra tələb etdi ki, siz gərək belə axmaqcasına qorxudan əl çəkəsiniz: bu qorxu üzündən üç ildir ki, qladiator sürüləri, mənfur qullar sərbəst halda bütün İtaliyanı

ayaqlayırlar. Onlar Roma legionlarının qorxaqlığı qarşısında qüvvətli, şücaətli görünürlər, amma əslində nə qüvvətli, nə də şücaətli dirlər. Roma legionları bir zamanlar yenilməz qüdrəti ilə şöhrət qazanmışlar, lakin indi bütün dünya qarşısında gülünc vəziyyətə düşmüşlər.

Krass bunu da dedi ki, mən daha legionların belə rüsvayçılıqla qaçmasına dözməyəcəyəm: indi daha şanlı işlərin, parlaq qalibyyətlərin vaxtı gəlib çatmışdır. Əgər bunun üçün sizin qürurunuz, izzətinəfsiniz, romalı adını daşımaq şərəfiniz kifayət deyilsə, onda mən qalibyyəti dəmir intizamla, ən ağır cəza qarşısında törənən nicatverici qorxu ilə əldə edəcəyəm.

Krass sözünün axırında dedi:

– Mən yenə də detsimatsi¹ cəzası qoyacağam. Bizim əcdadlarımız çox nadir hallarda bu cəzaya əl atmışdır. Detsimatsi cəzasını ilk dəfə detsemvir Appi Klavdi Roma tarixinin üç yüz dördüncü ilində öz legionlarında yerinə yetirmişdir. Təxminən iki əsrdir ki, bu tədbirə əl atmaq üçün elə bir acınacaqlı hadisə olmamışdır. Lakin görürəm ki, siz ancaq düşmən qabağından qaçmağı bilirsiniz, özü də necə düşmən qabağından, hələ silahınızı da biabırçı halda atıb qaçırırsınız. Buna görə mən, Razılıq allahlarına and içirəm, bu gündən həmin cəzanı sizin üzərinizdə yerinə yetirəcəyəm: burada, bütün legionların qabağında duran, tutduqları biabırçı işin bütün ağırlığını hiss edən on min qorxaqla belə rəftar edəcəyəm. Bir onlara baxın: rəngləri qaçmış, xəcalətdən başlarını aşağı dikmişlər, gözlərindən yaş axır, peşman olmuşlar, ancaq bu peşmançılıq daha fayda verməz.

Ən hörmətli tribunlar və patrisilər (belələri ordugahda çox idi) nə qədər xahiş etdilərse, Krassın ürəyi yumşalmadı, amansız qərarından dönmədi, axşama kimi qərarın yerinə yetirilməsini əmr etdi. Püşk atdılar, uğursuz tale tərəfindən müəyyən edilmiş əsgər – on nəfərdən biri liktorlara verildi: liktorlar əsgəri əvvəl qamçı ilə döydülər, sonra da əsgərin boynu vuruldu.

Yoldaşlarının qaçmasında heç bir təqsiri olmayan, şücaətlə vuruşan döyüşçülər də bəzən bu dəhşətli cəzanın qurbanı olurdular. Cəza, ordugahdakı əsgərlərə çox pis təsir bağışladı və böyük məyusluğa səbəb oldu. Bir neçə saatda doqquz yüz adamın boynu vuruldu. Bu dəhşətli cəza tətbiq edilərkən dörd-beş dəfə çox ağır hadisə baş

verdi. Başqalarının qorxaqlığı üzündən Mumminin beş-altı igid legioneri də cəzalandı: onların Sublakvey ətrafında necə şücaət göstərdiyini hamı bilirdi. Hamı onların müsibətinə ağlayırdı. Lakin bu beş-altı igidin içində ən çox iyirmi yaşlı bir oğlanın halına yanırıdılar. Onun adı Emili Qlabrion idi: o, vuruşmanın son dəqiqələrinə kimi qladiatorların hücumu qabağında şücaətlə dayanıb durmuşdu. İki dəfə yaralanmışdı, lakin yerindən tərpənməmişdi. Nəhayət, hamı qaçmağa üz qoyanda bu axın, bir sel kimi yaralı döyüşçünü də alıb döyüş meydanından uzaqlara aparmışdı. Bunu hamı bilirdi, hamı bunu ucadan söyləyərək təsdiq edirdi, lakin amansız tale onu yaxalamışdı: püşk ona düşmüşdü, o ölməli idi.

İgid oğlan pretor Krassın qabağına gələndə hamı hönkür-hönkür ağlayırdı. Onun rəngi meyit kimi ağarmışdı, lakin özü tamamilə sakitdi, mətanəti enməmişdi: bu – Mutsi Stsevolaya¹, Yuni Bruta² layiq bir sakitlik və mətanətdi. Emili Qlabrion ucadan dedi:

– Sənin yerinə yetirdiyin detsimatsi cəzası respublikanın xoşbəxtliyi üçün faydalıdır, həm də çox lazımdır, bundan başqa, ədalətli tədbirdir. Son vuruşmada bizim iki legionumuz biabırçı hərəkətləri ilə bu cəzaya layiqdir. Tale mənə yar olmadı: mən də ölməliyəm. Mark Krass, mənim silah yoldaşlarımın bildiyi kimi, sən də bilirsən ki, mən qorxaq olmamışam, romalılara xas olan şücaətlə, mərdliklə vuruşmuşam. Mən yaralansam da, – o sol qolunu və paltar altından döşünə bağlanan qanlı sargını göstərdi, – düşmənin şiddətli hücumu qabağında dayanıb durmuşam. Əgər mənim igidliyimi qəbul edərsən, onda səndən bir mərhəmət göstərməni xahiş edirəm: qoy liktorların çubuqları mənə toxunmasın, qoy ancaq mənim boynumu vursunlar.

¹ Mutsi Kord Stsevola – Porsena ilə gedən müharibədə (e.ə. 509-cu ildə) Mutsi Kord adlı cavan bir romalı Porsenani öldürmək istəyir. Düşmənin ordugahına girir. Ancaq padşah Porsenani öldürmək əvəzinə, onun yanında oturan katibini öldürür. Mutsini tuturlar. Padşah ondan yoldaşlarının adını soruşur, deməyə, ağır cəza verəcəyini söyləyir. Lakin Mutsi özü sağ əlini oda uzadır, əli yandıqca heç səsini də çıxarmır. Rəvayətə görə, Mutsinin mərdliyi Porsenani romalılarla sülh bağlamağa vadar edir. Mutsi Korda bu fədakarlığına görə “Stsevola”, yəni “solaxay” ləqəbi verilir.

² Lutsi Yuni Brut – romalıların zülmkar padşahı olan Lovğa Tarkvinini yıxmağa çağırır. E.ə. 509-cu ildə Brut ilk konsul seçilir; o, padşahlıq hakimiyyətini bərpa etmək istəyən patrisi cavanlarının sui-qəsdinin üstünü açır, bu məsələdə iştirak edən öz oğlanlarını öldürtdürür.

¹ Detsimatsi – hər on əsgərdən birinə düşən cəza

Krassın bənizi ağarmışdı, o çox kədərli idi, ətrafına yığışanlar ağlayırdı. Cavan oğlanın sözüne o, belə cavab verdi:

– Şücaətli Emili Qlabrion, sənın xahişini yerinə yetirməyə razıyam. Ancaq çox təəssüf ki, əcdadlarımızın amansız qanunu sənın sağ qalmasını mənə qadağan edir, lakin sən sağ qalmağa layiqsən...

– Döyüş meydanında düşmən əli ilə ölmək, ya pretoridə liktorun baltası ilə boynu vurulmaq bir şeydir, ona görə ki, mən canımı vətən yolunda qoymuşam. Burada hamı bilir ki, mən qorxaq olmamışam, bunu Romada anam da biləcək, senat da biləcək, Roma xalqı da biləcək, – mən buna sevinirəm... Mən ki öz şərəfimi qorumuşam – ölüm mənım üçün dəhşətli deyil.

Mumminin qoşunundan bir əsgər sıradan qabağa çıxıb çığırdı:

– Qəhrəman gənc, sən ölməyəcəksən! – O, Krassın qabağına yüyürüb, göz yaşı tökə-tökə, həyəcandan titrəyən bir səslə ucadan dedi:

– Şanlı-şövkətli Krass, mən – Valeri Attalam, Roma vətəndaşyam, üçüncü legionun üçüncü koqortasının əsgəriyəm, Sublakvey ətrafında vuruşan, məğlub olan legionlardanam. Mən bu igid gəncin yanında idim, mən gördüm ki, bizim hamımız qaçmağa üz qoyanda, bu yaralansa da, yenə düşməne zərbə endirirdi, o istəməsə də, qaçan əsgərlərin axını onu sürükləyib apardı. Liktorun baltası qaçan on əsgərdən birinin boynunu vurmaldır, qoy o mənım boynumu vursun, axı qaçan mənəm, o deyil. Romanı himayə edən bütün allahlara and içirəm, o qocaman, həqiqi bir romalı kimi vuruşurdu.

Döyüşdə vahiməyə düşüb qaçan, lakin indi belə alicənablıq göstərən əsgərin hərəkəti ümumi həyəcanı daha da artırdı. Attal ilə Qlabrionun öz ölümünü tələb etməsi nə qədər təsirli olsa da, Krass dediyindən dönmədi: Qlabrion liktorlara verildi.

Detsimatsi cəzası verilən hər iki legionun ah-zarı daha ucadan eşidilməyə başladı. O biri legionların da minlərlə əsgəri bu hadisədən çox qəmgin olduqlarını bildirdi, onların gözü yaş ilə dolmuşdu. Belə olduqda Qlabrion öz silahdaşlarına üzünü tutub dedi:

– Əgər siz mənım ölümümü haqsız ölüm hesab edirsinizsə, mənım başıma gələn müsibət ürəyinizi yandırırsa, əgər siz istəyirsinizsə mənım ruhum şad olsun, elisinin sakitliyində təsəlli tapsın, xoş ümidlərlə qanadlansın, – onda Razılıq allahlarına and için ki, biz öləcəyik, amma mənfur qladiatorların qabağından qaçmayacağıq.

– And içirik!.. And içirik!..

Sanki qulaqbatırıcı göy gurultusu qopdu: altmış min adam bir ağızdan bağdırdı:

– Allahların adına and içirik!

Bəxtsiz cavan həyəcanla dedi:

– Qoy böyük allahlar Romanı öz pənahında saxlasın! Mən xoşbəxt bir adam kimi ölürəm!

Qlabrion bunu deyib boynunu liktorun baltasının altına tutdu; liktor cəld və sərrast zərbə ilə onun boynunu vurdu; gəncin sarışın, qıvrım saçlı başı yerə düşüb qanı axa-axa diyirləndi: hamının qəlbindən dəhşət və təəssüf dolu bir fəryad qopdu.

Mark Krass gözlərindən axan yaşı gizlətmək üçün üzünü yana çevirdi.

Cəza tədbiri qurtarandan sonra Mark Krass Sublakvey ətrafındakı döyüşdən qaçan əsgərləri yenə silahlandırdı, onlara qısaca nəsihət verib dedi ki, mən sizin bir daha düşmən qabağından qaçmayacağınızə əminəm.

Sonra da doqquz yüz nəfər boynu vurulan əsgərin basdırılmasını əmr etdi. Ertəsi gün legionlarını ordugahdan qaldırıb Spartakın ardınca getdi. Spartak yəqin etdi ki, Romanın üstünə getmək daha mümkün deyil; sürətli yürüşlə Kampanyanı və Siciliyanı keçib, öz legionlarını yenə Apuliyaya apardı: o istəyirdi ki, Krassı Romadan uzaqlaşdırsın, Roma Krassa tez-tez kömək göndərə bilməsin. Fikri də Krassın legionlarını darmadağın etdikdən sonra Tibr çayına sarı irəliləmək idi.

Spartak çox tez hərəkət edirdi; Krassın da legionları ondan yavaş getmirdi: detsimatsi cəzasından sonra onun qoşunu bütün çətinliklərə səbr ilə dözüür, yeni vuruşma gözləyirdilər.

Krass on beş gündən sonra özünü Davnide qladiatorlara yetirdi. Sipont yaxınlığında ordugah qurdu, Krass bura qladiatorları dənizə sıxışdırmaq məqsədi ilə gəlmişdi, buna görə ordugah qurmaq üçün Arpi ilə Sipont arasında yer seçdi. Burada Spartakla vuruşmaq üçün əlverişli vaxt gözləyirdi.

Qoşunlar üç gün idi bir-birinin qabağında dayanmışdı. Gecənin ən sakit vaxtı idi, romalıların ordugahında hamı yatmışdı, Krassın kontubernalı çadıra girib onu yuxudan oyatdı, dedi ki, qladiatorların yanından bir çapar gəlmişdir, deyir ki, çox mühüm iş üçün pretorla danışmaq istəyir.

Krass cəld yerindən qalxdı; o hər şeydə təmkinli, özünü saxlayan adamdı, yuxuya da çox az vaxt sərf edərdi. Kontubernalına əmr etdi ki, qladiatoru bura gətir.

Çapar balaca boylu bir əsgərdir; çox gözəl hərbi geyimi, başında isə dəmir üzünü salınmış dəbilqəsi vardı. Qabağında Krassı gördükdə dəmir üzünü qaldırdı. Krass onun solğun, qadınlara xas olan sifətini gördü.

Bu – Evtibida idi; öz silah yoldaşlarını satmaq üçün Krassın yanına gəlmişdi.

Evtibida istehzal bir təbəssümlə dedi:

– Mark Litsini Krass, məni tanımadın?

Krass rəhbərlik sözlər deyər-deyər mızıldandı:

– Hə... doğrudur... üzün mənə tanış gəlir...hə... – O öz hafizəsini araşdırır, onun adını xatırlamağa, surətini xəyalında canlandırmağa çalışırdı. – Sən axı oğlan deyilsən, and olsun qüdrətli allahlara, sən qadınsan! Bu mümkünmü? And olsun Eritsina Venerasına!.. Sən?..

– Evtibidanın öpüşlərini nə tez yaddan çıxartdın?.. Heç bir kişi bu öpüşləri yaddan çıxara bilmir...

Mark Krass heyərlə ucadan dedi:

– Evtibida! And olsun Yupiterin ildırımlarına! Evtibida!.. Sən buradasan? Haradan gəldin? Belə bir vaxtda? Özü də belə hərbi geyimdə?..

Birdən Krass geri çəkildi, əllərini döşündə çarpazlayıb gözlərini şübhə ilə Evtibidaya zillədi: onun boz-sarı sönük gözləri birdən canlanmış, alovlanmışdı.

Sərt dedi:

– Məni tora salmağa gəlmisənsə, bu başdan xəbərdarlıq edərim: yanırsan! Mən nə Klodiyəm, nə Varini, nə də Anfidi Oretsem...

Yunan qızı Krassa cəld və kinli nəzər salıb, istehza ilə, həm də dikbaşlıqla dedi:

– Zavallı Mark Krass, bu sənənin heç də onlar kimi axmaq bir vəziyyətə düşməyinə mane olmur. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Sən ən dövlətli romalısan, amma heç də ən ağıllı bir romalı deyilsən!

– Sən nə istəyirsən?.. Fikrin nədir?.. Tez ol söylə!

Evtibida azca susdu, başını yırğalaya-yırğalaya, istehzal təbəssümlə Roma pretoruna diqqətlə baxıb dedi:

– And olsun Olimp Yupiterinin şan-şöhrətinə, sənə qalibyyət gətirmişəm, ancaq heç düşünmərdim ki, belə qəbul olunacağam! İndi gəl insanlara yaxşılıq elə!.. And olsun allahlara, onlar sənə yaman təşəkkür edəcəklər!..

Krass yenə də Evtibidaya şübhə ilə baxaraq, səbirsizliklə dedi:

– Niyə gəldiyini deyəcəksən, ya yox?

Evtibida Spartaka olan odlu nifrətinin səbəbini gözəl ifadələrlə və həyəcanla danışdı; on min qladiatorun necə darmadağın edildiyini, bu hadisədən sonra, intiqam ilahələrinin mərhəməti sayəsində, qladiatorlar arasında şanlı döyüşü kimi şöhrət qazandığını, indi onun hədsiz etimada malik olduğunu da söylədi. Sözüünün axırında dedi ki, İndi mən əldə etdiyim bu etibardan və Kriksin kontubernalı olmağımdan istifadə etmək istəyirəm; istəyirəm ki, romalılar iki hissəyə bölünmüş qladiatorlar qoşununa ayrılıqda hücum eləsin, bununla da romalıları qəti və parlaq qələbə çalmağa imkan verim.

Kriks Evtibidaya çox diqqətlə qulaq asdı; gözlərini ona zilləyib durmuşdu, danışdığına doğru olub-olmadığını bilmək istəyirdi. Evtibida sözünü qurtardıqdan sonra ağır-ağır və sakitcə ona dedi:

– Bəlkə də bunların hamısı söz-söhbətdir, – hiylədən başqa bir şey deyil, sən məni Spartakin qurduğu tora salmaq istəyirsən? Hə? Gözəl Evtibida, bu sözün qabağında nə deyər bilərsən? Söylədiyən sözlərin və niyyətinin səmimi olduğuna kim zəmanət verə bilər?

– Mən özüm. Mən öz həyatımı sənənin əlinə verirəm: bu, sözlərimin doğruluğuna zəmanətdir.

Krass sanki bir şeyi düşünərək, azca susub dedi:

– Bəlkə, bu özü də hərbi hiylədir?.. Bəlkə, sən öz həyatının qədərini bilmərsən, özünü o alçaq qulların qalibyyəti uğrunda qurban verir-sən?

– Krass, and olsun sənənin allahlarına, sən heç şeyə inanmırsan! Bu ağılsızlıqdır.

Siciliyanın pretoru ağır-ağır dedi:

– Həddindən artıq inanmamaq həddindən artıq inanmaqdan yaxşıdır, elə deyilmi?

Evtibida cavab verməyib, Krassın üzünə baxdı: Evtibidanın gözlərində həm istehzaya, həm də gizlin bir şeyi öyrənməyə bənzər ifadə vardı. O azca susduqdan sonra dedi:

– Kim bilir?! Bəlkə də, sən haqlısan. Mark Krass, hər necə olsa, qulaq as mənə, gör nə deyirəm. Bayaq dedim ki, Spartak da, Kriks də, qladiatorların başqa rəhbərləri də mənə tamam inanır. Sənin Arpiyə gəlməyinlə o məlun frakiyalının sənin əleyhinə nələr düşündüyünü mən bilirəm.

Krass bir az ciddi, bir az da istehza ilə soruşdu?

– Doğru deyirsən? O mənim əleyhimə nələr düşündür? Qulaq asaqla da...

– Sabah günün günorta çağında qladiatorların səkkiz legionu, bir də süvari dəstəsi, hamısı da qırx mindən ibarət iki korpus, Qranikin və Artoriksin başçılığı ilə, Spartakın ümumi rəhbərliyi altında Sipontdan çıxıb Barlettaya hərəkət edəcəkdir, bunu çox geniş yayacaqlar ki, bu xəbər sənə tez gedib çatsın. Kriks isə otuz minlik qoşunu ilə Sipontda qalacaqdır; camaat arasında da söz yayacaqlar ki, guya Spartakla onun arasında çox böyük narazılıq vardır, buna görə, Spartakdan ayrılıb burada qalmışdır. Spartakın getdiyi sənə məlum olanda sən, əlbəttə, Kriksə hücum edəcəksən, aranızda vuruşma başlanan kimi Spartak tez qayıdıb arxadan sənə hücum edəcək, çünki o, Sipontdan Barlettaya qədər olan yolun ətrafındakı meşələrdə gizlənmiş olacaq, bu qayda ilə sənin şanlı qoşunun darmadağın ediləcək.

Krass ucadan dedi:

– Ba-a! Onların planına bax!..

– Bəli.

– Yaxşı da, görək mən tora düşəcəyəmmi!

– Krass, inan mənə, bu xəbəri sənə yetirməsəydim, mütləq tora düşəcəkdin. Tora düşməmək deyil, daha böyük bir iş görmək istəyirsənmi? İstəyirsənmi ki, sənin üçün qurulan tora onlar özü düşsün? İstəyirsənmi ki, Kriksin otuzminlik qoşununu tamam məhv edib, sonra da Spartaka hücum edəsən: onda sənin Spartakın qoşunundan təxminən iki qat artıq qüvvən olacaq!

– Yaxşı da, görüm! Bunun üçün mən nə etməliyəm?

– Səhər açılanda buradan çıx, Siponta hərəkət elə. Sən ora çatanda Spartak şəhərin on beş-iyirmi milliyində olacaq. O məndən sənin necə hərəkət etdiyini, bir də, sənin harada olduğunu, qurulan tora nə vaxt düşəcəyini soruşacaq, çünki bu məsul tapşırıq mənə etibar ediləcək, bu məlumatı Spartak məndən gözləyəcək. Mən də bu məlumatın əvəzində ona deyəcəyəm ki, sən heç ordugahdan qalx-

maq fikrində olmamısan. Sonra Kriksin yanına qayıdıb ona deyəcəyəm ki, Spartak sənin Qarqan dağına getməyini əmr etdi, dedi ki, düşmən sənin üstünə hücum eləsə, onda sən gücün yetdiyi qədər özünü qoruyasan. Kriks Sipontdan uzaqlaşdı, Qarqan dağına yaxınlaşanda sən ona hücum edərsən. Spartak Kriksin təhlükəyə düşdüyünü başqa bir yolla bilib, özünü onun köməyinə yetirsə də, o gələnə kimi sən Kriksin qoşununu darmadağın elərsən.

Krass təəccüblə bu cinayətkar qadına qulaq asırdı: gör o hərbi əməliyyat planını necə məharətlə, necə gözüaçıqlıqla izah edirdi, – bəlkə, heç özü də belə plan qura bilməzdi.

Evtibidanın yanaqları keçirdiyi şiddətli həyəcədən alışıb yanırıdı. Krass kurtizan qadına xeyli baxdı, sonra birdən dedi:

– And olsun Xilaskar Yupiterə, sən dəhşətli qadınsan!

Evtibida qızğın halda dedi:

– Kişilər mənə belə eləyib! – Söz axtarırmış kimi bir az dayandı, sonra acı istehza ilə, lakin sakitcə əlavə etdi: – Bu barədə danışmaq lazım deyil. Mənim planım və mənim tədbirim haqqında nə deyə bilərsən?

– Erebin ən qorxunc, ən dərin bucağında da bundan dəhşətli, bundan qanlı, bundan mükəmməl bir şey düşünə bilməzdilər! Ancaq yenə deyirəm: mən sənə inanmıram, sənə arxayın deyiləm...

– Yaxşı da, qulaq as, gör nə deyirəm. Sabah günortadan iki-üç saat əvvəl ordugahdan çıx, qabaqcadan da ehtiyat üçün kəşfiyyatçıları göndər, Siponta sarı irəlilə, – bunda təhlükəli nə var ki? Elə tutaq ki, səni satmışam, bəd ayaqda Spartakın bütün qoşunu ilə qarşı-qarşıya gələcəksən. Sən özün onunla qəti vuruşmaya girişmək istərdinmi? Yenə elə tutaq ki, sənə yalan demişəm, yalnız Krikslə qarşılaşmaq əvəzinə, onunla bərabər Spartakla da üz-üzə gələcəksən, – bunda fəlakətli bir şey varmı?

Krass bir az fikirləşib dedi:

– Yaxşı... Sənə inanıram... daha doğrusu, inanmaq istəyirəm. Sənə vəd edirəm: planı ki sən belə məharətlə, belə ağıllı qurmusan, iş də düşündüyün kimi getsə, sənə böyük mükafatlar verəcəyəm; bundan başqa, senata, həm də Roma xalqına göstərdiyin bu mühüm xidmətlərini də senata bildirəcəyəm, senat sənə daha böyük hədiyyələr verəcək.

Yunan qızı Krassa qəzəb və nifrətlə baxıb həyəcanla dedi:

– Sizin hədiyyələriniz mənim nəyimə lazımdır? Roma xalqı mənim nəyimə gərəkdir? – Onun gözləri ədavətdən və hirsdən parıldaırdı. – Mən nə Roma xalqı üçün, nə də sənın xatirin üçün bura gəlib, sənə qalibiyyət yolunu göstərirəm, – mən bura intiqam üçün gəlmişəm! Mənfur düşmənin bədbəxtliyindən duyulan o ilahi, o böyük sevincin – intiqam sevincinin nə olduğunu sən anlaya bilərənmə? Düşmənin göz yaşı, tökülən qanı! Bunu görməkdən də böyük həzz olarmı, fərəh olarmı! Nə olur-olsun, təkı mən məhv edilmiş qladiatorlar arasında dizimi can verən Spartakın sinəsi üstünə qoyum, insan cəsədi ilə dolu olan çöldə Spartakın ölüm xırıltısını eşidim! Sənın hədiyyələrin mənim nəyimə gərəkdir, senatın mükafatlarını neynirəm?

Kurtizan qadının rəngi ağarmışdı, gözləri alışıb yanırıdı, dodaqları titrəyirdi. Bu sözləri o kobud, tutqun səslə dedi; bu sözlərdə nifrət və qan tökmək arzusu duyulurdu; onun üzü dəyişmişdi, siması dəhşətli idi. Krassda ona qarşı nifrət əmələ gəldi, bədəni gizildədi; sanki dəhşətli bir şey görmüşdü.

Krass müharibənin nəticəsi haqqında ciddi düşünərək, belə qərara gəldi: qalibiyyət qazanmaq üçün nə kimi vasitələrdən istifadə etmək məsələsində vasvası olmaq lazım deyil. Evtibida atına minib, romalıların ordugahından səssizcə çıxdı, harın atını çapa-çapa qladiatorlar ordugahına sarı getdi.

Səhər açılarda Krass ordugahdan qalxmağı əmr edib, qabağa beş min atlı göndərdi, onlara tapşırıdı ki, legionlardan üç mil kənarında, həm də çox ehtiyatla hərəkət etsinlər, gözlənilməyən bir təhlükəyə, ya düşmən pusqusuna rast gəlməmək üçün o yerləri gözden keçirsinlər.

Özü isə gün çıxandan sonra Siponta sarı yola düşdü. Yavaş-yavaş hərəkət edirdi: ya tora düşməkdən ehtiyat edir, ya da düşməne rast gələ biləcəyini nəzərə alıb qoşunu yormağ istəmiridi.

Spartak isə ordugahdan qalxıb, səkkiz legion və atlı dəstəsi ilə Barlettaya sarı irəlilədi. Kriks altı legionu ilə Sipontda qaldı. Sipont ətrafına söz yayıldı ki, Spartakla Kriks arasında narazılıq və ixtilaf olduğu üçün üsyançılar qoşunu iki hissəyə bölünmüşdür: onun bir hissəsi Arpi yaxınlığında ordugah quran Roma legionlarına hücum etmək fikrinə düşmüş, o biri hissəsi Beneventdən keçərək Romanın üstünə getməyi qərara almışdır.

Doğrudan da, belə bir söz ətrafa yayılmışdı. Roma qoşununun kəşfiyyatçıları bu xəbəri dərhal Krassa yetirdilər.

Romalıların başçısı düşünərək öz-özünə dedi: “Hələ ki, Evtibidanın verdiyi məlumat düz çıxır. Yalan yoxdur. Bu yaxşı əlamətdir”.

Əslində də belə idi.

Ertəsi gün gecə, Krassın qoşunu Qarqan dağının meşəli dərələrində, Sipontdan dörd mil kənarında, səssiz-səmirsiz pusquda durarkən, Evtibida atını dördnala çapa-çapa Kriksin sözünü Spartaka yetirmək üçün Barlettaya gedirdi: o deməli idi ki, düşmən Arpidən çıxmış və tələyə düşmüşdür, Spartak dərhal Siponta qayıtsın.

Spartak bütün legionları ilə Sipontdan Barlettaya gedən yolun ətrafında, pöhrəlik içində gizlənmişdi. Yunan qızı onun yanına gəldi.

Spartak həyəcanla soruşdu:

– Hə, nə xəbər var?

– Krass Arpidən hələ çıxmamışdır, ancaq Siponta qədər öz kəşfiyyatçılarını göndərmişdir. Bizim kəşfiyyatçılar Kriksə xəbər vermişdir ki, Roma legionları heç qərargahdan çıxmaq fikrində də deyil.

Spartak ucadan dedi:

– And olsun allahlara, bu Kriks mən güman etdiyimdən də ağılıdır və bəcidir.

O bir az fikrə getdi, sonra Evtibidaya sarı dönüb dedi:

– Qayıt, Kriksə de ki, nə olur-olsun, ordugahdan tərpenməsin. Krass gəlib ona hücum eləsə, vuruşma başlanan kimi qoy mənim yanıma bir-birinin ardınca, hər on beş dəqiqədən bir, bir nəfər kon-tubernal göndərsin, məni vəziyyətdən xəbərdar eləsin: hər necə olsa, bu üç nəfərdən biri gəlib bura çıxar. Qərıbədir. Mənə elə gəlir ki, Krassın bu əlverişli şəraitdən istifadə edib, Krikslə məni ayrılıqda darmadağın etməməsi özü bizim üçün pis əlamətdir.

Spartak bir neçə dəfə əlini alınına çəkdi, o sanki dərddli fikirlərini qovmaq istəyirdi. Sonra Evtibidadan soruşdu:

– Bizim ordugahdan bura sən neçə saata gəlmisən?

– İki saatdan az vaxtda.

– Dördnala çapa-çapa gəlmisən?

– Gör atım nə haldadır?

Spartak yenə fikrə getdi, sonra dedi:

– Geriyə də atını dördnala çap.

Evtibida Spartakla xudahafizləşib atını dördnala çapa-çapa Siponta sarı getdi.

Oraya gəlib Kriksə dedi, Spartak əmr etdi ki, Sipontdan Qarqan dağının ətəyinə getsin, orada möhkəm mövqə tutmağa çalışsın.

Evtibida Kriksin ordugahına səhər açılana iki saat qalmış çatmışdı. Kriksin əmri ilə legionlar ordugahdan qalxdı. Hələ gün çıxmamışdan, səssiz-səmirsiz Qarqan dağına tərəf yola düşdü.

Dörd saatdan sonra bu hündür dağın ətəyinə çatdılar. Oradan şəffaf Adriatik dənizinin geniş mənzərəsi açılırdı. Dənizin ləpələri üstündə sahil balıqçılarının yelkənli qayıqları ağır-ağır yırğalanırdı. Kriks Qarqan dağı silsiləsinin axırncı qolunda, dənizin lap yaxınlığında, yaxşı müdafiə olunan bir yerdə durub, ordugah qurmaq əmrini verərkən, onun legionları birdən çığırdı:

– Romalılar! Romalılar!

Bunlar Krassın legionları idi: Krass bura Kriksin qoşununa hücum etməyə gəlmişdi, Spartak isə Kriksdən yeddi saatlıq məsafədə idi.

Kriks bunu eşidəndə özünü itirmədi: cəsəətli sərkərdə mətanəti və sakitliyi ilə legionlarını ərazinin səthinə uyğun şəkildə nizama düzdü. Legionlardan dördü seyrək sıralarla düşmən qabağında durdu. Romalıların qarşısında mümkün qədər uzun bir döyüş xətti yaratmaq üçün bu xətti sağ tərəfdəki təpəyə qədər uzatdı, – bu təpəni ehtiyatda saxlanılan beşinci və altıncı legionlar qoruyurdu, bura gələndə ordugahı da həmin təpədə qurmaq istəyirdi. Cəbhənin sol cinağı insan ayağı dəyməyən sıldırım qayalara kimi uzanıb gedirdi, – dəniz bu qayaların dibində ləpələnərək xəfif-xəfif səslənirdi.

Çox keçmədi, romalıların altı legionu sıx sıralarla qladiatorların üstünə hücum etdi. Vuruşanların vəhşi bağırtıları, qalxanlara dəyən qılıncların qulaqbatırıcı səsi bu hücrə, meşəli sahillərin özəli səssizliyini pozurdu. Mağaralar, qayalar bu yerlərdə hələ heç eşidilməmiş dərddli-müsiəətli səsləri əks-sədalarla təkrar edirdi. Kriks öz sıralarını, Krass da öz sıralarını gəzir, qoşunlarına ürək verirdilər. Dəhşətli bir vuruşma gedirdi. Heç bir tərəf bir addım da geri çəkilmirdi: öldü var, döndü yox idi.

Romalılar sıx sıralarla irəlilədiyi üçün Kriksin sol cinağına hücum edilmirdi; buna görə dördüncü legionun üç mindən artıq əsgəri döyüşə hazır vəziyyətdə durub, vuruşmaya tamaşa edirdi, döyüşə girişməyi səbirsizliklə gözləyirdi. Legionun başçısı samnit Onatsi

bunu görüb, tez qabağa yeridi, “Sağa dön” əmrini verib bu üç min əsgəri romalıların sağ cinağına doğru apardı: qladiatorlar sağ cinağın ən axırncı legionuna şiddətli zərbə endirdi. Roma legionu həm öndən, həm cinağdan edilən bu zərbənin qabağında dayana bilməyərək, az vaxtda tamam pozuldu. Lakin bu ancaq qısa müddətli bir qalibiyyət idi. Sağ cinağın başçısı kvestor Skrof atını mahmızlayaraq ehtiyatda duran Roma süvarisinə tərəf getdi, süvari dəstəsinin komandanı Qney Kvintiyə əmr etdi ki, yeddi min atlısı ilə qladiatorların sol cinağına hücum eləsin. Onatsi romalıların sol tərəfindən arxasına keçmək istəmişdi, bu yaxşı bir fikir idisə də, qladiatorların sol cinağını açıq və mühafizəsiz qoymuşdu. Kvinti əmri yerinə yetirməyə cumdu, çox keçmədi, Roma atlıları qladiatorların üçüncü və dördüncü legionlarına arxadan hücum etdi, nəticədə qladiatorların sıraları pozuldu, vahiməyə düşdülər, dəhşətli qırğın başlandı.

Bu zaman Krass Kriksin sağ cinağı arxasına keçmək üçün iki legion və altı min sapandçı göndərdi: onlar təsvirə gəlməz sürətlə və qızğınlıqla, qladiatorların ehtiyat qüvvəsi duran təpənin arxasındakı zirvəyə qalxdılar; sonra da yarım dairə şəklində təpədən enərək, qladiatorların beşinci və altıncı legionlarının üstünə cumdular. Lakin qladiatorlar, şəraitin verdiyi imkan dairəsində, sağ cinağı uzadıb yeni döyüş xətti düzəldilər: indi onların vəziyyəti üçbucaq şəklini xatırladırdı; tutduqları iki döyüş mövqeyi – üçbucağın iki yan xəttini, dəniz – üçbucağın əsasını, təpə isə zirvəsini təşkil edirdi.

Burada da şiddətli vuruşma oldu.

Krass beşinci və altıncı legion başçılarının – Messembri ilə Livi Qrandenin məharətlə maneəv etdiyini görüb yəqin etdi ki, qladiatorların sağ cinağını mühasirəyə ala bilməyəcək, buna görə Onatsinin səhvindən Skrof məharətlə istifadə etdiyi kimi, o da istifadə etmək istədi: qalan atlılarını, həm də başqa iki legionunu buraya göndərdi, qladiatorlara arxadan hücum etmək əmrini verdi.

Bu qayda ilə otuz min qladiator səksən min romalıya qarşı vuruşmada qəhrəmanlıq möcüzələri göstərsə də, Kriksin bütün legionları üç qat artıq düşmən qüvvəsi ilə hər tərəfdən mühasirəyə alınaraq, üç saatdan az vaxtda məhv edildi. Qladiatorlar canlarını götürüb qaçmaq xəyalına da düşmədilər: heç görünməmiş igidliklə vuruşaraq, bu böyük ölüm meydanında şəərəflə canlarını qoydular.

Kriks özünə xas olan qəhrəmanlıqla vuruşaraq, döyüşün lap sonuna qədər Spartakın köməyə gəlməsindən ümidini kəsmirdi. Lakin yoldaşlarından çoxunun tələf olduğunu görüb atını saxladı (bu onun bu gün mindiyi üçüncü at idi, ikisi altında öldürülmüşdü), qarşısında baş verən dəhşətli qırğına böyük bir ürək yanğısı ilə nəzər saldı, gözlərindən odlu yaş axdı, Spartakın gələcəyi tərəfə dönüb intizarla baxaraq, titrək səslə ucadan dedi:

– Ah, Spartak! – Onun səsində dostuna bəslədiyi böyük məhəbbət duyulurdu. – Sən nə bizə kömək etmək üçün, nə bizim intiqamımızı almaq üçün özünü vaxtında bura yetirə bilməyəcəksən!.. Lakin otuz min mərd yoldaşının belə müsibət içində məhv olduğunu görəndə sənün ürəyin necə pərişan olacaq!..

Sol əlini qaldırıb, qəti hərəkətlə göz yaşını sildi, üzünü kontubernallarına sarı çevirdi, – vuruşma başlananda Evtibida onların arasında yox idi, – sonra da sakit gur səslə dedi:

– Qardaşlar! İndi də biz öləcəyik!

Vuruşma zamanı öldürdüyü romalıların qanına bulaşmış qılıncını qaldırdı, atını mahmızlayıb bir manipula düşmənin əsgərinin üstünə cumdu: onlar hər yerindən yaralanmış, lakin hələ də müqavimət göstərən səkkiz ya on qladiatoru araya alıb qılınclayırdı. Kriks qılıncını havada oynadaraq, göy gurultusunu xatırladan bir səslə bağırırdı:

– Ey igid romalılar, üçünüz bir adamın üstünə düşəndə siz həmişə qoçaqsınız: Özünüzü gözləyin! Ölməyə gəlirəm!

Krikslə dörd nəfər kontubernal romalıları qılinc zərbələri endirir, yerə yıxır, atlarının təpiyi altında əzirdilər. Onlar səksən-doxsan nəfər olsa da, dolu kimi yağan bu dəhşətli zərbələrdən özlərini güclə qoruyurdular. Hətta Roma legionerlərinin – latınların sıraları bir qədər pozuldu da, onlar geri çəkildilər. Lakin onların yoldaşları iki-iki, dörd-dörd, on-on köməyə gəlirdilər, bu beş nəfər cəsarətli adamı daha artıq araya alırdılar. Kriksin də, kontubernalların da atı düşmənin qılıncı ilə öldürülmüşdü; indi onlar piyada qalsalar da, heç eşidilməmiş bir qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Romalılar onları qabaqdan da, yandan da, arxadan da qılınclayırdılar. Çox keçmədi, kontubernallar həlak oldular. Kriks də yığıldı: onun bütün bədənində qılinc yarasından sağ yer yox idi; o yığılanda döndü, qılıncını, arxadan ona zərbə endirən romalının ürəyinə soxdu, lakin qılıncını onun ürəyindən dartıb

çıxarmağa gücü çatmadı. Bu anda beş addımdan atılan ox Kriksin sinəsinə sancıldı, o yavaşca dedi:

– Spartak... qoy qalibiyyət sənə yar olsun... bir də...

Onun ağzı yumuldu. Bu zaman başqa legioner mizrağını Kriksin başdan-başa yaralanmış, qana bulaşmış sinəsinə sancaraq çıxırdı:

– Hələlik məğlubiyətlə kifayətlən! Ö!

Qoca legionerlərdən biri ucadan dedi:

– And olsun loralara və penatlara, mən nə qədər Sullanın başçılığı altında vuruşmuşam, hələ ömrümdə belə adama rast gəlməmişəm!..

O biri qocaman legioner əlavə etdi:

– Mari tevtonlarla, kimvrlərlə vuruşanda mən belə qüvvətli, belə cəsarətli döyüşçü görməmişəm.

Başqa bir legioner də Kriksin ətrafına yığın-yığın tökülən Roma əsgərlərinin meyitini göstərib dedi:

– And olsun Marsa, yoxsa görmürsünüz? Bir bura baxın, gör o nə qədər bizim legionerlərimizi öldürmüş! Onun görün ruhu Erebe getsin!

Qarqan dağı yanında üç saat davam edən vuruşma belə qurtardı: romalılarından on min adam tələf oldu, qladiatorlardan otuz mini qırıldı.

Onlardan ancaq səkkiz yüzü əsir alındı, bunun da çoxu yaralı idi. Krass əmr etdi ki, əsirləri yol boyunca çarxıya çəksinlər – romalılar bu yoldan gecə keçib getməli idi. Günortadan bir az sonra Krassın sərəncamı ilə legionerlərin toplaşması şeypuru çalındı, Krass öz meyitlərini yandırmaq əmrini verdi. Sonra buyruq verdi ki, ordugah qurmağa tələsməsinlər; gecə yarısından əvvəl yola düşmək üçün legionerləri və koqortaları hazırlamağı da tribunlara və senturionlara tapşırırdı.

Spartak bütün günü və gecəni Kriksin kontubernalını böyük təşviş içində gözlədi: o, Roma qoşununun hərəkəti haqqında məlumat gətirməli idi, lakin heç kəs gəlmirdi. Səhər açılında öz kontubernallarından ikisini, – hərəsinə yüz atlı verib, bir-birindən yarım saat sonra Siponta yola saldı, əmr etdi ki, həm romalılar, həm də Kriks haqqında tez məlumat gətirsinlər; xüsusilə bu ona görə lazımdır ki, legionerlər ordugahdan çıxanda özləri ilə ancaq üçgünlük ərzaq götürmüşdülər, sonra onlar yeməksiz qalacaqdılar.

Spartakın əvvəl gedən kontubernalı Siponta çatanda gördü ki, qladiatorlar orada yoxdur, buna çox təəccüb etdi. Nə edəcəyini

bilmədi, ikinci kontubernalı gözləyib, onunla məsləhətləşmək qərarına gəldi. İkinci kontubernallı gələndən sonra da nə edəcəklərini bilmədilər. Bir də gördülər ki, iki atlı, toz basmış, ağır-ağır nəfəs alan atlarını dördnala çapa-çapa ordugaha sarı gəlirlər; bunlar Kriksin kontubernalları idi: Kriks romalıları görəndə kimi onları Spartakın yanına göndərmişdi: Evtibidanın verdiyi məlumatla əsaslanaraq, Kriks güman edirmiş ki, Spartak çoxdan yola düşmüşdür, Siponta gəlir, lakin o, Spartakın daha tez gəlməsini istəyirmiş.

Kontubernallar Evtibidanın xəyanət etdiyini, Kriksin də necə faciəli vəziyyətə düşdüyünü anladılar: bunu biləndə onların nə hala düşdüyünü təsəvvür etmək çətin deyil. Belə ağır vəziyyət qarşısında bircə yol qalırdı: atları gücləri yetdikcə çapıb bu əhvalatı Spartaka xəbər vermək!

Belə də elədilər. Lakin onlar Spartakın qladiatorlarının pusquda durduğu yerə gəlib çatanda, Qarqan dağı ətrafındakı vuruşma qurtardı.

Spartak bu alçaqcasına xəyanəti eşidəndə kətan kimi ağardı, bunun nəticəsi dərhal ona aydın oldu. O çıxıraraq dedi:

– Ah, cəhənnəm allahları xatirinə, yola düşün! Dərhal Siponta yola düşün!..

Ata minib Qraniki çağırırdı, hönkürtü duyulan bir səsle dedi:

– Səkkiz legionun hamısını sürətli yürüşlə aparmağı sənə tapşırıram: qoy hamının ayaqları qanadlansın... Bu bizim üçün böyük bədbəxtlik günüdür... qoy hamının qəlbi almaz kimi möhkəm olsun... Kriks məhv olur!.. Qardaşlarımız min-min tələf olur... Mən onların köməyinə gedirəm... sizdən qabaq atlılarla çapa-çapa gedirəm... Sizin üçün müqəddəs olan hər şeyə and verirəm, uçun!

Bunu deyib, səkkiz min atlı ilə, atları dördnala çapa-çapa Siponta yola düşdü.

Atlılar saat yarımında ora çatdı: atlar yorulub əldən düşmüşdü, köpüklənmişdi. Spartak özünü Kriksin ordugahına yetirəndə orada yeddi-səkkiz nəfər qladiator gördü: onlar qana bulaşmışdı, güclə nəfəs alırdılar, bu qladiatorların qırğından xilas olması möcüzə kimi görünürdü.

Spartak nəfəsi tutula-tutula soruşdu:

– İntiqamçı Yupiter xatirinə söyləyin, burada nə olmuşdur?

– Bizi qırdılar... məhv elədilər... bizim legionların ancaq adı qaldı...

Spartak ucadan dedi:

– Ah mənim bədbəxt qardaşlarım! – Əlləri ilə üzünü örtüb hönkür-hönkür ağladı.

Atlı dəstəsinin başçısı və kontubernallar Spartakın ətrafında sakitcə durmuşdular: bu nəcib qəlbin müqəddəs kədərini ürək ağrısı ilə duyurdular; möhkəm ruhlu, möhkəm bədənli rəhbərlərinin göz yaşını gördükdə, onların üzündə əks olunan şaşqınlıq və təşviş daha da artdı.

Bu sükut xeyli davam etdi. Nəhayət, Spartakın yanında duran Mamili məhəbbət dolu və həyəcandan qırılan səsle dedi:

– Nəcib Spartak, özünə gəl... bədbəxtlikdə də möhkəm ol...

Spartak ümitsizlik içində çıxırdı:

– Ah, mənim Kriksim!.. Mənim yazıq Kriksim!.. – Mamilinin boyunu qucaqlayıb başını onun çiyinə qoydu, yenə hönkür-hönkür ağladı.

Bir neçə dəqiqə bu vəziyyətdə qaldı. Sonra göz yaşları ilə islanmış solğun üzünü qaldırıb əlinin dalı ilə gözünü sildi. Mamili ona dedi:

– Spartak, hər kəşisi olduğunu unutma! Biz gərək fikirləşək: qalan səkkiz legionu necə xilas etmək lazımdır?

Hə, düz deyirsən! Biz məhv olmaq təhlükəsi qarşındayıq, bunun qabağını almaq lazımdır, elə etmək lazımdır ki, bu alçaq nifrətin cina-yətkar xəyanəti bizim üçün çox da fəlakətli olmasın.

O fikrə daldı, yandan ordugahın ağac hasarı arasından görünən baş qapıya diqqətlə baxa-baxa xeyli susdu.

Nəhayət, özünə gəlib dedi:

– Qaçmaq lazımdır!.. Krass qanlı vuruşmada bizim qardaşlarımızı qırandan sonra, Qarqan dağından ancaq səkkiz ya da on saat sonra hərəkət edə biləcəkdir. Biz gərək bu vaxtdan istifadə edib vəziyyətimizi düzəldək.

Üzünü kontubernallardan birinə tutub əlavə etdi:

– Atını çap, uç, Qranikin yanına get, ona de ki, daha qabağa gətməsin, öz legionları ilə birlikdə, gəldiyi yolla geri qayıtsın.

Kontubernallı atını dördnala çapa-çapa gedən kimi Mamiliyə döndü:

– Minervidən və Venusidən keçib, gündə dağ yolu ilə otuz mil yol getsək, beş-altı gündən sonra Lukaniyaya¹ çatırıq. Orada başqa qullar da bizə qoşular. Əgər hələ də Krass ilə vuruşmağa gücümüz

¹ Lukaniya – Cənubi İtaliyanın qərb sahilində bir mahal

çatmasa, bruttlar mahalına, oradan da Siciliyaya keçə bilərik. Siciliyada hələ tamam sönməyən qullar üsyanını alovlandırırıq.

Atlar çapa-çapa yol gəldiklərindən yorulmuşdu, onları yarım saat dincə qoydular. Sonra Spartak atlılara geri qayıtmaq əmrini verdi: onlar Qarqan dağı yanında darmadağın edilən qladiatorlardan sağ qalan səkkiz nəfər yaralıni da aparmalı idi. Spartak oradan yarı yolda qalan səkkiz legionun yanına getdi.

Qraniki yanına çağırıb öz planını təkliddə ona danışdı. Qranik planı çox bəyəndi. Spartak planın yerinə yetirilməsini ona tapşırırdı, on iki saat müddətində, yolda dayanmadan, Herdoniyə getməsini Qranikə məsləhət gördü; özü isə üç yüz atlı ilə Qarqan dağına gedib Kriksin meyitini gətirəcəkdi.

Qranik bunun çox təhlükəli olduğunu söyləyib, Spartakı bu fikirdən döndərməyə çalışdı; dedi ki, sən bir adam kimi ölümündən qorxmaya bilərsən, lakin bir rəhbər, böyük müqəddəs bir işin başçısı olduğundan özünü belə təhlükəyə atmağa ixtiyarın yoxdur.

Mən tələf olمام, uzaqbaşı üç günə kimi özümü Apennin dağlarında sizə yetirərəm; buna arxayınam. Lap elə tələf olsam da, mənim mərd və igid Qranikim, zülmkarlara qarşı aparılan bu müharibəni mətanətlə, qüvvətlə davam etdirmək üçün sənəin təcrübən də var, böyük əqlin də, nüfuzun da!

Qranik Spartakı nə qədər dilə tutdusa, Spartak fikrindən dönmədi.

O özü ilə bir dəstə atlı götürüb, Qraniki və Artoriksi qucaqladı, Artoriksə şanlı Qranikin bütün əmrlərini sözsüz yerinə yetirməsini əmr etdi, bacısı Mirsa ilə vidalaşmadı, dostlarına tapşırırdı ki, ondan muğayət olsunlar, sonra da qəmgin halda, dinməz-söyləməz öz legionlarından ayrıldı. Legionlar da, onun əmrinə əməl edərək, Pretor yolundan çıxdı, çöllər və üzümlüklər içərisindən keçib Herdoniyə sarı getdilər.

Spartak Sipontun ərafına axşam çatdı. Düşmən qoşununun hərəkətindən məlumat almaq üçün Qarqan dağına sarı bir neçə mil məsafəyə bir dəstə atlı göndərdi. Aldığı məlumat ona rahatlıq verdi. Hamıya atdan düşüb, yol ətrafındakı meşəyə girməyi əmr etdi, özü də atın cilovundan tutub qabağa getdi: bu yol Sipontdan gələrək, Qarqan dağına keçib dənizə çıxırdı. Qalın meşədən keçmək üçün qılıncı kolları, ağac budaqlarını kəsmək lazım gəldi. Belə çətin yerdən yavaş-yavaş irəliləyərək, iki saatdan artıq yol gedib, kiçik bir talaya

çatdılar. Tala hər tərəfdən palıd və küknar ağacları ilə əhatə olunmuşdu. Talada bir neçə odunçunun koması vardı: onlar ilin çox hissəsini meşədə yaşayırdılar.

Spartakın birinci işi bu oldu ki, bütün odunçuları tutdurub qarovul altına qoydu: onlar qladiatorların gəlməsini romalılara xəbər verə bilərdi. Sonra da odunçuları arxayın etdi ki, sizə heç bir ziyan yetirməyəcəyik. Düşmənin diqqətini cəlb etməsin deyə, odunçuların bütün tonqallarını söndürtdürdü. Hamıya əmr etdi ki, səs salmasınlar, hər gələn hənirtiyə fikir versinlər.

Hər şey Spartakın düşündüyü kimi də oldu. Bir az sonra Krass öz legionlarına ordugahdan qalxmağı, Siponta sarı yola düşməyi əmr etdi. Qladiatorlar gecənin soyuğundan tir-tir əsirdi, meşənin dərinliyində oturub Pretor yoluna diqqətlə qulaq asırdılar. Səhər təzəcə açılmışdı. Birdən piyada hissələrin ayaq səsi, at tappılısı, min-min adamın danışığından əmələ gələn uğultu eşidildi. Roma legionları heç şeydən çəkinməyərək, yolla gedirdilər. Onlar özlərini qalib gəlmiş qoşun kimi hiss edirdilər, bilirdilər ki, düşmən qaçmışdır, qladiatorların çox uzaqda olduqlarına arxayındılar.

Qladiatorların xoşbəxtliyindən, romalılar qalibiyyət sevinci ilə məst olduqları üçün, hay-küy sala-sala gedirdilər, yoxsa onlar düşmənin meşədə olduqlarını çox asanlıqla bilərdilər: meşədəki atlar Roma qoşunu atlarının yaxından keçdiklərini duyaraq bərkdən kişnəyirdi.

Qarqan dağı yaxınlığında qalib gələn romalıların hərəkəti gün çıxandan sonra qurtardı. Nəhayət, Spartak, ağır iztirab içində, rəngi qaçmış halda, üç yüz atlısı ilə iki saatdan sonra döyüş meydanına çatdılar: həmin yer Qarqan dağı ətəyindən başlayaraq dənizə qədər uzanırdı.

Bu dəhşətli mənzərəni görəndə Spartakın ürəyi sıxıldı, gözləri qaranlıq gətirdi: göz işlədikcə bütün çöl otuz min qladiatorun meyiti ilə dolu idi; hələ də tüstülənən böyük-böyük tonqallardan yanmış insan ətinin kəskin qoxusu gəlirdi, bu göstərirdi ki, həmin çöldə bir qədər əvvəl minlərlə Roma döyüşçüsünün meyiti varmış, yandırılan da onlar idi. Hələ bu yaxında insan həyatı qaynayan, indi isə amansız ölüm sükutu hökm sürən bu dərddli-müsiibətli çöldə Spartakı dəhşət bir şübhə bürüdü: bu qədər insan ağır, şərəfsiz həyat keçirsə də, hər halda yaşayırdı, – onları həyatdan məhrum edib ölümün

ağuşuna atmağa onun haqqı varmı? Buna onun ixtiyarı çatırdımı? O doğrumu iş görmüşdü?

Spartakın yoldaşları ağır fikirlərə dalaraq qəmgin-qəmgin düşü-nərkən, amansız şübhələr onun qəlbini sanki mənəyə alıb sıxırdı, elə bil ki, o, bu şübhələrin təzyiqi altında boğulurdu.

Belə ağır düşüncələrdən xilas olmağa çalışaraq atını bərk mah-mızlayıb döyüş meydanı ilə sürdü, ta gəlib yığın-yığın insan meyiti olan yerə çatdı, daha qabağa getmək mümkün deyildi. Atdan düşdü, atı yoldaşlarından birinə verib, süvari dəstəsinin yarısına ömr etdi ki, atdan düşüb onun ardınca gəlsinlər, qalan yüz əlli atlı döyüş meydanı-nın kənarında durub atları qorumağı idi. Spartak böyük iztirab içində bu müsibətli çöl ilə gedirdi: hər addımda dostlarının ölüm solğunluğu çökmüş, eybəcər şəkllə düşmüş üzünü görür, gözləri yaş ilə dolurdu.

Budur, zavallı Fessaloni! O gülürüz, alicənab epikürçü idi; yaralarından axan qızıq qana bulaşmış, böyrü üstə yığılıb qalmışdı, qılın-cını hələ də əli ilə bərk-bərk tuturdu.

Brezoviri çox çətinliklə tanıdı: onun sinəsində səkkiz, ya doqquz qılinc yarası vardı, başı at təpiyi altında əzilmişdi. Başqa bir yerdə Livi Qrandenin meyitinə rast gəldi: bu igid samnit altıncı legionun başçısı idi, düşmən tərəfindən öldürülmüş legionerlərin altından güclə görünürdü. Sonra da Onatsinin meyitini, bir az ondan kənarında üçüncü legionun başçısı Kastı gördü: o hələ sağ idi, bədəninin hər yerində qılinc yarası vardı, zəif səslə köməyə adam çağırırdı. Qla-diatorlar onu qaldırıb, bacardıqları kimi yaralarını bağladılar, əlləri üstə yüz əlli süvari olan yerə gətirdilər. Yoldaşları ona əllərindən gələn köməyi elədilər.

Spartak böyük müsibət içində iki saat bu meyit dolu çölü gəzdi, nəhayət, Kriksin cəsədini tapdı: onun tamam qana bulaşmış bədəni parçalanmışdı, ancaq üzündə qılinc yarası yox idi; bədəni cansız olsa da, sağlığında ona xas olan nəciblik qüruru və igidliyi yenə də üzündə duyulurdu. Spartak Kriksin meyitini görəndə ürəyi yenə dərdədən və şəfqətdən sıxıldı, yerə yığılıb dostunun üzünü öpməyə başladı, göz yaş tökə-tökə, hönkür-hönkür ağlaya-ağlaya dedi:

– Mənim əziz dostum, sən ən alçaq xəyanətin qurbanı oldun! Kriks, sən məhv olanda mən sənə köməyinə gələ bilmədim, sən intiqamsız öldün, mənim sevimli, nəcib dostum, Kriks!

Şanlı qəhrəmanlıqla ölənlərdən qadiatorun əlini sinəsinə qoyub susdu. Birdən lənətlər yağdırmağa başladı, üzündə qəzəb alovlandı, gur səslə dedi:

– Mən burada, bu yerdə, sənə cansız cəsədinin üstündə – ulu allahlara, cəhənnəm tanrılarına, intiqam ilahələrinə, yeraltı Hekataya¹ and içirəm, sənə intiqamın yerdə qalmayacağı; mənim qardaşım, o alçaq, o satqın qadın ümmanların dərin girdabında, ya Tartarın² məc-hul dərinliklərində gizlənsə də, sənə qisasını ondan alacağam! And içirəm, qoy bütün allahlar mənim andıma şahid olsun: ruhunun sakit olması üçün tonqalının yanında üç yüz ən kübar, ən məşhur romalını qurban kəsəcəyəm!..

Spartak yerdən qalxdı; onun qan dolmuş gözlərindən odlu qəzəb saçılırdı; başını qaldırıb əllərini göyə uzatdı. Sonra Kriksin cəsədini qolları üstünə aldı, əsgərləri ilə bərabər onu dəniz kənarına gətirdi, silahdaşlarının köməyi ilə əynindəki qanlı paltarını, qılıncla doğran-mış hərbi geyimini çıxartdı, bədəninə dənizin dalğaları içinə endirib yudu, dəmir paltar üstündən geydiyi qara toqasını çıxarıb qadiatorun meyitini bükdü, o biri atlıların gözlədiyi yerə aparılmasını ömr etdi.

Kasta çox ağır vəziyyətdə olduğundan, onu sıldırım dağ yolları ilə aparmaq mümkün deyildi, buna görə Spartak onu Sipont yaxınlığında bir patrisi villasının təsərrüfat müdirinə tapşırırdı. Bu adam qadiatorlara bütün qəlbi ilə hüsn-rəğbət bəslədiyindən yaralıya yaxşı qulluq edəcəyinə söz verdi. Sonra Kriksin meyitini lazımınca büküb at belinə qoydular. Spartak öz atına minərək, meyit qoyulan atın yedə-yindən tutub aparırdı. Atlı dəstəsi Arpi və Herdoniyə sarı yola düşdü.

Arpiyə çatdıqda Spartak xəbər tutdu ki, Krass öz qoşunu ilə Kannaya tərəf getmişdir. Spartak o saat sürətlə Herdoniyə sarı irəlilədi. Lakin Arpidən bir mil gedəndən sonra qarşısında dəhşətli bir mənşərə açıldı: yol boyunca qadiatorların ağaclardan asılmış meyit-lərini gördü, – bunlar Qarqan dağı yanındakı döyüşdə əsir düşmüş qadiatorlardı...

Spartakın rəngi ağardı, hirsindən üzünün ifadəsi dəyişdi, göz-ləri qəzəblə alışıb yandı, bu yeni biabırçı qırğına durub baxdı: yol

¹ H e k a t a – yunan mifologiyasında ay ilahəsi; sonralar bütün sirli və sehri şey-lərin simvolu olmuşdur.

² T a r t a r – qədim yunanların etiqadına, yeraltı dünyanın ən qaranlıq girdabı. Günahı olanlara burada əzab verirlərmiş.

qırağındakı hər ağacdan bir qladiatorun meyiti sallanırdı, – o bunu aydın gördü. Krass əsir aldığı səkkiz yüz qladiatorun hamısını boğazından asdırmışdı.

Spartak asılanlar içində həmvətəni, mərd frakiyalı Messebrini də gördü: onun qana bulaşmış bədənində çoxlu qılınç yarası vardı. Spartak onu görəndə əlləri ilə üzünü örtüdü, dişini dişinə qıcıyaraq, aslan nəritisinə bənzər bir səslə inildədi. Bu dəhşətli mənzərəni görməmək üçün tez atını məhmızlayıb ucadan dedi:

– Hə, Mark Krass! Əsirləri boğazından asırsan? Afərin sənə, Mark Krass! Hərəkət zamanı özünü artıq yüklə narahat eləmək istəmirsən?! Pah, and olsun allahlara, siz romalılar hərbi işin ustasısınız, sizdən çox şey öyrənmək olar, bunun hamısını öyrənmişəm... İndi də bunu öyrənərəm!.. Uzaqgören Krass, mən də sənənin əsir düşən legionerlərini boğazından asaram!

O bir az düşündü, sonra gur səslə dedi:

– Hə, deməli, romalılar biz qladiatorları qanun xaricində elan etmişlər!.. Deməli biz – vəhşi heyvanıq, həşəratıq, kəsilən mal-qarayıq! Bizim üçün qanun yoxdur, çünki biz insan deyilik! Yaxşı da, and olsun cəhənnəmin hər şeyi yaxıb-yandıran alovuna, qoy belə olsun! Biz qladiatorlar da romalıları qanun xaricində elan edirik, biz də onlarla murdar heyvan kimi rəftar edirik... Qoy belə olsun! Göz yaşına – göz yaşı, qana – qan, qırğına – qırğın!

Spartak bütün gecəni öz dəstəsi ilə atları çapa-çapa dik yoxuşlu cığırqlarla yol getdi, Herdoninin yanından keçərkən, qladiator legionlərinin buradan keçdiyini bildi; Herdonidə dayanmayaraq Apuli Askuluna sarı yönəldi, gündüz, günorta vaxtı oraya çatdı: birbaşa on iki saat sürətlə yol getdiyindən atlar lap əldən düşmüşdü.

Qladiatorlar Apuli Askulu ətrafında ordugah qurub qalmışdılar: onlar baş rəhbərlərini fərəhlə qarşıladılar.

Gecə yarısı qırx min qladiator ordugahdan qalxıb Minerviyə getdi. Burada ancaq dörd saat dincəlib Venusiyə sarı irəlilədilər: ağır və əziyyətli yoldan sonra bərk yorulmuşdular.

Ertəsi gün əsgərlər Spartakın əmri ilə, dünən axşamüstü şəhərin yaxınlığında, yaxşı müdafiə olunan təpə üstündə qurduqları ordugahdan qalxıb yola düşdülər. Spartak onları qarlı dağların başına apardı, dedi ki, Krassın əlinə düşüb məğlubiyyətə uğramamaq üçün biz gərək burada soyuğa və əziyyətə dözək.

Bu zaman Roma sərkərdəsi sürətli yürüşlə Arpiyə gəldi, sonra Kanna və Kanuzidən keçərək özünü Rubaya yetirdi, – onun baş qərargahı burada idi. Dörd legion, yardımçı hissədən on min adam, beş min də at Andridə qoyub, kvestor Skrofun ixtiyarına verdi. Krassın planı üzrə, Skrof Venusiyə bir yolla, özü isə başqa yolla getməli idi. Sonra da əsgər yığımaq üçün Bariyə, Brundiziyə və yaxında olan başqa şəhərlərə adam göndərdi. Yığılan əsgərlərdən heç olmasa bir legion düzəltmək, Qarqan dağı ətrafındakı vuruşmada tələf olan on min legioneri əvəz etmək istəyirdi.

Krass senata yazdığı məktubunda qalibiyyətdən bəhs edib, bunun əhəmiyyətini şişirtti. Senatı əmin etdi ki, qladiatorlar ruhdan düşmüş, Lukaniyaya sarı geri səkilirlər; onun fikri – Lukaniyada Spartakın qoşununu iki ordu ilə mühasirəyə alıb darmadağın etməkdir.

Spartak iki gün qoşununa dinclik verdi, sonra atlıları düşmən haqqında məlumat toplamağa göndərdi. İki gün də keçdi. Düşmən haqqında düzgün məlumat aldıqdan sonra gecə Venusidən çıxdı. Gecə-gündüz yol gedib, Rubaya çatdı, – Krass bunu gözləməirdi. Meşədə yaxşı gizlənərək, əsgərlərinin ancaq altı saat dincəlməsinə imkan verdi. Krass elə bilirdi ki, qladiatorlar Venusidədir. Spartak günorta vaxtı düşmən qoşununa şiddətli hücum etdi. Üç saatlıq vuruşmada düşmən legionları məğlubiyyətə uğrayaraq, pozğun halda Andriyə sarı geri çəkildi. Romalılardan altı min adam öldürüldü, üç min də əsir düşdü.

Spartak səkkiz saatdan sonra, Metaponta getmək məqsədi ilə Qravinə doğru irəlilədi. Ruba ətrafındakı vuruşmada əsir düşən üç min Roma legionerlərindən iki min altı yüzünü yol boyunca boğazından asdırdı, dörd yüz nəfər zadəgan patrisini diri saxladı.

Onlardan birini azad etdi, dedi ki, get Krassa söylə: Spartak da Roma sərkərdəsinin əsirlər barəsində yerinə yetirdiyi amansız tədbirini təqlid elədi; həm də ona qəti bildirdi ki, qladiatorlar bundan sonra da belə hərəkət edəcəklər. Bundan başqa, Spartak Krassın yanına göndərdiyi cavan patrisiyə tapşırırdı ki, mənim adımdan ona təklif elərsən: qladiatorlar ordugahında qalan dörd yüz əsir legionlərdən yüzünü azad edərim, bu şərt ilə ki, yunan qızı Evtibidani bizə versin. Spartak onun romalıların ordugahında gizləndiyinə əmindir.

Spartak dörd gündən sonra Metaponta çatdı; oradan Turi şəhərinə doğru irəlilədi. Şəhəri hücumla alıb orada yerini bərkitdi: yeni qullar

legionlarını düzəltmək, onlara hərbi təlim vermək üçün Turidə bir qədər qalmaq fikrində idi.

Həç bir həftə keçmədi, Spartakın yanına altı mindən çox qul gəldi: onlara təcili surətdə hərbi təlim verməyə başladılar. Sonra səkkiz legionun hər birindən iki min adam ayıraraq, dörd yeni legion düzəltdi; legionların sayını on ikiyə çatdırdı. On altı min yeni gələn qulu bütün legionların arasında bir bərabərdə bölüşdürdü: hər legionda dörd min yeddi yüz adam oldu. Spartakın bayrağı altında toplaşan adamın sayı indi əlli altı min piyada əsgərdən, səkkiz min də atlıdan ibarət oldu.

Spartak öz qoşununu bu qayda ilə yenidən qurduqdan sonra Turidən çıxdı, onu şəhərin kənarında, geniş bir dərədə dairəvi şəkildə yerləşdirdi; dairənin ortasında çox hündür bir tonqal düzəltdirib, Kriksin cürbəcür yağ və ötirli şeylər sürtülmüş bədənini tonqalın üstünə qoydu.

Üç yüz romalı əsiri də bura gətirdi. Onlardan yarısı frakiyalı, yarısı da samnit paltarında idi. Əsirləri öz qarşısında sıraya düzdürdü. Özü imperator geyimində, Kriksin bədənini qoyulan tonqalın yanında, hündür bir yerdə durmuşdu: onun bənizi ağarmışdı, gözləri parıldaırdı, acığından dodaqları titrəyirdi.

Cavan romalıların xəcalətindən rəngi qaçmışdı, başlarını aşağı dikərək durmuşdular, çoxusu belə vəziyyətə düşdüyündən və acığından sakit-sakit ağlayırdı.

Spartak acı istehza və kinayə ilə sözə başladı:

– Bəli, necib cavanlar, siz ən zadəgan romalı nəslindəsiniz, sizin ata-babalarınız məşhur talanları ilə, necib xəyanətləri ilə, böyük qarətləri ilə, gözəl yalanları ilə, əzəmətli alçaqlıqları ilə, yüksək əclafılıqları ilə, xalqları zəbt etmələri ilə, şəhərləri yandırmaları ilə, soyğunçuluq etmələri ilə şöhrət qazanmışlar. Onlar tökülən göz yaş, axıdılan qanlar, qırğınlar üzərində əbədi Roma şəhərini yüksəltmişlər. Bəli, necib cavanlar, siz şəhvətpərəst şəhərinizin Asiya nəzəmətindən ayrılıb, zərif əllərinizə bu əllər üçün çox-çox ağır olan qılınc almısınız, alçaq və mənfur qladiatorlarla vuruşmağa gəlmisiniz, – siz axı qladiatorları ağılca heyvandan yüksək tutmursunuz. Necib cavanlar, siz gözəl vətəninizin amfiteatrlarında, sirkələrində qanlı döyüslərdən həzz alırdınız, – bu döyüslərdə insan simasında olan zavallı, vəhşi heyvanlar – yəni biz qladiatorlar istəmədən iştirak edirdik. Siz ləzzətlə gülürdünüz, kor andabatların gülməli, qanlı

döyüsləri sizi əyləndirirdi. Siz baş barmağınızı aşağı əyərək, mir-millonun qılıncı ilə yerə sərilən retiarinin ölümünü çılgın bağırtılarla tələb edirdiniz, onların can verməsi, çapalaya-çapalaya ölməsi sizə kef verirdi. Siz qanlı meydanda yırtıcı, vəhşi amansızlıqla bir-biri ilə vuruşan yüzlərlə frakiyalının, yüzlərlə samnitin əzab dolu ah-naləsindən həzz alırdınız, – bunlar ancaq sizi əyləndirmək üçün idi. İndi gəlin, siz də şanlı qəhrəmanlığınızı bizə göstərin, illərlə sizi əyləndirən adamları bir-cə dəfə də siz əyləndirin: bir-birinizlə vuruşun, bir-birinizi öldürün, bu zavallı, bu alçaq qladiatorun tonqalı qabağında ləyaqətlə öln: onun iyrenc, mənfur ruhu dinclik, rahatlıq istəyir, buna görə də o, romalıların necib və təmiz qanını tələb edir.

Spartak get-gedə daha ehtirasla, daha qüvvətlə danışırdı; onun səsinə dəhşətli bir qəzəbin, odlu intiqamın alovu duyulurdu; üzünün ətrafında sanki fəvqəladə bir işıqın hələsi parıldaırdı, sanki alov onun odlu gözlərindən saçılırdı. O bütün mərdliyi, məğrur gözəlliyi ehtişamında altmış min qladiatorun, Turiyadan dəfnə çağırılan minlərlə vətəndaşın qarşısında durmuşdu.

Spartak sözünü qurtardıqda bütün qladiatorların qəlbindən çılgın, dəhşətli, vəhşi bir çığırtdı qopdu, gözləri sevincə parıldaıdı; bu sevincə amansız da olsa, haqlı sevincdi, çünki romalı əsirlərin bu döyüşü ilə onlar başlarına gələn müsibətin, gördükləri həqarətin, sirkələrdə romalıları əyləndirmək üçün düzəldilən qladiator döyüşlərinin intiqamını almış olurdular.

Spartakın əzəmətli bir məqsədi vardı: qulları haqsız yerə atılan çirkəbdən dartıb çıxarmaq, məzlumları zalımlara qarşı üsyana qaldırmaq, zəifləri qüvvətli və cəsarətli etmək, onların tapdanan insanlıq ləyaqətinin intiqamını almaq, cəlladları vəhşi heyvan vəziyyətinə endirmək; bu vaxta qədər qladiatorların bir-birini qırmasına baxıb əylənən zalımların özünün bir-birini qırmasını görüb, tamaşaçı kimi, bir saat həzz almaq; bir anlığa rolları dəyişmək: qul ikən dönüb ağa olmaq, lovğa və xudbin patrisiləri qul vəziyyətində görmək; bu dəli-cəsinə, amansız əyləncəni uyduran adamların bir-birini məhv etməsinə baxıb ürəkdən həzz almaq; qladiatorların öz amfiteatrında oturub, sirkədə həmişə qladiatorlar döyüşünə tamaşa edən bu adamların özünün faciəli meydanına baxmaq; kənardan durub onların bir-birini öldürməsinə tamaşa etmək, tökülən göz yaşından nəşələnmək, yaralarından necə qan axdığını görmək, ağrıdan, dəhşətdən çıxırdıqlarını,

canvermə iniltilərini eşitmək... Ah, bunlar zavallı qladiatorlara nəşib ola bilərdimi... bu ilahi bir mənşərə idi... Bu ancaq qüdrətli allahlara layiq bir intiqamdı!..

Qladiatorlar Spartakın sözünü elə vəhşi, elə çılğın bağırıqlarla, elə alqışla qarşıladılar ki, bunu təsvir etmək mümkün deyil. Bu üç il müddətində romalıları üzərində əldə edilən ən parlaq qələbənin şənliyini keçirən adamların coşqun sevinci idi.

Üç yüz romalı düzənlikdə, dövrə vuran insanlar içərisində başlarını aşağı salaraq, dinməz-söyləməz, sakitcə durmuşdu; onlardan otuz nəfərdən çoxu senatorlar, yüzdən çoxu atlılar təbəqəsinə mənsub idi.

Spartak gurultulu bir səslə çıxırdı:

– Hə, məşhur Flavi, Furi, Duili, Henutsi, Favni, Livi, Nutsi, Prot-sili nəslinin şanlı övladları, nəcib nəvə-nəticələri, cəsəretli olun! Qılıncları götürün, vuruşun!.. Mən tonqalı yandırırım!.. Vuruşun!.. And olsun allahlara, biz əylənmək istəyirik!

Spartak bu sözləri deyib kontubernalın əlindən məşəli alaraq, bir-biri üstə yığılan odunlara od vurdu. Elə o saat bütün qoşun başçıları, tribunlar, senturionlar da tonqalı odladılar.

Qatranlı, quru odunlardan qalanmış tonqal alışana qədər romalıları dövrə vurmuş insanlar içərisində durub tərpənmirdilər. Onlar vuruşmaqdan boyun qaçırırdılar, ancaq bu həqarətli əmri könüllü olaraq yerinə yetirmək istəmirdilər.

Spartak ucadan dedi:

– Ah! Sizin xoşunuza gəlir ki, qladiatorların oyununa baxasınız, amma qladiatorların yerinə olmaq ürəyinizə yatmır, yeləmi? Yaxşı da! – Legionlarına dönərək çağırırdı: – Qoy lorarilər qabağa çıxıb onları vuruşmağa məcbur eləsin!

Spartakın əmri ilə doqquz yüz qladiator legionların sırasından qabağa çıxdı, uzun nizələrlə, qızdırılmış dəmir oxlarla romalıların üstünə atıldılar, onları nizələməyə, odlu oxlarla dağlamağa, bir-birinin üstünə itələməyə başladılar.

Romalılar bu həqarətli qardaş qırğınından yayınsalar da, qladiatorlar onları daha artıq sıxışdırırdı; qızmar dəmirilər onları bir-birinin üstünə cummağa, bir-biri ilə amansızca vuruşmağa vadar etdi.

Həç təsvirə gəlməyən çıxırtı, gülüş, alqış səsləri hər tərəfi bürümüşdü. Qladiatorların bütün sıralarından gələn bu vəhşi bağırıqlar,

qəhqəhələr, şiddətli əlçalmalar onların bu intiqamdan necə həzz aldıklarını, sevindiklərini göstərirdi.

– Vur, vur!..

– Öldür onu!.. Öldür!

– Kəs, qılıncı qarnına sox, canını al!

– Əcəbcə döyüşdür! Qırhaqırdır!.. Kəsəkəsdir!

– Kəsəkəsdir! Hamısının sonudur! Öldürün!..

Altmış dörd min səş, altmış dörd min qarğış bir-birinə qarışaraq qorxunc nəşərə, dəhşətli fəryada, anlaşılmaz lənətə çevrilmişdi.

Yarım saatin içində tonqal yanib külə döndü, zadəgan nəslindən olan üç yüz romalı gənc Kriksin sönmüş tonqalı yanında, qan gölməçəsində sərilib qalmışdı: onlardan bəziləri ölmüşdü, bəzisi şikəst olmuşdu, bəzisi də can verirdi.

Bu qanlı döyüşdə heç bir şey Spartakın gözündən yayınmamışdı. Nəhayət, o, məmnuniyyətlə ucadan dedi:

– Ah, bizim intiqamımız nə haqlı intiqamdır! İntiqam sevincinin verdiyi həzz – vəsfə gəlməz bir həzdir!

İyirmi birinci fəsil

SPARTAK LUKANİYALILAR ARASINDA. TOR QURAN ÖZÜ TORA DÜŞDÜ

Mirtsa, sən gərək o dərdli sirrini açıb danışasan, mənə deyəsən, – iki ildir ki, bunu məndən inadla gizlədirsən... Sən gərək bu gizlin qəmini mənə ağah edəsən, – o eyni dərəcədə səni üzmüşdür, mənə də. Ah, Mirtsa!.. Sənin qəlbində zərrə qədər məhəbbət varsa... Əgər sən o ilahi gözəlliyin qədər də nəcib və alicənabsansa, sirrini bu gün mənə açıb söyləməlisən, axı bu sirr mənə sevgimi, sədaqətimi səndən uzaqlaşdırır, səni mənə odlu busələrimdən məhrum edir, Mirtsa, axı mən səni sevirəm, bütün qəlbimlə sevirəm, odlu, mehriban bir könüllə sevirəm!

Artoriks bu sözləri Mirtsağa deyəndə, Kriksin dəfnindən iyirmi gün keçirdi. O, Spartakın çadırı qabağında dalı pretoriyaya sarı

durmuşdu, Mirtsanın qabağını kəsmək üçün başını çadırın qapısından içeri uzatmışdı.

Qladiatorların ordugahı Turidən Hrument ətrafına, Lukaniyaya köçürülmüşdü. Ordugaha çoxlu qul gəlmişdi, indi hər legionda altı min adam vardı. Qladiatorların sayı yetmiş iki minə çatmışdı.

Spartak iki min atlı ilə Vultura dağına qədər yolu yoxlamağa getmişdi: deyilənə görə, Krass oradan yetmiş min qoşunla irəliləyirdi.

Artoriks iki il idi ki, qəlbindəki sevgini söndürməyə çalışırdı, lakin bu sevgi get-gedə artırdı. O dəfələrlə Mirtsanı dilə tutsa da, qız sirrini açıb söyləməirdi. Mirtsa da onun kimi qəmgin və fikirli idi, onun kimi adamlardan kənarda gəzirdi. Görünür, Artoriks bu gün səhər hər necə olsa, qızın sirrini öyrənmək istəyirdi: Mirtsanın hərəkəti onu məyus edirdi, təşvişə salırdı.

Mirtsa Evtibida ilə dostlaşandan sonra silahdan istifadə etməyi öyrənirdi. At minməyi Spartak özü zavallı qıza, qladiatorlarla bərabər piyada yol getməsin deyə, üsyanın ilk günündən öyrətmişdi, çünki qoşun çox vaxt günlərlə yol getməli olurdu.

Üsyançılar qoşunu Ravenna ətrafında ordugah qurub qaldıqdan sonra Spartak bacısına dəmir geyim vermişdi: geyimi xüsusi tapşırıqla Ravennanın mahir ustaları hazırlamışdı. Bu eynən Evtibidanın dəmir geyimi kimi idi. Mirtsa bunu geydikdən sonra daha əynindən çıxartmadı, çünki qardaşını bürüyən təhlükənin artdığını, daha ciddi bir şəkil aldığını bilirdi. Buna görə həmişə, döyüş vaxtında da qardaşının yanında olurdu ki, gücü yetdikcə ona kömək eləsin, bəd ayaqda onunla bərabər təhlükəyə düşsün.

Artoriks çadırın qapısı ağızında Mirtsanın qabağını kəsəndə, qızın əynində dizlərindən azca yuxarı, beldən dar dəmir geyim vardı. Geyim, cilalanmış poladdan qayrılmış, gümüş kimi parıldayan düz ya üçbucaq ilgəklərdən ibarət idi. Qızın qıçlarında dəmir dizlik, sağ qolunda dəmir qolçaq vardı; o sol əlində yüngül, qəşəng, girdə tunc qalxan tutmuşdu; sol tərəfindən gözəl, aşırma qayışdan balaca, yüngül qılınc sallanırdı; başına zərif naxışlı, təpəlikli gümüş dəbilqə qoymuşdu.

Bu geyimdə onun qəşəng, çevik bədəni daha aydın gözə çarpırdı; sarışın, qıvrım saçının dövrəyə aldığı solğun üzündə mülayim kədər duyulurdu. Qadın paltarları Mirtsanın məlahətli vücudunu nə qədər

bəzəsə də, hərbi geyimdə o daha gözəl, boy-buxunlu, daha çevik görünürdü.

Mirtsa ondan soruşdu:

– Artoriks, axı bu nə deməkdir? – Onun səsində təəccüb, həm də məzəmmət vardı.

Qall məhəbbətlə qıza baxaraq dedi:

– Mən axı sənə demişəm... Sən deyə bilməzsən ki, məndən zəhlən gedir, mənə nifrət edirsən, ya məndən iyənirsən. Sən sözlə də, hərəkətlə də, baxışlarınla da bunun belə olmadığını söyləmişən, – göz çox vaxt qəlbin duyğularını ifadə edir. Sən özün demisən ki, Spartak səni öz qardaşı kimi istəyir, sənin arvadın olsaydım, o bundan sevinərdi. Sən ayrı heç kəsi sevmirsən, bu barədə mənə dəfələrlə and içmişən. Bəs onda niyə mənim öhdəsindən gələ bilmədiyim bu odu, bu qüvvətli sevgimi belə inadla rədd edirsən?

Qız aydın, mavi gözlərini oğlana dikərək həyəcanla dedi:

– Axı sən niyə gəlib məni yoldan çıxartmaq istəyirsən? – Mirtsanın gözlərində Artoriksə olan məhəbbəti istər-istəməz aydın görünürdü. – Niyə məni belə incidirsən? Niyə mənə əzab verirsən? Sənə deməmişdimmi? Mən sənənin ola bilmərəm, ola bilmərəm, heç vaxt olmayacağam da...

– Mən bunun səbəbini bilmək istəyirəm. – Artoriksın rəngi daha da ağardı, mavi gözləri yaşla doldu, ağlamaqdan özünü güclə saxladı. – Mən bunun səbəbini bilmək istəyirəm, bunu söyləməyi səndən acizənə xahiş edirəm. Mən bunun səbəbini bilmək istəyirəm... bundan başqa səndən heç bir şey xahiş eləmirəm. Dünyanın ən xoşbəxt adamı olmağa imkan varkən, insanlar arasında ən bədbəxt adam kimi yaşamağa məcbur edilən şəxsən ixtiyarı var, and olsun qüdrətli Gezin qılıncına, ixtiyarı var bilsin ki, niyə o gərək xoşbəxtliyin zirvəsindən ümitsizlik girdabına yuvarlansın, niyə onun nəsibi bu olsun?

Artoriks sözlərini lap ürəkdən deyirdi; bu sözlərdə ancaq ehtirasdan doğan bir qüvvənin işığı vardı. Mirtsa bunun qabağında məğlub olduğunu, itaətə düşdüyünü, sehrləndiyini hiss etdi. Gözlərində məhəbbət parıladı... Qız ona hər şeyi zəbt edən böyük məhəbbətlə baxırdı. Artoriks sanki bu məhəbbətdən süzülən, onu bürüyən odu hiss edirdi. Elə bil ki, bu onu bürüyür, bütün varlığını od yandırır.

Onlar gözlərini bir-birinə dikib durmuşdular, ikisi də titrəyirdi, sanki eyni sehrin hökmü altına düşmüşdülər. Bu qayda ilə dinib-danışmadan, tərپənmədən bir neçə dəqiqə durdular, nəhayət, Artoriks sükutu pozdu. Onun gözlərinə dolan yaş yavaş-yavaş solğun yanaqlarından aşağı süzülürdü; o titrək, zəif, qırıq səslə dedi:

– Mirtsa, qulaq as, gör nə deyirəm! Mən qorxaq deyiləm... ağciyər deyiləm... Sən bunu bilirsen... Döyüşdə həmişə ən qabaqda gedənlərin, geri çəkildə son sırada gələnlərin arasında oluram. Məndə yenilməz bir qəlb var; alçaq, düşkün hisslər mənə yaxın dura bilməz. Təhlükəli vaxtlarda canımı əsirgəmirəm... Ölümdən qorxmuram, anam mənə ruhumuzun əsil həyatını ölümdə görməyi öyrətməmişdir... bu doğrudur... Sən bunları bilirsen... amma görürsen ki, indi mən uşaq kimi ağlayıram...

Mirtsa Artorikse tərəf irəlilədi, sanki ona bir şey demək istəyirdi.

– Sözümlü kəsmə, mənim pərəstiş etdiyim, mənim ilahi Mirtsam, axıra kimi qulaq as. Bəli, mən ağlayıram... bu göz yaşları mənim üçün əzizdir, onlar mənim qəlbimdən, qəlbimin məhəbbət çeşməsindən gəlir... inan mənə, bu göz yaşları mənə xoşdur... mən burada... sənənlə xoşbəxtəm. Sənin qəmgin, mavi gözlərinə baxıram, – onlar yüksək qəlbənin ən gözəl aynasıdır, bu gözlər mənə məhəbbətlə, şəfqətlə baxır...

Mirtsa yanaqlarına qan dolduğunu hiss etdi, elə o saat üzünü al-qırmızı rəngə boyandı. Gözlərini yerə dikdi.

Artoriks, dua edirmiş kimi, əllərini qızın qabağında açaraq həyəcanla dedi:

– And verirəm sənə, əgər qəlbində məhəbbət hissi yaşayırsa, məni gözlərindən saçılan ilahi işıqdan məhrum eləmə! Bax mənə, indicə baxdığın kimi yenə bax!.. Sənin məhəbbət dolu məhraban baxışların məni valeh edir, məftun edir, cəzb edir, dünyada hər şeydən uzaqlaşdırır... mənə, vəsfəgəlməz təmiz, xoş duyğular verir, sevgi fərəhi verir... bunu söz ilə söyləmək iqtidarında deyiləm, lakin qəlbim ucsuz-bucaqsız şəfqətlə doludur, bu anda ölümə yalvarıram, ölüm arzulaıyırım, çünki hiss edirəm: bu saat ölmək mənim üçün ilahi, gözəl bir xoşbəxtlik olardı!..

O susdu, çılgın nəzərlə qıza baxmağa başladı. Mirtsa əsəbi halda titrəyə-titrəyə, bir neçə kəlmə qırıq-qırıq söz söylədi:

– Niyə sən... ölümdən danışsan? Sən gərək yaşayasan... sən cavansan... igidsən... gərək yaşayasan... xoşbəxt olmağa çalışasan... bir də ki...

Artoriks ümitsiz halda ucadan dedi:

– Mən necə xoşbəxt ola bilərəm? Sənin məhəbbətin olmadan mən necə... necə yaşaya bilərəm?..

Bir anlığa susdular. Spartakın bacısı yenə də gözlərini aşağı dikib durmuşdu; o təşviş içində idi. Artoriks qızın əlindən yapışıb onu sinəsinə sarı çəkdi, həyəcədən qırılan səslə dedi:

– Mənim pərəstişkarım, mənim sevgilim, məni bu dadlı xəyal-dan məhrum eləmə... söylə ki, səni sevirəm... qoy inanım ki, məni sevirsen... o ilahi baxışlarınla məni oxşa... qoy bundan sonra da bu xoşbəxtlik işığı gözlərimin qabağında parılsın... mən də düşünüm ki... belə xoşbəxtlik arzusu ilə yaşamaq mənə də qismət oldu...

Artoriks bu sözləri deyərək, Mirtsanın əlini odlu dodaqlarına yaxınlaşdırdı, onu ehtirasla öpməyə başladı. Qız yarpaq kimi əsirdi, kəsik-kəsik nəfəs alırdı; pıçıldaya-pıçıldaya dedi:

– Ah, Artoriks, sus... sus... burax məni... çıx get... bu sözlərlə mənə... necə iztirab verdiyini bilsəydin... bunun necə əzab olduğunu duysaydın.

– Ya bəlkə, bu ancaq bir xəyaldır... bəlkə də, sənin o məhraban baxışların səmimi deyil... Əgər belə isə... açıq söylə... səmimi ol... qəti ol... de ki: “Artoriks, sənin bu ümidin nahaqdır, mən başqasını sevirəm...”

Qız odlu-odlu dedi:

– Yox... sevmirəm, heç kəsi sevməmişəm, ömrümdə səndən başqa heç kəsi sevməyəcəyəm!

Artoriks sevinc coşqunluğu ilə ucadan dedi:

– Ah! Sənin tərəfindən sevilmək... sənin tərəfindən sevilmək!.. Ah mənim pərəstişkarım!.. Mənim duyduğum sevinci qüdrətli allah-lar özü duymuşmu?

Mirtsa onu qucaqlayan gəncin qolları arasından çıxaraq dedi:

– Ah, allahlar! Allahlar sevgini həm dərk edirlər, həm də ondan zövq alırlar; amma biz dinməz-söyləməz sevməyə məhkum edilmişik, böyük sevgi ehtirasını busə ilə də söndürməyə imkanımız yoxdur, imkanımız yoxdur ki...

Artoriksin gözləri sevinclə parıldayırdı:

– Axı bunu bizə kim qadağan edir? Kim?

Qız qəmgin-qəmgin cavab verdi:

– Kimin qadağan etdiyini öyrənməyə çalışma... Bunu bilməyi arzu eləmə... Bizim taleyimiz belədir. Biz bir-birimizə qismət ola bilmərik... Ağır... amansız... insafsız taleyin hökmü belədir... Məni burax... get... daha heç bir şey soruşma.

Sonra dərddli-dərddli ağlayaraq əlavə etdi:

– Görürsən mən necə əzab çəkirim? Necə əzab çəkdiyimi başa düşürsənmi... Ah, bilirsənmi, sənin sevginlə necə fəxr edərdim?! Özümü ən xoşbəxt insan hesab edərdim, bunu bilirsənmi?! Ancaq... bu mümkün deyil... Mən xoşbəxt ola bilmərəm... Bu həmişəlik mənə qadağan edilmişdir... Çıx get, suallarınla yaramı təzədən qanatma... Çıx get, məni öz dərdimlə tək burax.

Qalxanını küncə atdı, əlləri ilə üzünü örtüb hönkür-hönkür ağladı.

– Artoriks bundan qorxdı, qızın yanına yüyürüb əllərini öpməyə başladı; qız onu geriye itələyərək mehriban səsle, lakin inadla dedi:

Artoriks, qaç məndən... namuslu adamsansa, məni doğrudan sevir-sənsə, çıx get, buradan mümkün qədər uzaq ol!

Mirtsa başını qaldıranda çadırın qapısında Tsetulu gördü: o həmişə bu vaxtlar pretori meydançasından keçib gedərdi. Bu numidiyalı kənz iyirmi gün əvvəl Tarantadan qaçıb qladiatorlar ordugahına gəlmişdi: Tsetulun xanımı yapigiyalı bir patrisi arvadı onun, – artıq söz danışdığı üçün, – dilini kəsdirmişdi. Mirtsa qadını çağırdı:

– Tsetul! Tsetul!

Sonra Artoriksə sarı döndü:

– O bura gəlir... Yəqin ki, indi gedərsən!

Artoriks qızın əlini əlinə alıb öpdü:

– Hər halda sən gərək öz sirrini mənə söyləyəsən!

– Bundan ümidini kəs, bu olmayacaq!..

Tsetul bu anda Spartakın çadırına yaxınlaşırdı. Artoriks həm sevinc həyəcanı içində, həm də qəmgin halda yavaş-yavaş çadırdan çıxıb getdi. Onun qəlbi xoş xatirələrlə dolu idi, başında isə kədərli fikirlər dolaşırdı.

Mirtsa həyəcanlı hisslərini kənzdən gizlətməyə çalışaraq, çadırın küncündə mıxa bağlanan ağ qoyunu göstərdi:

– Tsetul, gedək bu qoyunu Lukan Marsı heykəlinə qurban verək. Zalım xanımın hökmü ilə danışmaqdan məhrum olan zavallı kənz getməyə razı olduğunu başı ilə bildirdi.

Mirtsa yerə atdığı qalxanını götürüb qoluna taxa-taxa dedi:

– Mən dəmir geyimi əynimə geyib müharibə allahının məbədinə getmək istəyirdim, səni axtarırdım.

Mirtsanın üzü söylədiyi yalandan qızardı, onu Tsetuldan gizlətmək üçün, küncdə bağlanan qoyuna sarı getdi.

Qoyunu mıxdan açıb, ipin ucunu Tsetula verdi; Tsetul çadırdan çıxdı. Kənz qoyunu çəkə-çəkə aparır, Mirtsa da onun yanınca gedirdi.

Onlar bir az sonra ordugahın Akri çayına sarı açılan Dekuman qapısından çıxdılar, çünki pretori qapısının üzü Hruventə tərəf idi.

Mirtsa ilə Tsetul ordugahdan təxminən bir mil getdikdən sonra balaca bir təpəyə qalxdılar: təpə çaydan azca kənarı idi. Təpənin üstündə müqəddəs Lukan Marsı məbədi yüksəlirdi. Mirtsa latın ayinine deyil, yunan ayinine riayət edərək, qoyunu burada müharibə allahına qurban verdi; qızın diləyi bu idi ki, müharibə allahı öz mərhəmətini qladiatorlar qoşunundan və onun baş rəhbərindən əsir-gəməsin.

Bu zaman Spartak öz atlıları ilə səhər getdiyi kəşfiyyatından qayıdırdı. Yolda düşmən kəşfiyyatçılarına rast gələrək onlara hücum etdi, düşmən kəşfiyyatçıları qaçıb dağıldı, yeddi nəfərini əsir tutdu. Əsirlərin verdiyi məlumatdan aydın oldu ki, Krass öz qoşunu ilə Hruventə sarı irəliləyir. Spartak Krass ilə vuruşmaq üçün hazırlıq gördü. Krass iki gündən sonra, günorta vaxtı öz qoşunu ilə gəlib qladiatorların qarşısında döyüş mövqeyi tutdu.

Hər iki tərəfin şeypurları çalındı, əlbəyaxa vuruşma başlandı. Çox keçmədi, vuruşma ümumi, dəhşətli bir qırğına çevrildi. Döyüş dörd saat davam etdi. Hər iki tərəf eyni inad və şücaətlə vuruşurdu. Lakin gün batana yaxın, Artoriksın komandası altında vuruşan qladiatorlar qoşununun sol cinahı sarsıldı. Qladiator legionlarında olan yeni əsgərlər lazımınca hərbi təlim görməmişdi, təcrübələri də az idi. Onlar romalıların hücumu qarşısında dayana bilmədilər, bir də ki, detsimatsidən sonra Roma legionları qoçaqlaşmış, həyasızcasına cəsəret göstərirdilər. Qladiatorların sol cinahındakı pozğunluq və qarışıqlıq hər dəqiqə artırdı. Artoriks fəvqəladə qəhrəmanlıq göstərsə

də, az sonra qoşunun mərkəz hissəsi də sarsıldı. O, atdan düşərək döşündən və başından yaralansa da, hücum edən düşmənlə vuruşurdu; dəbilqəsi parçalanmışdı, üzü qana bulaşmışdı, lakin qılıncını əldən buraxmırdı. Onun legionları get-gedə daha nizamsız halda geri çəkilirdi. Spartak qəzəblənmiş halda özünü yetirdi, əsgərləri danlayaraq, gur səslə çığırdı:

– And olsun sizin allahlarınıza! Siz bu vaxta qədər romalıları qalib gəlirdiniz; bu qalibiyyət onları heç şeydən qorxmayan aslan elədi, amma sizi qorxaq dovşan! Hiperborey Marsı xatirinə sizə deyirəm: dayanın, mənim ardımca gəlin, bir yerdə vuruşacağıq, onlar dəfələrlə bizim qabağımızdan qaçıb, biz yenə də onları qaçmağa məcbur edəcəyik. Siz indi də qəhrəman kimi vuruşsanız, onlara üstün gələrik!

Bunu deyib qalxanını hücum edən düşmənin üstünə atdı, yaralanmış bir qladiatorun qılıncını qapıb, iki qılıncı romalıların üstünə yeridi, – qladiatorlar məktəbində adətən belə vuruşurdular. Spartak qılıncı sürətlə hərləyir, qüvvətli, iti zərbələr endirirdi, az vaxtda bir çox legioner yerə sərilirdi: onlardan bəzisi ölmüşdü, bəzisi də aldığıları dəhşətli yaraların ağrısından qovrulurdu. Romalıları geri çəkməyə məcbur oldular. Bu qüvvətli zərbələrin qabağında nə qalxan, nə də dəmir geyimlər davam gətirirdi: onlar parçalanır, qırılıb dağılırdı. Spartakın qılıncı ətrafına ölüm saçırı.

Qladiatorlar bunu görüb ürəkləndilər, yeni qüvvət və cəsarətlə döyüşə girişdilər. Spartak isə yaxında olan Roma legionunun sıralarına girir, fəvqəladə bir qəhrəmanlıqla düşməni qırıb tökür, qalibiyyəti yaxınlaşdırırdı.

Krass ən çox istədiyi altıncı legionu özü komandanlıq edirdi: bunlar Marinin və Sullanın qocaman legionerlərindən ibarətdi. Krass bütün bu qüvvəsini qladiatorlar qoşununun mərkəz hissəsinə yönəlmişdi. Qoşunun mərkəz hissəsi qocaman legionların bu dəhşətli hücumuna tab gətirə bilməyib sarsıldı, geri çəkməyə başladı.

Spartak qladiatorların mərkəzi hissədən qaçdığına, bu acınacaqlı mənzərəni görəndə sol cinahda idi. O, mərkəz hissənin arxa tərəfində duran atlı dəstəsinə sarı yüyürüb cəld atına mindi, – Mamili olan yerdə numidiyalı qladiator atın cilovundan tutub durmuşdu. Əmr etdi ki, atlıların on iki sıraya düzülməsi üçün şeypur çalınsın; – bununla da ikinci döyüş xətti yaratmış oldu: qaçan legionlar indi

atlıların döyüş sıraları arasından keçib ordugaha girə bildilər. Şeypurla onların bir yerə toplanması əmri verildi.

Lakin bu tədbirlər mərkəz hissəni və sol cinahı xilas edə bilmədi: onlar nizamsız halda və böyük tələfatla geri çəkilirdilər. Ancaq sağ cinah nizamlı geri çəkilməyə, – Qranik qoşunun bu hissəsinə komandanlıq edirdi. Romalıların sürətli hücumunun qabağını almaq, qoşunu tam məğlubiyyətdən xilas etmək üçün on iki atlı hissəsi Spartakın başçılığı ilə düşmənlə koortalarının üstünə cumdu, sıralarını pozub dağıtdı, legionerləri tez geri çəkməyə məcbur elədi. Romalıları qladiator atları tərəfindən tamam məhv olmamaq üçün dairə, dördbucaq şəklində topladılar; indi atlılar kənarında qalan legionerləri qırırdı.

Krass atlı dəstəsinə döyüşə yeritmək istəsə də, buna cəsarət etmədi, çünki hava qaralmışdı, heç bir şey aydın görünmürdü, bütün əşyalar qara kütlə şəklində almışdı. Hər iki tərəfin şeypurları çalındı, qoşunlar öz ordugahına qayıtdı. Vuruşma kəsildi.

Romalılarından beş min, qladiatorlardan səkkiz min adam tələf oldu. Min iki yüz də qladiator əsir düşdü.

Spartak ordugaha qayıtdıqdan sonra sərkərdələrin, tribunların və senturionların köməyi ilə legionlarını səliqəyə salmağa başladı. Artoriksin müalicəsi ilə məşğul oldu. Ordugahda adi qayda ilə tonqal yandırılması əmrini verdi. Gecədən xeyli keçdikdən sonra öz qoşunu ilə Hrumenti səssizcə tərk edib Nerula sarı yola düşdü. Günortaya yaxın ora çatdılar. Nerulda cəmisə dörd saat qalıb Laviniyə getdilər. Gecəni orada keçirib səhər açılında Pandosiyə hərəkət etdilər. Spartak oradan bruttilər torpağına keçib, Kosentiyyə getmək fikrində idi.

Pandosidə onun yanına Krassın göndərdiyi çapar gəldi. Evtibidanın xəyanətindən və Qarqan dağı yanındakı məğlubiyyətdən sonra Spartak Krassa yüz romalı əsirini Evtibida ilə dəyişməyi təklif etmişdi. Krass onun təklifini qəbul etməmişdi; lakin indi, Hrument ətrafında tutduğu min iki yüz əsri yüz nəfər Roma patrisisi ilə dəyişməyi çapar vasitəsilə təklif edirdi.

Spartak Qraniklə, üç də başqa legion başçıları ilə məsləhətləşdikdən sonra Krassın təklifini qəbul etdi. Çaparla şərtləşdi ki, əsirlərin dəyişilməsi üç gündən sonra Rostsianda olmalıdır.

Krassın çaparı getdikdən sonra Spartak fikirləşdi: Roma sərkərdəsi bu təklifi – qladiatorların hərəkətini dayandırmaq ümidi ilə etmişdir, bununla da əldən verdiyi vaxtın əvəzini çıxmaq istəyir. Spartakın

belə düşünməyə əsası vardı. Buna görə Rostsiana min iki yüz qladiator, iki min dörd yüz at və yüz nəfər romalı əsirini göndərməyi qərara aldı. Əsirlərin dəyişdirilməsini Mamiliyə tapşırı. Ona qəti surətdə əmr etdi: min iki yüz əsir qladiatoru geri almayınca romalı əsirləri verməzsən; əsirləri alan kimi də özünlə apardığın min iki yüz ata mindirərsən, o saat da atları dördnala çapa-çapa Temesaya gələrsən. Mən Temesadan dördgünlük məsafədə olacağam, orada ordugah qurub bir neçə gün qalacağam. Görsən ki, düşmən səni aldatmaq istəyir, onda romalı əsirləri qırsan, min iki yüz əsir qladiatoru başlı-başına buraxıb mənim yanıma qaçarsan.

Spartak Pandosidən Temesəyə keçəndə bir dəstə silahlı adama rast gəldi: qladiatorların kəşfiyyatçıları bunları romalı hesab etmişdi. Lakin bu adamlar Qay Kannitsi tərəfindən toplanmış və təşkil edilmiş qullar idi. O, haqsız olduğunu anlamış, tutduğu işdən peşman olub öz dəstəsini Spartakın ordugahına aparırdı, özü də Spartaka tabe olacağına, sözlündən çıxmıyacağına, nizam-intizama ciddi riayət edəcəyinə and içmişdi.

Spartak samniti və onun əsgərlərini qardaşcasına qəbul etdi, onlara yaxşı silah verilməsini əmr etdi, özlərini də on iki legionun arasında bölüşdürdü. Legionlardan birinə başçılıq etməyi Qay Kannitsiyə tapşırı.

Mamili beş gündən sonra min iki yüz əsir ilə qayıtdı. Spartak əsir düşənlərə bütün qoşunun qabağında qısa nitq söyləyib onları bərk danladı, başa saldı ki, özlərini diri-diri düşmən əlinə verənləri xilas etmək üçün həmişə bizim ordugahda yüz nəfər Roma patrisi əsiri olmayacaq. Belə əlverişli təsadüf üz verməyəydi, indi min iki yüz adamın hamısı Hrumentdən Rotsiana gedən yolun ağaclarından asılacaqdı, Apennin meşələrinin qarğa-quzğununa yem olacaqdı. Diri-diri düşməyə təslim olub, biabırçı halda dar ağacından asılmaqdan, döyüş meydanında ölmək daha yaxşıdır.

Krass Temesəyə gəlməsində iyirmi gündən də çox gecikdi. Bu zaman o Lukaniya, Apuliya, Kalabriya və Yapigiyanın bələdiyyə idarələrinə məktub göndərib əsgər tələb etdi. Lukaniya ilə Apuliyaya göndərdiyi məktublarla Spartakın qladiatorları tərəfindən vurulan zərəri göstərir, bu quldurlar üsyanının lap kökündən kəsilməsinin faydalı olduğunu sübut edirdi. Kalabriya və Yapigiyaya əyalətlərinə yazdığı məktublarında öz xidmətlərini şişirdərək göstərirdi ki, mənim

köməyim olmasa, siz yəqin ki, insan övladının bu bəlasından çox zərər çəkəcəksiniz.

Bu tədbir sayəsində hər yerdən Krassa kömək gəlirdi: o, on beş gündə dörd legiondan da artıq əlavə qoşun düzəltdi. Krass Spartaka qarşı hərəkət edəndə, yüz minə yaxın ordusu vardı.

Spartak bu arada Kilikiyanın Tirren dənizi sahillərində üzən bəzi dəniz quldurları ilə danışığa girişdi: frakiyalı istəyirdi ki, bu adamlar öz gəmiləri ilə üsyançılar qoşununu Siciliyaya keçirsin, bunun da əvəzində onlara otuz talant pul vəd edirdi. Qladiatorları heç görünməmiş bir talançılıqda müqəssir etsələr də, onların xəzinəsində bundan artıq pul yox idi.

Dəniz quldurları Spartakın təklifi ilə razılaşırsalar da, hətta onlarla danışıq apararaq Qranikdən on talant beh alsalar da, gecə, qoşun gəmilərə minməmişdən, gizlincə qaçaraq Spartakı aldatdılar. Görünür, onlar, qladiatorlara kömək etmələri üçün romalıların qisasından qorxmışdular.

Qladiatorların rəhbərləri ordugahdan dəniz quldurlarının gəmilərinə baxırdılar: onlar sahildən uzaqlaşdıqca kiçik görünürdü; axırda lap gözdən itdilər. Bu zaman kəşfiyyatçıların manipulu atını çapa-çapa ordugaha gəlib, Mark Krassın yaxınlaşdığını xəbər verdi.

Qladiatorlar silahlarını götürüb, sıraya düzüldülər, yaxınlaşmaqda olan romalıları gözləməyə başladılar. Düşmənin legionları döyüşə hazırlaşarkən, Spartakın öndə duran atlı legionu romalıları şiddətlə hücum edib, sıralarını xeyli pozdu.

Frakiyalının ikinci döyüş xəttində dörd legionu vardı; o, sağ və sol cinahlarda dörd min atlı qoydu.

Spartak iki legionunu Temesada saxlamışdı: müvəffəqiyyətsizlik üz verərsə, bütün qoşunu ilə orada daldalanmaq, fürsət düşsə düşməndən intiqam almaq fikrində idi. Bəlkə də, onun müəyyən planı da vardı: lazım gələrsə, bu plan onun çətin vəziyyətdən çıxmasına kömək elərdi.

Spartak qoşunu döyüşə yeritmədən, birinci döyüş xəttini təşkil edən altı legionun başçalarına əmr etmişdi: geri çəkilmək lazım gələrsə, buxtsinlər çalınsın, həm də tribunlar, senturionlar və dekanlar vasitəsilə əsgərlərə əmr edilsin ki, ikinci döyüş sıraları arasından ikinci xəttin arxasına keçsinlər.

Vuruşma gah bir tərəfin, gah o biri tərəfin üstünlüyü ilə davam edirdi. Bir neçə saat keçdi. Hər iki tərəfin qoşunu eyni igidliklə və amansızlıqla vuruşurdu. Lakin günorta vaxtı Krass döyüşə yeni qüvvə gətirdi, vəziyyət dəyişdi. Vuruşmaya başçılıq edən Qranik mühasirəyə düşməmək üçün geri çəkilməli oldu. Döyüşçülərin səyi nəticəsində onlar ikinci xəttin sıraları arasından həm tez, həm də çox mütəşəkkil surətdə geri çəkildilər. Buna görə Roma legionları geri çəkilən qoşunu məhv etmək istəyəndə, qladiatorların yeni döyüş xəttinə rast gəldilər: qladiatorlar qüvvətli və iti zərbə ilə romalıları xeyli tələfat verib, onları qaçmağa məcbur etdilər.

Mark Krass şeypur çaldıraraq qoşunu bir yerə toplamağa məcbur oldu: o istəyirdi ki, döyüşə səkkiz legion da yeridib yenidən daha amansız vuruşmaya başlasın. İki başqa legionu da, qladiatorları yan tərəflərdən mühasirəyə almaq üçün, sağ və sol cənablara yeritdi. Lakin Spartakın atlıları öz cəbhəsini sağa və sola uzadaraq Roma sərkərdəsinin planını pozdu.

Qranik bu arada ilk altı legionunu döyüşə hazırladı, onları Temesanın qala divarı ətrafındakı təpələrin döşündə nizamlı düzdü. Krass atlı dəstəsini döyüşə yeritmək istəyəndə, Spartak Qranikin başçılıq etdiyi və yenə də Roma qoşunu ilə vuruşmağa hazır olan ilk xəttin arxasına çəkildi.

Bu qayda ilə qladiatorlar geri çəkilmək manevrini hücumla əlaqələndirərək, axşam üstü Temesanın qala divarına yaxınlaşdı, Krassın sayca üstün olan qoşunu öz məqsədinə çatmadı. Krass döyüşü dayandıрмаq əmrini verdi, Temesanın ətrafındakı təpələrin ətəyində durub, kvestor Skrofa dedi:

– Mənfur qladiator, alçaq qladiator, hər nə deyirsən de... ancaq etiraf etmək lazımdır ki, bu məlun Spartakda böyük sərkərdələrə xas olan bir çox cəhətlər vardır.

Skrof qəmgin halda astadan dedi:

– Açıqca de ki, Spartak cəsarətli, uzaqgörən, məşhur sərkərdədir.

Yeddi saatdan çox davam edən bu vuruşma, belə qurtardı. Qladiatorlardan altı min, romalılarından yeddi min adam tələf oldu.

Spartak Temesaya girib orada yerləşdikdən sonra, Krass qalib gəldiyini elan etdi, senata yazdı ki, müharibənin iyirmi, ya otuz günə qurtaracağına əminəm.

Spartak bu arada şəhərin qala divarı ətrafında enli xəndək qazdırdı; özü də həmişə gözdə-qulaqda idi, müdafiə üçün tədbirlər

göürdü, düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün sakitcə düşünür, yol axtarırdı.

Əhalinin də, hər nə bəhanə ilə olur-olsun, şəhərdən çıxmasını qəti surətdə qadağan elədi. Qladiatorlar gecə-gündüz qala qapılarının keşiyini çəkirdi.

Spartakın tədbiri Temesa əhalisini qorxuya saldı. Onlar düşündü ki, bunun nəticəsində şəhər uzun zaman mühasirəyə düşüb, böyük fəlakətlər baş verə bilər, – Krass mütləq belə bir tədbirdən çəkinməyəcəkdir. Onlar indidən aclıq dəhşətini gözləri önünə gətirirdilər.

Spartak əhalinin qorxusundan istifadə etdi. Şəhər hakimiyyətinin nümayəndələri onun yanına gəlib, qoşunun şəhərdən çıxarılmasını xahiş edəndə, bunun əvəzində silah, ərzaq, çoxlu pul verəcəklərini söyləyəndə, frakiyalı dedi ki, mühasirə və aclıq dəhşətlərindən xilas olmağın bircə yolu var: siz gərək şəhərdə nə qədər balıqçı qayıqları, xırda gəmilər varsa, hamısını yığıb, tezliklə sahilə gətirəsiniz, bizim atlılarımız, üç də legionumuz orada durmuşdur; sonra da qayıq və gəmi qayıran bütün mahir ustalarını oraya göndərəsiniz, gəmiləri hazırlayın, qoşunu Siciliya sahillərinə keçirmək üçün şəhərdə olan bütün gəmi materiallarını mənə ixtiyarına verməlisiniz. Əhalini uzun mühasirədən və müharibə dəhşətlərindən ancaq bu qurtara bilər.

Şəhərin idarə başçıları, patrisilər və bütün əhali bu təkliflə razılaşdı. Çox keçmədi, dəniz kənarında yüzlərlə usta, minlərlə qladiatorun köməyi ilə kiçik, lakin çoxlu qəmi qayımağa başladılar.

Krass da bu zaman, düşməni mühasirəyə almaq üçün mühüm yerləri tutdu, Turiyə, Metaponta, Herakleyə, Taranta, Brundiziyə çapar göndərüb, tezliklə çoxlu mühasirə silahı – katapult və ballista göndərilməsini tələb etdi; o bildirdi ki, bunlar olmasa, müharibə çox uzana bilər.

Bir sərkərdə Temesanı amansız mühasirəyə almağa, o biri sərkərdə də qoşununu Siciliyaya keçirib, daha qorxunc müharibəyə başlamaq fikrində ikən Evtibida intiqam hissini qəlbində gizlədərək, qəzəb və səbirsizlik içində, tək-tənha romalıları ordugahında dolaşırdı. O, təbiəti etibarlı ilə qoçaq və cəsarətli qadın olduğundan, şəhərin kənarına getmək, düşmənin ön xəttinə mümkün qədər yaxınlaşmaq, qala divarına çıxmaq üçün əydemli, az çətin olan bir yer seçib qəfildən şəhərə girmək fikrinə düşdü. Tarantidən gətirdiyi

iki kənzinə əmr etdi ki, qəhvə rəngində sürtgü yağı hazırlasınlar. Bu yağı bir neçə gün əllərinə, üzünə, boynuna sürtdü. İndi onu tanımaq olmazdı: o xalis həbəş qadınına oxşayırdı. Evtibida kənz paltarı geydi, sarışın hörüklərini yığıb enli bir sarğı ilə bağladı, qulaqlarının da yarısını sarğının altına qoydu. Bir gün, hələ səhər açılmamış, əlinə bardaq alıb ordugahdan çıxdı: o su gətirməyə gedən kənzə oxşayırdı. Təpəyə sarı yollandı, – təpənin üstündə Temesanın qala divarı görünürdü. Orada olan əkinçilər dedi ki, bulaq təpənin ortasındadır.

Bu yalançı həbəş qadını qaranlıqda yavaş-yavaş irəliləyirdi; çox keçmədi, deyilən bulağa yaxınlaşdı. Birdən pıçıltı və qılncın qalxana dəyən səsinə eşitdi. Belə güman etdi ki, yəqin qladiatorlar koqortası bulağın keşiyini çəkir.

Yavaşca sola dönüb bu yeri yoxlamaq üçün təpənin döşü ilə yana getdi.

Təxminən yarım mil getdikdən sonra elə bir yerə gəlib çatdı ki, burada təpə az genişlənərək, daha hündür bir təpə ilə birləşirdi, həm də yunan qızının sol tərəfində dəniz görünürdü. O dayanıb səhər alatoranlıqında ətrafa göz gəzdirdi. Ona elə gəldi ki, qarşısında ağacların qara kütləsi içərisindən bir bina yüksəlir. Daha diqqətlə baxaraq, bunun məbəd olduğunu yəqin etdi.

Bir az dayanıb düşündü, sonra müəyyən fikrə gəlmiş adam kimi, qəti hərəkətlə məbədə sarı getdi. Məbəd şəhər divarından çox uzaqda idi. Burada divar təpənin eniş-yoxuşuna görə enib qalxırdı. Evtibidaya elə gəldi ki, qladiatorlar bu yeri tutmuşdur.

Bir neçə dəqiqədən sonra gəlib binaya çatdı. Dorik üslubda mərmərdən tikilmiş bina böyük deyildi, lakin çox gözəl və zərifdi. Yunan qızı o saat başa düşdü ki, bina Oliva Herkulesinin müqəddəs məbədidir. Qladiatorlar məbəd keşiyini çəkmirdi, – onların ön xətti məbəddən iki ox məsafəsində olan kiçik imarətə qədər idi. Evtibida məbədə girdi. Məbəd boş idi. İçərini gəzib qayıtmaq istəyirdi ki, bir qoca gördü. Geyimindən o, kahinə oxşayırdı. Qoca, qurbangaha yaxın bir yerdə məbəd sütunlarına söykənib fikrə getmişdi. Qurbangahın qabağında Herkulesin gözəl mərmər heykəli, heykəlin də əlində zeytun ağacından çomaq vardı¹.

¹ Zeytun ağacına latınca "oliva" deyilir. Bu heykələ də, əlində oliva çomağı olduğuna görə – Oliva Herkulesi deyilmişdir.

Evtibida geri döndü, kahinə yaxınlaşdı, pozuq latın dilində dedi ki, mən məbəd yanındakı bulaqdan bardağı doldurmaq istəyirəm, özüm də yerli əkinçilərdən birinin kənziniyəm. Ağam qoşunun yaxınlaşdığını eşidib qaçdı, Yanus məbədinin xarabalığında, dərənin dibində gizləndi, orada heç içməli su yoxdur.

Potiti nəslindən olan kahin kənzini bulağa apardı; kənz orada bardağını su ilə doldurmalı idi. Yolda Evtibida ilə zamanın pisliyindən, müharibənin ağır nəticələrindən danışmağa başladı. Dedi ki, müharibənin nəticələri xüsusilə ona görə fəlakətli olmuşdur ki, insanların yeganə rifah mənbəyi olan din yaddan çıxmışdır. Evtibida onunla razılaşırdı, ilk baxışda sadə və bəsit görünən bic-bic suallarla, ifadələrlə bu söhbətçi qocanı daha da danışmağa həvəsləndirirdi. Kahin deyirdi ki, qədim italyanlar lap əzəldən böyük allahlara xilaskar olmaları ilə fərqlənmişlər, onlara sidq-ürəkdən pərəstiş etmişlər, buna görə Saturn, Yupiter, Mars, Yunona, Tserera, Herkules, Yanus və başqa allahlar italyanları həmişə öz pənahında saxlamışlar, onların dərdinə qalmışlar. Amma indi şökkaklıq və epikürçülük get-gedə insan ruhunu pozur, adamlar böyük allahlara pərəstiş etməzlər, kahinləri ələ salırlar. Allahlar da belə mürtədlikdən qəzəblənib insanlara böyük bəlalər göndərir ki, bu da lap yerindədir. Bu rəhmdil kahinin fikrincə, İtaliyanı otuz-qırx ildən bəri müsibətlərə salan müharibələr, qırğınlar, qiyamlar allahların qəzəbindən başqa bir şey deyil.

Qoca kahin bir şeydən də şikayətlənirdi: Spartakın qladiatorları Temesa şəhərini tutduqdan sonra o, iki başqa kahinlə gəlib bu məbəddə gizlənməyə məcbur olmasından, mühasirənin acınacaqlı nəticələr verəcəyindən də dərdli-dərdli danışdı; Spartak da, bu mühasirəyə görə Temesa əhalisinin şəhərdən çıxmasını qadağan etmişdir. Buna görə indi heç kəs, lap ziyarət arzusunda olanlar da, məbədə gələ bilmir, allahlara nə qurban, nə də nəzir gətirən olur. Sadədil qocanı hər şeydən çox dilxor edən bu idi, çünki Herkulesə hər dəfə qurban gətiriləndə, bunun sonunda qonaqlıq olurdu, qurbanlar və nəzirlər kahinlərə çatırdı.

Bundan görünür ki, bizim vaxtımızda və bütün dövrlərdə, bütün dinlərdə, xalqlarda olduğu kimi, o zaman da din xadimləri riyakarlığa və mövhumata xidmət etmişlər. Onlar aldadılmış, avam, kobud adamların dini fədakarlığını, – məbədə gətirdikləri qurbanların, nəzirlərin

qədəri və keyfiyyəti ilə ölçüdürlər: axı allahlara gətirilən bütün nəzir-
lər ancaq bu qarınqulu kahinlərin xeyrinə idi.

Qoca kahin sözüne davam etdi:

– İndi iyirmi gündür ki, heç kəs Oliva Herkulesi məbədinə ziya-
rətə gəlmir, – axı böyük Lukaniya və Bruttia mahallarında ona çox
pərəstiş edirlər...

Evtibida müti və dindar adam kimi, həm də pozuq latın dilində
dedi:

– Gedib ağama deyərəm: əgər o istəyirsə ki, evi, malikanəsi talan
edilməsin, qoy onda özü bura gəlsin, ya da böyük Oliva Herkule-
sinə çoxlu nəzir göndərsin.

– Herkules səni öz himayəsində saxlasın, mərhəmətli qız.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bəli, bu belədir... dindarlığı arvadlarda axtarmaq lazımdır, din-
darlıq daha çox arvadların qəlbində məskən salır. İndicə sənə dedim
ki, bizim mahallardan iyirmi gün olar heç kəs bura gəlməyib, bizim
allahlara qurban gətirməyib... Bu bir az belə deyil: bura iki dəfə bir
qız gəlib, qurban da gətirib, özü də, deyəsən, yunan qızı idi, qladia-
torlar ordugahından gəlmişdi... çox dindar, allaha ibadət eləyən bir
qız idi, çox da gözəldi!

Evtibidanın gözləri sevincindən parıldadı, bütün bədəni gizlədi,
qan üzünə vurdu. Lakin üzünə sürtdüyü qəhvəyi rəng sifətinin dəyiş-
diyini kahindən gizlətdi: qızartı onun sifətini bütün dəyişmişdi, kahin
bunu görsəydi, onun tamamilə başqa qadın olduğunu duya bilərdi.

Evtibida özünü ələ almağa, həyəcanını gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Hə... sən deyirsən ki, bura düşmənlər ordugahından cavan arvad
gəlmişdi?

– Bəli, bəli. O dava geyimində idi, aşırma qayıqda qılıncı vardı.
Hər gələndə də yanında, bax, sən kimi qara arvad olardı... o yazıq
laf idi, xanımın əmri ilə dilini kəsiblərmiş.

Evtibida əlləri ilə dəhşət ifadə olunan bir hərəkət göstərdi, sonra
qondarma sadəilliklə və şəfqətlə dedi:

– Düşmənlər ordugahından... gör ha, düşmənlər də böyük allahlara
səcdə eləyir... Sabah mən bura gələcəyəm... hava açılmamışdan... qla-
diatorlardan ələ qorxuram ki, şanlı Oliva Herkulesinə nəzir gətirmək
üçün ağamı razı sala bilməsəm, onda özüm az-çox bir şey gətirərəm.

Kahin Evtibidanı təriflədi, onun dindarlığını alqışlayıb, Herku-
lesin himayəsini ona vəd etdi; gedəndə də, iki təpə arası ilə məbə-
dən dərəyə enən bir cığır göstərdi: bu cığırla enmək və qalxmaq
asan idi, kənardan da görünməzdi

Hiyləgər yunan qızının necə bir sevincle ordugaha qayıtmasını
təsvir etmək çətindir. Fərəhindən az qalırdı ürəyi yerindən qopsun:
o özünə elə müttəfiq tapmışdı ki, bunu heç ağla da gətirmək olmazdı.
Kahinin satqınlığı, tamahkarlığı aydınca gözə çarpırdı, onu pulla, ya
hədiyyə ilə ələ almaq çətin deyildi, bəlkə də onun köməyi ilə qala
divarına gizlin bir yol tapmaq olardı. Bir də ki, başqa yolla Spartakın
qəlbini öz qılıncı ilə parçalaya bilməsə də, bacısını öldürməklə ona
ölümcül zərbə endirə bilərdi, – Evtibidanın ürəyini fərəhlə döyündü-
rən də bu idi. Kahin də, məbəd də bu işdə ona kömək edərdi.

Ordugaha qayıdıb öz çadırına girdi, bütün günü oradan çıxmadı.
Gecə pretorun çadırına yaxınlaşdı. Onu dərhal Krassın yanına burax-
dılar. Evtibida məsələni açıb ona danışdı; sonralar böyük nəticələr
verə biləcəyi ümidində olduğunu da söylədi. Bu iş üçün Krassdan
pul istədi. Romalıların rəhbəri kvestorun bütün xəzinəsini onun ixti-
yarına verdi. Lakin Evtibida dedi ki, mənə ancaq beş talant lazımdır.
Skrof da ona istədiyi pulu verdi.

Evtibida gecə yansı yenə ordugahdan çıxdı. İndi o, bir quzu, iki
südəmər çosqa, dörd də ağ göyərçin aparırdı. Kahinin göstərdiyi
cığırla yuxarı qalxdı, səhər açılana iki saat qalmış Herkules məbə-
dinə çatdı. Kahin məbədin qapısını açana kimi bir saat gözlədi. O, iki
saat başqa kahinlə bərabər, zavallı kənin gətirdiyi hədiyyəni qəbul
etdi, onlar qızın hərəkətini çox bəyəndilər.

Evtibida dünən gördüyü kahinlə – onun adı Ay Stendi idi – danı-
şarkən dedi ki, sabah mənim ağam qorxmayıb gizləndiyi məbədin
xarabalığından çıxsa bilsə, bura gəlmək istəyir, özü ilə də allaha çoxlu
qurban gətirmək fikrindədir. O özü gəlməsə, çalışacağam ağamı razı
salam ki, bu savab işi mənə həvalə eləsin.

Ertəsi gün, doğrudan da, ağasının adından allaha bir öküz yükü
şərab və buğda gətirdi.

Evtibida beş-altı gün Herkules məbədinə gəldi. O çox məharətlə
Ay Stendinin xasiyyətini öyrənə bildi, fikri də bu idi ki, onu bəzi
mühüm təklifləri yerinə yetirməyə hazırlasın. Yunan qızı kənin olma-
dığını açıb ona danışdı. Romalıları kömək etməyi kahinə təklif

etdi: şəhərə gizlincə girmək üçün qala divarlarında yer göstərsən, Krass sənə də, başqa kahinlərə də çoxlu hədiyyə verəcəkdir.

Evtibida kahini belə söhbətə hazırlamışdı, lakin o yenə də buna yalandan təəccüb etməyi lazım bildi:

– Deməli, sən... hər halda sən yaman oxşayırdın... Deməli, sən həbəş qızı... kənz deyilsən?.. Yunan qızısən... romalılara sədaqət göstərirsən? Amma özünü yamanca bicliyə qoymuşdun!..

– Mənim bicliyim hərbi hiylə idi.

– Səni təqsirkar görmürəm. Böyük allahlar haqlı olaraq romalıları himayə edirlər... Romalıları öz dindarlığı ilə ad çıxarmışlar. Herkulesin kahinləri romalıların tərəfindədir... onlar həmişə bizim allaha pərəstiş eləyiblər, öz şəhərlərində onların şərəfinə gözəl məbədlər tikiblər.

Yunan qızının sevincdən gözləri parıldıyırdı:

– Sən Krassın planlarına kömək edəcəksən?

Kahin cavab verdi:

– Çalışacağam... Bacardığım qədər kömək edəmə. Çox keçmədi, razılığa gəldilər. Kahin söz verdi ki, təhlükəli olsa da, Mirtsa bir də bura gələndə, onun köməyi ilə, bir şeyi bəhanə edib şəhərə yaxınlaşarıq, bərabər şəhərə girərik. Sonra əlavə etdi ki, mənə ancaq bir cığır məlumdur; bu cığır sıldırım, dik qayalar arasından keçir, qala divarının yarıcuq bir yerinə gəlib çıxır. Qladiatorlar bu yeri yaxşı möhkəmləndirməyiblərsə, buradan çox asanlıqla şəhərə girmək olar. Axırda sözünü belə qurtardı: hər gecə sizin hərbi hiylənizlə əlaqədar olaraq – bu dindar kahin Evtibida ilə qurduğu fitnəyə hərbi hiylə deyirdi, – məlumat almaq üçün mənim yanıma gələrsən, çünki Spartakın bacısı hər an məbədə gələ bilər, buna görə, sənə o biri görüşlərimizdə, öz kəşfiyyatım haqqında bəlkə də məlumat verdim.

Onlar razılığa gəldikdən sonra Evtibida kahinə qabaqcadan on talant verməyi vəd etdi; bundan başqa, iş qurtardıqdan sonra Krassın ona çoxlu hədiyyələr verəcəyini də söylədi. Evtibida ertəsi gün çox çətinliklə rəngi yuyub təmizlədi, sifətini əvvəlki şəkllə saldı. Gecə hərbi geyimini geyib, Herkulesin məbədinə gəldi, vəd etdiyi on talantı kahinə verdi. Lakin kahin hələ heç bir şey eləyə bilməmişdi.

Evtibida o biri gecə də gəldi. Ay Stendini məbəddə görmədi. Yunan qızı o biri kahinlərdən bildi ki, Mirtsa gündüz gəlibmiş, Herkulesə qurban gətiribmiş, sonra da Ay Stendi onunla şəhərə getmişdir.

Evtibidanın ürəyi bərk döyünürdü; şübhə onu bürümüşdü: o gah müvəffəqiyyət qazanacağına ümid edir, gah da müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağından qorxurdu. Bütün günü məbəddə oturub kahini gözlədi. Kahin axşam üstü gəlib dedi ki, qala divarının uçmuş yerini Spartak düzəltmişdir: hər şeyi qabaqcadan nəzərə alan bu sərkərdə bütün qala divarını yoxlamış, onun zəif yerlərini möhkəmləndirmişdir.

Yunan qızı yaman pərt oldu, Spartakın hər şeyi qabaqcadan nəzərə almasına, uzaqgörənliyinə lənətlər yağdırdı, söyüb söylədi.

Evtibida xeyli oturub fikrə getdi, nəhayət, kahindən soruşdu:

– Bəs Mirtsa... qladiatorun bacısı yenə nə vaxt məbədə gələcək?

Kahin tərəddüdlə cavab verdi:

– Bilmirəm, bəlkə də... sabah yox, o birisi gün gələcək... Həmin gün Antimaxiya bayramıdır. Herkulesin şərəfinə şənlik olacaq, onun arvad paltarını geyib Koo adasından qaçması günü yad ediləcəkdir. O gün bizim allaha arvad paltarını hədiyyə gətirilməlidir. Mirtsa dedi ki, mən o birisi gün nəzir gətirəcəyəm: allahdan xahiş eləyəcəyəm ki, üsyan edən qulları, xüsusilə qardaşımı öz himayəsində saxlasın...

Yunan qızı gözlərini göyə qaldıraraq ucadan dedi:

– Ah, Yupiter, sən ədalətliyə!.. Sən nə ədalətliyə, Herkules!.. Ey Olimpin böyük allahları, siz hamınız ədalətliyə! – Onun gözlərində yırtıcı heyvan sevinci, üzündə qisas ilahələrinin təbəssümü, sifətində vəsfəgəlməz təşviş vardı, o, kahinin söylədiyi sözləri dinləyir, bir kəlməsini də buraxmırdı. – Mən Spartakdan elə intiqam alacağam ki, bu əvvəlkilərdən də dəhşətli olsun; bu, əsil intiqam olacaq, – qanlı intiqam!

Kahin təəccüblə soruşdu:

– Sən hansı intiqamdan danışırsən? Sən bilirsən ki, allahların intiqamından çox da xoşu gəlmir, buna yol vermək istəmirlər.

– Əgər, bu intiqam haqsız yerə könül sındırmaqdan, səbəbsiz yerə edilən təhqirdən meydana gəlsə, onda... ah, onda yalnız cəhənnəm allahları deyil, göylərin də allahları intiqamı bəyənirlər, himayə edirlər. – Evtibida bunu deyib çiynindəki qalın, qızıl zənciri çıxartdı: zəncirin ucunda yunan qızının balaca qılıncı sallanırdı, dəstəyi də qiymətli daş-qaşla, göy yaqutla bəzədilmişdi; bunu kahinə verib əlavə etdi: – Belə deyilmi, Ay Stendi? – Kahin aldığı hədiyyəyə acgözlüklə

baxır, fikrində ona qiymət qoyurdu. – Ədalətli intiqam göydəki allahların da xoşuna gəlir, doğru deyilmi?

– Əlbəttə... şübhəsiz... onda ki, bu, haqlı intiqamdır, adam nahaq təhqir edilmişdir... onda Olimp allahları da... Bir də, demirlərmi ki, intiqam allahları sevindirir?

Evtibida əlavə etdi:

– Doğru deyilmi? – Bunu deyib başındakı gümüş dəbilqəni çıxartdı; qızıldan qayrılmış bir ilan dəbilqəyə zinət verirdi; ilanın göz yerinə iki çox qiymətli yaqut qoyulmuşdu. Evtibida dəbilqəni kahinə verib təkrar etdi: – Doğru deyilmi?

Bu qiymətli hədiyyələri görüb, tamahkar kahinin gözləri parıldıdı. Evtibida sözü davam etdi:

– Mən çox da böyük olmayan bu şeyləri çox böyük hörmətə layiq olan Herkulesə hədiyyə verirəm; sabah on talant da götürərəm... mənəm pərəstiş etdiyim Herkulesə... – son dörd sözü xüsusilə qeyd etdi, – bunları ona görə verirəm ki, onun kahini bu intiqamda mənə kömək eləsin.

Kahin ucadan dedi:

– Kastor və Polluksun xatirinə! Sən haqlı olandan sonra... mən gərək sənə kömək eləyəm... And olsun Prozerpinanın əsasına! Allahların himayə etdiyi adamı böyük allahların kahini himayə etməyə bilərmisi?!

– Sabah gecə sən burada iki nəfər qoçaq və sədaqətli döyüşçünü gizlətməli olacaqsan.

Kahin iki addım geri çəkilərək dedi:

– Burada? Məbəddə? İlahi Herkulesin müqəddəs evini təhqir etmək? Qladiatorlar mənə romalılar tərəfdarı hesab etsə, mən belə bir təhlükəyə düşsəm? Onlar sənə iki döyüşçünü burada tapsa, mənə, heç şübhəsiz, dar ağacından asarlar.

Evtibida kahindən soruşdu:

– Bəs onda mənə bu intiqamda necə kömək elərsən? Sən axı kömək edəcəyinə indicə söz vermişdin?

– Bəli... amma mən razı ola bilmərəm ki... Mirtsa mənə allahımın məbədinə gələndə... onu burada öldürsünlər... Kahin belə şeyi eləyə bilməz! Amma ki, əgər belə olsa ki... o əsir düşər... onu sənə verirlər.

Evtibidanın fosfor kimi parıltılı yaşıl gözləri ildırımlar saçır; onun əyilən dodaqlarında qəribə bir təbəssüm göründü.

Çığıraraq dedi:

– Bəli, bəli! Əsir almaq!.. Mənə vermək... Spartak bacısını xilas etmək üçün mənə əlimə düşməsə... onu mən... mən özüm öldürmək istəyəyəm.

Kahin riyakarlıqla dedi:

– Sən ona kömək eləmək istəyirsən... mən bunu gərək bilməyəm... bilmək də istəmirəm... ancaq bircə şey istəyirəm: istəyirəm ki, bu qanlı işdə mənə əlim olmasın, onun öldürülməsində mən iştirak eləməyəm.

Evtibida dedi:

– Doğrudur, doğrudur. – Sonra iri, parlaq, topaz qaşlı qızıl üzüyü sol əlinin orta barmağından çıxarıb kahinə uzatdı: – Deməli, sabah gecə burada, məbəddə...

Kahin cəld üzüyü alıb dedi:

– Burada yox, məbəddə olmaz... Sənə sədaqətli döyüşçülərinə mən yer göstərəyəm, onlar orada olmalıdır... buraya yaxındır... pırkal meşəsində... yolun qırağında... Bu meşə elə bil belə iş üçün yaradılmışdır...

– Qız oradan qaça bilməz ki?

– Sənə deyirəm ki, meşə elə bil ona görə salınmışdır ki, qaratoyuqlar tələyə düşsün.

Evtibida incə bir istehza ilə dedi:

– Yaxşı da, qoy sən deyən olsun... qoy sənə namusun, kahin vasvasılığın təmin olunsun.

Azca sonra əlavə etdi:

– Başqa bir təhlükə üz verməz ki?..

Kahin soruşdu:

– Hansı təhlükə?

– Birdən sənə vasvasılığın baş qaldırar, qəlbini təşvişə salar, vicdanını həyəcana gətirər, qladiatorların vahiməsi sənə basar, dar ağacından asılmaq dəhşəti sənə bürüyər, məsələn, tutaq ki, sənə vadar elər, silahı, şey-şüyləri götürüb buradan Temesaya gedərsən...

Yunan qızı bu sözləri söyləyəndə kahinin gözlərinə diqqətlə baxırdı, elə bil ki, onun nə niyyətdə olduğunu, nələr düşündüyünü bilmək istəyirdi.

Kahin yunan qızının bu ehtimalından özünü cəsərlə qoruyaraq dedi:

– Sən nə danışsən? – Onun səsində, sanki ləyaqəti təhqir olunmuş bir adamın uydurma incikliyi hiss olunurdu. – Ağına daha nə gəlmişdir?

– Güzəl bir fikir, ləyaqətli, dindar kahin!

– Yəni nə?

– Allaha nəzir verdim o şeyləri mənimlə bərabər yaxşı bir yerdə gizlədərsən, yoldaşlarına da, bu barədə heç bir şey deməzsən. Sonra mənimlə bəndin o tərəfinə gedərsən, orada qonağım olarsan... Yaxşıca yeyib-içərək... mən istəyirəm ki, sən şəxsində həm Oliva Herkulesin möhtəşəm kahininə, həm də namuslu, yaxşı bir vətəndaşa öz hörmətimi bildirəm.

Kahin qondarma bir incikliklə ucadan dedi:

– Allahın işinə bax! Deməli sən mənə inanmırsan?

– İnanmadığım sən deyilsən... mənə narahat edən sən qüsuruz vicdanındır.

– Ancaq... mən bilmirəm... sənənlə...

– Gedərsənmi? Axı bizim danışdığımız on beş talantı bura gətirmək üçün sən mənə kömək etməlisən... Görək ki, indicə sən on talant dedin?

Kahin tez onun səhvini düzəltdi:

– Mən on beş dedim, on beş!

– Hər halda sən on demiş olsan da yanılırsan... çünki allaha mən öz intiqamım üçün on beş talant nəzir verirəm. Təmiz ürəkli Ay Stendi, gedək mənimlə, bu gündən razı qalarsan.

Kahin Evtibidanın verdiyi dəbilqəni, qılıncı, üzüyü yaxşı bir yerdə gizlətməyə, yunan qızı ilə romalılar bəndinin tərəfinə getməyə məcbur oldu.

Mark Krass indi yunan qızına tamam inanırdı. Onun ya tək, ya istədiyi bir adamla ordugaha sərbəst gəlib-gətməsinə icazə vermişdi.

Evtibida kahinə yaxşı qonaqlıq düzəltdi. Kahin səkkiz ya on cam əla tsekub şərabı içib, yunan qızının ona inanmamasından əmələ gəlmiş dərđini söndürdü.

Yunan qızı bu arada Zenokrat adlı sədaqətli xidmətçisini yanına çağırıb, tez ona nə isə yavaşca deyib buraxdı.

Gecədən çox keçmişdi, səhərə yaxındı. Evtibida polad dəbilqə-sini başına qoydu, qılınc qayığını sağ çiyindən aşırı, – bu balaca,

iti bir qılıncdı. Sonra kahinlə ordugahdan çıxdı. Kahin tsekub şərabına çox həvəs göstərdiyindən ayaq üstə möhkəm dura bilmirdi.

Evtibida ilə kahinin ardınca, bir neçə addım kənarda, ucaboylu, tərədən-dırnağa kimi silahlanmış iki kappadokiyalı gəlirdi. Bunlar Mark Litsini Krassın qulları idi.

Onlar Oliva Herkulesi məbədinə gedənə kimi, biz bir dəqiqəliyə Temesaya nəzər salaq. Orada üç gün idi ki, Spartakın gəmiləri hazır durmuşdu: Spartak on beş min qladiatoru yola salmaq üçün qaranlıq düşməsinə gözləyirdi: müxtəlif vasitələrlə topladığı çoxlu gəmilərdə o ancaq bu qədər qladiator yerləşdirə bilirdi.

Bütün günü göy üzünü bürüyən boz və qara buludlar arasında gizlənen solğun günəş batan kimi, Spartak arzu edilən qaranlıq gecənin yaxınlaşdığını hiss edərək, sahilə olan üç legionun ordugahdan qalxmasını, limanda duran gəmilərə minməsinə, Qranikə də onlarla bərabər getməsinə əmr etdi. Qaranlıq düşəndən sonra sərəncam verdi ki, yelkənli gəmilərin yelkənləri açılınsın, o biri gəmilərin də avarları suya salınsın, gəmilər yola düşsün.

Qladiatorların gəmiləri səssiz-küysüz Temesadan uzaqlaşdı.

Göy üzündə buludları sıxlaşdıran sirokk¹ küləyi yenə də Afrika sahillərindən əsir, dənizə çıxanların var qüvvəsi ilə çalışmalarına baxmayaraq, gəmiləri Brutti sahillərinə aparırdı, Siciliyaya sarı yönəltməyə imkan vermirdi.

Qladiatorlar dayanmadan avarları çəksə də, ancaq bir neçə mil üzə bildilər. Səhər açılanda dəniz daha bərk dalğalanmağa başladı, külək şiddətləndi, qladiatorların zəif gəmiləri böyük təhlükə qarşısında qaldı. Gəmilərin çoxunu Temesa şəhərinin dənizçiləri və bəhçəçiləri idarə edirdi; Qranik onların, həm də dənizçilikdən başı çıxan qladiatorların məharəti ilə sahilə yaxınlaşdı. On beş min qladiator Nikoreti yaxınlığında adamsız, boş sahilə çıxdı. Buradan yaxından olan dağlara getmək qərarına gəldilər, Qranik bu hadisəni Spartaka xəbər vermək üçün senturionun başçılığı ilə yüngül bir qayıqda səkkiz ya on əsgər göndərdi.

Bu zaman iki kappadokiyalı Evtibida və kahinlə bərabər Oliva Herkulesinin məbədinə gəldi. Onlar gecə yarısına kimi, kiçik pırkıl meşəsində, yola yaxın bir yerdə qaldılar: bu yol şəhərdən məbədə gedirdi. Meşədən yuxarıda, bir yarım ox məsafəsində kiçik ev vardı,

¹ Sirokkko – Şimali Afrikada və Cənubi Avropada əsən isti, quru külək

qladiatorların ön hissəsi burada idi. Qladiatorlar nə qədər ehtiyatlı olsalar da, əsən sərt külək hərdən bir kappadokiyalıların qulağına pıçıltı və addım səsləri gətirirdi.

Qullardan biri o birinə ana dilində yavaşca dedi:

– Bura bax, Ertsidan, gerek çalışaq, bu amazon qızını diri tutaq. Ertsidan da ona dedi:

– Biz elə diri də tutacağıq, Askubar.

Deyirəm ki, bacara bilsək.

– Ona görə ki, düzünü deyim, o qılıncı ya xəncərlə müqavimət göstərsə, mən ikicə zərbə ilə onun işini bitirərəm. Biz burada qladiatorların pıçıltısını eşidirik, onlar da, bu ağlağan qızın çığırtısını eşidirlər.

– Əlbəttə eşidirlər, elə o saat da bura gələrlər, onda biz batdıq. Qladiatorların ön hissəsinə buradan ancaq iki ox məsafəsi qədər yol var, amma bizim ordugahımıza bundan min qat artıq!

– And olsun Yupiterə, haqlısan! Bu iş məni narahat eləməyə başlayır!

– Amma mən bir saatdan çoxdur bunu fikirləşirəm.

Kappadokiyalılar susub fikrə getdilər.

Birdən küləyin qopardığı xışıltı arasından addım səsi eşidildi. Kappadokiyalıların gizləndiyi meşə ilə, bir az kənardan kim işə gəlirdi.

Askubar qılıncını sıyırıb astadan soruşdu:

– Gələn kimdir?

Ertsidan da təkrar etdi:

– Gələn kimdir?

Qadın səsi eşidildi:

– Susun... mənəm, Evtibidayam, bu aralarda gəzirəm... kənarda nə olur – ona fikir verməyin, siz yolu gözdən qoymayın.

Evtibida bu sözləri kappadokiyalıları yaxınlaşdırıb astadan dedi. Sonra yunan qızı kolların içindən keçib pırkal meşəsinə girdi, çox keçmədi, qullar küləyin səsndən başqa ayrı şey eşitmədilər.

Askubarla Ertsidan xeyli susdular, axırda Askubar lap yavaşdan yoldaşına dedi:

– Ertsidan!

– Nə var?

– Bilirsən nə fikirləşirəm?

– Bu iş ilk baxışda göründüyündən çətinidir?

– Mən də elə bilirəm. Amma indi bu saat fikirləşirəm ki, bu bələdan canımızı necə qurtaraq.

– Sən düz fikirləşmişən! Yaxşı, tapmışan ki, bunu necə eləyək?

– Elə bil ki, tapmışam...

– De görək...

– O balaca amazon qızı on iki-on beş addım bizə yaxınlaşanda biz ona iki ox atarıq: birini ürəyinə, birini də boynuna... o çıxıra bilməyəcək, bunu lap yəqin bil. Buna sən nə deyirsən?

– Afərin Askubar... Pis fikir deyil...

– O birinə də deyirik, bizə müqavimət göstərdi.

– Yaxşı fikirləşmişən.

– Belə eləyirik.

– Eləyirik.

– Ertsidan, sən lap arxayınsan ki, on iki addımdan oxu onun düz ürəyinə vura bilərsən?

– Lap arxayınam. Sən də arxayınsan ki, oxu onun düz boynuna ilişdirə bilərsən?

– Görərsən.

Kappadokiyalılar ox-yaylarını hazırlayıb səssizcə durmuşdular, tərpenmirdilər, gözdə-qulaqda idilər.

Evtibida təşviş içində ətrafı dolaşırdı, sanki havanın açılmasını sürətləndirmək istəyirdi: bəlkə də, Mirtsanın bu zaman şəhərdən çıxıb məbədə gələcəyinə ümid edirdi. Vaxt ona əbədiyyət qədər uzun görünürdü. Beş-altı dəfə pırkal meşəsindən çıxdı, qladiatorların ön hissəsinə lap yaxınlaşdı, yenə geri qayıtdı. Gördü ki, bütün gecəni şiddətlə əsən sirokkə küləyi bir az yavaşmağa başlayır. Külək axırda lap kəsildi. Uzaqlara, Apennin dağlarının zirvələrinə baxdı, gördü ki, orada toplaşan buludlar yavaş-yavaş solğun-çəhrayı rəngə boyanır. Bir yüngüllük hiss edərək dərinə nəfəs aldı, o rənglər səhər şəfqinin qarçısı idi.

Yenə də evə gedən yola baxdı, çox ehtiyatla qladiatorların ön hissəsinə sarı irəlilədi. Lakin heç iki yüz addım getməmişdi ki, boğuq, lakin qorxunc bir səs onu dayanmağa məcbur etdi:

– Gələn kimdir?

Bu, qladiator keşikçisinin səsi idi: qoşunda qoyulan qaydaya görə, ön xəttin keşikçisi səhər açılanda öz yerindən kənara çıxıb ətrafı

gözdən keçirərdi. Evtibida səsə cavab verməyib, tez və səssizcə meşəyə qaçmaq istəyirdi. Keşikçi sualına cavab almadığından, Evtibida gizlənən tərəfə getdi. Çox keçmədi, qaçan qız da, onu təqib edən keşikçilər də meşəyə yaxınlaşdılar: kappadokiyalılar meşənin kənarında kamanlarını çəkib pusquda durmuşdular.

Askubar Ertsidandan soruşdu:

- Sən ayaq səsi eşidirsənmi?
- Eşidirəm.
- Hazır ol!
- Bu saat oxu atıram.

Dan yerinin işığı gecənin qatı qaranlığını qovurdu, lakin gələn adamın kim olduğunu qullar yaxşı seçə bilmədilər, ancaq balaca bir döyüşçünün tez-tez onlara yaxınlaşdığını gördülər.

Askubar güclə eşidilən səslə yoldaşına dedi:

- Odur...
- Hə... əynində dəmir geyim... başında dəbilqə... boyu balaca...

bu yəqin ki, arvaddır.

– Odur... odur...

Kappadokiyalılar onu nişan aldılar, kamanlarının da ipini birdən buraxdılar: oxlar viyılıt ilə havanı yarıb, biri Evtibidanın ağ boynuna, o birisi dəmir geyimini deyış ürəyinə sancıldı.

Kappadokiyalılar tez romalıların ordugahına sarı qaçmağa başladılar. Evtibidanın yerə sərilən bədəni bir dekanla, dörd qladiatorun yolunu kəsdi: o, yaralarından, xüsusilə boynundakı ox yerindən axan qan gölməsində yıxılıb qalmışdı: Askubarın oxu Evtibidanın boynundakı yuxu damarını parçalamışdı.

Yunan qızı bərkədən inildəyir və xırıldayırdı, lakin bircə kəlmə də söz deyə bilmirdi.

Qladiatorlar yerə sərilən bədənə sarı əyildilər, onu qaldırıb, beşi də birdən soruşdu: sən kimsən, niyə yaralayılıblar.

Gün çıxmışdı; qladiatorlar Evtibidanı yolun qırağına qoyub, küreyini orada bitən palıd ağacının gövdəsinə söykədilər. Başından dəbilqəsini götürdülər, ölən adamın sarışın, gur saçları çiyinlərinə töküldü. Bunu görəndə hamısı bir ağızdan çıxırdı:

– Arvaddır!

Qadına sarı əyildilər, ölüm solğunluğu çökmüş sifətinə baxanda onu dərhal tanıdılar, yenə hamısı bir ağızdan çıxırdı:

– Evtibidadır!

Bu anda bir manipula qladiator özünü ora yetirdi. Hamı yaralının başına yığışdı.

Manipulaya başçılıq edən senturion dedi:

– Bu ki, yaralanıb, demək, bunu yaralayan var. Qoy əlli adam qatilləri axtarmağa getsin, onlar hələ uzağa qaça bilməzlər.

Əlli qladiator Oliva Herkulesi məbədinə sarı yüyürdü.

O biriləri ölən qadının başına yığışdılar. Evtibidanın dəmir geyimi tamam qan içində idi. Qan ondan su kimi axırdı. Qladiatorlar can verən Evtibidaya tutqun halda, dinməz-söyləməz baxırdılar: gör, bu qadın onları nə qədər müsibətə, fəlakətə salmışdı!.. Kurtizan qadının üzü göyərmişdi, o çırpınırdı, başını gah sağ, gah sol çiyinə qoyaraq, dəhşətli səslə inildəyirdi; əllərini qaldırır, sanki boynuna çətdirməyə istəyirdi, lakin elə o saat əlləri cansız halda yanlarına düşürdü; ağız qıclaşır, açılıb-yumulurdu, sanki söz deməyə çalışırdı.

Senturion bir neçə dəqiqə susduqdan sonra tutqun halda və sərt dedi:

– Evtibida! Məlun xain! Burada nə edirdin? Belə tezdən? Səni kim yaralayıb? Heç bir şey anlaya bilmirəm... amma baş verən hadisədən duyuram ki, sən yenə də dəhşətli bir fitnə düzəldirsənmiş... Qərribə bir təsadüf nəticəsində özün bu fitnənin qurbanı olmusan.

Evtibidanın göyərmiş dodaqları arasından daha şiddətli bir inilti qopdu: əlləri ilə qladiatorları göstərdi ki, onlar kənara çəkilsin.

Senturion onu yamanlayaraq çıxırdı:

– Yox! Sən öz xəyanətinlə bizim qırx min qardaşımızı məhv elədin... sən bu cinayətlərini biz görə yadına salaq... biz görə sən ölüm əzabını daha da artırmaq... – bununla biz intiqamı almamış qardaşlarımızın ruhuna təskinlik verərik.

Evtibidanın başı sinəsi üstünə düşdü; onun qırıq-qırıq nəfəs alması eşidilməseydi, öldüyü zənn edilərdi.

Kappadokiyalıların ardınca gedən əlli qladiator bu anda tövşüyə-tövşüyə gəldi. Onlar Ertsidanı ox ilə ombasından vurub yıxmış, əsir alıb gətirmişdilər. Askubar qaça bilmişdi.

Kappadokiyalı bildiklərini açıb danışdı, qladiatorlar bu hadisənin necə baş verdiyini bildilər.

Bu arada bir qadın səsi eşidildi:

– Nə olub ki?

Gələn Mirtsa idi; o həmişəki kimi, hərbi geyimdə idi; Tsetulun müşayiəti ilə Herkules məbədinə gedirdi.

Senturion Mirtsaya qladiatorların arasından yol verib dedi:

– Məlun Evtibidanın sənin üçün hazırladığı oxlar hansı bir allahınsa, bəlkə də, Herkulesin xoş bir niyyətlə işə qarışması nəticəsində onun özünə dəymişdir.

Evtibida Mirtsanın səsinə eşidib başını qaldırdı, onu görüb, sənən, lakin nifrət və ümitsizliklə dolu gözlərini Mirtsanın gözlərinə dikdi; dodaqları əsəbi halda tərpəndi, sanki bir şey demək istəyirdi; barmaqlarını qabardaraq əllərini qıza uzatdı, elə bil ki, onu qamarlamaq istəyirdi; son gücünü toplayıb çırpındı, özünü qabağa verdi, lakin inildəyərək gözlərini yumdu; başı ağacın gövdəsinə düşdü; sonra da cansız bir halda yerə sərildi.

Senturion ucadan:

– Bu dəfə tora tor quran özü düşdü! – deyib Mirtsaya və yoldaşlarına arxasınca gəlməyi təklif etdi. Onlar dinməz-söyləməz bu mənfur meyiddən uzaqlaşdılar.

İyirmi ikinci fəsil

SON VURUŞMALAR. BRADAN CƏBHƏSİNİN YARILMASI. ÖLÜM

Evtibida etdiyi cinayətlərin cəzasını alaraq, Temesadan Oliva Herkulesi məbədinə gələn yolun qırağında, Mirtsanın gözü qabağında ölərkən, limana bir gəmi girdi: Qranik bu gəmi ilə Spartaka özü haqqında məlumat göndərmişdi. Spartak Qranikin öz qoşununu Brutti sahillərinə çıxartdığını bilib, nə edəcəyi haqqında çox düşündü. Nəhayət, Artoriksə dedi:

– Yaxşı da... Qranik, on beş min döyüşçü ilə Nikotera yaxınlığındadır... bütün qoşunumuzu dənizlə ora aparaq, orada daha böyük qüvvətlə vuruşarıq.

Gələn gəmini geri göndərüb əmr etdi ki, qladiatorları aparın gəmilər gecə Temesaya qayıtsın...

Spartak bir həftənin içində bütün qoşununu gecələr Nikoteraya göndərdi; son gecə də özü, atlıları ilə gəmilərə yükləndi. Onun əmri ilə bu son gecədən başqa, bütün gecələri – romalıların diqqətini yayındırmaq, qladiatorların başqa yerə getdiklərini hiss etdirməmək üçün – dörd legion şəhər qalasından çıxıb düşməne hücum edir, yenə geri qayıdırdı.

Spartakın Mamilinin və atlı qoşun dəstəsinin mindiyi gəmilər sahildən bir neçə mil uzaqlaşdıqdan sonra Temesanın əhalisi Krassa bu əhvalatı xəbər verdi.

Krass açıqlanıb özündən çıxdı, Temesa əhalisini qorxaqlıq göstərən düşmənin qaçmasını xəbər vermədikləri üçün söyüb-danladı; çünki Spartak mühasirədən çıxmaqla müharibə yenidən alovlanıb şiddətlənəcəkdi, lakin Krass elə hesab edirdi ki, müharibə qurtarmışdır, Romanı da buna əmin etmişdi.

O, şəhər əhalisini, göstərdiyi qorxaqlıq üçün, ağır cərimə ilə cəzalandırırdı, ertəsi gün qoşunu ordugahdan qaldırıb Nikoteraya sarı hərəkət etdi.

Lakin Spartak Nikoteraya gəldikdən sonra, elə o gün, dan yeri ağaranda öz legionları ilə yola düşdü, iyirmi saat heç yerdə dayanmayaraq, gəlib Stsillaya çatdı; şəhərin yaxınlığında ordugah qurub qaldı.

Ertəsi gün Spartak Regiyə getdi. Yolda qulları üsyana dəvət edirdi. Orada möhkəm bir mövqə tutaraq, qladiatorlara əmr etdi ki, üç gün, üç gecə xəndək qazsınlar, hasar çəksinlər, belə ki, Krass gələne kimi qladiatorlar sarsılmaz bir ordugah qurmuş olsunlar.

Krass da belə qərara gəldi: Spartakı ya vuruşmağa, ya da aclığa tutub təslim olmağa məcbur eləsin. Bu ikinci məqsədi nəzərə alıb, romalıları layiq əzəmətli bir istehkam qurmaq fikrinə düşdü. Əgər Plutarx¹, Appian² və Flor belə istehkamin qurulduğunu bir ağızdan təsdiq etməsəydi, buna heç inanmaq olmazdı.

Plutarx deyir: “Krass ora gələndə təbiət özü ona nə etmək lazım gəldiyini söylədi”. O, bərzəxdə köndələnə divar çəkmək qərarına gəldi: bununla həm öz əsgərlərini bekarçılığın pis təsirindən qurtarar, həm də düşməni ərzaqdan məhrum etmiş olardı. Bu çox böyük,

¹ Plutarx (e.ə. təxm. 126-46-cı illər) – yunan tarixçisi və yazıçısı

² Appian (I əsrin sonu – II əsrin 70-ci illəri) – Qədim Romanın məşhur yazıçısı

çox da çətin işdi, lakin Krass onu, hamının gözlədiyi vaxtdan daha tez qurtardı. Bərzəxin bir tərəfindən o biri tərəfinə, bir dənizdən o biri dənizə kimi xəndək qazdırdı: xəndəyin uzunluğunu üç yüz stadi, eni və dərinliyi on beş addım idi. Bütün xəndək boyu, hündürlüyü və möhkəmliyi ilə adamı heyrətə salan bir divar çəkirdi.

Krassın yüz minlik qoşunu böyük canfəşanlıqla bu nəhəng istehkamı qurarkən, Spartak təzə düzəltdiyi iki legionu hərbi təlim verirdi: bunlar Bruttidə qladiatorlara qoşulmuş on bir min qul idi. Spartak eyni zamanda bu yerdən getmək, Krassın bütün tədbirlərini və səyini nəticəsiz buraxmaq üstündə fikirləşirdi.

Romalıların gördüyü işin iyirminci günündə Spartakın sevimli dostu Artoriks ondan soruşdu:

– De görüm, Spartak, romalıların bizi tələyə saldıqlarını sən görmürsənmi?

– Sən elə güman edirsən ki, onlar bizi tələyə salıb?

– Mən onların çəkdiyi divarı görürəm. Divar çəkilib qurtarıb, deyəsən, mənə belə fikirləşməyə əsasım var.

– Vezuvidə də zavallı Klodi Qlabr elə bilirdi ki, mənə tələyə salmışdır.

– Axı on gündən sonra bizim ərzağımız qurtaracaq.

– Kimin?

– Bizim.

– Harada?

– Burada.

– Axı kim sənə dedi ki, on gündən sonra biz hələ burada qalacağıq?

Artoriks başını aşağı salıb susdu: o sanki belə uzaqgörən sərkərdəyə məsləhət verdiyindən utanmışdı. Spartak bu gəncə mehriban bir nəzərlə baxdı: Artoriksın utanmasından mütəəssir olaraq, əlini nəvazişlə onun çiyinə vurub dedi:

– Artoriks, yaxşı elədin ki, bizim nə qədər ərzağımız olduğunu mənə yadıma saldın. Sən narahat olma. Nə edəcəyimiz haqqında mənə lazımı tədbir görmüşəm: yəqin ki, Krass o qorxunc divarı ilə axmaq vəziyyətdə qalacaqdır.

– Amma demək lazımdır ki, bu Krass təcrübəli sərkərdədir.

Spartak da ona belə dedi:

– Bu üç ildə bizimlə vuruşan sərkərdələrin ən təcrübəlisidir. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Bununla belə o hələ bizə qalib gəlməmişdir.

– Nə qədər ki, sən sağsan, qalib gələ bilməyəcək!

– Artoriks, axı mən ancaq insanam!

– Yox, yox, sən bizim idealımızsan, bizim bayrağımızsan, bizim qüvvətimizsən! Bizim əsas ideyamız sənə canlanmışdı, sənə yaşayırdı, bu da – məzlumların yüksəlməsi, bədbəxtlərin rifahı, qulların azad edilməsi ideyasıdır. Sən elə şanlısan, elə böyüksən ki, varlığından işıq saçılır, bu işıq bizim ən itaətsiz yoldaşlarımızı da məğlub edir, bu işıq onlarda əks olunur, onlara qüvvət verir, sənə qarşı inam yaradır. Bütün qladiatorlar sənə böyük ümid bəsləyirlər, sənə belə bağlayırlar, çünki səni tanıyırlar, sənə valeh olurlar, ağıllı, şanlı bir sərkərdə kimi sənə pərəstiş edirlər. Nə qədər ki, sən sağsan, onlar sənin istədiyini yerinə yetirəcəklər, onlar sənin ardınca bura gəldikləri kimi, hətta heç mümkün olmayan şeyləri də dəf edəcəklər. Nə qədər ki, sən sağsan, onlar bir gündə otuz mil yol gedəcəklər, hər müsibətə, aclığa dözəcəklər, aslan kimi vuruşacaqlar, lakin bədbəxtlik üz verib sən də məhv olsan, səninlə bərabər bizim bayrağımız da məhv olacaq, iyirmi gündən sonra müharibə qurtaracaq, bizim hamımızı qıracaqlar... Ah, qoy allahlar sənə uzun ömür versin, biz səninlə qalib gələcəyik!

Spartak başını yelləyərək soruşdu:

– Sən bizim qalib gələcəyimizə inanırsan? – Onun dodaqlarında qəmgin bir təbəssüm vardı.

– Axı niyə də qalib gəlməyək?

– Ona görə ki, bütün İtaliyada zəncir altında inləyən on milyon quldan heç yüz mini silah götürüb bizim yanımıza gəlmədi; ona görə ki, bizim ideyalarımız məzlumlar kütləsinə nüfuz etmədi, onların qəlbini isitmədi; ona görə ki, Roma istibdadı onun zülmü altında olan xalqların səbrini hələ tamamilə tükətməyib; ona görə ki, Roma hələ çox qüvvətlidir, amma biz çox zəifik... Bax, buna görə biz qalib gələ bilmirik, qalib də gələ bilməyəcəyik. Ancaq İtaliyanın xaricində qalib gəlməyə ümid etmək olar. Bizim qismətimiz burada məhv olmaqdır, biz burada öləcəyik.

Spartak bir qədər susduqdan sonra dərinləndən ah çəkərək dedi:

– Qoy bu müqəddəs iş üçün tökdüyümüz qan səmərəsiz qalmasın, qoy bizim bu işimiz gələcək nəsillərimizə nəcib bir örnək olsun.

Bu anda senturion Spartakın yanına gəlib dedi ki, üç min sapandçı, dalmat və illiriyalı romalıların ordugahından çıxıb pretor qapısına gəlib, öz qardaşlarının sıralarına qəbul edilmələrini təkidlə xahiş edirlər.

Spartak fikirləşdi, romalıların ordugahından qaçıb gələn bu üç min döyüşçünün xahişinə dərhal cavab vermədi: bəlkə də, onlardan şübhələnirdi, ya bəlkə, öz ordusundan qaçan bu adamlara, mərd döyüşçülər kimi yanaşmaqla öz əsgərlərinə pis nümunə göstərmək istəməirdi. Buna görə ordugahın qapısına gəlib dedi ki, əsgərin öz bayrağını atması nalayiq işdir; düşmən döyüşçülərinin qaçmasına yol vermək, onları öz sıralarına qəbul etmək – hörmət qazanmış sərkərdə üçün biabırçı hərəkətdir, həm də öz bayrağına, qoşununa xəyanət edən adamları məzlumlar qoşunu sıralarına qəbul etmək – əsgərlər üçün fəlakətli, pis bir nümunədir. Buna görə onları rədd etdi.

Bu hadisədən bir həftə sonra, axşam üstü dekanlar və senturionlar qladiatorların çadırlarını gəzib, onlara şeypur işarəsi gözləmədən, tam sakitlik içində ordugahdan qalxmaq haqqında Spartakın əmrini söylədilər. Atlılar isə baş rəhbərin sərəncamı ilə balta götürüb, yaxında olan meşəyə ağac qırmağa getdilər. Gecə onlar at üstündə ordugaha çoxlu dirək gətirdilər.

İki gün idi ki, boğazda və ətraf yerlərdə ara vermədən sulu qar yağdı. Spartak havanın pisliliyindən istifadə edərək, qaranlıq düşəndən sonra ordugahda çoxlu tonqal yandırılmasını əmr etdi. Gecə isə, qoşun qatı zülmət içində, şiddətli külək əsə-əsə, səssiz-səmirsiz, Krassın çəkdiyi xəndəyin elə bir yerinə getdi ki, burada hələ divar çəkilməmişdi. Spartakın əmri ilə, atlıların gətirdiyi ağac gövdələrini xəndəyə tökdülər, altı min torba torpağı da bunun üstünə qoydular. Bu qayda ilə xəndəyin xeyli hissəsi dolmuş oldu, qladiatorların legionları səssizcə, bunun üstündən keçib getdilər. Onlara əmr olunmuşdu ki, qara, küləyə baxmayıb, birbaşa Kavlonə qədər dayanmadan getsinlər.

Spartak öz atlıları ilə meşədə, düşmən ordugahına yaxın yerdə gizləndi; ertəsi gün günorta vaxtı, ərzaq toplamaq üçün ordugahdan çıxan Roma legionlarına hücum etdi, yarım saatın içində onlardan dörd mindən çoxunu qırdı. Romalılar buna heyrət etdi: hələ dünən

axşam dənizlə divar arasında tələyə saldıqları düşmən indi onları arxadan qorxu altına almışdı! Romalıları silaha əl atıb darmadağın edilən legionlara köməyə çatmaq istərkən, Spartakın atlıları dördnala çapaca Kavlonə gedirdi.

Mark Krass yumruğunu başına vurub çığırdı:

– Ah, and olsun cəhənnəm allahlarına! Belə də şey olar? Deyirdim ki, budur, o daha dəmir halqa içindədir, amma yenə əlimdən çıxdı. Mən onun qoşununu qırıb dağıtdım, amma o təzə qoşun yığır, daha böyük bir qüvvətlə mənim üstümə atılır. Mən elan etdim ki, müharibə qurtarır, amma müharibə daha da şiddətlənir!.. Böyük allahlar! Bu insan deyil, iblisdir! Qan içən xortdandır! Canlı məxluqu yeyən, doymaq bilməyən sehrlənmiş canavardır!

Katon dedi:

– Yox, o ancaq böyük sərkərdədir! – Bu cavan döyüşçü intizamı, dözümlü, mətanətli, həm də müharibədə göstərdiyi qoçaqlığına görə Krassın kontubernalı təyin edilmişdi.

Mark Krass bərk acıqlanıb, bu cəsarətli cavana çöp-çöp baxdı, elə bil ki, ona sərt cavab vermək istəyirdi, lakin yavaş-yavaş sakitləşdi, səsi acığından hələ titrəsə də, adi qayda ilə dedi:

– Məncə, sən haqlısan, igid oğlan.

Katon vüqarla dedi:

– Əgər sən doğru danışmaq vərdişini igidlik hesab edirsənsə, onda nə Persey, nə Yason, nə Diomed, nə də dünyada heç kəs mənədən igid olmamışdır.

Krass dinmədi. Skrof, Kvint, Mummi və başqa qoşun başçıları da susurdu. Onlar fikirli və qəmgin idilər, ağır düşüncəyə dalmışdılar. Hamıdan əvvəl Krass danışdı. O, sanki fikirləşə-fikirləşə öz-özünə deyirdi:

– Biz onun ardınca gedə bilərik, lakin ona çatmırıq. O getmir, uçar: o təzi kimi, maral kimi gedir, insan kimi yox!.. Birdən o, səksən min qoşunu ilə Romaya hücum etdi! Ey böyük allahlar!.. Belə də gözlənilməz şey olar?! Nə böyük təhlükə!.. Bunun qabağını necə almaq? Nə etmək?

Hamı susurdu; bir az sonra onlar qoşun sərkərdəsinin suallarına cavab verərək, onun kimi şübhə içində olduqlarını söylədilər.

Hamısı Krassın senata kağız yazmasını lazım gördü; dedilər yazılсын ki, müharibə daha amansız və daha təhlükəli olur; bunu birdəfəlik

qurtarmaq üçün, Krassın əlində olan qoşundan başqa, Qney Pompeyin İspaniyada qalib gəldikdən sonra bu yaxında Romaya gətirdiyi legionları da, Lutsi Litsini Lukullun Mitridatla vuruşan, indi isə İtaliyaya qayidan qoşunu da qladiatorların üstünə göndərməlidir; hər biri yüz mindən ibarət olan üç qoşunla Spartakı üç tərəfdən əhatə edib, respublikanın ən şanlı sərkərdələrinin başçılığı ilə bu biabırçı müharibəni bir neçə gündə qurtarmaq olar.

Belə xəbərlə senata müraciət etmək Krassın ürəyindən deyildisə də, məktubu çaparla Romaya göndərməyə məcbur oldu, özü isə bütün qoşununu ordugahdan qaldıraraq, Spartakın ardınca yola düşdü.

Spartak bu zaman dağlardan aşmaq, Kavlundan sürətlə hərəkət edib, Skilakidən keçib Novoastr və Poleokastr dağlarına sarı getmək fikrində idi.

Lakin beş gündən sonra onlar bu yerə çatanda, Qay Kannitsi yenə də üsyankar və inadçı xasiyyətini büruzə verərək, hay-küylə ordugahdan getdi, özü ilə də beş legion əsgər apardı. O, çığıra-çığıra deyirdi ki, əvvəl Krassın qoşununu darmadağın etmək, sonra isə Romanın üstünə getmək lazımdır. Spartakın nə hədə-qorxusuna, nə xahişinə əhəmiyyət vermədi. Kastla birləşərək, qladiatorlar ordugahından çıxıb, səkkiz-on mil kənardə yerləşdi.

Spartak Qraniklə Artoriksi qiyamçıların yanına göndərdi, lakin onlar inadından dönmürdü, deyirdilər ki, çox əlverişli bir mövqə tutmuşuq, Krassı burada gözləyəcəyik, burada da onunla vuruşacağıq.

Spartak bu legionların ağılsız hərəkətindən çox qəmgin oldu, lakin, öz xasiyyətinə görə, onları başlı-başına qoyub getmək istəmirdi: qiyamçılar mütləq məğlub olacaqdı. Buna görə ordugahda ləngidi: bəlkə də, onlar ağıla gəlib geri qayıtdı; bunun üçün çox vaxt itirdi, Krassı ötüb keçməklə qazandığı üstünlük də əldən çıxdı.

Bəli, qladiatorlar bir yerdə dayanıb durmuşdu. Krass sürətlə yol gələrək üç gündən sonra Poleokastr təpələrinə çatdı, Qay Kannitsinin burada yerləşən legionlarına var gücü ilə hücum etdi. Qay Kannitsi ilə Kastın otuz min əsgəri çox cəsarətlə vuruşurdu, lakin Spartak tez özünü yetirməsəydi, onlar tamam məhv olacaqdı.

Spartak gələn kimi döyüş daha da şiddətləndi. Amma gecənin qaranlığı onları bir-birindən ayırdı. Lakin heç biri bir addım da geri

çəkilmədi. Qladiatorlardan on iki min, romalılardan on min adam tələf oldu.

Spartak qiyamçıları dilə tutub öz tərəfinə çəkə bildi. Lakin düşmən qoşunu qladiatorlardan çox idi; onlar Biziniyana sarı getdi. Krass qladiatorların ardınca gəlirdi, ancaq cəsarət edib hücum keçə bilmirdi.

Spartak hündür, sıldırım bir dağda özünə möhkəm yer düzəltdi, – əlverişli şərait düşsənə kimi burada qalmaq fikrində idi. O, Kannitsi ilə Kastı başa saldı ki, qoşunun birliyini qorumaq lazımdır. Hal-hazırda ən ağıllı hərəkət – Krassla vuruşmaqdan çəkinməkdir, fürsət düşəndə hücum edib Krassın qoşununu darmadağın edərək, bunun üçün də əvvəl onları yorub əldən salmaq lazımdır.

Kast ilə Kannitsi bu söhbətdən sonra elə bil ki, sakitləşdi. Onların Spartakla ədavəti yox idi, bunun əksinə olaraq ona hörmət bəsləyirdilər, onunla fəxr edirdilər, ancaq nizam-intizam çərçivəsinə girə bilmirdilər, buna dözmürdülər, ağılsızlıq edib Krassla mümkün qədər tez döyüşə girişmək istəyirdilər.

Spartak üç gün Biziniyanın yaxınlığında ordugah qurub qaldı; dağlar onları düşməndən gizlədirdi. Dördüncü gün şiddətli qasırğa qopdu, göy guruldadı, ildırım çaxdı, yağış yağdı. Spartak bundan istifadə edərək, öz qoşunu ilə dik yoxuşlardan səssizcə enib, sürətlə Klaromonta getdi.

Krass səkkiz gündən sonra özünü qladiatorlara yetirdi və elə mövqə tutdu ki, bu ona Spartakı yenə də dağda mühasirəyə almağa imkan verdi, – qladiatorlar orada ordugah qurmuşdu, Kast ilə Kannitsi yenə də ayrıldı, əllərində olan iki legionu aparıb, Spartakdan altı mil kənardə özlərinə ordugah qurdular.

Krass iki gün düşmənin yerini və mövqeyini nəzərdən keçirdi, gecə bir legion əsgər göndərib, başdan-başa ağacla və kolla örtülmüş təpəni tutdu. Əsgərlərə əmr etdi ki, orada gizlənsinlər, Skrof üç legionla Kast və Kannitsiyə qabaq tərəfdən hücum edəndə, onlar da arxadan düşmənin üstünə cumsunlar. Krass istəyirdi ki, Spartak köməyə gələnə kimi, bu on iki min qladiatoru bir saatın içində tamam qırsın, sonra da Spartakın özünə hücum eləsin, çünki Poleokastr ətrafındakı vuruşmadan, həm də Kast ilə Kannitsinin legionlarındakı on iki min əsgəri qırdıqdan sonra onun ancaq əlli min adamı

qalardı; Krass düşünürdü ki, doxsan min əsgərini işə salmaqla Spartakın qoşununu tamam mühasirəyə ala bilər.

Krass, pusquya göndərdiyi legionu Livi Mamerki başçı qoymuşdu; o öz əsgərlərini göstərilən təpəyə elə məharətlə apardı ki, bunu nə Kast, nə də Kannitsi hiss edə bilmədi. Mamerk qorxurdu ki, legionerlərin dəmir geyimləri günəşdə parıldar, düşmən də onların təpədə olduqlarını görə bilər, buna görə dəbilqələrinin, dəmir geyimlərinin üstünü ağac budaqları ilə örtməyi əmr etdi.

Mamerk qaranlığın düşməsinə və səhərin açılmasını həyəcanla gözləyirdi, – o, düşməyə dan yeri ağaranda, arxadan hücum etməli idi. Lakin tale romalıları yar olmadı: təpənin dibində, yerli əhalinin dini canfəşanlılığına riayət edilərək, Ən Böyük Yupiterin şərəfinə balaca bir məbəd tikilmişdi. Son vaxtlarda heç kəs bu məbədə gəlmirdi, lakin Mirtsa allahlar atasına yenə də nəzir gətirirdi. O öz qardaşını çox istəyirdi, həmişə də onun üçün təşvişə düşürdü. Mirtsa dindar olduğundan, qüdrətli allahların Spartakı öz pənahında saxlaması üçün qurban kəsirdi.

Bu gün də fürsət düşdüyündən, sədaqətli Tsetul ilə Yupiterin məbədinə ağ keçi balası aparırdı, istəyirdi ki, bunu Yupiterin tərk edilmiş qurbangahında kəssin.

Mirtsa məbədə yaxınlaşanda dağın üstündə Roma əsgərlərini gördü: onlardan bəziləri çöməltmə oturmuşdu, bəziləri də ot üstündə uzanmışdı. Bu qayda ilə “allahlara qurban gətirən bu iki qadın düşmənin burada olduğunu görmüşdü”. Mirtsa səsini çıxartmadı, diksindi-yini də heç bir hərəkəti ilə bürüzə vermədi, ürəyində buna sevindi: nəzir gətirmək arzusu da bunun üçün təlqin edilmiş; bu gözəl təsadüfdə o, allahların himayəsini lap açıq görürdü. Onlar səsiz-səmirsiz geriye dönüb, tez dərəni keçdilər. Mirtsa əhvalatı Kannitsiyə və Kasta xəbər vermək üçün tələsə-tələsə onların ordugahına yollandı. Sonra da həbəş qadınla birlikdə yüyürə-yüyürə gedib Spartakı xəbərdar etdi.

Qay Kannitsi günortaya bir saat qalmış iki legionuna əmr etdi ki, ordugahdan qalxsınlar. Onlar Mamerkin qoşununa şiddətli hücum etdilər. Mamerk bu qəfil hücumu qarşı çıxmaq istədi, lakin elə o saat da kontubernalını Krassın yanına göndərərək kömək istədi.

Krass dərhal ora iki legion, Spartak da Qay Kannitsiyə və Kasta iki legion kömək göndərdi. Döyüş bir neçə saat davam etdi, sonra

böyük bir vuruşmaya çevrildi. Spartak da, Mark Krass da sürətlə hərəkət edərək, bütün legionları ilə bir vaxtda özlərini döyüş yerinə yetirdilər. Bu vaxta qədər olan vuruşmalardan daha qanlı bir vuruşma baş verdi.

Bütün günü hər iki tərəf çox cəsarətlə, həm də fəvqəladə qəzəblə vuruşdular. Axşam oldu, ancaq qaranlıq vuruşmaya son qoydu.

Romalılardan on mindən çox, qladiatorlardan on iki min üç yüz adam öldü. Cəsarətlə vuruşan Kannitsi, Kast və İndutiomar da tələf oldu: onlar legion komandiri idi.

Döyüşdən dörd saat sonra Spartak qoşununu yığıb yenə də yola düşdü. O ən dik meşəli cığırqlarla Petelin dağlarına sarı gedirdi.

Döyüş meydanı Krassın əlində qaldığından, o, romalıların cəsədlərini yandırmaq əmrini verdi. Krass da, bütün qoşun da bir şeyə çox təəccüb etdilər: onlar gördülər ki, vuruşmada ölən on iki min üç yüz qladiatorun ancaq ikisinə arxadan zərbə endirilmişdir, qalanları sinəsindən yaralanıb ölmüşdür.

Bu vuruşmadan, həm də Spartakın qoşunu dağlara çəkildikdən sonra Krass senata məktub göndərərək, Pompeyi və Lukullu köməyə çağırmasına təəssüf etdi; əslində o özü qladiatorların qüvvəsini zəiflətməmişdi, indi isə qalibiyyət şöhrəti o iki sərkərdənin ayağına yazıla bilərdi. Buna görə Krass belə qərara gəldi: Lukull İtaliyadan gələndə kimi və öz qoşunu ilə Romaya qayıdan Pompey də Lukaniyaya çatana kimi üsyançılarla müharibəni qurtarsın. Kvestor Skrofu altmış min əsgərə komandan qoyub, əmr etdi ki, Spartakın ardınca getsin, qladiatorları rahat buraxmasın, həm də onlara vaxt üstünlüyü əldə etməyə imkan verməsin. Qalan iki legionla (təxminən iyirmi min adamla) bütün yükləri, yük arabalarını götürüb gecə-gündüz yol getdi. Turiyə, oradan da Potentiyyə gəldi. Əsgər yığıb, yeni legionlar düzəltmək üçün bütün mahala tribunlar göndərdi, orduya gələnlərə böyük mükafatlar vəd etdi.

Bu zaman Spartak dövrə vurub, Krassın qoşununu yorub əldən salmaq üçün Klaromontdan Nevokastraya, oradan da Tanaqra getdi, sonra Tanaqrdan yenə Klaromontaya qayıtdı. O elə zənn etdi ki, Krass onun ardınca gəlir, arxa tərəfində ancaq Skrofun olduğunu bilmirdi. Spartak Krassı elə bir yerdə yaxalamaq istəyirdi ki, düşmən qoşununun sayca üstünlüyünü heçə endirsin, ancaq onda Krass ilə döyüşə girişsin.

Skrofa geri çəkilən Spartakı rahat qoymurdu, qladiatorların arxa hissələri ilə tez-tez döyüşə girir, bəzən üstünlük də qazanırdı; arabilir bir qladiator manipulları Skrofaya əsir düşürdü, sonra da Skrofa onları yol qırağındakı ağaclardan asırdı.

Spartak təpələrin döşü ilə Klaromontdan Herakleyaya tərəf getdi.

Kazuent çayına çatanda gördü ki, buradan keçmək mümkün deyil: güclü yağışlar yağdığından çayın suyu qalxmış, yolu kəsmişdi. Roma atlıları qladiatorlara çatıb, arxadan onlara hücum etdi.

Spartak yaman hirsələnmişdi. Legionlarına sıraya düzülmək əmrini verdi; sonra da üzünü onlara tutub dedi: hər necə olsa biz gərək bu vuruşmada qalib gələk, yoxsa hamımız məhv olarıq, çünki arxamızda çay var. Qladiatorlar heç görünməmiş bir igidliliklə romalıların üstünə yeridi.

Elə qəzəblə düşmənin üstünə atıldılar ki, iki saatda sıralarını dağıdıb onları qaçmağa məcbur etdilər, saysız-hesabsız Roma əsgərini qırdılar.

Kvint qaçan legionerlərin qabağını almağa çalışdısa da, bundan bir şey çıxmadı, Skrofun da canfəşanlıığı bir nəticə vermədi. O, Ombasından və üzündən yaralanmışdı, bir dəstə atlı onu qəzəblənmiş düşmən əlindən çox çətinliklə xilas edə bildi.

Romalılar böyük məğlubiyyətə düşər oldular. Kauzent ətrafındakı vuruşmada onlardan on min adam qırıldı, amma qladiatorların ancaq səkkiz min əsgəri tələf oldu. Roma əsgərləri vahiməyə düşmüşdülər. Onlar tələsə-tələsə Akris çayını piyada keçdilər, çayda çox adam boğulub öldü. Romalılar qaça-qaça gəlib Turi şəhərində gizləndikdən sonra sakit oldular.

Bu qələbənin qladiatorlara necə ruh yüksəkliyi verdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Onların qoçaqlığı lovğalıq dərəcəsinə çatdı: dekanlarını, senturionlarını Spartakın yanına göndərdilər, yalvardılar ki, bizi yenə düşmən üstünə apar, Roma əsgərlərinin hamısını qıracaqlarına söz verdilər. Lakin Spartak Krassın üstünə yeriməyi mümkün hesab etmədi, çünki romalılar bu məğlubiyyətdən sonra yenə də qladiatorlardan qüvvətli idi, bir də ki, Spartak Roma sərkərdəsinin yeni legionlar hazırladığını eşitmişdi.

Krass Skrofun məğlub olduğunu eşidəndə, bütün qoşunu ilə Potentidən Turiyə yola düşdü: indi onun, tez-tələsik topladığı əsgərlərlə bərabər, otuz səkkiz min legioneri var idi. Turiyə gələndə

Skrofun qalan əsgərlərini şiddətli töhmət elədi, and içdi ki, bir də qaçsanız detsimatsi cəzasını tətbiq edəcəyəm, Krass Kauzentdə məğlubiyyətə uğramış legionları qaydaya salmaq üçün bir neçə gün Turidə qaldı, sonra Spartakın izinə düşdü, – onun kəşfiyyatçıları deyirdi ki, Spartak Silvidən bir az kənarda, Bradan sahilində ordugah qurub qalmışdır.

Kazuent ətrafındakı vuruşmadan on gün keçirdi. Spartak Bradan təpəsində yerləşən ordugahında, pretoridən kvestoriyə qədər uzanan yolda, axşam çağı qəmgin və tutqun halda gəzişirdi. Xəbər gətirdilər ki, paltarını dəyişmiş üç atlı qladiator Romadan gəlmiş, ona mühüm bir məktub gətirmişdir.

Spartak dərhal çadırına gedib, o üç qladiatoru qəbul etdi. Onlar Valeriya Messaladan gətirdikləri papirusu Spartakaya verib dedilər ki, bizi bu məktubla ancaq sənənin yanına göndərmişlər.

Spartakın rəngi bərk ağardı, məktubu alıb, əli ilə ürəyini tutdu, sanki onun döyüntüsünü saxlamaq istəyirdi. Qladiatorların getməsinə icazə verdi, tapşırırdı ki, onlara yemək versinlər. Sonra lülə şəklində bürmələnməmiş papirusu açıb bu sözləri oxudu:

*“Valeriya Messala yenilməz, şanlı Spartakaya
öz salamını göndərir, ona böyük hörmət
bəslədiyini bildirir.*

Ey mənim sevgilim Spartak, ədavətli tale, rəhimsiz allahlar o böyük, nəcib qəlbənin bütün gözəl əməllərini verdiyin işi himayə etmək istəmədilər. Sənənin fəvqəlbəşər qəhrəmanlığın, gələcəyi görmək qabiliyyətin, işə sədaqətlə girişməyin nəticəsində üç ildir ki, qalibyyət sənənin bayrağını tərək etməmişdir, bununla belə sən məşum taleyin və Roma qüdrətinin qabağında dayanmaq intidarında deyilsən: Lukull Asiyadan geri çağırılmışdır, onu sənə qarşı göndərəcəklər. Amma indi, bu məktubu sənə yazarkən, İspaniyanı fəth edən Böyük Pompey bütün qoşunu ilə Romadan çıxıb, Samniyadan keçərək sənə üstünə gəlir. Spartak, güzəştə get, müharibəni qurtar, mənim sönməyən, odlu, əbədi məhəbbətim xatirinə, bizim körpə balamız Postumiyanın xatirinə, özünü qoruyub saxla, bizim əziz balamızı ata nəvazişindən məhrum etmə: əgər sən inadla bu müharibəni davam etdirsən, o yetim qalacaq, – axı müharibənin qalibyyətə qurtarmasına indi daha ümid yoxdur.

Spartakın sevdiyi qadın ona alçaq, rəzil bir hərəkəti məsləhət görə bilməz və məsləhət də görməməlidir. Romanı tir-tir əsməyə məcbur edən, bütün İtaliyanı üç il qorxu altında saxlayan, şanlı qələbələri ilə böyük şöhrət qazanan bir adamın silahı yerə qoyması – onun düşməndən qorxması demək deyil; sən tale deyilən gözəgörünməz, qarşısızalmaz, sirlili bir qüvvənin qarşısında bayrağını endirirsən, çünki elə bir adam yoxdur ki, taleyin zərbələri qarşısında dura bilsin, belə adam olmayacaq da; ən qüdrətli iradəyə malik olan şəxslərin də səyi onun qabağında heçdir; – Kirdən tutmuş Pirrə kimi, Ksesrkdən tutmuş Hannibala kimi tarix belə göstərir.

Pompey döyüş meydanına gələn kimi Krassla müharibəni qurtar: Krass qalibsiyyət şöhrətinin rəqibinə çatacağından qorxaraq, sənün üçün şərəfli olan bir sülh bağlamağa razılıq verəcəkdir.

Yerinə yetirilməsi indi daha mümkün olmayan bu işdən əl çək, gəl mənəm Tuskuldakı villamda daldalan, orada səni ən saf, ən mehriban, ən odlu və sədaqətli bir məhəbbət gözləyir. Sənün həyatın orada böyük xoşbəxtlik içində, yer üzündə hələ heç bir qadının öz sevgilisinə bəxş etmədiyi incə nəvazişlər, ehtiraslı busələr içində keçəcəkdir. İnsanlardan, onların gördüyü işlərindən uzaqda, pərəstiş edilən bir ər, bir ata kimi tükənməz sevgi fərəhi içində yaşayacaqsan.

Ah, Spartak, mənəm əzizim, zavallı bir qadın sənə yalvarır, bədbəxt bir ana və sənün qızın, eşidirsənmi, Spartak, sənün balan mənimlə bərabər sənün qıçlarını qucaqlayır, göz yaşı tökür, əllərini öpür, biz ikimiz də dərddli göz yaşı ilə, ah-nalə ilə sənə yalvarırıq: sən bizim üçün əziz olan həyatını qoruyub saxla, – axı sənün həyatın bizim üçün dünyanın bütün nemətlərindən qiymətlidir.

Bu sətirləri yazdıqca əlim titrəyir, göz yaşı mənə boğur, gözlərimdən axan yaş papirusun üstünə tökülür, onlar elə odludur ki, yazdıqlarımın bəzisini silib pozacaqdır.

Ah, Spartak, əzizim Spartak, qızına yazığın gəlsin, mənə rəhm et, mən axı ancaq aciz, bədbəxt bir qadınam, sən məhv olsan, mən dərddən, müsibətdən ölərəm...

Ah, Spartak, mənə rəhm et, səni dünyalar qədər sevirəm, sənə pərəstiş edirəm, böyük allahlara sitayiş ediləndən də artıq sənün qarşında səcdəyə düşürəm! Ah, Spartak, mənə yazığın gəlsin!..

Valeriya”.

Məktubu oxuyanda zavallı qladiatorun nələr hiss etdiyini sözlə demək mümkün deyil. O ağlayırdı; gözlərindən axan yaş papirusun üstünə tökülür, Valeriyanın məktubda izi qalan göz yaşına qarışırdı. Məktubu oxuduqdan sonra dodaqlarına apardı, hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya onu ehtirasla, odlu-odlu öpdü. Sonra qolları yanına düşdü, papirusu əlində bərk-bərk sıxaraq, gözü yaşlı xeyli dayanıb durdu, tərpenmədi: o həm xoş, həm də dərddli fikirlərə daldı.

Kim bilir, indi onun fikirləri haralarda uçurdu?! Kim bilir, nə kimi xoş xəyallar gözləri önündən keçirdi?! Kim bilir, nə kimi gözəl xatirələrdən o həzz alırdı?!

Spartakın qüssə və şəfqət dolu düşüncələri axıb gedirdi; nəhayət, o özünə gəlib gözlərini sildi, bir də papirusu öpüb bürmələdi, qoltuğuna qoydu. Sonra dəmir geyimini geydi, dəbilqəsini başına qoydu, qılıncını belinə bağlayıb, qalxanını qoluna taxdı, kontubernalını çağırıb əmr etdi ki, atımı getir, atlılar da ardımca gəlməyə hazır olsunlar.

Əvvəlcə Qraniklə danışıraq yarım saatdan sonra üç yüz atlı ilə atları çapa-çapa ordugahdan çıxdı.

Spartak gedəndən bir neçə dəqiqə sonra Mirtsa, sonra da Artoriks onun çadırına girdi.

Cavan Artoriks yenə də Mirtsaya yalvarır, ona ərə getmək təklifinin nə üçün rədd edildiyini bilmək istəyirdi, Mirtsa da həmişəki kimi susur, ağlaya-ağlaya dərindən ah çəkirdi:

Qall deyirdi:

– İnan mənəm sözümə, Mirtsa, mən daha belə yaşaya bilmirəm. Mənəm üçün müqəddəs olan, buna görə də öz canımdan çox-çox əziz tutduğum Spartakın canına and içirəm, mən daha belə yaşaya bilmirəm. And içirəm, mənəm sənə olan məhəbbətimdə, ehtirasımda xırda heç bir şey, heç bir insan zəifliyi yoxdur. Bu böyük məhəbbətdir, bu mənəm bütün hissələrimi, bütün varlığımı, bütün qəlbimi zəbt etmişdir. Mənə aydın olanda ki, niyə məndən üz döndərirsən, mənəm olmağıma səni qoymayan nədir, onda bəlkə də... kim bilir?.. Bəlkə də bu rəddedilməz zəruri şey mənə inandırır; bəlkə də, bu mənəm üçün qəti bir şey olar, mən bunun çarəsiz bir şey olduğunu başa düşürəm... ola bilsin ki, rəhmsiz taleyin hökmünə boyun əyerəm. Amma bilsəm ki, dünyanın ən xoşbəxt adamı olmağa mənə qoymayan nədir, – lap elə mənə sevdiyini bilsəm də, – həyatımın fərəhindən könüllü

surətdə əl çəkərəm, dinməz-söyləməz buna boyun əyərəm. Yox, yox, belə bir şey olacağına inanma, güman eləmə ki, belə bir şey ola bilər!..

Artoriks bu sözləri böyük məhəbbət və səmimiyyətlə, dərin həyəcanla deyirdi; onun səsi titrəyirdi, rəngi qaçmışdı: Mirtsanın qabağında doğrudan da hiss etdiklərini söyləyən bir adam dururdu.

Mirtsa çox mütəəssir olmuşdu, o, söz ilə söylənməsi mümkün olmayan böyük bir kədər duyurdu, gözləri yaş ilə dolmuşdu:

– Artoriks, Artoriks, sənın allahlarına and verirəm, Spartaka olan məhəbbətin xatirinə yalvarıram sənə, bunu bir daha soruşma, məni qısnama! Bu mənə olmazın əzab verir! Bununla mənə nə qədər iztirab verdiyini bilsəydin, inan mənə, Artoriks, bir daha bunu soruşmazdın!

Qall məhəbbət ehtirası coşqunluğuna tutularaq, səbri tükənmiş halda dedi:

– Qulaq as, Mirtsa, qulaq as, gör nə deyirəm. And içirəm sənın canına, belə ruhi vəziyyətdə, belə qəm-qüssə ilə, belə ümitsizlik içində daha yaşaya bilmərəm. Sənın gözəl üzünü görəndə, gözlərindən saçılan işığa baxanda ürəyim açılır, onlar mənim qəlbimi məhəbbətlə oxşayır. Hər anda sənın o məsum, incə təbəssümünü görmək, bu gözəllik və şəfqət xəzinəsinə sahib ola biləcəyimi hiss etmək, eyni zamanda məchul bir səbəbə görə bunlardan əl çəkməyə məcbur olmaq... yox, yox, bu mənim qüvvəmdən yüksək bir şeydir. Bu sirri mənə açmasan, bu gizlin şeydən məni agah etməsən, onda yaşamaq-dansa ölmək yaxşıdır, çünki mən daha belə cəfaya, iztiraba dözə bilmirəm. Belə anlaşılmaz inadına görə mən özümü sənın gözünün qabağında öldürməşəm, qoy qüdrətli Tarana bu anda Spartakı öz ildirimləri ilə məhv eləsin!

Bu sözləri deyərək Artoriksın üzündə dəhşətli bir ifadə görüldü: o xəncərini sıyrıb qaldırdı, özünü öldürmək istədi.

Mirtsa çığırıp, əllərini yalvara-yalvara ona uzatdı:

– Yox, yox, o böyük allahlar xatirinə sənə and verirəm, saxla əlini, saxla!.. – Sonra da həyəcandan qırılan bir səslə əlavə etdi: – Sənın ölümünü görməkdənsə... sənın qabağında... namussuz görünməyim... gözündən düşməyim daha yaxşı olar! Dayan... qulaq as mənə... Artoriks... ona görə sənın olmaq istəmirəm ki... sənə layiq

deyiləm... mən xəcalətdən ölürem... amma sən bunun səbəbini biləcəksən, mənim sevgilim, mənim pərəstiş etdiyim Artoriks!

Mirtsa üzünü əlləri ilə örtüb dərdli-dərdli ağladı, sonra hönkür-tüdə qırılan səslə tələsə-tələsə dedi:

– Kənizdim... ağam aradüzəldəndi... o qamçı ilə məni məcbur edirdi... odlu çubuqla mənə əzab verirdi... mən istəmədən özgülərin olurdum...

O bir anlığa dayandı, sonra güclə eşidilən səslə əlavə etdi:

– Mən... fahişə idim!.. – O başını lap aşağı əydi, əlləri ilə üzünü örtüb yenə hönkür-hönkür ağladı.

Bu sözləri eşidəndə Artoriksın üzü tutuldu, gözləri çılğın qəzəblə parıldadı, xəncərinin dəstəyini sıxa-sıxa əlini yuxarı qaldırdı, qüvvətli səslə çıxırdı:

– Lənətə gəlsin, bu alçaq insan alverçiləri! Lənətə gəlsin bu quldarlıq!.. Lənətə gəlsin insandakı bu rəhmsizlik!..

Sonra xəncərini qınına qoyub Mirtsanın ayaqlarına düşdü, əllərini tutub öpməyə başladı, böyük məhəbbət coşqunluğu içində ucadan dedi:

– Ah, mənim sevgilim, ağlama... ağlama! Nə olsun ki?! Bununla sən mənim gözümdə saflığımı, gözəlliyimi itirmədin, ey Roma vəhşiliyinin qurbanı olan gözəl! Onlar sənın bədəninə hakim oldular, lakin heç kəs, heç bir şey sənın təmiz qəlbini ləkələyə bilməmişdir!

Mirtsa yenə də əlləri ilə üzünü örtməyə çalışaraq astadan dedi:

– Burax məni, burax, qoy mən öz-özümdən gizlənim... İndi mən gerek sənın gözünə görünməyim, mən daha bu gözlərə baxa bilmərəm.

Mirtsa çadırın pərdələnmiş bucağına qaçıb, özünü Tsetulun qucağına atdı.

Artoriks, Mirtsanın arxasında gizləndiyi kətan pərdəyə məhəbbətlə baxdı, sonra rahat nəfəs alıb çadırdan çıxdı: çünki Mirtsanın böyük əngəl hesab etdiyi şey Artoriksə başqa cür görünürdü.

Ertəsi gün səhər yenidən açılırdı ki, Spartakın çaparı tərəfindən gətirilən yazı lövhəsini Mark Krassa verdilər. Krass qladiator ordugahının bir mənzilliyində, Mamertin Oppidasında ordugah qurub qalırdı.

Krass yunan dilində yazılmış taxta lövhədə bu sözləri oxudu:

*“Mark Litsini Krassa, imperatora
Spartak tərəfindən salam.”*

Mən gərək sənin ordugahından on mil, mənim də ordugahımdan on mil kənarında səninlə görüşəm. Oppidadan Silviyə gedən yolun qırağında Venusi patrisi Tit Ossilinin kiçik villası var. Mən üç yüz atlı ilə o villada olacağam. Sən də bu qədər atlı ilə lütf edib oraya gələrsənmi? Sənə tam səmimiyyət və düzgünlüklə müraciət edirəm, sən də düzgünlüyünə arxayın oluram.

Spartak”.

Krass Spartakın təklifini qəbul etdi. Lövhəni gətirən atlını yanına çağırıb əmr etdi ki, Spartakın yanına qayıdarsan, ona deyərsən ki, mən, Mark Krass, dörd saatdan sonra üç yüz atlı ilə müəyyən edilən yerə görüşə gələcəyəm, bunu da deyərsən ki, Spartak mənim düzgünlüyümə arxayın olan kimi, mən də onun sözünə etibar edirəm.

Elə həmin gün üç saat yarımdan sonra, yeni günortaya iki saat qalmış Krass, atlı dəstəsinin başında Tit Ossilinin villasına gəldi. Villanın dəmir barmaqlığı qabağında Spartakı müşayiət edən qladiator atlılarının başçısı Mamili, senturion, atlı dəstəsinin on dekurionu Krassı qarşıladı.

Spartakın adamları Mark Krassa lazımı ehtiram göstərərək, onu qabaq həyətdən, sonra da atridən keçirib koridorla apardılar, – koridorun sonunda kiçik bir şəkil salonu vardı, Spartak ayaq səsini eşidib salonun qapısında göründü. Əl işarəsi ilə qladiatora çəkilib getməsi əmrini verdi, sağ əlini, təbrik əlaməti olaraq, dodaqlarına aparıb dedi: “Salam olsun sənə, şanlı Mark Krass!” Spartak bu sözü deyib, Roma sərkərdəsinə yol vermək üçün salonun içərisinə çəkildi. Krass da Spartakın təbrikinə nəzakətlə cavab verib, salona girərək dedi “Sənə də salam olsun, mərd Spartak!”

Hər iki sərkərdə üz-üzə durub, bir-birini dinməz-söyləməz gözdən keçirirdi.

Qladiator patrisidən xeyli hündürdü. Spartakın boynu, başı uca, mütənasib, qəşəng boyu, igidlik duyulan pəhləvan biçimli bədəni Mark Krassın bədənindən heç müqayisə edilməyəcək dərəcədə fərqlənirdi: Krass ortaboylu adamdı, bir qədər də kök idi.

Spartak Krassın əsil romalılarına xas olan iri sümüklü, qarabuğdayı üzünün sərt və ciddi xətlərinə, qısa boynuna, enli kürəklərinə, möhkəm, lakin diz tərəfdən əyri çıqlarına diqqətlə baxırdı, Krass da Spartakın əzəmətli duruşuna, cəld hərəkətlərinə, son dərəcə gözəl, qüvvətli qədd-qamətinə, geniş alnındakı nəcibliyə, gözlərinin gözəlliyinə, bu gözlərdə, həm də gözəl üzünün bütün xətlərində işıq kimi parıldayan sədaqətə, mərdliyə baxaraq valeh olmuşdu.

Bir şey Krassa çox təəccüblü göründü: bu adam onda, istəməsə də, böyük hörmət hissi oyadırdı, Krass bundan yaxa qurtara bilmirdi, bunun üçün də özünə acığı tuturdu.

Spartak birinci olaraq sükutu pozub, mülayim səsle Krassdan soruşdu:

– De görüm, Krass, bu müharibənin çox uzandığını sən güman etmirsənmi?

Romalı cavab verməkdə tərəddüd edərək bir az ləngidi, sonra dedi:

– Bəli, çox uzandı.

Qladiator bir də soruşdu:

– Sən necə güman edirsən: biz bunu qurtara bilərikmi?

Krassın qalın qapaqlı, sarıya çalan boz gözlərindən qılgıncılar saçıldı; o dərhal soruşdu:

– Bu necə olar?

– Sülh bağlamaqla.

Krass təəccüblə dedi:

– Sülh?

– Niyə, bağlaya bilmərikmi?

– Bəli... ona görə ki... bu sülhü axı necə bağlamaq olar?

– Ah, Herkules! Müharibə edən tərəflər həmişə necə sülh bağlayırlarsa, bu da elə.

Krass istehza ilə gülümsəyərək ucadan dedi:

– Hə! Hanniballa, Antioxla, Mitridatla sülh bağlanan kimi?..

Frakiyalı azca duyulan kinayə ilə soruşdu:

– Niyə də belə olmasın?

Roma sərkərdəsi bundan pərt olaraq, nifrət duyulan bir ifadə ilə dedi:

– Ona görə ki... ona görə ki... Məgər siz müharibə edən tərəfsiniz?

– Roma zülmünə qarşı müharibə edən xalq bizim tərəfimizdə toplanmışdır.

Krass sol əlini zərli aşırma qayışına keçirib istehza ilə ucadan dedi:

– Eləmi? And olsun Cəzaverən Marsa, mən həmişə sizi qanuni ağalarına qarşı qiyam qaldıran həyasız, alçaq qullar yığımı hesab etmişəm.

Spartak ona sakitcə cavab verdi:

– Söylədiyini təshih edək. Siz alçaq deyirsiniz? Yox, biz sizin ədalətsiz, mənasız zorakılığımızın quluyuq, alçaq deyilik... Bizə ağıllıq etmək hüququnuzun qanuniliyinə gəldikdə, bu barədə danışmasaq yaxşıdır.

Krass dedi:

– Deməli, sən özünü eynən Hannibal, ya Mitridat hesab edib Roma ilə sülh bağlamaq istəyirsən? Sən hansı əyalətləri istəyirsən? Nə qədər müharibə zərəri tələb edirsən?

Spartakın gözləri qəzəblə parıldadı; Krassa lazımcı cavab vermək üçün ağzını açsa da, sol əlini dodaqlarına aparıb özünü saxladı. Sağ əlini neçə dəfə alına çəkib dedi:

– Krass, mən nə səninlə deyişmək, nə səni təhqir etmək, nə də sənə təhqirini eşitmək fikrindəyəm.

– Bəs sənə fikrincə, quldur və qiyamçı qladiatorlarla sülh bağlamaq haqqında danışmaq Roma xalqının əzəmətini təhqir etmək deyilmi? Belə bir təklifin həqarətini duymaq üçün Tibr sahilində doğulmaq lazımdır! Sən, bədbəxtliyin üzündən, anadan romalı doğulmadın, – amma yəqin bil ki, Spartak, sən buna layiq idin, – romalı doğulmadığın üçün də təhqirin böyüklüyünü və ağırlığını tamamilə anlaya bilmirsən.

– Amma sənə latin irqinə xas olan hədsiz lovğalığın qoymur ki, mənə, mənə silah yoldaşlarımı deyil, bütün insan övladını, böyük allahları nə dərəcədə təhqir etdiyini anlaya biləsən, çünki sən yer üzündə yaşayan bütün xalqları insanlara deyil, heyvanlara yaxın alçaq irq hesab edirsən.

Yenə də şəkil salonu sükuta daldı.

Krass bir neçə dəqiqə düşündükdən sonra başını qaldırdı, Spartaka baxaraq dedi:

– Sənə qüvvən tükənib, sülh bağlamaq istəyirsən, çünki daha müqavimət göstərə bilmirsən. Yaxşı, sənə şərtlərin nədir?

– Mənim altmış min adamım var, sənə də, Romaya da onların igidliyi məlumdur. Bütün İtaliyada sizin zənciriniz altında inləyən milyonlarca qul var. Onlar ara vermədən mənim legionlarıma gəlir, bundan sonra da gələcəklər. Budur, müharibə üç ildir davam edir, hələ bəlkə on il də davam edəcək. Bu müharibə Romanı yandıran bir alova çevrilə bilər. Mən yorulmuşam, amma gücdən düşməmişəm.

– Sən unudursan ki, Pompey, Sertoriyə qalib gəldikdən sonra¹ öz legionları ilə Samniyadan bura gəlir; Mitridata qarşı vuruşan Lukullun da öz qoşunu ilə bu gün-sabah Brundiziyə gəlməsini gözləyirlər.

Bu sözləri eşidəndə Spartakın rəngi qaçdı, o ucadan dedi:

– Hətta Lukull da! And olsun allahlara, Roma qladiatorlara böyük şərəf göstərir! Siz dövlətin bütün qoşunlarını qladiatorların üstünə göndərməyə məcbur olursunuz, amma onlarla sülh bağlamağı özünü əskiklik hesab edirsiniz?! – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Əgər mən Lukullu unutmuşamsa, sən də bir şeyi yaddan çıxartmısan: Krassın, Pompeyin, Lukullun üç yüz min qoşunu mənə üstün gəlsə, onda bu gözəl işin şöhrətini, – əgər qladiatorlara qalib gəlmək ümumiyyətlə, şöhrətli bir iş hesab edilsə, – Lukullun, Pompeyin və Krassın arasında bölüşdürmək lazım gələcəkdir.

Krass dodaqlarını çeynəyirdi, çünki frakiyalı onun ön yaralı yerinə toxunmuşdu. Krass özünü ələ alıb soruşdu:

– Sən nə kimi şərtlər təklif edirsən? Mən sənə şərtlərini bilmək istəyirəm.

– Ordumuz buraxılacaq, Roma senatı mənim bütün silah yoldaşlarıma aman verəcəyini təntənəli surətdə vəd edəcək, onların hamısı, əvvəllər qladiator olanlar da, olmayanlar da, ayrı-ayrı hissələrlə İtaliyanın qladiator məktəblərinə, sirkələrinə göndəriləcək. Mən də, müharibədən əvvəl rudiari olan mənim az-çox yoldaşlarım da, senturionlar da daxil olmaqla, bütün zabitlər rudiari hesab ediləcək.

– Bu şərtləri qəbul etməkdənsə, mən şöhrəti Lukulla, Pompeylə bölüşdürməyi üstün tuturam.

– Sülh bağlamaq istəsəydin, sənə şərtlərin necə olardı?

¹ Pompey İspaniyada Sertorinin üsyanını yatırıqdan sonra e.ə. 71-ci ildə Qalliyadan Cənubi İtaliyaya qayıtmışdır.

– Sən və sənin seçdiyən yüz adam azad edilir, yerdə qalanlar silahlarını verib qeyd–şərtsiz təslim olur; onların taleyini senat həll edəcəkdir.

Spartak: – Belə... – deyərək sözə başlamaq istədi, lakin Krass yenə də sözünə davam etdi:

– Ya da, əgər yorulmusansa, onlardan uzaqlaş; sənə azadlıq, vətəndaşlıq verərlər; ordularımızdan birində kvestorluq rütbəsini alarsan. Sən bu məharətli rəhbərliyin olmasa, qladiatorlar qoşunu tamam pozular, bir həftədən sonra da darmadağın edilər.

Spartakın üzündən sanki alov çıxdı. O, qaşlarını çataraq Krassa tərəf iki addım irəlilədi, təhdidedici sifətlə, lakin özünü saxlayaraq, acığından titrəyən səslə dedi:

– Qaçmaq... Xəyanət... Bundansa mən bütün yoldaşlarımla döyüş meydanında ölməyi üstün tutaram. – Qapıya sarı gedərək dedi: – Sağ ol, Mark Krass!

Astanada dayandı, Roma sərkərdəsindən soruşdu:

– İlk döyüşdə səni görəcəyəmmi?

– Görəcəksən.

– Mənimlə vuruşacaqsanmı?

– Vuruşacağam.

– Sağ ol, Krass.

– Sağ ol.

Spartak villanın meydançasına çıxıb atına mindi, yoldaşlarına da ardınca gəlməsini əmr edib, atını dördnala çapa–çapa ordugaha getdi.

Çatan kimi qladiatorların ordugahdan qalxmasını əmr etdi. Bradan çayını keçib Peteliyə yol aldı. Gecədən xeyli keçəndən sonra ora çatdı, ordugah qurub qaldı. Səhər açılanda kəşfiyyatçılar əsir aldıkları bir nəfər Roma dekuriyonunu Spartakın yanına gətirdilər, dekuriyon bir dəstə atlı ilə Krassın yanına gedirmiş. Onu Brundizidən Lukull göndərmiş; Lukullun qoşunu gəmilərlə limana gəlibmiş. Çapar da Lukullun tezliklə Brundizidən qladiatorlara hücum edəcəyini Krassa xəbər verməyə gedirmiş.

Spartakın xilas olmaq üçün hər yerdən ümidi kəsildi. İndi birçə yol qalırdı: bu da Krassla vuruşmaq, ona qalib gəlmək idi. Qladiatorların taleyi ancaq bu vuruşmanın nəticəsindən asılı idi.

Spartak Petelidən getdi, Bradan çayının sahilinə qayıtdı. Axşam ora çatandan sonra, çayın sol sahilindən bir mil, sağ sahilindən də

səkkiz mil kənarda, dünən ordugah qurduğu yerdə ordugah saldı. Lakin Krass indi qoşununu oraya çəkib gətirmişdi. Krassın qoşunu buraya Spartakdan bir neçə saat əvvəl gəlmişdi.

Krass qoşununu gecə çayın sol sahilinə keçirdi, qladiatorlar ordugahından kənarda ordugah qurmağı əmr etdi.

Dan yeri ağaranda dörd Roma koqortası öz ordugahları ətrafındakı xəndəyi dərinləşdirməyə başlamışdı ki, meşədən dallarında odun və çırpı gətirən üç qladiator koqortası romalıların xəndək üstündə işlədiklərini gördü, odun və çırpı şələsini yerə atıb cəsərlə romalıların üstünə cumdular. Çadırları yaxında olan Roma əsgərləri bu gözlənilməz hücum səsini, yoldaşlarının çığırtısını eşidib düşmən üstünə atıldılar. Ordugahdakı qladiatorlar da silah səsini eşidib bənd üstünə qalxdılar, yoldaşlarının romalılarla vuruşduğunu görüb, yüyürə–yüyürə ordugahdan çıxdılar, qızgın vuruşma başlandı.

Spartak bu zaman Valeriyaya cavab yazdığı papirusu bürmələyirdi. Bürmələnmiş papirusu mumla yapışdırdı, Valeriyanın bağışladığı, həmişə də boynundan asdığı medalyonu muma basıb möhürlədi, çadırında duran, onun sərəncamını gözləyən üç çapardan birinə verib dedi:

– Bu məktubu sənə, sizin hamınıza inanıb tapşırıram, aparıb çox–çox istədiyiniz xanımınıza verərsiniz...

Məktubu alan qladiator Spartakın sözünü kəsdi:

– Biz səni də elə istəyirik.

Frakiyalı dedi:

– Təşəkkür edirəm, əziz qardaşlarım, – sonra da əlavə etdi: – Dağların tənha cığırları ilə gedin, gecə də, gündüz də çox ehtiyatlı olun, bu məktubu aparıb ona verin. İşdir, birinizə bədbəxtlik üz versə, onda məktubu o biriniz götürün, əlinizdən gələni edin ki, məktub mütləq onun özünə çatmış olsun. İndi gedin, allahlar sizə yar olsun!

Qladiatorlar Spartakın çadırından çıxdı. Frakiyalı onları qapıya qədər ötürdü, ayrılanda yenə dedi:

– Dekuman qapısından çıxacağımızı unutmayın.

Elə bu anda o, vuruşma hay–küyünü, silah səsini eşitdi, nə olduğunu tez bilmək istədi.

Krass da onun kimi elədi: o öz gücünü axırıncı dəfə olaraq düşməne göstərməyi qət etmişdi. Sərkərdələrin ikisi də qoşunlarını döyüşə hazırlayırdı. Spartak legionlarını gözdən keçirib dedi:

– Qardaşlar! Bu vuruşma müharibənin taleyini həll edəcək. Lukull arxa tərəfimizdədir: o, Brundiziyə qoşun çıxarmış, bizim üstümüzə gəlir. Pompey sağ cinahdan bizi qorxu altına almışdır: o, Samniyaya hərəkət edir. Krass qabağımızda durmuşdur. Bu gün biz gərək ya qalib gələk, ya ölək. Ya bu gün biz Krassın qoşununu məhv edib, sonra da Pompeyin legionlarını dağıdacağıq, ya da onlar üstün gələcək, romalılara dəfəllərlə qalib gələn döyüşçülərimiz, biz hamımız bir qəhrəman kimi öləcəyik. Bizim işimiz müqəddəs, haqq işidir, bizim öləcəyimizlə o məhv olmayacaq. Qalibyyət yolunda bizim qanımız hələ çox töküləcək, ancaq göstərilən fədakarlıqla, verilən qurbanlarla böyük ideyalar qalib gəlir. Şərəfli, mərd ölüm rəzaletində yaşamaqdan, alçalmaqdan yaxşıdır. Biz ölməklə, al qanımıza boyanmış azadlıq və bərabərlik bayrağını, intiqam və qalibyyət irsini gələcək nəsillərə yadigar qoyub gedirik. Qardaşlar, bir addım da geri çəkilməyə! Ya qalibyyət, ya ölüm!

Spartak belə dedi. Bu zaman onun gözəl qara Numidiya atını gətirdilər; atın dərisi cilalanmış qara ağac kimi parıldayırdı. Spartak bir ildən çox idi ki, bu ata minirdi, onu çox istəyirdi. O, qılınıcı sıyırdı, atın döşünə soxub ucadan dedi:

– Bu gün mənə at lazım deyil: qalib gələsək düşmənin atlarından hansını istəsəm, götürə bilərəm, məğlub olsam, o daha nə bu gün, nə də heç vaxt mənə lazım olmayacaq.

Spartakın sözü və hərəkəti qladiatorlara göstərdi ki, bu vuruşma son və qəti vuruşma olacaq. Onlar gur səslə çığıra-çığıra öz rəhbərlərini alqışladılar, ondan hücum əmri verməsini xahiş etdilər.

Spartakın komandası ilə şeypurlar, buksinlər çalınaraq hücum əmri verildi.

Yağan yağışlardan, əriyən qardan əmələ gələn sel dağlardan gurultu ilə axaraq, qabağına çıxan hər şeyi öz burulğanı içində sürükləyərək, yıxıb dağıdan kimi, qladiatorlar da təsvirəgəlməz bir qəzəblə romalıların üstünə atıldı, onlarla əlbəyaxa vuruşmağa başladı.

Krassın legionları bu dəhşətli hücumun qabağında sarsıldı, qasırga kimi onları bürüyən şiddətli zərbələr qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldular.

Spartak ön xətdə, döyüşün mərkəzində vuruşur, igidlik və mərdlik möcüzələri göstərirdi; hər qılınıc zərbəsindən düşməni yerə səri-

lirdi. O, düşməni legionlarının sarsıldığını görüb əmr etdi ki, üçüncü legionun şeypurçuları Mamiliyə şərti işarə versinlər, – Spartak özü də üçüncü legionda idi: bununla Mamilinini düşməni qoşununun sol ya sağ cinahına hücum etməsi əmri verildi.

Mamili səkkiz min atlısı ilə piyada qoşununun arxasında durmuşdu, şeypur səsinə eşidən kimi atları dördnala çaparaq qladiatorların sol cinahından burulub, iki stadidən çox qabağa çıxdı, hissələrini açıb sağa döndü, var gücü ilə atları düşməni üstünə çapdı: o istəyirdi ki, romalıların cinahından zərbə endirsin.

Krass sıraları sarsılmış legionlara ürək verir, döyüşü diqqətlə izləyirdi. Kvintə əmr etdi ki, düşməni atlılarının qabağına çıxsın. Özü isə on beş min atlıdan on minini çox sürətlə döyüşə hazır etdi, belə ki, Mamili Krassın sağ cinahına qəfildən hücum etmək istərkən, birdən özü düşməni atlılarına rast gəldi, onlarla qanlı döyüşə girişməyə məcbur oldu.

Mummi də bu zaman dörd legionunu qladiatorların sağ cinahına aparıb şiddətli hücumu keçdi. Qranik buna cavab olaraq, ehtiyatda saxlanılan iki son legionu dərhal qabağa çıxarıb romalıların üstünə atıldı.

Roma qoşunu doxsan mindən, qladiatorların ordusu isə əlli mindən ibarət idi: sayca üstünlük vuruşmanın gedişinə təsir etməyə bilməzdi. Roma legionları qladiatorların şiddətli təzyiqi qarşısında dayana bilməyib nizamsız halda geri çəkilərkən, Krass ehtiyatda olan son legionlarını döyüşə gətirdi, pozulmuş hissələrin vuruşma meydanından çıxmasını əmr etdi. Onlar on beş dəqiqənin içində sağa və sola geri çəkilib yeni koqortalara yol verdilər: bunlara Krass özü, bir də tribun Mamerk başçılıq edirdi. Onlar tələsə-tələsə Spartakın və onun qladiatorlarının üstünə cumdular, – geri çəkilməkdə olan romalıları təqib edərkən qladiatorların sıraları bir qədər pozulmuşdu.

Mərkəz hissədə vuruşma daha da şiddətləndi və amansız oldu. Yerdə qalan beş min Roma atlısı bu zaman Mamilinini sağ cinahında sıralanıb, Mamilinini sol cinahından irəliləyərək, şücaətlə vuruşan qladiator atlılarının arxasına keçmək istədi.

Az vaxtda qladiator atlılarının sağ cinahı sarsıldı. Qranik nə qədər təcrübəli, bacarıqlı olsa da, heç təsəvvürə sığmayan mərdlik və igidlik göstərsə də, Mummi qladiatorların arxasına keçə bildi.

İndi qladiatorlar xilas olmaq ümidində deyildi, qalib gəlmək xəyalı daha onları ruhlandırmırdı, indi onlar üçün ancaq bir şey qalırdı: ölsələr də, bu ölüm qoy düşməyə baha otursun; canları boğazlarına yığılmış bu adamları indi ancaq intiqam hissi və qətiyyət idarə edirdi.

Bu daha vuruşma deyil, qanlı qırğındı. Qladiatorlar hər tərəfdən əhatə olunsa da, döyüş üç saat davam etdi.

Qladiatorlar sağ və sol cinahlarla geri çəkilir, romalılar onları mühasirəyə alaraq təqib edirdi, yalnız mərkəz müqavimət göstərirdi: burada Spartak, bir az kənarda Artoriks bir qəhrəman kimi vuruşurdu.

Qranik düşmənin üstün gəldiyini görüb, döyüşün lap qızgın yerinə atıldı, bir tribun, iki dekan, səkkiz ya on da əsgər öldürdü, lakin iyirmi qılıncı yaralanmış halda, qanı axa-axa, bir qəhrəman kimi öldü, o ömrü boyu qəhrəman kimi də yaşamışdı. Doqquzuncu legionun başçısı, makedoniyalı Erosten də onun kimi şücaətlə həlak oldu.

Öz legionuna başçılıq edən qəşəng, cavan Teulopik də igidliklə vuruşma-vuruşma döyüşün mərkəz hissəsində öldü.

Darmadağın edilmiş atlılar hissəsinin döyüşçüləri igid koman-dirləri Mamilinin on ox zərbəsi ilə yerə sərildiyini gördülər.

Axşam oldu. Vuruşma yenə də davam edirdi. Yorulub əldən düşmüş, yaralanmış, qanları axan qladiatorlar yenə də müqavimət göstərirdi, lakin indi onlar igid, mərd insan kimi deyil, yırtıcı heyvan kimi vuruşurdu.

Spartak bir addım da geri çəkilmirdi; o, ətrafını bürüyən min döyüşçü ilə qabağa yeriyib, bir qılınc kimi, altıncı Roma legionunun içərisinə girmişdi. Roalıların bu legionu müharibələrdən çıxmış təcrübəli, igid legionerlərdən ibarət olsa da, Spartakın hücumu qabağında dayana bilmədi. Krassı köməyə çağırdı, – Krass Spartak olan yerdən bir az kənarda vuruşurdu.

Tribun Mamerk Spartakın üstünə cürdü, onun ardınca Marinin və Sullanın çoxlu igid, təcrübəli legionerləri gəlirdi, lakin elə o saat öldürdülər. Spartakın qarşısına çıxmaq mümkün deyildi: onun qılıncı ildirəm sürəti ilə düşməni yerə sərirdi, bir neçə dəqiqədə o iki tsenturion, səkkiz ya on dekan öldürdü, – onlar öz əsgərlərinə düşməni necə dəf etməyi göstərmək istəyirdilər, lakin öz ölümlərindən başqa ayrı bir şey göstərə bilmədilər.

Spartakla yan-yanə on birinci legionun başçısı, numidiyalı Visbald vuruşurdu, o fəvqəladə şücaət, igidlik göstərirdi. Bu iki şanlı, əzəmətli insanın ətrafında yüzlərlə romalının meyiti üst-üstə tökülüb qalmışdı.

Döyüş meydanı üstünə çökən qaranlıq get-gedə artırdı. Romalılar qalib gəldiklərini düşünsələr də, vuruşmanı davam etdirməyə məcbur idilər. Çox keçmədi, ay çıxdı, işığı ilə bu qırğının dəhşətli mənzərəsini işıqlandırdı.

Otuz mindən çox qladiator ölmüşdü; bu geniş çöldə onlarla yan-yanə on səkkiz min romalının meyiti yerə sərilməmişdi. Vuruşma qurtardı. Səkkiz saatlıq döyüşdən sonra, sağ qalan on beş-on altı min qladiator hissə-hissə manipula şəklində ya başlı-başına, dağınıq halda yaxında olan dağlara, təpələrə çəkilib gedirdi.

Ancaq bircə yerdə şiddətli vuruşma gedirdi, burada hələ qan tökməkdən yorulmamışdılar. Vuruşma döyüş meydanının mərkəzində idi. Spartakı əhatə edən min döyüşçü, rəhbərlərinə baxaraq elə şücaətlə vuruşurdu ki, elə bil onların qüvvəsi heç tükənməyəcəkdi.

Spartak tövsüyen səslə arabilir çıxırırdı:

– Krass, haradasan? Mənimlə tək-təkinə vuruşmağa söz vermişdin!.. Bəs indi haradasan, Krass!

Hələ iki saat bundan əvvəl Spartak Mirtsanı döyüş meydanından aparmağı əmr etmişdi: Mirtsa dərdli-dərdli ağlayırdı, getmək istəmirdi, onu güclə aparmışdılar.

Spartak öləcəyini bilirdi, lakin bacısının ölümünü görmək onun üçün ağır olardı, həm də istəmirdi, bacısı onun ölümünü görsün.

Bir saat da keçdi. Spartakın üstünə yağış kimi yağan mizraqdan qalxanı deşik-deşik olmuşdu. Spartakla yan-yanə vuruşan axırıncı dostları da – Visbaldla Artoriks onun gözləri önündə həlak oldu: Artoriksin bədənində sağ yer qalmamışdı, sinəsinə ox sancılmışdı, lakin o yenə də vuruşurdu: yerə yığılanda təsvirəgəlməz bir mehribanlıqla çığırıp öz dostuna dedi:

– Spartak! Elisidə... səni görərəm... onların...

Spartak təkbaşına yeddi-səkkiz yüz romalı ilə vuruşurdu; düşmən onu hər tərəfdən bürümüşdü; o hər yerindən yaralanmışdı, bir-biri üstə sərilməmiş yüzlərlə meyitin arasında durmuşdu. Gözləri

parıldayır, nərəsi göy gurultusunu xatırladırdı, hamını dəhşətə salırdı, ildırım sürətilə qılınc çalır, cəsərət edib üstünə gələn düşməni bir zərbə ilə yerə sərirdi. On iki addımdan atılan nizə sol ombasını bərk yaraladı, sol dizi üstə yerə çökdü, lakin qalxanını düşmənin qabağına tutaraq yenə qılınc çalır, aslan kimi nərə çəkərək, fəvqəladə bir igidliklə düşməni qırıb töküdü: o, əzəmətli qəlbi, pəhləvan bədəni ilə, kentavrlarla¹ əhatə olunmuş Herkulesə oxşayırdı. Nəhayət, on addımdan atılan yeddi-səkkiz nizə kürəyinə sancıldı, Spartak arxası üstə yerə yığıldı, o ancaq bircə kəlmə deyə bildi: “Va...le...riya...”. Spartakın vurulduğunu gören romalılar heyrət içində dinməz-söyləməz başına yığışdılar. Spartak bu mübarizənin ilk dəqiqəsindən son dəqiqəsinə kimi qəhrəman kimi vuruşmuş, qəhrəman kimi də ölmüşdü.

Bu fəvqəladə insanın həyatı belə tamama yetdi. Onun şəxsiyyətinə yüksək mənəvi keyfiyyətlər, böyük əql, xariqələdə igidlik, yenilməz mərdlik, dərin zəka təcəssüm edirdi; ən məşhur sərkərdələrdən biri olması üçün ona bu keyfiyyətlər lazımdı, – elə sərkərdə ki, tarix onun gördüyü işləri gələcək nəsillərə söyləyə bilərdi.

İki saatdan sonra romalılar öz ordugahına getdi. Qəmgin ay işığı düşən vuruşma meydanına dəhşətli sükut çökmüşdü; bu sükutu ancaq meyitlər arasında yığılıb qalan yaralıların və can verənlərin iniltisi pozurdu.

İnsan cəsədi ilə dolu olan ölüm çölündə kölgə kimi bir şey göründü: meyitlərin arası ilə o güclə yeriyirdi.

O yavaş-yavaş, ehtiyatla irəliləyir, ən uzun, ən amansız döyüş olan yerə gedirdi.

Kölgənin üstünə ay işığı düşəndə, o sanki qılgıncılar saçaraq parıldadı: bu kölgə döyüşçü imiş, ay işığında parıldayan da onun dəbilqəsi, dəmir geyimi imiş.

Yəqin o bir qladiator, ya romalı idi, alicənablıq niyyəti ilə belə vaxtda bu dəhşətli çələ gəlmişdi.

Meyitlər arasında o çox gəzib dolandı, axırda ən çox meyit tökülən yerə gəldi: Spartak da burada həlak olmuşdu. Döyüşçü kiçik-

¹ Kentavrlar ya sentavrlar – yunan mifologiyasına görə, Fessaliyada və Yunanistanın başqa yerlərində yaşayan bir xalq; onlar yarı adam, yarı at şəklində təsvir edilmiş.

boylu bir adamdı, lakin qəşəng biçimli bədəni vardı. Başını əyib cəsədlərə bir-bir baxdı, axırda qladiatorlar rəhbərinin meyitini tapıb, qabağında diz çökdü; onun sarışın saçlı başını çətinliklə qaldırıb, Roma senturionlarından birinin meyitine söykədi, – Spartak onu öz qılıncı ilə öldürmüşdü.

Ay işığı Spartakın ölüm solğunluğu çökmüş üzünə düşdü: onun üzü sağlığında olduğu kimi gözəldi: balacaboylu əsgərin gözlərindən odlu yaş axırdı, o hönkür-hönkür ağlayır, dodaqlarını Spartakın cansız üzünə qoyub, onu mehriban, şəfqətli bir qəlb ilə öpürdü.

Yəqin ki, oxucular bu döyüşçünün kim olduğunu duymuşdular: Mirtsa idi. Qladiatorlar tamamilə darmadağın ediləndən sonra, diri qalanlar ölməyin mənasız olduğunu görüb canlarının hayına düşərək, qaçmağa başladılar; Mirtsa da Spartakın tapşırığı adamların yanından yavaşca uzaqlaşdı, döyüş yerinə gəldi. O nə Spartakı, nə də Artoriksi diri görmək ümidində deyildi, ancaq əmin idi ki, heç olmazsa onların cansız bədəni tapar, onun üçün əziz olan bu adamların meyiti ilə vidalaşar.

Mirtsa Spartakın üzünü əlləri ilə şəfqətlə oxşaya-oxşaya, öpə-öpə, ağlamaqdan zəif səslə ucadan deyirdi:

– Ah, Spartak!.. Qardaşım!.. Səni nə halda görürəm!.. Bu nə müsibətdir!.. Sənin gözəl bədəniyi gör onlar nə kökə salmışlar!.. Gör nə qədər yaran var... qan var!..

Mirtsa susdu. Birdən onun qulağına inilti səsi gəldi, – dəhşətli sükut içində arabir eşitdiyi iniltilərdən bu daha aydın eşidilirdi.

– Yoxsa, bir daha sənin gözlərini görməyəcəyəm, – o gözlər mənə necə mehribanlıqla baxırdı! Sevimli qardaşım, mən bir daha sənin o xoş təbəssümünü görməyəcəyəmmi, – o təbəssümlər sənin nəcib üzünə necə şəfqət, xeyirxahlıq işığı saçardı! Sənin o aydın, gur səsinə, göstərdiyim kiçik qayğılar üçün etdiyim təşəkkürləri, mənim üçün əziz olan və şirin sözlərini bir daha eşitməyəcəyəmmi?! Ah, qardaşım... ah qardaşım... mən bir daha bunları görməyəcəyəm, eşitməyəcəyəm!.. Ah, Spartak, mənim sevimli qardaşım!

Ürəkparçalayan hönkürtü yenə Mirtsanın sözünü kəsdi, o hələ də qardaşının cəsədini qucaqlayıb bədrinə basmışdı.

Bu anda Mirtsanın qulağına yenə inilti səsi gəldi: bu bəlkə də, bayaqkıdan zəif idi, lakin ondan uzun sürdü.

Mirtsa tərənəmirdi, yenə də Spartakın üzündən öpürdü.

İnilti üçüncü dəfə eşidildi; inildəyən adam nəşə dedi.

Qız dikəlib diqqətlə qulaq asdı: kim isə çətinliklə yavaş-yavaş onun adını söylədi.

Mirtsa cəld ayağa qalxdı; bütün bədəni gizildədi, alnında soyuq tər damcıları göründü, gözləri dəhşətdən bərəldi, o adamın kim olduğunu bilməsə də, bərkdən soruşdu, sanki onun səsini burada eşidən olardı:

– Allahlar xatirinə deyin!.. Bu kimdir!.. Kimdir məni çağıran?..
– Cavab almadı.

Mirtsa nəfəsini qısdı, baxışları donub qaldı, sanki o, daşa döndü.

Can verən adam bu dəfə aydın dedi:

– Mirtsa!.. Mənim əzizim, Mirtsa!..

Qız sevinib ucadan dedi:

– Ah! Bu nədir? Yoxsa sənən, Artoriks?

Mirtsa meyitlərin üstündən atıla-atıla səs gələn tərəfə yüyürdü: Artoriks orada öz qanı içində yıxılıb qalmışdı. Onun bənizi solmuşdu, üzü soyuqdu, ölüm yuxusu ilə yumulan göz qapaqlarını arəbir yavaş-yavaş açırdı.

Mirtsa qabağında diz çöküb, üzünü öpə-öpə çıxırırdı:

– Ah... sən sağsan... mənim sevgilim, pərəstişkarım, Artoriks!.. Bəlkə səni xilas edə bildim... Səni nəfəsimlə isidərəm... yaralarını bağlaram... qoxusuz bir yerə apararam...

Can verən Artoriks alovlu dodaqların, busələrin təsirindən ayıldı, gözlərini azca açıb, zəif səslə dedi:

– Deməli... biz bir-birimizə qovuşmuşuq?.. Belə... tez? Deməli, biz indi elisidəyik, mənim əzizim Mirtsa? Bəs niyə... elisidə... belə soyuqdur?..

Qız odlu məhəbbət coşqunluğu içində Artoriksi nəvazişlə oxşayaraq ucadan dedi:

– Yox, yox, biz elisidə deyilik... Yanındakı mənəm, mənəm, sən sevgilin Mirtsadır... sən sağsan... sən yaşayacaqsan... bunu mən istəyirəm, istəyirəm ki, sən sağ qalasan... sən həyatın mənə lazımdır... elə deyilmi, sən sağ qalacaqsan, mənim sevgilim?!

Qall bu gözəl xəyalın çəkilib getməsindən qorxaraq gözlərini yumdu; lakin qızın odlu busələri onu dalğınlıqdan ayıltı; Artoriks bir anlığa həyat odu parıldayan gözlərini açdı, zəifləyən qolları ilə Mirtsanın boynunu qucaqlayıb pıçıldadı:

– Deməli... doğrudur?.. Mən hələ sağam... ölməmişdən əvvəl... sən gözəl busələrinin... nəşəsini duymaq... mənim qismətimdə imiş?

– Hə, hə, sən, sən qismətimdə imiş, mənim Artoriks... ancaq sən ölməməlisən... mən bütün qəlbimlə sənə... sənə... sənə...

– Ah, mən xoşbəxt ölürəm!.. Gez... mənim yalvarışlarımı eşitdi... Artoriks sən get-gədə boğuş gəlirdi, zəifləyirdi; özünü gücə salması, sevinc həyəcanı onu tamam üzmüşdü.

O qızı öpərək ucadan dedi:

– Mirtsa!.. Mən... ölürəm...

Qız öz dodaqları ilə Artoriksın dodaqlarının titrədiyini hiss etdi, onun xırıldaya-xırıldaya ağır nəfəs aldığı görüb bildi ki, sevgilisi ölür, astadan dedi:

– Ölme... məni gözlə... bir yerdə ölərik, bir yerdə də elisiyə gedərik!..

Mirtsa Artoriksın belindən qılıncını sıyırdı, tərəddüd etmədən, qəti hərəkətlə onu yuxu damarına soxdu, qan fişıldayıb havaya sovuruldu.

Mirtsa sevdiyi oğlanı bərk-bərk qucaqlayıb bağına basdı, astadan dedi:

– Mən də sənənlə ölürəm; sənənlə bir yerdə xoşbəxt insanların yurduna gedərik.

Can verən Artoriks güclə eşidilən səslə dedi:

– Sən... nə elədin?..

– Mən də sən taleyinə düşəni elədim... mənim sevgilim...

Mirtsa indi güclə danışdı; qılınc onun həyat üçün ən mühüm olan şah damarını kəmişdi. Qız Artoriksi daha bərk bağına basıb dodaqlarını onun dodaqlarına qoydu, arzusunda olduqları busə içində hər ikisinin həyatı söndü.

Elə bu zaman iki qladiator döyüş meydanı ilə ehtiyatla yerişərək, Spartakın yıxılıb qaldığı yerə gəldi. Onun cəsədini götürüb, enli, qara, yun örtüyə bürüdü. Qladiatorlardan biri meyitin ayaqlarından,

biri başından tutub, onu xeyli zəhmətlə vuruşma meydanından çıxartdılar. İki mildən çox gedəndən sonra gəlib yola çatdılar. Orada iki öküz qoşulmuş bir araba dayanmışdı, arabanın da yanında qoca bir kəndli vardı.

Spartakın cəsədini bu kəndli arabasına qoydular; arabanın yanında çoxlu dən torbaları vardı, bunları meyitin üstünə yığıb, onu tamam gizlətdilər.

Sonra araba yola düşdü, əsgərlər də onun ardınca getdi.

Bunlar Valeriyanın Tuskuldakı villasının müdiri Libedinin əkiz oğlanları – Atsili ilə Akvili idi. Yəqin ki, onlar həlak olmuş rəhbərlərinin cəsədini qalib gəlmiş məğrur romalıların həyasızcasına təhqirindən xilas etmək üçün onu sevən qadının villasına aparırdılar.

NƏTİCƏ

Bradən ətrafındakı vuruşmadan iki həftə sonra qladiatorlarla müharibə qurtardı. Qırğından salamat qalan bir neçə min üsyançı dağlara qaçdı. Lakin qaçanların başçısı, həm də aralarında əlaqə olmadığından, bir də ki Krass və hərbi əməliyyat yerinə gəlib çatan Pompey tərəfindən aramsız təqib edildiklərindən, bir neçə gündə onlar da tələf oldu. Əsir düşənlərin sayı yeddi mindən çox deyildi. Əsirlərin hamısını, Kapuyadan tutmuş Romaya kimi, Appi yolunun kənarında boğazdan asdılar.

Bradən vuruşmasında ölmüş Roma əsgərlərini dəfn edəndə Spartakın meyitini nə qədər axtarıdılarsa, tapa bilmədilər. Bu barədə müxtəlif, bəzən də qərribə mülahizələr söyləndi, lakin bunlar həqiqətdən çox–çox uzaq idi.

Təxminən dörd il davam edən bu müharibə, belə qurtardı.

Qladiatorlar azad olmağa layiq, həm də böyük işlər görməyə qabil insan olduqlarını bu müharibədə öz şücaətləri ilə sübut etdilər. Spartak da sübut etdi ki, o, dünyanın tanıdığı ən cəsarətli, ən böyük şöhrətə layiq sərkərdələrindən biridir.

Qladiatorların uğrunda mübarizə etdikləri iş həm müqəddəs, həm də insanları bu vaxta qədər ruhlandırın ən ədalətli bir iş idi. O vaxtlar və sonralar da, bu iş uğrunda çox qanlar töküldü; bizim də dövrümüzdə az qan tökülməmişdi. Lakin bu mübarizədə ancaq qısa müddətli və çox az müvəffəqiyyətlər əldə edildi, o bircə dəfə də olsa tam qalibiyyətlə nəticələnmədi.

Romanın zülmkar, müstəbid hakimiyyəti yıxıldı, onu minlərlə vəhşi, zülmkar hakimiyyətlər, orta əsrlərin zülməti əvəz etdi. Feodalizm və katolik məzhəbi məzlum xalqları aldaraq, onları daha möhkəm zəncirlədi. Ancaq insan zəkasının yenilmədən yavaş–yavaş irəliləməsi, elmin, dəniz mədd–cəzri kimi dayanmadan hərəkət etməsi nəticəsində, əsrlər boyu davam edən qanlı vuruşmalardan sonra, 1793–cü ildə Fransa inqilabı yarana bildi. Bu inqilab nəhayət, – qanunvericiliklə olsa da, – vətəndaş və insan hüquqlarını bərpa etdi, mücərrəd prinsip əsasında olsa da, hər halda inkar edilməyən,

bundan sonra da inkar edilməyəcək surətdə, yer üzündə bütün insanlar üçün hüquq bərabərliyini qəbul etdi. Dövlətlə vətəndaşlar arasındakı əlaqələri nizama salan, bir də ki, hər adamın həm başqası, həm də özü qarşısında hüquq və vəzifələrini müəyyən edən qanunları mükəmməl hesab etmək olmaz: son zamanda cəmiyyəti sarsıdan dəhşətli çevrilişləri düşünün; üzdən sakit görünən dünyanın arabir sükutunu pozan, o uzaqdan gələn qarmaqarıışıq uğultuya qulaq asın: bu, gələcəkdə daha şiddətli tufanların olacağına xəbər verən qorxunc göy gurultusunun səsidir.

İndi biz bu əsəri qurtaraq, oxucularımızı nəql etdiyimiz hadisənin iki qəhrəmanı ilə görüşəcəyi yerə gətirək; əminik ki, oxucularımız bu qəhrəmanları sevmişdir, buna görə bu adamlar haqqında bəzi şeyləri bilmək onlar üçün maraqsız olmayacaqdır.

Bradən ətrafında qladiatorların darmadağın edilməsindən üç həftə keçirdi. Bir-birinə nifrət edən və həsəd aparən Krassla Pompey öz qoşunu ilə Romaya yaxınlaşdı. Onlardan hər biri bu üsyan yanğını söndürmək xidmətini ancaq öz ayağına yazdığı üçün konsul seçilməsini tələb edirdi. Bu zaman gözəl Valeriya Tuskuldakı villasında, öz otağında, boz yas stolasına bürünüb balaca bir skamyada oturmuşdu.

Messalının qızı çox solğundu. Bu yaxında başına gələn müsibətin izləri hələ də üzündə görünürdü; gözləri ağlamaqdan şişmişdi, göz qapaqları qızarmışdı; yumşaq, gur, qarğa qanadı kimi qara saçı gözəl çiyinlərinə tökülmüşdü; bütün simasında həzin bir kədər, söz ilə deyilməsi mümkün olmayan bir dərdin, ürəkparçalayan böyük bir ümitsizliyin ifadəsi vardı.

O, azca əyilmiş başını sol əlinin ovcuna qoyub, sağ qolu ilə balaca masaya dirseklənmişdi, Spartakdan aldığı məktubu sağ əlində bərk tutmuşdu, qara gözlərini urnaya dikmişdi. Ağır müsibət içində boğulan bu gözəl qadını Niobeyaya¹ bənzətmək olardı. O sanki deyirdi: “Bir baxın, dünyada mənim dərdim kimi bir dərd varmı?”

Sevimli, sarışın saçlı Postumiya masanın qabağındakı skamyada durmuşdu, o da yas paltarında idi. Onun simasında təbii gözəllik, uşaq

¹ Niobeya və ya Nioba – Yunan əfsanəsinə görə, məlikə Niobeya Latona adlı ilahəyə – qısr deməklə onu təhqir edir, çünki Latonanın ancaq iki uşağı, Niobeyanın yeddi gözəl qızı, yeddi də oğlu varmış. Bu təhqir üstündə Latonanın uşaqları – Apollonla Artemida Niobeyanın gözü qabağında onun bütün uşaqlarını oxlayıb öldürür, Niobeya bu müsibətdən daşa dönür.

füsunkarlığı və incəliyi vardı. Postumiya zərif əllərini dəfn urnasına həkk olunmuş şəkillərin, yarpaqların, naxışların üstünə çəkirdi. Arabir də iri, qara, ağıllı gözləri ilə qəmgin anasına baxır, sanki onun bayaqdan bəri susmasından darılırdı.

Valeriya birdən diksindi, sağ əlində tutduğu məktubu gözlərinin qabağına gətirib, yenə oxumağa başladı.

Məktubda bu sözlər yazılmışdı:

“Spartak füsunkar Valeriya Messalaya salam göndərir və xoşbəxt olmasını arzu edir.

Mənim füsunkar Valeriyam, səni sevdiyim üçün Mark Krassla görüşdüm, dedim ki, silahı yerə qoyuram. Sənə və bizim özümüz Postumiyaya bəslədiyim məhəbbət xatirinə mən hər şeyə razı olardım. Lakin Siciliya pretoru mənə veriləcək həyatın və azadlığın əvəzində məndən xəyanət tələb etdi.

Mən sənə qarşı nankor, qızıma qarşı rəhmsiz olmağı, qardaşlarıma xəyanət etməkdən, adımın əbədi rüsvayçılıqla ləkələnməsindən üstün tutdum.

Bu məktubu alanda mən yəqin ki, daha sağ olmayacağam; qarşıda böyük və qəti vuruşma durur; bu vuruşmada mən həyatımı şərəflə sona yetirəcəyəm.

Ədavətli taleyin hökmü belədir. Ey mənim füsunkar Valeriyam, bu qədər ki, səni dərdlərə saldım, bunun üçün, ölməzdən əvvəl, səndən üzr istəmək ehtiyacını duyuram. Məni əfv et, ömrünü şən keçir. Ölərkən sənə yükseək, mərd qəlbinə, nəcib, sevən ruhuna xeyir-dua verirəm.

Möhkəm ol, yaşa; mənə olan məhəbbətin xatirinə, o məsum körpənin xatirinə yaşa, – ölən adamın son arzusu, son xahişi budur.

Göz yaşından boğazım qəhərlənir, nəfəsim tutulur, yalnız bir fikir mənə təsəlli verir: o da daha yaxşı bir dünyada səni, sənə ölmez ruhunu qucaqlayıb bağrıma basmaq ümididir. Mənim son busəmi qəbul et, sənə Spartakının son fikri, qəlbinin son çırpıntısı sənə doğru can atır”.

Valeriya məktubu oxuduqdan sonra dodaqlarına aparıb, hönkür-hönkür ağladı.

Postumiya qəmgin halda soruşdu:

– Ana, niyə belə ağlayırsan?

Valeriya qızının sarışın, qıvrım saçlı başını sıgallaya-sıgallaya, hönkürtüdən qırılan səslə, həyəcanla dedi:

– Mənim yazıq balam! – Sonra söz ilə ifadə olunmayan böyük bir şefqətlə ona baxaraq əlavə etdi: – Heç! Mənə heç bir şey olmayıb! Fikir eləmə, mənim balam!

Valeriya qızı yanına çəkdi, göz yaş tökə-tökə onun alnından dönə-dönə öpdü.

Postumiya məzəmmətlə anasına dedi:

– Sənə ki bir şey olmayıb, bəs niyə ağlayırsan? Mən ağlayanda deyirsən ki, yaxşı qız deyilsən. İndi də, ana, sən yaxşı deyilsən!

Zavallı qadın qızını daha artıq oxşaya-oxşaya, öpə-öpə həyəcanla dedi:

– Ah, elə demə, elə demə! Ah! Heç bilirsən, bu sözlənlə mənə necə incidirsən, qızım?

– Sən də ağlayanda mənə incidirsən!

– Mənim əziz balam, bu gündən mənim yeganə, təmiz sevgim, qızım, gör mən səni necə istəyirəm, amma sən mənimlə necə sərt danışırsan!

Bədbəxt qadın bu sözdən sonra yenə məktubu öpüb sinəsinə qoydu; əllərini uzadıb Postumiyanı götürdü, dizləri üstə qoydu; ağlamamağa çalışaraq, qızını öpə-öpə, saçını sıgallaya-sıgallaya dedi:

– Mənim körpə balam, sən doğru deyirsən, mən yaxşı deyildim... bundan sonra yaxşı olacağam. Ancaq sənin fikrini çəkəcəyəm, səni çox istəyəcəyəm, mənim qızım, lap çox. Sən də ananı istəyəcəksənmi?

– Hə, hə, həmişə, həmişə istəyəcəyəm, lap çox istəyəcəyəm!

Postumiya başını qaldırdı, xırdaca qolları ilə anasının boynunu qucaqlayıb, bərk-bərk öpdü. Sonra yenə kiçicik əlləri ilə urnanı sıgallamağa başladı.

Otağa sakitlik çökdü.

Birdən Postumiya anasından soruşdu:

– De görüm, ana, bunun içində nə var?

Valeriyanın gözləri yaşla doldu, başını dərdli-dərdli qaldıraraq həyəcanla dedi:

– Ah, zavallı, tifil balam!..

Azca sonra, göz yaşını güclə saxlayaraq, titrək səslə əlavə etdi:

– Yazıq qızım, bu qabdakı atanın külüdür!

Yenə də hönkür-hönkür ağladı.

Ön söz.4

I fəsil

Sullanın səxavəti13

II fəsil

Spartak meydanda33

III fəsil

Libitina Venerası yeməkxanası57

IV fəsil

Spartak azad olduqdan sonra nə etdi?80

V fəsil

Katilinanın yemək otağı və Valeriyanın konklavı.102

VI fəsil

Təhdidlər, qiyamlar, təhlükələr.122

VII fəsil

Ölüm Demofillə Metrobini qabaqlayır150

VIII fəsil

Sullanın ölümünün nəticələri171

IX fəsil

Bir əyyaş özünü respublikanın xilaskarı hesab edir203

X fəsil

Üsyan233

XI fəsil

Kapuyadan Vezuviyə263

XII fəsil

Spartak uzaqgörənliyi və məharəti sayəsində yoldaşlarının sayını altı yüzdən on minə çatdırır280

XIII fəsil

Kazilin vuruşmasından Akvin vuruşmasına qədər302

<i>XIV fəsil</i>	
Bir çox müxtəlif hissələr içərisində Liktor Simplitsianın lovgalığı üstün gəlir	325
<i>XV fəsil</i>	
Spartak başqa bir pretorun da qoşununu darmadağın edir və böyük ehtirasa üstün gəlir	366
<i>XVI fəsil</i>	
Aslan qızın ayaqlarına düşür. Cəzalandırılmış elçi	389
<i>XVII fəsil</i>	
Artoriks oyunbazlıq edir	412
<i>XVIII fəsil</i>	
Konsullar müharibədə. Kamerin ətrafında vuruşma. Enomayın ölümü	441
<i>XIX fəsil</i>	
Mutin ətrafında vuruşma. Qiyam. Mark Krass işə başlamışdır	468
<i>XX fəsil</i>	
Qarqan dağı ətrafında vuruşmadan Kriksin dəfninə qədər	493
<i>XXI fəsil</i>	
Spartak lukaniyalılar arasında. Tor quran özü tora düşdü	519
<i>XXII fəsil</i>	
Son vuruşmalar. Bradan cəbhəsinin yarılması. Ölüm	546
<i>Nəticə</i>	577

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülaliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektorlar:	<i>İdris Kərimov</i> <i>İlyas Aydınov</i>

Yığılmağa verilmişdir 21.07.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 36,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 141.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.